भारतीयविद्या-श्रेणी-ग्रंथः २१

मनुस्मृतिः

मेधातिथि – सर्वज्ञनारायण – कुल्लूक – राघवानन्द – नन्दन –
रामचन्द्र – मणिराम – गोविन्दराज – भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलंकृता

◎

प्रथमो भागः

(१–२ अध्यायात्मकः)

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

संपादक

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

एम्.ए., एल्एल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

भारतीय विद्या भवनम्

चौपाटी मार्ग, मुम्बई ७

१९७२

Bhāratīya Vidyā Series—Vol. No. 29

MAṆU-SMṚTI

With nine commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME I (Adhyāyas 1-2)

Edited by

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE,
M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Chowpatty Road, Bombay-7
1972

समर्पणम्

नमस्कृत्य परं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
हरिकृष्णं स्वपितरमम्बां ध्रुवमुखाभिधाम् ।। १ ।।

जयन्तकृष्णशर्माऽहं दवेकुलसमुद्भवः ।
वन्दे तान् ये गुरुजना दातारो ज्ञानसम्पदः ।। २ ।।

भवनं स्थापितं यैर्म न्यायशास्त्रोपदेशकैः ।
भवनस्य कुले ख्यातैर्बापाजी-प्रियसंज्ञया ।। ३ ।।

आद्यं कुलपतित्वं यैर्विश्रुतैः समलंकृतम् ।
स्वर्गतानां यशःकाये चिरं येषामवस्थितिः ।। ४ ।।

महती प्रतिभा येषामक्षोभ्या सर्वतोमुखी ।
वाङ्मयस्याखिले क्षेत्रे प्रभुत्वं विमलोज्ज्वलम् ।। ५ ।।

मनुस्मृत्यादिविषये येषां प्रीतिरभूत् परा ।
संप्रेरितोऽहं तैरेव संपादनपरिष्कृतौ ।। ६ ।।

नवव्याख्यायुता तेभ्यो मनुस्मृतिरियं मया
सम्पादिता सविनयं मुनशीभ्यः समर्प्यते ।। ७ ।।

INTRODUCTION

The Bharatiya Vidya Bhavan has undertaken to publish Manusmṛti with nine Sanskrit commentaries. It was the desire of the then Sanskrit Board of the Education Ministry of the Government of India to have a complete and comprehensive Edition of Manusmṛti with all the important and available Sanskrit commentaries necessary for the study of Manusmṛti at one place for easy reference. This work was entrusted to the present Editor and the same is being published by the Bharatiya Vidya Bhavan with the kind and liberal financial assistance of the Government of India. On behalf of the Bharatiya Vidya Bhavan and himself, the present Editor expresses warm thanks to the Government of India for the said kind and liberal financial assistance.

The Manubhāṣya of Medhātithi was separately printed by late Shri J. R. Gharpure and Mahāmahopādhyāya Dr. Ganganath Jha. As that Bhāṣya is comparatively long, it was first thought desirable to omit the same in this work, but its inclusion was ultimately insisted upon by many and thought advisable and desirable so that the work may emerge as a complete and comprehensive study.

The commentaries included in the present work, therefore, are of (1) Medhātithi, (2) Sarvajñanārāyaṇa, (3) Kullūka, (4) Rāghavānanda, (5) Nandana, (6) Rāmacandra, (7) Govindarāja, (8) Maṇirāma and (9) Bhāruci.

Late Shri Vishvanath Narayan Mandlik had edited as early as in 1886 A.D. Manusmṛti with seven commentaries being those of Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra and Govindarāja (the last one being in a separate supplement). The Mandlik Edition printed more than 85 years ago has become unavailable and even the Bharatiya Vidya Bhavan had to secure an extra copy at a fabulous price. The pages have also become brittle. Scholars have also observed that the said edition is somewhat incorrect. The Nirnaysagar Press has published the text with the commentary of Kullūka. Dr. Jolly published extracts from some *ṭīkās* of Manusmṛti for a few Adhyāyas. Under the circumstances, a comprehensive and critical edition with all available commentaries in one work was not only highly desirable but badly wanted.

The commentaries of Maṇirāma and Bhāruci are being printed for the first time from Manuscripts. The commentary called *Manu-ṭīkā* of Maṇirāma was made available to the Bharatiya Vidya Bhavan in Manuscript form by the Asiatic Society, Calcutta, being manuscript No. G 10574. Another manuscript of the commentary of Maṇirāma Dīkṣita was secured from the Raṇavīra Sanskrit Research Department, Jammu, being manuscript No. 2540. The commentary of Bhāruci was secured in manuscript form from the Oriental Research Institute and Manuscript Library, Trivandrum, being manuscript No. L 320. Bhāruci's *ṭīkā* is available from the 6th Adhyāya only. The Bharatiya Vidya Bhavan is highly thankful to these Institutions for making available this rare material.

The name of Manu is a name to conjure with. From Vedic times, Manu has been held to be the father of Mankind. Manu, Man, Noah—these words have obvious affinity. The ancestral path prescribed by Manu is not to be departed from according to a Vedic Ṛṣi. Cf. "Whatever Manu said is medicine." He was the first to offer Sacrifice. He divided his wealth among his other sons and excluded his son Nābhānediṣṭha.

Manusmṛti occupies a specially high and unique position in Dharmaśāstra literature for more than two thousand years. The word "Dharma" is a word of very wide connotation and means not only duties enforcible in a court of law but duties and obligations of all kinds—legal, social, religious, ethical, political and all others —from morning to night, from birth to death, including rites and ceremonies both pre-natal and post-natal. It is with this wide sense of "Dharma" that the "Dharma-śāstra" literature is concerned.

Manusmṛti itself mentions four characteristics or sources of Dharma—Śruti, Smṛti, Sadācāra and that which appeals to one's own conscience (the last being known in modern jurisprudence as equity, justice and good conscience). Out of these four, Śruti is Veda, the revealed word. Manusmṛti does not claim to be the direct revealed word of God but the introductory part of its first Adhyāya states that the contents of the book were revealed by Manu, the father of mankind, to the sages who had assembled, not directly by his own discourse to them but through another sage Bhṛgu. Manu communicated the contents to Bhṛgu and the latter told the assembled sages in the presence of Manu himself.

According to Indian tradition Brahmā, is said to have lived already for 50 years (they being years of Brahmā, where one day of Brahmā is equal to a Kalpa or 4320000 multiplied by 1000 human years). The present Kalpa is the Varāha Kalpa and this is seventh Manavantara by Name Vaivasvata. The past six Manus were Svāyam-

bhuva, Svārociṣa, Uttama, Tāmasa, Raivata and Cākṣuṣa. The remaining seven Manus are named in different ways in different Purāṇas. According to Viṣṇu Purāṇa, they are Sāvarṇi, Dakṣa Sāvarṇi, Brahma Sāvarṇi, Dharma Sāvarṇi, Rudra Sāvarṇi, Ruci and Bhauma.

According to Manusmṛti, which mentions seven Manus, the first being Svāyambhuva and the other six his descendants, each Manu, during his period, created all moveable and immoveable world and protected the same. It further observes that Manvantaras are numerous (and not only fourteen); the Sarga and Saṁhāra in each Manvantara is done by the Great Parameṣṭhin.

The present Manusmṛti states that Brahmā created Virāj, the latter created Manu; he created sages Bhṛgu, Nārada and others. Brahmā taught this *śāstra* to Manu and he then taught it to the ten sages. Thereafter some sages come to Manu to have instruction in Dharmas of Varṇas etc. and Manu asked his disciple Bhṛgu to teach them.

In verses 111 to 119 of the first Adhyāya, the contents of the extant work are given: the creation of the Universe, the Vidhi of Saṁskāras, Vratas and respectful behaviour towards gurus, the Vidhi of special Bath on return from the Guru's house, law of marriage, marriage-rites, great sacrifices, rules for Śrāddha, ways of gaining livelihood, duties of a Snātaka, rules about approved and forbidden food, purification of men and things, laws regarding women, hermits, emancipation, renunciation, duties of kings, the decision of law-suits, examination of witnesses, laws regarding husband and wife, inheritance, partition, gambling, removal of undesirable men, laws for Vaiśyas, Śūdras, intermediate castes, laws for all Varṇas in times of distress, penances, the three ways in which transgration takes place, reward of good or bad actions, the highest bliss, examining the qualities of good or bad actions and the eternal laws of countries, castes, families, heretics and trade-guilds. Bhṛgu says to the assembled sages that Manu first taught this Śāstra to him when questioned by him and the same is being now imparted by Bhṛgu to the sages. This position is kept up throughout the extant Manusmṛti.

It has 12 Adhyāyas and 2,694 verses. In certain editions there is one more verse. It has a pre-eminent position and a very high value as an authority. It is said that any Smṛti not agreeing with Manusmṛti is not looked upon with favour.

There are various problems connected with this work. The mythical Manu could not have composed it. But it is difficult to say who composed it in this form. Manu is quoted in connection

with Dharma by Gautama, Āpastamba and *Mahābhārata*. It agrees closely with the early Dharmasūtras and even with Kauṭilya's Arthaśāstra. It has a number of verses common with *Vasiṣṭha* and Viṣṇu Dharmasūtras. Dr. Bühler and Maxmüller have put forward a theory that this present Manusmṛti is a recast of *Mānava Dharma sūtra* and this theory is very elaborately put forward and discussed in his highly scholarly and exhaustive Introduction to his translation of Manusmṛti in Vol. 25 of the Sacred Book of the East Series by Dr. Bühler. Dr. P. V. Kane has questioned the foundation of this theory of presupposing the existence of a *Mānava Dharmasūtra* which was later substituted by the extant Manusmṛti. The better opinion is not in favour of Dr. Bühler's theory.

Dr. P. V. Kane has stated that *Mahābhārata* seems to distinguish between Svāyambhuva Manu and Prācetasa Manu and the former is said to be the promulgator of Dharmaśāstra and the latter of Arthaśāstra or Politics, that it is not unlikely that originally there were two distinct works, one on Dharma and the other on Arthaśāstra attributed to Manu; that when Kauṭilya speaks of Mānavas he probably refers to the work on politics attributed to Prācetasa Manu, and that one may hazard the conjecture that the author of Manusmṛti whoever he might have been, combined in his work the information contained in the two works on Dharma and Arthaśāstra and supplanted both the earlier works. It may be observed that Prācetasa Manu is not referred to as one of the six earlier Manus in the extant Manusmṛti.

After examining the external and internal evidence, Dr. P. V. Kane has come to the conclusion that Manu attained the present form long before 2nd century A.D. Scholars have differed on the question whether there are earlier and later strata in Manu and if so which they are. The general view which is now accepted is that Manusmṛti has not suffered many recasts and that the extant Manusmṛti was composed between 2nd century B.C. and 2nd century A.D. The extant *Mahābhārata* is believed to be later than the extant Manusmṛti.

Manusmṛti has moulded the lives of millions in India for endless generations and when Indians emigrated to countries beyond India, influence of Manusmṛti spread over those countries also. The Burmese Dhammtats are based on Manusmṛti and it was the foundation of Burmese law. It has been used as an authority in the island of Bali. According to *Bṛhaspatismṛti*, this singularly high and authoritative position of Manusmṛti is due to the fact that it correctly represents the sense of the Veda. *Bṛhaspatismṛti* may be considered an expanded form of Manusmṛti. Manusmṛti cor-

rectly gives a picture of the ancient Indian society and has been rightly acclaimed as the bed rock of Hindu civilization.

Among the numerous commentators on Manusmṛti, Dr. Kane also mentions Asahāya, Udayakara, Bhāguri, Bhojadeva and Dharaṇidhara. As K. V. Rangaswami Aiyangar observes, not a century has passed without a great commentary on Manusmṛti being composed.

Medhātithi's *Manubhāṣya* is highly informative, extensive, learned and full of Pūrvamīmāṁsā discussions. His father's name was Vīrasvāmin. In spite of the fact that the latter name ends in Svāmin, he is now definitely taken as having flourished in Kashmir and not in the South. He explains many passages in the words of Kauṭliya. He mentions Kumārila and, seems to know the *Śārīrakabhāṣya* of Śaṅkara. He refers to his earlier work called *Smṛtiviveka*. He is assigned to a period between 825 to 900 A.D.

Govindarāja was the son of Bhaṭṭa Mādhava and grandson of Nārāyaṇa and lived on the banks of Gaṅgā. He is also the author of another work called *Smṛtimañjarī* in addition to his *Manuṭkā*. His *ṭīkā* is concise and to the point. Sometimes he is rediculed by Kullūka. He seems to have flourished between 1050 to 1140 A.D.

Kullūka has written his *Manvarthamuktāvalī* in a very lucid, simple, short and "luminous" manner. It has become very popular. He has avoided all out of the way discussions. He mainly follows Medhātithi and Govindarāja, though at many places he differs from the latter. He has discussed many readings. He was the son of Bhaṭṭa Divākara, coming from Nandana, was a Varendra Brahmin of the Gauḍadeśa (Bengal) and wrote his commentary in Kāśī. He is also the author of a digest called *Smṛtisāgara*. There is a difference of opinion regarding the date of Kullūka. Dr. Bühler has stated that he probably flourished in the 15th century while Dr. P. V. Kane states that he flourished between 1150 to 1300 A.D. and probably wrote about 1250 A.D.

Bhāruci, according to Dr. Kane, is earlier than Medhātithi. One Bhāruci is mentioned by Rāmānuja as one of the six Viśiṣṭādvaita Ācāryas. Bhāruci, the writer on Dharmaśāstra and Bhāruci the above-mentioned Vedantic Ācārya are taken to be same and he is believed to have flourished before 1050 A.D. The commentary of Bhāruci on Manusmṛti is available from the 6th chapter onwards only.

Sarvajñanārāyaṇa, also known as Nārāyaṇa Sarvajña is the author of *Manvartha-vivṛti*. He is also the author of *Kāmadhenudīpikā* and *Śuddhidīpikā*. He is taken as having flourished before 1400 A.D.

Rāghavānanda Sarasvatī, pupil of Advayānanda and author of *Manvarthacandrikā* is taken to the later than 1350 A.D.

Nandana, younger brother of Lakṣmaṇa, wrote a commentary called *Nandinī* on *Manusmṛti*. His date is uncertain.

Rāmacandra has written a *ṭīkā* on Manusmṛti but his date is uncertain.

Maṇirāma Dīkṣita, son of Gaṅgārāma and grandson of Śivadatta is the author of *Sukhabodhinī ṭīka* on Manusmṛti and also of *Anūpavilāsa, Ācāra-ratna, Śuddhi-ratna* and *Samaya-ratna* (perhaps, all parts of *Anūpa-Vilāsa* or *Dharmāmbudhi*). He is taken to have flourished about 1630 to 1660.

This first volume of Manusmṛti with the commentaries mentioned above contains the first two Adhyāyas. On account of the various difficulties of the press, paper, types, etc. the initial progress was slow. It is hoped that the rest of the work will be completed in a comparatively shorter time. At the end of the work, various indices, and an exhaustive Introduction covering the study of the various problems connected with Manusmṛti are intended to be dealt with. In this volume an exhaustive table of contents has been put for the first two Adhyāyas.

The Editor, once again, takes this opportunity to thank the Government of India for their kind financial assistance as also those who have been helpful.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Chowpatty Road,
BOMBAY-7.
1-3-1972.
VS Phālguṇa Kṛṣṇa 5, 2028.

JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

मनुस्मृतिप्रथमभागस्थविषयाणामनुक्रमकोशः

प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति मनुस्मृतिप्रथम-भागस्य विषयानुक्रमकोशः ।।

।। श्रीः ।।

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ।। १ ।।

(१) मेधातिथिकृतं मनुभाष्यम्

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे । मनुप्रणीतान् विविधान् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ।।]

वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगत्त्रितयहेतवे ।
प्रध्वस्ताशेषदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ।। १ ।।

चतुर्भिः पदश्लोकैर्विशिष्टकर्तृत्वमनन्यप्रमाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिष्ठार्थम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः स्वर्गयशसी प्राप्येते यावत्संसारमनपायिनी च भवतः । शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते यदि तत्र केचिदध्ययन-श्रवणचिन्तनादिषु प्रवर्तन्ते । न च बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिष्वनवधृतप्रयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्ति । अतः पुरुषार्थसिद्धावुपायपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रमारभ्यते इत्येतत्प्रति-पादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ ।

न च वाच्यम्—"अन्तरेणैवादितः प्रयोजनवचनं वक्ष्यमाणशास्त्रपौर्वापर्यपर्या-लोचनयैवेदं पर्यवस्यामः किं तत्प्रतिपादनार्थेन यत्नेनेति । किं च उक्तमपि प्रयोजनं यावत्परस्तान्नावमृष्टं तावन्न निश्चीयते । न हि सर्वाणि पुरुषवचांस्यर्थे निश्चयनिमित्तम् । न चैष नियमः सर्वत्र प्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः, स्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमाद्रियते । तथाहि भगवान्पाणिनिरनुक्त्वैव प्रयोजनम् 'अथ[1] शब्दानुशासन'मिति सूत्रसंदर्भमारभते ।"

अत्रोच्यते । आरम्भेऽनवधृतप्रयोजना नैव प्रथमतो ग्रन्थमुपाददीरन् अनुपादा-नाच्च कुतः शास्त्रं कात्स्न्र्येन पर्यालोचयेयुः । किं च पौर्वापर्यपर्यालोचनया योऽर्थो बुद्धिगोचरतामावहति स एव त्वादितः संक्षेपेणोच्यमानः सुग्रहो भवति । तदुक्तम् "इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारण"मिति ।

यत्तु—"उक्तमपि न निश्चीयते, पौरुषेयेभ्यो वाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् । 'एवमेवायं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो य त्वेवमर्थ इति' "—नात्र विवदामहे निश्चयोऽस्ति नास्तीति, ग्रन्थगौरवप्रसंगात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयो-

---

1. वृद्धिरादैजिति भाव्यम्

त्पत्तिर्नान्तरेण प्रयोजनवचनम् । अनुक्ते हि किमिदं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं काकदन्तपरीक्षादिलक्षणरूपं वेत्यपि संशयः स्यात् । अभिहिते तु प्रयोजनेऽयं तावदेवमाह न श्रेयसः पन्थानं दर्शयामीति न च मे प्रवृत्तस्य काचित्क्षतिरस्ति । भवतु, पर्यालोचयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः ।

या तु स्वाध्यायाध्ययने प्रवृत्तिः साऽऽचार्यप्रयुक्तस्य, न स्वाधिकारप्रतिपत्त्या । नहि तदानीं बालत्वात्स्वाधिकारं प्रतिपत्तुमुत्सहते । परप्रयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः । नाधिकारप्रतिपादनेनापि नावेद्यते । अतस्तत्र प्रवृत्तस्य प्रयोजनमर्थावबोधोऽतश्च प्रवृत्तिः । इह तु "योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रम"मिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः । तदानीं चाव्युत्पन्नबुद्धित्वात्प्रयोजनमन्विच्छति । भगवतः पुनः पाणिनेरतिसंक्षिप्तानि सूत्राणि । नैवार्थान्तराभिधानपरत्वाशङ्का । तत्र आकुमारं च यशः पाणिनेः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वादनुपन्यासः । अयं तु विततो ग्रन्थोऽनेकार्थवादबहुलः सर्वपुरुषार्थोपयोगी । तत्र सुखावबोधार्थं प्रयोजनाभिधाने न किंचित्परिहाणम् ।

द्वये च प्रतिपत्तारः—न्यायप्रतिसरणाः प्रसिद्धिप्रतिसरणाश्च । तत्र मनुः "मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्भेषज"मिति—"ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये । सप्तर्षिभिस्तु यत्प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीदि"त्याद्यर्थवादेतिहासपुराणादिभ्यः प्रख्यातप्रभावः लोके, तत्प्रसिद्ध्यैव वा निरूपितमूलजातेन प्रजापतिनैतत्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः प्रवर्तन्त इति तान्प्रति कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यङ्गम् । अत एव च प्रश्नप्रतिवचनभङ्ग्या प्रयोजनोपन्यासः । महर्षयः प्रष्टारः प्रजापतिर्वक्ता, धर्मलक्षणश्चार्थो न लोकावगम्यः, शास्त्रैकगोचरोऽयम् यत्र महर्षयोऽपि संशेरत इति एवंपर आदेशोऽपि—स तैः पृष्ट इति, नाहं पृष्ट इति । तथाऽऽत्मनो ब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिभत्वं चेत्येवमादिः । तद्व्युत्पादनार्थो युक्तः शास्त्रारम्भ इति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् ।

यथा चानेन पुरुषार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थयोजनात्प्रतिपादयिष्यामः ।

तत्र मनुमभिगम्य महर्षय इदं वचनमब्रुवन् 'धर्मान्नो वक्तुमर्हसी'ति । स पृष्टः प्रत्युवाच 'श्रूयता'मिति । एवं प्रश्नप्रतिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः । अतो धर्मा अत्र प्रतिपाद्यन्त इत्युक्तं भवति । धर्मशब्दश्च लोके श्रेयःसाधने प्रत्यक्षादिभिर्लौकिकैः प्रमाणैः शब्दादितरैरविहिते प्रयुज्यते । अतः स श्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं भवति ।

मनुर्नाम कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशाखाध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नः स्मृतिपरम्पराप्रसिद्धः । **तमभिगम्या**भिमुख्येन तत्समीपं गत्वा, व्यापारान्तरत्यागेन, न

यदृच्छया, संगम्य। अनेन चाभिगमनप्रयत्नेन पृच्छ्यमानवस्तुगौरवं वक्तुश्च प्रागाण्यं ख्याप्यते। न ह्यकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते आगत्य।

एकाग्रमासीनमेकाग्रं स्थितमेकाग्रं सन्तम्। न त्वत्र बृस्याद्युपवेशनमासनम्, अनुपयोगात्। आसनेन स्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते। तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थो भवति। 'अभिगम्येति' केवल एव मनुः कर्म। प्रश्नक्रियायास्त्वेकाग्रमासीनमिति विशेषणम्। कुशलप्रश्नानुरूपकथाप्रवृत्त्यादिनैकाग्रमविक्षिप्तमनस्कं ज्ञात्वा प्रश्नश्रवणे दत्तावधानमिदं वचनमब्रुवन्। एकाग्रशब्दो रूढ्या निश्चलतामाह। प्रत्याहारेण परिहृतरागादिदोषसंसर्गस्य विकल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधचिन्तायां मनसः स्थैर्यमेकाग्रता। तथाभूत एव च संनिहितरूपशब्दादिविषयावधारणे योग्यो भवति, न सदसद्विकल्पयुक्तः। अथवा योगतोऽग्रशब्दो मनसि वर्तते, अर्थग्रहणे चक्षुरादिभ्योऽग्रगामित्वात्। प्रथमप्रवृत्तियुक्तः पुरःसरो लोकेऽग्र उच्यते। एकस्मिन् ध्येये ग्राह्ये वाऽग्रमस्येति विग्रहः, व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्गमकत्वात्। अत्रापि व्याक्षेपनिवृत्तिरेवैकाग्रता।

प्रतिपूज्य यथान्यायम्। न्यायः शस्त्रविहिता मर्यादा—तामनतिक्रम्य—यादृशी शास्त्रेणाभिवादनोपासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा, भक्त्यादरौ दर्शयित्वा।

महर्षयः। ऋषिर्वेदः तदध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगात् पुरुषेऽप्यृषिशब्दः। महान्तश्च ते ऋषयश्च—तेषामेव गुणानामत्यन्तातिशयेन महान्तो भवन्ति। यथा "युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति"। अथवा तपोविशेषात् पूजाख्यातिविशेषाद्वा महान्तः।

इदं वचनमब्रुवन्। उच्यतेऽनेनेति वचनम्—वक्ष्यमाणं द्वितीयश्लोकप्रश्नवाक्यमिति। तदेव प्रत्यासन्नत्वादिदमिति प्रतिनिर्दिशति। येषामपि प्रत्यक्षवस्तुप्रतिनिर्देशक इदंशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात् प्रश्नस्य प्रत्यक्षता। अथवोच्यत इति वचनं पृच्छ्यमानं वस्त्वब्रुवन्। वाक्यपक्ष इदं वाक्यमुच्चारितवन्तः। कर्मसाधने तु वचनशब्द इदमपृच्छन्। द्विकर्मकश्च तदा ब्रूञ् अकथितकर्मणा मनुना। तिसृणां क्रियाणां मनुः कर्म ॥१॥

(२) सर्वज्ञनारायणकृतमन्वर्थनिबन्धः

ॐनमः श्रीमहागणपतये॥ अनेकशाखस्मृतिपारदर्शिसर्वज्ञनारायणनिर्मितेन॥ मनुस्मृतेरर्थनिबन्धनेन बुधः स्वधर्मेषु धियं विधत्ते ॥१॥ इह हि श्रुतिभ्य एवातिशयिततपःप्रज्ञाध्ययनप्रकर्षवतां परमाखिलपुरुषार्थसाधनसमधिगमः संभवन्नपि तासां दुरूहविप्रकीर्णार्थतया संभावितैकदेशोत्सादतया च प्रसिद्धपदप्रकरणादिशाब्दबोधसाधनोपेतोत्सन्नशाखार्थस्मारकस्मृत्यादिसापेक्ष एवार्वाचीनानामुदेतीति निखिलस्य

लोकस्य भावितपःप्रज्ञाध्यनापकर्षविमर्शकारितकरुणापरवशः परमेष्ठी धर्मशास्त्रमेतत्प्रणीय मनुमध्यापयामास। मनुश्च भृगुमध्याप्य तन्मुखेन महर्षीन् ग्राहयामास। ततः पुनः स एव भृगुः शिष्यान्तरेभ्यो मनुनिदेशप्रवृत्तःपौरस्त्याध्यापनवृत्तान्तानुकथनपूर्वकं तत्कथयन्नखिलविघ्नोत्सारद्वारा शास्त्रसंप्रदायाविच्छेदाय देवतानमस्कारान्निबन्ध—**स्वयंभुवे नमस्कृत्येति**। स्वव्यापारमात्रगृहीतदेहः **स्वयंभूर्ब्रह्मा** बृहकोऽमिततेजा अनवच्छिन्नविषयज्ञानः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वचनाच्चतुर्थी। **मनुप्रणीतान्** मनुना प्रकाशितान् **विविधान्** वर्णादिभेदेनैहिकसुखमोक्षरूपफलभेदेन च नानाप्रकारान्। धर्मसाधनानि कर्माणि लक्षणया **धर्मा** इत्युच्यन्ते। **शाश्वतानिति** कल्पान्तरेष्यविविच्छिन्नानुष्ठानान् वक्ष्यामीति शास्त्राभिधेयप्रतिज्ञाऽपि। नचास्य ग्रन्थसंदर्भस्य भृगुप्रोक्तत्वे ततस्तथा स तेनोक्त इत्यादिपरोक्षोक्त्यनुपपत्तिः। सर्वस्यैवास्य ग्रन्थसंदर्भस्य ब्रह्मणैव प्रणीतत्वात्। तथाच वक्ष्यति-इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसाविति। शास्त्रकारेणैव स्वसंदर्भ एवोच्चकैः कृत्वेत्यभिधानात्। एवं परोक्त्यनुवादिनो भृगोर्भूतभाविवृत्तान्तकथनप्रवृत्तस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन् परोक्षोक्तिर्न संभवितीति मनुप्रणीतानां स्वप्रणीतेऽपि परोक्षोक्तिः ॥१॥

[अथ प्रकृतं प्रक्रमते-**मनुमेकाग्रमिति**। मननान्मनुः। **एकाग्रम**विक्षिप्तमनस्कम्। **आसीनं** स्वस्थतयोपविष्टम्। **अभिगम्य** संमुखतः प्राप्य। **महर्षयो** मरीच्यादिसंततिप्रभवाः। **प्रतिपूज्य** प्रत्येकं पूजयित्वा। **यथान्यायं** येन यादृशी पूजा कर्तव्या तेन तथैव ॥१॥]

(३) कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐनमो भगवते वासुदेवाय॥ गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्र्यां कुले श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्। काश्यामुत्तरवाहिजन्हुतनयातीरे समं पण्डितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥१॥

सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं युक्त्या तद्बहुभिर्यतो मुनिवरैरेतद्बहु व्याहृतम्।

तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां ब्रुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥२॥

मीमांसे बहु सेविताऽसि सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः।

जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये प्राप्तोऽयं समयो मनूक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥

द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य।

दैवाद्यदि क्वचिदिह स्खलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥४॥

मानववृत्तावस्यां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्भिन्ना।
प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातॄणामशेषाणाम् ।।५।।

मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि। अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि। तत्र धर्म एव विषयः। तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः, प्रमाणान्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्। प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि तस्य धर्माधीनत्वात्। यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः-कामोऽप्यत्राभिहितस्तथापि ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदेत्यृतुकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव। एवं चार्थार्जनमपि ऋतामृताभ्यां जीवेदित्यादिनियमेन धर्मएवेत्यवगन्तव्यम्। मोक्षोपायत्वेनाभिहितस्यात्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम्।

पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम्। तथाच छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते-मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्भेषजंभेषजताया इति। बृहस्पतिरप्याह वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा विनश्यति।। तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च। धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते। महाभारतेऽप्युक्तम्–पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः।। विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि। अनुकूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव। वक्ष्यति "आर्षंधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर" इति। सकलवेदार्थादिमननान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमब्रुवन्। श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः परमात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञ्यैश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात्। वक्ष्यति हि 'एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति। **एकाग्रं** विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम्। आसीनं सुखोपविष्टमीदृशस्यैव महर्षिप्रश्नोत्तरदानयोग्यत्वात्। **अभिगम्य** अभिमुखं गत्वा। **महर्षयो** महान्तश्च त ऋषयश्चेति तथा। **प्रतिपूज्य** पूजयित्वा। यद्वा मनुना पूर्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते। **यथान्यायं** येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना। वक्ष्यति च नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छत इति। अभिगम्य प्रतिपूज्याब्रुवन्निति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म। अब्रुवन्नित्यत्राकथितकर्मता ब्रुविधातोर्द्विकर्मकत्वात् ।।१।।

(४) राघवानन्दसरस्वतीकृतमन्वर्थचन्द्रिका

श्रीगणेशाय नमः।। आनन्दमजरं ब्रह्म सर्वानर्थविवर्जितम् ।।
गुरुं च नत्वा रचिता राघवानन्दभिक्षुणा ।।१।।

मन्वर्थकुमुदग्रन्थिविकासनपटीयसी ।
चन्द्रिकाऽस्तु मुदे विद्वद्धृदयाम्भोधिवर्धिनी ॥ २ ॥
भृगुणोक्तपदार्थोऽत्र वाक्यार्थमितये मया ।
विविच्यते समासेन श्रुतिन्यायानुसारिणा ॥ ३ ॥
कुल्लूकनारायणसंमतानि गोविन्दमेधातिथिहृद्गतानि ।
ज्ञात्वा च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मनःस्थं प्रकटीकरोमि ॥ ४ ॥

तत्र सर्वेभ्यो मुनिवाक्येभ्योऽतिशयेनादर्तव्यं मनुवाक्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतयः। तद्यथा। यद्यन्मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुतिः। स्मृतिरपि-वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च। धर्ममोक्षोपदेष्टा तु मनुर्यावन्न दृश्यते इति बृहस्पतिः। भारतेऽपि-पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति। चिकित्सितं भिषक्शास्त्रं हेतुभिः प्रतिकूलतर्कैर्न हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किंतु मीमांसितव्यानि। तथाच वक्ष्यति-आर्षं धर्मोपदेशं च वेद-शास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥ तर्केण मीमांसया। अतश्च हैतुकस्तर्कीति भेदेनोपादानं तर्किणः। तथाचाह-मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः। सोतोवेदोरुतां प्राप्तः काष्ठाम्बुलवणात्मवदिति॥ अत एवात्र यद्वाक्यान्तरमुपादीयते न तत्प्रामाण्यदाढर्याय किंतु व्याख्यानदाढर्याय। अत्रर्षिभिः साकं मनोर्यः संवादो वृत्तो निषेकादिश्मशानान्तेष्ववान्तरजातिसहितानां चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च तं मनुवचनमङ्गीकृत्य वक्तुं प्रववृते भगवान्भृगुः स्वयंभुवे नमस्कृत्येति पञ्चभिः। **स्वयंभुवे** स्वभदनेऽन्यानपेक्षाय स्वयंदासास्तपस्विन इतिवत् अनादय इति यावत्। ब्रह्मणे बृहते **अमिततेजसे** अमितानि सृष्टिस्थितिसंहरणे तेजांसि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै **शाश्वतान्** वेदोक्तत्वेन नित्यान् ॥ १ ॥

[**मनुमिति**]। **एकाग्रं** एकेषु धर्मवक्तृप्रधानेषु अग्रं श्रेष्ठं एकाग्रचित्तं वा। **यथा-न्यायम्**। न्यायोऽत्र क्षत्रियेषु ब्राह्मणादीनां न नमस्कारः किंतु वाक्पूजा तमनतिक्रम्य **पृष्टवन्त** इत्यर्थः ॥१ ॥

(५) नन्दनकृतमनुव्याख्यानम्

श्रीगणेशाय नमः॥ **मनुमिति**। मनुः स्वायंभुवस्तथाच वक्ष्यति—स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयदिति। **एकाग्रम**वहितम् अनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु संदेहरा-हित्यमभिप्रेतम्। **इदं** वक्ष्यमाणम् ॥१॥

(६) रामचन्द्रकृतमनुभावार्थचन्द्रिका

ॐ श्रीसिद्धिगणेशाय नमः॥ गङ्गां गणेशं गरुडाधिरूढं सिद्धेश्वरीं सिद्धि-सरस्वतीं च।

नमामि भक्त्या परया च नित्यं विश्वेश्वरं विश्वविबोधरूपम् ।। १ ।।

श्रुत्वा कुल्लूकभट्टीं च दृष्ट्वा चैव मिताक्षराम् ।
कृता वै रामचन्द्रेण मनुभावार्थचन्द्रिका ।। २ ।।

हनूमानेव जानाति श्रमं सागरलङ्घने ।
तथैव ग्रन्थकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ।। ३ ।।

ये केचिदत्र सगुणानपि दूषयन्तःसन्तोऽप्यसन्त इति ते न विचारणीयाः ।
ये तु प्रगल्भमतयः कृतसारविज्ञा लोकेषु ते कृतिमिमावधारयन्तु ।। ४ ।।

ऋषीणां समवाये भृगुरुवाच **मनुप्रणीतान्** स्वायभुवेन मनुना प्रणीतान् प्रवर्तितान् धर्मान् वक्ष्यामीति । कीदृशान् धर्मान् **शाश्वतान्** पारंपर्यक्रमागतान् । पुनःकीदृशान् **विविधान्** षड्विधान् । तद्यथा-वर्ण धर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुणधर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्र वर्णधर्मः कथ्यते नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मः अहिंसादिः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति श्रुतेस्तथा शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यादिः । किं कृत्वा **ब्रह्मणे** व्यापकाय **नमस्कृत्य** । कीदृशाय ब्रह्मणे **स्वयंभुवे** स्वयंभवतीति स्वयंभु तस्मै स्वयंभुवेऽजन्मत्वात् । पुनःकीदृशाय **अमिततेजसे** परिपूर्णतेजस इत्यर्थः । **मनुमिति** । **महर्षयः** श्रवणधारणयोग्या **एकाग्रमे**कान्त **आसीनं** मनु**मभिगम्य** प्राप्येदं **वचनं** वक्ष्यमाणलक्षणम**ब्रुवन्**नुक्तवन्तः । किं कृत्वा **यथान्यायं प्रतिपूज्य** पूजयित्वा यथान्यायं येन यादृशी पूजा कर्तुं शक्यते तेन तथेति ।। १ ।।

(७) गोविन्दराजकृतमनुटीका

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः । ओं नमो विघ्नराजाय ।
संसाराध्वगतागतक्लमतृषापीयूषमीशं शनै-
र्ध्यात्वानर्गलसम्प्रदायगुरुतः प्राप्ते मनोः शासने ।
दृष्ट्वा ग्रन्थकृदाशयाननुसृतिं व्याख्यान्तराणामिमां
टीकां शास्त्रकृदाशयानुसरणीं गोविन्दराजो व्यधात् ।। १ ।।

इह भृगुशिष्यःकश्चिदविच्छिन्नपारम्पर्यतःस्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह-स्वेच्छागृहीतशरीराय **प्रजापतयेऽमिततेजसे प्रणम्य** मन्वभिहितान्नानाप्रकारान् **धर्मान्** अदृष्टार्थकर्तव्यतारूपान् इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारप्रयोजनस्य वेदमूलत्वस्यैषामिष्यमाणत्वात् नित्यान् कथयिष्यामि । अधर्माणां वक्ष्यमाणानामपीह पृथगप्रतिज्ञानं निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेः धर्मप्रतिज्ञाया-

मेवान्तर्भावात् । मनुर्नाम महर्षिः अशेषवेदार्थादिज्ञानेन प्राप्तमनुसंज्ञः आगमपरम्परया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाधिकृतः । स्वयंभुव इति क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति सम्प्रदाने चतुर्थी । वेदार्थोपनिबन्धकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् स्मृतीनां न दुष्टा क्वचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ।। १ ।।

मनुमिति । तं **मनुं एकाग्रमासीनं** अविक्षिप्तचित्तं स्थितं **आभिमुख्येन** आदरतो गत्वा । **महर्षयः** अणिमादिगुणयोगान्महान्तः ऋग्यजुस्सामदर्शनान्महर्षयः । **यथान्यायं** शास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वा **इदं** समनन्तरवक्ष्यमाणं **वाक्यमु**क्तवन्तः ।।१।।

भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ।।२।।

[जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम् ।
भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ।।
आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ।
यथाकालं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।।]

(१) मेधातिथिः । अभिगम्य प्रतिपूज्य किमब्रुवन्नित्यपेक्षायां द्वितीयः श्लोकः । ऐश्वर्यौदार्ययशोवीर्यादौ भगशब्दः । सोऽस्यास्तीति, मनुः तेन संबोधनं **भगवन्निति** । वर्णशब्दश्च तिसृषु ब्राह्मणादिजातिषु वर्तते । सर्वग्रहणं शूद्रावरोधार्थम् । इतरथा महर्षीणां प्रष्टृत्वात् त्रैवर्णिकविषये प्रश्नः कृतःस्यात् । **अन्तरं** तन्मध्यम् । द्वयोर्जात्योः सङ्करादेकाऽप्यपरिपूर्णा जातिः । अन्तरे प्रभव उत्पत्तिर्येषां तेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोमा मूर्धावसिक्ताम्बष्ठक्षत्तृवैदेहकादयः । न हि ते मातापित्रोरन्यतरया ऽपि जात्या व्यपदेष्टुं युज्यन्ते । यथा रासभाश्वसंयोगजः खरो न रासभो नाश्वो, जात्यन्तरमेव । अतःवर्णग्रहणेनाग्रहणात्पृथगुपादीयन्ते ।

"नन्वनुलोमा मातृजातीया इष्यन्ते ।" नेति ब्रूमः । सदृशानेव तानाहुरिति मातृजातिसदृशास्ते न तज्जातीया एव । सोऽप्येषां धर्मो वाचनिको न वस्तुस्वभावसिद्धः । अतः प्रमाणांतरागोचरत्वाद्धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशार्हा एव । प्रतिलोमानामप्यहिंसादयो धर्मा वक्ष्यन्ते । यत्तु धर्महीना इति तद्व्रतोपवासादिधर्माभावाभिप्रायेण । सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रदर्श्यते ।

यथावत् । 'अर्हत्यर्थे वतिः'—येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हति इदं नित्यमिदं काम्यमिदमङ्गमिदं प्रधानम् । द्रव्यदेशकालकर्त्रादिनियमश्च प्रकारोऽर्हतेर्विषयः । **अनुपूर्वशः** । अनुपूर्वः क्रमः । येन क्रमेणानुष्ठेयानि सोऽप्युच्यताम् । "जातकर्मानन्तरं चौडमौञ्जीनिबन्धनेत्यादि" । यथावदित्यत्र पदार्थविषयं कात्स्न्र्यमुपात्तम् । क्रमस्तु पदार्थो न भवत्यतः पृथगनुपूर्वश इत्युपात्तम् ।

धर्मशब्दः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थयोस्तद्विषयायां च क्रियायां दृष्टप्रयोगः। तस्य तु किमुभयं पदार्थं उतान्यतरत्र गौण इति नायं विचारः क्रियते, ग्रन्थान्तरे विस्तरेण कृतत्वादिहानुपयोगाच्च। सर्वथा तावत् 'अष्टकाः कर्तव्याः 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते, कलञ्जभक्षणविषयश्च प्रतिषेधः। तदष्टकाख्यं कर्म धर्मस्तद्विषया वा कर्तव्यतेति फले न विशेषः। धर्मरूपोपदेशाच्च यत्तद्विपरीतमधर्मोऽसावित्यर्थात्सिध्यति। अतो धर्माधर्मावुभावपि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति। तत्राष्टकाकरणं धर्मो ब्रह्महत्यादिवर्जनं च धर्मः, अष्टकानामकरणमधर्मो ब्रह्महत्यायाश्च करणमधर्मः—अयं धर्माधर्मयोर्विवेकः।

अर्हसीति सामर्थ्यलक्षणया योग्यतया प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः—यतस्त्वं समर्थो धर्मान्विवक्तुमतोऽधिकृतः सन्नध्येष्यसे ब्रूहीति। यो यत्राधिकृतस्तत्तेन कर्तव्यमिति सामर्थ्यगम्यं ब्रूहीत्यध्येषणापदमध्याह्रियते ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भगवन्निति**। **यथावत्** यस्य यत्प्रकारो धर्मस्तथा। **अनुपूर्वशः** ब्राह्मणादिक्रमेण। **अन्तरे भवानां** च वर्णद्वयसंबन्धवतां प्रतिलोमजादीनाम् ॥२॥

(३) **कुल्लूकभट्टः**। किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह—**भगवन्नित्यादि**। ऐश्वर्यादीनां भगशब्दो वाचकः। तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ मतुबन्तेन संबोधनं भगवन्निति। वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, सर्वे च ते वर्णाश्चेति **सर्ववर्णाः**। तेषा**मन्तरप्रभवाणां** च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानाम्। अम्बष्ठक्षत्तृकरणप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरतुरगोभयसंपर्काज्जाताश्वतरवज्जात्यन्तरत्वाद्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक्प्रश्नः। एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम्। **यथावत्** यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः। **अनुपूर्वशः**-क्रमेण, जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना। **धर्मान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि** सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यध्येषणमध्याहार्यम्। यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्त्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **भगवन्** पूजायुक्त ऐश्वर्यादिशालित्वात् ॥ **सर्ववर्णानां** विप्रराजन्यवैश्यशूद्राणां **यथावत्** याथातथ्येन **अनुपूर्वशः** ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या **अन्तरप्रभवानां** सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः **धर्मान्** निषेकादिश्मशानान्तान्तेषु कर्तव्यान् भगवत्त्वादेव वक्तुं योग्योऽसीति **नो**ऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं त्रैवर्णिकानामेव किंतु शूद्राणामपीत्युक्तं **सर्व**शब्दग्रहणेन। **अन्तरप्रभवानां** वर्णसंकरजातानाम्। **धर्मान्**विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणान् ॥२॥

जरायुजेति। **भूतग्रामस्य** महदादितत्त्वसङ्घस्य। **आचाराणामिति** कार्याणां विवादपदानाम्। **यथाकालम**वसरे प्राप्ते। यथायोगमुचितोपायेन लक्षणेन प्रतिपदोक्त्या चेति यावत्॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भगवन्निति**। तत्र प्रश्नमाह— **हे भगवन्** सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणां यथावत् यथायोगं**अनुपूर्वशः** अनुक्रमेण **नः**अस्माकं **धर्मान्**वक्ष्यमाणलक्षणान् **वक्तुमर्हसि** च पुनः**अन्तरप्रभवानां** अनुलोमजातीनां मूर्द्धाभिषिक्तादीनां **धर्मान्** वक्तुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

[प्रश्नान्तरमाह-जरायुजेति। द्वाभ्यां युग्मं। **सर्वस्य भूतग्रामस्य** चतुर्विधानां **जरायुजादीनां उत्पत्तिं प्रलयं** नाशं **वक्तुमर्हसि च** पुनः सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तथानुलोमजातीनां **आचारान्वक्तुं त्वमर्हसि** तथा **कार्यस्य** उक्तस्य **अकार्यस्य च विनिर्णयं** वक्तुं अर्हसि **यथाक्रमं** ब्राह्मणादिवर्णक्रमानुसारेण यथायोगं वक्तुमर्हसि।

(८) **गोविन्दराजः**। **भगवन्निति**। स हि सर्वैश्वर्योपेतः **सर्वेषां वर्णानां** ब्राह्मणादीनां शूद्रपर्यन्तानां नः अस्माकं एव द्विजातीनां, तथा ब्राह्मणक्षत्रियादिसङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमानां यावत् कृत्स्नं कृत्वा **आनुपूर्व्यात्** निषेकादिक्रमेण **धर्मान्** अस्माकं **वक्तुं योग्यो भवसि** ॥ २ ॥

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥३॥

(१) **मेधातिथिः**। "उक्तमदृष्टार्थे व्यापारमात्रे धर्मशब्दो वर्तते। तत्र यथाऽष्टकादौ तस्य प्रयोग एवं चैत्यवन्दनादावपीति तत्र कतमे धर्मा अत्रोच्यन्त" इति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं च **'त्वमेक इति'**। **त्वमेवैकोऽ**सहायोऽ**द्वितीयः**।**सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित्**। **विधानं** शास्त्रं विधीयन्तेऽनेन कर्माणीति। तस्य **स्वयंम्भुवो** नित्यस्याकृतकस्यापौरुषेयस्य वेदाख्यस्य। **सर्वस्य** प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य च। अग्निहोत्रं जुहुयादयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते इति प्रत्यक्ष एव वेदोऽयं होमं विधत्ते। एतयेति च तृतीयया प्रत्यक्षस्यैव मन्त्रस्याहवनीयोपस्थाने विनियोगः। 'अष्टकाः कर्तव्या' इत्यत्र तु स्मृत्याऽनुमीयते वेदः। 'बर्हिर्देवसदनं दामीति' लिङ्गादनेन बर्हिर्लुनातीति श्रुतेरनुमानम्। अयं हि मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितो बर्हिर्लवनं च तत्राम्नातम्। अनेन मन्त्रेण लुनीयात् इत्येतत्तु नास्ति। मन्त्रः पुना रूपाद्बर्हिर्लवनप्रकाशनसमर्थः। प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धो दर्शपूर्णमाससंबन्धः। स्वसामर्थ्येन तु बर्हिर्लवने प्रयुज्यते। एषा ह्यत्र प्रतीतिः। प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासावनेन मन्त्रेण कुर्यात्—कथमिति—यथा शक्नुयादित्यनुक्ताऽपि शक्तिः सर्वत्र सहकारिणी। किं च शक्नोति मन्त्रः कर्तुम् बर्हिर्लवनं प्रकाशयितुम्। ततः प्रकरणात्

स्वसामर्थ्याच्चानेन मन्त्रेण बर्हिर्लुनातीति बुद्धौ शब्द आगच्छति। रात्रिकल्पक-विज्ञानैः पूर्वं शब्दः प्रतीयत इति। स बुद्धिस्थः शब्दोऽनुमेयो वेद उच्यते। वेदत्वं च तस्य दर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यां श्रुत्यन्तराभ्यां स्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादिति कुमारिलपक्षः।

अथवा विधिर्विधानमनुष्ठानं प्रयोजनसंपत्तिः। तस्य स्वयम्भुवो नित्यस्याना-दिपरम्परायातस्य, स्वयम्भुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य, सर्वस्य श्रूयमाणाक्षरप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्यस्य च। द्विविधो हि वैदिको विधिः। कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रति-पाद्यः। यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इति सौर्यचरौ ब्रह्मवर्चसकामोऽधि-क्रियते। कश्चित् शब्दप्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्यः यथा तस्य चरोर्ब्रह्मवर्चसं साधयत इयमितिकर्तव्यता आग्नेयवदित्यवगम्यते। उभयत्रापि चेयं प्रतीतिः शब्दावगम-मूलत्वात् शाब्दी एव। उभावपि शब्दादभिधानतः प्रतीयेते, तथा चाभिधेय-प्रतिपत्तितः विशेषस्तु व्यवधानादिकृतो न शाब्दतां विहन्ति। यथा वापीस्थ-मुदकं हस्तेनाभिहतं प्रदेशान्तरमभिहन्ति तदपि हस्तसंयोगेनैवाभिहतं भवति, न तु साक्षात्। शर्कराणां रेचककर्मण्याद्यप्रयत्नकृता एवोत्प्लुत्योत्प्लुत्य पाताः। तादृशमेतत्। वैकृते कर्मणि विशिष्टेतिकर्तव्यतासम्बन्धः। एवं विश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकार-शून्याऽस्तीति स्वर्गकाम इत्यधिकारावगतिः प्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्या। अतो द्वैरूप्यं विधानस्य सर्वस्येति पदम्। सर्वस्य तात्पर्यमेवंरूपम्—वेदमूलाः स्मृतय इति ज्ञापयितुम्। द्वितीये चैतद्दर्शयिष्यामः।

ननु लिङादिप्रतिपाद्योऽर्थः कर्तव्यतारूपो विधिः। स च सर्वत्र प्रत्यक्षशब्द-प्रतिपाद्य एव। तत्र किमुच्यते द्विविधो हि वैदिको विधिरिति। निर्वपेदिति कर्तव्यताऽ-वगम्यते। इतिकर्तव्यताऽर्थसामर्थ्यगम्या उक्तेन प्रकारेण ।

नैष दोषः। निर्वपेद्यजेतेति न केवले धात्वर्थविषयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति यावदंशान्तराण्यधिकारेतिकर्तव्यताप्रयोगरूपाणि नावगतानि। एतैरंशैर्वितत-रूपो विधिः प्रतीयते। अतोंऽशरूपाण्यपि विधिशब्दाभिलप्यतया न विरुद्धानि।

एतदेवाह—**अचिन्त्यस्येति**। अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः। प्रत्यक्षं ह्यनुभूयत इत्युच्यते, न चिन्त्यते इति, न स्मर्यत इति। **अप्रमेयस्य** कल्प्यस्य, प्रायशः स्मृतिवाक्यमूलस्य। न हि प्रत्यक्षेण प्रमीयते। अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते। अथवाऽप्रमेयस्येयत्तया परिमातु-मशक्यस्यातिमहत्त्वात्। अनेकशाखाभेदभिन्नो वेदो न शक्यते सर्वैः प्रमातुम्। अत एवाचिन्त्यस्य। यदतिबहु तद्दुर्ग्रहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते। यथा च लोके वक्तारो भवन्ति, 'अन्येषां का गतिः? चिन्तयितुमप्येतन्न युज्यत' इति। मनः किल सर्व-विषयम्, अयं चातिमहत्त्वात्तस्यापि न विषय इति। पदद्वयेन बाह्यान्तःकरणाविषयतया

महत्त्वस्य ख्यापनेनाचार्यः प्रोत्साह्यते। त्वयैव केवलेनैवंविधो वेद आगमितोऽतस्तस्य यः कार्यरूपस्तत्त्वार्थस्तं **वेत्सि** जानीषे।

कार्यमनुष्ठेयमुच्यते। यत्र पुरुषोऽनुष्ठातृत्वेन विनियुज्यते—इदं त्वया कर्तव्यमिदं त्वया न कर्तव्यमिति-अग्निहोत्रादि कर्तव्यम् कलञ्जभक्षणादि न कर्तव्यम्। प्रतिषेधोऽप्यनुष्ठानमेव। यद्ब्राह्मणवधस्याननुष्ठानं तदेव प्रतिषेधस्यानुष्ठानम्। प्रवृत्तिश्च क्रिया निवृत्तिश्च क्रियेति। न हि परिस्पन्दमानसाधनसाध्यमेवानुष्ठानमुच्यते, किं तर्हि प्राप्ते तद्रूपे तन्निवृत्तिरपि। यथा 'हितसेवी चिरायुरिति' यः प्राप्ते काले भुङ्क्तेऽप्राप्ते न भुङ्क्ते। अभोजनमपि हितमेव।

अथवा कार्यशब्दः प्रदर्शनार्थो विधेः प्रतिषेधस्य च। एतावदेव वेदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थः। यस्त्वितिवृत्तसंवर्णनरूपः "सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व"मिति स न तत्त्वार्थः, विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वात्प्रशंसापरत्वेन स्वार्थनिष्ठत्वाभावात्। अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् 'तस्माद्बर्हिषि रजतं न देय'मिति। 'सोऽरोदीदि' त्यादीनि 'पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रोदनं भवती' त्यन्तानि तदेकवाक्यतापन्नानि बर्हिषि रजतदाननिन्दया तत्प्रतिषेधं स्तुवन्ति। तदुक्तं 'साध्येऽर्थे वेदः प्रमाणं, न सिद्धरूपे'। अर्थवादानां हि सिद्धरूपोऽर्थः। न हि तदर्थस्य कर्तव्यता प्रतीयते। विध्युपदेशपरत्वं च प्रतीयते। यदि च स्वार्थपरा अपि स्युस्तदा विधिपरत्वं व्याहन्येत। ततश्च प्रतीयमानैकवाक्यता बाध्येत। न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। न च साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाक्यता घटते। तदाहि न किंचिद्वेदेनोपदिश्यते कर्तव्यम्। अतश्चाप्रमाणमेव वेदः स्यात्। विध्यर्थता चावगम्यमाना लिङादीनां त्यक्ता स्यात्। तस्मात्कार्यरूपो वेदस्य तत्त्वार्थ इति मनुर्भगवानाह। जैमिनिनाऽप्युक्तम् कार्येऽर्थे वेदः प्रमाणम् 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति।

अतश्च निरवशेषपदार्थपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मप्रवचनसामर्थ्यं सिद्धवदुपादाय **प्रभो** इत्यामन्त्रणम्—हे प्रभो धर्माभिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति। एवमनया त्रिश्लोक्या धर्मान् पृष्ट उत्तरेण श्लोकेन प्रतिजज्ञे ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्वमेक इति**। **स्वयंभुवः** प्रजापतेरभिधेयतया संबन्धिनो **विधानस्य** विधेर्वेदस्या**चिन्त्यस्या**तर्क्यार्थस्या**प्रमेयस्य** प्रमाणान्तरागोचरस्य **कार्य**तयाऽनुष्ठेयतया **यत्तत्वं** तात्विकोऽर्थस्त**द्वेदिता** त्वमेवास्येक इत्यर्थः ॥३॥

(३) **कुल्लूकः**। सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह—**त्वमेक इत्यादि,** हिशब्दो हेतौ। यस्मात्त्व**मेको**ऽद्वितीयः। **अस्य सर्वस्य** प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च **विधानस्य** विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्या**चिन्त्यस्य** बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य। **अप्रमेयस्य**

मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य। **कार्य**मनुष्ठेयमग्निष्टोमादि तत्त्वं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवेदान्तवेद्यं तदेवार्थःप्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित्। मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे। तन्न। वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः। धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **त्वमिति**। **अस्य** प्रत्यक्षादिसिद्धस्य **सर्वस्य** स्मृत्याद्यनुमेयस्य विधीयते कर्मानेनेति विधानं वेदः तस्य विधानस्याग्निहोत्रादिकर्मकलापबोधकस्येति यावत्। स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्य ब्रह्म स्वयंभूरिति श्रुतेः। स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति स्मृतेश्च। **अचिन्त्यस्य** अनेकशाखाभेदभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यस्य। **अप्रमेयस्य** दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्यचिन्त्यत्वमुक्तम्। **कार्यतत्त्वार्थवित्** कार्यं धर्मः तदेव वेदस्य तात्पर्यविषयत्वात्तत्वं तद्वेत्तीति तथेति मेधातिथिः। वस्तुतस्तु कार्यं धर्मः तत्त्वार्थो ब्रह्म **तदुभयं वेदार्थस्तद्वित्** अन्यथा ज्ञानकाण्डस्य अप्रामाण्यापत्तिः कृत्स्नवेदार्थावित्त्वापत्तेश्च। प्रभो इत्युभयकथने सामर्थ्यमुक्तम् ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः**। विधीयत इति **विधानम्**। स्वयंभुवा भगवता विहितस्य अचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य। **अप्रमेयस्य** अपर्यन्तस्य। **सर्वस्य** प्राणिजातस्य। **कार्यं** धर्मस्तस्य तत्त्वं पारमार्थ्यं तस्यार्थःप्रयोजनमभ्युदयसिद्धिरूपं तत्त्वमेको **वेत्सि** तेन भवानेव प्रष्टव्यो नान्य इति ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **त्वमिति**। **एकः**अद्वितीयः हिर्हेत्वर्थे। अस्य विधानस्य **सर्वस्य** चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य उद्भिदस्वेदजाण्डजजरायुजस्येत्यर्थः। **कार्यतत्त्वार्थवित्** वेत्तासि हे **प्रभो** मनो यःप्रभुःसर्वं जानातीत्यर्थः। तथा **स्वयंभुवो**ऽपौरुषेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्। कीदृशस्य स्वयंभुवः **अचिन्त्यस्य** वाङ्मनसाभ्यामचिन्त्यप्रभावस्य। पुनःकीदृशस्य अप्रमेयस्य ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **त्वमेक इति**। यस्मात् **त्वमेवैकोऽस्य सर्वस्य** शास्त्रस्य अकृतकस्य इदं कर्तव्यं इदं नेत्येवंविधस्य। यत्त्विदं शास्त्रं तत्कृत्वा असाविति तत्र ग्रन्थविषये अतिगहनत्वादेवंरूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्य अतिमहत्त्वात् इयदेतदिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपोऽनुष्ठेयरूपो यः पारमार्थिकोऽर्थः तं **वेत्सि** सर्वशक्ते।।३।।

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः।
प्रत्युवाच चार्यतान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ।।४।।

(१) **मेधातिथिः**। **स** मनु**रमितौजा**स्तैर्महर्षिभिर्**महात्मभिः पृष्टस्तथा तान् प्रत्युवाच श्रूयतामिति। तथा** तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण। पृच्छ्यमानवस्तुप्रश्नविधिश्च प्रकार-

वचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः । तेनायमर्थस्तथा पृष्टस्तान् धर्मान् पृष्टः **प्रत्युवाच**। अथवा **तथेति** प्रकारमात्रमाचष्टे । **पृष्ट** इति पूर्वश्लोकात्पृच्छ्यमानविशेषो बुद्धौ विपरिवर्तत एव । तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच। **'श्रूयतामिति'** प्रश्नप्रतिवचनयोरेककर्मता सिद्धा भवति। तदा च तथाशब्दः श्लोकपूरणार्थः । आद्ये तु व्याख्याने तथाशब्दोपात्तैव प्रश्नप्रतिवचन-योरेककर्मता । **सम्यक्**शब्दः प्रतिवचनविशेषणम् । सम्यक् प्रत्युवाच । प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादियोगेन । **अमितौजा** अक्षीणवाग्विभवः । अमितमनन्तमोजो वीर्यमभिधान-सामर्थ्यमस्येति । महात्मतया महर्षीणां धर्मप्रष्टृत्वं महर्षित्वं चाविरुद्धमित्याह **महर्षी-निति** । 'परार्थकारी सततं महात्मे' त्युच्यते । तेन यद्यपि स्वयं विद्वांसोऽधिगतया-थातथ्याः—अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेः—तथाऽपि परार्थमपृच्छन् । मनुः प्रख्याततर-प्रमाणभावः । एतेन यदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते । प्रत्ययतोऽयं समुपास्यतेऽतः शास्त्रा-वतारार्थमुपाध्यायीकुर्मः । अस्माभिश्च पृच्छ्यमानः प्रमाणतरीकरिष्यते जनेनेति । अत **एवार्च्य तान्** सर्वानित्यर्चनमविरुद्धम् । अन्यथा शिष्यस्योपाध्यायात्कीदृश्यर्चेति । अर्चयतेराङ्पूर्वस्य ल्यबन्तस्य रूपमार्च्येति । पाठान्तरम् 'अर्चयित्वा तानिति' ।

अत्र यदुच्यते "यदि मनुनाऽयं ग्रन्थःकृतः परापदेशो न युक्तः—स तैः पृष्टः प्रत्युवाचेति । 'अहं पृष्टः प्रत्यब्रवमिति' न्याय्यम्। अथान्य एव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति"—तदचोद्यम् । प्रायेण ग्रन्थकाराः स्वमतं परापदेशेन ब्रुवते—'अत्राह' 'अत्र परिहरन्तीति', नैवम 'हं तैः पृष्ट इति' । यो यः पूर्वतरः स स प्रमाणतरो लोकेनाभ्युपगम्यते—'तत्प्रमाणं बादरायणस्येति' । अथवा भृगुप्रोक्ता संहितेयम् । मानवी तु स्मृतिरुपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः । प्रत्युवाच तान् महर्षीन् । किं तत् । यदहं पृष्टस्तत् श्रूयतामिति ॥४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स तैरिति** । सम्यग्विनयाभ्युपेतं यथा भवति । अमितौजा अमितबलः । आर्च्यार्चयित्वा ॥४॥

(३) **कुल्लूकः। स तैः पृष्ठस्तथा सम्यगित्यादि । स** मनुस्तैर्महर्षिभिस्**तथा** तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना **पृष्टस्तान् सम्यग्**य-थातत्त्वं **प्रत्युवाच** श्रूयतामित्युपक्रम्य । **अमित**मपरिच्छेद्य**मोजः**सामर्थ्यं ज्ञानतत्त्वा-भिधानादौ यस्य स तथा । अत एव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः । **महात्मभि**र्महानुभावैः । **आर्च्य** पूजयित्वा आङ्पूर्वस्यार्चतेर्ल्यबन्तस्य रूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य स पृष्टःप्रत्युवाच इति न युक्तमहं पृष्टो ब्रवीमीति युज्यते अन्यप्रणीतत्वे कथं मानवीयसंहितेति । उच्यते । प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अत एव कर्माण्यपि जैमिनिःफलार्थत्वादिति जैमिनेरेव

सूत्रम्। अतएव तदुपर्यपि बादरायणःसंभवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम्। अथवा मनूपदिष्टा धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः। अतएव वक्ष्यति एतद्वोऽयं भृगुःशास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषत इत्यतो युज्यत एव स पृष्टः प्रत्युवाच इति। मनूपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥४॥

(४) **राघवानन्दः**। तैर्महर्षिभिःपृष्टःसन् **मनुरमितौजा** धर्मब्रह्मणोर्वेदने शक्तः आर्च्य संपूज्य श्रूयतामित्याह ॥४॥

(५) **नन्दनः**। **आर्च्य** भवन्त एव सर्वधर्मज्ञा इति वाचा संभाव्य। आत्मनः प्रवचनादरप्रकर्षार्थमुक्तं **श्रूयताम्**इति ॥४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स इति**। **तैर्महर्षिभिःस मनुःसम्यग्** यथा स्यात्तथा **पृष्टः**संस्तान् **सर्वान्**महर्षीन्प्रति **श्रूयतामित्यभ्यर्च्य** संपूज्यो**वाच**। कीदृशः मनुः अमितौजाः **अमितं ओजः**प्रभावो यस्य सः ॥४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स इति**। स मनुः अपरिमिततेजाः महर्षिभिः महात्मभिः परार्थकारिभिः। अतएव तेषां महर्षीणामपि सतां धर्मप्रश्नान् तेन प्रकारेण अभिगमन-पूर्वकं सम्यक् पूजापूर्वकं च पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान् प्रति एवमुक्तवान् श्रूयतामिति।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥५॥

(१) **मेधातिथिः**। "क्व अस्ताः क्व निपतिताः। शास्त्रोक्तनिपतितधर्मान् पृष्ट-स्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोऽव्याकृतावस्थावर्णनमप्रकृतमपुरुषार्थं च। सोऽयं सत्यो जनप्रवादः 'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट' इति। न चास्मिन् वस्तुनि प्रमाणं न च प्रयोजनमित्यतः सर्व एवायमध्यायो नाध्येतव्यः।

उच्यते। शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्माद्याः स्थावर-पर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते। 'तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति' (श्लोकः ४९)। वक्ष्यति च–'एता दृष्ट्वा तु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मन' इति (अ० १२ श्लोक २३)॥ ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनम-ध्येतव्यमित्यध्यायतात्पर्यम्।

मूलं त्वत्र मन्त्रार्थवादाः सामान्यतो दृष्टं च। तथा च मन्त्रः। "तम आसीत्त-मसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना-ऽजायतैकम्"। (ऋग्वेद १०।१२९।३)। चन्द्रार्काग्न्यादिषु बाह्याध्यात्मिकेषु महाप्रलये प्रकाशकेषु नष्टेषु तम एव केवलमासीत्। तदपि तमः स्थूलरूपतमसा गूढं संवृतम्। न हि तदानीं कश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति। अतो ज्ञातुरभावान्न कस्यचित्

ज्ञानमस्तीति तमसा गूढमुच्यते। अग्रे भूतसृष्टेः प्राक् अप्रकेतमज्ञातं सर्वं आः आसीत्। इदं सलिलं सरणधर्मकम्, क्रियावत् यत्किंचिच्चेष्टावत्तत्सर्वं निश्चेष्टमासीत्। तुच्छेन सूक्ष्मेणाभु स्थूलमपिहितं प्रकृत्यात्मनि विशेषरूपं लीनमित्यर्थः। एतावताऽव्याकृतावस्था जगतो द्योतिता। चतुर्थेन पादेनाद्या सृष्ट्यवस्थोच्यते। तपसस्तन्महिना महत्त्वेन एकं यदासीत्तदजायत विशेषात्मनाऽभिव्यज्यते स्म। कर्मवशात्पुनः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः'। अथवा तस्यामवस्थायां तपसः कर्मणो महत्त्वेन हिरण्यगर्भात्मनाऽजायत प्रादुरासीत्। यथा वक्ष्यति ततः स्वयंभूरिति (श्लोक० ६)।

सामान्यतो दृष्टेन महाप्रलयोऽपि संभाव्यते। यस्य ह्येकदेशे नाशो दृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशो दृश्यते। यथा शालाऽपि क्वचिद्दह्यमाना दृष्टा कदाचित्सर्वो ग्रामो दह्यते। ये च कर्तृपूर्वा भावास्ते सर्वे विनश्वरा गृहप्रासादादयः। कर्तृपूर्वं चेदं जगत्सरित्समुद्रशैलाद्यात्मकम्। अतो गृहादिवन्नङ्क्ष्यतीति संभाव्यते। "कर्तृपूर्वतैव न सिद्धेति" चेत्तन्निवेशविशेषवत्त्वादिना गृहादिवत्साऽपि साध्यत इत्यादि सामान्यतो दृष्टम्।

न च प्रमाणशुद्धौ तद्दूषणे वा प्रयतामहेऽनिदंपरत्वाच्छास्त्रस्य। एतद्धि यावन्न विचार्य निरूपितं तावन्न सम्यगवधार्यते। तथानिरूपणे च तर्कशास्त्रता स्यान्न धर्मशास्त्रता ग्रन्थविस्तरश्च प्रसज्यते।

प्रक्रियाबहुलं चेदं सर्वमुपन्यसिष्यते। क्वचित्पौराणी प्रक्रिया, क्वचित्सांख्यानाम्। न तया ज्ञातयाऽज्ञातया वा कश्चिद्धर्माधर्मयोर्विशेष इति निपुणतया न निरूप्यते। अर्थिता चेत्तत एवान्वेष्या। पदार्थयोजनाव्याख्यानमात्रं त्वध्यायस्योपदिश्यते तदेव करिष्यामः। तात्पर्यमुपदर्शितमेव।

आसीदिदं जगत्**तमोभूतं** तम इव। भूतशब्दोऽनेकार्थो ह्युपमायां प्रयुक्तः। यथा 'यत्तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्द इति' सामान्यभूतं इति सामान्यमिवेत्यर्थः। किं तमसा जगतः सादृश्यमत आह **अप्रज्ञातम्**। विशेषाणां स्वभावानां विकाराणां प्रकृतावुपलयनादतः प्रत्यक्षेणाज्ञातम्। अनुमानात्तर्हि ज्ञायेत, तदपि **नालक्षणम्**। लक्षणं लिङ्गं चिह्नं, तदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव, सर्वविकाराणां विशेषात्मना विनष्टत्वात्। **अप्रतर्क्यम्**। यद्रूपमासीत्तर्कयितुमपि न तद्रूपतया शक्यम्। सर्वप्रकारमनुमानं निषेधति। न सामान्यतो दृष्टमनुमानमस्ति तद्रूपकावेदकं न विशेषतो दृष्टमत**श्चाविज्ञेयम्**। नैव तर्ह्यासीदसदेवाजायतेति प्राप्तमेतन्निषेधति **प्रसुप्तमिव सर्वतः**। नासतः सत उत्पत्तिः। उक्तं च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेते' त्याद्युपनिषत्सु। अत**श्चाविज्ञेयम**वच्छेदविषयैः प्रमाणैः। आगमात्तादृशादेव गम्यते। प्रसुप्तमिव जाग्रत्स्वप्नवत्तां परित्यज्य संप्रसादावस्था सुषुप्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपात्ता। यथा अयमात्मा सुषुप्त्यवस्थायां निःसंबोधक्लेशः

प्रध्वस्ताशेषविकल्प आस्ते, न च नास्तीति शक्यते वक्तुं, प्रबुद्धस्य सुखमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात्, एवं जगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्च तार्किकाणाम-वसीयते। **आसीदिति**। वर्तमाना तु साऽवस्था न कस्यचित् विज्ञेयेत्यत उक्त**मविज्ञेयम्**। सर्वतो नैकदेशप्रलय इत्यर्थः ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र च वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेव-संभवतत्त्वोक्तिज्ञानाद्ब्राह्मणादिवर्णानां पूर्वपूर्वश्रैष्ठ्यप्रतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादि-विशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषां श्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थं शास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्ति-प्रकारं च कथयितुं स्वस्य निष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थां तावदाह-**आसीदिदमिति**। तमःशब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समुदायभूता प्रकृतिरुक्ता। जगतश्चोत्पत्तिसंमूढात्मक-त्वेन तस्य सुप्रतिपादत्वात्। **अप्रज्ञातं** प्रत्यक्षागम्यम्। **अलक्षण**मलिङ्गम्। **अप्रतर्क्यम**-तर्कविषयम्। **अविज्ञेयं** शब्दादिहीनतया विशेषतो ज्ञातुमशक्यम्। अधुनापि शब्दतः प्रतीयमानं यथाप्रतीयते तदाह **प्रसुप्तमिवेति**। वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थाना-त्तत्स्वरूपसाम्यम्। **सर्वतः**सर्वैःप्रकारैः। अत एवोक्त**मिवेति** ।।५।।

(३) **कुल्लूकः**। श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—**आसीदिदमिति**। ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतःसृष्टिप्रकरणावतारः। अत्र **मेधातिथिः** समादधे। शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्माद्याःस्थावरपर्यन्ताःसंसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रति-पाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वेष्टिताःकर्महेतुनेति वक्ष्यति च। "एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीःस्वेनैव चेतसा। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मन" इति-ततश्च निरतिश-यैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येत-व्यमित्याद्यध्यायतात्पर्यमित्यन्तेन। **गोविन्दराज**स्यापीदमेव समाधानम्। नैतन्मनो-हरम्। धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम्। धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्र-मर्थवत्। किंच "कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेत्युक्ते महर्षिभिः। द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते।" **इदं तु वदामः**—मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम्। आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वान्मनुनैव "धृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणमि"ति दशविध-धर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। महाभारतेऽपि—"आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मःसाधारणो नृपे"त्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। याज्ञवल्क्येन तु परमधर्म-त्वेन, यदाह "इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेना-त्मदर्शन"मिति। जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमत एव ब्रह्ममीमांसायां अथातो ब्रह्मजिज्ञा-सेति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय "जन्माद्यस्य यत" इति द्वितीयसूत्रं भगवान्

बादरायणःप्रणिनाय। अस्य जगतो यतो जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः। तथा च श्रुतिः। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनम्। आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः। किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं मदुक्तोऽर्थो लभ्यते। तथाहि—

धर्मे पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतःकारणं ब्रुवन्।
आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान्॥
प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम्।
धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम्॥

इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वात् जगन्निर्दिश्यते। **इदं** जग**त्तमोभूतं** तमसि स्थितं लीनमासीत्तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते। तम इव तमः। यथा तमसि लीनाःपदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः। प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः। तथाच श्रुतिः। तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्र इति। प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्याकृतासीत्। अत एवा**प्रज्ञातम**प्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरःप्रज्ञात इत्युच्यते। तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् **अलक्षणम**ननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति **अलक्षणम्** अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं, तदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्य**विज्ञेयम्**। एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्कं द्वादशाध्याये मनुनाऽभ्युपगतम्। अत एवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति **धरणीधरस्यापि** व्याख्यानम्। न च नासीदेवेति वाच्यं तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात्। तथा च श्रूयते तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। छान्दोग्योपनिषच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीत् इदं जगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः। सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अत एव **प्रसुप्तमिव सर्वतः**। प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः॥ ५॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याप्राधान्यं मुखतो वक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविद्यकत्वं प्रकटयञ्छ्रोतव्यमाह—**आसीदित्यादि यावत्समाप्ति**। **इद**मिदानीं प्रमाणषट्कजधीयोग्यं **जगत्** सृष्टेः पूर्वं **तमोभूतं** तमः प्रधानाऽविद्या तदवच्छिन्नं ब्रह्म तद्भूतं तत्प्राप्तं तत्तादात्म्यं गतं, नतु तद्व्यतिरेकेणोपलब्धमासीदिति यावत्। तेन शून्यमतं निरात्ममतं च निरस्तम्। अतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं परमाणूपादानमतं च निरस्तं स्वात्मतमःस्वीकृतेः। तथा च श्रुतयः—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् नासदासीन्नो सदासीत्तम आसीत् नैवेहकिंचनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृत-

मासीदिति। अनेनात्र ब्रह्मैवोपक्रान्तं "संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गति"मिति। मध्येऽपि तदेव परामृष्टं ब्रह्म। अन्ते च "एवं यः सर्वभूतेषु पश्यन्नात्मानमात्मना। स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पद"मिति।। अत्र **चाप्रज्ञात**मिति कीर्तनादपूर्वता, आद्यन्तमध्ये कथनादभ्यासः परमां गतिमिति फलमिति त्रितयं दर्शितम्। तथा आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम्। आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणामित्यर्थ-वादोपपत्ती दर्शिते। तस्मादुपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्। तथाच उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति। तच्छेषता धर्मस्य। तथा च श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने"त्यादि। तथा धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः। स्मृतिरपि ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिका। तदर्थं धर्मोपदेशः अत्रैव "सर्वेपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः। यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमं पद"मिति। सर्वेऽत्रोक्ता धर्माः, धीद्वारेणेति शेषोऽन्यथा "न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन" इति श्रुतेर्बाधः। तथा तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति च। अनेन धीकर्मणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतेस्तयोः समविषमसमुच्चयोऽपि निरस्तः। तथात्रैव "सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते। दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यत" इति। तस्माद्ब्रह्मधीशेषता धर्मस्य। धर्मस्तु देहादिसृष्टिं विना नेतीयं सृष्टिद्वारिका संगतिः शास्त्रस्येति। **अप्रज्ञात**मनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चार्वाकमतं निरस्तम्। **अलक्षणं** लक्षणमनुमानं तदगम्यं तेन साङ्ख्यमतं निरस्तं। तेषां प्रकृतेर्नित्यानुमेयत्वात्। **अप्रतर्क्यं** तर्काविद्यं तेन नैयायिकमतं निरस्तम्। **अविज्ञेयं** तदानीमागमतः। तेन मीमांसकमतं निरस्तम्। तर्ह्यसन्नेत्याह—**प्रसुप्तमिव सर्वतः** सर्वेषां सुप्तिरिव। तत्र यथात्मभावं गतस्य विश्वस्य तस्मादेवोत्पत्तिस्तथाह। यथा अग्नेःक्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ति सरूपा एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति जायन्ते। तथान्यत्रापि—मृत्युनैवेदमावृत-मासीत्। कथमसतः सज्जायेत। नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेनावगतसतत्त्वस्य नासत्वम्।।५।।

(५) **नन्दनः**। तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमं वक्तुमुचितत्वात्तां विवक्षुस्तत पूर्वस्यां प्रलयावस्थायां जगदवस्थानं तावदाह—**आसीदिति**। **सर्वतः** सर्वमिदं कार्य-जातम् **तमो** मूलप्रकृतिः तत्तद्भूतकार्यावस्थां विहाय कारणतामधिगतम्। **अलक्षणं** लक्षणमाकारो धर्मः गन्धरसादिधर्मरहितमिति यावत्। अनेन प्रत्यक्षाविषयत्व-मुक्तम्। **अप्रतर्क्य**मित्यनुमानाविषयत्वमुक्तम्। **अविज्ञेय**मित्यागमाविषयत्वमुक्तम्। एवं प्रमाणत्रयागोचरत्वाद**प्रज्ञात**मुपरतक्रियत्वात् **प्रसुप्तमिवासीत्**।।५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **आसीदिति**। मनुरुवाच इदं विश्वं पूर्वं **तमोभूत**मासीत्। कीदृशं

विश्वं न **प्रज्ञातं** कैश्चित् न प्रकर्षेण ज्ञातं न लक्षणं पूर्वापरं वा यस्य **तदलक्षणं,** पुनः कीदृशं विश्वं **अप्रतर्क्यं** तर्कागोचरं तथा **अविज्ञेयम्।** किमिव **सर्वतः प्रसुप्तमिव** ॥५॥

(८) **गोविन्दराजः। आसीदिति।** जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां धर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपादनार्थत्वेनेदं शास्त्रं महाप्रयोजनतया यत्नतोऽधिगन्तव्यमित्येतदर्थं जगदुत्पादकं प्रकरणमारभते। तत्र प्राग्भाविनीं तावदवस्थामनेन श्लोकेनाह। **इदं** जगत् सृष्टेः प्राक् **तम** इवाभूत्। यतःकार्यात्मना सर्वस्य तदानीं विनष्टत्वात् प्रत्यक्षेण न ज्ञातम्। **अलक्षणं** अविद्यमानलिङ्गतयाऽननुमेयं प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादीनां तदसम्भवे तेषामप्यभावात्। **अप्रतर्क्यं** अनौपम्यतयापि 'गौरिव गवयः' इति च तर्कयितुमशक्यं **अविज्ञेयं** अर्थापत्त्यापि जीवतो देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववत्। एवं तर्हि अभाव एव प्राप्त इत्यत आह—**प्रसुप्तमिवेति।** आगमादेवंरूपताऽस्य ज्ञायत इति। यथा सुषुप्तावस्थायां उपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवति एवं सकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानीं समन्तात् जगदासीदिति। स्वप्नदर्शनरहिता हि निद्रावस्था सुषुप्तिः ॥५॥

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥६॥

(१) **मेधातिथिः।** तस्या महाराव्या अनन्तरम्। स्वयं भवतीति **स्वयंभूः।** स्वेच्छया कृतशरीरपरिग्रहो, न संसार्यात्मवत्कर्मपरतन्त्रं शरीरग्रहणमस्य। **अव्यक्तो** ध्यानयोगाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः। अथवा 'अव्यक्तमिदमि' त्येवं पठितव्यम्। इदमव्यक्तावस्थम् **व्यञ्जयन्** स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन्। यदिच्छया पुनर्जगत्प्रादुर्भवति। **प्रादुरासीत्।** प्रादुःशब्दः प्राकाश्ये। **तमोनुदः।** तमो महाप्रलयावस्था तां नुदति विनाशयति पुनर्जगत्सृजत्यतस्तमोनुदः। **महाभूतानि** पृथिव्यादीनि। आदिग्रहणात्तद्गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते। तेषु वृत्तं प्राप्तमोजो वीर्यं सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स एवमुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निर्वर्तयितुम्। यदा तु तेन तत्र शक्तिराधीयते तदा वृक्षाद्यात्मना विक्रियन्त। न तु प्रकृतिशक्त्यवस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि। पाठान्तरं 'महाभूतानुवृत्तौजा' इति। अनुवृत्तमनुगतमिति प्रागुक्त एवार्थः ॥६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तत इति। स्वयंभूर्भगवान्** जगज्जननोचितवीर्यवान**व्यक्तः** प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा **व्यञ्जयन्निदं** महाभूतेन्द्रियप्रकृति व्यक्तं कुर्वन्नेव **प्रादुरासीत्**-व्यक्तोऽभवत्। जगतस्तदुपादेयस्य व्यक्तिरेव तद्व्यक्तिर्नान्येत्यर्थः। **महाभूतानामादौ** सृष्टेरग्रे **वृत्तौजाः** प्रवृत्तबलः सृष्टौ **तमोनुदो** मोहापनोदकः सृष्टौ प्रलयकालिकतमोऽभिभवेन रजसः प्राबल्यात् ॥६॥

(३) **कुल्लूकः**। अथ किमभूदित्याह—**ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि**। **ततः**प्रलयावसानानन्तरं **स्वयंभूः** परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत् कर्मायत्तदेहः। तथा च श्रुतिः। स एकधा भवति द्विधा भवति। **भगवानै**श्वर्यादिसंपन्नः। **अव्यक्तो** बाह्यकरणागोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत्। **इदं** महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतान्यादिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन्नव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण प्रकाशयन्। वृत्तौजा वृत्तमप्रतिहतमुच्यतेऽत एव 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात इति व्याख्यातं **जयादित्येन**। **वृत्तमप्रतिहतमोजः** सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा। **तमोनुदः** प्रकृतिप्रेरकः। तदुक्तं **भगवद्गीतायाम्**—मयाध्यक्षेण प्रकृतिःसूयते सचराचरमिति॥ **प्रादुरासीत्**प्रकाशितो बभूव। **तमोनुदः** प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ॥ ६॥

(४) **राघवानन्दः**। एवं कारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह—**तत इति**। **ततः**-प्रलयानन्तरं **स्वयंभूः** स्वभवनेऽन्यानपेक्षोऽनादिरित्युक्तम्। तस्य सृष्टिसामर्थ्यं द्योतयति **भगवानिति**। उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानित्युक्तेः। **अव्यक्तः** उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणागम्यः। तथाच श्रुतिः। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति। व्यञ्जयन् वटकणिकायां स्थितं वटवृक्षं वटकणिकेव। **इदं** तदा तमोभूतमविद्याद्वाराऽऽत्मन्यन्तर्लीनं **व्यञ्जयन्** व्यक्ततामापादयन् **प्रादुरासीत्** कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः। तथाच श्रुतिः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति। तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति च। कथं भूतः **महाभूतादिवृत्तौजा** महाभूतादिर्महाभूतस्यादिरहङ्कारतत्त्वं तत्र वृत्तं सृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमोजो यस्य सः। **तमोनुदः** तमोऽभिभवरूपसत्त्ववृत्तिरीक्षणं कुर्वाणः। तथाच श्रुतिः तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति। एतदेवेक्षणं महत्तत्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः॥ ६॥

(५) **नन्दनः**। विस्तरेण जगत्सृष्टिं वक्ष्यन् स्रष्टारं सृज्योपादानं सृज्यं च संक्षिप्य तावदाह-**तत इति**। ततःप्रलयावसाने। स्वयमेव सर्वदा भवतीति **स्वयंभूः**। **भगवा**ञ्ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजोरूपः। **अव्यक्तो** दुर्विज्ञानः। विशेषणत्रयेण परस्य पुंसो नित्यत्वं स्वरूपं महिमा चोच्यते। **तमोनुदः**प्रकृतेः प्रेरकःपरिणमयिता। **महाभूतादिवृत्तौजा** तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेषु महाभूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तवीर्यः। अनयोर्विशेषणयोश्चायमर्थः। चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुप्रविष्टं च भगवद्वीर्यं जगदुपादानमिति। **इदं** कार्यजातं **व्यञ्जयन्ना**विष्कुर्वन् **प्रादुरासीत्**। प्रादुर्भावश्चात्र तत्त्वानुप्रविष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन व्यक्तीभावः॥ ६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तत इति**। ततस्तस्मात् कारणाद**व्यक्तो भगवानिदं विश्वं व्यञ्जयन् प्रादुरासी**द्यतः **स्वयंभूः**। कीदृशः**तमोनुदः**प्रकाशकर्ता। पुनःकीदृशः **महा-**

भूतादिर्महदादीनि भूतानि तेषामादिः पुनःकीदृशः **वृतौजा** महदादीनां भूतानामादौ प्रधाने वृतौजा वृत्तबलः ॥ ६ ॥

(७) **मणिरामः। स्वयंभूः** स्वेच्छया शरीरपरिग्रहकर्ता। **भगवान्** ऐश्वर्य-सम्पन्नः। **अव्यक्तः** बाह्येन्द्रियाग्राह्यः योगाभ्यासावसेय इति यावत्। **इदं महा-भूतादि** आकाशादीनि भूतानि **व्यंजयन्** अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण स्थितं तत् स्थूलरूपेण प्रकाशयन् **वृत्तौजाः** वृत्तं अप्रतिहतं ओजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा **तनोनुदः**प्रकृतिप्रेरक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तत इति** पूर्वोक्तावस्थानन्तरं। स्वेच्छाचिकीर्षितशरीर-परिग्रहः आत्मा, **अव्यक्तः** प्रत्यक्षाद्यगोचरः ध्यानैकगम्यत्वात् उत्पादयन् जगत्। **महाभूतानि** पृथिव्यादीनि आदिग्रहणान् अन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि। **वृत्तं** प्राप्तं **ओजः** सृष्टिसामर्थ्यं येनासौ प्रकाशो बभूव शरीरग्रहणं कृतवान् तमोनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्बभौ ॥७॥

(१) **मेधातिथिः। योऽसाविति**। सर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परं ब्रह्मो-द्दिशति। योऽसौ वेदान्तेष्वन्यासु चाध्यात्मविद्यास्वितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो वक्ष्यमाणै-र्धर्मैः स एष प्रादुरासीदित्यत्रोक्तः। **स्वयमुद्बभावुद्भूतः** शरीरग्रहणं कृतवान्। भातिरने-कार्थत्वादुद्भवे वर्तते। अथवा दीप्त्यर्थ एव। स्वयम्प्रकाश आसीन्नादित्याद्या-लोकापेक्षः। इन्द्रियाणामतीतोऽतीन्द्रियम्। अव्ययीभावः। **अतीन्द्रियग्राह्यः** सुप्सुपेति समासः। इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते, न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः। अन्यदेव तद्योगजज्ञानं येन गृह्यते। अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मन उच्यते। परोक्षत्वादिन्द्रियाणाम-विषयः। तथा च वैशेषिकाः 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग'मित्यानुमानिकत्वं मनसः प्रतिपन्नाः। (न्यायसूत्र १।१।१६)। तेन गृह्यते। तथा च भगवान्व्यासः—'नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न तु शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिरिति' ॥ 'प्रसन्नेन' रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपासनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः।

सूक्ष्म इव **सूक्ष्मोऽणुः**। न ह्यसावणुस्थूलादिविकल्पानामाश्रयः। सर्वविकल्पातीतो ह्यसौ। उक्तं च—

'यः सर्वपरिकल्पानामाभासेऽप्यनवस्थितः।
तर्कागमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः।
व्यतीतो भेदसंसर्गाद्भावाभावौ क्रमाक्रमौ।
सत्यानृते च विश्वात्मा स विवेकात्प्रकाशत इति'।

सूक्ष्मत्वादव्यक्तः सनातनोऽव्यक्तस्वाभाविकेनानादिनिधनेनैश्वर्येण युक्तः। येषामपि कर्मप्राप्यं हैरण्यगर्भं पदं तन्मतेऽपि सनातनत्वं सत्यप्यादिमत्त्वेऽन्तवत्त्वाभावात्। न हि स्वर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति।

सर्वाणि भूतानि मया स्रष्टव्यानीत्येवंभावितचित्तो भूतात्मा एवं सम्पन्नः **सर्वभूतमय** इत्युच्यते। यथा मृण्मयो घटो मृद्विकारत्वान्मृद्भिरारब्धशरीर एवं यः कश्चित्किञ्चिदत्यन्तं भावयति स तन्मय इत्युपचारादुच्यते। यथा स्त्रीमयोऽयं पुरुषः, ऋङ्मयो, यजुर्मय इति। अथवाऽद्वैतदर्शने नैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्त्वेन सन्ति, तस्यैवायं विवर्तः, अतो विवर्तानां भूतमयत्वात्तैश्च तस्याभेदाद्युक्तमेव तन्मयत्वम्। "कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्तितोपपत्तिरेकत्वाद्विरोधिनी उच्यते"। एवमाहुर्विवर्तवादिनः—यथा समुद्राद्वायुनाऽभिहता ऊर्मयः समुत्तिष्ठन्ति, ते च न ततो भिद्यन्ते नापि लिप्यन्ते, सर्वथा भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्याः, एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः।

अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः। स्वरूपे स्थितोऽग्राह्यो विवर्तावस्थायामिन्द्रियग्राह्यः। एवं सूक्ष्मः, अपिशब्दात् स्थूलावस्थायां स्थूलः। अव्यक्तो व्यक्तश्च। शाश्वतोऽशाश्वतश्च। भूतमयस्तद्रूपरहितश्च। विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम्।

अचिन्त्यः आश्चर्यरूपः, सर्वविलक्षणया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **योऽसाविति**। **योऽसौ** परमात्मा **अतीन्द्रियो**ऽप्रत्यक्षः **अग्राह्यो**ऽधार्यः**सूक्ष्मो** मनसोऽप्यगोचरः **अव्यक्तो** व्यञ्जकशून्यः **सनातनो** नित्यः **सर्वभूतमयः** सर्वप्राणिनां तदुपादानकत्वात् **अचिन्त्य**स्तर्कागम्यः **स एव** परमात्मैष जगद्रूपेण **स्वयमुद्भावा**विर्भूत इति। एवं विश्वस्योपादानं प्रकृतिशक्तियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **योऽसाविति**। **योऽसाविति** सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। **अतीन्द्रियग्राह्य** इन्द्रियमतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्य इत्यर्थः। यदाह व्यासः। "नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः" ॥ **सूक्ष्मो** बहिरिन्द्रियागोचरः। **अव्यक्तो** व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः। **सनातनो** नित्यः। **सर्वभूतमयः** सर्वभूतात्मा अत **एवाचिन्त्यः**इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः। **स एव स्वयमुद्बभौ** महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव उत्पूर्वोभातिः प्रादुर्भावे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच-**योसाविति**। **अतीन्द्रिय**श्चासौ **ग्राह्य**श्चेति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः। चक्षुराद्यविषयत्वेपि शब्दजन्यलक्षणावृत्तिविषयतया ग्राह्यः। **सूक्ष्मो** निरवयवोऽत एवा**व्यक्तः सनातनो** नित्यः **सर्वभूतमयः** सर्वभूतानामभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्। तथाच जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति

अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थं श्रुतिरुदाहृता। कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वात् कारणतयाऽचिन्त्योऽपि विचारासहोऽप्यात्मा पञ्चभूतकारणतां गत इत्याह-**स्वयं उद्बभाविति**। प्रादुरासीदित्यस्यानुवादमात्रम् ।। ७ ।।

(५) **नन्दनः**। सृष्टौ भगवान् स्वयमेव प्रवर्तते नान्यनियोगेनेत्याह-**योऽसाविति**। संपन्नयोगसंस्कारं मनोऽतीन्द्रियं तेन ग्राह्यः। अतीन्द्रियग्राह्य इत्ययमेव साधुः पाठः। **सूक्ष्मः** अणोरणीयान्। **अव्यक्तः** दर्शनागोचरः। **सनातनः**अनादिनिधनः। योऽसावेवं लोकशास्त्रप्रसिद्धः **स एष** परमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपःस्वयं न कस्यचिन्नियोगेन नापि कर्मदशेनोद्बभौ व्यक्तो बभूव। एतदुक्तं भवति। अतीन्द्रियग्राह्यत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरीतेन जगदाकारेण स्फुरन् स्वेच्छया विहरतीति। नन्वतीन्द्रियग्राह्यत्वादिकल्याणयुक्तस्य तत्प्रतिभटप्रपञ्चरूपधारणं किमर्थमिति चोदनायामचिन्त्य इत्युक्तम्। अचिन्त्यः दुर्विज्ञानो दुर्निरूप्या हीश्वरप्रवृत्तिः ।। ७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **य** इति। स एवेश्वरः **स्वयमुद्बभौ** स्वयमुत्पन्नः। **योऽसावतीन्द्रियो मनोग्राह्य** इन्द्रियाण्यतिक्रम्य वर्तते सः। पुनःकीदृशः मनोवाक्कायकर्मभिरग्राह्यः **सूक्ष्मः**। पुनःकीदृशः**अव्यक्तः**न व्यक्तोऽव्यक्तः। पुनःकीदृशः **सनातनः**लयेऽपि यो वर्तते ।।७।।

(७) **मणिरामः**। **अतीन्द्रियग्राह्यः** इन्द्रियाण्यतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनः तद्ग्राह्यः। **अव्यक्तः** व्यक्तिरवयवः तद्रहितः। **उद्बभौ** महदादिकात् प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।।७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **योऽसाविति योऽसा**वात्मा **अतीन्द्रियेण** मनसा ग्रहीतुमशक्यः **सूक्ष्मः** सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात्। **सनातनः**नित्यः। **सर्वभूतमयः** सर्वस्य तत्प्रभवत्वात्। **अचिन्त्यः** विलक्षणशक्तित्वात् **स एव स्वयं** शरीरं जग्राह ।। ७ ।।

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।।८।।

(१) **मेधातिथिः**। स पूर्वनिर्दिष्टविशेषणैः "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्धहिरण्यगर्भाभिधानः। **प्रजाः** विविधा नानारूपाः **सिसृक्षुः** स्रष्टुमिच्छन् **अपः** उदकम् आदौ प्रथमं **ससर्जो**त्पादितवान्। **शरीरात् स्वात्**-यत्तेन गृहीतं शरीरम्। अद्वैतदर्शने प्रधानमेव तस्येदं शरीरं, तदिच्छानुवर्तित्वात् स्वतः शरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च। सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्यापारेण कुद्दालखननादिना ससर्ज। नेत्याह। कथं तर्हि। **अभिध्याय**। 'आप उत्पद्यन्ताम्' एवमिच्छामात्रेण। अत्रेत्थं चोद्यते—"पृथिव्यादीनां तदानीमभावादपां सृष्टानां क आधारः।" अन्येभ्य इदमुच्यते। स्रष्टुरपि परमेश्वरस्य गृहीतशरीरस्य क आधार इत्यपि वाच्यम्। अथ विलक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरसंचोद्या, प्रकृतधर्मसामान्येनेत्येवमेष्वपि द्रष्टव्यम्। **तासु वीर्यं** शुक्रम**वासृजत्** न्यषिञ्चत् ।। ८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ सृष्टिक्रममाह—**सोऽभिध्यायेति**। **शरीराच्छरीर**-तुल्याच्छक्तिभूतात्प्रधानादुपादानीभूतात्सिसृक्षुः **प्रजाः अपः ससर्ज**। बीजाधारतया **वीर्यं** बीजभूता भूतमात्राः॥ ८॥

(३) **कुल्लूकः**। **सोऽभिध्यायेति**। **स** परमात्मा नानाविधाः **प्रजाः सिसृक्षुर-भिध्याय** आपो जायन्तामित्यभिध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज। अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरेवाचेतना स्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः किंतु ब्रह्मै-वाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः प्रतिभाति। तथा च छान्दोग्योपनिषत् "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये" ति। अत एव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमीक्षतेर्नाशब्दमिति। ईक्षतेरीक्षणश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणम् अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः। **स्वाच्छरीरा**दव्याकृतरूपादव्या-कृतमेव भगवद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरम् अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनः-कर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारात्। ब्रह्माद्वैतं शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते। **आदौ** स्वकार्यभूत-ब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्। अपां सृष्टिश्चेयं महदहङ्कारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या, महाभूतादि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात्। **तास्वप्सु बीजं** शक्तिरूपमारोपितवान्॥ ८॥

(४) **राघवानन्दः**। ततो हिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह-**सोऽभिध्यायेति**। **स** ईश्वरोऽ-**भिध्याय** सृज्यमानसूक्ष्मप्रपञ्चमाभिमुख्येन मायावृत्तिभिरालोच्य **स्वाद**ध्यस्ताच्छ-**रीराद**वच्छेदकतया शरीरस्थानीयादविद्यातो विचित्रशक्तितोऽपः ससर्जेत्यन्वयः। **आदौ** सृष्टेः। किं कुर्वन् **विविधाः** स्थावरादिभेदभिन्नाः **प्रजाः सिसृक्षुरपो**ऽपञ्चीकृत-पञ्चभूतानि "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश" इत्यत्रोपसंहारे वक्ष्यमाणत्वात्। पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानाव-स्थेन क्षिप्तान्यग्निहोत्रादिसमवायीनि **तासु बीजं** हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावा-सितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नं चैतन्यम**वासृजत्** प्रकटतामनयदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्ग-शरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य हिरण्यगर्भत्वात्। तथा "तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते अन्नात्प्राण" इति श्रुतेः। अन्नमत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मात्प्राणो हिरण्यगर्भोऽ-भिजायत इत्यनुषङ्गः॥ ८॥

(५) **नन्दनः**। तत्त्वसृष्टिं संक्षेपेणोक्त्वा तात्त्विकीं सृष्टिं विस्तरेण वक्तुमुपक्र-मते—**स इति**। स भगवान् **स्वाच्छरीराद्विविधाः प्रजाः सिसृक्षु**रित्यभिध्यायापः सृष्ट्वा तत्र स्ववीर्यमुप्त्वा तदण्डाकारेण परिणमय्य तत्र हिरण्यगर्भाख्यमात्मनः शरीरं संपाद्य

तस्मादेवोपादानात् प्रजाःसृजेयमिति विगणय्येत्यर्थः। **आदावण्डादौ वीर्यमण्डपरि-माणानुगुणं शक्तिविशेषमवासृजदुप्तवानंशेनानुप्राविशदित्यर्थः ॥ ८ ॥**

(६) रामचन्द्रः। स इति। ईश्वरोऽ**भिध्याय** ध्यानं कृत्वा कुतःसृष्टिं करोमीति ध्यात्वा **स्वात् शरीराद्विविधाःप्रजाः सिसृक्षुः** सन्नादौ सृष्ट्यादाव**प एव ससर्ज। तास्वप्सु बीजं** चिच्छक्तिम**वासृजत्** ॥ ८ ॥

(७) **मणिरामः। अभिध्याय** आपः जायन्तां, इत्यभिध्यानमात्रेण **अपः ससर्ज।** अभिध्यानवचनात् ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः स्यात्। अव्याकृतरूपात्। अव्याकृतं प्रकृतिः तदेव तस्य शरीरं तस्मात्प्रकृतेरित्यर्थः। पञ्च बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासनाः एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना (अव्यक्तं) **अवासृजत्** आरोपितवानित्यर्थः।

(८) गोविन्दराजः। स इति। स आत्मा नानाप्रकाराः **प्रजाः** स्रष्टुमिच्छन् आत्मगृहीतशरीरात् ध्यानमात्रेणैव **अप एव** सृष्टेः प्राक् सृष्टवान्। **तासु वीर्यं** स्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥९॥

(१) मेधातिथिः। प्रथमं प्रधानं सर्वतोभवं मृद्रूपं सम्पद्यते। हिरण्यगर्भवीर्य-संयोगात्काठिन्यं प्रतिपद्यते। **तदण्डं समभव**दित्युच्यते। हेम्न इदं **हैमं** स्वर्णमयमित्यर्थः। अंशुसामान्यात्तस्य सुवर्णमयता। "ननु चागमिकोऽयमर्थः, न चात्र इवशब्दः श्रूयते, तत्र कथमुपचारतो व्याख्यानमसति प्रमाणान्तरे।" उच्यते। वक्ष्यति—'ताभ्यां स शकलाभ्यां तु दिवं भूमिं च निर्ममे' इति। इयं च भूमिर्मृण्मयी न सर्वतः सुवर्णमयी-त्यत उपचार आश्रितः। **सहस्रांशु**रादित्य इत्यर्थः। अंशवो रश्मयस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्तस्याण्डस्य। **तस्मिन्नण्डे स्वयं ब्रह्मा जज्ञे** जातः संभूतः। ब्रह्मा हिरण्यगर्भ एव। स्वयमिति उक्तार्थम्। योगशक्त्या प्राग्गृहीतं शरीरं परित्यज्यान्तरण्डमनुप्राविशत्। अथवाऽशरीर एवापः ससर्ज ततोऽन्तरण्डं स्वशरीरं जग्राह।

अथवाऽन्यो 'योऽसा'वित्यत्र निर्दिष्टः (श्लो० ७) अन्यश्चायमण्डजो ब्रह्मेति। तथा च वक्ष्यति (श्लो० ११) "तद्विसृष्ट, इति। तेनेश्वरेण सृष्टः।" कथं तर्हि स्वयं जज्ञे, स्वयंभूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते"। नैष दोषः। पितृनाम्ना पुत्रो व्यपदिश्यते। आत्मा हि जज्ञ आत्मन, इति। अनिदम्परेभ्य आगमेभ्यो लिखितमाचार्येण, नचात्राभिनिवे-ष्टव्यम्। 'स एव स्वयं जायतामन्यो वा तेन सृज्यतामिति' न धर्माभिधान उपयुज्यत

(९) तस्मिन्—यस्मिन् (ख, च)

इत्युक्तम् । **सर्वलोकानां पितामह** इति संज्ञा तस्य, उपचारतो वा सर्वस्रष्टृत्वात् पितुरपि सकाशादधिकः पितामहः पूज्यः ।। ९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तदण्डमिति**। तद्बीजं यदवसृष्टं तेजः तस्य च तेजोधातूत्कटतां वक्तुमुक्तं **सहस्रांशुसमप्रभमिति**। **तस्मिन्नण्डे** ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात्सर्वलोकपितामह इत्युक्तम्। पितुरपि तज्जन्यत्वात् **पितामहः ।। ९ ।।**

(३) **कुल्लूकः। तदण्डमभवद्धैममिति। तद्बीजं** परमेश्वरेच्छया हैमनण्डमभवत्। हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगान्न तु हैममेव। तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भूमेश्चाहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । **सहस्रांशु**रादित्य**स्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्नण्डे** हिरण्यगर्भो जातवान्। येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । **सर्वलोकानां पितामहो** जनकः सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ततो विराड्जज्ञे इत्याह-**तदिति। तत्** पूर्वोपस्थितजलरूपमपञ्चीकृतं पञ्चीकृतपञ्चभूताण्डाकारेणाभवत्परिणनाम सोऽकामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेतेत्युपक्रम्य तं जातमभिव्याददादिति श्रुतेः। स हिरण्यगर्भो द्वितीयविषयकामनां कृत्वा तं पुत्रस्थानीयं ब्रह्माण्डं जनयित्वाऽत्तुं मुखमभिव्याददादिति श्रुतेरर्थः। तेन हिरण्यगर्भस्य कार्यं विराडिति। **हैमं** बहुलप्रकाशं न तु हेममयमपञ्चीकृतपञ्चभूतमयत्वादण्डस्य। अहं गौर इति मनुष्यदेह आत्माभिमान इव तत्र तच्चैतन्याभिमानो वृत्त इत्याह—**तस्मिन्नित्यादि** ।

तस्मिन्नण्डे ब्रह्मा विराड् जज्ञेऽभिमानी जातः पञ्चीकृतपञ्चभूताभिमानिनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात्। तथा च श्रुतिः—आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवानिति। अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि ताः सत्यं हिरण्यगर्भं जनयामासुः। सत्यं कर्तृ ब्रह्म विराजं जनयामास। तच्च ब्रह्मकर्तृ प्रजापतिं मनुं स च मनुर्देवाञ्जनयामासेत्यनुषज्यत इति श्रुतेरर्थः। तथा च वार्त्तिकम्। आपो ह्यणुतराः सत्यमसृजन्त इति श्रुतिः। क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोपि ब्रह्माऽसृजत्परः। विराड् ब्रह्माथ ससृजे मनुं देवं प्रजापतिम्। मनुर्देवान्मनुष्यांश्च स्थास्नु कृत्स्नं चरिष्णु चेति। क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकार्याद्विराड्ब्रह्मणः परो वर्तत इति परशब्दार्थः ।। ९ ।।

(५) **नन्दनः**। तत् जलानुप्रविष्टं भगवद्वीर्यम्। हैमं हेममयम्। अत एवहि ब्रह्मा हिरण्यगर्भाख्यस्**तस्मिन्नण्डे स्वयमेव** भगवान् ब्रह्मस्वरूपधारी जज्ञे ।। ९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तदण्डमिति। तत्** बीजं **हैमं** सुवर्णमयं प्रकाशरूप**मण्डमभवत्** ।

कीदृशमण्डं **सहस्रांशुसमप्रभं** तस्मिन्नण्डे **स्वयमीश्वरो ब्रह्मा**, कीदृशो ब्रह्मा **सर्वलोक-पितामहः** ।। ९ ।।

(७) **मणिरामः । तत्** बीजं परमेश्वरेच्छया **हैमं हैममिव** शुद्धं नतु सुवर्णमयं, **तस्मिन्नण्डे ब्रह्मा** हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि 'हिरण्यगर्भोऽहमस्मि' इति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयलिङ्गशरीरावच्छिन्नं जीवमनुप्रविश्य परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।। ९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तदिति** ! तद्वीर्यं काञ्चनमण्डं सम्पन्नं अत एव आदित्य-समदीप्ति । **तस्मिंश्च** जातवान् आत्मेच्छया हिरण्यगर्भः । **सर्वलोकोत्पादयिता पितामह** इति वा संज्ञा तस्य ।। ८ ।।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः[2] ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः !** यः कुत्रचिन्नारायणशब्देन कर्तृज्ञातृशक्त्यतिशययोगेन जगत्कारणपुरुषतयाऽऽगमेष्वाम्नातः, सोऽयमेव । न शब्दभेदादर्थभेदः । ब्रह्मा नारा-यणो महेश्वर इत्येक एवार्थो गोपासनाकर्मतया भिद्यते । तथा च द्वादशे दर्शयिष्यामः । यथा चैतत्तथोच्यते । **आपो नरा** इत्यनेन शब्देन प्रोक्ताः । ननु नायं वृद्धव्यवहारोऽथ च न तथा प्रसिद्धोऽत आह—**आपो वै नरसूनवः** । स तावद् भगवान्नरः पुरुष इति प्रसिद्धः । आपश्च तस्य सूनवोऽपत्यानि । अतस्ता नरशब्देनोच्यन्ते । दृष्टो हि पितृशब्दोऽपत्ये, वसिष्ठस्यापत्यानि वसिष्ठा भृगोरपत्यानि भृगवः तथा बभ्रुमण्डु-लोमक इत्याद्यभेदोपचारेण । ता आपो नरशब्दवाच्याः । **यत्** येन प्रकारेण **अस्य** प्रजापतेः पूर्वमयनं प्रथमसर्ग आश्रयो वा गर्भस्थस्य, **तेन** हेतुना **नारायणः स्मृतः** नरा अयनमस्येति नरायण इति प्राप्ते 'अन्येषामपि दृश्यते, (पा० सू० ६।३।१३४) इति दीर्घः । 'पूरुष इति' यथा । अथवा सामूहिकोऽण् ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आप इति** । नारा इति नाम्नाऽऽपः **प्रोक्ताः नरस्य** नेतुः हि **सूनवोऽ**पत्यानि **ताः** पूर्वं सृष्टत्वा**दावस्य** ब्रह्मणस्ता **अयनं** स्थानं **तेन नारायणो** ब्रह्मा । यथा **विष्णुपुराणे**—ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्पुरेति ।। १० ।।

---

(१०) अयनं तस्य ताःपूर्वं (ग, ड, न)

(२) नारायणःपरोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।। (क, ग,) चिन्हितयोः पुस्तकयोः दृश्यते ।। (ख) पुस्तके टीकायां-दृश्यते न मूले ।।

(च) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोकः पठितः । सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्म-बाहुस्त्वतीन्द्रियः ।। ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ।।

(३) **कुल्लूकः ।** इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रढयति–**आपो नारा इत्यादि** । आपो नाराशब्देनोच्यते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्त-दर्थमाह । **यतस्ता** नराख्यस्य परमात्मनः**सूनवो**ऽपत्यानि । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । यद्य-प्यणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात्सर्वे विधय-श्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्त-टापि कृते नारा इत्ति रूपसिद्धिः । **आपोऽस्य** परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य **पूर्वमय-नमाश्रय** इत्यसौ **नारायण** इत्यागमेऽवाम्नातः । **गोविन्दराजेन** तु आपो नरा इति पठितं व्याख्यातं च । नरायण इति प्राप्ते अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इत्येव पठन्ति ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** संप्रति तस्यैव जगत्कारणस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भान्त-र्यामित्वं प्रदर्शयन्नारायणाभिधानमाह–**आप इति** । अपञ्चीकृतानि पञ्चभूतानि नर इति नृ नये इति स्मरणादात्मन एव नामान्तरमिति । तत एवात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः । अतएव **नरसूनवस्ता** आपो यद्यस्मा**दस्य** परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भजननकालेऽयनं **अयन**मिवाभूवंस्ततो **नारायणस्ता** आश्रित्य तज्जनकत्वात् । अतोऽयनं स्वमहिमप्रतिष्ठतस्य अयनान्तरा-नुपपत्तेः । अण्डाभिमानी नारायण इति केचित् । तन्न । नारायणःपरोऽव्यक्ता-दण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्ड-पुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परो नारायणः स कथं ब्रह्माण्डमात्राभिमानी स्यादिति ।।१०।।

(५) **नन्दनः ।** अथ भगवतो जलसृष्टिलब्धां संज्ञां सनिर्वचनामाह–**आपो नारा इति । आपो नारा इति प्रोक्ताः ।** कुतः **नरस्य** पुरुषस्य **सूनवो** भगवता सृष्टा इत्यर्थः । **वैशब्दो** हेतौ । **ताः** आपः **अस्य** नरस्य पूर्वं प्रथम**मयन**मनुप्रवेशस्थानमासी-त् **तेन नारायणः स्मृतः** ।। १० ।।

(६) **रामचन्द्रः । आप इति । नारा** इत्यापःप्रोक्ताः । **वै** निश्चयेन । आपो **नरसूनवो** नराख्यस्य परमात्मनो नारा जीवसमूहास्ता आपो **यद्यस्मादस्य** ईश्वरस्य **पूर्वमयनं** शयनस्थानमासीत् । **तेन नारायणः स्मृतः** "नारायणःपरोऽव्यक्तात्" "अण्ड-स्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी" । पिप्पलबीजन्यायेनेत्यर्थः ।। १० ।।

(७) **मणिरामः ।** अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह–**आपो** नाराः **वै** निश्चयेन, **आपः नरसूनवः** । नराख्यस्य परमात्मनः सूनवः अपत्यानि । अतस्ताः परमात्मनः **पूर्वमयनं** आश्रयः **तेनासौ नारायण** इति **स्मृत** इत्यर्थः ।। १० ।।

(८) **गोविन्दराजः आपो नाराशब्देन कथिता** यस्मात् तास्**तस्य** पुरुषस्यात्मा-ख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानि । ता आपो यस्मादात्मनः**पूर्वमयनं** आद्य आश्रयः ।

एतथस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा **तेनासौ नारायणः स्मृतः**। इत्येवं पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थं एतत्स्वनामनिर्वचनम्, नरायण एव नारायणः इति अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घेण।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ।। ११ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कारणमेव न कार्यो न परेच्छाविधेयशरीरः, स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तम् **अव्यक्तं नित्य**मित्युक्तार्थम्। **सदसदात्मकम्**। सच्चासच्च सदसती। ते आत्मा स्वभावो यस्य तदेवमुच्यते। कथम्पुनरेकस्य विरुद्धभावाभावरूपधर्मद्वयस्य योगः।। उच्यते। अवाग्दर्शनानां तद्विषयाया उपलब्धेरभावात्सत्ताव्यवहारायोग्यत्वादसदात्मेत्युच्यते। आगमेभ्यः सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम्। अतः प्रतिपत्तृभेदादुभयतोऽपि व्यवहारो ब्रह्मण्यविरुद्धः।

"ननु च सर्व एव भावा एवंरूपाः स्वेन रूपेण सदात्मकाः पररूपेणासन्तः। किमुच्यते ब्रह्मण्यविरुद्ध इति।" उच्यते। अद्वैतदर्शने नैवान्यद्ब्रह्मणः किंचिदस्तीति किं तत् परं यत् तद्रूपतयाऽभाव इत्युच्यते।

तेन विसृष्ट उत्पादितोऽन्तरण्डं निर्मितः **पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते**। योऽसावुग्रतपसां देवासुरमहर्षीणां वरदानार्थं तत्र तत्रोपविष्ट इति महाभारतादौ श्रूयते स एष तेन महापुरुषेण परेण ब्रह्मणा प्रथमं विसृष्टः।

अन्ये तु 'त्वमेवैक' इत्याद्यन्यथा वर्णयन्ति। अस्येति प्रत्यक्षाभिनयेन जगन्निर्दिश्यते। सर्वस्यास्य जगतो यद्विधानं निर्माणं तत्स्वयम्भुवः संबन्धि। अचिन्त्यमद्भुतरूपं विचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यं सर्वेण ज्ञातुम्। तथा ऋषिः। 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिरिति।' किमिदं जगत्सर्वमुपादानमपेक्ष्य जायत उत नैर्माणिकमात्रम्, यथा बुद्धस्य दर्शनम्। किमीश्वरेच्छाधीनमुत केवलकर्मवशजमुत स्वाभाविकमप्रमेयम्। तथा किं महदादिक्रमेणोत्पद्यत उत द्व्यणुकादिक्रमेण। अस्य त्वं कार्यं तत्त्वमर्थं च वेत्सि। 'कार्यं' महतोऽहङ्कारोऽविशेषास्तन्मात्राण्यहंकारस्य, तन्मात्राणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानि, अहङ्कारस्येन्द्रियाण्येकादश। विशेषाणामपि पिण्डः कार्यं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः। तेषामपि प्रत्ययात् तत्त्वं स्वभावो, यथा महतो मूर्तिमात्रत्वम्। प्रधानस्य सर्वस्य विकारावस्था महदित्युच्यते। प्रकृतेर्महानिति। प्रकृतिः प्रधानमित्येकोऽर्थः। अहङ्कारस्य तत्त्वमस्मिप्रत्ययमात्रत्वम्। अविशेषाणामविशेषप्रत्ययसंवेद्यत्वमिति। **अर्थः**,–प्रयोजनम्। पुरुषार्थमिदं वस्त्वनेन प्रकारेण पुरुषायोपयुज्यते इमं चार्थं साधयति। यद्यपि धर्मं जिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंबधिनी न क्वचिदुपकारिणी, न च प्रष्टव्या, तथाऽप्यन्यतो दुर्विज्ञानं महर्षीणां वैषम्याज्जगन्निर्माणमादौ प्रश्नार्हं भवति मनोश्च वचनीयम्। यद्वस्तु प्रमाणषट्कस्याप्यविषयस्तदपि

त्वमार्गेण चक्षुषा वेत्सि। धर्मः पुनर्वेदगोचरः सोऽवश्यं त्वया विज्ञात इत्येवं प्रकृतविषयैव प्रवक्तृप्रशंसा।

एवं स्तुतया प्रोत्साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्तिं **'आसीदिदमिति'**। (श्लो. ५)

'ततः स्वयम्भूरिति' (श्लो. ६)। प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते। स्वयं भवति परिणमति विक्रियामेति महदादितत्त्वभावेन। न कश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति, यस्येच्छामचेतनं प्रधानमनुवर्तते। वस्तुस्वभाव एवायं यदुत प्रकृतिरूपं प्रधानं पुनर्विक्रियते। यथा क्षीरमचेतनं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति। **भगवानिति**। स्वव्यापार ईश्वरः। महाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः स्वकार्योत्साह 'ओजः' सामर्थ्यम्। आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायाम्। तेन महदादिकारणमव्यक्तं भवति। विकारावस्थायां प्रच्युतं प्राग्रूपात्सूक्ष्मभावात् प्रकाशमयन् 'तमो नुदती' त्युच्यते। अर्थशब्दाध्याहारेण वा प्रधाने पुल्लिङ्गनिर्देशः पुरुषशब्दश्च प्रधानादिषु दृष्टः, 'तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणामिति, (मनु १।१९)।

योऽसाविति (श्लो. ७) पूर्ववत्। **सोऽभिध्यायेति** (श्लो. ८)। अभिध्यानं गुणतः, अचेतनत्वात्प्रधानस्याभिध्यानासंभवात्। यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यं निर्वर्तयेत् अन्यकार्यनिरपेक्षमेव वस्तुस्वाभाव्येन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाऽभिध्यायेत्युच्यते **अप आदौ ससर्ज**। महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वं, न तु महदादितत्त्वोत्पत्तेः। वक्ष्यति हि 'तेषामिदं तु सप्तानामिति'। प्रथमं तत्त्वोत्पत्तिस्ततो भूतानाम्। **तासु वीर्यमिति**। वीर्यं शक्तिमवासृजत्। प्रधानमेव कर्तृ भवति।

सर्वतः प्रधानं पृथिव्यादिभूतोत्पत्तौ काठिन्यमेति, अण्डरूपं सम्पद्यते। **तदण्डमिति** (श्लो. ९) यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंयोगं विनोत्पन्नानि प्रथममेवं पूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि स्वमहिम्नैव। अयोनिजं तस्य शरीरं दंशमशकादिवत्।

तद्विसृष्टः (श्लो. ११)। तेन प्रधानेन विसृष्टः। तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्ट इत्युच्यते। शेषं पूर्ववत्।

यदत्रार्थतत्त्वं तदस्माभिरुक्तमेव। **अर्थवादा** एते यथाकथंचिद्गुणवादेन नीयन्ते॥ ११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यत्तदिति। कारणं** विश्वस्य हेतुर**व्यक्तं** सदानुपलभ्यरूपं **नित्यमनाशि सदसदात्मकं** वर्तमानावर्तमानात्मकं सर्वस्य तत्रोपादेयत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च **विसृष्टो** यः पुरुषः **स ब्रह्मा कीर्त्यते**॥ ११॥

(३) **कुल्लूकः। यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि**। **यत्तदिति** सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। **कारणं** सर्वोत्पत्तिमताम**व्यक्तं** बहिरिन्द्रिया-

गोचरं **नित्यमु**त्पत्तिविनाशरहितं वेदान्तसिद्धत्वात्**सत्स्व**भावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा**दसत्स्व**भावमिव । अथवा सत्भावजातं असदभावस्तयोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति । **तद्विसृष्टस्ते**नोत्पादितः **स पुरुषः** सर्वत्र **ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(४) **राघवानन्दः** । हिरण्यगर्भजो हि ब्रह्मा भूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुं तदण्डमित्युक्तमनुवदति-**यदिति** द्वाभ्याम् । अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकमपूशब्दवाच्यं तदेवा**ऽव्यक्त**मस्य विष्णोर्**व्यक्तं** जातं कार्यतया । अतएव हिरण्यगर्भादेः **कारणं**च **सत्**पृथिव्यप्तेज इति त्रयम् । **असत्** वाय्वाकाशौ भूतद्वयं तदुभयात्मकं **नित्यं** कारणात्मना अमरा देवा इतिवद्वा । अन्यथाऽद्वैतश्रुतिविरोधः । तैर्हिरण्यगर्भविच्छेदकैः **सूक्ष्मभूतैः** पञ्चीकृततामापन्नैः **सृष्टो** जनित. पञ्चीकृतपञ्चभूतावच्छिन्नश्चिदात्मा **पुरुषो** विराट् **ब्रह्मेति कथ्यत** इत्यन्वयः ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः** । अथाण्डोद्भवस्य संज्ञामाह–**यदिति** । **कारण**शब्देन भगवानुच्यते **सदसदात्मकं** सदिति कारणमसदिति प्रकृत्यादिकार्यप्रपञ्चः उभयमात्मा देहो यस्य तथोक्तम् । **तद्विसृष्टः**तेन कारणाख्येन भगवता सृष्टः **पुरुष**शब्दोऽयं राजपुरुषशब्दवदधिकारवचनो भगवन्नियोगकर इत्यर्थः ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यत्तदिति** । **यदव्यक्तं कारणं** तन्नित्यं ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । **सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं तद्ब्रह्म **तद्ब्रह्मणा विसृष्टः** विशेषेण सृष्टः सन् **स पुरुषः लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(७) **मणिरामः** । **यत्तदिति** सर्वनामभ्यां लोकवेदादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । **कारणं** सर्वोत्पत्तिमतां, वेदान्तसिद्धत्वात् **सत्स्व**भावं, प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्स्वभावं, **तद्विसृष्टः** तेन परमात्मना विसृष्टः उत्पादितः **स पुरुषः** हिरण्यगर्भः सर्वत्र **ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । यत्तदात्माख्यमुक्तं वक्ष्यमाणनीत्या सर्वस्य **कारणं** वेदान्तोक्तयुक्त्यागमगम्यत्वात् सत्स्वभावं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वाद**सत्स्व**भावमिव तेनोत्पादितः **स पुरुषस्तत्र** तत्र **ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते** ।। ११ ।।

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **स भगवान्** ब्रह्मा **परिवत्सरं** संवत्सरमुषित्वा **तदण्डमकरोद्द्विधा** । तावता कालेन गर्भः परिपच्यते । **तस्मिन्नण्डे** स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छेयमिति ध्यातवान् । अण्डमपि तावत्कालेन भिन्नं जातं परिपाकात् । अतः काकतालीयन्यायेन तदण्डमकरोद्द्विधेत्युच्यते ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति ।** स एव **तस्मिन्नण्डे परिवत्सरं** वत्सरमभिव्याप्य **स्वयमेव द्विधाऽकरोदात्मनो** ध्यानादात्मसंबन्धिनो धारणाविशेषात् ॥ १२ ॥

(३) **कुल्लूकः । तस्मिन्नण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्** पूर्वोक्तेऽण्डे **स** ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन **संवत्सरमुषित्वा** स्थित्वाऽऽत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण **तदण्डं** द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः । तस्मिन्नण्डे** ब्रह्माण्डे **स उषित्वा परिवत्सरं** संवत्सरं स्थित्वाऽऽत्मनो **ध्याना**दहं चिदात्मा देहादिविलक्षण इत्यनुसंधाना**दण्डं** द्विधा भूम्यन्तरिक्षे **अकरो**दित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५) **नन्दनः ।** परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनः **आत्मनो ध्याना**दिदमण्डं द्विधाकृत्य शकलाभ्यां दिवं भूमिं तयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणय्य **स्वयमेवा**त्मेच्छया न प्राकृतपुरुषवत्पराधीन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः । तस्मिन्निति ।** पञ्चभिराह । **सः**कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । **स भगवानात्मनो ध्यानात्** किं कार्यमिति विचिन्त्य **तदण्डं** स्वयमेव **द्विधाऽकरोत्** । किं कृत्वा तस्मि**न्नण्डे परिवत्सरं** सहस्रवत्सर**मुषित्वा** वासं कृत्वा ॥ १२ ॥

(७) **मणिरामः । परिवत्सरं** ब्राह्ममानेन । **आत्मनो ध्यानात्,** अण्डं द्विधा भवत्विति आत्मगतध्यानमात्रेण **तदण्डं** द्विखण्डं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

(८) **गोविन्दराजः । तस्मिन्निति ।** पूर्वोक्ते अण्डे **स ब्रह्मा** यदृच्छया **संवत्सर**मासित्वा, **आत्मनः** आत्मगतेन **ध्यानेनैव तदण्डं** द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।
एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥
इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ॥]

(१) **मेधातिथिः ।** शकलम् अण्डकपालम् । **ताभ्या**मण्डकपालाभ्यामुत्तरेण **दिवं निर्ममे** निर्मितवान्, अधरेण पृथिवीं, **मध्ये व्योमा**काशं **दिशोऽष्टौ** च प्रागाद्याः, अवान्तरदिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सह । अपां **स्थान**मन्तरिक्षे, समुद्रमाकाशं च पृथिवीपातालगतम् ॥ १३ ॥

---

(१३) ताभ्यांसशकलाभ्यां=ताभ्यांचशकलाभ्यां (ख)
=----मण्डकपालाभ्यां (च)
वपांस्थानंचशाश्वतम्=वपांस्थानमकल्पयत् (ग,)
*अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ताभ्यामिति । शकलाभ्यामधः** शकलात् भूमिमूर्ध्व-शकलाद्दिवम् । शकलस्य लोकावच्छेदकतया प्रकृतिताविवक्षया पञ्चमी। **व्योमान्तरि-क्षलोकं दिशः** काष्ठा **अष्टौ** निर्मितवान् । **अपां स्थानं** समुद्रम् ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः । ताभ्यां स शकलाभ्यां** चेत्यादि । शकलं खण्डं ताभ्यामण्ड-शकलाभ्यामुत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूर्लोकमुभयोर्मध्य आकाशं **दिशश्चान्तराल-**दिग्भिः **सहाष्टौ** समुद्राख्यम**पां स्थानं** स्थिरं निर्मितवान् ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ततो भूरादिचतुर्दशभुवनानां निर्माणमाह-**ताभ्यामिति । शकलाभ्यां** खण्डाभ्यां निर्ममे इत्यन्वयः । "तदण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्राम-शयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौरि"त्यादिश्रुतेः । मात्रां परिमाणं व्याप्याशयत तस्थौ । **अपां स्थानं** समुद्राख्यं यद्वास्तेयमुदकं स समुद्र इति श्रुतेः । बस्तिर्मूत्रस्थानम् । **शाश्वतं** स्थिरं द्विप-रार्धकालपर्यन्तस्थायित्वात् ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः । स** ब्रह्मा **ताभ्यामण्डखण्डाभ्यां दिवं** स्वर्गादिलोकषट्कं **भूमिं** ससप्तपातालां स्वर्गभूम्योरूध्वाधोऽवस्थितयो**र्मध्ये व्योमान्तरिक्षलोकमष्टौ दिशश्च** तासु **शाश्वतं** यावत्प्रलयावस्थानमपां **स्थानं** समुद्रांश्च **निर्ममे** । एवं तावद्ब्रह्मा भगव-त्सृष्टचनुप्रविष्टतत्त्वसंघातविग्रहो भगवता सृष्टो भगवन्मय उक्तः ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ताभ्यामिति । स ब्रह्मा ताभ्यां शकलाभ्यां** खण्डाभ्यां **दिवं** स्वर्गं **भूमिं** च **निर्ममे ।** तयोः शकलयो**र्मध्ये व्योम** च पुनः**अष्टौ दिशः** । कीदृशं व्योम **शाश्वत**मपां जलानां **स्थानमा**स्पदम् ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः ।** ऊर्ध्वशकलेन स्वर्लोकं [अन्तराल] दिग्भिः **सहाष्टौ, अपां स्थानं** समुद्रं **शाश्वतं** स्थिरम् ।। १३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । ताभ्यामिति । ताभ्यामण्डकपालाभ्यां स ब्रह्मा** एकेन दिवं अपरेण च भूमिं निर्मितवान् । **तयोश्च मध्ये** आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः **सहाष्टौ अपां स्थानं** च **स्थिरं** समुद्राख्यं **निर्ममे ।** एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मितवान् ।। १३ ।।

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते । या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽर्थाद्वा पूर्वमिति तथोक्तन्तत् । प्रधानात् स्वस्माद्रूपान्मन उद्धृतवान् । प्रातिलोम्येनेयं तत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते । **मनसः** पूर्वं**महंकारमभिमन्तारम् ।** अहमित्यभिमानिताऽहंकारस्य वृत्तिः । **ईश्वरं** कार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्बबर्हेति । आत्मनः** स्वस्मादेव स्वस्मिन् सुसूक्ष्मतया स्थितं **मनो** महत्तत्त्वम**ुद्बबर्ह** तत्त्वभूतमुत्पादयामास । महदहंकारमनांसि परमार्थतोऽभिन्नान्यप्यध्यवसायाभिमानविकल्पव्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितुं तत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणो मन उक्तं **सदसदात्मकं** वर्तमानावर्तमानात्मकं तस्मा**न्मनसोऽहंकारमीश्वर**मीशनादिकर्तृधर्मवन्त**मभिमन्तारं** स्वेच्छाभिमननशीलव्यापारधर्मम् ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह- **उद्बबर्हात्मनश्चैवेत्यादि** । ब्रह्मा **आत्मनः**परमात्मनःसकाशात्तेन रूपेण **मन** उद्धृतवान् परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तदर्शने न प्रधानात् । तथा च श्रुतिः ।। "एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च **सत्**अप्रत्यक्षत्**वादसदिति** । मनसःपूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तमी**श्वरं** स्वकार्यकरणक्षमम् ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिलिङ्गशरीरजन्म वक्तव्यमासीत्, अपञ्चीकृतभूतकार्यत्वात्तस्य, तदिदानीमाह-**उद्बबर्हेति द्वाभ्याम् । उद्बबर्ह** जनितवाना**त्मनः**स्वस्मात् जीवस्य भोगार्थं वा । एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति ।। तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति श्रुतेः । मन आदिका सर्वा सृष्टिस्तस्य **सदसदात्मकं** तादृशापञ्चीकृतकार्यत्वात् मनस इति । मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्यौ अहंकारबुद्धी, संकल्प्य अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्थमिति निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंकारं विशिनष्टि-**अभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहं**गौर इत्याद्यभिमानिनमीश्वरं स्वातन्त्र्यात् सर्वप्रवृत्तेरहंकाराधीनत्वादीश्वरः । न ह्यनहंकृतिः प्रवर्तत इति ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः** । इदानीं तस्य सर्वभूतानि सिसृक्षत उपादानं श्लोकत्रयेणाह-**उद्बबर्हेति । आत्मनः** आत्मसंबन्धि । **सदसदात्मकम्** प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनः महत्तत्त्वम् । तथा चोक्तं "मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर" इति । **मनसो** महत्तत्त्वादनन्तर**मभिनन्तार**मस्मिताप्रत्ययरूप**मीश्वरं** सर्वकर्मप्रवर्तक**महंकारं चोद्बबर्हो**द्धृतवान् ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । उद्बबर्हेति । स आत्मनः**सकाशात्**सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं **मन उद्बबर्हो**द्धृतवानाविरकरोत् । अपि निश्चयेन । मनसःसकाशादहंकारमसृजत् । कीदृशमहंकार**मभिमन्तार**महमस्मीति भावः । पुनः कीदृशम् । **ईश्वरं** सृष्ट्यादिकार्ये प्रभुम् ।। १४ ।।

(७) **मणिरामः** । महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह—

उद्बबर्हेति । ब्रह्मा **आत्मनः**सकाशात् **मनः उद्बबर्ह** उद्धृतवान् । श्रुतिसिद्धत्वात् युगप्रज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत् । अप्रत्यक्षत्वादसत् । अहंकारं अहंकारतत्त्वं । तदेव विवृणोति– **अभिमन्तारमिति** । अभिमानाख्यकार्ययुक्तम् । **ईश्वरं** स्वकार्यकरताक्षमग् ।। १४ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** तत्त्वेवमेवेत्येतद्दर्शयितुमाह-**उद्बबर्हेति** । प्रजापतिशरीरादेव तत्त्वसृष्टिरिति वेदान्तदर्शनम् । अतो नेहाप्रस्तुता । शब्दार्थीभूतं प्रधानमात्मशब्देनोच्यते । तथाच "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" इत्येवमादिना उपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मनः इदं सर्वं कल्पितरूपं जायत इत्युक्तम् । **स** ब्रह्मा उद्धृतवान् **आत्मन** एव शरीरात् **मनः** नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेः **सदसदात्मकं, मनसः** पूर्वमहंकाराख्यं तत्त्वं **अभिमन्तारं** अहमिति अभिमानाख्यं तत्कार्ययुक्तं स्वकार्यकरणसमर्थमुद्धतवान् ।। १४ ।।

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ।। १५ ।।

[1][अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान्]।

(१) **मेधातिथिः । महानिति** संज्ञया साङ्ख्यानां तत्त्वं प्रसिद्धम् । **आत्मान**मिति महता सामानाधिकरण्यम् । सर्वपिण्डसृष्टौ च महत्तयाऽनुस्यूतमत आत्मव्यवहारः । अहंकारात्पूर्वं पूर्वेण न्यायेन ससर्ज । **सर्वाणि त्रिगुणानि च** । यथानुक्रान्तं यथानुक्रम्यते तत्सर्वं त्रिगुणम् । सत्वरजस्तमांसि गुणाः । क्षेत्रज्ञाः केवलं निर्गुणाः । प्राकृतो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमोमयः । **पञ्चेन्द्रियाणि,** तेषां निर्देश**विषयाणां** रूपरसादीनां यथास्वं **ग्रहीतॄणि** विज्ञानजनकानि । **पञ्च** 'श्रोत्रं त्वगित्यादिना' वक्ष्यन्ते विशेषनामानि । चशब्देन विषयांश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् पृथिव्यादीनि च ।। १५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । महान्तमेवेति ।** महान्तं च मनो नाम तत्त्वमात्मानमात्मनो जीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्व्यपदेशः । सर्वाणि मनोऽहंकारधर्मेण **त्रिगुणानि** गुणत्रयात्मकानि । प्राकृतानि **पञ्चेन्द्रियाणि** च शनैः क्रमेणोद्बबर्ह विषयग्रहणव्यापाराणि च तानि ।। १५ ।।

(३) **कुल्लूकः । महान्तमेव चात्मानमित्यादि । महान्तमिति** महदाख्यतत्त्वं अहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वादात्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितान्यभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति **सर्वाणि** सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि **विषयाणां** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि

---

१. (क, ग,) चिन्हितपुस्तकयोः ।।

शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चशब्दात्पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्टयभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते। इदानीं महदादिक्रमेण सृष्टयभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता। तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी"ति । उच्यते। प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेऽप्युपपद्यत इति तद्विदो व्याचक्षते। अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्टयुन्मुखत्वं सृष्टयाद्यकालयोगरूपं तदेव महत्तत्त्वं ततो बहु स्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि । ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः। अव्याकृतगुणत्वेपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतारूपैव मूलप्रकृतिः । भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वरसः। यतो वक्ष्यति "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनी"ति ।। तथा "एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पद"मिति ।। १५ ।।

(४) राघवानन्दः । महान्तमिति । महान् हैरण्यगर्भी बुद्धिः सर्वव्यष्टिबुद्धिव्यापकत्वादात्मानं, महदवच्छिन्नचित एवात्मत्वव्यवहृतेरात्मनः सर्वार्थकारित्वान्महत्वं, आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिरित्याद्यभिधानाद्वा। क्रमवैपरीत्यं वा महान्तं सृष्ट्वाऽहंकारमसृजत् ततो मनोऽसृजदिति । **सर्वाणि त्रिगुणानि** मन आदीनि त्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा तत्र गुणशब्दप्रयोगो जडांशस्याप्राधान्यद्योतनार्थः चकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्नेव महति चित्तमन्तर्गतं । किंच विषयाणां ग्रहीतॄणि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां ग्रहीतॄणि ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि शनैरपञ्चीकृतभूतक्रमेण। चकारःकर्मेन्द्रियप्राणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनविंशतित्वादेकोनविंशतिमुख, इति श्रुतेः ।। १५ ।।

(५) नन्दनः । महान्तमात्मानं स्थूलमन्तःकरणं मन इति यावत्। तत्स्वरूपेण विषयरूपेणेन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता याऽवस्था तां त्रिगुणानीति तन्मात्राण्युच्यन्ते। तानि च सर्वाणि तथा विषयाणां ग्रहीतॄणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारात् कर्मेन्द्रियाणि पञ्च शनैः क्रमादुद्बबर्हेत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानां महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात् स एव भगवानुपादानमिति ।। १५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । महान्तमिति । स आत्मानं महान्तमेव** महत्तत्वरूपं चाकरोत् । चशब्दात्सर्वाण्यहंकारादीनि **त्रिगुणानि** त्रिगुणात्मकानि राजसाहंकारतामसाहंकार-सात्विकाहंकाररूपाणि ।। १५ ।।

(७) **मणिरामः । महान्तं** महदाख्यतत्त्वं आत्मन उत्पन्नत्वा**दात्मानं** आत्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितात् **उद्बबर्ह** उद्धृतवान् । **आत्मानमिति** । महत्तत्वस्य विशेषणं आत्मनः सकाशादुत्पन्नत्वात् आत्मोपकारकत्वाद्वा एतस्याप्यात्मशब्दवाच्यता । **सर्वाणि** उत्पत्तिमन्ति **त्रिगुणानि** सत्त्वरजस्तमोयुक्तानि । **शनैः** क्रमेण वेदान्तसिद्धेन । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि **पञ्च** बुद्धीन्द्रियाणि, चशब्दात् पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्द-तन्मात्रादीनि च पञ्च उत्पादितवान् । ननु प्रथमतो वेदान्तमतमाश्रित्य परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । इदानीं महादिक्रमेण सृष्टिरुच्यत इति पूर्वापर-विरोध इति चेन्न, अव्याकृतस्य सृष्टयुन्मुखत्वं सृष्टयाद्यकालयोगरूपं महत्तत्वम् अव्याकृ-तस्य अहमित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वं अहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादीना-मुत्पत्तिरिति न विरोधः ।।१५।।

(८) **गोविन्दराजः । महान्तमिति** । अहंकारात्पूर्वं महदाख्यं तत्त्वं **आत्मन** उत्पन्नत्वादुद्धृतवान् । यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि । तथा शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां विज्ञानजनकानि **शनैः** वेदान्तोक्तक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा-नासिकाख्यानि **बुद्धीन्द्रियाणि** । चशब्दात् पायूपस्थहस्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रि-याणि इन्द्रियत्वाद्विषयाणां **ग्रहीतृणि** इत्युक्तेः विषयसृष्टिरप्यर्थादुक्तैव ।। १५ ।।

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ।। १६ ।।

(१) **मेधातिथिः । तेषां** षण्णां या **आत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान् सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे** । तत्र षट्सङ्ख्यया वक्ष्यमाणानि पञ्च तन्मात्राणि अतिक्रान्तश्चा-हंकारः प्रतिनिर्दिश्यंते । **आत्ममात्रास्तेषां** स्वविकाराः—तन्मात्राणां भूतानि, अहंकार-स्येन्द्रियाणि । पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठत्सु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्रा-हंकारान् सन्निवेश्य—यथास्थानं योजनं कृत्वा—सर्वभूतानि देवमनुष्यतिर्यक्पक्षिस्थावरा-दीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । षडविशेषा अवयवा एकदेशारम्भकाः सर्वस्य जगत-स्तस्य तदारब्धत्वात् । सूक्ष्मत्वं तन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् । तानि संनिवेश्य संनिहृत्य तेषा-मेवात्ममात्रास्तद्विकाराः । भूतेन्द्रियाणि निर्ममे । तैश्च पिण्डसृष्टिम् चकारात् । 'मात्रास्वि' त्यत्र 'मात्राभि' रिति युक्तः पाठः ।। १६ ।।

---

(१६) षण्णामप्यमि—षण्मयानमि (ख)
मात्रासु—मात्रास्तु (क)

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेषामिति।** एतस्मादीश्वरात् प्राणमनसेन्द्रियाणां महदहंकारमनोरूपप्रकारवतश्चान्तःकरणस्येत्येवं **षण्णां महौजसां** कार्योत्पत्तावतिबलानां **सूक्ष्मानवयवानिति।** एवं स्वपुत्रादिदेहस्य लिङ्गदेहभूतानात्मनः स्वप्रकाशस्य मात्रास्वंशेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तटस्थानि ॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः। तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मानित्यादि। तेषां** षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तानात्**ममात्रासु षण्णां** स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि **सर्वभूतानि** परमात्मा निर्मितवान्। तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि। अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम्। अत एवा**मितौजसाम**नन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भीयस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यावेदयञ्जीवात्मनामाविर्भावमाह—**तेषामिति।** तत्र च मनआदिचतुष्टयं मनोरूपान्तःकरणेनैकीकृत्य कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रियत्वेन गृहीतानीति षट्कं षण्णामित्युपसंहारात् "पूर्वसृष्टेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन युक्तस्य बन्धो वै तेन मुक्तस्य मुक्ततेति **ब्रह्माण्डपुराणो**क्तेः। पूर्वाष्टकस्य षट्स्वंतर्भाववदेकोनविंशतेरप्यन्तर्भावः। "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति भगवदुक्तेः षट्त्वं, तत्र प्रकृतिर्गोलको,ऽ**वयवान्** कार्यभूतान् दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मानस्मदाद्यदृश्यरूपान् **षण्णां** मनआदीनाम**मितौजसां** समष्टिरूपाणां जगन्मण्डलव्यापिनाम्। सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः। **आत्ममात्रा**स्वपरिच्छिन्नस्यैकस्यात्मन उपाधिवशादवयववत्प्रतीयमानेष्वात्मसु "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतःसनातन" इति स्मृतेरंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च तासु मनआदि**षडवयवान् सूक्ष्मान् संनिवेश्य** तत्तददृष्टवशेन लिङ्गदेहात्मनोस्तादात्म्याध्यासं गमयित्वा **सर्वभूतानि** सर्वाञ्जीवा**न्निर्ममे** इत्यन्वयः। लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीवत्वात्। स सप्तदशकेनैव राशिना युज्यते पृथगिति व्यासोक्तेरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेव निर्माणं न वस्तुतः। तथा च श्रुतिः। "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती" ति। व्युच्चरन्ति जायन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(५) **नन्दनः। तच्छब्देन** महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि परामृश्यन्ते। तत्रोत्तरेषां त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रियाणां वर्गत्रयाभिप्रायेण **षण्णामित्युक्तम्। अमितौजसा**मुपयुज्यमानेष्वप्यवयवेषु दीपवदक्षय्यवीर्याणाम्। अवयवा**नात्ममात्रासु** स्वजीवांशेषु **सन्निवेश्या**त्मकार्य**सर्वभूतानि** देवमनुष्यादी**न्निर्ममे।** एतानि सर्वभूतोपादानमित्येतावदेवात्र विवक्षितं न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधा कृत्वेत्यादिना तस्या वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

(६) **रामचन्द्रः । तेषामिति तेषां षण्णा**मिन्द्रियाणां मध्ये षष्ठं मनः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणा**नवयवानात्ममात्रासु** शब्दादिपञ्चसु विकारेषु **संनिवेश्य** सर्वाणि भूतानि निर्ममे ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः । तेषां षण्णां** पूर्वोक्तानां अहंकारस्य पञ्चतन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा **अवयवाः** तान् **आत्ममात्रासु** षण्णां स्वविकारेषु **सन्निवेश्य** योजयित्वा **सर्वभूतानि** नृतिर्यक्स्थावरादीनि **निर्ममे** । तत्राहंकारस्य विकारः इन्द्रियाणि, तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि । पृथिव्यादिभूतेषु शरीरतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणं करोति । अत एवामितौजसां अनन्तकार्यनिर्माणेन अतीव वीर्यशालिनाम् ।। १६ ।।

गोविन्दराजः । तेषामिति । तेषां षण्णां पूर्वप्रयुक्तानां महतः शब्दादितन्मात्राणां च **अमितौजसां** अनन्तकार्यनिर्वर्तनेन अतिवीर्यवतां ये सूक्ष्मा **अवयवाः** तान् **आत्ममात्रासु** अधिकारभागेषु **योजयित्वा सर्वाणि भूतानि** मनुष्यादीनि निर्मितवान् ।। १६ ।।

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः ।। १७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** 'मूर्तिः' शरीरम् । तदर्थास्तित्संपादका **अवयवाः । सक्ष्माः षडुक्तस्वरूपाश्च** अविशेषाख्याः । **तानीमानी**न्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम् । पठितं च, 'पञ्चभ्यः पञ्चभूतानी' ति (साङ्ख्यकारिका २२) । येन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात् कारणात् 'शरीरम् तस्य' प्रधानस्य येयं मूर्तिः, शरीरमित्युच्यते । **मनीषिणः** । मनीषा बुद्धिस्तद्वन्तः पण्डिताः ।

अथवा विपरीतः कर्तृभावः । सूक्ष्माः कर्तार 'इन्द्रियाणि' कर्म । अवयवाश्चेन्द्रियाणामाश्रयभावं प्रतिपद्यमाना 'आश्रन्तीं' त्युच्यते । यथा 'बहुभिर्भुक्त' इति, भोजयन् 'भुक्त' इत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्धातूनामाश्रयन्ति जनयन्तीत्यर्थः ।। १७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यन्मूर्त्यवयवा** इति । यद्यस्मान्मूर्तिभूता लिङ्गदेहभूतास्ते**ऽवयवाः षट्** तस्यात्मन इमानि स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ।। १७ ।।

(३) **कुल्लूकः । यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्मा इत्यादि** । यस्मान्**मूर्तिः**शरीरं तत्संपादका **अवयवाः** सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणःसप्रकृतिकस्ये**मानि** वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेना**श्रयन्ति** तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च

(१७) स्तस्येमान्या—स्तानिमान्या (क)

इन्द्रियोत्पत्तेः। तथा च पठन्ति "प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यःपञ्चभूतानि" तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिःस्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः **शरीरमिति** वदन्ति षडाश्रयणाच्छरीरमिति। शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्त्वा तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टि-मुक्त्वा स्थूलशरीरसृष्टिं वदञ्छरीरपदव्युत्पत्तिमाह-**यदिति**। **यत्** यस्मात् तस्य हिरण्यगर्भस्य **मूर्तेः**पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेः कायस्य द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति श्रुतेः। **अवयवा** अवयवप्रायाः **सूक्ष्मा** अदृश्यरूपाः **षट्** मन आदय इमानि प्रत्यक्षसिद्धानि पञ्चीकृतपञ्चभूतारब्धानि चतुर्विधजरायुजाण्डज-स्वेदजोद्भिज्जरूपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेना**श्रयन्ति**। अतो मूर्तीनां मन आदी-नामाश्रयत्वा**च्छरीरं मूर्ति**माहुस्तस्य जीवात्मनः। अत एवेन्द्रियाश्रयं शरीरमिति तार्किकाः अवयवगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति मूर्तिलक्षणमाहुः। तेन सर्वःप्रपञ्चो मूर्तिः। श्रुतावमूर्तपदं सूक्ष्मतापरम् ॥ १७ ॥

(५) **नन्दनः**। हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वं शरीरशब्दनिर्वचनेना-प्याह-**यदिति**। तस्य ब्रह्मणो **मूर्त्यवयवा** देहांशाः षट् पूर्वोक्ता महदादयः। **इमानीति** पूर्वश्लोकोक्तानां परामर्शः। **आश्रयन्ति** व्याप्नुवन्तीति यावत्। **तस्मा**च्छ्रयणाच्छरी-रमिति तस्य ब्रह्मणो मूर्तिमाहु**र्नैरुक्ताः**। एतदुक्तं भवति। सर्वभूतान्यंशैरुपादानत्वेन श्रयतीति हिरण्यगर्भशरीरस्य शरीरत्वं न पुनः प्राकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यत इति ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यन्मूर्तीति**। **यद्**यस्मात्कारणात् **मूर्ते**रहंकाररूपस्यात्मनोऽ-**वयवाः सूक्ष्मा** अन्यविषया इन्द्रियाणि **षट्** पञ्चतन्मात्रा **आश्रयन्तीति** ॥ १७ ॥

(७) **मणिरामः**। **यत् यस्मात् मूर्तिः** शरीरं तत्संपादका **अवयवाः सूक्ष्माः** तन्मात्राहंकाररूपाः **षट्**। तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानि इन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वे**नाश्रयन्ति**। तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः। अहंकाराच्चेन्द्रि-योत्पत्तेः। **तस्मात्तस्य** ब्रह्मणः या **मूर्तिः** स्वभावः तां तथा परिणतां इन्द्रियादिशालिनीं **शरीरं इति** वदन्ति। लोका इति शेषः ॥ १७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यन्मूर्त्यवयवा इति**। यस्मान्मूर्तिसम्पादकाः आकार-निर्वर्तकाः **सूक्ष्माः** तन्मात्राहंकाराख्याः **अवयवाः** तस्यात्मनो विकल्पन्ते। यस्य सम्बन्धेन **इमानि** वक्ष्यमाणानि भूतान्या**श्रयन्ति** कार्यत्वेन। **तस्मात्त**स्यात्मनो या **मूर्तिः** स्वभावः तामेव परिणतां **शरीरमिति** लौकिका ब्रुवन्तीत्येवं शरीरनिर्वचनमुक्तक्रमोत्पत्ति-दाढर्चार्थम् ॥ १७ ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥१८॥

(१) **मेधातिथिः।** तदेतत्प्रधानं **सर्वभूतकृद्भ**वति। **अव्यय**मविनाशं कारणात्मना। कथं सर्वाणि भूतानि करोति? यतस्तदाविशन्तीमानि। कानि पुनस्तानि। **मनः सूक्ष्मैरवयवैः** सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्षणैः। अनन्तरं महान्ति भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि। **सह कर्मभिः।** धृतिसंहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि। तत्र धृतिः धारणं सरणपतनधर्मकस्य एकत्रावस्थानम्। संग्राहकाद्विकीर्णस्य संहननम्। यथा पांसवो विकीर्णा उदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते। पक्तिरौषधतृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा। व्यूहो विन्यासः सन्निवेशः। अवकाशो मूर्त्यन्तरेणाप्रतिबन्धः। न हि यस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानम्। सुवर्णपिण्डे न कस्यचिदन्तः संभवः। मनोग्रहणं सर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थम्। कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते।

अथवा तत्कार्यं सूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिष्ठति पश्चादित्येवं योजना। इन्द्रियाणि च, मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तदाविशन्तीति। तदिति** लिङ्गशरीरं **महान्ति भूतानि** स्थूलदेहारम्भकाण्या**विशन्ति सहकर्मभि**र्धर्मैरधर्मैश्च। धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ कार्योत्पादार्थमभिव्यक्तौ तदाश्रयत इत्यर्थः। **मनश्च** अव्ययं अभिव्यक्तिं प्राप्तम्। अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनासंस्कारैः **सूक्ष्मैर्दु**र्विवेकभेदैः सहितं **सर्वभूतकृत्**सर्वप्राण्युपादानीभूतशरीर**मव्ययं** प्रलयेप्यात्यन्तिकनाशशून्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः। तदाविशन्ति भूतानीत्यादि।** पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र **तदिति** परामृश्यते। तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनाऽवस्थितं महाभूतान्याकाशादीन्याविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते **सह कर्मभिः** स्वकार्यैः तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणम्। अहंकारात्मनाऽवस्थितं ब्रह्म मन आविशत्यहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः। अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः। अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तमर्थं संकलयति-**तदिति। तत्स्थूल**शरीरजातं तत्तददृष्टाकृष्टं कर्मीभूतं **महान्ति भूतानि** कर्तॄणि वेष्टनरूपाण्यारम्भकतया **आविशन्ति मनश्च जीवोपाधिःसह कर्मभिर्धर्माद्यैरवयवप्रायैरिन्द्रियैश्च** सह भोगार्थं प्रविशतीत्यनुषज्यते। मनुष्योऽहमित्याद्यध्यासमनुभवतीत्यर्थः। **सर्वभूतकृदिति** मनसो विशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थम्। अव्ययं ज्ञानातिरिक्तानाश्यम् ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः।** हिरण्यगर्भशरीरं तु सर्वभूतानां शरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि न कदाचिदपि क्षीयत इत्याह-**तदिति। तत्** हिरण्यगर्भशरीरं **सूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत्** सर्वभूतानि कुर्वाणमप्यक्षय्यावयवं यथा भवति तथाऽ**व्ययं महान्ति भूतान्य**हंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि **मनश्च** महत्तत्त्वं च कर्मभिर्जीवैः सहाविशन्ति ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तदेति।** तस्मिन्काले **कर्मभिः सह महान्ति** महत्तत्वादीनि **भूतानि** पृथिव्यादीनि अहंकारात्मनः शरीरं **आविशन्ति** च पुनःषष्ठं मनःकर्तृभूत **सूक्ष्मैरवयवैः सह** प्रविशति । कीदृशं मनः **सर्वभूतकृत्**। पुनः कीदृशं मनः। **अव्ययं** विनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः।** तच्छब्देन पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र परामृश्यते । **तत्** ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मना ऽवस्थितं **महान्ति भूतानि** आकाशादीनि **सह कर्मभिः** स्वकार्यैः सह **आविशन्ति** । उत्पद्यन्ते। अहंकारात्मना स्थितं ब्रह्म **मनः अवयवैः स्वकार्यैः सूक्ष्मैः** बहिरिन्द्रियागोचरैः सह [**सर्वभूतकृत्**] तथाच पञ्चतन्मात्रात्मनो ब्रह्मणः सकाशात् आकाशादीनि भूतानि अहंकारात्मनो ब्रह्मणः मनश्चोत्पद्यते । तत्राकाशस्य अवकाशदानं कर्म, वायोः व्यूहनं, तेजसः पाकः कर्म, अपां संग्रहणं कर्म, पृथिव्या धारणं कर्म मनसः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिकं कर्म ज्ञेयम् । **सर्वभूतकृत्** सर्वोत्पत्तिनिमित्तमिति मनसो विशेषणम् । मनोजन्यशुभाशुभप्रभवत्वाज्जगतः। **अव्ययं** अविनाशि । यत्कार्यं तद्विनाशि । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरमित्यभिप्रायः ।। १८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तदिति। तद्ब्रह्म** तन्मात्राहंकारावस्थं अनन्तरं **महाभूतान्या**काशादीनि **आविशन्ति** तन्मात्रेभ्य उत्पद्यन्ते । **सह कर्मभिः** यथाक्रमं धारणसंग्रहपाकव्यूहनावकाशदानाख्यैः तत्कार्यैः **मनश्चावयवैः** शुभाशुभसंकल्पैः **सूक्ष्मैः** बहिर्दृश्यत्वाभावात् । **सर्वभूतकृत्** शुभाशुभसंकल्पप्रभवकर्मनिमित्तत्वात् जगतः **अव्ययं** अविनाशि आविशन्ति अहंकारात्तस्योत्पत्तेः ।। १८ ।।

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति अव्ययाद् व्ययमित्येतावति तात्पर्यम्, न तु षण्णां सप्तानां वा तत्त्वानां मात्राभ्य इति। चतुर्विंशतितत्वानि। तानि सृष्टौ सर्वेषां निमित्तम्। अथवा पिण्डसृष्टौ सप्तैव प्रधानं कारणम्, षडविशेषाः सप्तमो महान् । तेभ्यो भूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डीभवति शरीरम् ।

अव्ययात् प्रधानादुपसंहृतसर्वविकारादेकीभतादिदं बहुधा विप्रकीर्णं विश्व-

रूपं जगदुत्पद्यते । किं युगपदेव समस्तैर्विकारैः स्थूलरूपैः प्रधानं विक्रियते ? नेत्याह **तेषामिदमिति** । यादृशः प्रागुक्तः क्रमस्तेनैव ! प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणस्तु षोडशक इति (साङ्ख्यकारिका-२२) । **पुरुष**शब्दस्तत्त्वे पुरुषार्थत्वात्प्रयुक्तः । **महौजसां** स्वकार्ये वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वान्महत्वम् । तेषां याः **सूक्ष्मा मूर्तिमात्राः**— **मूर्तिः** शरीरं, तदर्था मात्राः, ताभ्य इदं भवति । अत उच्यते **अव्ययाद्व्ययमिति** ।

काः पुनस्तेषां सूक्ष्मा मात्राः । न हि तन्मात्राणामन्या मात्राः संभवन्ति येन तेषां सूक्ष्मा मात्रा इति व्यतिरेक उपपद्यते ।

न तेषां स्वगतमात्रापेक्षत्वम् किं तर्हि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मो महान्महतः प्रकृतिरिति ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तेषामिति** । अन्तःकरणं पञ्चेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सप्त । **तेषां पुरुषाणां** पुरुषदेहे सीदतां कार्योत्पादने महाबलानां **सूक्ष्माभ्यो** लिङ्ग**मूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाच्च** प्रकृते**र्व्ययं** विनाशि स्थूलदेहरूपं कार्यं **संभवत्यु**त्पद्यते ।। १९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **तेषामिदं तु सप्तानामित्यादि** । **तेषां** पूर्वप्रकृतानां महदहंकारतन्मात्राणां **सप्त**संख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात् तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च **पुरुषाणां महौजसां** स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां **सूक्ष्मा** या मूर्तिमात्राः शरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगन्नश्वरं **संभवत्य**नश्वरात् यत्कार्यं तद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्दर्शयितुमयमनुवादः ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति स्थूलभूतगुणान्वक्तुं स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह-**तेषामिति** द्वाभ्याम् । **इदं** स्थूलदेहं **पुरुषाणां** मनआदिपुरुषान्तानां **सप्तानां महौजसां** वियन्मण्डलव्यापिनां तेषां भोगार्थं **सूक्ष्माभ्यो**ऽपञ्चीकृताभ्यो या **मूर्तिमात्राः** पञ्चीकृतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदं स्थूलशरीरं **संभवत्यु**त्पद्यत इत्यन्वयः । **अव्ययात्** अव्ययं जीवं अतत्यवच्छिनत्तीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् स्वतश्च **व्ययं** प्रत्यक्षं विनाशीति ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः** । यदुक्तं हिरण्यगर्भशरीरादपहृतं महदादितत्त्वं तदंशा जीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदं निगमयति **तेषामिति** । **सप्तानां** महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानां पुरत्वेन शरीरत्वेन शेरत इति महदादीनां पुरुषत्वं पुरे शेरत इति । जीवानां महौजसामक्षयशक्तीनामव्ययाद्ब्रह्मशरीरात् संभूताभ्यः **सूक्ष्माभ्यो** मूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षमाभ्यो **व्ययं** नश्वरमिदं कार्यजातं **संभवति** । हिरण्यगर्भशरीरस्थाः सप्त तत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तेषामिति । तेषां** सप्तानां **पुरुषाणां** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणामवथवा नाम सूक्ष्माः सूक्ष्माभ्यो **मूर्तिमात्राभ्यः** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । **अव्ययादीश्वराद्व्ययं** विश्वं संभवतीति ।। १९ ।।

(७) **मणिरामः । तेषां सप्तानां** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां, पुरुषादुत्पन्नत्वात् **पुरुषाणामित्युक्तम्**। कार्यकारणयोरभेदात् । **अमितौजसां** स्वकार्यसम्पादनेन वीर्यवताम् । **मूर्तिमात्राभ्यः** शरीरसम्पादकभागेभ्यः । इदं जगत् **व्ययं** नश्वरं **अव्ययात्** अनश्वरात् भवतीत्यर्थः ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तेषामिति ।** पूर्वप्रकृतत्वात् तन्मात्राहंकाराणां पूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च महतः एवं **तेषां सप्तानां** पुरुषोत्पन्नत्वात् **पुरुषाणां** सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः शरीरसम्पादकेभ्यो भागेभ्यः इदं जगत् नश्वरं **सम्भवति अव्ययात्** अनश्वरात् यद्यत्कार्यं तत्तदस्थिरं यद्यदुत्पत्तिकारणं तत् तत्कार्यापेक्षया स्थिरं इत्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ।। १९ ।।

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।।२०।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वश्लोके केचिदन्यथा सप्तसङ्ख्यां परिकल्पयन्ति। पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गीकृतान्येकीभवन्ति बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते। एवं कर्मेन्द्रियाणि । तौ च वर्गद्वित्वाद्द्वौ पुरुषौ भवतः। पञ्चभूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात् । तदेवं सप्तपुरुषास्तेषां या मूर्त्यर्थाः सूक्ष्मा मात्राः निर्माणकार्याणि तन्मात्राण्यहंकारश्च । अन्यत्समानम् ।

अतश्च भूतानां पूर्वश्लोके संनिधानादे**षामिति** तेषां प्रतिनिर्देशः । यद्यपि च व्यवहिते बहूनि बचनानि संनिहितानि तथापि य इहार्थः प्रतिपाद्यते विशिष्टसंख्याकर्तृगुणवत्त्वं तद् भूतानामेव संभवति नान्येषां, प्रकृतत्वे सत्यपि ।

अतोऽयं श्लोकार्थः । एषां भूतानां यद्यत आद्यं तस्य यद्रूपं ततोऽनन्तरं पठितं तत्तत्पूर्वस्य संबन्धेन गुणं गृह्णाति । गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वं चात्र वक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशं जायत इति । गुणत्वं च शब्दादीनां तत्रैव वक्ष्यति । यो य आकाशादिलक्षणोऽर्थो **यावतिथः** यावतां पूरणः । 'वतोरिथुक्' द्वितीये तृतीयेऽवा स्थाने स्थितः स **तावद्गुणः**। तावन्तो गुणास्तस्य भवन्ति । द्वितीयस्थाने स्थितो द्विगुण इत्यादि । परस्पराद्याद्यगुणसम्बन्धित्वं प्रथमेऽर्धश्लोक उक्तम्। तत्र यः स्वशब्देन यस्यैव यो गुणोऽभिहितः 'तस्य शब्दगुणं विदुः, (श्लो १।७५) तद्रूपगुणमुच्यते, (श्लो १७७) इत्यादि, ततश्च पूर्वगुणावाप्तौ द्वैगुण्यम् आकाशं वर्जयित्वा भूतानां प्राप्तम् ।

अत उक्तं **यो यो यावतिथ** इति । तेन द्विगुणो वायुस्त्रिगुणं तेजश्चतुर्गुणा आपः पञ्चगुणा भूमिरिति ।

आद्याद्यस्येति कथम् ? आद्यस्याद्यस्येह भवितव्यम् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनेन । यथा परः पर इति ।

छन्दोभिरविशेषात् स्मृतीनां लुग्वृत्तानुरोधाच्चैवं पठितम् ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आद्याद्यस्येति ।** तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानीति प्राक् प्रक्रान्तानि महाभूतानि परामृशति । आकाशवायुतेजोजलक्षितिक्रमेणोत्पत्तेस्तत्क्रमेणा**द्यस्याद्यस्य** पूर्वस्य पूर्वस्य **गुणं** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यतमरूपं **परःपरः** आप्नोति स्वगुणेन च युज्यत इत्यर्थः। यो यो **यावतिथो** यावत्पूरणः **स तावद्गुणः** प्रथम एकगुणोऽन्ये क्रमेण द्व्यादिगुणा इत्यर्थः ।। २० ।।

(२) **कुल्लूकः । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि । एषा**मिति पूर्वतरश्लोके तदाविशन्ति भूतानीत्यत्र भूतानां परामर्शः । **तेषां** चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्रा**द्याद्यस्या**काशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः **प्राप्नोति** । एतदेव स्पष्टयति **यो य इति** । एषां मध्ये **यो यो** यावतां पूरणो **यावतिथः** वतोरिथुक् **स स** द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति-आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दः समानविषयत्वात् सुपां सुलुगिति प्रथमाद्यस्य सुब्लुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ।। २० ।।

(३) **राघवानन्दः ।** अत एव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानां गुणान्संकलयति—**आद्याद्यस्येति** । एषामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानां मध्ये । **यो यो** भूतविशेषो यावतिथो यावतां पूरणःस्मृतो मनीषिभिः **स स तावद्गुणः** । तेनाकाशाद्वायोर्द्वितीयतया वायोर्गुणद्वयम्, एवमुत्तरत्रापि । तेन स्थूलशरीरे तावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मकत्वेपि पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमय इति श्रुतौ तत्तत्प्राधान्यमात्रं विवक्षितम् ।। २० ।।

(४) **नन्दनः ।** अथ पञ्चभूतानां गुणगणसंख्यानप्रसङ्गादाह—**आद्येति । तेषां** पञ्चानां **पुरुषाणां** मध्ये **आद्याद्यस्य** पूर्वपूर्वस्य **गुणाः** शब्दादिकास्तानेतान् **परःपरः-पुरुषः**प्राप्नोति । ततश्च **यो यो यावतिथो** यावतां पुरुषाणां यावत्संख्याकः स **तावद्गुणः स्मृतः ।** एतदुक्तं भवति-आकाशः पुरुषः तस्यैको गुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शौ तेजस्तृतीयस्तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्श-

रूपरसाः । भूमिः पञ्चमस्तस्य पञ्च शब्दरूपरसगन्धा इति । एवं तावत् सर्वभूतानि सिसृक्षतो हिरण्यगर्भस्य स्वशरीरं भूतमित्युक्तम् ।। २० ।।

(५) **रामचन्द्रः । आद्येति । एषां** पञ्चमहाभूतानाम् । **आद्याद्यस्य** परः परम-वाप्नोति । तद्यथा-आकाशस्य शब्दगुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतःतेजसो रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमप्यग्रे ऊह्यम् । येषां पञ्चमहाभूतानां **यो यो यावतिथो** यावत्सङ्ख्यावान् **स स तावत्स**ङ्ख्याक**गुण**युक्तः **स्मृतः** तद्यथा शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धा पञ्चगुणा पृथ्वीत्यादि ।। २० ।।

(६) **मणिरामः । एषां** पञ्चभूतानां आकाशादीनां **आद्याद्यस्य** आकाशादेः गुणं शब्दादिकं **परःपरः** वाय्वादिः **अवाप्नोति ।** तदेव स्पष्टयति—**यो य** इति । एषां मध्ये **यो यो यावतिथः** यावतां पूरणः **स सः तावद्गुणः** द्वितीयादिगुणः **स्मृतः**। तथा चाकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्द स्पर्शरूपरसगन्धाः इति बोध्यम् ।। २० ।।

(७) **गोविन्दराजः । आद्याद्यस्येति । एषां** पूर्वतरश्लोकप्रस्तुतानां भूतानां मध्यात् **आद्यस्याद्यस्य** आकाशादेः संबन्धिनं शब्दादिकं **परः परो** वाय्वादिः गृह्णाति । आकाशादिगुणत्वं शब्दादीनां वक्ष्यते । तथा आकाशादिश्च क्रमशः । एवमाकाशादिवर्जं अन्येषां द्वैगुण्यप्राप्तावाह—**यो य इति एषां यो यो यावतिथः** यो यावतां पूरणो द्विती-यादिः **स तावद्गुणः** द्विगुणस्त्रिगुण इत्येवमादिः मन्वादिभिः **स्मृतः** ।। २० ।।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः । स** प्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्रे । यथा कश्चित् पुत्राणांजातानामन्येषां वा संव्यवहारार्थं करोति, 'वृद्धिरादैच्' 'धीश्रीस्त्री'मिति । शब्दार्थसंबन्धं कृतवान् गौरश्वः पुरुष इति । कर्माणि च निर्ममे धर्माधर्माख्यान्यदृष्टा-र्थान्यग्निहोत्रादीनि च । सृष्ट्वा च कर्माणि तत्र **संस्था** व्यवस्थाश्चकार, 'इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं, कालेऽमुष्मै च फलाय' । अथवा दृष्टार्था मर्यादा **संस्था** । 'गोप्रचार इह च प्रदेशे न कर्तव्यः' 'इदं उदकं सस्यसेकार्थममुष्मिन् ग्रामे न देयं यावत्तस्मा-द्ग्रामादस्माभिरयमुपकारो न लब्धः' । दृष्टार्थानि च कर्माणि निर्ममे । तत्र यान्य-दृष्टार्थानि तानि **वेदशब्देभ्यो** वैदिकेभ्यो वाक्येभ्यः ।

ननु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात्तस्यैव स्वातन्त्र्याद्वेदं ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थ-मित्येवं वक्तव्यम् । वेदसृष्टिश्च वक्ष्यते 'अग्निवायुरविभ्यश्चे' त्यत्रान्तरे (श्लो १।२३)

उच्यते । भिन्नमत्र दर्शनम् । केचिदाहुरन्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनाधीतास्ते च

महाप्रलयेन प्रलीनाः पुनरन्यस्मिन् कल्पे सुप्तप्रतिबुद्धवत्सर्वं प्रथमं प्रतिभाति, स्वप्नपठितो यथा कस्यचिच्छ्लोकः प्रतिभाति। भाति च वेदे 'गौरनुबन्ध्योऽश्वस्तूपरो गोमृगः (यजुर्वेद ४।१) इत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुस्मृतिपूर्वकं झटिति तानर्थान् स्मृत्वोत्पद्यमानांश्च पदार्थान् दृष्ट्वा अस्यार्थस्यायं शब्दः कल्पान्तरे नामासीत्संप्रत्यस्यैव क्रियतामित्युभयं वेदशब्देभ्य एव नामानि कर्माणि च सृष्टवान्। अथवा नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि। योऽसौ पुरुषः केषांचिदिष्टस्तथा वेदा आसते। स एवान्तरण्डं ब्रह्माख्यं पुरुषं निर्माय वेदानध्यापयामास। एवं स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वं निर्मितवान्।

यदत्र तत्त्वं तदस्माभिरुक्तमेव। अथ पौराणिकी प्रक्रिया प्रयुज्यते। साऽस्माभिः प्रदर्श्यत एव।

आदौ जगत्सर्गे इत्यर्थः। अथवाऽऽदौ यानि नामान्यनपभ्रष्टानि न पुनरिदानीन्तनान्यशक्तिजानि गाव्यादीनि। **पृथक्**। न यथाशरीरं तत्त्वसमुदायरूपमेवं निर्ममे—किं तर्हि—पृथक्॥ २१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वेषामिति। नामानि** ब्राह्मण इत्यादीनि। **कर्माणि** याजनादीनि। **वेदशब्देभ्यो**ऽधिगम्य निर्ममे व्यवस्थापितवान्। **पृथग्वि**भिन्नाः संस्थाः संस्थानानि द्विपात्त्वादीनि॥ २१॥

(३) **कुल्लूकः। सर्वेषां तु स नामानीत्यादि**। स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति। **कर्माणि** ब्राह्मणस्याध्ययनानीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि। **पृथक्पृथक्** यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन्। **आदौ** सृष्ट्यादौ **वेदशब्देभ्य** एवावगम्य निर्मितवान्। भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्युत्पादिता। तथा च शारीरकसूत्रं—शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। अस्यार्थः-देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः। कस्मात् अतः शब्दादेव जगतःप्रभवादुत्पत्तेः। प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिःस्थितः। स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुषुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति। तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मिमीते। कथमिदं गम्यते? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात्, अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात्। तथा च श्रुतिः एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि सौभगेत्यन्याःप्रजाः। स्मृतिस्तु सर्वेषां तु स नामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव। **पृथक्संस्थाश्चेति**। लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकं विभागेन निर्मितवान्॥ २१॥

(४) **राघवानन्दः**। "एत इति प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रं इति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजास्तथा भूरिति भूमिमसृजदित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह-**सर्वेषां त्विति**। **नामानि** देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि **कर्माणि** यजनयाजनादीनि। पृथक्संस्थाः कुलालस्य कम्बुग्रीवादिघटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणं द्विचतुष्पदाद्याकृतीर्वा निर्मम इत्यन्वयः। पुरश्चक्रे द्विपदःपुरश्चक्रे चतुष्पद इति श्रुतेः। पुरःशरीराणि ॥ २१ ॥

(५) **नन्दनः**। इदानीं तेन सृज्यमानानां भूतविशेषाणां नामकर्मरूपपृथक्करणं कुतस्त्यमित्यपेक्षायामाह-**सर्वेषामिति**। स ब्रह्मा **नामानि** देवा मनुष्याः पशव इत्यादीनि। कर्माणि देवा एवं कुर्वन्तु, मनुष्या एवं पशव एवमिति, संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत् देवानामेवं संस्था मनुष्याणामेवं पशूनामेवमिति। **वेदशब्देभ्यो** मन्त्रार्थवादेतिहासादिपर्यालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सर्वेषामिति**। स ब्रह्मा **सर्वेषां** प्राणिनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां नामान्येवं **पृथक् पृथक् निर्ममे**। **आदौ** सृष्टयादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत" इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यो ज्ञात्वा पृथक्कर्माणि ब्राह्मणादीनां निर्ममे पृथक् संस्थां स्थितिं त्रिलोक्याः संस्थां मर्यादां निर्ममे ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः**। सः हिरण्यगर्भः **सर्वेषां नामानि** गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति। **कर्माणि च** ब्राह्मणादीनामध्ययनादीनि। **पृथक् पृथक्** यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् **आदौ** सृष्टयादौ। **वेदशब्देभ्य एव,** अवगम्येति शेषः। **पृथक् संस्थाश्च** लौकिकीर्व्यवस्थाश्च कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणं इत्यादिकाः निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वेषामिति**। **स ब्रह्मा सर्वेषां नामानि** ब्राह्मण इत्येवमादीनि **कर्माणि** चाध्ययनादीनि **पृथक् पृथक्** यस्य यान्येव पूर्वकल्पेऽभूवन् तानि सुप्तप्रबुद्धवत् प्राक्कल्पाधीतप्रतिभात**वेदशब्देभ्य** एव **सृष्टयादौ** निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाः **पृथगिति** ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥२२॥

(१) **मेधातिथिः**। **कर्मात्मानः** शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परा मनुष्या उच्यन्ते। तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृजत्। ये ब्रह्मोपासनास्वनभिरताः पुत्रपश्वादिफलार्थिनो द्वैतपक्षाश्रितास्ते कर्मानुष्ठानपरत्वात्कर्मात्मान उच्यन्ते षष्ठ्यपि तादर्थ्ये ब्रूत इति तदर्थं यज्ञमसृजदिति गम्यते। **देवानां च गणं** तदर्थमेवासृजत्।

कर्मात्मनां च इत्ययमदेशे चः पठितः। तस्य देशो देवानामित्यतोऽनन्तरम्।

यज्ञं ससर्ज। अग्निरग्नीषोमाविन्द्राग्नी इत्यादि यज्ञसिद्धचर्थं देवानां गणमसृजत्। तथा **साध्यानां** देवानां गणमित्यनुषज्यते भेदेनोपादानमहविर्भाक्त्वात्तेषाम्, स्तुतिभाज एव ते केवलम्। 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः, इति-'साध्या वै नाम देवा' इति—साध्या वै नाम देवा आसन्' इति। अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। **सूक्ष्मम्** मरुतो रुद्रा अङ्गिरस इत्येतदपेक्षया साध्यगणः सूक्ष्मः। साध्यग्रहणं चान्यासामप्यहविः संबन्धिनीनां देवतानां वेनोस्तुनीतिरित्थादीनां प्रदर्शनार्थम्।

अन्ये तु **कर्मात्मनां देवानां** प्राणिनामिति समानाधिकरणानि मन्यन्ते। कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिलम्भो येषां ते कर्मात्मानः यागादिकर्मनिर्वर्तनपरत्वात् प्रधानतया वा कर्मात्मानः।

काश्चिद्देवता यागादिकर्मण्येव स्वरूपत इतिहासे श्रूयन्ते। यथेन्द्रो रुद्रो विष्णुरिति। अन्यासां तु याग एव देवतात्वं न स्वरूपतः। अक्षा ग्रावाणो रथाङ्गानि। न हि यथा भारते इन्द्रादीनां वृत्रादिभिरसुरैर्युद्धादि कर्म श्रूयते तथाऽक्षादीनां वर्ण्यते। अस्ति च सूक्ते हविः संबन्धे तेषामपि देवतात्वम्। अक्षाणाम्—'प्रावेपामा' इति (ऋग्वेद १०।३४।१) ग्राव्णाम्—'प्रैते वदन्त्विवति' (ऋग्वेद १०।९४।१)। ,वनस्पते वीड्वङ्ग, इति (ऋग्वेद ६।४७।२६) रथाङ्गानाम्। अत एव **प्राणिनामिति**। द्विविधा हि देवताः—प्राणवत्यस्तद्रहिताश्च। यथेन्द्रादयः पुरुषविग्रहाः प्राणवन्तः पुराणे वर्ण्यन्ते नाक्षादयः। इतिहासदर्शनाश्रयश्चायं सर्वः सर्गादिप्रपञ्चः। चशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः, प्राणिनामप्राणिनामपि। निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवताः। अश्वाः—'मानोमित्र' इति (ऋग्वेद १।१६२।१) शकुनिः—'कनिक्रददिति' (ऋग्वेद ५।८३।१), गावः—'आगावो अग्मन्निति,' (ऋग्वेद ६।२८।१)। एताः प्राणवत्यः। अप्राणा उक्ताः।

सनातनग्रहणं यज्ञविशेषणम् पूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्य भावात्प्रवाहनित्यतया नित्यत्वम्॥ २२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कर्मात्मनामिति। कर्मात्मनां** देवदेहहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनां **देवानां** ये कर्मणा देवत्वमाप्नुवन्ति तेषां कर्मदेवानां **गणमसृजत्**। ये तु देवसुतत्वेनाजानदेवास्ते देवैरेव सृज्याः। तथा **प्राणिनामन्येषां** पितृयक्षादीनां **गणं** तथा **साध्यानां** पूर्वकल्पदेवानां **गणं यज्ञं** यज्ञकर्माभिमानिनं पुरुषम्॥ २२॥

(३) **कुल्लूकः। कर्मात्मनां च देवानामित्यादि। स** ब्रह्मा **देवानां गणमसृजत्। प्राणिनामिन्द्रादीनां** कर्मण्यात्मा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च ग्रावादीनां देवानां **साध्यानां** च देवविशेषाणां समूहं **यज्ञं** च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वान्नित्यं साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात्॥ २२॥

(४) **राघवानन्दः**। सर्वभूतानि निर्मम इत्युक्तां सृष्टिं विवृण्वन् विराट्सृष्टिमाह-**कर्मात्मनामिति** दशभिः । **कर्मात्मनां** कर्मणैव प्राप्तदेवत्वानां "ये कर्मणा देवत्वमायान्ती" ति श्रुतेः कर्मणो यज्ञादेः स्वरूपनिर्वाहिकत्वेन वा अमुकस्यै देवतायै इदं न ममेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनां मध्ये सूक्ष्ममस्मदाद्यदृश्यरूपं **देवानां गणमसृजत्**। तथा **साध्यानां गणं यज्ञं** कर्म **सनातनं** वैदिकम् "कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धीति" स्मृतेरवश्यफलदत्वात् ।। २२ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ लोकतन्त्रप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनां देवतानां सृष्टिं चतुर्भिः श्लोकैराह—**कर्मेति** । प्राणिनामर्थप्राप्त्यन्यर्थार्जनादीनि स्वभावप्राप्तान्याहारनिद्रादीनि च यानि कर्माणि तदभिमानिनो देवाः **कर्मात्मानः**, कर्मनिर्वर्त्यफलाभिमानिनस्तु देवाः **साध्यास्तेषामुभयेषां सूक्ष्मं** संशयितं **गणं** तथा **सनातनमनादि**कालप्रवाहरूपेण नित्यं **यज्ञं** यज्ञाभिमानिनीं च देवतां **सोऽसृजत्** ।। २२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कर्मेति** ।। स प्रभुः हिरण्यगर्भः **कर्मात्मनां गणमसृजत्** च पुनः **प्राणिनां गणमसृजत् साध्यानां** गणमसृजत् **सनातनम**विनाशं **सूक्ष्म**मतीन्द्रियं **यज्ञ**मपूर्वं चैवासृजत् ।। २२ ।।

(७) **मणिरामः**। **स प्रभुः** ब्रह्मा **देवानां प्राणिनां** इन्द्रादीनां **कर्मात्मनां** कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषां, अप्राणिनां ग्रावादीनां साध्यानां च **गणं** समूहं **यज्ञं** च **सनातनं** कल्पान्तरेप्यनुमीयमानत्वान्नित्यं **असृजत्** ।। २२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कर्मात्मनामिति**। कर्माङ्गभूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतः अप्राणा अपि यक्षादयो देवाः सन्ति, साध्यानां देवगणानां देवविशेषाणां समूहं ज्योतिष्टोमादिकं च कल्पान्तरेप्यनुष्ठानान्नित्यं सृष्टवान् । साध्यगणस्य **सूक्ष्मत्वात्** पृथङ्निर्देशः ।। २२ ।।

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम् ।। २३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति नैरुक्ताः, सत्यप्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेनोच्यते । एताभ्यस्तिसृभ्यो यज्ञसिद्ध्यर्थम् यागसंप्रदानत्वात्तासां चतुर्थी । त्रयमृग्यजुःसामलक्षणं **ब्रह्म** वेदाख्यं **दुदोह**।

द्विकर्मकोऽयं धातुः। प्रधानं कर्म 'त्रयम्'। अप्रधानेन द्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । न च तदस्ति । अतः पञ्चम्येवेयमिति मन्यामहे । अग्न्यादिभ्यो दुदोहाक्षारयदभावयत् ।

"कथं पुनरग्न्यादिभ्यो वर्णात्मा शब्दो मन्त्रवाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि च भवेयुः" ।

किं नोपपद्यते ? कः शक्तीरदृष्टा असतीर्वक्तुमर्हति ।

"नाख्यातार्थो विकल्पयितुं युक्तः । पञ्चमी तर्हि किमर्था ? 'दुहि याचीति' द्वितीयया भवितव्यम् । किंच दृष्टप्रमाणविरोधी प्राग्वृत्तोऽर्थ उच्यमानो न मनः परितोषमाधत्ते प्रामाणिकानाम् ।"

परिहृतो विरोधः स्वरूपपरत्वाश्रयणेनैषामागमानाम् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति । अग्न्यादयोऽपि देवता ऐश्वर्येण।जो निरतिशय-शक्तिश्च प्रजापतिस्तत्र का नामानुपपत्तिः ? अस्मिन् दर्शने पञ्चम्यपि विवक्षया । अतः कारकाणि कथितानि यत्रापादानसंज्ञेत्यपादानविवक्षायां भाष्ये समर्थितानि :

"अन्यदर्शने कथम् ।" चतुर्थी तावद्युक्तैव ।

अर्थवादाश्चैते । तत्र द्वितीयं कर्मत्मैव-प्रजापतिरात्मानं दुहोह । दोहनं चाध्यापनं परसङ्क्रान्तिसामान्येन ।

अथापि पञ्चमी, तत्राप्याग्नेया मन्त्रा आदावृग्वेदे—अतोऽग्नेरजायतेत्युच्यते । यजुर्वेदेऽपि "इषेत्वोर्जेत्वेति"—'इट्' अन्नं तत् मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । 'उक्' प्राणः, स वायुरेव । अत आदितो वायुकार्यसम्बन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाऽऽध्वर्य-वमार्त्विज्यं बहुप्रकाराश्चेष्टाश्च सर्वा वायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जन्म यजुर्वेदस्य । अनधिकारस्य सामगीत्ययोग्यत्वादुत्तमाध्ययनानि सामान्युत्तमस्थानश्चादित्य इति ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अग्निवाय्विति ।** अयं **ब्रह्मा** वेदत्रयं **दुदोहान्त**र्धृतमा-कृष्टवान् ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः । अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि** । ब्रह्मा ऋग्यजुः सामसंज्ञं वेदत्रयं **अग्निवायुरविभ्य** आकृष्टवान् **सनातनं** नित्यम् । वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः । तानेव कल्पादौ **अग्निवायुरविभ्य** आचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थो न शंकनीयः । तथा च श्रुतिः—अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति । आकर्षणार्थत्वाद्दुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथित-कर्मता । किंत्वपादानतैव **यज्ञसिद्ध्यर्थं** त्रयीसंपाद्यत्वात् यज्ञानां; आपीनस्थक्षीरवद्विद्य-मानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् आकर्षणवाचको गौणो दुहिःप्रयुक्तः ।।२३।।

(४) **राघवानन्दः । अग्निवायुरविभ्य इति** । अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदि-त्यात्सामवेद इति श्रुतेः । ब्रह्म **वेदं** सनातनं नित्यं विसदृशक्रमराहित्यात् यथापूर्वम-कल्पयदिति श्रुतेः । सुप्तप्रबुद्धस्येवाविर्भावाच्च । **यज्ञसिद्ध्यर्थं** आध्वर्यवौद्गात्रादिभेदेनैव यज्ञः सिध्यतीति । **दुदोहा**दित्यादिद्वारा आविश्चकारान्यथा वेदस्य कर्त्रानन्त्य-प्रसङ्गात् ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः**। अग्नि वायुं रविं च सृष्ट्वा तेभ्य इत्यर्थः। **ब्रह्म** वेदाभिमानिनीं देवतां **दुदोह** प्रादुष्कृतवान्। तदुक्तं **बह्वृचब्राह्मणे** ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोस्सामवेद आदित्यादिति ।। २३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अग्निरिति। सनातनं ब्रह्म त्रयं** वेदत्रयमग्निवायुरविभ्यो **दुदोह** यज्ञसिध्यर्थम्। कीदृशं ब्रह्म **ऋग्यजुःसामलक्षणं** अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाद्यजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेद इति निर्ममे निर्मितवानिति सिद्धम् ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः। ऋग्यजुस्सामलक्षणं सनातनं** नित्यं **ब्रह्म** वेदत्रयं **अग्निवायुरविभ्यः यज्ञसिद्धयर्थं दुदोह** आकृष्टवान्। वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिप्रायः ।।२३।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्निवायुरविभ्य इति।** ऋग्यजुस्सामाख्यं ब्रह्मत्रयं सनातनं नित्यमपि **सूक्ष्मं** आदौ दैव्या शक्त्या **अग्निवायुरविभ्यः** आकृष्टवान्। **यज्ञसिद्धयर्थं,** आगमिकत्वाच्च नातिशङ्क्यमेतत्। तथाच, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, इत्यादि ब्राह्मणम् ।। २३ ।।

कालं कालविभक्तींश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सरितः सागराञ्छैलान् समानि विषमाणि च ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। धर्मसामान्यादाह। द्रव्यात्मा कालो वैशेषिकाणां, क्रियारूपोऽन्येषाम्। आदित्यादिगतिप्रतान आवृत्तिमान्। **कालविभक्तयो** विभागा मासर्त्वयनसंवत्सराद्याः। **नक्षत्राणि** कृत्तिकारोहिण्यादीनि। **ग्रहा** आदित्यादयः। **सरितो** नद्यः। **सागराः** समुद्राः। **शैलाः** पर्वताः। **समानि** स्थलान्येकरूपा भूभागाः खातप्रदरवर्जिताः। **विषमाणि** आरोहावरोहवन्ति ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कालमिति** ।। **कालं** सामान्यकालात्मानं पुरुषं **कालविभक्तीः** कालविभागकल्पाद्यभिमानिदेवताः **नक्षत्राण्य**श्विन्यादीनि **समानि** समस्थानानि **विषमाणि** विषमस्थानानि ।। २४ ।।

(३) **कुल्लूकः। कालं कालविभक्तीश्चेत्यादि**। अत्र ससर्जेत्युत्तरश्लोकवर्तिनी क्रिया संबध्यते। आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं **कालं कालविभक्तीर्मा**सर्त्वयनाद्याः, **नक्षत्राणि** कृत्तिकादीनि, **ग्रहान्** सूर्यादीन्, सरितो **नदीः**, **सागरान्समुद्रान्,** शैलान् पर्वतान्, **समानि** समस्थानानि **विषमाणि** उच्चनीचरूपाणि ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः। काल**मादित्यक्रियाप्रचयं **कालविभक्तीर्मा**सर्त्वयनाद्याः। **समानि** एकाकारसंस्थानानि मनुष्यान्, **विषमाणीति** देवादितिरश्चः ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः।** चन्द्रादित्याश्विन्यादिग्रहनक्षत्रस्पन्दनः सामान्यलक्षणः **कालः।** **कालविभक्ति**स्त्रुटिलवादिरवयवः। **नक्षत्राणि** कृत्तिकादीनि। ससर्जेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। एता आन्तरिक्ष्या देवताः। सरिदादयो भौम्याः॥ २४॥

(६) **रामचन्द्रः। कालमिति।** युग्मं, स ब्रह्मा चेमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छंस्तदा पूर्वमिमां सृष्टिं ससर्ज कालादिसृष्टिं ससर्ज। तद्यथा-पूर्वं **कालं** कालात्मकसंवत्सररूपं कालमसृजत्। **च** पुनः **कालविभक्तीः** कालस्य विभागांश्च षड्तून् अयनादींश्च पुनः **नक्षत्राणि** अश्विन्यादीनि तथा नव**ग्रहांश्च** सूर्यादीन् ससर्ज सरिदादींश्च ससर्ज॥ २४॥२५॥

(७) **मणिरामः। कालं** आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं **कालविभक्तीः** मास-र्त्वयनाद्याः **समानि** समस्थानानि। **विषमाणि** उच्चनीचरूपाणि। **ससर्जेत्य**ग्रिम-श्लोकेनान्वयः॥ २४॥ २५॥

(८) **गोविन्दराजः। कालमिति।** आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्रवृत्तिमान् **कालः। कालविभक्तयो** मासाद्याः। **नक्षत्राणि** अश्वयुक्प्रभृतीनि। **ग्रहाः** अर्कादयः। नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्थानानि च। अत्र ससर्जेति वक्ष्यमाणक्रिया॥ २४॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः॥ २५॥

(१) **मेधातिथिः। रति**र्मनसः परितोषः। **कामो**ऽभिलाषो मन्मथो वा। अन्यत्प्रसिद्धम्। एवमादिकां सृष्टिं **ससर्ज इमाम्।** अत्र-श्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता। **इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्।** देवासुरा यक्षराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणं तदात्मधर्मवच्छ-रीरं धर्मं चादावसृजदित्यर्थः।

"अथ केयं वाचोयुक्तिः सृष्टिं ससर्जेति।"

य एवार्थः सृष्टिं कृतवानिति। सर्वे धातवः करोत्यर्थस्य विशेषावच्छिन्ने वर्तन्ते। पचति—पाकं करोति, यजति—यागं करोति। तत्र कृदन्ताद्विशेषेऽवगत आख्यातगतो धातुः करोत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरो भवति। तस्मिन्नपि कुतश्चित्प्रतिपन्ने पुनःप्रतिपादनेऽ-नुवाददोषो मा भूदिति कालकारकादिषु तात्पर्यम्। अथवा सृज्यमानविशेषा प्रमाणा-वच्छिन्ना 'सृष्टिः' सामान्यसृष्टेः कर्म; यथा स्वपोषं पुष्ट इति॥ २५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तप इति। तपो**ऽनशनादि **वाचम**क्षरादिकां **रतिं** काम-सुखं **कामं** स्त्र्यभिलाषं **क्रोधं** द्वेषम् **इमां सृष्टिं** तपआदिकामन्यां च पूर्वोक्तां सृष्टिं **ससर्ज इमा** वर्तमानाः **प्रजा**स्तत्तद्द्वारा **स्रष्टुमिच्छन्**॥ २५॥

(३) **कुल्लूकः।** तपो **वाचमित्यादि।** तपः प्राजापत्यादि **वाचं** वाणीं **रतिं** चेतःपरितोषं **काममिच्छां क्रोधं** चेतोविकारं **इमां** एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च **सृष्टिं** चकार। सृज्यत इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन्। **इमाः प्रजा** वक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तपश्चान्द्रायणादि **वाचं** स्मृत्यादिरूपां **रतिं** चेतःपरितोषं **कामं** स्त्र्याद्यभिलाषं **क्रोधम**भाशादेर्हेतुम्। सृष्टिमिति सृज्यते इति **सृष्टिः**। तपआदेर्विशेषणम् सृष्टिं ससर्जेति पाकं पचतीतिवत् प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः। वाचं** सरस्वतीं तपःप्रभृतयो भूतधर्माभिमानिन्यो देवताः **इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नासां** देवमनुष्यादीनां सृष्टिमित्यर्थः **इमां** कर्मात्मनामित्यारभ्यानुक्रान्तां **सृष्टिं ससर्ज** चकार ॥ २५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तप-इति। रतिः** चेतोनिर्वृतिः। **इमा** वक्ष्यमाणा दैवादिकाः **प्रजाः** उत्पादयितुमिच्छन् **इमां** एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वपठितां च **सृष्टिं** कृतवान् ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः। धर्माधर्मौ व्यवेचयद्** विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान्। अयं धर्म एवायमधर्म एव।

"ननु च नैवायं विवेकोऽस्ति। सन्ति हि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि। यथाहुः-शबलानि वैदिकानि कर्माणि हिंसासाधनकत्वात्। यथा ज्योतिष्टोमः स्वरूपेण धर्मो हिंसाङ्गत्वात्त्वधर्म" इति। अत आह। **कर्मणां तु विवेकाय।** कर्मशब्देनात्र प्रयोगः कर्मणामनुष्ठानमुच्यते। स एव पदार्थोऽन्यथा प्रयुज्यमानो विपरीतस्वभावो भवति। धर्मः सन्नधर्मरूपतामापद्यतेऽधर्मो धर्मत्वम्। तथा हिंसैव। हिंसा बहिःप्रयुज्यमाना अधर्मः सः, 'न हिंस्यात्सर्वभूतानीति' प्रतिषेधगोचरत्वात्। अन्तर्वेदि कृता अग्नीषोमीये धर्मः, विधिलक्षणत्वात्। एवं तपो धर्मः, तदेव तु दम्भेनासामर्थ्यादिना वा क्रियमाणमधर्मः। एवं देवरगमनं स्त्रीणामधर्मः, गुरुनियुक्तानां पुत्रार्थिनीनां घृताक्ताद्यनुग्रहेण धर्मः। अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्धर्माधर्मव्यवस्था। एकत्वेऽपि प्रमाणान्तरदृष्ट्या स्वरूपभेद एव।

अथ च कर्मफलेषु कर्मशब्दः, कारणे कार्योपचारात्। तेनैतदुक्तं भवति। कर्माणि व्यवेचयत् कर्मफलविभागाय। कः पुनः कर्मणां फलविभागोऽत उक्तं **द्वन्द्वैरयोजयत् सुखदुःखादिभिः।** धर्मस्य फलं सुखमधर्मस्य दुःखम्। अत उभयकारिणो द्वन्द्वैर्योज्यन्ते,

धर्मकारित्वात्सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन। **द्वन्द्वशब्दो**ऽयं रूढ्या परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्तते शीतोष्णवृष्ट्यातपक्षुत्सौहित्यादिषु। **आदिग्रहणं** सामान्यविशेषभावेन ज्ञेयम्।

केवलौ सुखदुःखशब्दौ स्वर्गनरकयोर्वाचकौ निरतिशयानन्दपरितापवचनौ वा। विशेषःस्वर्गग्रामपुत्रपश्वादिलाभस्तदपहारश्चादिशब्दस्य विषयः।

कर्मणां पूर्वमुत्पत्तिरुक्ता। अनेन तेषामेव प्रयोगविभागः फलविभागश्च प्रजापतिना कृत इति प्रतिपाद्यविवेकः॥ २६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। कर्मणामिति। कर्मणां कार्याणामकार्येभ्यो **विवेकार्थं** धर्माधर्मसाधने कर्मणी **व्यवेचयत् द्वन्द्वै**रन्योन्यविरुद्धरूपतया सदा युग्मतयैव बुद्धिसन्निहितैः सुखदुःखकामक्रोधादिभिः **इमाः** प्रजाः सृष्टाः **अयोजयत्**॥ २६॥

(३) कुल्लूकः। कर्मणां चेति। धर्मो यज्ञादिः स च कर्तव्यः **अधर्मो** ब्रह्मवधादिः स न कर्त्तव्यः इति कर्मणां विभागाय **धर्माधर्मौ व्यवेचयत्** पृथक्त्वेनाभ्यधात्। धर्मस्य फलं सुखं अधर्मस्य फलं दुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैःपरस्परविरुद्धैः**सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजाः**योजितवान्। आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहादिभिः॥ २६॥

(४) राघवानन्दः। सृज्यमानकारणमाह-**कर्मणामिति।** अश्वमेधादिर्धर्मकारणं ब्राह्मणवधाद्यधर्मकारणमिति कर्तव्याकर्तव्यार्थं **व्यवेचयत्** विवेकेनोक्तवान्। **द्वन्द्वैः**सुखदुःखाद्यैः॥ २६॥

(५) नन्दनः। इदं कार्यमिदं वर्ज्यमिति ज्ञानं **विवेकः**। तदर्थं **धर्माधर्मौ व्यवेचयद**संकीर्णरूपौ कृतवान्। **इमाः प्रजाः** सुखदुःखादिभि**र्द्वन्द्वसृष्टैर्योजितवान्**॥२६॥

(६) रामचन्द्रः। कर्मणामिति। ब्राह्मणादीनां **विवेकाय** ब्राह्मणस्य इदं कर्म क्षत्रियस्य इदं कर्मेति विवेकाय **धर्माधर्मौ व्यवेचयत्** व्यचारयत्। च पुनः **इमाः प्रजाः द्वन्द्वैःसुखदुःखादिभिः अयोजयत्** समयोजयत्॥ २६॥

(७) मणिरामः। इमाः प्रजा वक्ष्यमाणाः देवादिकाः इमाः प्रजाः **द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिः** योजितवान्। आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहैः॥ २६॥

(८) गोविन्दराजः। कर्मणामिति। अयं धर्मः अतस्तत्साधकं दानादिकर्म कर्तव्यं, अयं पुनरधर्मः अतस्तत्संपादकं चौर्यादि न कार्यमित्येवं दानचौर्यादिकर्मणां विभागाय **धर्माधर्मौ** पृथक् पृथक् कृतवान्। धर्माधर्मफलभूतैश्च **द्वन्द्वैः** परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैः, आदिशब्दात् क्षुत्सौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजा योजितवान्॥ २६॥

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥२७॥

(१) **मेधातिथिः।** उपसंहारोऽयम् । **दशार्धानां** पञ्चानां महाभूतानां या **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्रा** अवयवास्तन्मात्रास्ता **विनाशिन्यः** । परिणामधर्मित्वात् स्थौल्य-प्रतिपत्त्या विनाशिन्य उच्यन्ते । **ताभिः सार्धमिदं** जगत्**सर्वं सम्भव**त्युत्पद्यते । **अनुपूर्वशः** क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरम् । यादृशो वा क्रम उक्तः प्राक् ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अण्व्य इति ।** **दशार्धानां** पञ्चानां भूतानां या **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्राः** अवयवाः **विनाशिन्यः** प्राप्तस्वप्रकृतिलयास्तन्मात्ररूपा**स्ताभिः सार्धम्** विश्वं कारणोत्पत्तिक्रमेण **संभवति** ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः । अण्व्यो मात्रा इति ।** **दशार्द्धानां** पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा **विनाशिन्यः** पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः **ताभिः** सह उक्तं वक्ष्यमाणं **चेदं सर्व**मुत्पद्यते । **अनुपूर्वशः** क्रमेण सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूल-तरमित्यनेन । सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षा स्यादितीमां शङ्काम-पनिनीषन् तद्द्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनःपूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अप एव ससर्जादावित्यत्रोक्ता अपोऽनुवदन् तासां सर्वो-पादानत्वमाह **अण्व इति । दशार्धानां** पञ्चानां अपञ्चीकृतानां आप एवेदमग्र आसु-रित्याद्यप्शब्दवाच्यानां जगल्लक्षणकार्यं प्रत्युपादानकारणानां **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्राः** मीयन्ते अमूः **विनाशिन्यः** जनितत्वात् **ताभिश्च सार्धं** इदं चैतन्यं हिरण्यगर्भादिस्थावर-पर्यन्तं **अनुपूर्वशः** हिरण्यगर्भाण्डादिक्रमेण जगद्बभूवेत्यर्थः । तत्र ताभ्योऽपञ्चीकृतभूत-मात्राभ्योऽन्तःकरणचतुष्टयं इन्द्रियदशकं प्राणपञ्चकं च समष्टिव्यष्टिरूपं पुनस्ताभ्यः पञ्चीकृताभ्यः चतुर्दशभुवनानि ब्रह्माण्डं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधस्थूल-शरीरं भोग्यं-चान्नपानादिकं भवतीति वेदान्तप्रक्रिया । तत्रापञ्चीकृतानि परस्परा-प्रविष्टानि । पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधा कृतानि स्वेतराविभक्तार्धभागेषु स्वस्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः । अण्व इति । दशार्धानां** पञ्चतन्मात्राः **याः अविनाशिन्यः-मात्राः** विषयाः ताः मात्राः **अण्व्यः** सूक्ष्माः **स्मृताः** तु पुनः **ताभिः सार्द्धं सर्वं इदं** विश्वं **अनुपूर्वशः** क्रमशः **सम्भवति** उत्पद्यते ॥ २७॥

(७) **मणिरामः । दशार्धानां** पञ्चमहाभूतानां **अण्व्यो मात्राः** सूक्ष्मपञ्च-तन्मात्ररूपाः **विनाशिन्यः** पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः **अनुपूर्वशः** सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूलतरं इति क्रमेण ॥ २७ ॥

---

(२७) सार्धं = विश्वं (च)

(८) **गोविन्दराजः।** **अण्व्य इति।** पञ्चानां तन्मात्राणां याः सूक्ष्ममात्राः भागाः **विनाशिन्यः** विपरिणामित्वात्। **ताभिः** सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुत्पद्यते। क्रमेण सर्वत्र तासामनुसृतत्वात्। तत्त्वैर्विनैव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणा सृष्टिरित्येतद्भ्रान्ति-निराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वं सृष्टिमध्ये स्मारयति ॥ २७ ॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः।
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥२८॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्यायमर्थः। यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छं प्राणिनः स्रष्टुं तथापि न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति। येन यादृशं पुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिप्तायां जातौ तं जनयति,-न जात्यन्तरे। शुभेन कर्मणा तत्फलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातौ जनयति, विपरीतेन तिर्यक्प्रेतादिषु। यथैव भूतेन्द्रियगुणाः कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रलये स्वप्रकृति-स्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गादौ। 'ततः शेषेणे'त्येष न्यायस्तत्राप्यस्त्येव।

"यदि तर्हि कर्मापेक्षोत्पत्तिः, क्व प्रजापतेरैश्वर्यमुपयोगि कीदृशं वा सापेक्षमै-श्वर्यम् ?"

तस्मिन् सति जगत उत्पत्तेः कथमनुपयोगः। न तमन्तरेण स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः सन्ति नित्यत्वात्तस्य। स्वकृतान्यपि कर्माणि कारणं तदिच्छाऽपि प्रकृतिपरिणामश्च। एतस्याः कारणसामग्र्या इदं जगदुत्पद्यते तिष्ठति प्रलीयते च। सापेक्षस्याप्यैश्वर्यं न विहन्यते। यथेह राजादिरीश्वरो भृत्यादीन् फलेन योजयेदेवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति। न चानीश्वरः।

"ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते। किं तर्हि प्रतीयते? विधातुरेव प्राणिनां कर्मविनियोगे स्वातन्त्र्यम्। स यं प्राणिनं प्रथमं सर्गादौ यस्मिन् कर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा न्ययुङ्क्त स तदेव कर्म भजते करोति। न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छ-याऽन्यथा प्रवर्तते, किं तर्हि, प्राक्प्रजापतिनियोगवशात्साध्वसाधु वा स्वयमन्यानुशासन-निरपेक्षोऽनुतिष्ठति। **सृज्यमानः** पुनर्जायमानः। कल्पान्तरेऽस्मिन्नेव वा कल्पे प्रजाप-तिरेव क्षेत्रज्ञांस्तत्कर्तृत्वेन नियुङ्क्ते। अतस्तन्नियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनं शुभमशुभं वा कर्म कुर्वन्ति। तदुक्तम्।

" 'कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते अनीशाः स्वेषु कर्मसु।
महेश्वरेण प्रेर्यन्ते शुभे वा यदि वाऽशुभे' ॥ इति।
'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥' "

---

(२८) यंतु = यत्तु (ग, च)

उच्यते। एवं सति कर्मफलसम्बन्धस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थक्यं च स्यात्। अग्निहोत्रादिकर्माद्युपदेशो ब्रह्मोपासनाश्च व्यर्थाः प्रसज्येरन्। य एवेश्वरस्वरूपानभिज्ञास्त एव दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु प्रवर्तेरन्। ये तु तदधीनं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च मन्यन्ते तेषां सर्वत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः। कृतमपि न तत्कर्म फलति-अकर्तारोऽपि भोक्ष्यामह इति मन्यमाना उदासीरन्। न च व्याधिरिवापथ्याद्विदुषां दलादिच्छोपजायते कर्तृत्व ईश्वरप्रेरणया। अथ कर्मफलसृष्ट्या तदिच्छा निश्चिता अस्मात्कर्मण इदं कर्तृत्वं भवतीति, न तर्हि यं तु कर्मणी' त्येतदस्ति। शास्त्रादेव नियोगः प्रतिपत्तव्यः। तस्माद्यं **पुरुषं स प्रभुः** प्रथमं न्ययुङ्क्त–अनादौ संसारे 'प्रथमं' वर्तमानापेक्षम्, नियोक्तृत्वं चास्य सर्वभावेषु, दिक्कालनिमित्तकारणत्वात्।

अन्ये तु व्याचक्षते। जात्यन्तरापन्नस्यात्मनो न पूर्वजातिसंस्कारापेक्षा। अतः स्वभावानुवृत्तिः। यं जातिविशेषं यस्मिन्कर्मणि नियुक्तवान् परवधादौ स सिंहादिजातीय आत्मा सम्पन्नो मनुष्यत्वे मार्दवमभ्यस्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते अन्येनानुपदिष्टमपि। स्वाभाव्यात्प्रजापतिकृतत्वात् कर्माणि बलवन्ति प्रागभ्यासं जात्यन्तरगतस्य विस्मारयन्तीति प्रदर्शितं भवति ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अणूनां नित्यत्वपक्षं निरस्यति **यं त्विति**। यं यज्जातीयं यत्र **कर्मण्यन्न**भक्षणाद्यशनादिरूपे-कर्मणि **न्ययुङ्क्त स** तज्जातीय**स्तदेव** तज्जातीयं कर्म **स्वयं** तेनाप्रेरितो **भेजे** ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यं तु कर्मणीति**। स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघ्रादिकं यस्यां क्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् **स** जातिविशेषः **पुनः पुन**रपि **सृज्यमानः** स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान्। एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम्। अत एव वक्ष्यति–यथाकर्म-तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गममिति ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कर्मपूर्वप्रज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह–**यमिति**। **यं** ब्राह्मणादिं **यस्मिन्या**जनादौ तथा **यं** व्याघ्रादिं **यस्मिन्** हिंसादौ **प्रथमं न्ययुङ्क्त स तदेव** कर्म **स्वयं भेजे**। किंभूतः **पुनःपुनः सृज्यमानः** ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः प्रजा ब्रह्मा योजितवान् किंतु तद्धेतुभूतैः कर्मभिरपीत्याह **यं तु कर्मणीति**। **प्रभु**रीश्वरः **प्रथमं** गर्भनिषेककाले **यं** देहिनं **यस्मिन्** कर्मण्य**युङ्क्त** अयोजयत् **स** देही **तदे**वेश्वरनियुक्तमेव कर्म **स्वयं** अनन्यापेक्षया **भेजे** न केवलमेकस्मिन्नेव जन्मनीश्वरनियुक्तं कर्म देही भजतेऽपि तु सर्वस्मिन्नपि जन्मनि तस्मिन्निषेककाले नियुक्तं भजत इत्युक्तं **सृज्यमानः पुनः पुनरिति** ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । **यमिति । स प्रभुः** समर्थः **यस्मिन्कर्मणि यं** पुरुषं **प्रथमं** प्रथमतः न्ययुङ्क्त संयुक्तमकरोद् **पुनःपुनः सृज्यमानः** सन्**सः** जातिविशेष**स्तदेव** कर्म जन्मान्तर-कर्म **स्वयं भेजे** भजतीत्यर्थं इति सिद्धम् ।। २८ ।।

(७) **मणिरामः** । **सः** प्रजापतिः **यं** जातिविशेषं व्याघ्रादिकं **यस्मिन्** यस्यां क्रियायां मृगादिमारणरूपायां **प्रथमं** सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन स्वस्वकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् ।। २८ ।।

(८) गोविन्दराजः । **यमिति यं** जातिविशेषं सिंहादिकं **यस्मिन्** कर्मणि द्विरद-मारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । **स** जातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरका-लमपि स्वार्जितकर्मवशेन यदा यदा सृज्यमानो भवति तदा तदा तदेव द्विरदमारणादि **स्वयमे**व भजते न भूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृत-त्वात् ।। २८ ।।

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ।। २९ ।।

(१) **मेधातिथिः । हिंस्रं** परप्राणवियोगकरं सर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीत-**महिंस्रं** रुरुपृषतादि । **मृदु** पेशलमनायासकरम् । **क्रूरं** कठिनं परदुःखोत्पादनात्मकम् । अन्यत्प्रसिद्धम् । यदेतद् द्विशः प्रसिद्धं कर्मजातं ततो यस्य यदेव **अदधाद्**दत्तवान् कल्पितवान् स प्रजापतिः सर्गे सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मानुरूप्यमवेक्ष्य, तत्कर्म स सृष्टः प्राणी **स्वयमाविशत्** प्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । अद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदि-ष्टस्य स्वयम्प्रतिपत्तिदर्शनात् ।।२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** न केवलं तादृशमेव कर्म किंतु धर्माधर्मसाधने अप्ये-वमित्याह **हिंस्राहिंस्रे इति । हिंस्रं**-कर्म व्याघ्रादेः **अहिंस्रं** शशादेः **मृदु** दुःखाजनकं **क्रूरं** दुःखजनकं **धर्माधर्मौ** धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मप्रतिकूले। **ऋतं**-सत्यं स्वर्गादिहेतुः **अनृतं** मिथ्या **यद्यस्य सोऽदधात्** व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गे सर्गादौ **तत्** तज्जातीयं स तज्जातीयः **स्वयमी**श्वरेच्छां विना **प्राविशत्**प्राप्नोति ।। २९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । एतदेव प्रपञ्चयति–**हिंस्राहिंस्रे इत्यादि । हिंस्रं** कर्म सिंहादेः-करिमारणादिकं **अहिंस्रं** हरिणादेः **मृदु** दयाप्रधानं विप्रादेः **क्रूरं** क्षत्रियादेः **धर्मो** यथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः । **अधर्मो** यथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः । **ऋतं** सत्यं-तच्च प्रायेण देवानां, **अनृत**मसत्यं तदपि प्रायेण मनुष्याणां, तथा च श्रुतिः "सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्या" इति। तेषां मध्ये यत्कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात् स्वयमेव भेजे ।। २९ ।।

---

(२९) माविशत् = माविशेत (ख, ञ, च, ज, झ, ढ, य)

(४) **राघवानन्दः** । तथा **हिंस्रं** हिंसनं **अहिंस्रं** तद्भिन्नं **मृदु** मार्दवं **क्रूरं** क्रौर्यं, "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। विद्या विहितादिचतुर्विधं ज्ञानं पूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभूतविषयवासना । तं गमनागमनशीलिनं समन्वारभेते स्वफलदानेन समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः । स्मृतिरपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति । अत्र प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञा स्तनपानादिसंस्कारः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः** । एतमेवार्थं विशदयति **हिंस्रेति** । **हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे** इति च भावप्रधानो निर्देशः । हिंसाहिंसे मार्दवक्रौर्ये **धर्माधर्मावृतानृते** इत्येवमादिषु शुभाशुभेष्वीश्वरो यत् कर्म यस्य देहिनः सर्गे जन्मन्यदधाद्दत्तवांस्तत् स देही **स्वयमेवाविशत्** कृतवान् ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **हिंस्रेति** जन्मान्तरकर्माह । प्राक्तनकर्मस्वभावमाह । स ब्रह्मा **यस्य** पुंसःयत्स्वभावं **तत्** सर्गे जन्मकाले **तस्य अदधात्** तत्स्वभावः स्वयं हिंस्राहिंस्रेतयाविशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ २९ ॥

(७) **मणिरामः** । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति–**हिंस्राहिंस्रेत्यादिना** । **ऋतं** सत्यं **अनृतं** मिथ्या **सर्गे** सृष्टयादौ ॥ २९ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । एतत्प्रपञ्चार्थमाह–**हिंस्राहिंस्रे इति** । **हिंस्रं** कर्म व्याघ्रादेः, **अहिंस्रं**-रुरुप्रभृतेः, **मृदु**-दयोपेतं ब्राह्मणादेः, **क्रूरं** क्षत्रियादेः । **धर्मो** यथा काकादेः परापत्यपोषणादिः । यद्यपि न ततस्तस्य धर्मो भवति परोपकारत्वात् धर्मत्वमुपचर्यते । **अधर्मो** यथा बकादेः । एतदपि पूर्ववदुपचारतो वञ्चनापरत्वादुच्यते । **ऋतं** देवानां **अनृतं** मनुष्याणां, तदुक्तम्-सत्यवाचो देवाः अनृतं वै मनुष्या इति । यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्वं गतं तथापि स्वरूपभेदावलम्बनं पृथक् पृथक् द्वन्द्वतोऽभिधानम् । तेषामन्यत् यदेव कर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान् सृष्टयादौ तत् तदेव सृष्ट्युत्तरकालेप्यसौ जायमानः स्वयमेव भजते । यथाकर्म सृष्टं स्थावरजङ्गमं इति वक्ष्यति । अतः प्राक्कल्पार्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽददात् इति-द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेव तु पर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥३०॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्र दृष्टान्तः । अचेतना अपि यथा भावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितस्वभावाः एवं चेतना अपि पुरुषकृतकर्मसहायेन प्रजापतिना कृतां मर्यादां नातिक्रामन्ति, यस्यां जातौ जातास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम् ।

ऋतवो वसन्तादयः । **स्वलिङ्गानि** चिह्नानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि । **पर्यये** । यस्यर्तोर्यः पर्यायः स्वकार्यावसरः तस्मिन् स ऋतुस्तं धर्मं स्वयमेव प्रतिपद्यते, न पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । चूतमञ्जर्यो वसन्ते स्वयमेव पुष्प्यन्ति, न मूले सलिलसेकमपेक्षन्ते । एवं पुरुषकर्मण्यदृष्टानि । नास्ति स पदार्थो यो न कर्मापेक्षते । तथाहि । वर्षाणां स्वस्वभावो यो वृष्टिप्रदः...भवति च राजदोषाद्राष्ट्रदोषाद्वा कदाचिदवग्रहः । तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या ।

वृत्तानुरोधादसकृदृतुग्रहणम् ।

अन्ये तु श्लोकत्रयमप्यन्यथा व्याचक्षते । कर्मशक्तीनां स्वभावनियमोऽनेनोच्यत इत्याहुः ।

(२८) यत्फलं यस्मिन्कर्मण्याहितं प्रजापतिना स कर्मविशेषः पुनः पुनः सृज्यमानोऽनुष्ठीयमानः स्वयं तत्फलं भजते ददातीत्यर्थः । तेन यागः कृतो यदा फलिष्यति न तदा किञ्चिदन्यदपेक्षत इति प्रतिपादितं भवति । सेवा हि स्वकृताऽपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते । नैवं यागः । दृष्टस्तु व्यापारस्तेनापेक्ष्यते । दृष्टादृष्टकारणद्वयजन्यत्वात्सर्वस्य कार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षा निषिध्यते तदानीम् ।

(२९) कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिप्रतिषेधविषयाणि । कर्माणि द्विश उदाहरति—**हिंस्राहिंस्रे इति** । हिंसा प्रतिषिद्धा । तस्या नरकादिफलप्रदानं नियमितम्, यो ब्राह्मणायावगुरेत् यो मामकायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति वाक्यशेषेभ्यः । सा ततः स्वभावान्न च्यवते । प्रायश्चित्तेषु विशेषं वक्ष्यामः । अहिंस्रं विहितम् । तस्यापि नेष्टफलदानात् स्वभावच्युतिरस्ति । धर्माधर्मयोरेव विशेषा एते । विहितं कर्म धर्मः, प्रतिषिद्धमधर्मः, तयोर्विशेषाः सत्यानृतादयः । सत्यं विहितमनृतं प्रतिषिद्धम् । एवं सर्वाणि पूर्वोत्तरपदानि विहितप्रतिषिद्धविशेषप्रदर्शनानि ।

(३०) अव्यभिचरितदृष्टकार्यकारणसंबन्धीनि कर्माणि । दृष्टान्तः यथर्तुलिङ्गानीति । शेषं समानम् ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथर्त्तवति । ऋतुलिङ्गानि चूतकुसुमादीनि । ऋतोः पूर्वर्तोःपर्ययेऽपगमे स्वयमनादिष्टा एव । कर्माणि हिंस्रादीनि ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र दृष्टान्तमाह **यथर्त्तवति** । यथा वसन्तादिऋतव ऋतुचिन्हानि चूतमञ्जर्यादीनि **ऋतुपर्यये** स्वकार्यावसरे स्वयमेवाप्नुवन्ति तथा **देहिनो**ऽपि हिंस्रादीनि **कर्माणि** ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामावश्यकफलारम्भकत्वे दृष्टान्तो **यथेति** । **यथर्तु** वसन्ताद्यृतुमनतिक्रम्य **लिङ्गानि** ऋतुलिङ्गानि वासन्तशारदीयानि फलपुष्पाणि

ऋतवःदसन्तादयः **ऋतुपर्यये** अग्रिमवसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा स्वस्व**कर्माणि-देहिनः** सृष्टचन्तरे प्रपद्यन्त इत्यन्वयः ।। ३० ।।

(५) **नन्दनः** । तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्थापयति **यर्थात्वति** । **ऋतुलिङ्गानि** सहकारमल्लिकाकदम्बकुसुमादीनि । **स्वानि स्वानि कर्माणि** स्वस्य स्वस्येश्वरेण विहितानि ।। ३० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यथेति** । **ऋतवः पर्यये** ऋतूनां पर्यये ऋत्वन्ते यथा अन्यर्तुलिङ्गानि **स्वयमेव** भवन्ति केश्चिदनोद्यमानत्वात् तथा **देहिनः** प्राणिनः **कर्माणि** प्राक्तनानि **स्वानि स्वानि अभिपद्यन्ते** प्रपद्यन्ते ।। ३० ।।

(७) **मणिरामः** । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—**यर्थात्वति** । **लिङ्गानि** चिह्नानि सहकारमञ्जर्यादीनि । **ऋतुपर्यये** स्वकार्यावसरे । **कर्माणि** हिंस्रादीनि ।। ३० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथेति** । यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमेव स्वानि कर्माणि चिह्नभूतानि कुर्वन्ति तद्वत् **कर्माणि** हिंस्रादीनि प्राणिनः ।। ३० ।।

लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ।। ३१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पृथिव्यादीनां **लोकानां विवृद्धयर्थम्** । 'वृद्धिः' पुष्टिर्बाहुल्यं वा । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु सत्सु त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च यागाद्यधिकृताः । अतस्तैः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुरुषकर्मप्रचोदिता देवाः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति । अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः । ब्राह्मणादीन् वर्णा**न्निरवर्तय**न्निर्वर्तितवान् असृजत् । **मुखबाहूरुपादतः** । यथाक्रमम्, मुखाद्ब्राह्मणं, बाहुभ्यां राजन्यम्, ऊरुभ्यां वैश्यम्, शूद्रं पादत इति । तसिः अपादाने । कारणात्कार्यं निष्कृष्यत इवेति भवति अपाये सति अपादानत्वम् ।

आद्यं कञ्चिद्ब्राह्मणं स्वमुखावयवेभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । अद्यतनानां सर्वेषां मिथुनसम्प्रयोगद्वारेण तत्त्वेभ्य उत्पत्तिदर्शनात् ।

परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णनामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां प्रजापतिः श्रेष्ठः । तस्यापि सर्वेषामङ्गानां मुखम् । ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखादुत्पन्न इत्युच्यते । मुखकर्माध्यापनाद्यतिशयाद्वा मुखत इत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्म युद्धम् । वैश्यस्याप्यूरुकर्म पशून् रक्षतो गोभिश्चरन्तीभिर्भ्रमणं स्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्यार्थं गमनम् । शूद्रस्य पादकर्म शुश्रूषा ।। ३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति** । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभिस्तैस्तैर्वर्णैर्लोकरक्षणसंवर्तनार्थम् ।। ३१ ।।

(३) **कुल्लूकः । लोकानां त्विति** । भूलोकानां बाहुल्यार्थं **मुखबाहूरुपादेभ्यो** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान् यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्नावाहुतिःप्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्नमन्नात्प्रजादाहुल्यम् । वक्ष्यति च अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिःसम्यगादित्यमित्यादि । दैव्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् ब्रह्मणो न विशङ्कनीयं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिः ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । वेदादिष्वधिकारार्थं वर्णानां जनिस्थानकृतश्रैष्ठ्यान्याह– **लोकानां त्विति** । **विवृद्ध्यर्थं** स्वधर्मानुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्ध्यर्थं **निरवर्तयत् मुखादिभ्यो** विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ चातुर्वर्ण्याभिमानिनां देवतानां सृष्टिमाह–**लोकानामिति** । **लोकानां** प्रजानां **विवृद्ध्यर्थं** बाहुल्यार्थं **निरवर्तयत्** सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । मुखबाहूरुपादतः लोकानां विवृध्यर्थं** ब्राह्मणादीन् वर्णान् **निरवर्तयत्** प्रावर्तयत् ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः । निरवर्तयत्** निर्मितवान् ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । लोकानामिति** । अग्नौ प्रास्तेति वक्ष्यमाणन्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थं मुखादिभ्यो यथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । तथा च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि लिङ्गम् ।। ३१ ।।

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणः, तस्यैवेत्यन्ये । यत्तदन्तरण्डसमुद्गतं शरीरं तद् द्विधा कृत्वा**र्धेन पुरुषोऽभवत्** पुमान् सम्पन्नः शुक्रसेकसमर्थः । **अर्धेन नारी** गौरीश्वरभङ्ग्या । अथवा पृथगेव तां निर्मितवान् । तां निर्माय तस्यां मैथुनेन धर्मेण विराडिति यस्य नाम प्रसिद्धं तं जनितवान् । एतदुच्यते–प्रजापतिः स्वां दुहितरमगच्छत् । इदमपि जायापत्योः शरीरमात्रभेदात् सर्वत्र कार्येष्वविभागात् तदालम्बनं द्वैधङ्कारवचनम् ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति** । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिमसृजत् । स्वदेहं **द्विधा कृत्वा** तदर्धेन पुमान् संपन्नः । **अपरार्धेन नारी** लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः । द्विधाकृत्वेति । स** ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा **अर्द्धेन** स्त्री **तस्यां** मैथुनधर्मेण **विराट्**संज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च ततो विराडजायतेति ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** संप्रति मन्वादिद्वारा मैथुनजां सृष्टिमाह—**द्विधेति** नवभिः । **आत्मनो देहं द्विधा कृत्वा** स्थितादस्माद्-ब्रह्मणः पूर्वार्धावच्छिन्नो जगत्सृष्टिभावितान्तः-करणो जीवो मन्वाख्यः **पुरुषोऽभवत्** तादृशजीवान्तरमुत्तरार्धावच्छिन्नं शतरूपाख्या **नारी** बभूव । **तस्यां** भोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेन तं मन्वाख्यं **विराज**मयूयुजत् ससृजे विविधं राजमानत्वात् विराजमिति । ससृजे मनुं देवं प्रजापतिरिति **वार्तिकोक्तेः** । अतःश्रुतिः—"स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्"। अत एव भागवतमपि । तस्य कायमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते। ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायंभुवःस्वराट् । स्त्री चासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततो मैथुनधर्मेण प्रजा एधांबभूविर ।। इति ।।३२।।

(५) **नन्दनः** । अथ सर्वभूतानां सृष्टिं वक्तुमुपक्रमते-**द्विधा कृत्वेति** ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । द्विधेति । प्रभुः** ब्रह्मा-**आत्मनः स्वं देहं द्विधाकृत्वा अर्द्धेन** दक्षिणाङ्गेन **पुरुषः अभवत् अर्द्धेन** वामाङ्गेन **नारी** स्त्री अभवत् **तस्यां** नार्यां **स** पुरुषः-**विराजं** विराट्पुरुषं स्वायंभुवसंज्ञं मनुम**सृजत्** उदपादयत् ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः । तस्यां** नार्यां मैथुनधर्मेण **विराट्**संज्ञकं पुरुषम**सृजत्** ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । द्विधेति ।** स ब्रह्मा शरीरं **द्वि**भागं **कृत्वा** एके**नार्धेन** पुमान् सम्पन्नः । अपरेण स्त्री स **तस्याश्च** सकाशात् **विराजाख्यं** पुरुषं सृष्टवान् ।। ३२ ।।

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्त्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः । स** विराट् **तपस्तप्त्वा यं पुरुषमसृजत् तं मां वित्त** जानीध्वम् । एवं स्मृतिपरम्परया नात्र वः किञ्चिदविदितं मम वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्ये शुद्धिमात्मन आचष्टे । **अस्य सर्वस्य स्त्रष्टारम्** । अनेन सर्वशक्तिमाह । जन्मकर्मातिशयवन्तं मां प्रत्ययिततरीकरिष्यतीत्यभिप्रायः । निश्चयोत्पत्त्यर्थं च, अन्यतोऽवगतेऽपि मनुजन्मनि स्वयमभिधानात् । यथाऽन्यतः श्रुतोऽपि कश्चित् पृच्छ्यते, 'देवदत्तस्य त्वं पुत्र' इति, 'बाढमिति' तेनोक्ते निश्चय उपजायते । अभिजनवर्णनं कवीनामत्रपाकरं सत्यामपि पारम्पर्येणात्मस्तुतौ । **द्विजसत्तमा** इत्यामन्त्रणम् । 'सत्तमाः' साधुतमाः श्रेष्ठा इति यावत् ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तपस्तप्त्वेति** । स्वयमसृजदित्यन्वयः । **पुरुषः** पुरुष-शब्देन श्रुतौ प्रसिद्धः **तं मां** जानीत **अस्य सकलस्य** परंपरया च **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः । तपस्तप्त्वेति** । स विराट् **तपो** विधाय **यं** निर्मितवान् **तं मां** मनुं **जानीत** । **अस्य सर्वस्य** जगतः **स्रष्टारं** भो-द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्ष-सामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एतद्वचनक्ति–**तप इति** । **यं मनुं तमेव मां वित्त** जानीत स्रष्टारं तेषां मरीच्यादीनां स्रष्टृदेहावच्छिन्नानां **द्विजसत्तमा** द्विजश्रेष्ठाः ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः** । न ब्रह्माणमपेक्षितवानित्युक्तं **स्वयमि**ति । स्त्रियमपेक्षित-वानित्युक्तम् **पुरुष** इति ।। ३३ ।। ३४ ।। ३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तप इति । स पुरुषः विराट् तपस्तप्त्वा यं** पुरुषम**सृजत्** हे **द्विजसत्तमाः तं मां संवित्त** जानीत । कीदृशं मां **अस्य** विश्वस्य **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः । स विराट् यं पुरुषं** निर्मितवान् **तं मां** मनुं **वित्त** जानीत । **अस्य सर्वस्य** जगतः **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तप इति । सः** अनन्तरोक्तो **विराट् तपः** कृत्वा **यं** स्वयं सृष्टवान् **तं मां** जानीत । एतस्य सर्वस्योत्पादयितारम् । हे **द्विज**श्रेष्ठतमाः ।। ३३ ।।

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः : अहमसृज**मुत्पादितवान् । **दश** प्रजापतीन्महर्षीन् । **आदितः सुदुश्चरं तपः** कृत्वा । सुष्ठु दुःखेन तपश्चर्यतेऽतिपीडाकरं बहुकालं च ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अहमिति । प्रजाःसिसृक्षु**र्मरीच्यादिद्वारा । **आदितः** सर्गादौ ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः । अहमिति । अहं प्रजाः** स्रष्टुमिच्छन् **सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन्** प्रथमं सृष्टवान् तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अहमपि तथा चक्रे इत्याह–**अहमिति** । **महर्षीन्** प्रजानां पतीन् दशा**सृजमि**त्यन्वयः । **आदितः** आदौ ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अहमिति । प्रजाःसिसृक्षुः अहं प्रजानां पतीन्महर्षीन् आदितः** प्रथमतः **दश** अ**सृजं** सृष्टवान् । मरीच्यादीन् देवनिकायान् देवसमूहान् ।। ३४ ।।

(७) **मणिरामः । प्रजापतीन्** तेषामपि प्रजानामुत्पादकत्वात् प्रजापति-त्वम् ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अहं प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् **सुदुश्चरं तपः** कृत्वा **प्रजापतीन्** महर्षीन् **दश** प्रथमतःसृष्टवान् ।। ३४ ।।

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।। ३५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । तान्महर्षीन्नामतो निर्दिशति—**मरीचिमिति** ।। ३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **मरीचिमिति** । दशेत्यस्य प्रपञ्चः ।। ३५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **मरीचिमित्यादि** । त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ।। ३५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । नामतस्तानेवाह—**मरीचिमिति** । **प्राचेतसं** दक्षम् ।। ३५ ।।

(७) **मणिरामः** । एतेषां नामान्याह—**मरीचिमित्यादिना** ।। ३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । आह-तांश्च—**मरीचिमिति** ।। ३५ ।।

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ।। ३६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **एते** महर्षयः **सप्तान्यान्मनून**सृजन् । अधिकारशब्दोऽयं **मनु**रिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासर्गे तत्स्थितौ वाऽधिकार उक्तेन प्रकारेण स **मनु**रित्युच्यते । **भूरितेजस अमितौजस** इति चैक एवार्थः । एकं प्रथमान्तं स्रष्टुर्विशेषणम्, द्वितीयं द्वितीयान्तं स्रष्टव्यानां मन्वादीनां विशेषणम् ।

"ननु देवा ब्रह्मणैव सृष्टाः ।"

सत्यम्, न सर्वे । अपरिमिता हि देवसङ्घाताः । **देवनिकाया** हि देवस्थानानि स्वर्गलोकब्रह्मलोकादीनि ।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **एत इति** । प्रजापतिसर्गद्वारा परंपरया **सप्तान्यान्** प्रजापतीन् **मनून्** मनुनाम्नोऽसृजम् । सावर्णिमनुनाऽष्टमेन सह । स्वायंभुवादन्ये स्वारोचिषादयः सप्तेत्यष्टमव्यवच्छेदार्थम् । तेनान्येपि षण्मनव उपलक्ष्यन्ते । **देवानिति** । **देवान्** वस्वादीन् तेषां **निकायान्** विमानानीति केचित् । नितरां कायो येषु तानि देवनिकायानि संघचारीणि विश्वादीनीत्यन्ये ।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **एते मनूंस्त्विति** । **एते** मरीच्यादयो दश **भूरितेजसो** बहुतेजसो**ऽन्यान् सप्ता**परिमिततेजस्कान् **मनून् देवान्** ब्रह्मणा सृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु

यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स एतस्मिन्मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तेषामपि कृत्यमाह—**एत इति**। **एते** मरीच्यादयो **मनून्** मन्वन्तराधिपान् सावर्णिप्रभृतीन् **भूरितेजसः** भूरीणि एकसप्ततियुगपरिमितः कालस्तद्वत्या देवतास्तदिन्द्रो मनुपुत्रा ऋषयः ईश्वरावतारश्च एते षट् तेजांसि मन्वन्तरपालने सहकारीणि येषां ते तथेति कर्मणो विशेषणम् । **देवनिकायान्** देवस्थलानि देवभृत्यान्वा **महर्षीन्** वामदेवादीन् ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च क्षत्रियश्च क्षत्रिया च वैश्यश्च च वैश्या च शूद्रश्च शूद्रा चेत्यष्टौ शास्त्रेषु मानवा उच्यन्ते । एतेषु ब्राह्मणा मनुत्वेन मरीच्यादयो मनुनैव हि सृष्टाः । असृष्टा ब्राह्मणीप्रभृतयः सप्त शिष्टानेतान् ससृजुः **देवान्** इन्द्रादीन् **देवनिकायान्** मरुद्गणादीन् ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः**। **एते** मरीच्यादयो दश **भूरितेजसः अन्यान्** सप्त अपरिमिततेजस्कान् **मनून् देवान् देवनिकायान्** देवनिवासस्थानानि । स्वर्गादीन् **महर्षींश्च** सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु-मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः तस्य तस्मिन् मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषेत्यादिनामभिः मनुरिति व्यपदिश्यते ।।३६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एते इति**। एते दश बहुतेजस्काः **सप्तान्यान् मनून्** सृष्टवन्तः । तथा **देवान् देवनिकायान् महर्षींश्च** अपरिमिततेजस्कान् । तेषां सर्वेषां मनूनां मन्वन्तरे एकैकस्य सर्गाद्यधिकारः ।। ३६ ।।

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ।। ३७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यक्षादीनां स्वरूपभेदश्चेतिहासादिप्रमाणक एव, न प्रत्यक्षादीनामन्यतमेन प्रमाणेन परिच्छिद्यते । तत्र वैश्रवणानुचरा **यक्षाः**। **रक्षांसि** विभीषणादयः। तेभ्यः क्रूरतराः **पिशाचाः** अशुचिमरुदेशादिवासिनो, निकृष्टा यक्षराक्षसेभ्यः । हिंस्रास्तु सर्व एव । छद्मना केचित् प्राणिनां जीवमाकर्षन्त्यदृष्टया शक्त्या व्याधींश्च जनयन्तीत्यैतिहासिका मन्त्रवादिनश्च । **गन्धर्वा** देवानुचरा गीतनृत्तप्रधानाः । **अप्सरसो** देवगणिका उर्वश्याद्याः । **असुरा** देवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । **नागा** वासुकितक्षकादयः । **सर्पाः** प्रसिद्धाः । **सुपर्णाः** पक्षिविशेषा गरुत्मत्प्रभृतयः **पितरः** सोमपाज्यपादिनामानः स्वस्थाने देववद्वर्तन्ते । तेषां गणमसृजन् ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यक्षा** मणिभद्रादयः । **रक्षांसि** दैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । **पिशाचाः**पिशुनचेतसो दैत्यजातिभेदा अक्रव्यादा देवसत्वाः । **नागा**

नाभेरूर्ध्वं नराकाराः अधःसर्पाकृतयः। **सर्पा**स्तदन्ये फणिधराः। **सुपर्णाः**गरुडादयः-पक्षिभेदाः। **पितॄणां गणान**ग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः। यक्षरक्ष इति**। एतेऽसृजन्निति पूर्वस्यैवात्रानुषङ्गः। उत्तरत्र श्लोकद्वये च। **यक्षो** वैश्रवणस्तदनुचराश्च। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचा**स्तेभ्योऽपकृष्टाः अशुचिमरुदेशनिवासिनः **गन्धर्वा**श्चित्ररथादयः **अप्सरस** उर्वश्यादयः **असुरा** विरोचनादयः। **नागा** वासुक्यादयः। **सर्पा**स्ततोऽपकृष्टाः- अलगर्दादयः। **सुपर्णा** गरुडादयः **पितॄणा**माज्यपादीनां **गणः**समूहः। एषां च भेद इतिहासादिप्रसिद्धो नाध्याक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः। यक्षेति**। **यक्षा** वैश्रवणादयः। **रक्षांसि** रावणादयः। **पिशाचाः** पूतिनरमांसाशिनः। **गन्धर्वा**श्चित्ररथादयः। **अप्सरसः** उर्वशीप्रभृतयः। **असुराः** हिरण्याक्षादयस्तान्। **नागान्** देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन्। **सुपर्णान्**गरुडादीन्। **पितॄणां पृथग्गणान**ग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः। नागाः** सौरसेयाः **सर्पाः** काद्रवेयाः। तदुक्तं **महाभारते**—सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रूराजंस्तु पन्नगानिति ॥ ३७ ॥

(७) **मणिरामः**। एते असृजन्निति पूर्वश्लोकस्थस्यैवोत्तरश्लोकेष्वप्यनुषङ्गः। **यक्षः** कुबेरः तत्सेवकाश्च। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचाः** तेभ्योऽपकृष्टाः **गन्धर्वाः** चित्ररथादयः। **अप्सरसः** उर्वश्यादयः। **असुराः** हिरण्यकशिप्वादयः। **नागाः**शेषादयः। **सर्पाः** ततोऽपकृष्टाः अलगर्दादयः। **सुपर्णाः** गरुडादयः। **पितरः** कव्यवाडनलादयः ॥ ३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यक्षरक्षः पिशाचांश्चेति। यक्षाः** वैश्रवणामात्याः। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचाः** मरुभूम्यादिवासिनः प्राणिविशेषाः। **गन्धर्वाः** चित्रसेनादयः। **अप्सरसः** मेनकाद्याः, **असुरा** विरोचनादयः। **नागाः** तक्षकाद्याः **सर्पा** अहयः **सुपर्णा** गरुत्मन्तः **पितॄणां** सोमपादीनां स्वस्थानसमूहानसृजन् इति वर्तते। एवमुत्तरत्रापि ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मेघोदरदृश्यं मध्यमं ज्योतिर्**विद्यु**दुच्यते। यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्याया विशेषाश्रयाः। **अशनिः** शिलाभूता हिमकणिकाः सूक्ष्मदृश्याश्च वर्षधारादिवत्पतन्त्यो वेगवद्वातप्रेरिताः सस्यादिविनाशिन्य उच्यन्ते। **मेघा** अभ्रो-

दकमरुज्ज्योतिः संघाता आन्तरिक्षाः। **रोहितं** दण्डाकारमन्तरिक्षे नीललोहितरूपं कदाचित् दृश्यते। आदित्यमण्डललग्नं कदाचित् कदाचित्प्रदेशान्तरेऽपि। तस्यैव विशेष **इन्द्रधनुः**। वक्रत्वं धनुराकारताऽधिकाऽस्य। **उल्का** संध्याप्रदोषादौ विसारिप्रभाण्युत्पाते दिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते। **निर्घातः** भूम्यन्तरिक्ष उत्पातशब्दः। **केतव** उत्पाते दृश्यमानानि शिखावन्ति ज्योतींषि प्रसिद्धानि। अन्यान्यपि ध्रुवागस्त्यारुन्धतीप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विद्युतो** विद्युदधिष्टात्रीं देवताम्। एवमुत्तरेषु। **रोहितम्**ऋजिन्द्रधनुः। **निर्घातो** व्योमद्गुरः। '**ज्योतींषि** नक्षत्रादीनि। **उच्चावचानि** नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः। विद्युत इति**। मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्**विद्युत्**। मेघादेव यज्जोतिर्वृक्षादिविनाशकं **तदशनिः मेघाः** प्रसिद्धाः **रोहितं** दण्डाकारं नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्र**मिन्द्रधनुः**। **उल्का** रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः। **निर्घातो** भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातध्वनिः। **केतवः** शिखावन्ति **ज्योतींषि** उत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच-**विद्युत इति**। रोहितं नानाकारदण्डायमानं **तदेवेन्द्रधनुः**। **निर्घातो**ऽन्तरिक्षज उत्पातध्वनिः **केतवः** शिखावन्ति **ज्योतींषि**। **उच्चावचानि** ग्रहनक्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः**। ऋजुदीर्घमिन्द्रायुधं **रोहितं** 'इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेवर्जुरोहितं' इत्यमरसिंहेनाभिहितम्। **निर्घातः** पवनाहतस्य वायोर्वेगो भूगतः। तथा च संहितायामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति भवति तदा निर्घात इति। **केतवः** सपुच्छनक्षत्राणि **ज्योतींषि** नक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

(७) **मणिरामः**। मेघेषु दीर्घाकारं ज्योतिः **विद्युत्**। मेघादेव वृक्षादिविनाशकं ज्योतिर्यत् पतति **तदशनिः। रोहितं** नानावर्णं धनुराकारं दिवि दृश्यते। तस्यैव नाम **इन्द्रधनुरिति**। उल्काकारं अन्तरिक्षात् पतज्ज्योतिः **उल्का**। भूम्यन्तरिक्षगतः उत्पात–ध्वनिः **निर्घातः**। उत्पातरूपाणि शिखावन्ति ज्योतींषि **केतवः। उच्चावचानि** नानाप्रकाराणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि ॥ ३८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विद्युत इति**। रोहितं शस्त्रोत्पात इति प्रसिद्धम् नानावर्णं धनूरूपं **इन्द्रधनुः**। **उल्का** रेखाकारं अन्तरिक्षात् पतत् ज्योतिः कदाचिद्रात्रौ दृश्यते। **निर्घातः** क्षित्यन्तर्गतः उत्पातध्वनिः। **केतवो** दण्डाद्याकाराणि ज्योतींषि। अन्यान्यपि **ज्योतींषि** उत्कृष्टापकृष्टानि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥३९॥

(१) **मेधातिथिः ।** अश्वमुखाः प्राणिनो हिमवदादिपर्वतेषु भवन्ति ते **किन्नराः । वानरा** मर्कटमुखाः पुरुषविग्रहाः । **विहङ्गमाः** पक्षिणः । अजाविकोष्ट्र-गर्दभादयः **पशवः । मृगा** रुरुपृषतादयः । **व्यालाः** सिंहव्याघ्रादयः । द्वे दन्तपंक्ती उत्तराधरे येषां भवतस्ते **उभयतोदतः** ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । किंनरानिति ! किंनराः** नराश्वमूर्तिमिश्रदेहाः ! **पशून्**-ग्राम्यारण्यान् । **मृगान**रण्यचरानरण्यसदः । **व्यालान्** हिंस्रान् व्याघ्रादीन् । **उभयतो-दतः** उभयोष्ठप्रान्तदंष्ट्रावतः ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः । किंनरानिति । किन्नरा** अश्वमुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । **वानराः**प्रसिद्धाः । **मत्स्याः**रोहितादयः ! **विहङ्गमाः**पक्षिणः । **पशवो** गवाद्याः । **मृगा** हरिणाद्याः । **व्यालाः** सिंहाद्याः । **उभयतोदतः** द्वे दन्तपङ्क्ती येषां उत्तराधरे भवतः ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **किन्नरान्** अश्वमुखनराकारान्। **विहङ्गमान्** पक्षिणः । **पशून्** गवादीन् । **मृगान्** हरिणादीन् ग्राम्यारण्यभेदेन वा । **व्यालान्** सिंहादीन् । **उभयतोदतः** उभयतोदन्तपङ्क्तिर्येषां अश्वादीनां तानपि ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः ।** आस्याधरोत्तरभागयोर्दन्ता येषां त **उभयतोदतो** गर्दभादयः ॥३९॥

(७) **मणिरामः । किन्नराः** अश्वमुखा नरदेहा देवयोनयः **पशवो** गवाद्याः । **मृगाः** हरिणाद्याः । **व्यालाः** सिंहाद्याः **उभयतोदतः** उभयतः उत्तराधरे दन्तपङ्क्ती येषां ते तथा ॥ ३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । किन्नरानिति । किन्नराः** किन्नरशरीराः अश्वमुखाः अन्ये तु विपरीताः । **विहङ्गमाः** पक्षिणः **पशवो** गवाद्याः । मनुष्याणां पशुत्वेपि प्राधान्यात् पृथक्ग्रहणम् । **व्यालाः** सिंहाद्याः उत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः । कृमयो**ऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । **कीटा**स्तेभ्य ईषत्स्थूला भूमिचराः । **पतङ्गाः** शलभादयः । **स्थावरं** वृक्षपर्वतादि । **पृथग्विधं** नानाप्रकारम् । 'क्षुद्रजन्तव' इत्येकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । क्रमीति ।** क्रमयो मलादिसंभवाःक्षुद्रजन्तवः । **कीटा** योनिजाः पिपीलिकादयः ! **मत्कुण** उद्दंशः । **स्थावरं** वृक्षादि ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः । क्रमिकीटेति । कीटाः** क्रमिभ्यःकिंचित्स्थूलाः । **पतङ्गाः**-शलभाः । **यूकादयः** प्रसिद्धाः । 'क्षुद्रजन्तव' इत्यनेन एकवद्भावः । **स्थावरं** वृक्ष-लतादिभेदेन विविधप्रकारम् ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **क्रमयः** अपादाः । सपादाः **कीटाः । पतङ्गाः**-शलभादयः । **मत्कुणाः** उद्दंशाः । **दंशास्तु** वनमक्षिकाः । यूकादीनामेकवद्भाव. क्षुद्र-जन्तुत्वज्ञापनार्थः । असृजन्नित्यन्वयः ।। ४० ।।

(५) **नन्दनः । पतङ्गान्** शलभान् समृजुरित्यनुवर्तते ।। ४० ।।

(७) **मणिरामः ।** क्रमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः **कीटाः पतङ्गाः** शलभादयः । **स्थावरं** वृक्षलतादिभेदेन पृथग्विधं नानाप्रकारम् ।। ४० ।।

(८) **गोविन्दराजः । क्रमिकीटपतङ्गानिति । क्रमयो** भूमिशरणाः । **कीटाः** क्रमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । **पतङ्गाः** शलभाः । **स्थावरं** वृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नाना-प्रकारम् ।।४० ।।

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।।४१।।

(१) **मेधातिथिः । एवमिति** प्रक्रान्तप्रकारपरामर्शः । **एतैर्महात्मभिर्मरीच्या-**दिभिः । **इदं सर्वं स्थावरजंगमं सृष्टम् । यथाकर्म** यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षम्। यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तुं कर्मवशात्स तस्यामेवोत्पादितः । **मन्नियोगान्**मदाज्ञया । **तपोयोगान्**महत्कृत्वा तपः । यावत्किंचिन्महदैश्वर्यं तत्सर्वं तपसा प्राप्यमित्येतद-नेनाह ।। ४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । मन्नियोगात्** मज्ज्ञानोपदेशात् आत्म**नस्त-पोयोगात् । यथाकर्म** यादृगुत्पाद्यानां कर्म तदनुरूपेण ।। ४१ ।।

(३) **कुल्लूकः । एवमेतैरिति ।** एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभि**रिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं** सृष्टम्। **यथाकर्म** यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तदनुरूपं तस्य देवमनुष्य-तिर्यगादियोनिषूत्पादनं **मन्नियोगात्** मदाज्ञया **तपोयोगात्** महत्तपःकृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोऽधीनमिति दर्शितम् ।। ४१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं ब्रुवाणो जरायुज-स्वेदजान् प्रतियोगितया भिनत्ति-**एवमिति** दशभिः। **स्थावरजङ्गमं** जङ्गमवत्स्था-वरमपि-सृष्टमित्यर्थः। आज्ञा गुरूणां ह्यवधारणीयेति मानयन्नाह-**मन्नियोगादिति**। मम मनोर्नियोगादाज्ञातः। मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वं यत्स्थावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः**। **यथाकर्म** सृज्यमानप्राणिकृतकर्मानुरूपम्। **तपोयोगात्** ज्ञानयोगेन सृज्यमानदेहिकर्माणि ज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एवमिति**। **एवं मन्नियोगात्** एतैर्ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः **तपोयोगात्** स्थावरजङ्गमं सृष्टं यथाक्रमं पूर्वमृष्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

(७) **मणिरामः**। **एतैः** मरीच्यादिभिः। **यथाकर्म** यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तद-नुरूपं तस्य देवादियोनिषूत्पादनम् ॥४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। अनेन प्रकारेण तैः मुनिभिः मदाज्ञया सृज्य-मानप्राणिकर्मगतकर्मानुरूपेण इदं तपोबलात् सृष्टम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम्।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥४२॥

(१) **मेधातिथिः**। **येषां भूतानां यादृशं कर्म** स्वभावतो हिंस्रमहिंस्रं वा तद्वत्त-थैव **कीर्तितम्**। इदानीं जन्म**क्रमयोगमभिधास्यामि**।

"क्व पुनः कर्म कीर्तितम्। यत्रेदं यक्षरक्ष इत्यादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः।"

उच्यते। नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः, कर्मनिमित्तत्वादेषां नामप्रतिलम्भस्य। तथाहि यक्षणाद्भक्षणादशनाद्वा 'यक्षाः'। रहसि क्षणनाद् रक्षणाद्वा 'रक्षांसि'। पिशिता-शनात् 'पिशाचाः'। अद्भ्यः सृता इति 'अप्सरसः'। अमृताख्यायाः सुराया अलाभाद-सुराः। इत्याद्यप्यूह्यम्। **जन्मनि** क्रमयोगो जरायुजाण्डजा इत्यादि वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **येषां त्विति**। यज्जातीयस्य यदध्यापनादि **कर्म कीर्तितं** विक्षिप्तं **तदिहाभिधास्यामि**। **तथा जन्मनि क्रमयोगं** येन क्रमेण यज्जायते येन च जराय्वादिना युक्तं यज्जायते तच्चाभिधास्यामि ॥४२॥

(३) **कुल्लूकः**। **येषामित्यादि**। **येषां पुनर्यादृशं कर्म इह** संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं यथौषध्यःफलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः, ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादि कर्म **तत्तथैव** वो युष्माकं वक्ष्यामि जन्मादि**क्रमयोगं** च ॥४२॥

---

(४१) मन्नियोगात्=सन्नियोगात् (क, च) (४२) येषां=तेषां (ख)

(४) **राघवानन्दः**। **येषां** प्राणिनां जन्मनिमित्तं **यादृशं कर्म** स्थावराणां कायिकं निषिद्धाचरणं पक्ष्यादीनां वाचनिकं देवादीनां कायादिजं पुण्यं मनुष्यादीनां उभयमिति **इह** मनुना **कीर्तितं** यत्तदभिधास्यामीत्यन्वयः। **क्रमयोगं** च ब्राह्मणादिक्रमेण ॥४२॥

(५) **नन्दनः**। अथ वृत्तमर्थं वर्तिष्यमाणं च विवेचयति-**येषामिति**। **येषां भूतानां** यादृशानां यत्प्रकारं पूर्वकृतं **कर्म** तेषां तत्प्रकारं फलमिह सृष्टौ भवतीति वः **कीर्तितम्**। इदानीं **जन्मनि क्रमयोगं** त्वभिधास्यामि जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकमभिधास्यामीत्यर्थः। तच्च तारतम्यं पशव इत्यादिना श्लोकषट्केण वक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणमित्यनुसंधातव्यम् ॥४२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **येषामिति**। **येषां** भूतानां चतुर्विधानां **यादृशं कर्मेह कीर्तितं तथा** तत्कर्म **वः** युष्माकं **अभिधास्यामि**। **च** पुनः। **जन्मनि क्रमयोगं** क्रमानुसारेण कथयिष्यामि ॥ ४२ ॥

(७) **मणिरामः**। **येषामिति**। स्पष्टम् ॥४२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **येषामिति**। **येषां** भूतानां यथारूपं **कर्म तत्तथैवेह** शास्त्रे **कीर्तितमेव**। युष्माकं यतो नामनिर्देशादेव, देवता-द्योतनात् द्युतिस्थानाद्वा देवताः, यक्षणाद्यक्षाः इत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः। इदानीं येन कर्मसंबन्धेन जायन्ते तं वक्ष्यामीति केचित्। अथवा **येषां यादृशं कर्म इह** संसारे पूर्वैरपि कथितं यथा ओषध्यः फलपाकान्ता इत्येवमादि **तत् तथा अभिधास्यामि** यथा**क्रमयोगं** चेति ॥४२॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मानुषाश्च जरायुजाः ॥४३॥

(१) **मेधातिथिः**। एते **जरायुजाः**। जरायुरुल्वं गर्भशय्या। तत्र प्रथमं ते सम्भवन्ति। ततो मुक्ता जायन्ते। एष एतेषां जन्मक्रमः। दन्तशब्दसमानार्थो दत्शब्दोऽन्योऽस्तीत्युभयतोदत इति प्रथमाबहुवचने रूपं युज्यते ॥४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्र लघुत्वादादौ जन्मक्रममाह—**पशवश्चेति**। एते **जरायुजा** जरायुसहिता जायन्ते ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **पशवश्चेति**। **जरायुर्गर्भा**वरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते। एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः। दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दःप्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमाबहुवचने रूपं **उभयतोदत** इति ॥४३॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पशवश्चेति**। **जरायुरुल्बं** गर्भपरिवेष्टनत्वक् ततो जाताः **पशव** इत्याद्यनुवादो जरायुजत्वं विधेयम् ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः । पशव इति ।** पश्वादिमनुष्यान्ताः **जरायुजाः** स्मृताः ।।४३।।

(७) **मणिरामः ।** जरायुजानाह–**पशवश्चेति । जरायुः** गर्भावरणचर्म ।।४३।।

(८) **गोविन्दराजः । पशव इति । जरायु**र्गर्भसंपातः तत्रादौ संभवन्ति । ततस्तन्मुक्ता जायन्ते ।।४३।।

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ।।४४।।

(१) **मेधातिथिः । नक्राः** शिशुमारादयः । **कच्छपः** कूर्मः । **यानि चैवंप्रकाराणि** कृकलासादीनि **स्थलजानि ।** एवंरूपाण्**यौदकानि** जलजानि शंखादीनि ।।४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अण्डजा इति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि** नकुलादीनि । **औदकानि** मण्डूकादीनि । एतान्यण्डयुक्तानि जायन्त इत्यर्थः ।।४४।।

(३) **कुल्लूकः । अण्डजाः पक्षिण इति ।** अण्डे-आदौ सम्भवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । **नक्रः** कुंभीरः । **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** शङ्खादीनि ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एवं पक्षिण इत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वं विधेयम् । एवं मशकाद्यनुवादःस्वेदजत्वं विधेयम् । **औदजानि** उदकजातानि ।। ४४।।

(६) **रामचन्द्रः । अण्डजा इति । अण्डजाः** पक्षिणः । **औदकानि** जलजातान्यनन्तानि । अण्डजाः स्मृताः द्विविधाःस्थलजा उदकजाः ।।४४।।

(७) **मणिरामः ।** अण्डजानाह–**अण्डजा इति । नक्रः** कुम्भीरः **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** शङ्खादीनि ।।४४।।

(८) **गोविन्दराजः । अण्डजा इति ।** अण्डे आदौ संभवन्ति । ततो जायन्ते **नक्रः** शिशुमाराख्यः प्राणी । **कच्छपः** कूर्मः । **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** च शङ्खादीनि ।।४४।।

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ।।४५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** स्वेदः पार्थिवानां द्रव्याणामग्न्यादित्यादितापसंबन्धादन्तः क्लेदस्ततो जायते दंशमशकादि । अन्यदपि यदीदृशमत्यन्तसूक्ष्मं पुत्तिकापिपीलिकादि यदूष्मण उपजायते । 'ऊष्मा' स्वेद एव, तद्धेतुर्वा तापः । 'उपजायन्ते' इति पाठे 'ये चान्ये केचि**दीदृशा**' इति पठितव्यम् ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वेदजमिति ।** स्वेदस्तेजसोष्णा जलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते कृमयः । **यच्चान्यदण्डजादिजातौ । ईदृशं** वृश्चिकाद्यपि ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः । स्वेदजमिति । स्वेदः**पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः । ततो दंशमशकादिर्जायते । **ऊष्मणश्च** स्वेदहेतुतापादपि **अन्यत्** दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ।। ४५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एवं मशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वं विधेयम् । **ऊष्मणः**स्वेदहेतुतापात् । **ईदृशं** यूकादितुल्यम् ।। ४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्वेदजमिति । ऊष्मणः** सकाशात् **स्वेदजं** दंशादि मत्कुणान्तमुपजायते । **यच्चान्यत्किञ्चित् ईदृशं** स्वेदजं स्मृतम् ।। ४५ ।।

(७) **मणिरामः ।** स्वेदजान्याह–**स्वेदजमिति । ऊष्मणः** स्वेदोत्पादकतापात् ।। ४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वेदजमिति । स्वेदः** पार्थिवद्रव्याणां अन्तःक्लेदः । **अन्यदपि च** यद्दंशमशकादिसदृशं पिपीलिकादि तत् । **यूका मत्कुणाः** स्वेदादेवजायन्ते ।। ४५ ।।

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।। ४६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उद्भेदनमुद्भित् । भावे क्विप् । ततो जायन्त इति **उद्भिज्जाः ।** उप्तं बीजं भूमिं च भित्वा विदार्य जायन्ते वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्च प्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिना दृढीभवन्ति । **तथौषध्यः** । ओषधय इति युक्तम् । ईकारः कृदिकारादिति, छान्दसो वा । इदं तासां स्वाभाविकं कर्म । **पाकान्ताः** फलपाकः अन्तो नाश आसामिति । पक्वे फले व्रीह्यादयो नश्यन्ति बहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ता भवन्ति । औषधीनां वृक्षाणां च यथासम्भवमेतद्विशेषणम् ।। ४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्भिज्जा इति ।** भुवमुद्भिद्य जायन्त **इत्युद्भिज्जाः स्थावरा** इत्यस्य प्रपञ्चः बीजकाण्डेत्यादि । **बीजप्ररोहिणो** ये बीजाज्जायन्ते **काण्डप्ररोहिणो** ये शाखाया रोपिता जायन्ते । फलस्य पाक एवान्तो नाशको यासां ता ओषध्योपि **बहुपुष्पफला** उद्भिज्जा इत्यर्थः ।। ४६ ।।

(३) **कुल्लूकः । उद्भिज्जा इति ।** उद्भेदनमुद्भित् भावे क्विप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वेत्यु**द्भिज्जा** वृक्षाः । ते च द्विविधाः केचिद्बीजादेव जायन्ते । केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते–

ओषध्य इति । ओषध्यो व्रीहियवादयःफलपाकेनैव नश्यन्ति **बहुपुष्पफलयुक्ताश्च** भवन्ति । ओषधिशब्दादेव कृदिकारादक्तिन इति ङीपा दीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ।।४६।।

(४) **राघवानन्दः । उद्भिज्जाः** ऊर्ध्वं भिनत्तीति उद्भित् तज्जनित्वं विधेयं । **तत्रापि** बीजमुद्भिद्य जातास्तरवः भूमिमुद्भिद्य जातास्तृणवृक्षादयः **बीजकाण्डप्ररोहिणः** प्ररोहोऽङ्कुरः बीजप्ररोहिणो वटाश्वत्थादयः काण्डाश्छिन्ना अच्छिन्ना वा शाखास्तेभ्यः जाताः इक्षुगुडूच्यादयः बदर्यादयश्च । बहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां व्रीह्यादिजातीनाम् ।। ४६ ।।

(५) **नन्दनः । बीजप्ररोहिण** आम्रादयः। **काण्डप्ररोहिणः** केतक्यादयः। **फलपाकान्ताः** कदल्यादयः । **बहुपुष्पफलोपगा** निष्पावकादयः ।। ४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । सर्वे स्थावरा** वृक्षजातयः **उद्भिज्जाः** उद्भिज्जातीयाः । एकानि बीजात् जातानि, एकानि काण्डरुहाणि वल्लयादीनि । वटरुहाणि यथा छेदनजातानि लताप्रतानिनीवीरुदित्य**मरः** ।। ४६ ।।

(७) **मणिरामः ।** उद्भिज्जान्याह—**उद्भिज्जा इति ।** उद्भेदनं उद्भित् तत ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्वा जायन्ते इत्यु**द्भिज्जाः ।** ते द्विधा । केचित् बीजादेव जायन्ते । केचित् काण्डात् । शाखा एव रोपिताः वृक्षतां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदाह—**ओषध्य इत्यादिना । ओषध्यो** व्रीहियवादयः ।। ४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । उद्भिज्जास्तरव इति ।** ऊर्ध्वं भुवं भित्वा वृक्षा जायन्ते । ते तु केचित् बीजादेव जायन्ते । अन्ये तु बीजात् काण्डाच्च । शाखाः (शाखैः) बहिर्भूमौ रोपिता वृक्षीभवन्ति । अधुना येषां तु यादृशं कर्मेति यदुक्तं तद्दर्शयति—**ओषध्य इति ।** ओषधीनां व्रीह्यादिकानां फलपाकेनैवान्तः तेन ताः शुष्यन्ति । **बहुपुष्पफलमुप**गच्छन्ति बहुना संयुक्ता भवन्ति ।। ४६ ।।

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते, न वृक्षाः । पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षा उभययोगात् । क्वचिद्वनस्पतयो वृक्षा अपि उच्यन्ते, वृक्षाश्च वनस्पतयोऽपि। तत्र विशेषहेतुं दर्शयिष्यामः ।

वयं तु ब्रूमः । नायं शब्दार्थसम्बन्धविधिर्व्याकिरणस्मृतिवत्। तेन नायमर्थो य एवंस्वभावास्ते वनस्पत्यादिशब्दवाच्याः, किं तर्हि पुष्पफलानां जन्मोच्यते। तस्य वक्तव्यतया प्रकृतत्वात् 'क्रमयोगं तु जन्मनीति' । द्विधा फलानामुत्पत्तिः । अन्तरेण पुष्पाणि जायन्ते पुष्पेभ्यश्च । एवं पुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन यद्यप्येवमभिधानं 'ये फलिनस्ते वनस्पतयो

ज्ञेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदोर्व्यत्ययः कर्तव्यः। 'ये वनस्पतय इति एवं प्रसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यः पुष्पमन्तरेण फलानि जायन्ते इति।' सामर्थ्याच्चायं क्रमोऽवतिष्ठते । यथा 'वाससा स्तम्भं परिवेष्टयेति' वाससि परिधातव्येऽयमर्थोऽस्य भवति—'स्तम्भे निधाय वासः परिधापयेति ।'

प्रसिद्धमप्येतदनूद्यते 'तमसा बहुरूपेणेत्यें'तत्प्रतिपादयितुम् ।। ४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अपुष्पा इति।** ते **वनस्पतय** उद्भिज्जाःस्मृताः । **उभयतः** उभयेन पुष्पफलाभ्याम् ।। ४७ ।।

(३) **कुल्लूकः। अपुष्पा इति।** नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत् संज्ञासंज्ञिसंबंधपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रमयोगं च जन्मनीति प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते । **ये वनस्पतयस्**तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म । इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यःफलानीति । एवं **वृक्षा** उभयरूपाः । प्रथमान्तात्तसिः ।। ४७ ।।

(४) **राघवानन्दः। अपुष्पाः** पुष्पं विनैव **फलवन्तो ये** ते **वनस्पतयः पुष्पिणः** पुष्पपूर्वकाः**फलिनः** ते उभयेपि **वृक्षाः** ।। ४७ ।।

(५) **नन्दनः। अपुष्पा इति।** पुष्पैर्विना फलवन्त उदुम्बरादयो **वनस्पतयः।** पुष्पिणः फलिनश्चूतपनसादयः **फलिनः** फलग्राहिण **उभयत** उभयथेत्यर्थः। उभयथेति साधुः पाठः ।। ४७ ।।

(७) **मणिरामः।** पुष्पं विनैव फलोत्पादकाः ये ते **वनस्पतयः।** इतरेभ्यस्तु पुष्पमुत्पद्य फलोत्पत्तिः । तेन **वृक्षा** उभयरूपाः ओषधिरूपा वनस्पतिरूपाश्च ।। ४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अपुष्पा इति।** वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति। वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेनापि युक्ता भवन्ति ।। ४७ ।।

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ।।४८।।

(१) **मेधातिथिः।** याः संहता भूमेर्बद्धाः एकमूला अनेकमूलाश्च लता उत्तिष्ठन्ति न च वृद्धिं महतीं प्राप्नुवन्ति तासां सङ्घातो **'गुच्छगुल्म'** शब्दवाच्यः तृणमूलकादिः। तयोस्तु भेदः पुष्पवदपुष्पकृतो वा। अन्या वा 'तृणजातयः' कुशशाद्वलशङ्खपुष्पीप्रभृतयः। **प्रताना** दीर्घा भूमिगतास्तृणप्ररोहाः। **'वल्ल्यो'** व्रततयः भूमेरुत्पद्य वृक्षमन्यं वा कञ्चित्परिवेष्ट्योर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतत् वृक्षवत् बीजकाण्डरुहम् ।। ४८ ।।

---

(४८) रुहाण्येव=रुहश्चैव (ग, च)

(२) **सर्वज्ञनारायणः । गुच्छेति । गुच्छो** मल्लिकादिः । **गुल्मो** वंशादिः । **प्रतानाश्चैव वल्लयश्च** वीरुधःपरिकीर्तिताः इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुधःकीर्तिताश्चोद्भिज्जा इत्यर्थः ।। ४८ ।।

(३) **कुल्लूकः । गुच्छगुल्मं त्विति ।** मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते **गुच्छा** मल्लिकादयः । **गुल्मा** एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः । **तृणजातयः** उलपाद्याः **प्रतानाः** तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः । **वल्लयो** गुडूच्यादयः या भूमेर्वृक्षमारोहन्ति । एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणि** । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकत्वम् ।। ४८ ।।

(४) **राघवानन्दः । गुच्छाः** पृथक् जनिपूर्वकं मिलिता मल्लिकाद्याः गुल्मा एकमूलाःशरादयः । **प्रतानाः** कूश्माण्डालाबुप्रभृतयः । सांकुशाः **वल्लयो** वासन्त्यादयः, एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणी**त्यनुवादः ।। ४८ ।।

(५) **नन्दनः । गुच्छगुल्मं** स्तबकवद्गुल्मं शेफालिकादि । **प्रतानाः** मल्लिकादयः । **वल्लयः** कारवल्ल्यादयः ।। ४८ ।।

(७) **मणिरामः ।** शाखां विना यत्र मूलादेव लतासमूहो भवति ते **गुच्छाः** दमनकादयः । एकमूलाः सङ्घातजाताः **गुल्माः** इक्षुप्रभृतयः । **तृणजातयः** नलादयः । **प्रतानाः** त्रपुषालाबुप्रभृतयः **वल्ल्यः** गुडीच्यादयः याः भूमितो वृक्षमारुहन्ति । एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणि** ।। ४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गुच्छगुल्ममिति ।** मूलत एव येषां लतावृन्दं भवति । न तु प्रकाण्डानि ते **गुच्छाः** मल्लिकाद्याः । **गुल्मास्तु** अस्पष्टह्रस्वप्रायलतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । **तृणजातयो** दूर्वाद्याः **प्रतानाः** तन्तुरूपाः त्रपुषालाबुप्रभृतयः **वल्लयः** व्रतत्यो गुडूच्यादयः ।। ४८ ।।

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ।।४९।।

(१) **मेधातिथिः । 'कर्म'** अधर्माख्यं हेतुर्यस्य तमसस्तेन **वेष्टिता** व्याप्ताः । **बहुरूपेण** विचित्रदुःखानुभवनिमित्तेन । यद्यपि सर्वं त्रिगुणं तथाऽप्येषां तम उद्रिक्तम् अपचिते सत्वरजसी । अतस्तमोबाहुल्यान्नित्यं निर्वेददुःखादियुक्ता अधर्मफलमनुभवन्तः सुचिरमासते ।

सत्त्वस्यापि तत्र भावात् कस्यांचिदवस्थायां सुखलेशमपि भुञ्जते । तदाह सुखदुःखसमन्विता इति ।

अन्तःसंज्ञेति । 'संज्ञा' बुद्धिस्तल्लिङ्गस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चेष्टा-रूपस्याभावादन्तः संज्ञा उच्यन्ते । अन्यथाऽन्तरेव सर्वः पुरुषश्चेतयते । अथवा यथा मनुष्याः कण्टकादितोदं चेतयन्ते नैवं स्थावराः । ते हि महान्तं प्रतोदं परशुविदारणादि दुःखसंज्ञायामपेक्षन्ते । यथा स्वापमदमूर्च्छावस्थागताः प्राणिनः ।। ४९ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमसेति । **तमसा** गुणेन **बहुरूपेण** नानाविधेनाल्पबहु-त्वादिना **कर्महेतुना** अधर्मसंभवेन **वेष्टिताः** व्याप्ताः । **अन्तःसंज्ञा** मानसज्ञानमात्र-वन्तः । तदेवोक्तं **सुखेति** । उपलक्षणं ज्ञानादेरप्येतत् ।। ४९ ।।

(३) कुल्लूकः । तमसेति । एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्म-कर्महेतुकेन व्याप्ताः अन्तश्चैतन्या भवन्ति। यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेपि चैषां तमोगुणबाहुल्या-त्तथा व्यपदेशः । अत एव **सुखदुःखसमन्विताः** । सत्त्वस्यापि भावात् कदाचित्सुख-लेशोपि जलधरजनितजलसम्पर्कादिषां जायते ।। ४९ ।।

(४) राघवानन्दः । "स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन" इति श्रुतिमाश्रि-त्याह-**तमसेति । कर्महेतुना** कायिकनिषिद्धाचरणजेन हेतुना शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो **बहुरूपेण** स्थावरसृष्टीनामनन्तत्वात् **अन्तः-संज्ञाः** 'पेपीयमानस्तिष्ठती'ति श्रुतेः । 'तस्मात्पश्यन्ति पादपा' इति स्मृतेश्च । एतदन्ताः स्थावरान्ताःगतय-इति । गतिःफलोपभोगार्थं गमनम् तया उत्पत्तिरपि लक्षिता ।। ४९ ।।

(५) नन्दनः । स्थावराणां चैतन्योपलम्भात्कर्मफलानुभवःकथमित्याशङ्क्य परिहरति-**तमसेति** । **एते** स्थावरादयः ।। ४९ ।।

(६) रामचन्द्रः । तमसेति । कर्महेतुना बहुरूपेण एते उद्भिज्जाः । **अन्तःसंज्ञाः सुखदुःखसमन्विताः भवन्ति** । मोक्षधर्मेप्युक्तं शीतोष्णग्राहिणः भवन्ति **इति** । ।। ४९ ।।

(७) मणिरामः । एते वृक्षादयः **तमसा** तमोगुणेन **बहुरूपेण** विचित्रदुःख-फलेन अधर्मकर्महेतुकेन **वेष्टिताः** व्याप्ताः **अन्तःसंज्ञाः** अन्तश्चैतन्याः भवन्ति । तमोगुणबाहुल्यादेतादृशाः सदा भवन्ति । सर्वेषां त्रिगुणारब्धत्वात् सत्त्वगुणोऽप्यत्रास्ति इति ज्ञापयितुं **सुखदुःखसमन्विता** इत्युक्तम् । तेन वर्षाकाले तज्जलसंयोगात् कदाचित् सुखलेशोऽपि जायत इत्यभिप्रायः ।। ४९ ।।

(८) गोविन्दराजः। तमसेति। सत्त्वरजस्तम आख्या गुणाः । तत्रैते वृक्षादयः पदार्था विविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना **तमसा** व्याप्ता भवन्ति। यद्यपि सर्व एव क्वचिदन्तरेव चेतयन्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्य व्यवहारादेः बहिरभावादन्तः **संज्ञा** उच्यन्ते। सत्त्वरजोलेशस्यापि सद्भावात् **सुखदुःखान्विता** अपि भवन्ति ।। ४९ ।।

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ।। ५० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** एषोऽन्तोऽवसानं वल्लीगतिर्यासां गतीनां ता **एतदन्ताः** । कृतकर्मफलोपभोगार्थमात्मनस्तत्तच्छरीरसम्बन्धो **गतिरुच्यते** । अस्याः स्थावरात्मिकाया गतेरन्या निकृष्टा दुःखबहुला गतिर्नास्ति । ब्रह्मगतेश्चान्याऽऽद्योत्तमा गतिरानन्दरूपा नास्ति । एता गतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः प्राप्यन्ते । परब्रह्मावाप्तिस्तु मोक्षलक्षणा केवलानन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयाद्वेति वक्ष्यामः ।

भूतसंसारे 'भूतानां' क्षेत्रज्ञानां संसारे जन्ममरणप्रबन्धे जात्यन्तरागमने। **घोरे** प्रमादालस्यवतां भीषणे, इष्टवियोगानिष्टयोगोत्पत्त्या। सततं सर्वकालं गमनशीले विनाशिन्यसारेऽपि **नित्यं** घोरे न कदाचिदघोरे। देवादिगतिष्वपि सुचिरं स्थित्वा मर्तव्यमिति नित्यं घोरः । तदनेन धर्माधर्मनिमित्तत्वसंवर्णनेन संसारस्य शास्त्रस्य महाप्रयोजनता प्रतिपदिता भवति । शास्त्राद्धि धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यध्येतव्यम् ।। ५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एतदन्ता इति ।** स्थावरान्ता ब्रह्माद्या **गतयो** विविधा भवन्त्य**स्मिन् भूतानां** प्राणिनां **संसारे नित्ये** अविच्छिन्नप्रवाहे **सततयायिनि** सर्वदा नाशशीले । नित्यमिति पाठे नित्यं घोर इत्यन्वयः ।। ५० ।।

(३) **कुल्लूकः । एतदन्ता इति ।** स्थावरपर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमा **गतय** उत्पत्तयः-कथिताः भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबन्धे दुःखबहुलतया भीषणे सदा विनश्वरे।।५०।।

(४) **राघवानन्दः । भूतसंसारे** भूतः क्षेत्रज्ञः तस्य संसारे प्रवाहरूपेण **नित्यं सततयायिनि** अनुवर्तमाने सततं सान्तत्यं अनवच्छिन्नमिति यावत्। जायस्व म्रियस्वेत्यनुपरमश्रवणात् ।। ५० ।।

(५) **नन्दनः ।** सृष्टिमुपसंहरति-**एतदिति । गतयस्**तत्तत्कर्मफलानुरूपदेहप्राप्तयः । **एतदन्ताः** स्थावरान्ताः ।। ५० ।।

(६) **रामचन्द्रः । एतदिति । अस्मिन्भूतसंसारे** ब्रह्माद्या गतयः**एतदन्ताः** स्थावरान्ताः पापपुण्यानां **गतयः**ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता उदाहृताः ।। कीदृशेऽस्मिन् **घोरे** । पुनःकीदृशे **नित्यं सततयायिनि** गच्छति अनित्यत्वात् ।। ५० ।।

(७) **मणिरामः ।** अस्मिन् **घोरे भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि** । सदा विनश्वरे। **एतदन्ताः** स्थावरपर्यन्ताः **ब्रह्माद्याः** ब्रह्मोपक्रमाः **गतयः** उत्पत्तयः कथिताः ।।५०।।

(८) **गोविन्दराजः । एतदन्ता इति ।** स्थावरावसानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयो नित्यं **घोरे** भीषणेऽस्मिन् **भूतानां** क्षेत्रज्ञानां **संसारे** बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वरा उक्ताः ।। ५० ।।

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः । एवं** किंचित्साक्षात्किंचित्प्रजापतिनियोगेन स भगवान् **सर्व**मिदं जगत्**सृष्ट्वो**त्पाद्य मां च जगत्स्थितौ नियोज्य । अचिन्त्य आश्चर्यरूपो महान् प्रभावः पराक्रमः सर्वविषया शक्तिर्यस्य स स्रष्टाऽ**न्तर्दधे**ऽन्तर्धानं कृतवानिच्छागृहीतं शरीरं योगशक्त्योज्झित्वा पुनरप्रकाशः संवृत्तः । **आत्मनीति** । यथाऽन्ये भावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्त एवं सोऽन्यत्रेत्येवं न, किं तर्ह्यात्मन्येव प्रलीनः । न हि तस्यान्या प्रकृतिरस्ति यत्रान्तर्धीयेत, सर्वभूतानां तत्प्रकृतित्वात् । जगत्सर्वव्यापारान्निवृत्तिर्**न्तर्धानम्** । **भूयःकालं कालेन पीडयन्** । सृष्ट्वेत्येतत्क्रियापेक्षः शता द्रष्टव्यः । प्रलयकालं सर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । **भूयः** पुनः पुनरित्यर्थः । वक्ष्यति 'अनन्ताः सर्गसंहाराः' इति ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । सोऽचिन्त्यपराक्रमः** प्रलयकाल **आत्मन्यन्तर्दधे** अन्तर्हितान्यकरोत् । **भूयः** पुनःपुनः । **कालं** सृष्टिकालं प्रलय**कालेन पीडयन्** ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशामाह **एवं सर्वमिति । एवं उक्त**प्रकारेण **इदं सर्वं** स्थावरजङ्गमं जगत्**सृष्ट्वा स** प्रजापतिरचिन्त्यशक्ति**रात्मनि** शरीरत्यागरूपं अन्तर्धानं कृतवान् । **सृष्टिकालं प्रलयकालेन** नाशयन् प्राणिनां कर्मवशेन पुनःपुनःसर्गप्रलयान्करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** तस्य लयसृष्टी स्वापप्रबोधत्वेन निरूपयति-**एवमिति** द्वाभ्याम् । **मां** च सृष्ट्वेत्यनुषज्यते । **आत्मनि** हिरण्यगर्भे **अन्तर्दधे** तिरोहितोऽभूत् । **भूय** इति । प्रवाहानादित्वसूचनार्थम् । **कालं** सर्गकालं **कालेन** चतुर्युगसहस्रान्तब्राह्मसंज्ञकेन प्रलयकालेन **पीडयन्** निरोधयन् ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः ।** एवं तावन्महदादिहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेर्भगवत्कर्तृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् । इदानीं हिरण्यगर्भमन्वादयश्चराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेव न साक्षात्स्रष्टारः साक्षात् स्रष्टा तु स भगवान्नान्यः । तच्च न कस्यचिद्दर्शयतीत्याह–**एवमिति । अचिन्त्यपराक्रमो**ऽप्रमेयशक्तिः । स इति परमप्रकृतस्य भगवतः परामर्शो न तु तत्सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य, अचिन्त्यपराक्रम इति विशेषणेन योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्य इत्यचिन्त्यशब्देन भगवत एव प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । स एव स्रष्टा **कालं कालेन** प्राणिनां कर्मानुरूपं सुखकालं दुःखकालेन दुःखकालं सुखकालेन च **पीडयन्भूयो** भूयस्तिरस्कुर्व**न्नात्मनि** स्वस्मि**न्नन्तर्दधे** स्वरूपं न कस्यचिद्दर्शितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः । एवमिति ।** स ईश्वरः **इदं** विश्वं **सर्वं एवं सृष्ट्वा मां** च सृष्ट्वा **आत्मनि भूयः अन्तर्दधे ।** किं कुर्वन् ? **कालं** पूर्वकालं **कालेन** उत्तरकालेन प्रयाणकालेन **पीडयन् ।। ५१ ।।**

(७) **मणिरामः । एवं** सृष्टिमभिधाय प्रलयदशामाह—**एवं सर्वमिति । अन्तर्दधे** शरीरत्यागरूपमन्तर्धानं कृतवान् **कालं** सृष्टिकालं **कालेन** प्रलयकालेन **पीडयन्** नाशयन् । पुनःपुनः सर्गप्रलयौ करोतीत्यर्थः ।। ५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** एवं सृष्टिं प्रदर्श्य इदानीं प्रलयं दर्शयितुमाह—**सर्वमेवमिति ।** अनेन प्रकारेण इदं मां च **सृष्ट्वा स** प्रजापतिः अचिन्त्यशक्तिः पुनः **आत्मन्येवा**न्तर्धानं कृतवान् । शरीरत्यागेन सृष्टि**कालं** प्रलय**कालेन** विनाशयन् प्राणिनां कर्मवशतः स्वेच्छया च पुनःपुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः।। ५१ ।।

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ।। ५२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** स देवो यदा जागर्ति यदैतदिच्छतीदं जगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च कालमियन्तं लभतामिति तदा चेष्टते । मानसवाचिकभौतिकैर्व्यापारैरान्तरैर्बाह्यैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहारकृषियागादिभिर्युक्तं भवति । **यदा स्वपिति** यदा निवृत्तेच्छो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यां, तदा सर्वं निमीलति प्रलयं प्राप्नोति । जागर्या स्वापश्च प्रजापतेरिच्छाप्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते । **शान्तात्म**त्वं भेदावस्थोपसंहारः ।। ५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तत्प्रपञ्चयति-**यदेति । जागर्ति** सृष्ट्यर्थं **चेष्टते स्वपिति** ततो विरमति **शान्तात्मा** निवृत्तप्रयत्नः ।। ५२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अत्र हेतुमाह—**यदेति । यदा स** प्रजापति**र्जागर्ति** सृष्टिस्थिती इच्छति **तदेदं जग**च्छ्वासप्रश्वासाहारादिचेष्टां लभते । **यदा स्वपिति** निवृत्तेच्छो भवति **शान्तात्मा** उपसंहारमनाः **तदेदं** जगत्प्रलीयते ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः । देवो** द्योतनात्मकः **जागर्ति** स्थूलाकाशाद्याकारेण च विवर्तते **चेष्टते** कर्म करोति **यदा स्वपिति** निमीलति न चेष्टते ।। ५२ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ स्थितिप्रलयकालावाह—**यदेति । यदा स** भगवा**ञ्जागर्ति** देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति **चेष्टते** जीवति **शान्तात्मा**ऽकुर्वद्रूपः **स्वपिति** योगेन निद्राति **निमीलति** न चेष्टते ।। ५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यदेति । स देव** ईश्वरः **यदा जागर्ति तदेदं जगच्चेष्टते** उत्पद्यते । **यदा शान्तात्मा** सन्**स्वपिति** लीनचेष्टो भवति **तदा सर्वं जगत् निमीलति** लयं प्राप्नोति ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः** । अत्र हेतुमाह—**यदेति** । **जागर्ति** सृष्टिस्थिती इच्छति **चेष्टते** श्वासप्रश्वासाहारविहारादिचेष्टां लभते **स्वपिति** निवृत्तेच्छो भवति ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यदा स देव इति** । **यदा स** प्रजापतिरिच्छति **तदेदं जगत्** उत्पत्त्यवस्थिती करोति । **यदा** तु नेच्छति **शान्तात्मा** उपसंहृतव्यापारमनाः **तदेदं प्रलीयते** । अन्तरालप्रलयस्तदा भवति । यथा-शरीरे यदा क्षेत्रज्ञो जागर्ति तदा पशुपक्षिसरीसृपात्मकं जगत् चेष्टते चेष्टायुक्तं भवति । यदा स्वपिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्याख्या आत्मवृत्तयोऽत्र प्रजापतिकृतानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवृत्तीनां स्थित्यन्तराल-प्रलयमाह, प्रलयकारणभूतानां दृष्टान्तत्वेनोपपत्तेः ।। ५२ ।।

तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ।।५३।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वव्याख्यानश्लोकोऽयं विस्पष्टार्थः । **स्वस्थे** सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्धरूपे । स्वात्मन्यवस्थानमौपाधिकभेदनिवृत्तिः । **कर्मात्मानः** कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः **शरीरिणः** । कर्मसम्बन्धेन शरीरसंबन्धानुभवादेव मुच्यन्ते । **तस्मिन्स्वपति** शयाने **स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते** । शरीरचेष्टानिवृत्तिरेतेनोच्यते । **मनश्च ग्लानिमृच्छति** । एतेनान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतो बाह्यान्तरव्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । **ग्लानिर्निरुत्साहः** स्वव्यापारेऽशक्ततामृच्छति प्राप्नोति ।।५३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अस्मिन्निति** । **स्वस्थे** स्वमात्रवेदिनि **कर्मात्मानः**कर्म-सहिता आत्मानः न केवलं कर्माणि न कुर्वन्ति मनोऽपि तेषां वृत्तिशून्यं भवति इत्याह— **मनश्चेति** ।। ५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—**तस्मिन्स्वपतीति** । **तस्मिन्**प्रजापतौ निवृत्तेच्छे **स्वस्थे** उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाःक्षेत्रज्ञाः **स्वकर्मभ्यो** देहग्रह-णादिभ्यो **निवर्तन्ते** । **मनः**सर्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ।। ५३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**तस्मिन्निति** । **निवर्तन्ते** न कर्म कुर्वन्ति **ग्लानिं** सर्वे-न्द्रियसहित**मनः** निवृत्तव्यापारता**मृच्छति** स्थूलाकाशाद्यभावेन तदारब्धस्थूलजरायु-जादिदेहाभावात्, आकाशाद्यभावश्च 'आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दगुणं विदु'रिति वक्ष्यमाणत्वात् । **तस्मिन्** हिरण्यगर्भे **स्वस्थे** स्वस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति स्वयं विराट् स्वपिति लीयते । स्वपतीति पाठे स्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे सप्तम्यौ । अयमेव दैनंदिनप्रलयो वक्ष्यते तावती रात्रिरित्यादिना नात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलय इति सिद्धान्तः ।। ५३ ।।

(५) **नन्दनः** । **तस्मिन्** भगवति **स्वस्थ** आत्मस्थे जगद्व्यापारत उपरते **कर्मा-त्मानो**ऽनुभवितव्यफलकर्मयुक्तात्मानः **स्वकर्मभ्यस्**तदानीं भुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च

मनश्च महत्तत्वं च जगदिति यावत् तत्कार्यत्वाज्जगतो **ग्लानिं** संकोचं, प्रलयमिति यावत् ।। ५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तु पुनस्तस्मिन् ईश्वरे **स्वपिति** सति **कर्मात्मानः** शरीरिणः सर्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । च पुनः मनः**ग्लानिं** लयं **गच्छति** प्राप्नोति ।। ५३ ।।

(७) **मणिरामः** । उक्तं स्पष्टयति-**तस्मिन्निति** । **स्वस्थे** उपसंहृतशरीरमनोव्यापारे । **कर्मात्मानः** कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञा इति यावत् । **स्वकर्मभ्यः** देहग्रहणादिभ्यः । **ग्लानिं** वृत्तिरहितं **ऋच्छति** भवतीत्यर्थः ।। ५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयितुमाह–**तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे इति** । **तस्मिन्** निवृत्तिस्थे **स्वस्थे** उपसंहृतव्यापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाः **स्वकर्मभ्यः** शरीरग्रहणादिभ्यो **निवर्तन्ते** । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितं निर्व्यापारं भवति ।। ५३ ।।

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ।।५४।।

(१) **मेधातिथिः** । यत्तदोर्व्यत्ययेनायं श्लोको व्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वश्लोकापेक्षयेतरेतराश्रयः प्रसज्येत । एतदुक्तम्, यदा स्वपिति तदा निमीलति सर्वम् ।

सुखं स्वपिति निर्वृतः । सुखस्वरूपमेव परं ब्रह्म, न तस्य स्वापावस्थायां सुखमन्यदा दुःखम् । स्वापश्च तस्य यादृशः स प्रागुक्त एव । निर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । न ह्यसौ परमात्माऽविद्योपप्लवतरङ्गैरामृश्यते, केवलसुखमयः । तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं उपपद्यते। यथाऽयं पुरुष उपरतो गृहकृत्येभ्यः कृतकृत्यतयार्ऽजितं मया धनं गृहोपयोगि निरुपद्रवश्चास्मि संवृत्त इत्येवं सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशंकात्मबाध एवमुपमीयतेऽसावपि । तस्यापीदं जगत् कुटुम्बभूतमिति प्रशंसा ।

प्रधानविषयो वाऽयं श्लोको वर्णनीयः। तदा प्रधानं स्वपिति यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र प्रलीयन्ते तदात्मतां कारणरूपतामापद्यन्ते विकारावस्थामुज्झन्ति युगपद्यावन्ति त्रैलोक्योदरवर्तीनि । स्वापश्च परिणामनिवृत्तिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहृतिः अचेतनस्य प्रधानस्य । सुखं चोपचारतोऽचेतनत्वादेव ।। ५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदाऽस्येदृशःस्वापस्तदाऽऽह–**युगपत्त्विति** । **युगपत्** समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदास्यास्वपतोऽपि स्वाप उच्यत इत्यर्थः । यदाऽयं **सर्वभूतानामात्मा** अधिष्ठानं सुखदुःखप्रायवृत्तिजनकरजोगुणविरहेण **निर्वृतो** निवृत्ताज्ञानावरणः ।। ५४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं महाप्रलयमाह–**युगपत्त्विति** । एकस्मिन्नेव काले यदा **तस्मिन्**परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति **तदाऽयं सर्वभूतानामात्मा निर्वृतः** निवृत्त-

जाग्रत्स्वप्नव्यापारः **सुखं स्वपिति** सुषुप्त इव भवति। यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुष्वापः तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ।। ५४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। हिरण्यगर्भोऽपि नङ्क्ष्यति इति ज्ञापयन् महाप्रलयमाह–**युगपदिति । यदा** द्विपरार्धकाले **युगपत्** हिरण्यगर्भविराड्भ्यां सह पूर्वोक्ताः कर्मात्मानो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि **प्रलीयन्ते तदाऽयं सर्वभूतात्मा** ईश्वरः **सुखं स्वपिति निर्वृतः** सुखं स्वानन्दं निर्वृतः प्राप्तजगद्व्यापारोपरमः। स्वपितीत्युपचर्यते, स्वस्य स्वाप्नबोधयोरभावात् ।। ५४ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति? भगवतश्च किं कृत्यमित्यपेक्षायामाह–**युगपदिति**। सर्वकार्याणां निजो नाशो **युगपच्छब्द**प्रयोगोक्तः। **महात्मनि** महावकाशे **प्रलीयन्ते**। शरीरिण इत्यनुषङ्गः। सर्वे भूतात्मानो जीवा यस्मिन्निति स **सर्वभूतात्मा** स्वेनानन्देन **निर्वृतो** जगत्कार्यचिन्ताराहित्येन **सुखं स्वपिति** ।। ५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। युगपदिति । तस्मिन्महात्मनि** महत्तत्वे **युगपत्तदा** शरीरिणः **प्रलीयन्ते** लीना भवन्ति ।। ५४ ।।

(७) **मणिरामः**। महाप्रलयमाह–**युगपदिति । निर्वृतः** निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः। **सुखं स्वपिति** सुप्त इव भवति ।। ५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं महाप्रलयमाह–**युगपदिति**। तुल्यकालमेव पुनः यस्मिन् काले तस्मिन् परमेश्वरे सर्वभूतानि **प्रलीयन्ते** तस्मिन्नेव काले अयं **सर्वभूतात्मभूतो निर्वृतः** निवृत्तजाग्रत्स्वप्न (सुषुप्ति) व्यापारः **सुखं स्वपिति** सुषुप्तिमनुभवति। तत्र सुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः ।। ५४ ।।

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ।।५५।।

(१) मेधातिथिः। इदानीं संसारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तरप्राप्तिश्चाभ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते। **तमो** ज्ञाननिवृत्तिस्तां **समाश्रित्य चिरं तिष्ठत्यास्ते सेन्द्रियः। न च स्वं कुरुते कर्म** श्वासप्रश्वासादिकम्। **तदा मूर्तितः शरीरादुत्क्रामति** गच्छति।

ननु च सर्वगत आत्माऽऽकाशवद्विभुस्तस्य कीदृश्युत्क्रान्तिः?

कर्मोपार्जितशरीरत्याग एवोत्क्रान्तिः, न पुनर्मूर्तस्येवार्थस्य देशाद्देशान्तरगमनम्। अथवा कैश्चिदिष्यते-अस्त्यन्यदन्तराभवं शरीरं सूक्ष्मं यस्येयमुत्क्रान्तिः। अन्यैस्त्वन्तराभवदेहो नेष्यते। यथाह भगवान्**व्यासः**। "अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्यन्न-

(५५) तमोयंन्तु–तमोयदा (क, ख, ग)

राधिप । इन्द्रियाणि वसन्त्येव तस्मान्नास्त्यन्तराभवः।।" **साङ्ख्या** अपि केचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति **विन्ध्यवासि**प्रभृतयः ।

"कोऽयमन्तराभवो नाम ।"

अस्मिञ्छरीरे नष्टे मातृकुक्ष्यादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावन्न प्राप्तं, तावदन्तरा **निरुपभोगं** शरीरमुपजायते सूक्ष्मं, यस्य न क्वचित्संयोगो नाग्न्यादिदाहो न महाभूतैः प्रतिबन्धः ।

अन्ये तु मूर्ति परमात्मानमाहुः । सर्वात्मरूपः परमात्मा समुद्रस्थानीयस्ततः प्रादुर्भवन्ति जीवा अविद्यावशाद्भेदमुपयन्ति, महोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निष्क्रामतः पुर्यष्टाकाख्यं लिङ्गमभ्युपगम्यते, पूर्वकृतधर्माधर्मवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वासःस्थानीयं सूक्ष्मं शरीरम् । यथा **पुराण** उक्तम् "पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाख्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ।।" ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्च बुद्धीन्द्रियवर्ग एवं कर्मेन्द्रियवर्गोऽष्टमं मन इत्येतत्पुर्यष्टकम् । तच्छरीरं न नश्यति आमोक्षावस्थायाः । तदुक्तं "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" ।। ५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रलयप्रसङ्गेन मूर्च्छामृत्यू अपि दर्शयति-**तमोऽयमिति । तमो**गुणमा**श्रित्य चिरं तिष्ठति** । तथा च रजसोऽभिभूतत्वा**त्सेन्द्रियो** मनः प्रभृतीन्द्रियवानपि **न** स्वयं **कर्म कुरुते, तदा मूर्च्छतो** भूत्वो**त्क्रामति** । जीवस्थलिङ्गदेहः प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयं मूर्च्छेत्युच्यते ।। ५५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह-**तमोऽयमिति । अयं** जीव**स्तमो** ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । **न** चात्मीयं **कर्म** श्वासप्रश्वासादिकं **करोति तदा मूर्तितः** पूर्वदेहा**दुत्क्रामति** अन्यत्र गच्छति । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्गमनमप्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके—तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । प्राणा इन्द्रियाणि ।। ५५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह-**तम इति द्वाभ्याम्** । **अयं** जीवात्मा **यदा तमो**ऽचैतन्यमाश्रित्य जडत्वं प्राप्य देहाद्यध्यासपरित्यागात् "एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत" इति श्रुतेः । बहुकालं सेन्द्रियः वागादीन्द्रिययुक्तोऽपि **न च कर्म कुरुते** । सुषुप्तिवत् श्वासादिकमपि कुतः । यतः **मूर्तितः** स्थूलशरीरात् ।। ५५ ।।

(५) **नन्दनः** । **अयं** भगवां**स्तमो** मूलप्रकृति**माश्रित्य यदा चिरं** यावत् प्रलयकालं **तिष्ठति** तदा **सेन्द्रियो** मूर्तिमान् भवति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किं **च** तमः

समाश्रित्यायं **स्वकर्म** सृष्ट्यादिकं यदा **न कुरुते** तदा **मूर्तित उत्क्रामति** जगदाकारेण न स्फुरतीत्यर्थः ।। ५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तम** इति । यदा **तमःसमाश्रित्य सेन्द्रियः स चिरं तिष्ठति स्वं कर्म न कुरुते तदा मूर्तित उत्क्रामति** मूर्तितो निर्गत एव भवति ।। ५५ ।।

(७) **मणिरामः** । प्रलयप्रसङ्गेन प्राणोत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह—**तमोऽय-मिति** । **तमः** मोहं, **स्वं कर्म** श्वासोच्छ्वासादिकं **मूर्तितः** विद्यमानशरीरात् **उत्क्रामति** अन्यत्र गच्छति ।।५५।।

(८) **गोविन्दराजः** । प्रलयप्रसंगेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह—**तमो यदेति** । **स** आत्मा अत्यन्तव्यामोहव्याप्तः सन् **यदा** सेन्द्रियोऽप्यनल्पं कालमास्ते इन्द्रियाणां शरीरविनाशे-ऽप्यविनाशेन च श्वासप्रश्वासादिकं **कर्म कुरुते** तदा शरीरं जहाति ।। ५५ ।।

यदाऽणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ।। ५६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अण्व्यः सूक्ष्मा मात्रा अवयवा यस्य **सोऽणुमात्रिकः** । पुर्यष्टकमन्तराभवदेहो वा स्वभावत एव वाऽऽत्मानः सूक्ष्माः । यथोक्तम् । "स एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयानित्यादि । **बीजं** शरीरोत्पत्तिकारणम् । **स्थास्नु** वृक्षादिजन्म-हेतुभूतम् । **चरिष्णु** जङ्गमम् । **समाविशत्य**धितिष्ठति प्रतिनिबध्यते । यदा तेन **संसृष्टः** प्राणादिभिस्तदा मूर्तिं **विमुञ्चत्याब**ध्नाति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मृतिमाह—**यदेति** । **अणुमात्रिको** मनसावच्छेदात्तत्तुल्य-परिमाणः **संसृष्टो** लिङ्गदेहेन सहितः **स्थास्नु** स्थावरं **चरिष्णु** जङ्गमं च **बीजं** रेतः शोणितादि प्रविशति **तदा मूर्तिं** पूर्वदेहं त्यजति स मृत्युरित्यर्थः ।। ५६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह—**यदाऽणुमात्रिक इति** । अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य **सोऽणुमात्रिकः** । पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते । तदुक्तं **सदानन्देन** "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्ट-मृषिसत्तमैः" । **ब्रह्मपुराणे**प्युक्तम्-पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ।। **यदाऽणुमात्रिको भूत्वा** संपद्य स्थास्नु वृक्षादिहेतुभूतं चरिष्णु मानुषादिकारणं **बीजं प्रविशत्य**धितिष्ठति **तदा संसृष्टः** पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं **विमुञ्चति** गृह्णाति ।। ५६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । यदा मरणकाले उत्क्रामति देहान्तरार्थं, किंभूतः अणु-मात्रिकः अणवोऽणुतुल्या मात्राः पुर्यष्टकरूपा अवच्छेदत्वेन यस्य चैतन्यस्य स तथा ।

(५६) संसृष्टौ इति पाठान्तरम् (नन्दनः)

पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन त्वित्युक्तम् । **बीजं** विद्याकर्मवासनाः भूत्वा संप्राप्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेरुक्तत्वात् । तदनुरूपेण सृष्टं **स्थावरं** जङ्गमं वा **विशति** वृक्षोऽहं मनुष्योऽहमिति अभिमन्यते । **संसृष्टः** पूर्वादृष्टेन जन्मना नियुक्तः **सम्भुञ्चति** च मूर्तिं पूर्वामिति ।। ५६ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ सृष्टिकालमाह **यदेति** । **अणुमात्रिकः** चैतन्यांशीभूतः बीजं तत्त्वसंघातं **समाविशत्य**नुप्रविशति **संसृष्टौ** सृष्ट्यां **मूर्ति** जगद्विमुञ्चति सृजति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यदेति** देहत्यागो वर्ण्यते । **यदा अणुमात्रको** भूत्वा **स्थास्नु** स्थावरेषु **चरिष्णु** चरेषु **बीजं** बीजरूपं **समाविशति संसृष्टः** संयुक्तः तदा **मूर्तिं** शरीरं **मुञ्चति** ।। ५६ ।।

(७) **मणिरामः** । अन्यत्र गत्वा पुनर्देहान्तरं कदा गृह्णातीत्यत आह—**यदा अणुमात्रिक इति** । **अणुमात्रिकः** अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपाः यस्य तथा । पञ्चभूतानि, १ इन्द्रियाणि २ मनः ३ बुद्धिः ४ वासना ५ कर्म ६ वायवः ७ अविद्या ८ एतदष्टकं पुर्यष्टकम् । **स्थास्नु चरिष्णु** च **बीजम्** । स्थावरजङ्गमदेहकारणं बीजं **समाविशति** । **तदा संसृष्टः** पूर्वोक्तपुर्यष्टकयुक्तः सन् **मूर्ति** कर्मानुरूपं स्थूलदेहान्तरं **विमुञ्चति** गृह्णातीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । किं शरीरान्तरनिरपेक्ष एव मूर्तिं परित्यजतीत्याह—**यदेति** । **यदा** सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजं जङ्गमबीजं वा अन्यदधितिष्ठति तदा इदं शरीरं त्यजति । **संसृष्टः** प्राणादिसंयुक्तः, यथोक्तं बृहदारण्यके—"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति ।। ५६ ।।

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ।।५७।।

(१) **मेधातिथिः** । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसम्बन्धिभ्यां **जाग्रत्स्वप्नाभ्यां चराचरम्** स्थावरं जङ्गमं जीवयति मारयति च जगत् । **अव्ययो**ऽविनाशी ।। ५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **एवमिति** । स्वेन जाग्रता **सञ्जीवयति** स्वीयेन स्वप्नेना**व्ययो**ऽविनाशी **प्रमापयति** मारयति चरमचरं च अजस्रं सर्वदा ।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्रासङ्गिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुपसंहरति **एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति** । **स** ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीय**जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं** स्थावरजङ्गमं **सञ्जीवयति** मारयति च । **अजस्रं** सततम् । अविनाशी **अव्ययः** ।। ५७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतमनुसरति—**एवमिति** । **जाग्रत्स्वप्नाभ्यां** दैनंदिन-सृष्टिप्रलयाभ्यां **प्रमापयति** नाशयति स्वप्नोऽत्र सुषुप्तिः स्वपितीत्युक्तेः ॥५७ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रकारणार्थमुपसंहरति **एवमिति** । जागृदिति पाठः । **जागृज्जा**-गरणं सम्पदादित्वात् क्विप् । **अजस्रम**विच्छेदेन ॥ ५७॥

(६) **रामचन्द्रः । एवमिति । स** ईश्वरः जाग्रदवस्थासु स्थितः सन् **इदं चराचरं** सर्वमेदमजस्रं **सञ्जीवयति** । स्वप्ने स्थितः सन् अजस्रमिमं **प्रमापयति** नाशयति स्वय-**मव्ययः** देशतःकालतश्च ॥ ५७ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—**एवमिति**। जाग्रद-वस्थो **जीवयति** । स्वप्नावस्थो मारयति ॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एवमिति। स** ब्रह्मा अनेन प्रकारेण आत्मीयाभ्यां **जाग्रत्स्व-प्नाभ्यां** जङ्गमस्थावरमजस्रं अनवरतं **जीवयति** मारयति चानश्वरः ॥ ५७ ॥

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इह शास्त्रशब्देन स्मार्तो विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते, न तु ग्रन्थस्तस्य **मनुना** कृतत्वात् । तथा हि मानव इति व्यपदेशोऽस्य । इतरथा हि हैरण्यगर्भ इति व्यपदिश्येत । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि कृते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशो युज्यत एव । यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽन्यतोऽप्युत्पन्ना हैम-वतीति व्यपदिश्यते, यथा च नित्यं दर्शनात्काठकं प्रवचनं कठेन व्यपदिश्यते । सत्स्व-प्यन्येष्वध्येतृष्वध्यापयितृषु च प्रवचनप्रकर्षात्किठेन व्यपदेशः । नारदश्च स्मरति—'शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः स मन्वादिभिः क्रमेण संक्षिप्त' इति । अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशो न विरुद्धः। शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपार्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव ।

मामेव ग्राहयामासाहं तेनाध्यापित इत्यर्थः । **'स्वयमादितो' 'विधिव'** दित्येभिः पदैरागमस्याविभ्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वकृतो ग्रन्थो यः स्वयमध्याप्यते प्रथमं तत्र मात्राऽपि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतो न तद्-ग्रन्थाविनाशे यत्नो भवति। कर्तुरप्यध्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितो मया पूर्वमयं ग्रन्थ इति द्वितीयवारं प्रमादालस्यादिना भ्रंशः संभाव्यते। अत **आदित** इत्युक्तम् । **विधिवच्छि**-ष्योपाध्याययोरनन्यमनस्कतादिगुणोऽवहितचित्तता 'विधिः' । अर्हे वतिः ।

मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्। मरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावास्तैरप्येतन्मत्सकाशादधीत-मित्यात्मनो विशिष्टशिष्यसम्बन्धेन सिद्धमौपाध्यायिकं दर्शयन्महर्षीणां शास्त्रमाहा-

त्म्येन च श्रद्धातिशयं जनयत्यध्ययनाविरामाय। एवंविधमेतन्महच्छास्त्रं यन्मरीच्यादि-भिरप्यधीतम्। एष चेदृशो महात्मा मनुस्तेषामुपाध्याय इति युक्तमेतस्य सकाशादेतद्-ग्रन्थाध्ययनमित्याशास्त्रपरिसमाप्तेर्नोपरमन्ते श्रोतार इत्युभयथाऽपि शास्त्रप्रशंसा।।५८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इदमिति ।** इदं स्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं न ग्रन्थं शास्त्रं सर्वज्ञो हिरण्यगर्भात् प्राप्य मां भृगुनामानमेन कृपयाऽध्यापयामास। पुनरहं मरीच्यादिदशमुनीन् वहुविशिष्टेभ्यः शिष्येभ्यः **आदितः** सर्वेभ्यः पूर्वम् ।। ५८ ।।

(३) **कुल्लूकः। इदं शास्त्रमिति । असौ** ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्टचादौ **मामेव** विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान्। **अहं तु मरीच्यादीन**ध्यापित-वान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः। अत्र **मेधातिथिः**-शास्त्र-शब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मा मनुं ग्राहयामास। मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः। अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वान्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेपि काठकादिव्यपदेश-वत् । इदं तूच्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः। तथा च **नारदः** शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ इति स्मरति स्म ।। ५८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** गुरुपरंपरागतमिदं शास्त्रं न स्वमनीषाकल्पितमित्याह— **इदमिति । आदितः** सृष्टचादौ **असौ** विराट्ब्रह्मा **मां** मनुं अहं मनु**र्मरीच्यादीन् मुनीन्** ग्राहितवानस्मीत्यन्वयः। आदावस्य मनुवक्तृत्वं कर्तृत्वं तु विराज एवेति ध्वनिः।।५८।।

(५) **नन्दनः।** एवं तावज्जगत्सृष्टिप्रलयावुक्तौ इदानीं मर्यादानां स्थापनं शास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेण स्थितिमप्याह **इदमिति।** शास्त्रस्य तदा मनसि विपरि-वर्तमानत्वादि**दमिति** परामर्शो युज्यते ।। ५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मनुरुवाच । **असावीश्वर इदं शास्त्रं कृत्वा मामेवादितः विधिवत्** स्वयं **ग्राहयामास**। तु पुनः **मरीच्यादीन्** मुनीन् ग्राहयामास ग्राहयति स्म।।५८।।

(७) **मणिरामः। असौ** ब्रह्मा। नन्वस्य ब्रह्मकृतत्वात् कथं मानवमिदं ? अत्रोच्यते । ब्रह्मणा लक्षप्रमाणं कृत्वा मनवे दत्तम् । मनुना स्ववचनैः लघु कृत्वा मरीच्यादिभ्यः प्रतिपादितमिति न विरोधः ।। ५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इदमिति। स** ब्रह्मा **इदं** शास्त्रं इमं ग्रन्थं **कृत्वा** शास्त्रस्य 'इदं कर्तव्यं इदं न' इत्येवं स्वरूपनियत्वान् **मामेव** आत्मनाऽऽदौ यत्नतोऽध्यापितवान्। ततो **मरीच्यादीन् मुनीन् अहमध्यापितवान्** ।। ५८ ।।

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥५९॥

(१) **मेधातिथिः । एतच्छास्त्रं वो** युष्माकमयं **भृगुरशेषतः** सर्वं **श्रावयिष्यति** कर्णपथं नेष्यत्यध्यापयिष्यति व्याख्यास्यति च । एतच्छास्त्रस्यैतदा प्रत्यवमर्शः । **एतच्छास्त्रमेव मुनिरखिलम्** अशेषं **मत्तो** मत्सकाशा**दधिजगे**ऽधिगतवान् ज्ञातवान् । गुरुमुखाद्विद्या निष्क्रामतीव शिष्यः प्रतिगृह्णातीवेत्यतः अपादाने तसिर्मत्त इति युक्तः । भृगुस्तु महर्षीणां प्रख्याततरप्रभावः । तस्य प्रवक्तृत्वनियोगेनानेकाशेषनिरतिशयविद्याविदामागमपरम्परयाऽऽगतमेतच्छास्त्रमिति प्रदर्श्यते । अतश्च केषांचिदयमपि प्रवृत्तिप्रकारो दृश्यते, बहुभ्यो महात्मभ्यः शास्त्रमिदवतीर्णमिति किमिति नाधीमह इत्यध्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुख्यं शास्त्रे जन्यते ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एतदिति । अखिलं** कृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः । एतद्वोऽयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयं भृगुः** युष्माक**मखिलं** कथयिष्यति यस्मा**देषो**ऽशेषमे**तन्मत्तो**ऽधीतवान् ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** भृगोरपि गुर्वधीनविद्यत्वं सूचयति-**एतदिति । मत्तो** मनोः **अधिजगे** ज्ञातवान् **सर्वमखिलं** एतेनाक्षरमात्रमप्यस्य न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः । अखिलं** निरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः । एतदिति । अयं** भृगुः **एतच्छास्त्रं** धर्मशास्त्रं च **अशेषतः श्रावयिष्यति । मुनिः**भृगुःएतत् शास्त्रं सर्वमेव **अखिलं** सरहस्यं **मत्तः**सकाशात् **अधिजगे** ज्ञातवान् । गै शब्दे इत्यस्य धातो रूपं अधिजगे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

(७) **मणिरामः । एतद्व** इति स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । एतदिति । अयं भृगुः एतच्छास्त्रं** युष्माकमशेषं **श्रावयिष्यति** यस्मादेतत्सर्वं मत्सकाशादेषोऽ**खिलं** कृत्वा अधिगतवान् ॥ ५९ ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
तानब्रवीदृषीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥६०॥

(१) **मेधातिथिः ।** स महर्षिर्भृगुस्तेन **मनुना** तथोक्त एष वः श्रावयिष्यतीति नियुक्तस्ततोऽनन्तरं तानृषीनब्रवीच्छ्रू**यतामिति । प्रीतात्मा**ऽनेकशिष्यसन्निधावहमत्र नियुक्त इति बहुमानेन प्रीतात्मत्वं प्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन सम्भावित इत्यात्मनि भृगोर्बहुमानः ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तत इति । स** भृगुरित्यात्मनि परोक्षत्वारोपेण ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः। ततस्तथेति। स** भृगु**र्मनुना तथोक्तो**ऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मादेषोऽधिजग इत्युक्तः ततोऽनन्तरमनेकमुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमना**स्तानृषीन्** प्रत्युवाच **श्रूयता**मिति ।। ६० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अध्यापनेऽपि गुर्वाज्ञावश्यकतामाह—**तत इति। तान्** मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् **प्रीतात्मा** प्रीतियुक्तः। एते मनूंश्च सप्तान्यानित्यनेन सावर्ण्याद्या मनव उक्ताः अपर इति विशेषणात् सावर्ण्यादिभ्यः स्वायंभुवाद्या भिन्नाः। अन्यथा मनूनां चतुर्दशत्वं व्याहन्येत ।। ६० ।।

(५) **नन्दनः। तथा तेनोक्तो** युष्मानयं भृगुरेतच्छास्त्रं श्रावयिष्यतीति मनुनोक्तः ।। ६० ।।

(६) **रामचन्द्रः। तत इति।** भृगुरुवाच भृगुः धर्मानाह। ततःमनुवचनानन्तरं **स महर्षिर्भृगुः तान्सर्वान् ऋषीन् श्रूयतामित्यब्रवीत्।** कीदृशः **प्रीतात्मा** प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ।। ६० ।।

(७) **मणिरामः। स भृगुः** तेन **मनुना तथोक्तः** अयं श्रावयिष्यतीत्युक्तः गुरुसम्भावनया **प्रीतात्मा** ।। ६० ।।

(८) **गोविन्दराजः। तत इति। स भृगुः मनुना तथोक्तः** अयं श्रावयिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थादुक्तो न तु त्वं श्रावयेति। ततोऽनन्तरं **स** (गुरुः) **भृगुः** सम्भावनया **प्रीतात्मा तान् ऋषीन् श्रूयतामित्युवाच** ।। ६० ।।

स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड् वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ।।६१।।

(१) **मेधातिथिः।** उपाध्यायो धर्मान्पृष्टो जगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान्। तथैव शिष्योऽपि तन्नियुक्तस्तच्छेषमेव वर्णयितुमारब्धः। **अस्येति** साक्षात्कारेण मनुं प्रत्यवमृशति। अस्मदुपाध्यायस्य स्वायम्भुव इति ख्यातस्य षडन्येऽपरे मनवो वंश्या एकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वे वंश्याः। सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसम्भवाद्**वंश्या** उच्यन्ते। अथवा एकस्मिन्कार्येऽधिकृता वंश्या एककर्मान्वयेन प्राणिनां वंशव्यवहारो भवति। 'द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ।' तेषां चैकं धर्मं दर्शयति **सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः** इति। मन्वन्तरे मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः स एव प्रजानां पूर्वमन्वन्तरविनष्टानां स्रष्टा पालयिता च। अतो येन याः प्रजाः सृज्यन्ते तास्तस्य **स्वा** भवन्ति ।। ६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वायंभुवस्येति। अस्य** वंशभवाः अन्ये षण् मनवोऽपि **स्वा** इति अन्येऽप्युपलक्ष्याः पूर्ववत् ।। ६१ ।।

(३) **कुल्लूकः। स्वायंभुवस्येति।** ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोःषड्वंशप्रभवा अन्ये मनवः एवं कार्यकारिणःस्वस्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताः**स्वाः स्वाः प्रजा** उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एते तु कश्यपवंश्याः किंनामान इत्यपेक्षायामाह–**स्वायंभुवस्येति** त्रिभिः। सृष्टिकरणे तेषां सामर्थ्यमाह-**अमितौजस** इति। अमितं ओजो बलं ज्ञानं तपश्च येषां ते तथा ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः।** स्वयंभुवो भगवतः शिष्यत्वात् **स्वायंभुव** इदं शास्त्रमित्यनेन भगवतो हि मनुःशिष्यत्वेनोक्तः ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अस्य मनोः** षट् **वंश्याः अपरे मनव**श्चासन् ॥ ६१॥

(७) **मणिरामः। स्वायंभुवनाम्नः अस्य** ब्रह्मपौत्रस्य **मनोः** वंशप्रभवाः **अपरे षट् मनवः** स्वस्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताः **स्वाः स्वाः प्रजाः**-उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। स्वायंभुवस्येति।** अस्योक्तप्रकारेण स्वयंभूनप्तुर्मनोः **षडन्ये मनवः** काले काले सृष्ट्यादौ अधिकृता वंश्याः तत्कुलोद्भूताः तदेककार्याः **स्वाः स्वाः** प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तान्मनून्नामतो निर्दिशति। **महातेजा** इति विशेषणम्। अन्यानि नामानि रूढ्या संबन्धेन वा। **विवस्वत्सुत** इति समासपदरूपं शब्दान्तरं कृष्णसर्पनरसिंहादिशब्दवत् ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वारोचिष** इति। **विवस्वत्सुतः** प्रकृतमन्वन्तराधिपः ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः। स्वारोचिषश्चेति।** एते भेदेन **मनवःषट्** नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेषां नामापेक्षां पूरयति। **स्वारोचिष** इत्यादिनामानि। **विवस्वत्सुतो** यमः ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स्वेति।** तेषां मनूनां नामान्याह **द्वाभ्यां** स्वारोचिष इत्यादिना। **विवस्वत्सुतो** वैवस्वतः ॥ ६२ ॥

(७) **मणिरामः। वक्ता** नामान्याह–**स्वारोचिषश्चेति** ॥ ६२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** ते च–**स्वारोचिष** इति ॥ ६२ ॥

स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** अत्र **सप्त मनवो** मया प्रोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दश पठ्यन्ते । **स्वे स्वेऽन्तरे**ऽवसरे प्राप्तेऽधिकारकाले इति यावत् । **उत्पाद्य** प्रजा **आपुः** पालितवन्तः । **स्वे स्वेऽन्तरे**ऽधिकारावसरे, यस्य मनोर्यस्मिन्काले प्राप्तः सर्गस्थितिपालनाधिकारः ।

अन्ये त्वन्तरशब्दं मासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयो मन्वन्तरो नाम कालो न तु केवल इति ॥६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवाद्या इति । आपुर्व्याप्तवन्तश्चराचरं** तत्सर्वमध्यतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः । स्वायंभुवेति ।** स्वायंभुवमुखाः**सप्तामी मनवः** स्वीयस्वीयाधिकारकाले **इदं** स्थावरजङ्गम**मुत्पाद्य** पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** इदानीं वर्तमानः **स्वे स्वेऽन्तरे** स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे **इदं** स्वानुरूपाः प्रजा **उत्पाद्य** चराचरं सर्वं **आपुः** रक्षितवन्तः मनूनां स्वायंभुवादीनां नामत एव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः । अन्तर**शब्देन कालविशेष उच्यते । आपुःप्रान्ति स्म ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** स्वारोचिष २ औत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ चाक्षुष ६ वैवस्वत ७ एते स्वायंभुवाद्याः सप्त मनवः स्वेस्वेऽन्तरे **इदं सर्वं चराचरमुत्पाद्यापुः** अगमन् ।६३।।

(७) **मणिरामः । स्वे स्वे अन्तरे** स्वस्वमन्वन्तरे । **आपुः** पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । स्वायंभुवाद्या इति ।** अनन्तरोक्ताः षट् स्वायंभुवश्च एवं सप्त । एते स्वायंभुवप्रमुखाः मनवो बहुतेजसः । आत्मीयात्मीयाधिकारकाले इदं जङ्गमस्थावर**मुत्पाद्य आपुः** प्रजाः पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा, त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥६४॥

(१) **मेधातिथिः ।** स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थं ज्योतिःशास्त्रगोचरं कालविभागं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादश निमेषाः **काष्ठा** नाम कालो भवति । त्रिंशत्काष्ठाः **कला** । त्रिंशत्कला एको **मुहूर्तः** स्यात् । **तावतः** त्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशन्मुहूर्तः **अहोरात्रम्** । विद्यादिति क्रियापदमाहृत्य तावत इति द्वितीयाबहुवचनम् । अथ कोऽयं निमेषो नाम । अक्षिपक्ष्मणोर्नैसर्गिककम्प उन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठितं यावता कालेन व्यक्तमक्षरमुच्चार्यते स निमेषः ॥ ६४ ॥

(६३) द्यापुश्च = द्यायुश्च (क, ख, ग)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यार्थं कालविभक्तीर्गणयति-**निमेषा इति** । अक्षिपक्ष्मद्वयसंयोगहेतुः कर्म निमेषः । स यदा शीघ्रस्तदपेक्षया पञ्चदशनिमेषाः-**काष्ठा** पुराणेषूक्ता । अत्र तु मन्दकर्माभिप्रायेणा**ष्टादशेति** । ताःकाष्ठाः **त्रिंशत्कला** तावतस्तावन्तःविभक्तिव्यत्ययात् **त्रिंशदि**त्यर्थः । तावतेति क्वचित्पाठः ।। ६४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह-**निमेषा दश चाष्टाविति** । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी* **निमेषः**। **तेऽष्टादश काष्ठा** नाम कालः । **त्रिंशच्च** काष्ठाः**कला**संज्ञकः । **त्रिंशत्कलाः**-मुहूर्ताख्यःकालः । तावत्त्रिंशन्मुहूर्त्तानहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयानिर्देशात् विद्यादित्यध्याहारः ।। ६४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । कालं कालविभक्तीश्चेत्युक्तं सर्गादिज्ञापनार्थं विवृणोति-**निमेषा इति** दशभिः । पक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पो **निमेषः** । स च मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्मनुष्यस्यैव । देवानां निमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैःकाष्ठा स्यात् । **काष्ठानां त्रिंशता कला** स्यात् । **कलानां त्रिंशता मुहूर्तः** दण्डद्वयम् । **तावतो** मुहूर्तान् त्रिंशन्मुहूर्तान् **अहोरात्रं** कालं विद्यादिति शेषः ।। ६४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ सृष्टिसंहारौ कालतः परिच्छेत्तुं कालपरिमाणविभागं तावन्नवभिः श्लोकैराह–**निमेषा इति** । **तावतः** तावन्तस्ते मुहूर्ताः ।। ६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्य परिमाणमाह-**निमेषेति** । अष्टादशनिमेषैः काष्ठासंज्ञोच्यते । **तास्तु त्रिंशत्काष्ठाः कला, त्रिंशत्**कलात्मकःकालो **मुहूर्तः** स्यात् । तावता मुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशन्मुहूर्तात्मिकेन कालेन **अहोरात्रं** स्यात् मानुषाणाम् ।। ६४ ।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं सृष्टयादिकालज्ञानायाह–**निमेषा दश चेति** । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषस्य सहकारी* **निमेषः**। ते **दश चाष्टौ** अष्टादश १८ **काष्ठा**नाम कालः । **ताः** काष्ठाः **त्रिंशत्** ३० **कला** नाम कालः। **त्रिंशत्कलाः मुहूर्ता**ख्यः कालः । **तावतः** त्रिंशन्मुहूर्तान् **अहोरात्र**नामकं कालं विद्यात् इत्यध्याहारः जानीतेत्यर्थः ।। ६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **कियान्** पुनः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकारः इत्यत आह–**निमेषा इति** । **निमेषः** अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पः उन्मेषसहचारी। ते **अष्टादश काष्ठा**। **त्रिंशत्यः** काष्ठाः **कलानाम** कालः **त्रिंशत्कलाः मुहूर्तसंज्ञः** । **अहोरात्रं** तु **तावतः त्रिंशत्** । मुहूर्तास्तावन्तः इति । द्वितीयानिर्देशात् विद्यादित्यध्याहार्यम् ।

---

*स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी = स्वभाविकःउन्मेषसंकोचः (अ)

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अहश्च रात्रिश्च ते **अहोरात्रे**। तयोर्विभागं करोति आदित्यः। उदित आदित्ये यावत्तदीया रश्मयो दृश्यन्ते तावदहर्व्यवहारः। अस्तमिते तु प्रागुदयाद्रात्रिव्यवहारः। मनुष्यलोके देवलोके वा।

यत्र तर्ह्यादित्यो न व्याप्नोति रश्मिभिस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयोऽत आह। **रात्रिः स्वप्नायेति**। स्वयंप्रभेषु भूतेषु नित्यप्रकाशित्वात्**कर्म**चेष्टाकार्यारम्भेण स्वापेन च विभागः। यथैवौषधीनां नियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाव्यादेवं कर्मचेष्टा-स्वापावपि कालस्वभावत एव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अहोरात्रे इति**। सूर्यो यथा मानुषमहोरात्रं **विभजते** तथा दैविकमप्ययनस्य सूर्यगत्यधीनत्वात्। पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्र-नियम्यत्वान्न सूर्यो नियामकः। **मानुषलौकिके** इति क्वचित्पाठः। तत्र मानुषलोकसंब-न्धिनी इत्यर्थः। यद्यपि लोके तादृगन्धकारादेरेव रात्रित्वाभिव्यञ्जकस्वभावस्तथापि चेष्टानिवृत्त्यैव तथोच्यत इत्याह-**रात्रिरिति**। स्वस्याप्तिर्व्याप्तिर्बाह्यनिवृत्तिकृता **स्वप्न**श्चेष्टानिवृत्तिः। तदर्थं यःकालः स **रात्रिः भूतानां** कर्मणां क्रियाणां **चेष्टायै** निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः। अहोरात्रे इति**। **मानुषदैव**सम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावा-दित्यः पृथक्करोति। तयोर्मध्ये **भूतानां स्वप्नार्थं रात्रिर्भ**वति। कर्मानुष्ठानार्थं च **दिनम्** ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतत्सर्वं सूर्यक्रियाकृतमित्याह–**अहोरात्रे इति। मानुष-दैविके** इति ब्राह्मपित्र्ययोरप्युपलक्षणम्। **स्वप्नाय** निर्व्यापाराय। **चेष्टायै कर्मणां** कर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा। भूतानां **मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम्** ॥ ६५॥

(५) **नन्दनः**। अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह–**अहोरात्रे इति। मानुषदैविके** मनुष्यदेवसंबन्धे **अहोरात्रे** सूर्यःउदयास्तमयाभ्यां **विभजते**। पित्र्याहोरात्रस्याप्युप-लक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अहरिति। सूर्यः** स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे विभजते विभागं करोति। **भूतानां** प्राणिनां **रात्रिःस्वप्नाय** शयनार्थं **कर्मणां चेष्टायै** कर्मणां क्रियायै **अहः**संज्ञः ॥ ६५ ॥

(७) **मणिरामः। मानुषदैविके** मनुष्यदेवसंबन्धिनौ सूर्यः विभजते पृथक्क-रोति ॥ ६५ ॥

(८) **गोविन्दराजः । अहोरात्रे इति ।** देवमानुषसंबन्धिनी **अहोरात्रे सूर्यो विभजते** आदित्यो विभागीकरोति । ततश्च **भूतानां रात्रिः** स्वापार्थं भवति । कर्मोद्यमार्थं **त्वहः** ।। ६५ ।।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ।।६६।।

(१) **मेधातिथिः ।** यो मनुष्याणां मासः स पितॄणामहर्निशम् । कतरदहः कतमा च रात्रिरिति प्रविभागः । इदमहरियं रात्रिरित्येष विभागः । पक्षयोः पञ्चदशरात्रिसम्मितयोरर्द्धमासाख्ययोर्व्यवस्थितः । पक्षाश्रित इत्यर्थः । एकः पक्षोऽहरपरो रात्रिस्तयोश्च भिन्नस्वभावत्वान्नियतक्रमत्वाच्च विशेषमाह । अहः कृष्णः पक्षः । शुक्लः पक्षः शर्वरी रात्रिः । 'कर्मचेष्टाभ्य' इति युक्तः पाठः । यथा 'स्वप्नायेति' । तादर्थ्यमेव विषयभावेन विवक्षितम् वृत्तानुरोधदतः सप्तमी ।। ६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पित्र्ये इति । पक्षयोः**पक्षाभ्यां **विभागः कर्मचेष्टासु** पितृकमर्थि चेष्टासु कर्तव्यासु क्लृप्तोऽहः पक्षोऽहस्त्वेन हेतुः । एवमुत्तरत्र ।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः । पित्र्ये इति ।** मानुषाणां मासःपितॄणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय । पूर्वपक्षो**ऽहः** स्वापार्थः शुक्लपक्षो **रात्रिः** ।। ६६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ततःकिमित्यत आह—**पित्र्ये इति ।** प्राधान्यान्निमेषा इत्यनेन प्राप्तानां नृणां पञ्चदशाहोरात्रैः पक्षः तयोर्द्वयं **मासः** । स च **पित्र्ये रात्र्यहनी । प्रविभागः पक्षयोः**प्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कृष्णो**ऽहः** । स च साधुः**कर्मचेष्टासु** । पितॄणां **शुक्लः पक्षः शर्वरी** । स च तेषां **स्वप्नायेति** तयोर्विभागः । अहरित्यतिदेशोऽयं खलेकाष्ठन्यायेन कार्यर्थिः । अविकृते तादृशे काष्टे यथा पशुर्बध्यते तथाऽत्र कृष्णपक्षे श्राद्धादिकं क्रियत इति ।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ पितॄणामहोरात्रपरिमाणमाह—**पित्र्ये इति । प्रविभाग** उच्यत इति शेषः । **कर्मचेष्टासु** कर्मचेष्टार्थमित्यर्थः । पितृलोके सूर्यः कृष्णपक्षे न तु शुक्लपक्षे । तस्मात्कृष्णशुक्लपक्षौ पितॄणामहोरात्रे तेन पित्र्यकर्मानुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रेषूच्यते ।। ६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पितॄणामहोरात्रमाह—**पित्र्य इति ।** मासः कृष्णादिर्मासः । **पित्र्ये** पितॄणां **रात्र्यहनी** रात्रिश्च अहश्च रात्र्यहनी च कृष्णशुक्लपक्षयोः**प्रविभागः** । **कर्मचेष्टासु अहः**स्मृतः । कृष्णपक्षोऽहःस्मृतः । **शुक्लः** शुक्लपक्षः**स्वप्नाय** निद्रायै **शर्वरी** रात्रिसंज्ञेति ज्ञेयमिति ।। ६६ ।।

(७) **मणिरामः । मासः** मानुषाणाम् ।। ६६ ।।

(८) गोविन्दराजः । पित्र्ये इति । मानुष्यो **मासः** पितॄणामहोरात्रम् । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः कृष्णः पक्षोऽहः कर्मोद्यमार्थं शुक्लःपक्षः पुनः स्वापार्थं रात्रिः ।। ६६ ।।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ।।६७।।

(१) **मेधातिथिः ।** वर्षं मनुष्याणां द्वादशमासास्तदेकमहोरात्रं देवानाम्। **तयोश्च विभाग** उदगयनदक्षिणायनाभ्याम्। तत्रोदीचीं दिशमभिप्रतिष्ठमानस्यादित्यस्य षण्मासा **उदगयनं** भवति । 'अयनं' गमनमधिष्ठानं वा । तस्यां दिशि षण्मासानादित्य उदेति । ततः परावृत्तस्य **दक्षिणायनम्** । तथा हि दक्षिणां दिशमाक्रम्योदीचीं हित्वा ह्युदयं करोति ।। ६७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवे इति । उदगयनात्सूर्यक्रियानिमित्ततोक्तेः सौरमान-ऋतुवत्सरस्यैवाहोरात्रत्वं न चान्द्रमानेन ।। ६७ ।।

(३) कुल्लूकः । दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति । मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः । **तयोरप्ययं विभागः** नराणा**मुदगयनं** देवानामहः । तत्र प्रायेण दैवकर्मणा-मनुष्ठानं **दक्षिणायनं** तु **रात्रिः** ।। ६७ ।।

(४) राघवानन्दः । तथा दैवे इति । नृद्वादशभिर्मासैः वर्षं तच्च दैवे रात्र्यहनी तयोरुदगयनं दैवकर्मयज्ञादिप्रवृत्त्यर्थमहः दक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ।। ६७ ।।

(५) नन्दनः । देवलोके सूर्य उत्तरायणे दृश्यते न तु दक्षिणायने। तस्मादेत-द्देवानामहोरात्रम् ।। ६७ ।।

(६) रामचन्द्रः । दैव इति। देवानामहःपरिमाणमाह। **वर्षं** संवत्सररूपं कालं देवानां **रात्र्यहनी** इत्युच्यते । पुनस्तयोरहोरात्र्यन्होः **प्रविभागः** क्रियते। तत्र विभागे **उदगयनं** उत्तरायणं देवानामहरुच्यते । **दक्षिणायनं रात्रिः**स्यात् ।। ६७ ।।

(७) मणिरामः । वर्षं मनुष्यस्य ।। ६७ ।।

(८) गोविन्दराजः । दैवे इति । मानुष्यं **वर्षं** देवानामहोरात्रम् । तत्र चोत्तरा-यणमहो **दक्षिणायनं रात्रिरिति** विभागः ।। ६७ ।।

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ।।६८।।

(१) **मेधातिथिः ।** ब्रह्मा प्रजानां स्रष्टा तस्य यो लोकस्तत्र **क्षपाहस्याहो-रात्रस्य यत्प्रमाणं** युगानां **चैतत्समासतः** संक्षेपेण **निबोधत** मत्सकाशाच्छृणुत । **एकैकशः** एकैकस्य युगस्य ।

वक्ष्यमाणस्य प्रकरणस्य पिण्डार्थकथनार्थोऽयं श्लोक श्रोतृणामवधानार्थः। तथा च संबोध्यन्ते निबोधतेति। प्रकृते कालविभागे पुनः प्रतिज्ञानं प्रकरणान्तरत्वज्ञापनार्थम्। तेन वक्ष्यमाणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशेष एव, अपि तु धर्मायापि। तथा च वक्ष्यति 'ब्राह्मं पुण्यमर्हविदुरिति। तद्विज्ञानाच्च पुण्यं भवतीत्यर्थः ।। ६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्राह्मस्येति। क्षपाहस्याहोरात्रस्य। समासतः** संक्षेपतः ।। ६८ ।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मस्येति।** ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य **यत्परिमाणं** प्रत्येकं **युगानां** च कृतादीनां तत् क्रमेण **समासतः**संक्षेपतः शृणुत। प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम्। वक्ष्यति च ब्राह्मं पुण्यमर्हविदुरिति। तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ।। ६८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च मनुष्यस्य युगानां सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं तु **ब्रह्मणः क्षपाहस्य** क्षपारात्रिस्तया सह अहःक्षपाहः तस्य **प्रमाणमिति** प्रतिज्ञाद्वयम्। प्रमाणं परिमाणम् ।। ६८ ।।

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मस्य हैरण्यगर्भस्य **प्रमाणं** परिमाणं **क्रमशो**ऽर्थक्रमेण न निर्दिष्टक्रमेण ।। ६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाणकालमाह—**ब्राह्मेति।** ब्राह्मस्य **क्षपाहस्य** क्षपा रात्रिः अहः दिवसः एतयोः**यत्प्रमाणं** वर्षाणां यत्परिमाणं अहं कथयिष्ये। **समासतः** कृतादीनां **एकैकशः** परिमाणं **क्रमशो** वक्ष्ये ।। ६८ ।।

(७) **मणिरामः। एकैकशः** प्रत्येकं **युगानां** कृतादीनाम् ।। ६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मस्येति।** प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य **यत्प्रमाणं युगानां** च प्रत्येकं तत्क्रमेण संक्षेपतः शृणुत ।। ६८ ।।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ।। ६९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकृतत्वाद्दैविकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते। तथा च पुराणकारः "इत्येतदृषिभिर्गीतं दिव्यया सङ्ख्यया द्विजाः।। दिव्येनैव प्रमाणेन युगसङ्ख्या प्रकीर्तिता"। तानि **चत्वारि सहस्राणि कृतयुगं** नाम कालः। तस्य कृतयुगस्य तावन्त्येव शतानि, चत्वारि, सन्ध्या। सन्ध्यांशस्तस्य **तथाविधः** तत्परिमाणश्चत्वारि वर्षशतानीत्यर्थः। यत्रातीतस्य कालस्यागामिनश्च स्वभावानुवृत्तिः सा सन्ध्या। उभयकालधर्मानुविधानं सन्ध्यांशः, यत्रेषत्पूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनो युगस्य ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **चत्वारीति** । देवमानेन **चत्वारि सहस्राणि वर्षाः कृतम्** । तस्य च चत्वार्येव शतानि दैवेन **सन्ध्या** पूर्वसन्ध्या सन्ध्यांश उत्तरयुगादिसन्ध्या-भागतयोत्तरसन्ध्योच्यते सोऽपि तावानेवेत्यर्थः ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **चत्वार्याहुरिति** । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वा-दयो वदन्ति । तस्य **तावद्वर्षशतानि** सन्ध्या **सन्ध्यांशश्च** भवति । युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-तत्प्रमाणैः शतैःसन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यःकालो मुनि-सत्तम । युगाख्यः स तु निज्ञेयःकृतत्रेतादिसंज्ञकः । वर्षसङ्ख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवावान्तरप्रकृतत्वात् । "दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादश-भिस्तद्विभागं निबोध म ।" इति विष्णुपुराणवचनाच्च ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र सत्ययुगसङ्ख्यामाह-**चत्वारीति** । कृतं सत्याख्यं वर्षाणां दैवसंवत्सराणां चतुर्युगपरिमाणेन दैवद्वादशसहस्रस्य न्यूनताप्राप्ति सन्ध्या-सन्ध्यांशाभ्यां पूरयन्नाह-**तस्येति** । **तावच्छती** चतुःशती**सन्ध्या** सन्ध्यांशःसन्ध्ययोःपूर्वा-परभागः । स **तथाविध**श्चतुःशतपरिमाणः तेनाष्टशताधिकचतुःसहस्रपरिमितं कृतम् ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः** । वर्षाणां देववर्षाणां सन्ध्या युगारम्भकालः सन्ध्यांशो युगा-वसानकालः ।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । युगानां परिमाणमाह-**चत्वारीति** । **वर्षाणां चत्वारि सह-स्राणि तत्कृतयुगमाहुः** । **तस्य** कृतयुगस्य सन्ध्या **तावती** चत्वारि **शतानि** भवन्ति तथाविधः । तेन प्रकारेण **सन्ध्यांशश्च** तावती चतुःशतानि भवन्ति ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः** । तत्र कृतयुगप्रमाणमाह-**चत्वार्याहुरिति** । इदं देववर्षप्रमा-णेन । **तावच्छती** चतुश्शती । **तथाविधः** । चतुश्शतप्रमाणकः । युगस्य पूर्वा सन्ध्या, उत्तरः सन्ध्यांश इति ज्ञेयम् । तथा च देवमानेन वर्ष ४००० कृतम् । ४०० कृतसन्ध्या ४०० कृतसन्ध्यांशः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितकृतप्रमाणम् ४८०० । मनुष्यमानेन तु वर्ष १४४०००० कृतम् । वर्ष १४४००० सन्ध्या १४४००० **सन्ध्यांशः** । सन्ध्यांशसन्ध्या-सहितं कृतमानं वर्ष १७२८००० । ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **चत्वारीति** । दैविकानामनन्तरप्रस्तुतत्वात् । **पुराणे च** दिव्येनैव प्रमाणेन युगसङ्ख्या प्रकीर्तितेति दर्शनात् । दैविकानि **चत्वारि** वर्षसहस्राणि **कृतयुगं** नाम कालमाहुर्मन्वादयः । **तस्य च** तावन्त्येव **वर्षशतानि सन्ध्या** अतीतागामियुग-धर्मानुवर्तनं सन्ध्यांशेऽतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिः आगामियुगधर्मबाहुल्यं चत्वार्येव शतानि च ।। ६९ ।।

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः।** कृतयुगादन्येषु त्रेतादिषु त्रिषु युगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते हानिरपायः । एकं सहस्रं हीनं त्रेतायां कृतयुगात् । एवं त्रेतातो द्वापरस्य-द्वापरात्कलेः । एवं च त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता, द्वे द्वापरः, एकं कलिरिति भवति । शतानि हीयन्ते सन्ध्यातदंशयोः ।

विशिष्टोऽहःसङ्घातो युगाख्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः ।

तावच्छतीति ईकारः स्मर्तव्यः । इह स्मृतिः । तावतां शतानां समाहारः तावच्छब्दस्य 'बहुगणवतुडतीति'वत्वन्तत्वात्संख्यासंज्ञायां सत्यां 'संख्यापूर्वो द्विगुरिति' द्विगुसंज्ञायां सत्यां—'टापोपबादो द्विगो' रिति ङीप् । तत् परिमाणमस्य इति । 'यत्तदेतेभ्य' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारः । अन्यथा बहुव्रीहौ तावन्ति शतानि यस्याः, शतशब्दस्याकारान्तत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापा भवितव्यम् । तस्मिन्कृते 'तावच्छता' इति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु** युगेषु यावन्त्युक्तान्यब्दसङ्ख्यात्वेन शतानि सहस्राणि च तान्ये**कैक**संख्या**पायेनो**क्तक्रमादन्ययुगेषु । सहस्रत्रयं शतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैकं कलेरित्यर्थः॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः । इतरेष्विति ।** अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं सम्पद्यते । त्रीणि वर्ष**सहस्राणि** त्रेतायुगं तस्य त्रीणि वर्ष**शतानि** सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः । इतरेषु** त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु **एकापायेने**त्ययमर्थः । त्रेताख्यं युगं षट्शताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः । इतरेषु** त्रेताद्वापरकलियुगेषु । **एकापायेन** एकलोपेन ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः । इतरेषु** त्रेतादिषु **त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन** एकचरणन्यूनाब्देन प्रवर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि, त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या, तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च । द्वापरयुगं द्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि । कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतं संन्ध्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ७० ॥

(७) **मणिरामः** । अथ त्रेतादित्रयाणां प्रमाणमाह–**इतरेष्विति** । **इतरेषु** त्रेताद्वापरकलिषु **ससन्ध्येषु** सन्ध्यांशसहितेषु **एकापायेन** एकांशहान्या **सहस्राणि शतानि च वर्तन्ते** भवन्तीत्यर्थः । तथा च देवयानेन वर्ष ३००० त्रेता, वर्ष ३०० सन्ध्या, वर्ष ३०० सन्ध्यांशः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितत्रेताप्रमाणं वर्ष ३६०० । नृमानेन तु सन्ध्या-सन्ध्यांशसहितं त्रेतामानं वर्ष १२९६००० । देवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं द्वापरमानं २४०० नृमानेन तु वर्ष ८६४००० देवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशसहितकलिमानं वर्ष १२०० नृमानेन तु कलिमानं वर्ष ४३२००० बोध्यम् ।। ७० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **इतरेष्विति** । त्रेतादिषु पुनस्त्रिषु युगेषु सन्ध्यासन्ध्यांश-सहितेषु एकैकहान्या **सहस्राणि शतानि** च भवन्ति । त्रेता त्रीणि सहस्राणि, तत्सन्ध्या-सन्ध्यांशैश्च त्रीणि त्रीणि शतानि । एवं द्वापरकलियुगयो. सन्ध्यासन्ध्यांशसहितयोः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादेकैकसहस्रशतापायो द्रष्टव्यः।। ७० ।।

यदेतत्परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **यदेतदिति** लौकिकी वाचो युक्तिः । समुदायेन प्रक्रान्तोऽर्थः परामृश्यते । यदेतच्चतुर्युगं **परिसंख्यातं** चत्वारि सहस्राणीत्यादिना निश्चितसंख्य**मादौ** प्रागस्माच्छ्लोकात्–एतस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि 'देवयुगं' नाम काल इत्यर्थः। सहस्रशब्दात्स्वार्थेऽण् । द्वादश सहस्राणि परिमाणे यस्मिन्निति विग्रहः ।। ७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यदेतदिति** । एतच्चतुर्युगं **द्वादशसाहस्रं** द्वादशभिर्वत्सर-सहस्रैर्दैविकैर्भवति । तच्च **देवानामेकं युगमुच्यते** ।। ७१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **यदेतदिति** । एतस्य श्लोकस्यादौ **यदेत**न्मानुषं चतुर्युगं परि-गणितं **एतद्देवानां युगमुच्यते** । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशंकायामाह–**एतद्द्वादशसाहस्रमिति** । स्वार्थेऽण् चतुर्युगैरेव द्वाद*शसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु **मेधातिथे**-र्भ्रमो नादर्तव्यः। मनुनाऽनन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात्। **विष्णुपुराणे** च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहःकीर्तनान्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । **तथा च विष्णुपुराणम्** "कृतत्रेताद्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु **ब्रह्मणो दिवसो मुने**" ।। ७१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दैवयुगमाह-**यदिति** । एतानि द्वादशसहस्राणि **क्रियापरि-च्छेदकानि** यस्य ।। ७१ ।।

---

* द्वादश=द्वादशसहस्र (अ)

(५) **नन्दनः । साहस्रं देवानामिति** पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसाहस्रं** द्वादशसहस्रककालो **देवानां युगमुच्यते** ॥ ७१ ॥

(७) **मणिरामः ।** दैवयुगप्रमाणमाह-**यदेतदिति ।** आदौ **यदेतन्मानुषं** चतुर्युग-मुक्तं देवमानेन **द्वादशसहस्र**वर्षरूपं **तद्देवानामेकं युग**मित्यर्थः । नृमानेन तु देवयुगं वर्ष ४३२०००० ॥ ७१ ॥

(८) **गोविन्दराजः । यदिति । यदेत**त्परिगणित**मादा**वस्मात् श्लोकात् प्राक् **चतुर्युगमेतद् द्वादशसहस्र**गुणं देवयुगं नाम कालः ॥ ७१ ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसङ्ख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ ७२ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** देवयुगसाहस्रं **ब्राह्ममेकमहः । तावती** ब्रह्मणो **रात्रि**र्देव-युगसहस्रमेव । **परिसङ्ख्यया** सङ्ख्यानेन यत्सहस्रमिति सम्बन्धः । श्लोकपूरणार्थश्चा-यमनुवादः । न ह्यसङ्ख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौ तृतीया ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दैविकानामिति । रात्रिः**प्रलयकालः ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः । दैविकानामिति ।** देवयुगानां **सहस्रं** ब्राह्मदिनं ज्ञातव्यं सहस्र-मेव रात्रिः । **परिसंख्ययेति** श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** ब्राह्ममहराह । **दैविकानां** देवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्म-कानां **परिसंख्यया** गणनया **सहस्रं ब्राह्ममहः** । ब्रह्माऽत्र विराट् तस्य संबन्धितया तावती रात्रिःदेवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतोऽ**भिधानं** दैवे युगसहस्रे द्वे-ब्राह्मशते त्वहोरात्रे मनुष्याणां युगानामष्टौ सहस्राणि । कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसं मुने इति विष्णुपुराणोक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः । ब्राह्मं** हैरण्यगर्भम् ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः । दैवानां युगानां सहस्रसङ्ख्यया ब्राह्ममहः** ब्रह्मणः **एकं** ज्ञेयं **रात्रिरेव तावती** संख्या युगानां सहस्रसङ्ख्यया रात्रिर्ज्ञातव्या ॥ ७२ ॥

(७) **मणिरामः ।** अथ ब्रह्मणोऽहोरात्रप्रमाणमाह—**दैविकानामिति** द्वाभ्याम् । दैवयुगानां सहस्रं १२००००००० **ब्राह्मं** दिनं **तावत्सहस्रमेव रात्रिः** । संकलितमेतदहो-रात्रम्—२४००००००० मनुष्यमानेन तु ब्राह्मं दिनं वर्ष ४३२०००००००० । तावती रात्रिः । अहोरात्रप्रमाणं वर्ष ८६४०००००००० ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । दैविकानामिति ।** एषां **देवयुगानां सहस्रं ब्राह्ममहर्विज्ञे-यम्** । सहस्रमेव रात्रिसङ्ख्ययेत्यनुवादः ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ।। ७३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । युगसहस्रमन्तो यस्याह्नस्तद्वै **युगसहस्रान्तम्** । ये मनुष्या एतज्जानते **तेऽहोरात्रविदः** । किं तेषामित्यपेक्षायां पुण्यं भवतीति सम्बन्धः । ब्राह्मस्याह्नः परिमाणवेदनं पुण्यमतस्तद्वेदितव्यमिति स्तुत्या विधिप्रतिपत्तिः ।। ७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नन्वस्तु ब्रह्मणो दिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्था तु कथं सूर्यगत्यादेस्तदवच्छेदकस्याभावादत आह-**तद्वा इति** । ये ब्रह्मलोकनिवासिनःस्वलोकस्थोपाध्यवच्छेदेन **ब्राह्ममहर्युगसहस्रपरिसमाप्तं विदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव** तथा च तल्लोकस्थोपाधिरेवावच्छेद इत्यर्थः । ।। ७३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **तद्वै युगेति** । युगसहस्रेणान्तःसमाप्तिर्यस्य **तद्ब्राह्ममहस्त**त्परिमाणां च **रात्रिं** ये जानन्ति ते**ऽहोरात्रज्ञा** इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एतत् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणं कृतम् ।।७३।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**तद्वा इति** । **पुण्यं** पुण्यहेतुत्वात् । **तद्वै** युगेत्यनुवादः । अहोरात्रत्वं विधेयम् ।। ७३ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ हिरण्यगर्भाहोरात्रविदां फलमाह-**तद्वा इति** । **युगसहस्रान्तं** देवयुगसहस्रान्तं स्वपरिमाणविदां पुण्यफलप्रदत्वात् **पुण्यं तद्ब्राह्ममहस्तावतीं रात्रिं** च ये **विदुस्ते** जना **अहोरात्रविदो** भवन्ति ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसंदधत इत्यर्थः ।। ७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । दैविकेप्यन्यन्मतम् । ते ब्रह्मलोकनिवासिनो जनाः **अहोरात्रविदः** ब्रह्मणः अहोरात्रं जानन्ति ।। ७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तदिति** । युगसहस्रेणान्तो यस्य तत् प्राजापत्यमहः तद्वेदनस्य पुण्यहेतुत्वात् **पुण्यं रात्रिं** च तत् परिमाणतो ये विजानन्ति ते **अहोरात्रज्ञानिनः,** न तु मनुष्याद्यहोरात्रवेदनेनेति । ब्रह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्वेदनाप्ररोचनार्थम् ।। ७३।।

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ।। ७४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । स ब्रह्मा तावतीं दीर्घां निशां निद्रां अनुभूय **प्रतिबुध्यते ।**

---

(७३) तद्वैयुगसहस्रान्तं=तथैव युगसाहस्रम् (क)
=एतद्युगसहस्रं तु (ग)
=एतद्युगसहस्रान्तं (ख)

ततः पुनर्जगत्सृजति। स्वापो ब्रह्मण उक्तरूपः। न ह्यसौ प्राकृतपुरुषवत्स्वपिति, नित्यं प्रतिबोधात्। तत्र सर्गक्रममाह। **मनः सदसदात्मकमिति।**

ननु चाप एव ससर्जादावित्युक्तम्।

केचिदाहुर्द्विविधः प्रलयः महाप्रलयोऽवान्तरप्रलयश्च। अवान्तरप्रलयेऽयं क्रमः। मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गतं, तस्य पूर्वमुत्पन्नत्वात्, किं तर्हि प्रजापतिः प्रबुद्धः सन् 'मनः' सर्गाय 'सृजति' नियुङ्क्ते इत्यर्थः। द्वितीये तु महाप्रलयपक्षे मनःकारणत्वान्महत्तत्वमेव मनस्ततश्च न प्रागुक्तक्रमहानिः। **पुराणे** हि "मनो महान्मतिर्बुद्धिर्महत्तत्वं च कीर्त्यते। पर्यायवाचकाः शब्दा महतः परिकीर्तिता" इति ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पूर्वं चतुर्मुखापवर्गानन्तरकल्पभाविचतुर्मुखतासृष्टिरुक्ता अथ तस्यैवाहोरात्रयस्तभाविनमवान्तरसृष्टिक्रममाह—**तस्येति। मनो** महान्तं वर्तमानावर्तमानवस्तूपादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः। तस्येति। स** ब्रह्मा **तस्य** पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति। **प्रतिबुद्धश्च** स्वीयं **मनः**सृजति भूर्लोकादित्रयसृष्टये नियुङ्क्ते न तु जनयति। तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्चावान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रनाशात् सृष्टयर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः। तथा च पुराणे श्रूयते "मनःसिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुन" रिति। अथवा मनःशब्दोयं महत्तत्त्वपर एव। यद्यपि तन्महाप्रलयान्तरमुत्पन्नं महान्तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमात्मत्वात्तत्कर्तृतामनुवदति। एतेनेदमुक्तं भवति। ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं सृजति। अत एव शेषे वक्ष्यति-इत्येषा सृष्टिरादित इति। अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवादःस्यात् ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह—**तस्येति। अहर्निशस्य** अहश्च निशा चेति अहर्निशं तस्य निशाया **अन्त** इत्यर्थः। प्रतिबुद्धः किं चकारेत्याह-**प्रतिबुद्धश्चेति। मनो** लिङ्गशरीरं तत्तत्प्राण्यदृष्टसंयुक्तं **सृजति** प्रेरयति. पुनर्भोगाय "तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यां तत आपोऽजायन्त इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः। स** भगवांस्तस्य ब्रह्मणो**ऽहर्निशस्य** अह्नां निशानां **चान्ते** आयुषोऽन्त इत्यर्थः। न चैवं निशान्त इत्येव वक्तव्यम्। प्रसुप्तस्तावन्तं कालमुपरतक्रियो भूत्वा प्रतिबुध्यते पुनः सृष्ट्युन्मुखो भवति। **सदसदात्मकं** प्रकृतिविकृत्यात्मकम्। अत्र मनशशब्देन महदहंकारमनांसि गृह्यन्ते नातिमहत्त्वात् तेषां वैषम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः । तस्येति । स** ब्रह्मा **तस्य** सहस्राहर्**निशस्यान्ते प्रसुप्तः** शयनं करोति निद्राया अन्ते **प्रतिबुध्यते** जागर्ति । **प्रतिबुद्धः** सन् **सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं **मनः** सृजति ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः** रात्रिराष्टचनन्तरं किं करोतीत्यत्राह–**तस्येति** ! **तस्य** स्वीया-होरात्रस्य । **मनःसृजति** भूर्लोकादिसृष्टये नियुङ्क्ते, न तु जनयति। मनसो महाप्रलयानन्तरं जातत्वात् अनष्टत्वाच्च । अवान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रस्यैव नाशो न तु मनसः ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तस्येति । स** ब्रह्मा **तस्या**होरात्रस्यान्ते **सुप्तः** सन् **प्रति-बुध्यते** ! ततो मन आत्मीयं सृजति । लोकपिण्डसृष्ट्यर्थं नियुङ्क्ते । न तूत्पादयति । अस्मिन् अन्तरालप्रलयापगमे, तस्य महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नत्वात्। तथा च "मनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः" इति पुराणे उक्तम् ।। ७४ ।।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्ताऽप्येषा तत्त्वस्य सृष्टिः यो विशेषो नोक्तस्तत्प्रति-पादनाय पुनरुच्यते । **विकुरुते** विशेषतः करोति ब्रह्मणा **चोद्यमानम्** । तस्माच्चो-दिता**दाकाशं जायते** । तस्याकाशस्य शब्दाख्यो गुणो भवति। गुण आश्रित उच्यते, आकाशं तस्याश्रयः । न ह्याकाशं बिना शब्दस्य सम्भवः ।। ७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मन इति । सृष्टिं** सृज्यं **विकुरुते** तद्रूपेण विक्रियते । ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणं न स्वेच्छया **तस्मा**दहंकारतया परिणतात् । यद्यद्विशिष्ट-मेव गम्यते स तस्य गुण इति **राजवार्त्तिकम्** ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः । मनःसृष्टिमिति । मनो** महान्**सृष्टिं** करोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं **तस्मादाकाशमु**त्पद्यते । तच्च पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्र-क्रमेणाकाशस्य **शब्दं गुणं विदु**र्मन्वादयः ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादिसृष्टिः अत आह–**मन इति** । सृष्टेर्**मनः** कर्तृ **चोद्यमानं** जीवादृष्टाकृष्टं सत् **सृष्टिं** स्थूलाकाशादि **कुरुते** हिरण्यगर्भावच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनां तदानीं सत्त्वात् न तेषां प्रजापतिसृष्टत्वमिन्द्रियाणां वा ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः । सिसृक्षया** भगवतः ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । मन इति । सिसृक्षया** सृष्टेः शिक्षया **नोद्यमानं** तामसाहं-कारात्मकं **मनः सृष्टिं विकुरुते** करोति । **तस्मा**त्तामसाहंकारात् **आकाशं** आकाशसंज्ञ

प्रथमं **जायते तस्या**काशस्य **गुणं शब्दं विदुः** शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः । मनः** महत्तत्त्वं **सिसृक्षया** प्रेर्यमाणमिति शेषः । **तस्मात्** महत्तत्वरूपान्मनसः । **तस्य** पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेण । **विदुः** मन्वादयः ।।७५।।

(८) **गोविन्दराजः । मन इति** । तन्मनः प्रजापतिसंबन्धि तदैव स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं **सृष्टिं कुरुते** ।। ७५ ।।

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुः, स वै स्पर्शगुणो मतः ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नेष्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात् । तेनैवं व्याख्यायते । आकाशादनंतरं महतो **विकुर्वाणा**त्स्पर्शतन्मात्रभावंगताद्वायुर्जायते । सर्वगन्धान् शुचीनशुचींश्च वहति । अथ च **शुचिः** पवित्रः । **बलवान्** । यावती काचिद्विकृतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्म कम्पाक्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणा । यत्किञ्चिच्चलितं स्पन्दितं तत्सर्वं वाय्वायत्तमित्येतत्प्रदर्शयितुं बलवानित्युक्तम् ।

उत्तरत्रापि याः पञ्चम्यस्ता न जन्यर्थापेक्षाः, किं तर्हि वायोः परतोऽनन्तरमित्येवं योजनीयाः ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवह** इति तदर्थक्रियोपदर्शनम् ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः । आकाशादिति । आकाशात्तु** विकारजनकात्सुरभ्यसुरभिगन्धवहःपवित्रो **बलवांश्च वायु**रुत्पद्यते । **स** च **स्पर्शाख्यगुणवान्** मन्वादीनां संमतः ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यत्रोक्तान् भूतगुणान् प्रपञ्चयितुं तान्यनुवदति-**आकाशमिति** । सार्धत्रिभिः । आकाशमत्र स्थूलं **विकुर्वाणात्** कार्यकारेण परिणममानात् । **शुचिः** पावनः । पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैरित्युक्तेः ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकुर्वाणा**द्रूपान्तरं प्राप्तवतः वायुर्जायते **स वै वायुः स्पर्शगुणो मतः** ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः । सर्वगन्धवहः** सुरभ्यसुरभिगन्धवहः ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आकाशात्त्विति । आकाशात्** स्व (स) विकारजननोन्मुखीभूतात् **वायुः** सुरभ्यसुरभि**गन्धवहः शुचिः** पवित्रो **बलवांश्च जायते । स च स्पर्शाख्यगुण**युक्तः ऋषीणां **मतः** ।। ७६ ।।

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः । विरोचिष्णु भास्वदिति** समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपर-प्रकाशता प्रतिपाद्यते । स्वयं दीप्तिमत्परं च भासयति ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तमोनुदम**न्धकारविरोधि । **भास्वत्** परप्रकाशक-दीप्तमत् । **ज्योतिस्ते**जः ।। ७७ ।।

(३) कुल्लूकः । **वायोरपीति । वायोरपि तेज उत्पद्यते विरोचिष्णु** परप्रकाशकं तमोनाशनं **भास्वत्**प्रकाशकं तच्च रूपगुणमभिधीयते ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः । रोचिष्णु** परप्रकाशकं, अत एव **तमोनुदं भास्वत्**स्व-प्रकाशम् ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात्** रूपान्तरं प्राप्तवतः सकाशा-**ज्ज्योतिरुत्पद्यते** । तस्य च ज्योतिषः **रूपं गुण**माहुः। अन्यत्सर्वं विशेषणं ज्ञातव्यम् ।।७७।।

(७) **मणिरामः । विरोचिष्णु** परप्रकाशकं, **भास्वत्** प्रकाशकम् ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वायोरिति । वायोः** पूर्ववत् **तेजः विरोचिष्णु** परप्रकाशकं तमोनाशनं **भास्वत्** प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ।। ७७ ।।

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ।। ७८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** रसो मधुरादिसलिलगुणः । गन्धः सुरभिरसुरभिश्च । स भूमेर्गुणः । तथा च वैशेषिकाः 'क्षितावेव गन्ध' इति । एते सांसिद्धिका एकैकस्य गुणाः संसर्गात्तु सङ्कीर्यन्ते । तदुक्तं 'यो यो यावतिथ' इति ।

एतच्च गुणानुकथनमध्यात्मचिन्तायामुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण—" दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।। भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिनः" ।। अहंकारचिन्तकाः । "महात्मकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः ।। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।। पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसङ्ख्या न विद्यते" ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति ।** रसगुणत्वमात्मा स्वभावो वा यासां ता **रसगुणात्मिकाः । आदितो**ऽवान्तरसृष्टयादौ । जलभूम्योरर्थक्रियायाः प्रसिद्धत्वेनानभिधानम् ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः । ज्योतिषश्चेति ।** तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च **रसगुणयुक्ता अद्भ्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा** महाप्रलयानन्तरसृष्टयादौ भूत**सृष्टिः ।** तैरेव

भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **आदितः** स्थूलब्रह्माण्डसृष्टेः पूर्वम् ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः** । गन्धवहा **गन्धगुणा** । **आदितो**ऽण्डसृष्टेः प्राक् ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **ज्योतिष इति** । **ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः** उत्पद्यन्ते कीदृशाः आपः **रसगुणात्मकाः** रसः गुणो यासां ताः रसगुणात्मकाः । **अद्भ्यः** राकाशात् **भूमि**रुत्पन्ना जाता । कीदृशी भूमिः **गन्धगुणा आदितः** प्रथमतः एषा सृष्टिः उदिता ।।७८।।

[**रामचन्द्रः** ।[1] **परस्परेति** । महाभूतानां आकाशादीनां **परस्परानुप्रवेशात् परस्परम् धारयन्ति** । तद्यथा कारणस्य आकाशस्य कार्ये वायौ प्रवेशः । एवमग्रेप्यूह्यम् । **पूर्वपूर्वस्य** उत्तरोत्तरं **गुणं** धारयन्ति । तद्यथा आकाशस्य शब्दं गुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतः । तेजसः रूपं गुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अग्रे ऊह्यम् ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः** । **एषा सृष्टिरादितः** महाप्रलयानन्तरं सृष्टयादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैः अवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणं भवतीत्यर्थः ।। ७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ज्योतिष इति** । तेजसः पूर्ववत् । आपः **रसाख्यगुणयुक्ता** जायन्त इति **स्मृताः** मन्वादिभिः । **अद्भ्यश्च गन्धाख्यगुणयुक्ता** भूमिर्जायते । इत्येषा अन्तरालप्रलयानन्तरं प्रथमतः **सृष्टिः** ।। ७८ ।।

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ।। ७९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एकसप्ततिर्दैविकानि युगानि मन्वन्तरं नाम कालः ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यत्प्रागिति** । **एकसप्ततिगुणं** किंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । मनोरधिकारलाभस्यानन्तरमेकमनुपालनावच्छिन्नःकाल इत्यर्थः ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **यत्प्रागिति** । यत्पूर्वं **द्वादशवर्षसहस्र**परिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं **देवानामेकं युगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वंतराख्यः कालः इह** शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोःसर्गाद्यधिकारः ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनार्थं पूर्वोक्तमनुवदति **यदिति** । दैवैकयुगसप्ततिपरिमितं मन्वन्तरमित्यर्थः ।। ७९ ।।

---

(१) "परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम्" इति क्वाचित्कश्लोकव्याख्या ।

(७९) सप्ततिगुणं = सप्तयुगं (च)

(५) **नन्दनः** । अथ मन्वन्तरं कालेन परिच्छिनत्ति **यत्प्रागिति** । **द्वादशसाहस्रं** देववर्षाणां गणः ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यदिति । तद्दैविकं युगं एकसप्ततिगुणं** मन्वन्तरसंज्ञकं काल इहोच्यते । परमेष्ठी पितामह इत्यमरः ।। ७९ ।।

(७) **मणिरामः** । मन्वन्तरप्रमाणमाह-**यत्प्रागिति** । तथा च देववर्षमानेन मन्वन्तरप्रमाणं वर्षाणि ८५२००० मनुष्यवर्षप्रमाणेन तु वर्षाणि ३०६७२०००० ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यदिति** । यदेतच्चतुर्युगं द्वापरपरिमाणं दैवयुगमुक्तं **तदेकसप्ततिगुणं** मन्वन्तराख्यः कालः इह शास्त्रे उच्यते । एतावान् कालः एकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ।। ७९ ।।

मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनःपुनः ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः** । नैषां सङ्ख्या विद्यत इत्यसङ्ख्यानि ।
"ननु चतुर्दश मन्वन्तराणीति सङ्ख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ" ।
उच्यते । आवृत्त्या ह्यसङ्ख्यानि । यथा द्वादशमासाः ।
सर्गसंहारयोरप्यावृत्तिरनुपरतैव ।

क्रीडन्निवैतत्कुरुत इति । "सुखार्थितया क्रीडा । तस्य चाप्तकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ सर्गसंहारौ ।" अत इवशब्दः प्रयुक्तः । अत्र यथा परिहारः स प्रागुक्त एव । लीलया निष्प्रयोजनापि लोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यत इति ब्रह्मविदः ।। ८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मन्वन्तराणीति । असङ्ख्या**न्येकस्मिन्ब्रह्मायुषि । **क्रीडन्निवेति** किमर्थं करोतीति प्रयोजनप्रश्ननिरासार्थम् ।। ८० ।।

(३) **कुल्लूकः । मन्वन्तराणीति** । यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसङ्ख्यानि आवृत्त्या सर्गः संहारश्चासङ्ख्यः । **एतत्सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनःपुनः कुरुते** । सुखार्था हि प्रवृत्तिःक्रीडा तस्य चाप्तकामत्वान्न सुखार्थितेति **इव**शब्दः प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे तिष्ठतीति **परमेष्ठी** । प्रयोजनं विना परमात्मनःसृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलयैव, एवंस्वैभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च **शारीरकसूत्रं** लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।। ८० ।।

(४) **राघवानन्दः** । सृष्ट्यादि ब्रह्मणो लीलामात्रमित्याह—**मन्विति** ।। ८० ।।

(५) **नन्दनः । असंख्यानि** इयत्तया रहितानि। **एतत् जगत् । परमेष्ठी** भगवान् । यत्नराहित्यमुक्तं **क्रीडन्निवेति ।** स्पष्टम् ।। ८० ।।

(७) **मणिरामः ।** यद्यपि पुराणे चतुर्दश मन्वन्तराण्युक्तानि तथापि प्रलयानामानन्त्यादस**ङ्ख्यानि ।** एवं सर्गः संहारश्चासंख्यः । परमे स्थाने तिष्ठतीति **परमेष्ठी ।** प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्टचादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् **क्रीडन्निव ।** स्वभावादित्यर्थः ।। ८० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** यद्यपि पुराणे चतुर्दश मन्वन्तराणि सङ्ख्यायन्ते तथापि आवृत्त्या असङ्ख्यानि यदा भवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । **एतच्च** सृष्टिसंहाराख्यं वस्तु परमे अनावृत्तिलक्षणे स्थाने स्थितत्वात् **परमेष्ठी** प्रजापतिः **क्रीडन्निवैतत् पुनः पुनः कुरुते ।** न केवलं तदिच्छैवात्र कारणं यावत्प्राणिकर्मण्यपीत्यतः एवशब्दः ।। ८० ।।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्तते ।। ८१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** चत्वारः पादा यस्य स **चतुष्पाद्धर्मः ।** यागादेश्च धर्मत्वात्तस्य चानुष्ठेयस्वभावत्वाद्विग्रहाभावान्न पादशब्दः शरीरावयववचनः, किं तर्हि अंशमात्रवचनः । न हि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधं पशुपक्ष्यादिविधं वा । तेन स्वांशैश्चतुर्भिरुपेतश्चतुष्पादुच्यते । तेन योऽयं धर्मः चतुष्पात्**सकलः** कृतयुग आसीत् । यागस्य तावत्प्रयोगावस्थस्य चत्वारो होतृकाः, होता ब्रह्मा उद्‌गाता अध्वर्युरिति । चत्वारो वर्णाः कर्तार आश्रमा वा । सर्वथा यावान्वेदे धर्म उक्तः स सर्वस्तस्मिन्कालेंऽशतोऽपि न हीनः अविगुणः सर्वोऽनुष्ठीयते । बाहुल्येन चतुःसङ्ख्या । एवं दानादिष्वपि योज्यम् । दाता द्रव्यं पात्रं भावतुष्टिः । अथवा यागदानतपांसि ज्ञानं च । तथा वक्ष्यति–'तपः परमिति' ।

अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारि पदजातानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तथा चाह । "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः" [ऋग्वेद १।१६४।४५] । मनस ईषिणः समर्था विद्वांसो धार्मिकाः । अद्यत्वे तु 'गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति' । न हि प्रकाशन्ते । 'तुरीयं वाचं मनुष्या वदन्ति' । चतुर्थं भागं वैदिका मनुष्या वदन्ति । एतदुक्तं भवति आदौ न वेदवाक्यं किंचिदन्तरितम्, न च काचिद्वेदशाखा । अद्यत्वे तु बह्वन्तरितम् ।

सत्यं चैव सकलमित्यनुषङ्गः । सत्यपि सत्यस्य विहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थं पृथगुपदेशः, हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यं हेतुः । ये त्वनृतिनस्ते लोकावर्जनार्थं किंचिदनुतिष्ठन्त्यन्यत् त्यजन्ति ।

नाधर्मेण निषिद्धेन मार्गेण **कश्चिदागमो** विद्या वाऽर्थो वाऽनुष्ठातुरु**पवर्तते** आग-

च्छन्ति युगस्वाभाव्यात् । न मनुष्या अधर्मेण विद्यामागमयन्ति नापि धनमर्जयन्ति। विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे, तत्परिशुद्धिः सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेनानेनोच्यते।।८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । चतुष्पादिति । धर्मो** हि तपोज्ञानयज्ञदानपाद**चतुष्टयवान्**सत्यमूर्धा। अधर्मस्तु चौरिकानृतमायाख्यचरणत्रयमात्रात्। तथा चाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्ण एव **चतुष्पाद्धर्मः । सत्यं** चैव सकलं । **आगमो**ऽर्थागमो **नाधर्मेणोपवर्तते ।** यत इति साकल्यहेतुः ।। ८१ ।।

(३) **कुल्लूकः । चतुष्पात्सकलो धर्म इति ।** सत्ययुगे **सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वा**ङ्गसम्पूर्ण आसीत् धर्मे मुख्यपादारंभवात्। वृषो हि भगवान्धर्म इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णसत्त्वात्सत्ययुगेऽपि यज्ञादिधर्माणां सर्वैरङ्गैः समग्रत्वात् सम्पूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपःपरमित्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा **सत्यं च कृतयुग**मासीत्सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य पृथक्ग्रहणम् । तथा **न** शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादे**रागम** उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति सम्पद्यते ।। ८१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तत्रादौ त्रेतादिषु पादशो धर्मस्य ह्रासं वक्तुं सत्ययुगस्य धर्मस्य संपूर्णतां दर्शयति-**चतुष्पादिति ।** वृषो हि भगवान् धर्म इत्यागमात् तपोज्ञानयज्ञदानानां पादत्वेन निरूपणम् । अत एवाह **सकल इति ।** कला अवयवाःपादलक्षणाः तपआदयस्तैःसहितः । सत्यस्य सकलधर्मत्त्वेन श्रेष्ठत्वज्ञापनाय पृथक् निर्देशः । **सत्यमिति । अधर्मेण** शास्त्रनिषेधेन धर्मविद्यादे**रागम** उत्पत्ति**र्मनुष्यान्न** गच्छतीत्यर्थः ।।८१।।

(५) **नन्दनः ।** अथोक्तपरिमाणानां कृतादियुगानां स्वभावं षड्भिः श्लोकैराह–**चतुष्पादिति । चतुष्पाच्चा**तुर्वर्ण्याश्रयः । **सकलः** संपूर्णः । सत्यस्य पृथगुपादानं प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । **आगमो**ऽर्थादेः प्राप्तिः । **नाधर्मो** नागमः कश्चिदिति च पठन्ति । तत्रायमर्थः । **नाधर्मो** मनुष्यानुपवर्तते । **आगम**श्शास्त्रं स चापि नोपावर्तते । शास्त्रापेक्षा तत्र नास्ति । स्वयमेव धर्मं धर्मफलं च ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठ उत्तरश्लोकानुगुण्यात् ।। ८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । चतुरिति । कृते युगे चतुष्पात्** चतुश्चरणः **सकलः पूर्णः धर्मः सत्य**संज्ञकः **अधर्मेण कश्चिदर्थागमः** स्वीकारः **मनुष्यान्प्रति नोपवर्तते** ।।८१।।

(७) **मणिरामः ।** सत्ययुगादौ धर्मप्रमाणमाह–**चतुष्पादिति । चतुष्पात्** पूर्णः । यद्यपि सत्यस्य धर्मरूपत्वात् पृथगुपादानं व्यर्थं तथापि सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् पृथगुक्तिः ।। ८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । चतुष्पादिति ।** योऽयं **चतुष्पादा**श्रयो धर्मः **सकल** एव। तथा **सत्यं** च कृतयुगे आसीत् । सत्यस्य प्राधान्यात् पृथक् ग्रहणम्। एवं च शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाः धनस्य वा **आगमः** कश्चिन्**मनुष्यान् प्रति न वर्तते** ॥८१॥

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** कृतयुगादन्येषु युगे**ष्वागमा**द्वेदाख्या**द्धर्मः पादशः** युगेयुगे पादेना**वरोपितो** व्यपनीतः । अन्तर्हिता वेदशाखाः, पुरुषाणां ग्रहणावधारणशक्तिवैकल्यात् ।

योऽप्यद्यत्वे धर्मो ज्योतिष्टोमादिः प्रचरति सोऽपि चौर्यादिभिः पादशो हीयते । ऋत्विजां यजमानानां दातॄणां सम्प्रदानानां चैतैर्दोषैर्युक्तत्वान्न यथाविधि धर्मो निष्पद्यते । फलमतो यथोक्तं न प्राप्यते । तेन धर्मापायहेतूनां चौरिकादीनां न युगैर्यथासंख्यं सम्बन्धः सर्वेषामद्योपलम्भात् ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति ।** त्रेतादिष्वथागमात् अर्थात् निषिद्धात्**पादशः** तपआद्येकैकपदार्थापचयेन धर्मो**ऽवरोपितः ।** तानेव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीन्पदार्थान् दर्शयति **चौरिकेति** । चौरिका परस्वापन्हवः । **अनृतं** मिथ्योक्तिः । **माया** परविप्रलम्भसाधनाचरणम् ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः । इतरेष्विति ।** सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु **आगमात्** अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु **गोविन्दराजो मेधातिथिश्च । धर्मो** यागादिः । यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पाद**मवरोपितो** हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यछद्मभिः प्रतियुगं पादशो ऱ्हासाद्व्यपगच्छति । त्रेतादियुगैः सह चौरिकानृतच्छद्मनां न यथासङ्ख्यं, सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः । इतरेषु** त्रेतादिषु आगमात् चौरिकादेः**पादशः** अंशेन तपआदिचतुर्णामिति शेषः । **अवरोपित**स्त्याजितः अत एवाह-**चौरिकेति** ॥ ८२ ॥

(५) **नन्दनः । इतरेषु** त्रेतादिषु **आगमात्**-शास्त्रात् धर्मोऽध्यवसीयते सतु धर्मः पादशो**ऽवरोपितः** धर्माध्यवसायावरोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् । चौरिकमिति पाठः । **चौरकं** चौर्यं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । द्वितीयोऽत्र धर्मशब्दोऽनुष्ठानवचनः ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः । इतरेष्विति । इतरेषु** त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य **आगमात्** अधर्मात् **पादशः** एकचरणः **धर्मः अवरोपितः** न्यूनचरणः कृतः । तद्यथा त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मेण धर्मः पादशः अपैति एकचरणन्यूनो भवति । द्वापरे अनृता-

ख्येनाधर्मेण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति। कलौ मायाख्येनाधर्मेण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ॥ ८२ ॥

(७) **मणिरामः। इतरेषु** त्रेतादिषु **आगमात्** अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् **पादशः** पादं पादं **अवरोपितो** हीनः कृतः। धर्मह्रासे कारणमाह–**चौरिकेति** ॥ ८२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इतरेष्वति।** त्रेतादिषु पुनरा**गमात्** शास्त्रात् **धर्मो** यागाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पादम**वरोपितं** हीनं कृतं चौर्यासित्यच्छद्मभिः नात्र युगैः यथासङ्ख्यं चौर्यादीनां सर्वेषां सर्वयुगेषु दर्शनात्। एवं च पादशोऽनुष्ठानापगमात् तत्साध्योऽप्यभ्युदयहेतुः मुख्यो धर्मः पादशो व्यपगच्छति ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयो ह्रसति पादशः ॥८३॥

(१) **मेधातिथिः।** अधर्मस्य रोगकारणस्याभावा**दरोगाः**। 'रोगो' व्याधिः। सर्व एव चत्वारो वर्णा सिद्धाभिप्रेतार्थाः। अर्थः प्रयोजनम्। अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणाम्। प्रतिबन्धकाभावादव्याक्षेपेणाशेषफलसिद्धिः। **चतुर्वर्षशतायुष इति।**

ननु 'स ह षोडशं वर्षशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते।

अत एवाहुः। वर्षशतशब्दोऽत्र वयोऽवस्थाप्रतिपादकः। चत्वारि वयांसि जीवन्तीति, न पुरायुषः प्रमीयन्ते, नाप्राप्य चतुर्थं वयो म्रियन्ते। अतएव द्वितीये श्लोकार्धे **वयो ह्रसती**त्याह। पूर्वत्र वयसो वृद्धावुक्तायामुत्तरत्र तस्यैवं ह्रासाभिधानोपपत्तिः। **पादश इति।** न चात्र चतुर्थो भागः पादः, किं तर्हि, भागमात्रमंशत आयुः क्षीयत इत्यर्थः। तथा च केचिद्बाला म्रियन्ते केचित्तरुणाः केचित्प्राप्तजरसः। परिपूर्णमायुर्दुर्लभम् ॥८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अरोगा इति।** सर्वःसिद्ध एवार्थोपेक्षितो वा कर्मणां यत्नेन येषां ते **सर्वसिद्धार्थाः**। वयो ह्रसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थत्वे अपीति ग्राह्यम् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः। अरोगा इति।** रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः **सर्वसिद्ध**काम्यफलाः। प्रतिबन्धकाधर्माभावा**च्चतुर्वर्षशतायु**ष्ट्वं च स्वाभाविकमधिकायुः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति। तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्याद्यविरोधः। शतायुर्वै पुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरो वा। एवंरूपा मनुष्याः **कृते** भवन्ति। **त्रेतादिषु** पुनःपादं पादमायुरल्पं भवतीति ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किमसाध्यं धर्मस्येति साश्चर्यमाह –**अरोगा इति। सर्वसिद्धार्थाः** सर्वे आरम्भाः फलन्ति। **चतुर्वर्षशतायुष** इति शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः।

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायेन शतपरिमितं पुरुषायुरेव अधिकं तु तपोविद्यावशात् । अत एव दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि संगतम् । यद्वा वर्षशतशब्दो बाल्यादिवयश्चतुष्कपरः तेन शतान्त एव म्रियते इत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेःप्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । ह्रासवचनं तु तपोविद्याराहित्यसूचनपरम् ।। ८३ ।।

(५) **नन्दनः** । कृतयुगे पुरुषाणां स्वभावप्राप्तमायुश्चत्वारिवर्षशतानि । यत् पुनरितिहासपुराणेषु तेषां तत्र बहुवर्षसहस्रजीवित्वमुक्तं तत्तु तेषां श्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथा च महाभारते कृतयुगपुरुषानधिकृत्य समर्थ्यते । यावद्यावत्कृता श्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् । तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयमिति ।। ८३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अरोगेति ।** कृतयुगे **चतुर्दशशतायुषः** प्रजा भवन्ति **त्रेतादिषु** युगेषु **एषां** प्रजानां **वयः पादशः ह्रसति** तद्यथा त्रेतायुगे प्रजानां आयुः त्रिशतानि द्वापरे युगे प्रजानां आयुर्द्वे शते कलौ शतमित्यर्थः ।। ८३ ।।

(७) **मणिरामः ।** कृतादावायुः प्रमाणमाह—**अरोगा इति** । तथा च कृते ४०० त्रेतायां ३०० द्वापरे २०० कलौ १०० वर्षाण्यायुः प्रमाणमिति ज्ञेयम् । शतायुर्वै पुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुपरः कलिपरो वा। ननु "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इदं कथं सङ्गच्छते इति चेत् । उच्यते । धर्मादायुर्वर्धते । तेनायुः प्रतिबन्धकाधर्माभावात् चतुर्वर्षशतायुष्ट्वं, अधिकायुः प्रापकधर्मवशात् अधिकायुष्ट्वमिति न विरोधः ।। ८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अरोगा इति** । **अरोगाः** रोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्, **सर्वसिद्धार्थाः** सिद्धसकलकार्यफलाः । प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् **चतुर्वर्षशतायुषः** पुराणदृष्ट्या । तदाह स्वाभाविकमेतदायुःअत आयुःप्रापककर्मकरणेन अधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन-दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्, इत्यविरोधः ।। "शतायुर्वै पुरुष" इत्यादिश्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । शतसहस्रशब्दयोः बहुनामस्वाम्नातत्वात् । एवंविधा मनुष्याः कृते भवन्ति । **त्रेतादिषु** पुनरेषां पादं पादं **वयः** अल्पीभवति ।। ८३ ।।

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ।। ८४ ।।

(१) **मेधातिथिः । केचिदाहुर्वैदिकैः** कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिरपेक्षितमायुः **वेदोक्तम्**, तत् **अनुयुगं फलति**, युगानुरूपेण सम्पद्यते, न सर्वेषु युगेषु । नाद्य कश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवी; यः सर्वश्चिरञ्जीवति स वर्षशतम् ।

---

(८४) प्रभावश्च=प्रभावाश्च (ख)

तदपरे नाद्रियन्ते । यतो दीर्घसत्रेषु संवत्सरशब्दे दिवसेषु व्यवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेः । एष हि तत्र ग्रन्थः । 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा' इत्यादि । तत्र त्रीण्यहानि गवामयनप्रकृतित्वात्प्राप्तानि । विशिष्टा तु सङ्ख्या पञ्चपञ्चाशत इति । अप्राप्ता विधेया, यद्यपरा संवत्सरता प्रतीयेत वाक्यं भिद्येत । तत्रावश्यमन्यतरस्यानुवाद आश्रयितव्यः । संवत्सरशब्दः सौरसावनादिमानभेदेन षष्ट्यधिकशतत्रयात्मनोऽह्नः सङ्घातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोग एवेति । तस्यैव लक्षणया दिवसेष्वनुवादो युक्त इति ।

अन्ये तु मन्त्रार्थवादेषु 'शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवाः' (ऋग्वेद १।८९।९) 'शतायुर्वै पुरुषः' (काठक ३४।५) इति शतशब्दश्च बहुनागसु पठितः, बहुत्वं चानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजीविनोऽल्पायुषश्च भवन्ति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुषश्च भवन्ति । अथवा आयुःकामस्य यानि कर्माणि, न च तत्र प्रमाणं श्रुतम्' तत्रानुयुगं परिमाणं वेद्यम् ।

आशिषः । अन्या अपि फलविषया वेदशासनाः काम्याना **कर्मणाम्** । आयुषः काम्यत्वेऽपि प्राधान्यात्पृथगुपदेशः । तथा ह्याह "आयुर्वै परमः कामः" ।

प्रभावोऽलौकिकी शक्तिरणिमादिगुणयोगः, अभिशापो, वरदनाम् ।

अनुयुगं फलन्तीति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वेदोक्तमिति** । यद्यपि शतायुः पुरुष इति वेदे पठयते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षत्वेनोक्तम् । भवति हि वर्षादेः परिमाणोत्कर्षो देवादिषु तद्विशिष्टमनुष्येष्वपीति ग्राह्यम् । तथा **कर्मणाम**नुष्ठितानामा**शिषोपि** यथा कारीर्यादिभिः फलान्यर्थितानि **अनुयुगं** युगानुरूपेण **फलन्ति** । यथा कृते कारीर्यादिभिः शीघ्रं महती वृष्टिः न तथा त्रेतादावित्यर्थः । तथा परमतप आदिजा शक्तिरनुयुगं फलति । कृते तदैव फलत्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः । वेदोक्तमायुरिति** । शतायुर्वै पुरुष इत्यादि **वेदोक्तमायुः** । **कर्मणां** च काम्यानां फलविषयाः प्रार्थना ब्राह्मणादीनां च शापानुग्रहक्षमत्यादिप्रभावा युगानुरूपेण **फलन्ति** ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत एवाह—**वेदोक्तमायुरित्यादि** । अयमर्थः—शतायुर्वै पुरुष इति **वेदोक्तमायुः** काम्य**कर्मणामाशिषः** फलं शरीरिणां शापानुग्रहप्रभावश्च **अनुयुगं** युगे युगे **फलति** असति प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि** । **आशिषः** फलानि । **प्रभावः** शापानुग्रहादिशक्तिः । **अनुयुगं** युगानुरूप्येण पूर्णानि हीनानि हीनतराणि हीनतमानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोक्तमिति । अनुयुगं युगानुरूपं लोके सर्वं फलमित्यर्थः ।। ८४ ।।

(७) मणिरामः । शतायुर्वै पुरुष इत्यादि वेदोक्तमायुः । कर्मणां चाशिषः काम्यकर्मणां फलविशेषाः प्रार्थनाः । प्रभावाः ब्राह्मणादीनां शापानुग्रहक्षमत्वादिरूपाः युगानुरूपेण फलन्तीत्यर्थः ।। ८४ ।।

(८) गोविन्दराजः । वेदोक्तमिति । शतायुर्वै पुरुष इति । एवं यदि वेदोक्त-मायुः कर्मणां काम्यानां प्रधानानां प्रभावश्च समृद्धयति । शतयोगो मनुष्याणां युगानु-रूपेण फलति ।। ८४ ।।

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ।। ८५ ।।

(१) मेधातिथिः । उक्तस्य कालभेदेन पदार्थस्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्म-शब्दो न यागादिवचन एव, किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति, यथा प्राक् दर्शितम् । यथा वसन्तेऽन्यः पदार्थानां स्वभावोऽन्यो ग्रीष्मेऽन्य एव वर्षास्वेवं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वम्, अपि त्वपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् । तदाह **युगह्रासानुरूपत इति** । ह्रासो न्यूनता ।। ८५ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्य इति । **युगह्रासस्यानुरूपेण** शक्त्यपेक्षया **धर्मा** अवस्थिता इत्यर्थः ।। ८५ ।।

(३) कुल्लूकः । अन्य इति । **कृतयुगेऽन्ये धर्मा** भवन्ति त्रेतादिष्वपि युगापचया-नुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ।। ८५ ।।

(४) राघवानन्दः । अत एवाह **अन्य इति** । सकलासकलाभ्यां भिन्ना इति । अत आह—**युगह्रासानुरूपत इति** युगह्रासो युगे युगे धर्मह्रासः । तदनुसारेण पृथक्त्वम् न तु शूद्रस्य वेदाध्ययनं विप्रस्य सेवेति भावः ।। ८५ ।।

(५) नन्दनः । **युगह्रासानुरूपतः** परेऽन्ये भवन्तीत्यनुषङ्गः । यथा युगानामादौ धर्माः न तथा मध्ये यथामध्ये न तथाऽन्त इत्यर्थः ।। ८५ ।।

(६) रामचन्द्रः । **अन्ये इति** । कृतादीनां युगानां धर्माः **युगह्रासानुरूपतः** भवन्ति तत्राह **तप इति** । कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।। ८५ ।।

(८५) युगह्रासानुरूपतः = तत्तद्धर्मानुरूपतः (ठ)

(७) **मणिरामः** । अन्य इति । स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । अन्य इति । कृतादिषु युगेषु **युगानुरूपेण** धर्मवैलक्षण्यं मनुष्याणां भवति ॥ ८५ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमन्यो युगस्वभावभेदः कथ्यते । तपःप्रभृतीनां वेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वाण्यनुष्ठेयानि । अयं त्वनुवादो यथाकथञ्चिदाख्येयः । इतिहासेषु ह्येवं वर्ण्यते । **तपः** प्रधानं तच्च महाफलम् । दीर्घायुषो रोगवर्जितास्तपसि समर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । **ज्ञानम्** अध्यात्मविषयं; शरीरक्लेशादन्तर्नियमो नातिदुष्करः । यागे तु न महाक्लेश इति द्वापरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु न शरीरक्लेशो नान्तःसंयमो न चातीव विद्वत्तोपयुज्यत इति सुसम्पादता ॥ ८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तप इति** । **परं** अभ्यर्हितं **तपो**ऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपो ह्यनाशकाद्यतिबलैरेव शक्यत इति कृते तस्य प्राधान्यम् । **त्रेतायां ज्ञानम्** मन्दबलतया तपस्यशक्तानां कृतयुगानुष्ठिततपःपरिपक्वकषायाणां ज्ञाने सामर्थ्यसंभवात् । तत्राप्यशक्तानां होमाद्यल्पव्यापारो यज्ञ एव **द्वापरे** शक्य इति तत्प्रधानो द्वापरे धर्मः । यज्ञाङ्गबहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पायाससाध्यं **दानमेकं कलौ** तपःप्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **तपःपरमिति** । यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपःप्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे **द्वापरे यज्ञः दानं कलौ** ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वेपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह—**तप इति** । **तपो** ध्यानं **ज्ञानमा**त्मधीः शास्त्रधीर्वा ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः** । धर्मभेदमेव दर्शयति-**तप इति** । **तपः** सात्त्विको निवृत्तिधर्मः "रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षण"मिति महाभारते स्मरणात् । **परं** प्रधानं **ज्ञानं** नानाशास्त्रविज्ञानम् । **यज्ञं** फलाभिसंधियुक्तं यत्कर्म । एवशब्दाभ्यां पूर्वपूर्वधर्मानादरः सूचितः ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । [ब्राह्ममिति[१] । **कृतयुगं** ब्राह्म प्रोक्तं सत्त्वगुणसंज्ञमित्यर्थः । **त्रेतायुगं** क्षत्रियाधिष्ठितं सत्त्वरजोगुणमित्यर्थः । **द्वापरं वैश्यः** वैश्याधिष्ठितं रज-

(१) ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।
वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ॥

स्तमोभ्यां युक्तम् । **कलियुगः शूद्रः** शूद्राधिष्ठितः तमोगुणरूपः एवं तद्रूपमाचार्या आहुः ।। १ ।।]

(७) मणिरामः । कृतयुगादौ प्रधानकर्माण्याह—**तपःपरमिति** । कृतादौ तपःप्रभृतीनि प्रधानानीत्यर्थः ।।८६।।

(८) गोविन्दराजः । तथा च **तप इति । तपः** कृच्छ्रचान्द्रायणादि **कृतयुगे परं** प्रधानतोऽनुष्ठीयते मनुष्यैः । युगस्वाभाव्यात् । आत्मज्ञानयज्ञदानानामनुषङ्गतः । एवं **त्रेतायां ज्ञानं** परं तपःप्रभृतीनि तु आनुषङ्गिकानि । एवं **द्वापरे यज्ञमाहुः दानं कलाविति** ।।८६।।

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ।। ८७ ।।

(१) मेघातिथिः । उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणा इदानीं कथ्यन्ते । तत्रायमुपक्रमः । **सर्वस्य सर्गस्य** सर्वेषां लोकानां **गुप्त्यर्थं** रक्षार्थम् । महातेजाः प्रजापतिः मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां दृष्टादृष्टार्थानि **कर्माण्यकल्पयद्** व्यवस्थापितवान् ।। ८७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां तु यादृशमिति प्राक् प्रतिज्ञातं प्रक्रमते-**सर्वस्येति । गुप्त्यर्थं** ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यै रक्षणादिद्वारा गुप्तिं रक्षां कर्तुम् ।। ८७ ।।

(३) कुल्लूकः । सर्वस्यास्येति । स ब्रह्मा महातेजा **अस्य** सर्गस्य समग्रस्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं **मुखादि**जातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन **कर्माणि** दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ।। ८७ ।।

(४) राघवानन्दः । संप्रत्यनुवादपुरःसरं प्रतिवर्णं व्यवस्थया धर्मानाह—**सर्वस्येति** पञ्चभिः । **सर्वस्य** सृज्यमानप्रपञ्चस्य **स** ब्रह्मा **मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयदित्यन्वयः ।** तथा च श्रुतिःब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि पद्भ्यां शूद्र इति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः । **अकल्पय**दिति यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः । तेनानादिव्यवस्थेति ।। ८७ ।।

(५) नन्दनः । अथ वर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भेणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरोऽत्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह-**सर्वस्येति** । हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य **मुखबाहूरुपज्जातीनां** ब्राह्मणादीनां मुखाद्यङ्गजातत्वोपन्यासो वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थः ।। ८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अतःपरं चतुर्वर्णादीनां कर्माण्याह । प्रथमं ब्राह्मणस्य धर्म-माह **सर्वस्येति** । **मुखबाहूरुपज्जानां** ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्राणां **कर्माणि** पृथक् **पृथक् अकल्पयत्** स कल्पयामास ।। ८७ ।।

(७) **मणिरामः** । सः ब्रह्मा **गुप्त्यर्थं** अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं **मुखबाहूरुपज्जानां** ब्राह्मणादीनाम् ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सर्वस्येति** । स महादीप्तिर्ब्रह्मा **अस्य** सर्वस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन **रक्षार्थं मुखादि**जातानां ब्राह्मणादीना **पृथक्**पृथक् **कर्माणि** अदृष्टार्थानि वृत्त्यर्थानि च **कल्पितवान्** । एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते । तथा च सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थमित्युक्तम् । विधिस्त्वेषामस्यार्थवादप्रकरणत्वादु-त्तरत्र भविष्यति ।। ८७ ।।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।।८८।।

(१) **मेधातिथिः** । तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ।। ८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अध्यापनमिति** । अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणा-नाम् । स्पष्टमन्यत् ।। ८८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **अध्यापनमिति** । अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टि-शेषतयाऽभिधानं, विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट्कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ।। ८८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । कर्माण्येवाह—**अध्यापनमिति** । अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रति-पादनम् ।। ८८ ।।

(५) **नन्दनः** । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह-**अध्यापनमिति** ।। ८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणस्य षट्कर्माण्याह **अध्येति** । स्वयं अधीयीत शिष्यान् अध्यापयेदित्यर्थः । स्वयं यजेत् अन्यान्याजयेत् दानं दद्यात्स्वयं गृह्णीयाच्च ।। ८८ ।।

(७) **मणिरामः** । **तान्येवाह—अध्यापनमित्यादि चतुर्भिः** ।। ८८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तत्र **अध्यापनमिति** । **अध्ययनाध्यापने** साङ्गवेदस्मृतीनां पठनप्रवचने । **यजनयाजने** यागार्त्विज्ये । अन्नोदकानि [दत्वा] यथाशक्त्या प्राणिना-मार्त्यपहरणं दानम् । साधुतः प्रतिग्रहं **ब्राह्मणानां** कल्पितवान् ।। ८८ ।।

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । विषयाः अभिलाषजनका गीतशब्दादयो भावा उच्यन्ते। तत्राप्रसङ्गः पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रजानामिति** । विषयेषु स्त्र्यादिषु प्रसक्तिः अतिशयेन चित्तस्य निवेशनम् । यद्यपि विप्रादेरप्येतदवश्यं कार्यं तथापि विप्रादीनां व्यसनैरनपिकर्षणं य एव व्यसनी तस्यैव नाशो राज्ञस्तु व्यसनाकृष्टत्वे राष्ट्रस्यैव विनाश इत्येतदर्थ-मत्रोक्तम् ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः । प्रजानामिति** । प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पित-वान् । **विषयेषु** गीतनृत्यवनितोपभोगादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनं **समासतः** संक्षेपेण ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः । इज्या** यज्ञः । **अप्रसक्तिः**रनासङ्गः ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्षत्रस्य धर्मानाह-**प्रजेति । प्रजानां रक्षणं दानं इज्या** यागः **अध्ययनं** वेदाध्ययनं **विषये अप्रसक्तिम**नासक्तिं स ब्रह्मा **आदिशत्** ॥ ८९ ॥

(७) **मणिरामः** ।

(८) **गोविन्दराजः । प्रजानामिति । इज्या** यागः । **विषयेषु** स्त्र्यादिगतरूपा-दिषु । अत्यन्तमेव परिहारः । **समासतः** संक्षेपेण ॥८९॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः । वणिक्पथः** वणिक्कर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनम् । उपयुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यसन्निधापनं यस्य राज्ञो विषये वसति । **कुसीदं** वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पशूनामिति । वणिक्पथं** वाणिज्यम् । **कुसीदं** वृद्धिजीवनम् । एषु च त्रयाणामपि वर्णानां इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः । पशूनामिति** । पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । **वणिक्पथं** स्थलजलादिना वाणिज्यं, **कुसीदं** वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः । वणिक्पथं** वाणिज्यम् । **कुसीदं** लाभेन वित्तवर्धनम् ॥९०॥

(५) **नन्दनः ।** **वणिक्पथं** वाणिज्यार्थं स्थलजलयात्राम् । **कुसीदं** वार्धुष्यं अकल्पयदित्यनुवर्तते । ।। ९० ।।

(६) **रामचन्द्रः । पशूनामिति** वैश्यस्य धर्मानाह । **कुसीदं** वृद्धिजीविका ।। ९० ।।

(७) **मणिरामः ।** **वणिक्पथं** स्थलजलादिना वाणिज्यम् **कुसीदं** वृद्ध्या धन-प्रयोगः ।। ९० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **वणिक्पथं** स्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनम् । **कुसीदं** वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः ।। ९० ।।

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ।।९१।।

(१) **मेधातिथिः ।** **प्रभुः** प्रजापतिरेकं कर्म शूद्रस्यादिष्टवान् । **एतेषां** ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यानां **शुश्रूषा** त्वया कर्तव्या । **अनसूयया**ऽनिन्दया । चित्तेनापि तदुपरि विषादो न कर्तव्यः । **शुश्रूषा** परिचर्या तदुपयोगिकर्मकरणं शरीरसंवाहनादि तच्चित्तानुपालनम् ।

एतद्दृष्टार्थं शूद्रस्य । अविधायकत्वाच्च **कमेवेति** न दानादयो निषिध्यन्ते । विधिरेषां कर्मणामुत्तरत्र भविष्यति । अतः स्वरूपं विभागेन यागादीनां तत्रैव दर्शयिष्यामः ।। ९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **एकमेवेति ।** **शुश्रूषा**ऽद्वेषो शुश्रूष्यमाणेष्वपि द्विजेषु तद्रहिते कस्मिंश्चन ब्राह्मणे क्षत्रिये वैश्ये वा । शुश्रूषा परिचरणम् । एतच्चास्य जीविकार्थं पारत्रिकं च । अत एवास्य जीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमाशंक्यै-कमेवेति व्यवच्छिनत्ति ।। ९१ ।।

(३) **कुल्लूकः । एकमेव त्विति । प्रभु**र्ब्रह्मा **शूद्रस्य** ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्या-त्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थं दानादेरपि तस्य विहितत्वात् । **अनसूयया** गुणानिन्दया ।। ९१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** **एकमेवे**त्याद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं **प्रभुः**विराट् **अन-सूयये**त्ययमभिप्रायः—द्विजानां वेदाध्ययनाद्युत्कर्षासहिष्णुतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेद-मुपश्रृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतेः प्राणान्तिकप्रायश्चित्तश्रवणादिति भावः ।। ९१ ।।

(५) **नन्दनः ।** **अनसूयया**ऽनहंकारेण ।। ९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । एकमिति ।** एतेषां चतुर्णां वर्णानां सेवा **अनसूयया** निष्कपटे-नेत्यर्थः ।। ९१ ।।

(७) **मणिरामः । अनसूयया** अनिन्दया ।। ९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एकमिति** । स प्रभुः अनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ।। ९१ ।।

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा ।।९२।।

(१) **मेधातिथिः** । आपादान्तान्मेध्यः पुरुषः । तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यम् । ततोऽपि मुखम् । एतच्च स्वयमेव जगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ।। ९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चतुर्वर्णकार्यमुक्त्वा प्रकृतशास्त्राध्यापकत्वेन ब्राह्मणान्नियन्तुं तत्प्रशंसामुपक्रमते **ऊर्ध्वं नाभेरिति** । कृत्स्न एव पुरुषो मेध्यस्त्वस्य नाभेरूर्ध्वं **मेध्यतरं तस्मात्** अपि **मुखं** मेध्यतममित्यर्थः ।। ९२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं प्राधान्येन सर्गरक्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह–**ऊर्ध्वमिति** । सर्वत एव पुरुषो मेध्यः **नाभेरूर्ध्वम**तिशयेन मेध्यः ततोऽपि **मुखमस्य मेध्यतमं** ब्रह्मणोक्तम् ।। ९२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । इदानीमर्थवादपूर्वकं ब्राह्मणस्यैव श्रैष्ठ्यं हव्यकव्यादिभोक्तृत्वं निध्यादिस्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च विधत्ते **ऊर्ध्वमिति षोडशभिः** ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः** । एवं तावद्वर्णधर्माणां श्रद्धेयतमत्वमुक्तम् । इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यं वक्तुमाह **ऊर्ध्वमिति** । **तस्मान्ना**भेरूर्ध्वप्रदेशादत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति** । नाभेः ऊर्ध्वं **मेध्यतरः** अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः। हृदयमध्ये पुरुष. पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः "सर्वतःवृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल" मिति श्रुतिः । **तस्मात्** पुरुषाधिष्ठितात् **तस्य** स्वयंभुवः **मुखं मेध्यतमं** ज्ञेयम् ।। ९२ ।।

(७) **मणिरामः** । ब्राह्मणस्य प्राधान्येन सर्गरक्षकत्वात् तमेव स्तौति–**ऊर्ध्वमित्यादिना श्लोकदशकेन** ।। ९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वमुखेन शास्त्रस्य स्तुतिं अध्ययनश्रवणानुष्टानफलां कर्तुं ब्राह्मणस्तुतिमाह–**ऊर्ध्वमिति** । पुंसः सर्वतोऽपि [मेध्यत्वस्य] सिद्धत्वे सति **नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरत्वं** ततोऽपि मुखस्य **मेध्यतमत्वं** स्वयंभुवोक्तम् ।। ९२ ।।

ततः किमत आह––

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** 'उत्तमाङ्गं' मूर्धा, तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य । ज्येष्ठश्चासावन्येभ्यो वर्णेभ्यः पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टः । 'ब्रह्मणो' वेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषं तद्विहितमतः **सर्वस्य जगतो**ऽस्माद्धेतुत्रयाद् **ब्राह्मणःप्रभुः** प्रभुरिव । प्रभुर्विनयेनोपसर्पणीयः, तदाज्ञायां च धर्मे स्थातव्यम् । **धर्मतः प्रभु**र्धर्मे प्रभुरित्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः ।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ततः किमत आह—**उत्तमाङ्गेति** । तादृङमेध्यतमब्रह्ममुखोद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपात् **ज्यैष्ठ्यात्** वेदस्य च क्षत्रियाद्यपेक्षया सम्यक्**धारणात्** । सर्गस्य सृज्यमानस्य । **धर्मतो** न बलतः । **प्रभु**र्यथेष्टविनियोगकारी ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ततः किमत आह—**उत्तमाङ्गोद्भवादिति** । **उत्तमाङ्गं** मुखं **तदुद्भवत्वात्** क्षत्रियादिभ्यःपूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेद**धारणात् सर्वस्यास्य जगतो** धर्मानुशासनेन **ब्राह्मणःप्रभुः** । संस्कारस्य विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणःप्रभुः ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तस्मात्ततोपि **उत्तमाङ्गं** शिरः तदेकदेशो मुखं **तदुद्भवत्वाज्ज्यैष्ठ्यात्** प्रथमजत्वात् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति श्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । **ब्रह्मणो** वेदस्य । **सर्गस्य** सृष्टस्य ब्राह्मणादेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यं गुरवो विप्रा इत्युक्तेः विप्रस्यापि विप्रःशास्ता ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः । उत्तमाङ्गं** मुखं मेध्यतममित्युक्तत्वाद्**ब्रह्मणो** वेदस्य **धारणा**दध्यापनात् । **धर्मतो** न्यायतो हेतोरित्यर्थः **प्रभुः**स्वामी ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । उत्तमाङ्गेति । उत्तमाङ्गात्** उद्भवो यस्य स उत्तमाङ्गोद्भवः तस्मात् **उत्तमाङ्गोद्भवात्** ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति श्रुतिः । **ज्यैष्ठ्यात्** प्रथमोत्पन्नत्वात् **ब्रह्मणः** वेदस्य **धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य** विश्वस्य **ब्राह्मणः धर्मतः प्रभुः** स्मृतः ।। ९३ ।।

(७) **मणिरामः । ब्रह्मणः** वेदस्य ।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । ततः किं अत आह—**उत्तमाङ्गोद्भवादिति** । मूर्धोद्भवत्वात् पूर्वोत्पन्नत्वात् प्रवचनादियुक्तत्वात् सातिशयवेदधारणात् **सर्वस्य जगतो** धर्मानुशासने **ब्राह्मणःप्रभुः** ।। ९३ ।।

तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥९४॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम्। अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गं प्रधानम् । तं पुनर्ब्राह्मणं स्वयम्भूः **स्वादास्यान्**मुखादसृजत् । तपश्च कृत्वैषोत्तमाङ्गादुत्पत्तिः । ज्यैष्ठ्यमाह **आदितः** । यद्देवानुद्दिश्य क्रियते तद्धव्यम् । पितॄनुद्दिश्य यत् क्रियते तत्कव्यम् । तयोरभिवहनाय, देवान्पितॄंश्च प्रति प्रापणाय । **अभिवाह्यायेति** भावे कृत्यः कथञ्चिद्द्रष्टव्यः । ऽकर्मत्वाद्वहतेः । तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनं भवति । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च शीतोष्णवर्षैरोषधीः पचन्ति पाचयन्ति । अतः परस्परोपकाराद्गुप्तिः ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्यदप्याह—**तं हीति** । यतः**स्वादास्यादादितोऽसृजत्तपस्तप्त्वा** अतस्तपः प्रभावादपि प्रभुरसौ न त्वेवमन्ये तपसा सृष्टा इत्यर्थः । **हव्यं** देवभागः **कव्यं** पित्र्यभागस्तद्रूपं **यदभिवाह्यम**भिवर्तनीयं तस्मै तदर्थं तस्य देवपितृप्राप्तये इति यावत् । **गुप्तये** होमजन्यवृष्टिद्वारा ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कस्योत्तमङ्गादग्र्यमुद्धृत इत्यत आह-**तं हि स्वयम्भूरिति । तं** ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् दैवपित्र्ये **हव्यकव्ये वहनाय तपः**कृत्वा **सर्वस्य** जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यःप्रथमं सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

(४) **राघवानन्दः। अभिवाह्याय** साक्षात् वहनाय देवाद्यर्थं **गुप्तये** संरक्षणाय च यथा गुप्तं च धनमुत्तरकाले सुखहेतुस्तथा ब्राह्मणार्पितमपि । ब्राह्मणो हि निधिर्देव इति वक्ष्यति ॥ ९४ ॥

(५) **नन्दनः।** नचैषां हेतूनामसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह—**तं हीति । आस्यान्मुखाद्धव्यकव्यातिवाह्याय** । हव्यं दैवं कव्यं पित्र्यमतिवाह्यमतिवाहनं प्रापणं देवान् पितॄंश्च हव्यकव्यादि मन्त्रैः प्रापयितुमिति यावत् । अत्र स्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्भवत्वं समर्थ्यते । **तपस्तप्त्वे**त्यादरातिशयः । **आदित** इति ज्यैष्ठ्यम् । हव्यकव्यातिवाह्यायेति वेदधारणम् । **अस्य गुप्तय** इति प्रपञ्चरक्षणम् । गुप्तिश्चाध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरित्यवगन्तव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। तमिति । स्वयंभूः तपस्तप्त्वा स्वात् आस्यात्** मुखात् **आदितः** तं ब्राह्मणं **हव्यकव्याभिवाह्याय** असृजत् । हव्यकव्यानां अभिवाह्यः हव्यकव्याभिवाह्यः तस्मै हव्यं देवानां कव्यं पितॄणां प्रापकायेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

(७) **मणिरामः।** देवार्थद्रव्यं **हव्यं** पितृयोग्यं **कव्यम्। अभिवाह्याय** वहनाय ॥ ९४ ॥

(८) कस्य पुनरयं उत्तमाङ्गादुद्भूत इत्यत आह–**तमिति**। **तं** ब्राह्मणं **स्वयंभूः** आत्ममुखात् **तपः** कृत्वा देवपित्रन्न**वहनार्थं** जगद्रक्षार्थं च प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

यस्यास्येन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥९५॥

(१) **मेधातिथिः**। हव्यादिवहनं पूर्वोक्तं दर्शयति। त्रिदिवमोको गृहं येषां त एवमुच्यन्ते स्वर्गवासिनो देवाः। ब्राह्मणेन भुक्तमन्नं देवा उपतिष्ठन्ति। श्राद्धे पित्र्यस्य कर्मणोऽङ्गभूतं विश्वेदेवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनं विहितम्। तदपेक्ष्यैतदुक्तम्। **किं भूतमन्यदधिकं** श्रेष्ठं ततस्तस्मादिति स्वयं विस्मयते। देवाः पितरश्चोत्तमस्थाना मध्यमस्थानाश्चाप्रत्यक्षा न तेषां भोजनोपायोऽन्योऽस्त्यन्यतो ब्राह्मणभोजनादतो महान्ब्राह्मणः ॥ ९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यस्यास्येनेति**। आस्येनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ॥ ९५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति–**यस्यास्येनेति**। यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा **हव्यानि पितरश्च कव्यानि** भुञ्जते **ततो**ऽन्यत् प्रकृष्टतमं **भूतं किं** भवेत् ॥ ९५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तमेवाह **यस्येति**। **यस्य** ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन "ब्राह्मणे मनुष्ये" ष्विति श्रुतेः। अग्निरिव देव इति शेषः। **हव्यानि** देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि **कव्यानि** पित्रुद्देश्यानि श्राद्धादीनि **किं भूतं** जन्तुः दत्तस्य फलप्रापकं वा **ततो** विप्रात् ॥ ९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यस्येति। यस्य** ब्राह्मणस्य **आस्येन** मुखेन **देवताःपितरश्च हव्यकव्यानि अश्नन्ति** भुञ्जते। **ततः**ब्राह्मणात् **अधिकं किं भूतं** कः प्राणाधिक [प्राणी अधिकः] इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

(७) **मणिरामः**।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च **यस्येति। यस्य** ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावाः त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनो देवाः **हव्यानि** अनवरत**मश्नन्ति पितरश्च कव्यानि ततोऽन्यत्** प्रकृष्टं **किं भूतं** स्यात् ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥९६॥

(१) **मेधातिथिः**। पृथिव्यां ये भावाः स्थावरा वृक्षादयो जङ्गमाः कृमिकीटादयस्ते भूतशब्देनोच्यन्ते। तेषां ये प्राणिन आहारविहारादिचेष्टासमर्थास्ते श्रेष्ठाः।

ते हि पटुतरं सुखमनुभवन्ति। तेषां ये बुद्ध्या जीवन्ति हिताहिते विचिन्वन्ति श्वशृगालादयः। ते हि घर्मेणोपतप्ताः छायामुपसर्पन्ति, शीतेनार्दिता आतपं; निराहारं स्थानं त्यजन्ति। तेषामधिकतरा मनुष्याः तेषां च ब्राह्मणाः। ते हि लोके पूज्यतमाः, न च सर्वेण परिभूयन्ते। जातिमात्राश्रयं हि तद्वधे महत्प्रायश्चित्तम् ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तर्हि यथा तथा ब्राह्मणः श्रेयानित्यध्ययनादिप्रकर्षो व्यर्थ इति नेत्याह—**भूतानामिति**। **भूतानाम्** आकाशादिभूतविशेषाणां मध्ये **प्राणिनः** प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि। तेषां वरस्वरूपाणां मध्ये वराः **बुद्धिजीविनः**। स्वबुद्धिकृतचेष्टया स्वहिताचरणक्षमाः श्रेष्ठाः ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **भूतानामिति**। भूतारब्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये **प्राणिनः** कीटादयः **श्रेष्ठाः**। कदाचित्सुखलेशात्। तेषामपि **बुद्धिजीविनः** सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्वादयः। तेभ्योऽपि मनुष्याः प्रकृष्टज्ञानसंबन्धात्। तेभ्योऽपि **ब्राह्मणाः** सर्वपूज्यत्वात् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **भूतानां** स्थावरजङ्गमानां मध्ये **प्राणिनो** जङ्गमाः महीलतादिभ्यः **श्रेष्ठाः**। तेष्वपि **बुद्धिजीविनः** पशुतिर्यञ्चः। तेषु **नराः** ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः**। न च सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येति श्लोकाभ्यामाह—**भूतानामिति**। अनयोः पूर्वश्लोको दृष्टान्तार्थः। **भूतानां** जङ्गमस्थावराणां **प्राणिनो** जङ्गमाः **बुद्धिजीविनः** पश्वादयः।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **भूतानां** चराचरादीनां मध्ये **प्राणिनः** प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ।। ९६ ।।

(७) **मणिरामः**।

(८) **गोविन्दराजः**। अधुना विद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणं स्तोतुमाह—**भूतानामिति**। **ब्राह्मणेष्विति**। **भूतानां** स्थावरजङ्गमानां मध्यात् प्राणिनां सर्वेषां गुणवत्त्वेपि ये तूद्रिक्तचैतन्या वृश्चिकादयः। ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरसुखानुभवात् **श्रेष्ठाः**। तेभ्योऽपि श्वादयो **बुद्धिजीविनः** निरन्नसान्नदेशगमागमकारणात्। **तेभ्योऽपि** मनुष्याः विशिष्टविज्ञानात्। तेभ्योऽपि **ब्राह्मणाः** अपवर्गाधिकारयोग्यत्वात् ।। ९६ ।।

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ।।९७।।

(१) **मेधातिथिः**। विदुषां श्रैष्ठ्यं महाफलेषु यागादिष्वधिकारात्। तेषामपि **कृतबुद्धयः** परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्था न बौद्धादिभिः कलुषीक्रियन्ते। तेषामपि **कर्तारः**

कर्मणामनुष्ठातारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिषिद्धासेवनाच्च नोपहन्यन्ते । तेषामपि **ब्रह्मवादिनः** ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्र ह्यक्षय्यानन्दः ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसः** कर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । **कृतबुद्धयः** कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । **कर्तारो** विदित्वानुष्ठातारः । **ब्रह्मवादिनो** ब्रह्मकाण्डार्थतत्त्व-विदः । ब्रह्मवेदिन इति क्वचित्पाठः । अत्र च सर्वत्र पूर्वपूर्वविशेषणवतामेवोत्तरोत्तर-विशेषसंबन्धाद्वैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरेष्वननुवृत्त्यापत्तेः ।। ९७ ।।

(३) कुल्लूकः । **ब्राह्मणेषु चेति । ब्राह्मणेषु** तु मध्ये **विद्वांसो** महाफलज्योतिष्टो-मादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योऽपि **कृतबुद्धयः** अनागतेऽपि कृत मयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठानेषूत्पन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः । तेभ्योऽपि **अनुष्ठातारः** हिताहित-प्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः । तेष्वपि विद्वांसः**यज्ञशास्त्रविदः। तेषु **कृतबुद्धयः** कृतं कर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा, आलस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथात्व-निश्चये अनुष्ठातारो ये ते **कर्तारः** । तेष्वपि **ब्रह्मविदो** ब्रह्मतत्त्वज्ञाः **श्रेष्ठा** इति सर्वत्रा-नुषज्यते । सर्वकर्मणां पारंपर्येण ब्रह्मण्येव तात्पर्येणोपयोगात् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवदुक्तेः ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः । विद्वांसो** वेदविदः । **कृतबुद्धयः** परिचितवेदार्थाः । **कर्तार**-श्चोदितकर्मकृतः । **ब्रह्मवेदिनः** परमार्थवेदिनः । एवं वदता ब्रह्मविद्भिरपि कर्म कर्तव्य-मिति सूचितम् ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ब्राह्मणेष्विति** । सम्यक्कृता बुद्धिर्यैस्ते **कृतबुद्धय**स्तेषु कृत-बुद्धिषु कर्म**कर्तारः** श्रेष्ठाः । कर्मकर्तृषु **ब्रह्मवेदिनः** श्रेष्ठाः ।। ९७ ।।

(७) **मणिरामः । कृतबुद्धयः** शास्त्रोक्तानुष्ठानेषु उत्पन्नकर्तव्यताबुद्धयः **ब्रह्मवेदिनः** तत्त्वज्ञानिनः ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तेभ्योऽपि **विद्वांसः** महाफलकर्माधिकारात् तेभ्योऽपि **कृतबुद्धयः** शास्त्रार्थानुष्ठानेषूत्पन्नसङ्कल्पाः । तेभ्योऽप्य**नुष्ठातारः** इष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारयुक्तत्वात् । तेभ्योऽपि ज्ञातात्मानः अपवर्गफलत्वात् ।। ९७ ।।

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । विद्वत्तादिगुणसम्बन्धिनो ब्राह्मणस्य विशेषे दर्शिते जातिमात्र-ब्राह्मणं कश्चिदवमन्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । **उत्पत्तिरेव** गुणानपहाय जन्मैव, ब्राह्मणस्य जातिरेव **शाश्वती धर्मस्य मूर्तिः** शरीरम् । **धर्मार्थमुत्पन्नो** द्वितीयेन

जन्मनोपनयनेन संस्कृतः । सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मत्वाय **कल्पते** सम्पद्यते । धर्मशरीरमुज्झित्वा परानन्दभाग्भवतीति स्तुतिः ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उत्पत्तिरिति** । या विप्रस्य शरी**रोत्पत्तिः** सा धर्मस्य मूर्तिर्मूर्तावस्था शरीर्यवस्थेति यावत् । **शाश्वती** चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः । तदाह–**स हीति । धर्मार्थं** धर्मोत्पादनार्थं किंचान्येभ्योऽस्यैतदधिकं, यथाऽसौ **ब्रह्मभूयाय कल्पते** । मोक्षाय समर्थो, न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानधिकारात् । अत एवोक्तं पुराणे–"क्षत्रियस्यापि यतिधर्मो निधीयत" इति । यतिधर्मा यमनियमादिः न तु यतितैव । अत्रापि षष्ठाध्याये ब्राह्मणस्येत्युपसंहरिष्यति ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः । उत्पत्तिरेवेति** । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि यस्मादसौ धर्मार्थं जातःधर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः । अत्र हेतुरुत्पत्तिरिति । मूर्तिर्देह** इव । **शाश्वती** शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुत्वात् **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मत्वाय मुक्तय इति यावत् । अन्यथा ब्राह्मण्यावाप्तिर्व्यर्थैवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः** । वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न संस्कारविशेषत इत्याह-**उत्पत्तिरिति** । उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरम् । **कल्पते** शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः । उत्पत्तिरिति । विप्रस्य मूर्तिः धर्मस्य** मूर्तिरित्यर्थः । **शाश्वती** एषा उत्पत्तिः उदिता । **सः** ब्राह्मणः **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मरूपाय **कल्पते** समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(७) **मणिरामः । ब्रह्मभूयाय** कल्प्यते आत्मज्ञानाय सम्पद्यते ॥ ९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । किञ्च **उत्पत्तिरिति** । जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्य अविनश्वरं धर्मस्य शरीरं, यस्मादसौ धर्मार्थमुत्पन्नः उपनीतः सन् आत्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय सम्पद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥९९॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वलोकस्योपरि भवति । श्रैष्ठ्यमुपरिभावेनाह । **ईश्वरः सर्वभूतानामिति** प्रभुत्वं, धर्माख्यस्य कोषस्य **गुप्तये** जायते । द्रव्यसञ्चयः **कोषः** । उपमानाद्धर्मसञ्चय उच्यते कोष इति ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मण इति । जायमान** एव **पृथिव्याम**धीश्वरो भूत्वा **जायते** । न तु क्षत्रियादिः । अतोऽसौ **सर्वभूतानामीश्वरः** । स्वेच्छया आदेष्टा यतः उपदेशादिद्वारा धर्मस्वरूपस्व**कोशस्य गुप्तये**ऽसौ जनितः ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **ब्राह्मण इति** । यस्माद्**ब्राह्मणो जायमानः** पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । **सर्वभूतानां** धर्मसमूहरक्षायै प्रभुःब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किं च **जायमानो** जातमात्रः **पृथिव्यां** वर्तमानो नामाधिक्येन । आधिक्यमाह **ईश्वर इति** । **धर्मकोशस्य** वेदस्य "वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" तथा "कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धीति" स्मृतेः ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः** । **पृथिव्यां** पृथिवीजातेष्व**धिजायत** उपरि जायते सर्वस्माद्विशिष्ट इत्यर्थः । अत एव **सर्वभूतानामीश्वरः** । **धर्मकोशस्य** वेदस्य ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ब्राह्मणेति** । **जायमान** उत्पन्नमात्रो **ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य** धर्म एव भाण्डागारः तस्य **गुप्तये** रक्षणाय **ईश्वरः** प्रभुः ॥ ९९ ॥

(७) **मणिरामः** । **अधिजायते** श्रेष्ठो भवति ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **ब्राह्मण इति** । यस्माद्**ब्राह्मण उत्पद्यमानः** धर्मसंचयरक्षणार्थं **सर्वभूतानामीश्वरः** प्रभुः सन् **पृथिव्यामधिकः** एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः **जायते** तस्मादसौ मूर्तिः **धर्मस्य** शाश्वती पूर्वोक्तहेतुरयम् । **कोशो** धनसंचयः (न) इहोपचारात् कोशशब्दः । तद्गोप्तृत्वं च ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वधर्माणाम् । ॥ ९९ ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥१००॥

(१) **मेधातिथिः** । असन्तुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समाधत्ते । **सर्वमिदं** त्रैलोक्यान्तर्वर्ति धनं **ब्राह्मणस्य स्वम्** । नात्र प्रतिग्रहो विद्यते । प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति, न प्रतिग्रहीतृतयेति । प्रशंसैषा न विधिरत **एवार्हतिशब्दः** । **अभिजनो**ऽभिजाततातिविशिष्टत्वम् ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सर्वं स्वमिति** । सर्वस्याब्राह्मणस्य यत्संबन्धि **स्वं** तत् **ब्राह्मणस्यैव** । एतच्च तस्य हरणे दोषाल्पत्वेनोपचारात् । तत्र हेतुः **श्रैष्ठ्येनेति** । **अभिजन** उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः** । **सर्वं स्वमिति** । यत्किंचिज्जगद्वर्ति धनं तद्**ब्राह्मणस्य स्वमिति** स्तुत्योच्यते । स्वमिव स्वं न तु स्वमेव ब्राह्मणस्यापि मनुनाऽस्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवत्वे**नाभिजनेन** श्रेष्ठतया **सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति** सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः** । **अभिजनेन** उत्कृष्टस्थानजन्मना ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । [**सर्वं स्वमिति** स्तुत्योच्यते स्वमिव स्वम्] स्तेयादिषु पतन-दण्डप्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ १०० ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेति । इदं वस्तु **यत्किञ्चित्**स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं **सर्वं स्वं ब्राह्मणस्ये**त्यर्थः । **इदं सर्वं** विश्वस्याधिपत्यं ब्राह्मणः**श्रेष्ठत्वेन** अर्हति । **अभिजनेन** कुलाभिमानेन ॥ १०० ॥

(७) **मणिरामः** । **अभिजनेन** ब्रह्ममुखोद्भवत्वेन ॥ १०० ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सर्वं स्वमिति** । वक्ष्यमाणास्तेयादिशास्त्रविरोधात् अस्य च श्रुतिप्रधानत्वात् **सर्वं** जगद्गतं द्रव्यजातं **ब्राह्मणस्वमिव** स्तुत्योच्यते । तत्र स्वयमेव यस्मात् **श्रेष्ठेनाभिजनेन** मुखोद्भवत्वेन **सर्वं ब्राह्मणो** योग्यो भवति स्वीकर्तुं तस्मात्तस्येदं सर्वं स्वमेव ॥ १०० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥१०१॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्परगृह अतिथ्यादिरूपेण **भुङ्क्ते** तदात्मीयमेव । नैवं मन्तव्यं परपाकेनेति । **स्वं वस्ते** याचित्वाऽयाचित्वा वा वस्त्रं लभते नासौ तस्य लाभाय, अपि तु स्वकस्याच्छादने विनियोगः । तिष्ठतु तावदात्मोपयोगि यद् गृह्णाति तत्र प्रभुत्वम् । यदन्येभ्यो ददाति परकीयं तदपि तस्य नानुचितम् । **आनृशंस्यं** कारुण्यम् । तदीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां राजानः स्वानि धनान्युपभुञ्जते । अन्यथा यद्यसाविच्छेत् 'अहमेतदादाय स्वकार्ये विनियुञ्जीयेति' तदा सर्वे निर्धनाः निरुपभोगाः स्युः ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्वमेवेति** । क्षत्रियादिर्यत्स्वार्जितमपि **भुङ्क्ते** आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्वमेव । अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात्तस्यासौ प्रेष्य इव प्रेष्यो भृत्यःभृत्य इवेत्यत आह-**आनृशंस्यादिति** । **ब्राह्मणस्य** करुणया प्राणिनां स्वेच्छया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वान्न मुख्या प्रभुतेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **स्वमेवेति** । यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते परस्य च वस्त्रं परिधत्ते परस्य गृहीत्वाऽन्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववत्स्तुतिः । एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **वस्ते** परिदधाति वसनादिकं **आनृशंस्याद**कार्पण्यात् कारुण्याद्वा ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **स्वमिति** । **ब्राह्मणः**स्वमेव वस्तु **भुङ्क्ते** भोजनं करोति । **स्वं वस्ते** स्ववस्तु स्ववस्त्रं वस्ते आच्छादयति । वस आच्छादने इत्यस्य धातोःरूपम् ।

ब्राह्मणस्य **आनृशंस्यात्** कृपात **इतरे जनाः** क्षत्रियादयः **भुञ्जते** भोगं कुर्वते इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(७) **मणिरामः** ।

(८) **गोविन्दराजः** । **एवं च स्वमिति** । यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनादि असौ करोति तत् तस्य स्वमेवेति पूर्ववत् स्तुतिः । एवं **चानृशंस्यात्** तद्गतकारुण्या**दन्ये जना** भोजनाच्छादनादि कुर्वते ॥ १०१ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥१०२॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वस्याः ब्राह्मणस्तुतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवंविधमिदं महार्थं शास्त्रं यत्तस्य–स्वमहिम्नाऽऽत्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं**–इमानि कर्माणि कर्तव्यानि इमानि वर्ज्यानि–एष **विवेकस्त**दर्थम् । **शेषाणां** च क्षत्रियादीनाम् । अनुपूर्वशः प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुषङ्गात्क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकृतमाह–**तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य धर्माधर्म**विवेकार्थं शेषाणां** क्षत्रियाणां वैश्यानां **चानुपूर्वशो** ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते–**तस्य कर्मविवेकार्थमिति** । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं **शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **स्वायंभुवो** ब्रह्मपुत्रो **धीमान्** सर्वविषयज्ञानवान् **मनुरिदं शास्त्रं** विरचितवान् ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **तस्य** ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं** इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुद्ध्यर्थं **शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **इदं** मन्वाख्यं **शास्त्रं अकल्पयत्** पूर्वसर्गानुरोधात् ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः** । एवं तावद्ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रप्रयोजनमाह–**तस्येति** । तस्य ब्राह्मणस्य **शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **शास्त्रमकल्पयत्** पूर्वं भगवता विस्तरेण कृत्वा ग्राहितं स्वयं कृतं ग्रन्थं संगृहीतवान् । नैवं चेत्शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं शेषाणां** क्षत्रियादीनां कर्मविवेकार्थं **अनुपूर्वशः** क्रमेण **स्वायंभुवो मनुः इदं शास्त्रं अकल्पयत्** कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

(७) **मणिरामः** । इदानीं नवश्लोकैः शास्त्रप्रशंसामाह–**तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य । **शेषाणां** क्षत्रियादीनाम् ॥ १०२ ॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह- **तस्येति** । ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य **ब्राह्मणस्य** प्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थं **शेषाणां** क्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गतः **तद्विवेकार्थं** एतत् प्रजापतिनप्ता प्रशस्तबुद्धिमान् **मनुः** कल्पितवान् ।। १०२ ।।

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ।।१०३।।

(१) **मेधातिथिः । अध्येतव्यं प्रवक्तव्यमि**त्यर्हे कृत्यो न विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रभृति शास्त्रं प्रवर्तिष्यते । अयं ह्यध्याययोऽर्थवाद एव । नात्र **कश्चिद्विधिरस्ति** । तेन यथा 'राजभोजनाः शालयः' इति शालिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजननिषेधः, एवमत्रापि **नान्येन केनचिदिति** नायं निषेधः, केवलं शास्त्रस्तुतिः—'सर्वस्मिञ्जगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः, सर्वशास्त्राणां शास्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याध्ययनप्रवचनार्हं न सामान्येन शक्यते अध्येतुं प्रवक्तुं वा । अत एवाह **प्रयत्नत इति** । यावन्न महान्प्रयत्न आस्थितो, यावन्न शास्त्रान्तरैस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृत आत्मा, तावदेतत्प्रवक्तु न शक्यते । अत एवाध्ययनेन श्रवणं लक्ष्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न सम्पाठे । विधौ ह्यध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायैव स्यात् । न च विधौ श्रवणमध्ययनेन लक्ष्यत इति युक्तं वक्तुम् । न विधेये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणान्तरानुसारेण गुणवादो न दोषाय । तस्मात्त्रैवर्णिकार्थं शास्त्रम् । एतच्च परस्ताद्विशेषतो वक्ष्यते ।। १०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विदुषेति । प्रयत्नतो**ऽवश्यमध्येतव्यम् । अन्ययोस्त्वनियमः । **शिष्येभ्यस्तु** प्रवचनमन्येन न कर्तव्यं किंतु विप्रेणैव । **सम्यक्** यथाविधि ।। १०३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** विदुषेति । एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन **ब्राह्मणेन** एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं **प्रयत्नतोऽध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्चेदं** व्याख्यातव्यं **नान्येन** क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि निषेकादिश्मशानान्तैरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति **मेधातिथि**मतं, तन्न मनोहरं, द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु अधीयीरंस्त्रयो वर्णा इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणैवाध्यापनमिति विधाने (न) संभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेर्ग्रहः ।। १०३ ।।

(४) **राघवानन्दः । विदुषा**ऽधीतवेदवेदाङ्गेन **प्रयत्नतः** प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना **नान्येन** क्षत्रियादिना । अयमर्थः । इदं हि धर्मशास्त्रं धर्मवक्तृत्वं च विप्रस्यैव न राजन्यादेः । तेनात्र विधिनिषेधाभ्यां विप्र एवाधिक्रियते । वैदिकत्वाविशेषेपि बृह-

स्पतिसव इव, अध्येतव्यमित्यर्हार्थे । **नान्येनेति** । राजभोजनाः शालय इतिवन्नान्येषां निषेध इति **मेधातिथिः** ।। १०३ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ शास्त्राध्ययनेऽधिकारिणमाह-**विदुषेति** । **विदुषा** साङ्गवेद-विदा । **प्रयत्नत** आदरेण । **अन्येना**विदुषा ब्राह्मणेन, विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थः ।। १०३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विदुषेति** । **ब्राह्मणेन इदं** धर्मशास्त्रं अशेषतः सम्पूर्णतः **प्रयत्नतः** अध्येतव्यम् । **सम्यक्ज्ञानेन** सम्यक्प्रकारेण केनचित्विदुषा **शिष्येभ्यः वक्त-व्यम्** ।। १०३ ।।

(७) **मणिरामः** । **अध्येतव्यं प्रयत्नत** इत्यनेन ब्राह्मणेनैवाध्यापनार्थं यत्नेना-ध्ययनं कर्तव्यम् । क्षत्रियवैश्याभ्यां तु धर्मज्ञानार्थमेवाध्येतव्यम् । न त्वध्यापनार्थमित्यु-क्तम् ।। १०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विदुषेति** । हिताहितानीच्छता तज्ज्ञेन **ब्राह्मणेनेदं शास्त्रं प्रयत्नेनाध्येतव्यमिति** ब्राह्मणस्य प्रयत्नाध्ययनार्थोऽयमारंभः । प्रयत्नग्रहणात् क्षत्रिय-वैश्ययोरप्ययत्नाध्ययनाधिकारः । तथा च "निषेकादिश्मशानान्त" इत्यादि वक्ष्यति । नतु ब्राह्मणवद्यत्नातिशयः । न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिद्धयति, तत्र ब्राह्मणविशेषणस्य प्रयत्नशब्दस्यानुपादानात्, न च क्षत्रियवैश्ययोरप्यनेनैव सिद्धयति । निषेकादीत्ये-तदनारम्भे प्रयत्नशब्दस्यैवंविधविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् । न हीह क्षत्रियवैश्यग्रहण-मस्ति । सति निषेकादिशास्त्रेऽस्मिंश्च एतल्लभ्यते द्विजातिमात्रस्याध्ययनाधिकारो ब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति । **शिष्येभ्यश्च** ब्राह्मणेनैतत् **प्रवक्तव्यं** न क्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारार्थोऽयमारम्भः अन्यस्याध्यापननिषेधार्थश्च । यथा [यत्तु] अर्थवादत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तं तदसिद्धम् अर्थप्रतीतेः । अर्थस्य चार्थ-वादत्वे सति प्रयत्नकृतो विशेषो न भवति । तन्मा नामात्रभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्रा-ध्यापनाधिकारोऽन्यस्य निषेध इत्ययं पुर्नविशेषोऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्तु अधीयीरंस्त्रयो वर्णा इत्यादि स वेदविषयोऽनुवाद इति व्याख्यास्यामः ।। १०३ ।।

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ।। १०४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एवं सम्बन्धिद्वारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वाऽधुना साक्षात्स्तौति । इदं शास्त्रं जानानः **शंसितव्रतो** भवतीति परिपूर्णयमनियमानुष्ठायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायं ज्ञात्वा तद्भयादनुतिष्ठति सर्वान् यमनियमान् यथाशास्त्रं सर्वमनुतिष्ठति । अनुतिष्ठन्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धकर्मजनितैर्**दोषैः** पापैः **न लिप्यते** न सम्बध्यते ।।१०४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमत-**इदमिति**। **शंसितव्रतः** चीर्णव्रतः **कर्मजन्यैर्दोषैः** पापैर्मनोवाक्कायकारणभेदभिन्नैर्न **लिप्यते** प्रैत्यवायज्ञानेन तत्रा-प्रवृत्तेः ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **इदं शास्त्रमिति**। **इदं शास्त्रं** पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा **शंसित-व्रतो**ऽनुष्ठितव्रतः **मनोवाक्कायसम्भवैः** पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **शंसितव्रतो**ऽनुष्ठितब्रह्मचर्यादिव्रतः **कर्मदोषैः** पापैः ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः**। शास्त्राध्ययनस्य फलमाह-**इदमिति** ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **इदमिति**। **शंसितव्रतः** परिपूर्णव्रतः ब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

(७) **मणिरामः**। **संशितव्रतः** कृतव्रतः ॥ १०४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **इदमिति**। **इदं शास्त्रं** पठन् **ब्राह्मणः** एतदर्थावबोधेन **शंसितव्रतः** अविकलगमनियमः सन् **मनोवाक्कायजैः** विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवन-जनितैः पापैः न संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्तसप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पङ्क्तिपावनो भवति। विशिष्टानुपूर्वीकः सङ्घातः **पङ्क्ति**-रुच्यते। तां **पुनाति** निर्मलीकरोति। सर्वे दुष्टास्तत्सन्निधानाददुष्टाः सम्पद्यन्ते। **वंश्या**-न्स्वकुलसम्भूतान्**सप्त परा**नुपरितनान्पित्रादीनागामिनोऽ**वरान्** जनिष्यमाणान्। समुद्र-पर्यन्तां पृथिवीं प्रतिग्रहीतुमर्हति। धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुः, इतश्च सर्वे धर्मा ज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पुनातीति**। **पुनाति** निष्पापां करोति। **पङ्क्तिं** एक-पङ्क्तिस्थां जनतां **वंश्यान्** स्ववंशे जातान् पूर्वापरान् **सप्तसप्त**। **पृथिवीमिति** विद्या-निमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम्। पृथिवीं भूमात्रमर्हति। किं वा वाच्यं अपि चेमां पृथ्वीं **कृत्स्नां** सर्वधनपूर्णा**मर्हतीति** ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **पुनातीति**। **इदं** शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते। अपाङ्क्त्योपहतां **पंक्ति**मानुपूर्व्या निविष्टजनसमूहं पवित्रीकरोति वंशभवांश्च **सप्तपरा**न्पित्रादीन् **अव-रांश्च** पुत्रादीन्**पृथिवीमपि सर्वां** सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **पुनातीति**। पङ्क्तिम्। यस्यां पङ्क्तौ भुङ्क्ते पठति वा **परान्** पित्रादीन् **अवरान्** पुत्रादीन् विशिष्टसंस्कारवत्कुलजत्वात् **कृत्स्नां** ससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन। धर्मज्ञता प्रतिग्रहे हेतुः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः** । शास्त्राध्यायिनो वैशिष्ट्यमाह **पुनातीति** ।। १०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **पुनातीति** । पङ्क्तिं **वंश्यांश्च** वंशे भवा वंश्यास्तान् ।।१०५।।
[यथेति[1] । **त्रिवेदाध्ययनं** त्रयाणां वेदानां अध्ययने यथा फलं भवेत् स्वर्गसाधनं भवेत् । तथा **स्वर्गं इच्छता** ब्राह्मणेन **नियतं** इदं धर्मशास्त्रं **अध्येतव्यम्** ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः** । **सप्त सप्त परावरान्** वंश्यान् **परान्** पित्रादीन् सप्त **अवरान्** पुत्रादीनित्यर्थः । महादानप्रतिग्रह एकस्य निषिद्धः । यस्त्वेतादृशस्तस्य न पृथिवीदान-प्रतिग्रहदोष इति ज्ञापनार्थं **कृत्स्नां पृथिवीमर्हतीत्युक्तम्** ।। १०५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। किञ्च **पुनातीति** । भोजनादानपङ्क्तिसंबन्धादपवित्री-भूतां **पङ्क्तिं** शास्त्रस्थत्वात् पङ्क्तिपावनत्वे सति **पवित्रीकरोति** । **तथैवान्वयान् सप्त परान्** अतीतान् पित्रादीन् **सप्तावरान्** आगामिनः **पुनाति** । **समग्रां चेनां पृथिवीं** प्रति-ग्रहीतुमर्हति । विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ।। १०५ ।।

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।
इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं परम् ।। १०६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **स्वस्त्य**भिप्रेतस्यार्थस्याविनाशः । **अयनं** प्रापणम् । स्वस्ति प्राप्यते येन तत्**स्वस्त्ययनम् श्रेष्ठम**न्येभ्यो जपहोमादिभ्यः । न हि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानं सम्भवति, अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्छ्रेष्ठमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थ-वाक्यान्येव श्रेयस्यान्यनुष्ठानं तु क्लेशकरमत उच्यते श्रेष्ठमिति **इदं बुद्धिविवर्धनम्** । शास्त्रे ह्यासेव्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्ग्रन्थिप्रमोक्षाद्बुद्धिविवृद्धिः प्रसिद्धैव । **इदं यशस्यम्,** धर्मज्ञः संशयानैः पृच्छ्यमानः ख्यातिं लभते । यशसो निमित्तं 'यशस्यम्' । विद्वत्तौदार्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धिर्**यशः निःश्रेयसं** दुःखाननुविद्धायाः प्रीतेः स्वर्गापवर्ग-लक्षणायास्तत्प्राप्तिहेतुकर्मज्ञानहेतुत्वान्निः**श्रेयसं परं** श्रेष्ठम् ।। १०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **इदं स्वस्त्ययनमिति** । स्वस्ति समृद्धिः तस्याः **अयनं** स्थानं **श्रेष्ठं** धर्मादीनां प्रशस्ततमं निःश्रेयसं निश्चितस्य श्रेयसो मोक्षस्य साधनम् ।। १०६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **इदमिति** । अभिप्रेतार्थस्याविनाशः **स्वस्ति तस्यायनं** प्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च **श्रेष्ठं** स्वस्त्ययनान्तरा-त्प्रकृष्टं **बुद्धिविवर्द्धन**मेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं **यशस्यं** विद्वत्तया ख्यातिलाभात् । **परं** प्रकृष्टं **निःश्रेयसं** निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायो-पदेशकत्वात् ।। १०६ ।।

---

(१) यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ।।

(४) **राघवानन्दः।** **स्वस्त्ययनं** माङ्गल्यं स्वस्ति अभिप्रेतार्थाविनाशस्तस्य अयनं प्रापणमिति वा । **श्रेष्ठ्यं** दृष्टादृष्टार्थत्वात् । **बुद्धिविवर्धनम्** बुद्धिःसद्बुद्धिः । आयुष्यं परदारादिसेवाराहित्यादृदृष्टादृष्टायुः क्षयाभावात्। **निःश्रेयसं** संस्काराचारकर्मादि-परंपरया तत्त्वज्ञानसाधनम् । **परमिति** विशेषणात् यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा भवन्ति स ब्रह्मणःसायुज्यं सलोकतां गच्छतीत्याद्युक्तेः ।। १०६ ।।

(५) **नन्दनः** । शास्त्रप्रसङ्गमाह—**इदमिति** । स्वस्त्ययनं स्वस्ति कल्याणं धर्म इति यावत् तत् प्राप्त्युपायः स्वस्त्ययनम् । **यशस्य** यशस्करम् । **निःश्रेयसमपवर्गनिमित्तम्** ।। १०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । इदं धर्मशास्त्रं **परमुत्कृष्टं नैश्रेयसं** मोक्षसाधनमित्यर्थः ।। १०६ ।।

(७) **मणिरामः** । अभीप्सितस्यार्थस्य अविनाशः **स्वस्ति,** तस्य **अयनं** प्राप-कमित्यर्थः ।। १०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं शास्त्रं साक्षात् स्तौति—**इदमिति** । **इदं** अन्यस्मात् स्वस्त्ययनकर्मणः **श्रेष्ठं** अतिशयेन प्रशस्यं, **स्वस्त्ययनं** अविनाशप्रापकम् । विनाशो-पशमकर्मावबोधेन, **बुद्धिविवर्धनं** च शास्त्रार्थपरिगणनात्, बुद्धिविकासेन यशो-निमित्तं च सततं सर्वकालं ख्यातिकरत्वात्, **परं** प्रकृष्टं **निःश्रेयसं** निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधकत्वात् ।। १०६ ।।

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ।। १०७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । इदानीं स्वशास्त्रस्य स्वविषये साकल्येन वृत्तेरन्यनिरपेक्ष-तामाह। कश्चिद्यो नाम धर्मः स सर्वः शास्त्रेऽस्मिन्कात्स्न्येनाभिहितः । न तस्माद्धर्म-ज्ञानाय शास्त्रान्तरापेक्षा कर्तव्येत्यतिशयोक्तिः स्तुतिः । **अस्मिञ्छास्त्रे धर्मः** स्मार्तोऽ-**खिलेन** निःशेषेणोक्तः । **गुणदोषौ** च **कर्मणाम्** । इष्टानिष्टे फले 'गुणदोषौ कर्मणां' यागादिब्रह्महत्यादीनाम् । एवं हि साकल्यं भवति यत् कर्मस्वरूपमितिकर्तव्यताफल-विशेषः कर्तृविशेषसम्बन्धो नित्यकाम्यताविवेकः । एतत्सर्वं गुणदोषपदेन प्रतिज्ञातम् । धर्म इत्युक्ते कर्मग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् ।

चतुर्णामपि वर्णानाम् । एतदपि साकल्यार्थम् । यो नाम कश्चिद्धर्मेऽधिकृतस्तस्य सर्वस्येतो धर्मलाभः । **आचारश्चैव शाश्वतः** । आचारप्रमाणको धर्म 'आचार' इत्युक्तः । द्वितीये चैनं विवेक्ष्यामः । **शाश्वतो** वृद्धपरम्परया नेदानीन्तनैः प्रवर्तितः ।। १०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्निति ।** धर्माधर्मसाधनं कर्मगुणदोषौ, हिंसादिकर्मणि वैधत्वे गुणवत्त्वमवैधत्वे दोषवत्त्वमिति । **आचारः** साक्षाद्धर्ममजनयन्नपि धर्मसाधनाङ्गमाचमनादि ।। १०७ ।।

(३) **कुल्लूकः । अस्मिधन्र्म इति । अस्मिन्** कात्स्र्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा । **कर्मणां** च विहितनिषिद्धानामिष्टानिष्टफले । वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप **आचारः शाश्वतः** पारंपर्यागतः । धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथक् निर्देशः ।। १०७ ।।

(४) **राघवानन्दः । अखिलेन** समग्रेण **गुणदोषौ** विहितस्य करणं गुणः निषिद्धाचरणं दोषः तदुभयमप्युक्तम् ।। १०७ ।।

(५) **नन्दनः ।** अत्र कारणमाह **अस्मिन्निति । कर्मणां** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोषा**विष्टं फलं गुणः, अनिष्टं दोषः । धर्माधिकारनिमित्तं शौचाचमनादिलक्षणः क्रियाविशेष **आचारः** ।। १०७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अस्मिन्निति । अस्मि**न्धर्मशास्त्रे **अखिलेन** प्रकारेण **धर्म उक्तः ।** अस्मिन् धर्मशास्त्रे **चतुर्णामपि वर्णानां गुणदोषौ** उक्तौ । **शाश्वताः** पारम्पर्यक्रमागताः **आचारा उक्ताः** ।। १०७ ।।

(७) **मणिरामः ।** धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथक् निर्देशः। **शाश्वतः पारम्पर्यागतः** ।। १०७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अस्मिन्निति । अस्मिन्** स्मार्तो **धर्मः** कात्स्र्न्येनोक्तः **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां, **गुणदोषौ** इष्टानिष्टफले **वर्णानामाचारः** पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थं चास्य पृथग् ग्रहणम् । एवं चैव तत्सन्निधौ धर्मशब्दोऽत्र साधारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ।। १०७ ।।

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ।। १०८ ।।

(१) **मेधातिथिः । परमः** प्रकृष्टो धर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे य उक्तः, **स्मार्तः** स्मृतिषूक्त**स्तस्मादाचार**धर्मे नित्यं युक्तः स्यान्नित्यमनुतिष्ठे**दात्मवा**नात्मनो हितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्त्यतो मतुपा तद्धितपरत्वमुच्यते ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** नन्वाचारो यदि न साक्षाद्धर्महेतुः किमिति कर्तव्य इत्यत आह—**आचार इति ।** यद्यप्यसावङ्गमेव न प्रधानं तथाप्ययमपि **परमो** धर्मस्तं विनाप्य-

(१०८) परमो धर्मः=प्रथमो धर्मः (ख) सदा युक्तो=समायुक्तो

प्रवृत्तेः । स च **श्रुत्युक्तः** दीक्षादौ नवनीताभ्यञ्जनादिः, आचमनादिः **स्मार्तः**, यद्यप्यसावपि श्रौतस्तथापि श्रुतेः प्रत्यक्षायाः तत्पराया भूलोकेऽनध्ययनात्स्मार्ततोक्ता। **अस्मिन्नाचारे । सदा युक्त** उद्युक्तः । **आत्मवान्** धृतिमान् ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्राधान्यमेव स्पष्टयति । **आचार इति** । युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्य वेदार्थानुष्ठानहेतुमाचारं विधास्यंस्तमेव अप्रमाणकं स्तौति-**आचार इति त्रिभिः** । **सदा** युक्तः सर्वदोद्युक्तः **आत्मवान्** पारलौकिकात्मतत्त्वज्ञानवान्, तदभावे आचारं विश्वसन् प्रहृष्टमना वा ।। १०८ ।।

(५) **नन्दनः** । धर्म एव निःश्रेयससाधनं तस्मात्स एव वक्तव्यः किमाचारेणेति चेदत्राह–**आचार इति** । **श्रुत्युक्तो**ऽग्निहोत्रहोमादिः **स्मार्तो**ऽष्टकादिः । **अस्मिस्त्रये** ।। १०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आचारेति** । **श्रुत्युक्तःस्मृत्युक्त** एव **आचारः परमो धर्मः** उक्तः । **तस्मात्**कारणात् **आचारे सदा युक्तः** स्याद् द्विजः नित्यं **आत्मवान्** भवेत् जितेंद्रियः भवेत् ।। १०८ ।।

(७) **मणिरामः** । आचारस्य प्राधान्य (त्व) मेव स्पष्टयति–**आचार इति** । **युक्तः** यत्नवान् । **आत्मवान्** आत्महितेच्छुः ।। १०८ ।। १०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आचार इति** । यः **श्रुत्युक्तः** आचारः पुरुषसाधारणप्राधान्यख्यापनार्थं च धर्माख्यः, **यश्च स्मार्तः स परमः** प्रकृष्टो **धर्मः** परमो ज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यः यतः तस्मात् यो नित्यं प्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले **युक्तो** यत्नवान् स्यात् ।। १०८ ।।

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक्स्मृतः ।।१०९।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रकारान्तरेणेयमाचारस्तुतिः । **आचारात्प्रच्युत** आचारहीनो न वेदफलं प्राप्नोति । वेदविहितकर्मानुष्ठानफलं **वेदफलमित्युक्तम्** । समग्राण्यविकलानि वैदिकानि कर्माण्यनुतिष्ठन्यद्याचारभ्रष्टो न ततः पुत्रकामादिफलमश्नुत इति निन्दा । एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । **आचारेण तु संयुक्तः** सकलं फलं प्राप्नोति, काम्यानाम् । अत्र यद्वदन्ति "सम्पूर्णवचनादाचारहीनस्याप्यस्ति काम्येभ्यः फलसम्बन्धो न कृत्स्नफललाभ" इति तन्न किञ्चित्, अर्थवादत्वादस्य ।। १०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आचारादिति । **विच्युतः** सम्यगकर्ता **वेदफलं** वैदिकं कर्मफलं संपूर्णं **नाश्नुते** व्यङ्गात्तादृक्फलासिद्धेः। अत एवाह **आचारेण** त्विति ।। १०९ ।।

(३) **कुल्लूकः । आचारादिति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं** लभेत् । आचारयुक्तः पुनः **समग्रफलभाग्भवति** ।। १०९ ।।

(४) **राघवानन्दः । आचारात्** यथाविध्याचमनादेः ।। १०९ ।।

(५) **नन्दनः** । श्रौतस्मार्ताचाराणामादरार्थमेतमेवार्थं प्रपञ्चयति-**आचारा-दिति** द्वाभ्याम् । **वेदफलं** वेदोक्तफलं धर्मफलमिति यावत् ।। १०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । आचारेति ! वेदफलं** वेदाध्ययनं **न अश्नुते** न प्राप्नोति ।।१०९।।

(७) **मणिरामः** । ।।१०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आचारादिति । आचाराद्विच्युतः** श्रौतस्मार्ताधिकारात् भ्रष्टाचारो ब्राह्मणो न **वैदिकं कर्मफलं लभते । आचारवान्** पुनः **समग्रफल-भाग्भवति** । ।। १०९ ।।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ।।११०।।

(१) **मेधातिथिः** । यावत्किंचित्तपः प्राणायाममौनयमनियमकृच्छ्रचान्द्रायणा-नशनादि तस्य **सर्वस्य** फलप्रसवे **मूलमा**चारोऽतस्तमेव **मुनयस्त**पः फलार्थिनो मूलत्वेन कारणतया **जगृहुः** गृहीतवन्तः । आचाराद्दृष्ट्वा **धर्मस्य मुनयो गतिं** प्राप्तिमतिक्लेश-करं तपस्तथाप्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ।। ११० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । गतिं** प्राप्तिं **तपसः** प्रधानस्य धर्मसाधनस्य **मूलं** वृक्ष-स्येव मूलं प्रधानमङ्गम् ।। ११० ।।

(३) **कुल्लूकः । एवमिति** । उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा **तपस**-श्चान्द्रायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्या-चारस्य इह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ।। ११० ।।

(४) **राघवानन्दः । आचारतः** आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणात् **धर्मस्य गतिं** स्वरूपं **दृष्ट्वा** ज्ञात्वा **सर्वस्य तपसो** धर्मस्य **आचारो** मूलमित्यनुष्ठेयतया **जगृ-हुरि**त्यन्वयः ।। ११० ।।

(५) **नन्दनः** । अथ शिष्टपुरुषव्यवहारेण धर्मस्याचाराधीनत्वं द्रढयति-**एव-मिति** । यथा मुनयस्तात्पर्येण धर्मान्तरमुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वं धर्मस्य दृष्टवन्त इत्यभिप्रायः ।। ११० ।।

(६) **रामचन्द्रः । एवमिति ।** अस्मिन्धर्मशास्त्रे एतद्वस्तूनां सङ्ग्रहं अष्टभिः कथयिष्ये ।। ११० ।।

(७) **मणिरामः** । एवं उक्तप्रकारेण । आचारादेव धर्मप्राप्तिर्भवतीति ज्ञात्वा **आचारं** गृहीतवन्त इत्यर्थः ।। ११० ।।

(८) **गोविन्दराजः । एवमिति । एवमाचाराद्धर्मस्य** प्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा कृच्छ्र-चान्द्रायणादेस्तपसः सफलात् **परं** प्रकृष्टं मूलकारणं तस्मिन् सति तपसः साफल्या**दाचारं** अनुष्ठेयत्वेन **गृहीतवन्त** इति । एवमिहाचारस्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था । उत्तरश्च तु आचारानुष्ठानार्थम् ।। ११० ।।

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ।। १११ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्ता धर्मा अत्र विशिष्यन्ते । श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं चानन्तफलता धर्मस्योक्ता 'एतदन्ता' स्त्वित्यादिना । तत्रातीन्द्रियोऽयमनन्तो दुष्पार इति मन्वाना अवसीदेयुरत उत्साहजननार्थं शास्त्रार्थसङ्कलनात्मिकामनुक्रमणीं पठति । एतावन्त्यत्र वस्तूनि, नातिबहूनि, शक्यन्ते श्रद्दधानैः पुरुषैर्ज्ञातुमिति । सङ्क्षेपोपदिष्टमार्गं आक्रम्यमाणो न दुःसहो भवतीति ।

जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणं तत्स्वभावभेदो ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वं जगदुत्पत्तावन्तर्भूतम् । एतच्चार्थवादतयोक्तं न प्रमेयतया । **संस्कारविधिं व्रतचर्योपचारं च** । गर्भाधानादयः **संस्काराः** । तेषां **विधिः** कर्तव्यता । ब्रह्मचारिणो व्रतचर्याया उपचारोऽनुष्ठानमितिकर्तव्यता वा । एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः ।। १११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ संक्षिप्य शास्त्रवाच्यमर्थजातमाह—**जगतश्चेति** श्लोकैरष्टभिः । **जगतः समुत्पत्तिं** प्रथमेऽध्याये उक्तवान् । **संस्कारो** जातकर्मादिः **व्रतचर्या** नियमचरणं व्रतिनः । **उपचारं** गुरोः शिष्यस्य । **स्नातकस्य विधिं** गुरुकुलसमावृत्तसंस्कारस्य ।। १११ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह-**जगतश्च समुत्पत्तिमिति** । पाषण्डगणधर्मांश्चेत्यन्तम् । **जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता** ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य, शास्त्रस्तुत्यादिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति । एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । **संस्काराणां** जातकर्मादीनां **विधिमनुष्ठानं** ब्रह्मचारिणो व्रताचरणं उपचारं च गुर्वादीनामभिवादनोपासनादि । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इत्येकवद्भावः । एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयम् । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृष्टं **विधानम्** ।। १११ ।।

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति द्वादशभिरध्यायैर्यत्प्रतिपाद्यं तत् संक्षेपतः सुखप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिजानीते—**जगतश्चेत्यष्टभिः** । **समुत्पत्तिः** प्राप्तिरिदं तमोभूतमित्यादिनोक्तं सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकं **संस्कारविधिं** जातकर्मादिविधानम् । **व्रतचर्योपचारं** ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । **उपचारं** गुर्वादीनां पूजाभिवादनादीनि द्वैतीयकम् । **स्नानस्य** समावर्तनाख्यस्य ।। १११ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ शास्त्रविषयानर्थानध्येतृप्ररोचनार्थं संक्षेपेणानुक्रामति-**जगत इति** । **संस्कारो** निषेकादिः । **व्रतचर्या** ब्रह्मचारिधर्मः । **उपचारो** गुरुशुश्रूषाम् ।। १११ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **जगत इति** । प्रथमतः **जगदुत्पत्तिं संस्कारविधिम्** ।। १११ ।।

(७) **मणिरामः** । श्रोतृसुखबोधार्थं वक्ष्यमाणार्थानामनुक्रमणिकामाह—**जगत इत्यादिना** । **जगदुत्पत्तिं** प्रथमाध्याये, **संस्काराः** जातकर्मादयः **तद्विधिं** द्वितीयाध्याये । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः **तस्य प्रकृष्टं** विधानम् ।। १११ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह—**जगत इति** ।। १११ ।।

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ।। ११२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **दाराणामधिगमनं** भार्यासङ्ग्रहः । **विवाहानां** ब्राह्मादीनां तत्प्राप्त्युपायानां च **लक्षणं** स्वरूपाधिगमने हेतुम् । **महायज्ञाः** पञ्च वैश्वदेवादयः । **श्राद्धस्य** पितृयज्ञस्य **कल्पो** विधिरितिकर्तव्यता । 'च' ग्रहणं 'शाश्वत' ग्रहणं च वृत्तपूरणार्थम् । एष तृतीयाध्यायार्थः ।। ११२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दाराधिगमनं** दाराणां यादृशानां अधिगमनं कार्यम् । **विवाहानां** ब्राह्मादीनाम् । **महायज्ञो** वैश्वदेवादिः । **श्राद्धस्य** पित्र्यस्य कर्मणः **कल्पं** प्रकारम् ।। ११२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **दाराधिगमनमिति** । **दाराधिगमनं** विवाहः तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणं **महायज्ञाः** पञ्च वैश्वदेवादयः **श्राद्धस्य** विधिःशाश्वतःप्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ।। ११२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **दाराधिगमनं** विवाहः । **विवाहानां** ब्राह्मादीनां **लक्षण**माच्छाद्येत्यादि । **महायज्ञविधानं** वैश्वदेवादयः पञ्चयज्ञास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । **श्राद्धकल्पं** श्राद्धविधिं **शाश्वतं** प्रवाहानादित इति तार्तीयके ।। ११२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **दारेति** । गम्यागम्यदाराणां अधिगमनं प्राप्तिं **अष्टविवाहानां लक्षणं** पंच**यज्ञविधानं** वैश्वदेवविधानम् ।। ११२ ।।

(७) **मणिरामः** । **दाराधिगमनं** विवाहः तेषां **लक्षणं, महायज्ञाः** पञ्च ब्रह्म-यज्ञादयः, **श्राद्धविधिः**, एतत्सर्वं तृतीयाध्याये ॥ ११२ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **दाराधिगमनमिति** ॥ ११३ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । वृत्तीनां जीवनोपायानां धनार्जनात्मकानां भृत्यादीनां **लक्षणम्** । **स्नातकस्य** समाप्तवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्निवृत्तस्य **व्रतानि** नेक्षेतोद्यन्त-मादित्यमित्यादीनि । एष चतुर्थाऽर्थः ।

भक्ष्याभक्ष्यम् । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' 'अभक्ष्यं' पलाण्ड्वादि । **शौचं** कालकृतं जन्मादावुदकादिना च **द्रव्यशुद्धिः** । **स्त्रीधर्मयोगः** सम्बन्धो बालयुवेत्यादि । एत-त्पाञ्चमिकम् ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **वृत्तीनां** धनार्जनानां प्राणयात्रार्थानाम् । **स्नातकस्य** स्नातस्य **व्रतान्यभ्युदयसाधनान्यकरणे** प्रत्यवायकारीणि । **भक्ष्यं** दध्याद्य**भक्ष्यं** लशु-नादि । **शौचं** सूतकादि । **शुद्धि द्रव्याणां** तैजसादीनां शुद्धि पावित्र्यम् ॥ ११३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **वृत्तीनामिति** । **वृत्तीनां** जीवनोपायानां ऋतादीनां **लक्षणं** **स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि** नियमाः । एतच्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । **भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि **शौचं** मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहादिना **द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना** ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **वृत्तीनां** जीवनोपायानां शिलोञ्छादिभेदभिन्नानाम् । **स्नातकस्य** स्नातकादिनवकल्पस्य **व्रतानि** नियमाः एतस्माद्ग्राह्यमेतस्मान्नेति । चातुर्थि-कम् । **भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि । **शौचं** मरणादौ दशाहादिना । **शुद्धिर्द्रव्याणां** चोदकादिना ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः** । **वृत्तीनां** जीवनानाम् । **स्नातकस्य** गृहस्थस्य ॥ ११३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **वृत्तीति** । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(७) **मणिरामः** । **वृत्तीनां** जीवनोपायानां इत्यादीनां **स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि** नियमाः एतच्चतुर्थाध्याये । **भक्ष्याभक्ष्ये** आशौचम् । **द्रव्यशुद्धिः** ॥ ११३ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **वृत्तीनामिति** ।

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तापसाय हितं **तापस्यम्** । तपःप्रधानस्तापसो वानप्रस्थस्तस्य धर्मस्तापस्यम् । **मोक्षः** परिव्राजकधर्मः । **संन्यासश्च** तद्विशेष एव । स च तत्रैव दर्शयिष्यते । षष्ठाध्यायवस्त्वेतत् ।

राज्ञः पृथिवीपालनाधिकृतस्य प्राप्तैश्वर्यस्य **धर्मोऽखिलो** दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्च । एष सप्तमाध्यायगोचरः ।

कार्याणामृणादानादीनां **विनिर्णयो** विचार्य संशयच्छेदेनावधारणमनुष्ठेयनिश्चयः ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्त्रीणां धर्मयोगं** धर्मसंयोगं धर्मसंबन्धम् । **तापस्यं** वानप्रस्थम् । **मोक्षं** मोक्षहेतुकर्म **संन्यासं** कर्मफलत्यागम् **राज्ञो धर्मं** धर्मसाधनम् । **कार्याणां** व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **स्त्रीधर्मयोगमिति** । **स्त्रीणां** धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । **तापस्यं** तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्**मोक्षं** यतिधर्मम् । यतिधर्मत्वेपि **संन्यासस्य** पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एष षष्ठाध्यायार्थः । **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो **धर्मः** । एष सप्तमाध्यायार्थः । **कार्याणामृ**णादीनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां **विनिर्णयो** विचार्य तत्त्वनिर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **स्त्रीधर्मयोगं** स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाञ्चमिकम् । **तापस्यं** वानप्रस्थानां धर्मः । **मोक्षं** मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मः, यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यख्यापनायेति षाष्ठम् । **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य **अखिलं** जाङ्गलं देशमित्यादि दृष्टादृष्टार्थमिति साप्तमिकम् । **कार्याणामृ**णादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । **स्त्रीधर्मयोगं** स्त्रीधर्मलक्षणम् । **तापस्यं** वानप्रस्थधर्मः । **कार्याणां** विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **स्त्रीति** । **कण्टकानां शोधनं** चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

(७) **मणिरामः** । **स्त्रीधर्मयोगं** धर्मोपायम् । एतत् पञ्चमाध्याये । **तापस्यं** तपसे वानप्रस्थाय हितं धर्मं, **मोक्षं** यतिधर्मं मोक्षहेतुत्वात्तस्य मोक्षसंज्ञा, **संन्यासं,** एतत् षष्ठाध्याये । **राजधर्मः** षष्ठसप्तमाध्याये, **कार्याणां** ऋणादीनाम् ॥ ११४ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **स्त्रीधर्मयोगमिति** ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥११५॥

(१) **मेधातिथिः । साक्षिणां** च प्रश्ने यो विधिः । प्राधान्यात्पृथङ्निर्देशः । आष्टमिकोऽयमर्थः ।

धर्मः स्त्रीपुंसयोरित्येकदेशे स्थितयोः प्रवासवियुक्तयोश्च परस्परं वृत्तिः । रिक्थ-**विभागधर्मः । द्यूतम्** । तद्विषयो विधिः द्यूतशब्देनोक्तः । **कण्टकादीनां** चोराटविकादीनां **शोधनं** राष्ट्रान्निरसनोपायः । यद्यपि विभागादिरष्टादशपदान्तर्गतत्वात्**कार्याणां** चेत्यनेनैवोपादानादृणादानादिवन्न पृथङ्निर्देश्यः—अध्यायभेदात्तु पृथङ्निर्देशः ॥११५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुंसयो**र्धर्म्यमन्योन्यकार्यम् । **विभागो** धनविभजनम् । **कण्टकानां** चौरादीनामुपद्रवहेतूनां **शोधनं** तद्वधज्ञानोपायम् ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः । साक्षीति । साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानं** व्यवहाराङ्गत्वेपि साक्षि-प्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । **स्त्रीपुंसयो**र्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च **धर्मानुष्ठानं** ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोपि कार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । **द्यूत**विषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते **कण्टकानां** चौरादीनां **शोधनं** निरसनम् ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । साक्षिणां व्यवहाराङ्गत्वेपि प्रधानत्वख्यापनार्थं पृथङ्निर्देश इत्याष्टमिकम् । **स्त्रीपुंसयोः** संनिधानासंनिधाननिबन्धनं **धर्मा**नुष्ठानम् । धन**विभागस्य** व्यवहाराङ्गत्वेपि अध्यायपृथक्त्वात् पृथङ्निर्देशः । **द्यूतं** द्विविधम् । **कण्टकानां चोराणां शोधनं** निरसनम् ॥ ११५ ॥

(५) **नन्दनः । स्त्रीपुंसधर्मो** दम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यधर्मः ॥ ११५ ॥

(७) **मणिरामः । साक्षिणां प्रश्नविधिः** । एतदष्टमाध्याये । **स्त्रीपुरुषधर्मं विभागधर्मं द्यूतं, कण्टकादीनां** चोरादीनां शोधनं, निरसनम् ॥ ११५ ॥

(८) **गोविन्दराजः । साक्षिप्रश्नविधानमिति** ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च सम्भवम् ।
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥११६॥

(१) **मेधातिथिः । वैश्य-शूद्रयोरुपचारः** स्वधर्मानुष्ठानम् **संकीर्णानां** क्षत्तृवैदेहकादीनां **सम्भवमुत्पत्तिम्** । **आपद्धर्मं** च स्ववृत्त्याऽजीवतां प्राणात्यये यो धर्मः । एतद्दशमे । **प्रायश्चित्तविधि**रेकादशे ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वैश्यशूद्राभ्यां** कार्यमु**पचारम्** । वर्णस्य **संकीर्णाना-**

मनुलोमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मोत्पादनविधिम् । **प्रायश्चित्तस्या**धर्मनिवर्तक-कर्मणो **विधिम्** ।। ११६ ।।

(३) कुल्लूकः । **वैश्यशूद्रोपचारं चेति** । वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानं एतन्नवमे । एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशं **आपद्धर्मं** एतद्दशमे । **प्रायश्चित्तविधि**मेकादशे ।। ११६ ।।

(४) राघवानन्दः । **वैश्यशूद्रोपचारं** च स्वस्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । **संकीर्णाना**मनुलोमप्रतिलोमजानां **संभवमुत्पत्तिम्** । **आपद्धर्मं** जीविकान्तराद्युपदेश इति दाशमिकम् । धर्मं भिक्षुकादि **प्रायश्चित्तविधानमि**त्यैकादशिकम् ।। ११६ ।।

(५) नन्दनः । **वैश्यशूद्रोपचारं** तयोराचारं धर्ममिति यावत् ।। ११६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । संसारस्य गमनागमन त्रिविधं कर्म कायिकवाचिककर्म-संभवं वक्ष्ये ।। ११६ ।।

(७) मणिरामः । **वैश्यशूद्र**धर्मानुष्ठानं एतन्नवमाध्याये । **संकीर्णानां** अनुलोम-प्रतिलोमजानां उत्पत्तिं, **आपदि** जीविकोपायं एतद्दशमाध्याये । **प्रायश्चित्तविधि**-रेकादशे ।। ११६ ।।

(८) गोविन्दराजः । वैश्यशूद्रोपचारमिति ।। ११६ ।।

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसम्भवम् ।
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः । संसारगमनम्** । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, संसारी पुरुष आत्मा, तस्य गमनं देहाद्देहान्तरप्राप्तिः । अथवा संसारविषयाः पृथिव्यादयो लोका उच्यन्ते, तत्र गमनम् पूर्ववत् । **त्रिविधम्** उत्तमाधममध्यमम् **कर्मसम्भवं** शुभाशुभकर्मनिमित्तम् । **निःश्रेयसम्** न केवलं कर्मनिमित्ता गतय उक्ताः यावद्यतः परमन्यच्छ्रेयो नास्ति तदु-पायोऽप्यध्यात्मज्ञानमुक्तम् । **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षा** ।। ११७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **संसारो** जीवस्य **गमनं** उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन **त्रिविधम्** कर्मणां निःश्रेयससाधनत्वम् । **कर्मणामेव गुणदोषयोः** पुण्यहेतुत्वपापहेतु-त्वयोः **परीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **संसारगमनमिति** । **संसारगमनं** देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तम-मध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम्** । **निःश्रेयस**मात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्ष-लक्षणश्रेयोहेतुत्वात् । **कर्मणां** च विहितनिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(४) **राघवानन्दः । संसारगमनं चैव ।** तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं** कायिकं वाचिकं मानसिकं चेति **निःश्रेयसं** तत्त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ।। ११७ ।।

(५) **नन्दनः । त्रिविधं** मनोवाक्कायभेदेन **कर्मणां नैःश्रेयसं** नितरां श्रेयो निःश्रेयसं तत्र भवं **नैःश्रेयसम् ।** संस्काराणां कर्मणां मध्ये प्रकृष्टतरं कर्मेत्यर्थः ।। ११७ ।।

इतिलक्ष्मणाचार्यात्मजेन श्रीवीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ।। छ ।।

(७) **मणिरामः । संसारगमनं** देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं** शुभाशुभकर्महेतुकम् । **निःश्रेयसं** आत्मज्ञानं **कर्मणां** विहितनिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । संसारगमनं** चेति ।। ११७ ।।

देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** तदेव साकल्याभिधानं द्रढयति । प्रतिनियते देशेऽनुष्ठीयमाना न सर्वस्यां पृथिव्यां ते **देशधर्माः** । ब्राह्मणादिजात्याश्रया **जातिधर्माः** । **कुलधर्माः** प्रख्यातवंशप्रवर्तिता इति । **पाषण्डं** प्रतिषिद्धव्रतचर्याः बाह्यस्मृतिसमाश्रयास्तत्र ये धर्माः-पाषण्डिनो विकर्मस्थानिति । गणः सङ्घातो, वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवान्**मनु**रस्मिञ्छास्त्रे उक्तवान् ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । देशधर्मास्त**त्तद्देशासाधारणधर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु कण्ठरवेण । एवं **जातिधर्मान्** ब्राह्मणादिजातिधर्मान् । **कुलधर्मान्** तत्तदसाधारणगोत्रधर्मान् **पाषण्डधर्मान्** पाषण्डान् प्रति येऽन्यैःकार्या धर्माः ते पाषण्डधर्मास्तथा **गणधर्मा** नैगमादिगणधर्मास्तान्प्रति तैर्वा कर्तव्यास्तान् ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः । देशधर्माननिति** । प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना **देशधर्माः ।** ब्राह्मणादिजातिनियता **जातिधर्माः** । कुलविशेषाश्रयाः **कुलधर्माः** । वेदबाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतच्चर्या पाषण्डं तद्योगात्पुरुषोऽपि **पाषण्डः तन्निमित्ता ये धर्माः** पाषण्डिनो विकर्मस्थानित्यादयः तेषां पृथग्धर्मानभिधानात् । **गणः** समूहो वणिगादीनाम् ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः । देशधर्मान्** प्रतिनियतदेशानुष्ठेयहोलिकादिधर्माननिति । **जातिधर्मान्** ब्राह्मणादिजातिनियतानध्यापनादीन् । **कुलधर्मान्** षष्ठेऽन्नप्राशनं मासीत्या-

दिकान् । **पाखण्डधर्मान्** वेदबाह्याचारान् । **गणः** संघातस्तद्युक्तानां वणिक्कारुकुशीलवादीनां **धर्मान्** ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अस्मिञ्छास्त्रे** एतेषां वस्तूनां **निर्णयं** मनुः उक्तवान्पूर्वम् ।। ११८ ।।

(७) **मणिरामः । देशधर्मा**दयश्च द्वादशाध्याये । वेदबाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्या **पाषण्डम्** । तद्योगात् पुरुषोऽपि पाषण्डकः । **गणः** समूहो वणिगादीनाम् ।। ११८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । देशधर्मानिति** । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्रह्मणःस्तुत्यादेश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादत्रैवान्तर्भावः । **संस्काराणां** जातकर्मादीनां **विधिर**नुष्ठानम् । **व्रतचर्या** व्रतचरणं व्रतं ब्रह्मचारिणः । **उपचारो** गुर्वादीनां अभिवादनाद्यनुवृत्तिः । व्रतचर्योपचारमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः तस्य **परो विधिः** प्रकृष्टं विधानम् । **दाराधिगमनं** विवाहः । **विवाहादीनां** ब्राह्मादीनां च लक्षणम् । **महायज्ञाश्च** वैश्वदेवादयः । **श्राद्धकल्पः** श्राद्धविधिः । **शाश्वतः** अनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः वृत्तीनां जीवनोपायानां **ऋतादीनां लक्षणम्** । **स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि । भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि । **शौचं** जननादौ दशाहादिना । **द्रव्याणां** तैजसादीनां क्षारादिना **शुद्धिः । स्त्रिया धर्मयोगो** धर्मानुष्ठानम् । **तापस्यं** तापसस्य वानप्रस्थस्य कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वान्मोक्षः **संन्यासश्च** भिक्षुधर्मप्रकार एव । **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य **धर्मः कार्याणां** व्यवहाराणां अर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां निश्चयः । **साक्षिप्रश्नविधानं च । स्त्रीपुंसयोः** दम्पत्योः **धर्मः** परस्परवर्तनम् । पैतृकऋक्थ**विभागधर्मः** । द्यूतमक्षादिः तद्व्यवस्था **कण्टकानां** चौरादीनां **शोधनं** उद्धरणम् **वैश्यशूद्रयोरुपचारो** वार्ता शुश्रूषाद्यनुष्ठानम् । **संकीर्णानाम**नुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेशः **आपद्धर्मः** । विहिताकरणादिना **प्रायश्चित्तानुष्ठानम्** । उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधकर्महेतुना **संसारोत्पत्तिः** । यस्मात्परमन्यच्छ्रेयो नास्ति **तन्निःश्रेयसं** आत्मज्ञानं नैश्रेयसहेतुत्वात् । **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षणम्** । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिता **धर्माः** बाह्यदर्शनसमाश्रयेण लिङ्गधारणं **पाखण्डम्** । वणिक्कारवादीनां गणः सङ्घः ।। १११–११८ ।।

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ।। ११९ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अवधानार्थः प्रतिबोधः ।। ११९ ।।

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते **मनुभाष्ये** प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यथेदमिति।** यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ॥ ११९ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः। कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यति।
सर्वज्ञनारायणकृतौ मनुसमस्तव्यवहारापातनिका नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः। यथेदमिति।** पूर्वं **मया पृष्टो मनुर्यथेदं शास्त्रम**भिहितवान् **तथैवा**न्यूनानतिरिक्तं **मत्सकाशाच्छृणुतेति** ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां **मन्वर्थमुक्तावल्यां** मनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्यायमुपसंहरति-**यथेदमिति** ॥ ११९ ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां **मन्वर्थचन्द्रिकायां** प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः। मत्सकाशाद्** भृगोः सकाशात् **यूयं** ऋषयो **निबोधत** जानीतेति ॥ ११९ ॥

इति श्रीरामचन्द्रविरचितायां **चन्द्रिकायां** मानवे धर्मशास्त्रे जगदुत्पत्तिप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः।** ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थमाह–**यथेदमिति।**

इति श्रीमिश्रगङ्गारामात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां **मन्वर्थबोधिन्यां** मनुव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति। पूर्वं मया मनुः पृष्टो यथैवेदमुक्तवान् तथैवा**विभ्रष्टागमं **मत्सकाशात् यूयं** शृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापत्तेर्नैतत्सिद्धम् (?) ॥ ११९ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां **मन्वाशयानसारिण्यां** प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** प्रथमोऽध्यायः शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुक्रान्तः । जगत्सृष्ट्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातोऽर्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवायाद्विस्मृत इत्यनुसन्धानार्थं पुनः शिष्यान्प्रति बोधयति । **यो धर्मो** भवतां शुश्रूषितस्तमिदानीं मयोच्यमानं **निबोधता**वहिता भूत्वा श्रृणुत । प्रथमेऽध्याये पञ्चषाः श्लोकाः प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चेन्नातिसम्यगवधारितं न धर्मपरिज्ञाने महती क्षतिः । इह तु साक्षाद्धर्म उपदिश्यते । ततोऽवधानवद्भिरवधारणीयोऽयमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम् । **धर्म**शब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुष्ठानवचनः । बाह्यदर्शनिनस्तु भस्मकपालादिधारणमपि धर्मं मन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । **विद्वांसः** शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाणप्रमेयस्वरूपविज्ञानकुशलाः । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये । यतो वेदादन्यत्र धर्मं प्रति ये गृहीतप्रामाण्यास्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांस एव । एतच्च मीमांसातस्तत्त्वतो निश्चीयते । **सन्तः** साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाय यत्नवन्तः । हिताहितं च दृष्टं प्रसिद्धम् । अदृष्टं च विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुष्ठानबाह्या असन्त उच्यन्ते । अत उभयमत्रोपात्तं ज्ञानमनुष्ठानं च । विद्यमानतावचनः सच्छब्दो न सम्भवति, आनर्थक्यात् । यद्धि येन सेव्यते तत्तेन विद्यमानेनैव । **सेवा**ऽनुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेनानादिकालप्रवृत्ततामाह । नायमष्टकादिधर्मोऽद्यत्वे केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवत् । एतदेव **नित्य**शब्देन दर्शयति । यावत्संसारमेष धर्मः । बाह्यधर्मास्तु सर्वे मूर्खदुःशीलपुरुषप्रवर्तिताः कियन्तं कालं लब्धावसरा अपि पुनरन्तर्धीयन्ते । न हि व्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्यया सञ्छन्नमपि तत्क्षये निर्मलतामेवैति । न हि तस्य निर्मलतया छेदसम्भव इति ।

अद्वेषरागिभिः । इदं बाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयं कारणम् । व्यामोहः पूर्वमुक्तः । अनेन लोभादय उच्यन्ते, रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभोऽन्तर्भूतः । आत्मनि ये भोगोपायास्तेषु रक्ताः उपायान्तरेण जीवितुमसमर्था लिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तं 'भस्मकपालादिधारणं, नग्नता, काषाये च वाससी-बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति' । **द्वेषो** विपरीतानुष्ठानकारणम् । द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वावधारणे समर्था भवन्त्यतोऽधर्ममेव

धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति । अथवोभावपि रागद्वेषौ तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धकौ । सत्यामपि कस्याञ्चिच्छास्त्रवेदनमात्रायां लब्धेऽपि विद्वद्व्यपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानं सम्भवति । जानाना अपि यथावच्छास्त्रं कस्यचिद् द्वेष्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कौटसाक्ष्याद्यधर्मं सेवन्ते । तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयं कारणान्तरस्य रागद्वेषलक्षणस्य सम्भवात् । अतस्तत्प्रतिषेधः ।

अत्र चोद्यते । "सद्भिरिति सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः । कीदृशी च साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मे प्रवृत्तिः सम्भाव्यते । तस्मादद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम् ।" एवं तर्हि हेतुत्वेनोच्यते । यतो रागादिवर्जिता अतः सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वं तदभावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः– "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ।" **रागो** विषयोपभोगगृध्नुता । तत्प्रतिषेधव्यापारो द्वेषः । लोभो मात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा, परस्य चैतन्माभूद्विभवख्यात्यादि । चित्तधर्मा एते । अथवा चेतनावत्सु स्त्रीसुतसुहृद्बान्धवादिषु स्नेहो रागः; लोभोऽचेतनेष्वपि धनादिषु स्पृहा । **हृदयेन** । हृदयशब्देन चित्तमाचष्टे । **अनुज्ञानं** च हृदयस्य प्रसादः । एषा हि स्थितिः । अन्तर्हृदयवर्तीनि बुद्ध्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाऽभक्ष्यभक्षणादिषु मूढा धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते, तथाऽपि हृदयाक्रोशनं तेषां भवति। वैदिकेत्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः ।

तदस्य सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति । किन्तु य एवंविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयं च यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा । अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा **हृदयं** वेदः । स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो 'हृदयम्' । ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम् । यदि तावदविचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्तथाऽप्यत्रैव युक्ता । एतद्धृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते । अथाप्ययं न्यायो 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति, तदप्यत्रैवास्ति । विद्वांसो ह्यत्र निष्कामाः प्रवृत्तपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके । अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः, साऽपि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्वप्रकारं प्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते ।

अन्ये त्वेतं श्लोकं सामान्येन धर्मलक्षणार्थं व्याचक्षते । एवंविधैर्यः सेव्यते स धर्मोऽवगन्तव्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाऽऽचारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणं विद्यते । अत्र तु य एतैः सेव्यते तं धर्मं निबोधतेति पाठो युक्तः ॥१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातं धर्मसाधनमभिधातुमवतारयति– **विद्वद्भिर्**विद्यावद्भिः सद्भिराचारपरैः द्वेषःक्रोधानुबन्धो रागोऽभिलाषानुबन्धः तद्रहितैः **सेवितो यो धर्मो** धर्महेतुः तथा सेव्यमानोऽपि **हृदयेन** शङ्कावतां नाभ्यनुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽत उक्तं **हृदयेनेति** । **अभ्यनुज्ञातः** स्वीकृतः एवंविधो **यो धर्मस्तं** अस्माच्छास्त्रा-

न्निबोधत। तत्तत्कालपठ्यमानश्रुतिप्रतिपादितोऽपि हि धर्मस्तत एव प्रसिद्धोऽपि दुरूहपदवाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्मृतिमपेक्षत एव ।। १ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह-**विद्वद्भिरिति**। **विद्वद्भि**र्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः **रागद्वेषशून्यै**रनुष्ठितः। **हृदयेना**भिमुख्येन **ज्ञात** इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम्। तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयः साधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम्। खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यमतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम्। एवंविधो **यो धर्मस्तं निबोधत**। उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः।

वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम्।
वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः ।।
हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन्।
श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ।।
वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः।
मनूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ।।

अत एव **हारीतः** अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च। **भविष्यपुराणे**—

धर्मःश्रेयःसमुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम्।
स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलःसनातनः ।।
अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते।
इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ।।

श्रेयःसाधनमित्यर्थः। **जैमिनि**रपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। उभयं चोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्येनादिः। तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः। स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः। **गोविन्दराज**स्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान्। तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात्। एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधते। **मेधातिथि**स्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनादिरूपेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यत इत्युक्तवान् ।। १ ।।

(४) **राघवानन्दः** । 'एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिं'मित्यनेन पूर्वाध्याये धर्म उपक्षिप्तस्तदनुष्ठातृविशेषानुष्ठेयत्वेनाह—**विद्वद्भिरिति** । **विद्वद्भिः** धर्मबुद्ध्या अनुष्ठेयत्वेन वेदवेदार्थविद्भिः **सद्भिः** वेदप्रमाणकाग्निहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः एतेन बौद्धादीनां परजिगीषाकुतूहलादिना वेदतत्त्वार्थवित्त्वेपि वेदार्थाननुष्ठातृत्वेनाशिष्टता व्याख्याता । **अद्वेषरागिभिरि**त्यनेन श्येनयागवामदेव्योपासनादीनां वेदबोधितत्वेपि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । **हृदयेनेति** । शास्त्रद्वैधे सति साधूनां मनस्यभीष्टो **यः स धर्मः** । तथा च **व्यासः** वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणमिति । **तं निबोधते**त्यन्वयः । इति नु कामयमान एतावान्वै काम इति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दिता ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः** । **धर्मो नित्यं सेवितो** धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोकमोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन । किंच **हृदयेनाभ्यनुज्ञात** इदमेव श्रेय इति स्वारस्ययुक्तेन हृदयेन स्वीकृतो न तु क्रोशता । एवंभूतो **योऽर्थस्तं धर्मं व्यवस्यत** हे महर्षयो निश्चिनुत । तं धर्मं व्यवस्यतेति साधुः पाठः ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **विद्वद्भिः सेवितः धर्मः तं धर्मं निबोधत** कीदृशैः सद्भिः **नित्यं अद्वेषरागिभिः** रागद्वेषरहितैः यः धर्मः **हृदयेन अभ्यनुज्ञातः** मनसा ज्ञातः ॥१॥

(७) **मणिरामः** । संस्कारादिरूपं धर्मं वक्तुमादौ धर्मलक्षणमाह-**विद्वद्भिरिति** । **विद्वद्भिः** वेदविद्भिः धार्मिकैः **अद्वेषरागिभिः** रागद्वेषशून्यैः **हृदयेन,** हृदयं मनः तदभिमुखीभूतेन एकाग्रमनसेति यावत् । एकाग्रचित्तता तु श्रेयस्साधनज्ञानं विना न भवति । तेन विद्वद्भिः हृदयेन चेति विशेषणद्वयोक्त्या वेदप्रमाणकः श्रेयस्साधनं धर्म इति धर्मलक्षणं सिद्धम् ॥ १ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । ओं नमःसरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतां शास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थमुपक्रमते । तत्र तावदभिधास्यमानं धर्म-सामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह **विद्वद्भिरिति** । धर्मस्यानन्य-प्रमाणत्वात् **विद्वद्भि**र्वेदार्थज्ञैः **सद्भिः** धार्मिकैः सर्वदा **रागद्वेषशून्यैः** आचरितो **हृदयेनाभ्यनुज्ञातो**ऽन्तःकरण[वि]चिकित्साशून्यो **यो धर्मः** अदृष्टार्थकर्तव्यरूपस्तं शृणुत ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता, न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य स कामात्मा तद्भावः **कामात्मता** । तत्प्रधानता 'आत्म' शब्देन प्रतिपाद्यते । सा न **प्रशस्ता** निन्दिता ।
अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमाने 'न कर्तव्येति' प्रतीयते । अर्थात्सौर्यादीनां

सर्वेषां काम्यानां निषेधोऽयम्। अथवा किं विशेषेण ब्रूमः सौर्यादीनामिति, सर्वमेव क्रियानुष्ठानं फलसिद्धयर्थं, न स्वरूपनिष्पत्तये। न च काचन निष्फला क्रिया। यदपि—'न कुर्वीत वृथा चेष्टा'मिति, 'भस्मनि हुतं विषयान्तरे देशराजवार्ताद्यन्वेषणं'—तत्रापि क्रियाफलं विद्यते। किन्तु प्रधानफलं स्वर्गग्रामादि पुरुषस्य यद् दृष्टादृष्टयोरुपयुज्यते तदभावाद् वृथा चेष्टेत्युच्यते। अथोच्यते—भवतु क्रिया फलवती। तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यः वस्तुस्वाभाव्यात्फलं भविष्यति—अत्रापि सौर्यादीनामफलत्वं, "काम्यमानं फलं ज्ञातम् नानिच्छोस्तद्भविष्यती"ति। न च लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते फलाभिसन्धिनिरपेक्षा। न चात्र विशेषः श्रुतौ—वैदिकेषु कर्मसु फलं नाभिसन्धेयमिति। तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिषेधादप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः। नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति। विशेषानुपादानाच्च लौकिकव्यापारनिवृत्तौ दृष्टविरोधः। तदिदमापतितम्, न किंचित्केनचित्कर्तव्यं सर्वैस्तूष्णींभूतैः स्थातव्यम्"।

उच्यते। यत्तावदुक्तं काम्येषु सौर्यादिषु निषेधप्रसङ्ग इति,—तत्र वक्ष्यति 'यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुत' इति। निषेधे हि कुतः सङ्कल्पः कुतश्च कामावाप्तिः। यदपि विशेषानुपादानाल्लौकिकेऽपि प्रसक्त इति—तत्रोपात्त एव विशेषः, 'यो धर्मस्तं निबोधतेति' धर्मस्य प्रकृतत्वात्। यदप्युक्तं नित्येषु फलाश्रवणात्फलाभिसन्धेः प्राप्तिरेव नास्ति, किं निषेधेनेति,—तत्राप्युच्यते। फलाभावात्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो न प्रवर्तेत, सौर्यादिषु च श्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा सामान्यतोदृष्टेन यत्कर्तव्यं तत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलमभिसन्दधीत तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते। यद्यप्ययं न्यायो यत्फलवच्छ्रुतं तत्तथैव कर्तव्यम्, यदपि निष्फलमेव कर्तव्यतया शास्त्रेण यावज्जीवादिपदैर्विनैव विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनयाऽवगमितं तस्यान्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि य एतं न्यायं प्रतिपत्तुमसमर्थः स वचनेन प्रतिपाद्यते। न्यायतः प्रतिपत्तौ हि गौरवम्, वचनात्तु लघीयसी सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्भूत्वा प्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स्म।

कामशब्दोऽयं यद्यपि हृच्छयवचनो दृष्टस्तथाऽपि तस्येहासम्भवात्काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम्। तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण न सर्वत्र प्रवर्तितव्यमित्ययमर्थः स्थास्यति।

परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबंधमात्रं पदार्थं मन्वानश्चोदयति। "**न चैवेहास्त्यकामतेति**। न चेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः। आस्तां तावत्कृषिवाणिज्यादि व्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाणम्, यः स्वयं **वेदाधिगमो** वेदाध्ययनं बालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानः सोऽपि न काममन्तरेणोपपद्यते। अध्ययनं हि शब्दोच्चारणरूपम्। न चोच्चारणमिच्छया बिना निर्घातध्वनिवदुत्तिष्ठति।

इच्छति चेत्किमिति ताङ्यत इति । सैव तथेच्छोपजन्यते । अभिमते तु विषये स्वयमुपजायते इत्येतावान्विशेषः । यश्चायं **वैदिको** वेदविहितः **कर्मयोगो** दर्शपूर्ण-मासादिकर्मानुष्ठाने नित्यत्वेनावगतः सोऽपि न प्राप्नोति । न ह्यनिच्छतो देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनिषेधः प्रसक्त इति ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातमत्रावमृशति—**कामात्मता** रागपरता **न प्रशस्ता** आयत्यां नाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तौ पुनःपुनर्वासना-नुच्छेदे संसारानुच्छेदात् । **न चाकामता इह** लोकेऽस्ति । संभवत्वादुपपादयति **काम्यो हीति** । **वेदानामधिगमो**ऽध्ययनं काम्यः कामविषयः कामनोपनिबद्धयजनया-जनादितात्पर्येण तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरं कर्तव्योऽपि **वैदिको** वेदप्रतिपादितः **कर्मयोगः** कर्मप्रयोगः काम्यः कामनाविषयःतद्द्वाराऽध्ययनमपि तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **कामात्मतेति** । फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य **कामात्मता** सा **न प्रशस्ता** बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते तदाह—**न चैवेहास्त्यकामतेति** । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसंबन्धश्चेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वेषां कर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धाऽतस्तत्र व्यवस्थामाह—**कामात्मतेति** चतुर्भिः । **इहेति** प्राणिभूमौ अतीव फलाभिलाषिता **कामा-त्मता** तदभावस्त्वकामता । तथाच किं कार्यमित्यपेक्षायामाह-**वेदाधिगम इति, वेदाधिगमः** वेद तदर्थज्ञानं वैदिकः वेदप्रमाणकोऽग्निहोत्रादिः चकारात् स्मार्तोऽपि धर्मपत्नीसंयोगादिः काम्यः । एतेनैव पुमर्थसिद्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः** । अस्मिञ्छास्त्रेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यापि निवृत्तिफलत्वं क्रियाविशेषसाध्यमिति चतुर्भिः श्लोकैराह-**कामात्मतेति** । चोदितेषु कर्मसु फलाभिसंधिः कामात्मता सा **न प्रशस्ता** निन्दिता प्रतिषिद्धेति यावत् । न च कर्मणः स्वरूपप्रवृत्तौ निष्कामते (प्रशस्ते) त्युक्तम् **न चैवेहाऽस्त्यकामतेति**। **ईहा** प्रवृत्तिः । अत्र हेतुरुक्तः **काम्यो हीति** । वेदाध्ययनं वेदार्थज्ञानं च **वेदाधिगमः कर्मयोगः** पञ्च-महायज्ञादिकः काम्यः कामसाध्यः तौ काममन्तरेण दुष्करावित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । कामे आत्मा यस्य सः, कामात्मनो भावः **कामात्मता** प्रशस्ता न सकामता, **ईहा** चेष्टाः प्रशस्ता न, वेदाधिगमः काम्यःवेदानां अधिगमः अध्ययनं काम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वैदिकः वेदैश्चोक्तः काम्यः कार्यः ॥ २ ॥

(७) **मणिरामः । कामात्मता** फलाभिलाषशीलता **न प्रशस्ता,** बन्धहेतुत्वात् । **इह** स्वर्गादिकाम्यकर्मणि । तर्हि कामना न कर्तव्येत्यत्राह—**काम्यो हि वेदाधिगमः** वेदस्वीकरणम् **कर्मयोगश्च वैदिकः** नित्यनैमित्तिककर्मयोगः काम्यः इच्छाविषयः, तथा च नित्यनैमित्तिककर्मेच्छा कार्या, न तु काम्यस्येत्यर्थः ॥

(८) **गोविन्दराजः ।** परिभाषान्तरमाह—**कामात्मतेति । कामात्मता न प्रशस्ता,** फलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतः शास्त्रचोदितकर्माणि फलाभिलाषत्यागेना वर्यमाणानि आत्मज्ञानसाचिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया तदनुष्ठाने तेषां संसारहेतुत्वात् । अस्तु (परन्तु) कामात्मता न प्रशस्तेत्यनेनेच्छा निषिद्धा, एतन्मत्वाऽऽह—**न चैवेति ।** इच्छामन्तरेण **नेह** शास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति यस्माद्वेदस्वीकरणं वैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणीय एव ॥ २ ॥

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** ततश्च यदुक्तं यागस्य कामेन बिना न स्वरूपनिष्पत्तिरिति, तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति । **सङ्कल्पो** यागादीनां **मूलं,** कामस्य च । यागादींश्चिकीर्षन्नवश्यं सङ्कल्पं करोति । सङ्कल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सन्निधातव्यमनिष्टेनापि । यथा पाकार्थिनो ज्वलनं कुर्वतस्तत्समानकारणो धूमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र न शक्यं यज्ञादयः करिष्यन्ते कामश्च न भविष्यतीति ।

अथ कोऽयं सङ्कल्पो नाम यः सर्वक्रियामूलम् ? उच्यते । यच्चेतःसन्दर्शनं नाम यदनन्तरं प्रार्थनाध्यवसायौ क्रमेण भवतः । एते हि मानसा व्यापाराः सर्वक्रियाप्रवृत्तिषु मूलतां प्रतिपद्यन्ते । न हि भौतिका व्यापारास्तमन्तरेण सम्भवन्ति । तथाहि-प्रथमं पदार्थस्वरूपनिरूपणम् अयं पदार्थ इमामर्थक्रियां साधयतीति यज्ज्ञानं स इह **सङ्कल्पोऽ**भिप्रेतः । अनन्तरं प्रार्थना भवति इच्छा । सैव **कामः ।** 'कथमहमिदमनेन साधयामीति इच्छायां सत्यामध्यवस्यति करोमीति निश्चिनोति सोऽध्यवसायः । ततः साधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि-बुभुक्षित आदौ भुजिक्रियां पश्यति, तत इच्छति भुञ्जीयेति, ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तरेभ्यो विनिवृत्त्य भोजनं करोमीति, ततः कर्मकरणस्थानाधिकारिण आह 'सज्जीकुरुत, रसवतीं सञ्चारयतेति' ।

नन्वेवं सति न यज्ञादयः सङ्कल्पमात्राद्भवन्त अपि तु सङ्कल्पिप्रार्थनाध्यवसायेभ्यः; तत्र किमुच्यते-यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः इति । सङ्कल्पस्याद्यकारणत्वाददोषः । अत एवोत्तरत्र 'नाकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यत' इति वक्ष्यति । **व्रतानि** मानसोऽध्यवसायो व्रतम् । 'इदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति' यद्विहितम् । यथा स्नातकव्रतानि ।

यमधर्माः प्रतिषेधरूपाः अहिंसादयः । कर्तव्येषु प्रवृत्तिः निषिद्धेभ्यो निवृत्तिः नान्तरेण सङ्कल्पमस्ति ।। ३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तथाऽपरमप्याह—**संकल्पेति** । **संकल्प** एतत्फलं मम संपद्यतामिति फलाभिलाषः **तन्मूलः कामः** साक्षात्प्रयत्नहेतुः तत्साधनविषयेच्छा । न चैतावता वैदिककर्मणां कामहेतुकता सिध्यतीत्यत उक्तं **यज्ञा इति** । **यज्ञाः** पाकयज्ञह-विर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपाः । **व्रतानि** स्नातकव्रतादीनि **यमाः** निषिद्धाननुष्ठानं **नियमाः** । **सर्वे संकल्पजाः** संकल्पाच्च काम इति । सर्वाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषा-नुबन्धः । ततः कथं धर्मद्वेषिणां विदुषां रागद्वेषराहित्यं संभवतीत्याक्षेपतात्पर्यम् ।। ३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत्रोपपत्तिमाह—**संकल्पमूल इति** । अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः **संकल्पः** । तदनन्तरमिष्टसाधनतयाऽवगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं **यज्ञाः संकल्पप्रभवाः** । **व्रतानि यम**रूपाश्च **धर्मा**श्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । **सर्व** इत्यनेन पदेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः **संकल्पादेव जायन्त** इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । **गोविन्दराज**स्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । स च कामः संकल्पमूल इत्याह—**संकल्पमूल इति** । 'काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे' इत्याद्युक्तेः । **संकल्पो** नामानेन कर्मणेदं फलं साध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतयाऽवगते तस्मिन्कर्मणि **कामः** तदनन्तरं प्रयत्न इत्येवं **यज्ञाः संकल्पसंभवा इति** । मनसा संकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चोपपादयतीति श्रुतेः ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः** । एतदेव प्रपञ्चयति-**संकल्पमूलमिति** । **संकल्पः** कर्मानुष्ठा-नाध्यवसायः तस्य **मूलं** कारणं **कामः** । **यज्ञा** इति गृहस्थधर्मो लक्ष्यते । **व्रतानीति** ब्रह्मचारिधर्मः । **यमधर्मा** इति वानप्रस्थसंन्यासिधर्माः ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **कामः** इच्छा **संकल्पमूलः** कामः । **संकल्पः** कर्म मानस-मित्यमरः ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः** । अत्र युक्तिमाह—**संकल्पमूलमिति** । अनेन कर्मणा इदमिष्टं साध्यत इति बुद्धिः **संकल्पः** । ततः स्वेष्टसाधनतया तस्मिन् कामः इच्छा भवति । तदर्थं पुनर्यत्नं करोति । एवं सर्वे **यज्ञादयः संकल्प**प्रभवा एव । अतो नित्यनैमित्तिके कामना कर्तव्यैवेत्यर्थः ।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रैवोपपत्तिमाह—**संकल्पमूल इति** । अनेन वस्तुना इयमर्थक्रिया साध्यते इत्येवंविधो मनोव्यापारः **संकल्पः** । स च **मूलं कामस्य** । तदनन्तरं हि तद्वस्तुसम्पादनेच्छोपजायते । तदनु चाध्यवसायो भौतिकव्यापारेण

करणोद्योगो भवति। एवं च **यज्ञादयः संकल्पप्रभवाः**। तेषां च संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यमन्तरिच्छया भवितव्यम्। संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यः क्रियाप्रवृत्तिः। अतः स्वेच्छानिषेधात् तान्यपि न घटन्त इत्यभिप्रायः। **व्रता**न्यनुष्ठेयरूपाणि। **यमधर्माः** प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्।
यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेण शास्त्रीये प्रवृत्तिनिवृत्ती संकल्पाधीने व्याख्याते। अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीनतोच्यत इति विशेषः। **नेह** लोके **कर्हिचित्क**दाचिदपि जाग्रदवस्थायां **क्रिया काचिद**नुष्ठेयत्वेनानिच्छतः सम्भवति। यत्किञ्चिल्लौकिकं वैदिकं वा कुरुते कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वं **कामस्य चेष्टितम्**। हेतुत्वाच्चेष्टितं कामस्यैवेत्युक्तम्। तदिदमतिसङ्कटम्—कामात्मता न प्रशस्ता, न चानया विना किञ्चिदनुष्ठानमस्ति ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किंचाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलैवेत्याह—**अकामस्येति**। कारणप्रोषितं व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह-**यद्यद्धीति** ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति-**अकामस्येति**। लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साऽप्यनिच्छतो न कदाचिद् दृश्यते। ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च **यद्य**त्पुरुषः **कुरुते** तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच प्रवृत्तेः काममूलतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—**अकामस्येति**। नात्र प्रमाणयुक्त्यपेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः**। आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाद् व्यतिरेकान्वयाभ्यामेतदेव निगमयति-**अकामस्येति** ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कर्हिचित्** कदाचित् **अकामस्य** निष्कामस्य **क्रिया न दृश्यते** ॥ ४ ॥

(७) **मणिरामः**। अस्मिन्नर्थे लौकिकं दृष्टान्तमाह—**अकामस्येति**। **क्रिया** भोजनाद्या ॥ ४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—**अकामस्येति**। बुद्धिपूर्वकारिभाव्या या काचित्क्रिया दृष्टार्था सा अनिच्छतो **न** कदाचिद् **दृश्यते**। तस्मा**द्यत्किञ्चित्कुरुते** कर्म **तत्सर्वं कामस्य चेष्टितं** इच्छाकार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग् वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्र प्रतिविधत्ते–**तेषु** कामेषु **सम्यग्वर्तितव्यम्**। "का पुनः सम्यग्वृत्तिः ?" यद्यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयम्। नित्येषु फलं नाभिसन्धेयम्, अश्रुतत्वात्। काम्येषु त्वनिषेधः तेषां तथाश्रुतत्वात्। फलसाधनतयैव तानि विधितोऽवगम्यन्ते। फलानिच्छोस्तदनुष्ठानमश्रुतकरणं स्यात्। नित्येषु फलाभिसन्धिर्व्यामोह एव। न ह्यभिसन्धिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पद्यते।

एवं कुर्वन् **गच्छति** प्राप्नोत्य**मरलोकताम्**। अमराः देवाः तेषां लोकः स्वर्गः। तन्निवासात् अमरेषु लोकशब्दः। स्थानस्थानिनोरभेदात् 'मञ्चाः क्रोशन्तीति' वत्। तेनायं समासः। अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता। देवजनत्वं प्राप्नोति देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तानुरोधादेवमुक्तम्। अथवाऽमरांल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः। 'कर्मण्यम्'। तदन्ताद्भावप्रत्ययः। (पाणिनि सू. ३।२।१) देवदर्शी सम्पद्यते। अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति। अथवाऽमर इव लोक्यते लोके।

अर्थवादश्चायम्। नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते। नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात्। तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसम्पत्तिरेवोच्यते। लक्षणया यदर्थं कर्मणामनुष्ठानं तत्सम्पद्यत इत्यर्थः। तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसम्पत्तिर्वा प्रयोजनम्। काम्येषु तु **यथासङ्कल्पितान्** यथाश्रुतं सङ्कल्पितान्। प्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तत्सङ्कल्प्य अभिसन्धाय मनसा कामयित्वेदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति। ततः **सर्वान्कामान्** काम्यानर्थान् **समश्नुते** प्राप्नोति। अतः परिहृता संकटापत्तिः, यतो न सर्वविषयः कामो निषिध्यते, किं तर्हि, नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः। साधनसम्पत्तिस्तु काम्यैव।

ब्रह्मवादिनस्तु सौर्यादीनां निषेधार्थं **कामात्मतेति** मन्यन्ते। फलार्थितया क्रियमाणा बन्धात्मका भवन्ति। निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते। तदुक्तं भगवता **कृष्णद्वैपायनेन** 'मा कर्मफलहेतुर्भूः' (भ. गी. २. ४७)। तथा "साधनानामकृत्स्नत्वान्मौर्ख्यात्किर्मकृतस्तथा। फलस्य चाभिसन्धानादपवित्रो विधिः स्मृतः" इति। वहवश्चात्र व्याख्याविकल्पाः, असारत्वात्तु न प्रदर्शिताः॥ ५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्र समाधिः–**तेष्विति। तेषु** यज्ञादिषु **सम्यक्कामपरतां** विहाय केषुचिदीश्वरार्पणबुद्ध्या केषुचित्तत्कालोपनिपतितावश्यसंपाद्यफलार्थतया **वर्तमानोऽमरलोकतां** न म्रियते यत्र सोमस्तादृशो लोको यत्र तद्भावं मोक्षं **गच्छति** भगवत्यर्पितैः। फलार्थं तु कृतै**र्यथासंकल्पितान् कामान्** काम्यानि फला**न्यश्नुते**॥५॥

(३) **कुल्लूकः।** सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति-**तेषु सम्यग्वर्तमान इति।** नात्रेच्छा निषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते। बन्धहेतु-

फलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः **सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकं** ब्रह्मभावं **गच्छति** मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादि**हापि** लोके **सर्वान**भिलषितान् प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये 'स यदा पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादि ।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ततः किमित्याह—**तेष्विति** । **तेषु** कर्मसु **सम्यगिति** अर्थकामाद्युपाधिं विना प्रवर्तते योऽनुष्ठाता **सोऽमरलोकतां** स्वर्गं साक्षात् मुक्तिं वा सत्त्वशुद्धिद्वारेति भावः । **इह** च मर्त्यलोके **कामान्** पशुपुत्रादीन् **अश्नुते** प्राप्नोति । इह संकल्पितान्वा परलोके प्राप्नोति "यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतःप्रेत्य भवती"ति श्रुतेः । क्रतुरत्र संकल्पः ।। ५ ।।

(५) **नन्दनः** । फलनैरपेक्ष्येण कर्मानुष्ठायिनः फलातिशयमाह-**तेष्विति** । **तेषु** वेदाधिगमादिषु **सम्यग्वर्तमानः** समीचीनं वर्तमानः । समीचीनवृत्तित्वं च कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठानम् । **अमरलोकतां** शाश्वतलोकान्मुक्तिमित्यर्थः । **इहास्मिल्लोके** यथा**संकल्पितान्** स्वसंकल्पानुरूपान्**कामान्**भोगान् । केचित्तु वक्ष्यमाणयोर्धर्मप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षनिराकरणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीं व्याचक्षते । **कामात्मतेति** । कामात्मता निषिद्धेष्वपि प्रवर्तकः कामप्रकर्षः । न चैवेहास्त्यकामतेति कामस्यात्यन्तोच्छेदः प्रतिषिध्यते । कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वात् अविहितत्वेन सर्वत्र कामो दुस्त्यज इत्यर्थः । काम्यो हीत्यर्धेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्यते । **संकल्पमूलमिति** । सम्यगधिगतं ज्ञानं संकल्पः तत्संभवो यज्ञाद्यनुष्ठानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीयः सिद्ध इत्यर्थः । अकामस्येत्यत्र नास्ति व्याख्याविकल्पः । **तेष्विति** । **सम्यग्वर्तमानः** समीचीनकामः समीचीनसंकल्पश्च । **अमरलोकतां** देवत्वमिति ।। ५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तेषु** कर्मसु **वर्तमानः अमरलोकतां** स्वर्गलोकप्राप्तिं **गच्छति** **काम्यस्य** चेष्टितकर्मणश्चेष्टितमित्यर्थः ।। ५ ।।

(७) **मणिरामः** । फलेच्छा न कर्तव्येति पूर्वोक्तं द्रढयति—**तेष्विति** । **तेषु** शास्त्रोक्तनित्यनैमित्तिककर्मसु **सम्यग्वर्तमानः अमरलोकतां** ब्रह्मभावं मोक्षं इति यावत् **गच्छति** प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च **इह** अस्मिन् लोके **सर्वान् कामान्** मनोऽभिलषितान् **समश्नुते** । तथा च छान्दोग्ये 'स यदा पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि ।। ५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्र परिहारमाह-**तेष्विति** । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपि तु यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयमितीयं सम्यग्वृत्तिः तत्र **तेषु** कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन

प्रवर्तमानो बन्धात्मकत्वाभावात् **अमरलोकतां** अमरधर्मित्वं मोक्षं प्राप्नोति । **इह** संसारे आत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथा**भिलषितान् सर्वान**र्थान् समश्नुते ।। ५ ।।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।। ६ ।।

(१) **मेधातिथिः । पूर्वपक्षः**—कोऽस्याभिसम्बन्धः । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः । स च विधिप्रतिषेधलक्षणः । तत्र न वेदस्य धर्ममूलता विधेया 'वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मप्रामाण्य आश्रयणीयः' इति, अन्तरेणैवोपदेशं तत्सिद्धेः । न हि मन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं वेदस्य धर्ममूलत्वम् । अपि तु अबाधितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापौरुषेयतया च पुरुषसंसर्गदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात्, स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्स्वतःप्रामाण्यसिद्धिः । अथोच्यते—'न्यायतः सिद्धं वेदस्य प्रामाण्यमनूद्य मन्वादिस्मृतीनां तन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यत इति'—तदपि न । तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्स्मरणस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादीनां महाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियार्थदर्शनस्याशक्यभावाच्च पुरुषस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदार्थस्मरणस्य वेदमूलतैवावशिष्यते। न हि वेदविदां कार्यार्थिविषयं स्मरणं [न] सम्भवति । वेदस्य च मूलत्वेन मूलान्तरकल्पनाया अनवसरः ।

नाप्येतद्युज्यते वक्तुम्—'स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनूद्यते, बाह्यस्मृतीनामप्रामाण्याय'—यतस्तासां न्यायत एव सिद्धमप्रामाण्यम् । न हि शाक्यभोजकक्षपणकादीनां वेदसंयोगसम्भवो येन तन्मूलतया स्वविषये प्रमाणं स्युः, स्वयमनभ्युपगमात्, तैश्च वेदस्याप्रामाण्याभिधानात् । प्रत्यक्षवेदविरुद्धार्थोपदेशाच्च तत्रासम्भवः, तासु स्मृतिषु वेदाध्ययननिषेधात् । सति हि वेदाध्येतृत्वे बुद्धादीनां तन्मूलता स्यान्न वेति जायते विचारणा । यत्र तु तत्सम्बन्धो दूरापेतस्तत्र का तन्मूलताशङ्का । स्वयं च मूलान्तरं परम्परायातमभ्युपगच्छन्ति—'पश्याम्यहं भिक्षुकाः दिव्येन चक्षुषा सुगतिं दुर्गतिं च' । एवं सर्व एव बाह्या भोजकपाञ्चरात्रिकनिर्ग्रन्थानार्यवादपाशुपतप्रभृतयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतॄन्पुरुषातिशयान् देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्थदर्शिनोऽभ्युपयन्ति, न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तत्रार्था उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसा चेद्धर्म उच्यते संसारमोचकादिभिः, सा चात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथाऽन्यत्र तीर्थस्नानमधर्मोऽभ्युपेयते, इह त्वहरहः स्नायात्तीर्थानि सेवेतेति च विधिः । तथाऽग्नीषोमीयवधः क्वचित्पापहेतुरिष्यते, स च ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः । तथाऽन्ये सर्वानेव यागहोमानात्मार्थान्सम्मन्यन्ते, देवताभेदविधिभिर्नानादैवत्यास्तेऽवगमिताः । अतो विरोधः ।

येऽप्याहुः — ग्रहणाग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधदर्शनात् स्यात्सम्भवः शाखान्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य । अनन्ता हि वेदशाखाः । ताः कथमेकस्य प्रत्यक्षाः । उत्सादश्च सम्भवतीति । तत्र स्यात्तादृशी वेदशाखा यस्यामयं नरास्थिपात्रभोजननग्नचर्यादिरुपदिष्टो भवेत् ।

उच्यते । न वयं ब्रूमः वेदे विरुद्धार्थोपदेशासम्भव इति । किन्तु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितप्रयोगयोरव्याघातः । इह तु कल्प्यो वेदः । न च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनाया अवसरः । न च सम्भवमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिः । अनिश्चितेन न वा निश्चितं बाध्यते । शाखोत्सादपक्षं चात्रैव श्लोके परस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्वादिस्मृतीनां व्यतिषङ्गः क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिद्देवतया क्वचिद् द्रव्यविधिभिः । न च बाह्यासु तत्सम्भवतीति तासामप्रामाण्यम् ।

एवमाचारस्यापि वेदविद्भिरदृष्टार्थतयाऽऽचर्यमाणस्य स्मृतिवदेव प्रामाण्यं मूलसम्भवात् । असाध्वाचारस्यापि दृष्टकारणादिसम्भवादविदुषां च भ्रान्त्यादिसम्भवादप्रामाण्यम् । एवमात्मनस्तुष्टेरपि ।

यदि च वेदस्मृत्याचाराणां मन्वाद्युपदेशसमधिगम्य प्रामाण्यं मन्वादीनां कथम् । तत्राप्युपदेशान्तरात् स्मार्तच्च मनुरब्रवीदित्यादेः । तत्र कथम् । तस्मादिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति युक्तित एतदवसेयम् नोपदेशतः । तथाचायमनर्थकः श्लोकः । एतत्समानरूपा उत्तरेऽपि ।

सिद्धान्तः । अत्रोच्यते । इह ये धर्मसूत्रकारा अव्युत्पन्नपुरुषव्युत्पादनार्थं पदार्थसम्पादनपरतया ग्रन्थसन्दर्भानारभन्ते तत्र यथैवाष्टकादीनां वेदात्स्वयं कर्तव्यतामवगम्य परावबोधनार्थमुपनिबन्धः, एवं प्रमाणान्तरसिद्धस्य वेदप्रामाण्यादेः । सन्ति केचित्प्रतिपत्तारो ये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्था ऊहापोहादिरूपबुद्ध्यभावात् । तान्प्रति न्यायसिद्धोऽप्यर्थः सुहृदुपदेशवदुपदिश्यते । तत्र यन्न्यायतः सिद्धं वेदस्य धर्ममूलत्वं तदेवानेनानूद्यते । **वेदो धर्ममूलम्** । धर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो, नात्राप्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवन्ति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थानामुपदेष्टारः । 'न त्वयाऽजीर्णे भोक्तव्यमजीर्णप्रभवा हि रोगाः' । न चैतद्वक्तव्यम्— "ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शक्नुवन्ति प्रतिपत्तुं ते वचनादपि न प्रत्येष्यन्ति" । यतो दृश्यते ये आप्तत्वेन प्रसिद्धास्तदीयं वचनमविचार्यैव केचन प्रमाणयन्ति । तदेवं सर्वमिदं प्रकरणं न्यायमूलं, न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसरं दर्शयिष्यामः । अष्टकादीनां यथा वेदमूलता तथाऽत्रैव निर्दिश्यते ।

वेदशब्देनर्ग्यजुःसामानि ब्राह्मणसहितान्युच्यन्ते । तानि चाध्येतॄणां वाक्यान्तरेभ्यः प्रसिद्धभेदानि । उपदेशपरम्परासंस्कृता अध्येतारः श्रुत्वैव वेदोऽयमिति

प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणोऽयमिति। तत्र वाक्यसमूहेऽपि 'अग्निमीळे' 'अग्निर्वै देवानामवम' इत्यादौ 'संसमिद्युवसे' 'अथ महाव्रतमि'त्यन्ते, वेदशब्दः प्रयुज्यते; तदवयवभूतेषु केवलेषु वाक्येष्वपि। न च ग्रामादिशब्दवद् गौणमुख्यता विद्यते। तत्र समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इत्येष न्यायः। ग्रामशब्दो हि प्रसिद्ध-भूयिष्ठप्रयोगः समुदाय एव, 'ग्रामो दग्ध' इत्यादिपदसम्बन्धात्तदवयवे वर्तते। कतिपय-शालादाहेऽपि लौकिका 'ग्रामो दग्ध' इति प्रयुञ्जते। अथवा तत्रापि समुदायवचन एव। दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसम्बन्धितया व्यपदिश्यते। अवयवद्वारक एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धः। एष एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धो योऽवयवानाम्। न ह्यवयवान्परिहाप्य समुदायो द्रष्टुं स्प्रष्टुं वा शक्यते।

व्युत्पाद्यते च वेदशब्दः। विदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यं धर्मलक्षणमर्थमस्मादिति 'वेदः'। तच्च वेदनमेकैकस्माद्वाक्याद्भवति, न यावानृग्वेदादिशब्दवाच्योऽध्यायानुवाकसमूहः। एवं चोदाहरणे जिह्वाच्छेद इत्येकवाक्यविषयोऽप्ययं दण्डः। कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति कृत्स्नग्रहणं सकलवेदवाक्याध्ययनप्राप्त्यर्थम्। अन्यथा कतिचिद्वाक्यान्यधीत्य कृती स्यात्, न पुनः कृत्स्नं वेदम् इति। अत्रैतन्निरूपयिष्यामः।

स च वेदो बहुधा भिन्नः। सहस्रवर्त्मा सामवेदः सात्यमुग्रिराणायनीयादिभेदेन; एकशतमध्वर्यूणां, काठकवाजसनेयकादिभेदेन; एकविंशतिर्बाह्वृच्या आश्वलायनैत-रेयादिभेदेन; नवधा आथर्वणं मोदकपैप्पलादकादिभेदेन।

"ननु नैव केचिदाथर्वणं वेदं मन्यन्ते यतः 'त्रयी विद्या ऋचः सामानि यजूंषीति' 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः'। तथा 'त्रैवेदिकं व्रतं चरेदि'त्यादौ न क्वचिदाथर्वण-नामाप्यस्ति। प्रतिषेधश्च श्रूयते 'तस्मादाथर्वणेन न शंसेदिति'। अतस्त्रयीबाह्यानाथ-र्वणिकान्पाषण्डिनः प्रतिजानते"।

तदयुक्तम्। अविगानेन शिष्टानां वेदव्यवहारात्। 'श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीरि'त्यत्रापि व्यवहारः। श्रुतिर्वेद इत्येकोऽर्थः। न च वेदशब्दवाच्यताऽग्निहोत्रादि-वाक्यानामपि धर्मप्रमाण्ये कारणम्। इतिहासायुर्वेदयोरपि वेदव्यवहारदर्शनात् 'इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति'। किं तर्हि अपौरुषेयत्वे सत्यनुष्ठेयार्था-वबोधकत्वाद् विपर्ययाभावाच्च। तच्चाथर्ववेदेऽपि सर्वमस्ति; ज्योतिष्टोमादिकर्मणां यजुर्वेदादिष्विव तत्राप्युपदेशात्। अभिचारमूलककर्मणां बाहुल्येन तत्रोपदेशाद-वेदत्वमिति विभ्रमः केषांचित्। अभिचारा हि परप्राणवियोगफलत्वात्प्रतिषिद्धाः; आथर्वणिकैश्च त एव प्राधान्येनानुष्ठीयन्ते राजपुरोहितैरतस्ते निन्द्यन्ते। यत्तु "वेदैरशून्य" इत्यादावथर्ववेदस्यानिर्देश इति। अर्थवादा एते। किं तत्र निर्देशेना-निर्देशेन वा। मन्त्रभेदाभिप्रायं वैतद्वचनं त्रयो वेदास्त्रयी विद्येत्यादि। न हि चतुर्थं

मन्त्रजातमस्ति ऋग्यजुःसामव्यतिरेकेण । प्रैषानिविन्निगदेन्द्रगाथादीनामत्रैवान्तर्भावात् । अथर्ववेदे चर्च-एव मन्त्रत्वेन समाम्नाताः । अत ऋग्वेद एवायं मन्त्राभिप्रायेण । यस्तु प्रतिषेधः स विपरीतसाधनः प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोपपत्तेः । अयं वाऽस्यार्थः । अथर्ववेदाधीतैर्मन्त्रैस्त्रैवेदिकं कर्म न मिश्रयेत् । वाचः स्तोभे सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि विनियुक्तानि तत्राथर्ववेदाधीतानां प्रतिषेधः ।

स वेदो विशिष्टः शब्दराशिरपौरुषेयो मन्त्रब्राह्मणाख्योऽनेकशाखाभेदभिन्नः धर्मस्य **मूलं** प्रमाणं परिज्ञाने हेतुः । कारणं मूलम् । तच्च वेदस्मृत्योर्धर्मं प्रतिज्ञापकतयैव, न निर्वर्तकतया न च स्थितिहेतुतया, वृक्षस्येव ।

धर्मशब्दश्च प्राग् व्याख्यातः । यत्पुरुषस्य कर्तव्यं प्रत्यक्षाद्यवगम्यविलक्षणेन स्वभावेन श्रेयःसाधनम् । कृषिसेवादि भवति पुरुषस्य कर्त्तव्यं, तस्य च तत्साधनत्व-स्वभावोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । यादृशेन व्यापारेण कृष्यादेर्व्रीह्यादिसिद्धिः साऽपि प्रत्यक्षाद्यवगम्यैव । यागादेस्तु साधनत्वम् येन च रूपेण।पूर्वोत्पत्तिव्यवधानादिना तन्न प्रत्यक्षाद्यवगम्यम् । श्रेयश्चाभिलषितस्वर्गग्रामादिफलप्राप्तिः सामान्यतः सुखशब्दवाच्या । व्याधिनिर्धनत्वासौख्यनरकादिफलप्राप्तिः सामान्यतो दुःखशब्द-वाच्या तत्परिहारश्च । अन्ये तु परमानन्दादिरूपं 'श्रेयः' ।

अयं धर्मो ब्राह्मणवाक्येभ्योऽवगम्यते लिङादियुक्तेभ्यः । क्वचिच्च मन्त्रेभ्योऽपि 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभत' इत्येवमादिभ्यः ।

तत्र कामपदयुक्तानि वाक्यानि फलार्थमनुष्ठानमवगमयन्ति । 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामो' 'वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम' इति । तानि फलमनिच्छता न क्रियन्ते । अन्यानि यावज्जीवादिपदैर्नित्यतया समर्पितानि । तानि न फलहेतोरनुष्ठीयन्ते, फलस्याश्रुतत्वात् । न च "विश्वजिता यजेते"त्यादिवद-श्रुतफलत्वेऽपि फलकल्पना । यतो यावज्जीवादिपदैर्विनैव फलेन कर्तव्यतयाऽवगम्यन्ते । तत्राकरणे शास्त्रार्थातिक्रमदोषः । तत्र तत्परिहारार्थं तानि क्रियन्ते । प्रतिषेधानामपि, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेया' इत्येषैव वार्ता । न हि फलार्थं प्रतिषिद्धवर्जनमपि तु प्रत्यवायपरिहारार्थम् ।

अखिलः कृत्स्नः । न किञ्चित्पदं वर्णो मात्रा वा यन्न धर्माय ।

अत्र चोदयन्ति । ननु च विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मको वेदः । धर्मश्च कर्तव्यतास्वभाव इत्युक्तम् । तत्र युक्तं यद्विधिवाक्यानि धर्मे प्रमाणं स्युः । तेभ्यो हि यागादिविषया कर्तव्यता प्रतीयते । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति' 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' 'स्वर्गकामो जुहोतीति' । अत्र ह्यग्निहोत्राख्यं कर्म कर्तव्यतया प्रतीयते । 'दध्नेति' तत्रैव द्रव्यम् । 'यदग्नये चेति' देवता । 'स्वर्गकाम'

इत्यधिकारः । यत्तु "अग्निर्वै सर्वा देवता अग्निरेव दैव्यो होता स देवानाह्वयति च जुहोति च" इत्यादयः, तथा "प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिदत् ।" इत्यादयः, न तैः किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते । केवलं पुरावृत्तमन्यद्वाऽसाम्प्रतिकं भूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुरा आत्मनो वपोत्खाता । उत्खिदतु—किमस्माकमेतेन ? तथाऽग्नेरपि सर्वदेवतात्मत्वं नाग्नेयकर्मण्युपयुज्यते । अग्निशब्देनोद्देशार्थनिर्वृत्तेः । अन्यदेवत्येऽन्यत्वादग्नेरुद्देश एव नास्ति । आवाहनस्यापि वचनान्तरेण "अग्निमग्न आवह" –त्यादिना विहितत्वात् । 'स देवानाह्वयति च जुहोति' चेत्यादिरनर्थकः । मन्त्रा अपि "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि" "सुदेवो अद्य पतेदनावृत्" इत्यादयो भाववृत्तपरिदेवनादिरूपार्थाभिधायिनः कं धर्मं प्रमिमते ? तस्मिन्काले न मृत्युर्जातो नाप्यमृतं जीवितं, प्राक् सृष्टेर्भूतानामनुत्पन्नत्वान्न कस्यचिज्जीवितमासीन्नापि मृत्युः, प्रलये सर्वेषां मृतत्वाद्भवतु वा मृत्युर्मा वा; न किञ्चिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टं भवति । एवं सुदेवोऽसौ महापुण्यो, देवतुल्यो मनुष्यो योऽद्य प्रपतेच्छ्वभ्र आत्मानं क्षिपेदनावृदावृत्तिः प्रत्युज्जीवनं यस्मात्प्रपातान्न भवति । उर्वश्या विप्रलब्धः पुरूरवाः परिदेवयाञ्चक्रे । तथा नामधेयम् "उद्भिदा यजेत" "बलभिदा यजेत" इत्यादि, न कस्यचिदर्थस्य क्रियाया द्रव्यस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियाया विधानादद्रव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः । सोमस्य वाऽव्यक्तचोदनत्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाम्ना न धर्म उपदिश्यते । अतः कथमुच्यते कृत्स्नो वेदो धर्ममूलमिति ।

उच्यते । अनयैवाशङ्कयाऽखिलग्रहणं कृतम्, यतः सर्वेषामेतेषां धर्मप्रतिपादनपरत्वम् । तथा ह्यर्थवादा नैव विधायकेभ्यो वाक्येभ्यः पृथगर्थाः येन धर्मं न प्रमिमीरन् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे विधिपरत्वावगमात्, तत्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां, यथा तदर्थानुगुण्यं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयाः । अतः प्रजापतेर्वपोत्खादनवचनं न स्वार्थनिष्ठम् किं तर्हि विधिशेषम् । न च विधेयं द्रव्यगुणादि अर्थवादेभ्यः प्रतीयते इति प्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छेषतां प्रतिपद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयत एव । इत्थं नाम पशुयागः कर्तव्यो यदसत्सु पशुषु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिनाऽऽत्मैव पशुत्वेन कल्पितो वपा चोत्खिन्ना । यतस्तत्सहितान्येव विधायकानि यत्रार्थवादाः सन्ति । यद्यपि तैर्विनाऽपि भवति विध्यर्थावगतिः, विध्युद्देशादेव "वसन्ताय कपिञ्जलानालभत" इति, तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सत्सु न केवलादवगतिः । न च केनचित्कृतो वेदो येनोच्यते 'यथाऽन्यत्र न सन्ति तथात्रापि मा भूवन्' । सत्स्वर्थवादेष्वस्माभिर्गतिर्वक्तव्या । सा चोक्ता । न चायमलौकिकोऽर्थः । लोकेऽपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा भृतिदाने प्रवृत्तस्य स्वामिनः कश्चिद्भृतकः प्रीत्याऽऽचष्टे साधुर्देवदत्तो नित्यसन्निहितः परिचर्याभूमिज्ञस्तत्परश्चेति । अतो विधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादा विधायका एव । तथा क्वचिदर्थवादादेव विधेय-

विशेषावगतिः । यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" । अत्र ह्यञ्जनसाधनं सर्पिस्तैलादि यत्किञ्चिद्विधिनाऽपेक्षितम् । "तेजो वै घृतम्" इत्यर्थवादे घृतस्तुत्या घृतमध्यवसीयते । "एवं प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्तीति" रात्रिष्वर्थवादादधिकारावगमः । तस्मादर्थवादा अपि धर्ममूलम् ।

मन्त्रास्तु केचिद्विधायका एव । यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानिति" । आघारे देवताविधिर्मान्त्रवर्णिक एव । न हि तत्र देवता कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता । मन्त्रस्तु विहितो नियुक्तः "यत इन्द्र" इत्यादिः । अतोऽस्मान्मन्त्रवर्णाद्देवताप्रतिपत्तिः । सहस्रशश्च मान्त्रवर्णिका देवताविधयः सन्ति । येऽप्यन्ये क्रियमाणानुवादिनस्तेऽपि स्मृतिलक्षणं धर्ममेव बुद्धं कुर्वन्तीति भवन्ति धर्ममूलमनुष्ठेयार्थप्रकाशनेन ।

नाम त्वाख्यातार्थादभिन्नार्थमाख्यातार्थवत्सुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशो नामाश्रया एव । "शरदि वाजपेयेन यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेनेति" । तस्मात्सिद्धं कृत्स्नस्य वेदस्य धर्ममूलत्वम् ।

अन्ये तु श्येनादिवाक्यानां धर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमाशङ्कमाना निषेधानां च "न लशुनं भक्षयेदि"त्यादीनामखिलग्रहणं मन्यन्ते । "अभिचारा हि श्येनादयो मारणात्मानो हिंसारूपाः । क्रूरत्वाच्च हिंसाया अभिचाराणां च प्रतिषेधादधर्मत्वम् । अतो न कृत्स्नो वेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यश्च धर्म उक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च न कर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलं स्युः ? किञ्च येऽपि पशुयागा अग्नीषोमीयादयस्तेऽपि हिंसासाधकत्वाद् दूरापेतधर्मभावाः । हिंसा हि पापमिति सर्वप्रवादेष्वभ्युपगमः । उक्तं च 'यत्र प्राणिवधो धर्मः अधर्मस्तत्र कीदृशः' ।"

कथं पुनरियमाशङ्काऽपनुद्यते ? अखिलग्रहणात् । न ह्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति । हेतुर्नोक्त इति चेदागमग्रन्थोऽयं सिद्धमर्थमाह । हेत्वर्थिनो मीमांसातो विनीयन्ते । अस्माभिरुक्तं य आगममात्रेण प्रतियन्ति तान्प्रत्येतदुच्यते ।

विवरणकारास्तु युक्तिलेशमात्रं दर्शयन्ति । यदुक्तं श्येनादयः प्रतिषिद्धत्वादधर्म इति तत्सत्यम् । तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु योऽत्यन्तप्रवृद्धद्वेषो न हिंस्याद् भूतानीत्यतिक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणां प्रीतिमनुष्ठीयमानां निर्वर्तयन्तीत्येतावतांऽशेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवाक्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि यो रागतः प्रवृत्तो हनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानं यन्निषिध्यमानस्याननुष्ठानम् । अग्नीषोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोऽस्ति द्वेषलक्षणाया लौकिक्या हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु विधिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते, लौकिक्यां चरितार्थत्वान्निषेधस्य । नच सामान्यतो दृष्टेन हिंसात्वा-

स्लौकिकहिंसावद्वैदिक्याः पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते। यतो न हिंसात्वं पापहेतुत्वे कारणम् अपि तु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । न चात्र प्रतिषेधोऽस्तीत्युक्तम् ।

केचित्तु मूलशब्दः कारणपर्यायो व्याख्यायते। धर्मस्य वेदो मूलं प्रतिष्ठा कारणं साक्षात्प्रणाड्या च। 'स्वाध्यायमधीयीत' 'ऋग्वेदं धारयन्विप्र' इत्यादिचोदनासु साक्षात् । अन्यत्र तु अग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाड्या ।

स्मृतिशीले च तद्विदाम्। अनुभूतार्थविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते। **तच्छब्देन वेदः** प्रत्यवमृश्यते। तं विदन्ति **तद्विदः**। वेदार्थविदामिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति **यत्स्मरणं** तदपि प्रमाणम् ।

"ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः। सा हि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थं परिच्छिनत्तीति वदन्ति"।

सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणं नात्मीया स्मृतिः। अस्माकं तु मन्वादिस्मृतिरेव प्रमाणम् । नहि वयं तामन्तरेणान्यतोऽष्टकादिकर्तव्यतामवगच्छामः। तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्यः स्मृतिपरम्परया-तेभ्योऽवसीयते। तस्माच्च स्मरणादनुभूतोऽयमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिनुमो, यत एते स्मरन्ति, न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्तिः।

"ननु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबध्नीयुरननुभूयैव केनचित् प्रमाणेन। यथोत्पाद्यवस्तु कथानकं केचन कवयः कथयेयुः"।

अत्रोच्यते। भवेदेवं यद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो न स्यात्। कर्तव्यतोपदेशो ह्यनुष्ठानार्थः। न च केचित्स्वेच्छया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठातुमर्हन्ति।

"भ्रान्त्याऽप्यनुष्ठानसिद्धिरिति" चेत्। स्यादप्येकस्य भ्रान्तिः, सर्वस्य जगतो भ्रान्तिर्यावत्संसारभाविनी चेत्यलौकिकी कल्पना। न च सम्भवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे भ्रान्त्यादेरवसरः। अत एव प्रत्यक्षतो मन्वादयो धर्मान्ददृशुरिति नाभ्युपगम्यते। इन्द्रियैरर्थानां सन्निकर्षे यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। न च धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षः सम्भवति, तस्य कर्तव्यतास्वभावत्वात्। असिद्धं च कर्तव्यम्। सिद्धवस्तुविषयश्च सन्निकर्षः। अनुमानादीनि तदात्वे यद्यप्यसन्तमर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसञ्चारेण हि भविष्यन्तीं वृष्टिमनुमिमते तथापि न तेभ्यः कर्तव्यतावगतिः। तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनायां वेद एवोपदिश्यते। स च वेदोऽनुमीयमानो मन्वादिभिरुपलब्धः। इदानीमुत्सन्ना सा शाखा यस्याममी स्मार्ता धर्मा आसन्।

तथा किमेका शाखाऽथ बह्व्यः तासु च कश्चिदष्टकादिः कस्याञ्चिदित्येतदनुमानं प्रवर्तते। अथाद्यत्वे पठ्यन्त एव ताः शाखाः। किन्तु विप्रकीर्णास्ते धर्माः।

कस्याञ्चिच्छाखायामष्टकादीनां कर्मणामुत्पत्तिः, कस्यांचिद् द्रव्यं, क्वचिद्देवता, क्वचिन्मन्त्र इत्येवं विप्रकीर्णानां मन्वादयोऽङ्गोपसंहारं सुखावबोधार्थं चक्रुः ।

अथ मन्त्रार्थवादलिङ्गमात्रप्रभवा एते धर्माः अथायमनादिरनुष्ठेयोऽर्थोऽविच्छिन्न-पारम्पर्यसम्प्रदायायातो वेदवन्नित्य उतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्यया-नुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिक इत्येवमादि बहुविकल्पं विचारयन्ति **विवरणकाराः** ।

एतावांस्तु निर्णयः । वैदिकमेतदनुष्ठानं स्मार्तानां वैदिकैर्विधिभिर्व्यतिषङ्गा-वगमादनुष्ठातॄणां च तद् दृष्ट्वानुष्ठानात् । व्यतिषङ्गश्च दर्शितः । क्वचिद्वैदिकमङ्गम् प्रधानं स्मार्तं, क्वचिदेतदेव विपरीतं क्वचिदुत्पत्तिः क्वचिदधिकारः क्वचिदर्थवाद इति । एवं सर्व एव स्मार्ता वैदिकैर्व्यतिषक्ताः । निपुणतश्चैतन्निर्णीतमस्माभिः **स्मृतिविवेके**—
स्मार्तवैदिकयोर्नित्यं व्यतिषङ्गात्परस्परम् । कर्तृतः कर्मतो वाऽपि वियुज्येते न जातु तौ ॥
प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टं येऽनुतिष्ठन्ति केचन । त एव यदि कुर्वन्ति तथा स्याद्वेदमूलता ॥
प्रामाण्यकारणं मुख्यं वेदविद्भिः परिग्रहः । तदुक्तं कर्तृसामान्यादनुमानं श्रुतीः प्रति ॥
विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं न च प्रयोजनम् ।
उत्सादोऽपि सम्भाव्यते । दृश्यन्ते हि प्रविरलाध्येतृका अद्यत्वेऽपि शाखाः ।
ताभ्यः सम्भाव्यभाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्धृत्योपनिबद्धं स्मृतिका-रैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते । "ब्राह्मणोक्ता विधयः तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनु-मीयन्त" **इत्यापस्तम्बः** (१।४।१०)

अत्र तु यैवं महाप्रयोजना शाखा यस्यां सर्वे स्मार्ता गार्ह्याश्च सर्ववर्णाश्रमधर्मा आम्नातास्तस्या उपेक्षणमसम्भाव्यम्, सर्वाध्येतॄणां चोत्साद इत्यादि बह्वदृष्टं प्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णानां त्वर्थवादगहनानां क्रत्वर्थपुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानां प्रयोगोन्न-यनमभियुक्तानां न्यायतो निश्चितार्थानां घटते । अस्मिंस्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रौतत्वाद्विकल्पेन स्मृतेर्बाधः । स च विशिष्टानां नाभिप्रेतः । स्मृतिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः । एवमप्याह **गौतमः** (३।३५) —"ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्येति"। यदि हि मन्वादीनां प्रत्यक्षास्ताः शाखा अभवन्केयं वाचोयुक्तिः गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननु सर्व एवाश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः । स्वमतमेव चैतद् गौतमेनाचार्यापदेशेनोपदिष्टम्-'तस्याश्रमविकल्पम्' (३।१) इत्याद्युपक्रम्यानेनोपसंहृतत्वात् ।

मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादा विध्युद्देशस्तुतिपरा न स्वार्थस्य विधायकास्तथापि केषाञ्चिदन्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयो विधिर्नावगमितः । यथा 'स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्चे'त्यादेः पञ्चाग्निविधिशेषतैवमेतावतैव नोपपद्यते

यावद्भिर्हिरण्यस्तेयादेः प्रतिषेधो नावगमितः। य एतां विद्यामधीते स हिरण्यस्तेयाद्यप्या-चरंस्तैश्च संवसन्न पतति, अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा।

"अथ विध्युद्देशो विधेः प्रतिपादको, नार्थवाद" इति, केनैषा परिभाषा कृता। 'एते पतन्ति चत्वार' इत्यत्राप्याख्यातश्रवणमस्ति। 'लिङादयो न सन्तीति' चेत् 'प्रतितिष्ठन्तीति' रात्रिष्वपि नैव लिङ्श्रुतिरस्ति। अथ 'तत्राधिकाराकाङ्क्षाया-मेकवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः, एवमत्रापि भविष्यति। बहवश्च द्रव्यदेवताविधयोऽर्थवादावगम्याः सन्ति। तत्र यस्य विधेः शेषा अर्थवादास्त-द्विधिनैव द्रव्यदेवतादेरपेक्षितत्वाद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थ-वादाधीना न दोषाय। इह तु तदसम्बद्धस्य विध्यन्तरस्येष्यमाणत्वाद्वाक्य-भेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता। तदभावे च तन्मूला प्रतिषेधावगतिर्न स्यादतश्च 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' 'तेजो वै घृतमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः।"

तदसत्। सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यतामूलत्वादस्यावगतेर्नारित वाक्यभेदादि-चोद्यापत्तिः। मन्त्राः प्रयोगप्रकाशकत्वेन रूपादेवावगतास्तस्य प्रयोगस्यान्यतोऽसिद्धेः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाश्यं कल्पयन्ति। न वाऽसतोरुपत्त्यधिकारयोः प्रकाशनमष्टकायाः सम्भवतीत्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगबोधका मन्त्राः। एवं मान्त्रवर्णिकाश्च विधयोऽप्युपगम्यन्ते। यथाऽऽघारे देवताविधिः।

चतुष्पाद्धि धर्मोऽभ्युपगतस्तत्राल्पतरांशः श्रुतः, सकलेतरांशबोधहेतुस्तथाविध एव, विधौ सम्बन्धग्रहणादिति। सर्वथा तावत्सम्भवति वेदसंयोगः।

मनुर्बहुभिर्बहुशाखाध्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्च श्रोत्रियैः सङ्गतस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा ग्रन्थं चकार। ताश्च मूलत्वेन प्रदर्श्य ग्रन्थं प्रमाणीकृतवान्। एवमन्ये तत्प्रत्य-यादनुष्ठानमादृतवन्तो न मूलोपलम्भे यत्नं कुर्वन्ति। अस्माकं चैतदनुमानम्।

अतो विरोधे सत्यपि तुल्ये श्रौतत्वे बाधोपपत्तिः। प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसम्पत्तौ श्रुत्यन्तरं प्रत्याकाङ्क्षैव नास्ति। यथा सामिधेनीषु साप्तदश्यपाञ्चदश्ययोः पाञ्चदश्येन प्रकृतिरवरुद्धा साप्तदश्यं प्रत्यक्षश्रुतमपि नाकाङ्क्षति। आभिधानिको ह्यर्थः सन्निकृष्यते-ऽभिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यं प्रत्ययं विप्रकर्षाद् दुर्बलं बाधते। न चैतावताऽप्रामाण्यापत्तिः। यथा प्राकृतान्यङ्गानि विकृतिषु चोदकप्राप्तानि वैकृतिकैर्विरुध्यमानानि बाध्यन्ते तद्वदेव द्रष्टव्यम्।

यत्र सम्प्रदायविच्छेदस्तत्र च परम्परापत्तिः। न हि तत्र कस्यचित्प्रमाणं प्रवृत्तम्। नित्यानुमेयपक्षोऽपि सम्प्रदायपक्षान्नातीव भिद्यते। मन्वादिस्मरणस्य वयं मूलं परीक्षितुं प्रवृत्ताः। यदि च तेषामप्यसावनुमेयो वेदो वयमिव न ते स्मर्तारः। नच यः पदार्थो न कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता सम्भवत्यन्वयासम्भवात्। क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव

सम्बन्धदर्शनम् । यदिचाऽर्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न चेहान्यथाऽनुपपत्तिरस्ति ।

तस्मादस्ति मन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसम्बन्धो, न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम्। द्रढीयसी कर्तव्यतावगतिर्वेदविदां वेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं, न भ्रान्त्यादि-मूलेत्यवगत्यनुरूपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविप्रकीर्णे मन्त्रार्थवादे प्रत्यक्षवेदानां कारणानां सम्भवात्कल्प्यत्वमुपशेते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः क्वचिन्मूलत्वेन दृश्यते 'न मलवद्वाससा सह संवदे'दिति । स चाध्ययने चोपनयने च पठ्यते ।

तदेतल्लेशतोऽस्माभिरुक्तम् । विस्तरस्तु **स्मृतिविवेका**ज्ज्ञातव्यः ।

शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः, पक्षो नैष मतो मम ।
पक्षेऽस्मिन्न प्रमाणं हि वह्वदृष्टं प्रसज्यते ॥

उपपन्नतरः पक्षो विक्षिप्तानां ततस्ततः ।
उत्पत्त्यादिसमाहारः प्रायशो दृश्यते ह्ययः ॥

अनेकशिष्योपाध्यायैः श्रोत्रियैरादृतोऽपरैः ।
शक्तो रचयितुं श्रुत्वा शाखां तां तां कुतश्चन ॥

उपपन्नस्तदानीं च दृष्टमूलैः परिग्रहः ।
निश्चयोऽस्माकमप्यद्य यथा सम्भवतः स्थितः ॥

प्रयोगद्योतका मन्त्रा, द्योतनं तस्य नामतः ।
नर्तेविकारोत्पत्तिभ्यां प्रयोगस्यास्ति सम्भवः ॥

विशिष्टदेवतालाभ आघारे मान्त्रवर्णिकः ।
प्रकाशकत्वान्मन्त्रस्य तन्निर्वहणहेतुकः ॥

या सिद्धरूप एकस्मिन् रूपान्तरगतिर्भवेत् ।
न सा स्वरूपनाशाय विश्वजित्यधिकारवत् ॥

प्रतिपन्ने विधौ युक्तं तत्सम्बन्धार्थकल्पनम् ।
गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्यो न दृष्टा चेद्विधेः क्वचित् ॥

लिङादिगम्यं भगवान्विधिं स्मरति **पाणिनिः** ।
न शक्तास्ते विधिं वक्तुं सिद्धवस्त्वभिधायिनः ॥

व्याख्येयो गुणवादेन योऽर्थवादादतत्परात् ।
अर्थोऽधिगन्तुमिष्येत कथं स्यात्तस्य सत्यता ॥

भिन्द्याद्वाक्यं न प्रतिष्ठा साकाङ्क्षा रात्रयो यतः ।
विशेषे तद्गते युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥

स्तेयादीनां निषेधेऽपि विध्यन्तरगतिर्ध्रुवा ।
ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपन्यासस्ततः समः ।।

वाचः स्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रा विधिश्रुतेः ।
नाष्टकादौ विशेषोऽस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ।।

विना सामान्यसम्बन्धाल्लिङ्गं च विनियोजकम् ।
न च नास्त्यस्य सम्बन्धो विना प्रकरणादिभिः ।।

परिहारं ब्रुवन्त्यत्र केचित्तन्मूलवादिनः ।
रात्रिषु प्रतितिष्ठन्तीत्यसतस्त्वेव लिङ्गादिषु ।।

पञ्चमेन लकारेण तदर्थगतिरिष्यते ।
पतन्ति न म्लेच्छितवा इत्यादिषु तथा भवेत् ।।

ऋचां विधिर्वाचस्तोमे सर्वदाशतयीरिति ।
दशभ्यो मण्डलेभ्यस्ता वर्जिताः पठिता नहिः ।।

सामान्यसम्बन्धकारी समाख्यैवेति गीयते ।
समाख्या गृह्यमन्त्राणां तेन ते नास्ति कर्मणाम् ।।

पञ्चाग्निविद्याशेषत्वं हिरण्यस्तेननिन्दया ।
स्तेनो हिरण्यवाक्यस्य, न विना तन्निषेधतः ।।

शेषत्वावगमोऽर्थात्तु तदकर्तव्यता तु या ।
द्रढिम्ने शेषतायाः, सा न पुनस्तद्विरोधिनी ।।

नित्यानुमेयपक्षो यो वाऽप्यागमपरम्परा ।
तयोरन्धप्रवाहत्वं न भेदः कश्चिदीक्ष्यते ।।

एवं सति या गौतमेन प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्ता सा शब्दस्याव्यवहित-व्यापाराभिप्रायेण । श्रवणानन्तरं योऽर्थः प्रतीयते स प्रत्यक्षः । यस्तु प्रतीतेऽर्थे तत्सामर्थ्यपर्यालोचनया गम्यः स विलम्बितत्वात्प्रतिपत्तेर्न प्रत्यक्ष इति सर्वमुपपन्नम् ।

स्मृतिशीले च तद्विदाम् । स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले । शीलं रागद्वेषप्रहाणमाहुः । तच्च धर्ममूलं वेदस्मृतिवन्न ज्ञापकतया किन्तु निर्वर्तकत्वेन । रागद्वेषप्रहाणाद्धि धर्मो निर्वर्तते ।।

ननु च श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । रागद्वेषप्रहाणमेव च तत्स्वभावम् । तत्रासति व्यतिरेके किमुच्यते रागादिप्रहाणाद्धर्मो निर्वर्तत इति ।

उक्तमस्माभिर्धर्मशब्दोऽयं स्मृतिकारैः कदाचिद्विधिनिषेधविषयभूतायां क्रियाया प्रयुज्यते, कदाचित्तदनुष्ठानजन्ये आफलप्रदानावस्थायिनि कस्मिंश्चिदर्थे ।

तस्य च सद्भावे शब्द एव प्रमाणम्। यदि हि यागस्तथाविधं वस्त्वनुत्पाद्य विनश्येत्तदा कालान्तरे कुतः फलोत्पत्तिः। तदेतद्वस्तु धर्मशब्देनात्राभि- प्रेतम्। तस्य शीलं मूलमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। तदभिप्राया एव व्यवहाराः "एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः" इति। क्रियाया अनुष्ठानसमनन्तरमेव नाशात्कुतः कालान्तरान्वयः।

अत्र चोद्यते। ननु सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितोऽर्थो धर्मस्य मूलम्। शीलस्यापि तत्रान्तर्भावाद्भेदेनोपादानमनर्थकम्। विधायिष्यते च 'इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्। यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणा' विति। अयमेव मनसो जयो यो रागद्वेषयोः परित्याग इति वक्ष्यामः।

केचिदाहुरादरार्थः पृथगुपदेशः। एतद्धि सर्वकर्मणामनुष्ठान उपयुज्यते, स्वप्रधानं च अग्निहोत्रादिकर्मवत्। सर्ववर्णधर्मश्चायं सर्वाश्रमधर्मश्चः, अतः सामा- न्यधर्मलक्षणावसरेऽस्मिन्नुच्यते।

वयं तु ब्रूमः। समाधिः शीलमुच्यते। तथाहि 'शील समाधावि'ति' धातुषु पठ्यते। समाधानं च मानसो धर्मः। यच्चेतसोऽन्यविषयव्याक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रव- णता तच्छीलमुच्यते।

द्वन्द्वश्चायमितरेतरयोगे। तेन परस्परसापेक्षयोः स्मृतिशीलयोः धर्मं प्रति प्रामाण्यमेवाभिप्रेतं, न पूर्ववन्निर्वर्तकत्वम्। एतदुक्तं भवति। समाधानवती या स्मृतिः सा प्रमाणं न स्मृतिमात्रम्। तेन सत्यपि वेदार्थवित्त्वे यदतत्पराणां स्मरणं न तद्धर्ममूलं भ्रान्त्यादिसम्भवाच्छास्त्रार्थविधानशून्यानाम्।

चशब्द इह पठ्यते। स तद्विदामित्यस्मादनन्तरं द्रष्टव्यः। वृत्तानुरोधात्त्वेवं पठितः। समुच्चयार्थश्चासौ पूर्वप्रकृतस्य च समुच्चेतव्यस्याभावात्तृतीये पादे यत्सा- धूनामित्युक्तं तत्समुच्चिनोति। अतस्त्रीणि विशेषणान्यत्राश्रीयन्ते। विदुषामुपाध्याया- दागमितविद्यानां तथा तदभ्यासपराणामनुष्ठानपराणां च स्मृतिः प्रमाणम्। एतत्सर्वं मन्वादीनामासीदिति स्मर्यते। नान्यथा तत्कृतेषु ग्रन्थेषु शिष्टानां परिग्रहोपपत्तिः।

यद्येवं स्पष्टमेव वक्तव्यम्, 'मन्वादिवाक्यानि धर्ममूलमिति।' किमेतेन लक्षणेन।

सत्यम्। यः कथञ्चित्तत्प्रामाण्ये विप्रतिपद्येत तं प्रति न्यायशास्त्रप्रसिद्धं प्रामाण्य- हेतुकथनमेतत्। अद्यत्वेऽपि यस्यैतद्धेतुसद्भावः सोऽपि मन्वादिवद् ग्राह्यवाक्यः स्यात्। तथा च विदुषां प्रायश्चित्ताद्युपदेशे तथाभूता एव परिषत्त्वेन प्रमाणीभवन्ति "एकोऽपि वेदविद्धर्मं यो व्यवस्येद् द्विजोत्तम" इति। अत एव स्मर्तृपरिगणना मनुर्विष्णुर्यमोऽ-

ङ्गिरा इति निर्मूला । तथा हि पैठीनसिबौधायनप्रचेतःप्रभृतयः शिष्टैरेवंरूपाः स्मर्यन्ते । न च परिगणनायामन्तर्भाविताः । सर्वथा यमविगानेन शिष्टाः स्मरन्ति वदन्ति वा एवंविधैर्गुणैर्युक्तम् तेन चैतत्प्रणीतमिति तस्य वाक्यं सत्यपि पौरुषेयत्वे धर्मे प्रमाणं स्यादिति **स्मृतिशीले च तद्विदाम्** इत्यस्यार्थः ।

अद्यत्वे य एवंविधैर्गुणैर्युक्त ईदृशेनैव च हेतुना ग्रन्थमुपनिबध्नीयात्स उत्तरेषां मन्वादिवत्प्रमाणीभवेत् । इदानीन्तनानां तु यदेव तत्र तस्य बोधकारणं तदेव तेषा-मस्तीति न तद्वाक्यादवगतिः । इदानीन्तनो हि यावन्मूलं न दर्शयति तावन्न विद्वांसस्त-द्वाक्यं प्रमाणयन्ति । दर्शिते तु मूले प्रमाणीकृते ग्रन्थे कालान्तरे यदि कथञ्चिदष्टकादि-मूलवुलयता स्यात्तदा तेषां शिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या तन्मूलानुमानं युक्तम् ।

आचारश्चैव साधूनाम् । चशब्देन वेदविदामिति सम्बध्यते । पदद्वयेन शिष्टत्वं लक्ष्यते । शिष्टानां य आचारः सोऽपि धर्मे मूलम् । आचारो व्यवहारः अनुष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिक-मेव पूर्ववत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा विवाहादौ कङ्कणवन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते, या च कन्यायास्तदर्हविवाहयिष्यणायाः प्रख्यातवृक्षयक्षचतुष्पथादिपूजा देशभेदेन, तथा चूडासङ्ख्या देशभेदश्च, या चातिथ्यादीनां गुर्वादीनां चानुवृत्तिः प्रियहितवचनाभि-वादनाभ्युत्थानादिरूपा, तथा पृश्निसूक्तं तृणपाणयोऽधीयते अश्वमेधमश्वं यथा समर्पयन्तः । ईदृश **आचारः** ।

एषोऽपि हि स्वभावभेदेन पुरुषाणां मनःस्वास्थ्यदौःस्थ्यादिभेदेनानेकरूपः प्रतिविशेषमानन्त्यादशक्यः ग्रन्थेनोपनिबद्धुम् । यदेव बहुशः प्रियमस्येत्युपलक्षित तदेवावसरान्तरे विपरीतं सम्पद्यते । तथा पर्युपासनं गृहस्थेनातिथेः क्रियमाणं कस्यचित्प्रीतिकरं 'ममायं भृत्यवत्तिष्ठति', अन्यस्त्वन्यथा, निर्यन्त्रणया न लभ्यत आसितुम्, आसितुमस्मिन्सति इति पर्युपासनयैव विरज्यति । न तत्र सामा-न्यतः शक्यं वेदानुमानं न विशेषतः । अष्टकादीनां तु नियतैकरूपसमस्तप्रयोगस्म-रणमित्येष स्मृत्याचाराणां भेदः ।

आत्मनस्तुष्टिरेव च । धर्ममूलमित्यनुषज्यते । वेदविदां साधूनामिति च ।

अस्याश्च धर्ममूलत्वं प्रामाण्येनैवेत्याहुः । यत्र ह्येवंविधानामनुष्ठेयेऽर्थे मनः प्रसीदति द्वेषो न भवति स धर्मः ।

"ननु च यस्य प्रतिषिद्ध एवार्थे मनः प्रसीदेत्स धर्मः प्राप्नोति । विहिते च किङ्कथिका स्यात् स न धर्म इति ।"

एवमेतदीदृशानां महात्मनां मतिमतां महाप्रभावो मनःप्रसादो येनाधर्मोऽपि धर्मतामेति धर्मश्चाधर्मतां न रोगद्वेषादिदोषवताम् । यथा रुमायां यत्किञ्चिद्द्रव्यं

प्रविशति तत्सर्वं लवणसात्सम्पद्यते, एवं वेदविदां सहसोत्पन्नेन मनःपरितोषेण सर्वं निर्मलीक्रियते । अतो यथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशिनि विधिनाऽनुष्ठीयमानं न दोषाय। न चात्र ग्रहणवद्विकल्पः। प्रतिषेधा ह्यात्मतुष्टिव्यतिरेकेणान्यत्र विषये व्यवस्थाप्यन्ते । अथवा नैव तेषामधर्मे आत्मा परितुष्यति । यथा विषघ्नीमेवौषधीं नकुलो दशति नान्याम्। अत उच्यते "नकुलो यां यां दशति सा सा विषघ्नीति।" इह भवन्तश्चाहुः। ये वैकल्पिकाः पदार्थास्तेषु यस्मिन्पक्षे मनः प्रसीदति स पक्ष आश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ प्रायश्चित्तेषु च "तस्मिंस्तावत्तप कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत्" । अथवा योऽश्रद्दधानो नास्तिकतया तस्यानधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसाद उपदिश्यते, अनुष्ठानकाले क्रोधमोहशोकादि त्यक्त्वा प्रमुदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं धर्मं व्यवस्थाप्य तत्र प्रमाणान्याह। **वेदोऽखिल इति** । **अखिलः** सार्थवादः तेषामपि विधितात्पर्यात् स **वेदो धर्मस्य मूलं** प्रमाणम् । यत्र साक्षात् श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं? तदुक्तं **स्मृतिशीले** चेति । **वेदविदां** या स्मृतिर्वाक्यविशेषविवक्षोत्पादिकाऽर्थविशेषविषयचिन्ता तत्प्रभवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः । वेदेऽनुपलभ्यमाने सा धर्मे प्रमाणम् । तस्या अप्यनुपलम्भे यत्र वेदविदां बहूनां शीलं चित्तस्य स्वभावप्रवणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा श्रुतिः "यद्वै किंचानूचानोऽभ्यूहति तदार्षेयं वेदयन्ती"ति । तस्याप्यनुपलम्भ उक्त**माचार** इति । साधवो वेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेषामाचारः स्वस्वपूर्वकालीनसाध्वनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमनुष्ठानं तच्च **प्रमाणं** धर्मे । लब्धशीलादन्यप्रयुक्तत्वशङ्कारहितान्निर्धारितमूलं मिथ्याप्रसिद्धमूलताशङ्काकलुषितमीषत्प्रत्यवरमिति क्रमार्थः । यत्राचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह-**आत्मन** इति । वक्ष्यति च यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोष इति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलब्धं उत्सादादिवशात् तत्र यत्कर्म कुर्वतश्चेतसो लाघवापरनामा प्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् । किं त्वेकपुरुषप्रतिभानतयाऽस्याः शीलाचाराभ्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनान्योन्यसंवादप्राप्तदाढर्याभ्यां किंचिदपकृष्टत्वमिति ।।६।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं धर्मप्रमाणान्याह **वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति** । वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः स **सर्वो** विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मे मूलं प्रमाणमर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह **जैमिनिः**—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथार्थानुभवकरणत्व-

रूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूद्यते । मन्वादीनां च वेदविदां **स्मृतिर्धर्मे** प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । **शीलं** ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह **हारीतः** ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं **शीलम्**। **गोविन्दराजस्तु** शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः । **साधूनां** धार्मिकाणाम्**आत्मतुष्टिश्च** वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह [1]**गर्गः** । वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ।।६।।

(४) **राघवानन्दः** । अधुना प्रत्यक्षवेदमात्रप्रमितो धर्म इति तु नार्थं इत्याह-**वेद** इति चतुर्भिः । **अखिलः**ऋग्यजुःसामाथर्वणः **धर्ममूलं** धर्मे प्रमाणम् । **स्मृतिशीले** स्मृतिर्मन्वाख्याद्या **शीलं** वृत्तं चरित्रम् । **तद्विदाम**नुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् । ब्रह्मण्यता पितृदेवभक्तता अपरोपतापिता मृदुता अनसूयता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिरिति त्रयोदशविधं शीलमिति **हारीतो**क्तं वा । अत्र स्मृतिः श्रुत्यविरोधिनी ग्राह्या । तथा च सूत्रं-विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृत्यादि हेयम् । यथा सर्वौदुम्बरी वेष्टयितव्येति । असति तद्विरोधे अनुमानं यथाऽष्टकाः कर्तव्या इति स्मृतिवाक्यं वेदानुमापकतया मानमित्यर्थः । **आचारो** विवाहादौ कङ्कणबन्धादिः **साधूनाम**मत्सराणां **तुष्टिर्म**नःपरिणामविशेषः सोऽपि धर्मे मानमित्यन्वयः ।।६।।

(५) **नन्दनः** । अथ धर्मप्रमाणान्युपन्यस्यति-**वेद इति** जातावेकवचनम् । **धर्ममूलं** धर्मस्य प्रमाणं न केवलं विध्यादेश एव धर्मप्रमाणं किंतु मन्त्रार्थवादावपीत्युक्तमखिल इति । **तद्विदां** वेदार्थविदाम् । **स्मृति**र्धर्मशास्त्रेतिहासपुराणानि । **शीलं** च धर्ममूलं सत् संभावनीयताहेतुः । आत्मगुणसंपच्छीलम् । तदुक्तं महाभारते तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुनन्दनेति । अत्रोदाहरणं युधिष्ठिरस्य यक्षरूपधारिणो धर्मात्सोदरानादरेण नकुलजीवितवरणम् । तद्विदामाचारश्चैव धर्ममूलम् । **आचारो** व्याख्यातः । **साधूनां** परमधार्मिकाणा**मात्मनस्तुष्टिर्म**नसो रुचिः सा च धर्ममूलं प्रमाणान्तरागोचरत्वेन धर्मत्वं प्रति संशयितेष्वर्थेषु योऽर्थो धर्मत्वेन साधूनां मनसे रोचते स धर्म इत्यर्थः ।।६।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अखिलो वेदो धर्मस्य** प्रमाणम् । च पुनः । **तद्विदां** धर्मविदां **स्मृतिशीले** स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले धर्मस्य मूले भवतः शुचौ तु चरिते

---

[1] गर्गव्यासः (अ)

शीलमित्यमरः । **आचारः** सदाचारः साधुतुष्टिकर्ता च पुनः **आत्मनः** स्वस्य **तुष्टिकर्ता** ॥६॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं धर्मे प्रमाणान्याह—**वेदोऽखिल इति** । **अखिलः** विध्यर्थवादमन्त्रात्मकः । वेदविदां मन्वादीनाम् । **स्मृतिशीले** स्मृतिः शीलं वा । **शीलं** रागद्वेषपरित्यागः । **साधूनां** धार्मिकाणां **आचारः** कंबलादिपरिधानरूपः । **आत्मतुष्टिः**। यत्र वैकल्पिकाः पदार्था उक्ताः तत्र यस्मिन् पदार्थे साधूनां मनस्सन्तोषो भवति तद्रूपा । तथाच स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलकत्वात् धर्मे प्रमाणानीत्यर्थः ॥६॥

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं धर्मप्रमाणपरिगणनार्थमाह—**वेद इति । वेदः** ऋग्यजुस्सामलक्षणः **अखिलः** समग्रः । अर्थवादादीनामपि विध्येकवाक्यत्वेन श्रवणात् **धर्मस्य मूलं** प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् निसर्गप्रामाण्याच्च । एतन्न्यायसिद्धम् । एतदस्यानूद्यते **स्मृत्यादीनां** तन्मूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथा च मानवादिशास्त्रोपनिबन्धनं वेदविदां कर्तव्याकर्तव्यस्मरणम् **शीलं च** रागद्वेषपरित्यागात्मकं, **आचारश्च** विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः, **साधूनां** धार्मिकाणां **आत्मनस्तुष्टिश्च** अदृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतः परितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मं प्रति प्रमाणम् । एषां सर्वेषां वेदमूलकत्वात् ॥६॥

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥७॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तं वेदवित्सम्बन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यं तदनेन प्रकटयति । **यः कश्चिद्धर्मो** वर्णधर्म आश्रमधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचिद्-ब्राह्मणादेर्वर्णस्य । **मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽपि वेदेऽभिहितः** प्रतिपादितः । यथा चैतत्तथा पूर्वश्लोक उक्तम् । **सर्वज्ञानमयो हि सः** । सर्वेषां ज्ञानानामदृष्ट-विषयाणां हेतुर्निमित्तं वेदः । सर्वैर्ज्ञानैर्निर्मित इवेति ज्ञाने तद्विकारत्वमध्यारोप्य मयट् कृतः । यो हि यद्विकारः स तन्मयस्तत्स्वभाव इत्युच्यते । वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्मय इति । सत्कार्यदर्शने कारणं कार्यस्वभावमिति । अथवा सर्वज्ञानाद्धेतोः आगतः 'हेतुमनुष्येभ्य' (पा. सू. ४–३–८१) इति मयट् क्रियते ॥७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यःकश्चिदिति** । **यःकश्चिदि**दानीमनुपलभ्यमान-मूलवान् वेदोऽपि **कस्यचि**त्संकीर्णस्यापि **सर्वेषां** वेदानां यत् **ज्ञानं तत्प्रायो** हि स इत्यनु-धापयेपि [अनुमेयोऽपि] तस्य **स** वेदः प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ॥७॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्ष-ज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह **यःकश्चिदिति** । **यःक**श्चित्कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना

धर्म उक्तः **स सर्वो वेदे** प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः । सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । **गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय** इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥७॥

(४) **राघवानन्दः** । सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलत्वेपि मनुस्मृतेरतिशयमाह **य इति** । **कस्यचित्**पुंसः **स** वेदः **सर्वज्ञानमयः** सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुतया निर्मितः सर्वविषयज्ञानवलो भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेपि सवार्थप्रकाशकत्वात् ॥७॥

(५) **नन्दनः** । एषु पूर्वंपूर्वं बलीयः । वेदविदां स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तम् वेदवित्तमत्वान्मनुना प्रणीतं शास्त्रं स्मृत्यन्तरेभ्यः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह—**यःकश्चिदिति** । **सर्वज्ञानमयः** सर्ववेदार्थज्ञानप्रकृष्टः [प्रचुरः] ॥७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यःकश्चित् धर्मः** कस्यचिद्विप्रादेः धर्मः **मनुना परिकीर्तितः सः सर्वः** धर्मः **वेदे अभिहितः** उक्तः, स वेदः **सर्वज्ञानमयः सर्वं** जानातीत्यर्थः । यद्वा **स** मनुः सर्वज्ञानमयः ॥७॥

(७) **मणिरामः** । सर्वस्मृतेर्वेदमूलकत्वेपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कृष्टताज्ञापनार्थं विशेषेण वेदमूलतामाह—**यःकश्चिदिति** । **कस्यचित्** ब्राह्मणादेः ॥७॥

(८) **गोविन्दराजः** । तथा च वेदमूलत्वमेषां दर्शयति—**य इति** । **कस्यचित्** श्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणको धर्मः कस्यचित् ब्राह्मणादेः **मनुना** कथितः **स सर्ववेदैरुक्तः** उच्छिन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थवादलिङ्गमूलत्वात् तत्स्मरणस्य, अतीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदां अगृह्यमाणकारणानां वेदस्यैव मूलत्वसंभवात् । यस्मात् सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात् **सर्वज्ञानमयः** सर्वज्ञानारब्ध इव वेदः । अत्र च अष्टकादीनां महाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः । शीलाचारात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वात् [न] उपनिबन्धः ॥८॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **सर्वं** ज्ञेयं कृतकाकृतकम् । शास्त्रगोचरं प्रत्यक्षादिगोचरमप्रत्यक्षादिगोचरम् । **समवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा** तर्कव्याकरणनिरुक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन । चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो, ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात् । यथा चक्षुषा रूपं ज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यम् । **समवेक्ष्य** सम्यग्विचारपूर्वकं निरूप्य । **श्रुतिप्रामाण्यतो** वेदप्रामाण्येन **धर्मे निविशेत** । धर्ममनुतिष्ठेत् ।

सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते । नाज्ञातेषु । तथाहि तानि शास्त्राणि निपुणत्वेन चिन्तयन् न तेषां प्रामाण्ये सम्यग्युक्तिरस्ति, वेदे त्वस्तीति

निश्चिनोति । सर्वग्रहणं ज्ञेयविशेषणम् । निखिलशब्दश्च **समवेक्ष्येति** क्रियाविशेषणम् । **निखिलं समवेक्ष्य** निःशेषेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये, वेदस्य वाऽप्रामाण्ये यावत्यः काश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य, सिद्धान्तसिद्धैर्हेतुभिर्यथालक्ष-णलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोपन्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठत इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्न पुनरुक्तौ । स्वग्रहणम-नुवादः । यो ह्यन्यस्य धर्मः सोऽन्यस्याधर्म एव ॥८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सर्वं त्विति । सम्यगवेक्ष्यालोच्य इदं** मानवशास्त्रं एतच्छास्त्रोक्तेन **ज्ञान**रूप**चक्षुषा**ऽनुपलभ्यमानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च **श्रुतेरपि प्रामाण्यतः** प्रमाणत्वेन सिद्धेः तदुक्ते **स्वधर्मे** स्वसंपाद्ये धर्मे **निविशेत** नितान्त-मन्तर्भवेत् । वै प्रसिद्धौ ॥८॥

(३) **कुल्लूकः । सर्वं त्विति । सर्वं** शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसा-व्याकरणादिकं **ज्ञान**मेव **चक्षु**स्तेन **निखिलं** तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठे-यमवगम्य **स्वधर्मेऽवतिष्ठेत** ॥८॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किं तत्राह-**सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा** ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं गुरुः स एव चक्षुस्तेनोपदिष्ट**मवेक्ष्य** शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । **इदं** मनुशास्त्रं **श्रुतिप्रामाण्यतः** श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यार्थः **विद्वान् स्वधर्मे** अनुष्ठेये कर्तव्याकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तेत ॥८॥

(५) **नन्दनः** । शीलादिभ्यःश्रुतिस्मृती बलीयस्यावित्यभिप्रायेणाह **सर्वमिति । इदं** श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । **निखिलं** निरवशेषम् । **ज्ञानचक्षुषा** बुद्ध्या । **श्रुतिप्रामाण्यतः** श्रुतिशब्दः स्मृतेरप्युपलक्षणार्थं उत्तरश्लोकानुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्युपगमाच्च ॥८॥

(६) **रामचन्द्रः । इमं निखिलं** सर्वं धर्मं विप्रादीनां धर्मं **ज्ञानचक्षुषा अवेक्ष्य** विचार्य **विद्वान् श्रुतिप्रामाण्यात्** वै निश्चयेन **निविशेत स्वधर्मे** प्रविष्टो भवेत् ॥८॥

(७) **मणिरामः । ज्ञान**मेव **चक्षुः** तेन **निविशेत** अवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः । सर्वमिति** । यावत्किञ्चिच्छास्त्रजातं तत्**सर्वं विज्ञाना**-ख्येन **चक्षुषा निखिलं** निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः **स्वधर्मे**ऽ-वतिष्ठेत । वेदस्यैव धर्मं प्रति प्रामाण्यात् न वेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येन, ज्ञानं चक्षुरिव प्रमेयपरिच्छेदात् ॥८॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥९॥

(१) **मेधातिथिः**। यो नास्तिकतया वैदिकानि निष्फलानि कर्माणीति व्यामुह्य न तदनुष्ठाने प्रवर्तेत तस्य प्रवृत्त्यर्थं सुहृद् भूत्वा दृष्टफलप्रदर्शनं करोति। तिष्ठतु तावदन्यत्फलम्। श्रुतौ स्मृतिषु च यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन्निहास्मिंल्लोके यावज्जीवति तावत्कीर्तिं प्रशस्यतां पूज्यतां सौभाग्यं लभते। न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्योऽयमिति सर्वेण पूज्यते, प्रियश्च सर्वस्य भवति। **प्रेत्य** देहान्तरे। यस्मादन्यदुत्तरं नास्ति तत्सुखं प्राप्नोति। प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारः। निरतिशया च प्रीतिः स्वर्गस्तत उच्यते **अनुत्तममिति**। तस्मान्नास्तिकस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तेत्येवम्परमेतत् ॥९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र फलमाह-**श्रुतीति**। श्रुतिस्तत्कालोपलभ्या **अनुत्तमं सुखं** स्वर्गाख्यं मोक्षाख्यं च। अत्र च शीलादीनामनुक्तिरपकृष्टत्वकथनार्थम्। अत एव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीलादावपि प्रसङ्गं निवारयितुं श्रुतिस्मृतिपदार्थौ व्याकर्तव्यौ ॥९॥

(३) **कुल्लूकः**। **श्रुतिस्मृत्युदितमिति**। **श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इह** लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं **कीर्तिं** परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति। अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥९॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **श्रुतीति**। **अनुत्तमं** नास्त्युत्तमं यस्मात्। **मानवः**-मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायात् ॥९॥

(५) **नन्दनः**। श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षतां विशदयति-**श्रुतीति** ॥९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **श्रुतिस्मृत्युदितं** श्रुतिस्मृतिभ्यां यत् उदितं उक्तं **धर्मं मानवः अनुतिष्ठन् इह** लोके **प्रेत्य** परलोके **कीर्तिं सुखमवाप्नोति** ॥९॥

(७) **मणिरामः**। धर्मानुष्ठाने फलमाह— **श्रुतिस्मृत्युदितमिति** ॥९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रुतिस्मृत्युदितमिति**। **श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्म**माचरन् पुरुषः **इह** लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टं **सुखं** प्राप्नोतीति सद्भूतगुणाख्यानेनानुष्ठानस्तुतिः प्ररोचनार्था। न ह्यकस्मान्निष्प्रयोजना स्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह स्तुतिषु विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः**। किमिदं शब्दार्थसम्बन्धस्मरणमभिधानकोशशास्त्रम्—'आत्मभूः परमेष्ठी'त्यादिवन्न धर्मशास्त्रं, येनेदमुच्यते 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति।'

उच्यते । इह सदाचारो न श्रुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावात् । निबद्धाक्षरा हि स्मृतयः प्रसिद्धाः । अतस्तस्य स्मृतित्वमुपपादयति । यत्कार्यं धर्मं शास्त्यर्थं तत् **धर्मशास्त्रम्** । यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः । निबन्धानिबन्धावप्रयोजकौ । शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः । सोऽपि स्मृतिरेव । ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः ।

धर्मशास्त्रं चेत्स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यं धर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमाह **श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः** । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनशब्दः सा **श्रुतिः** । यत्र न स्मर्यते सा **स्मृतिः** । तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सोऽपि स्मृतिरेव । न हि तत्राप्यस्मृतवैदिके शब्दे प्रामाण्यम् । अथवा श्रुतिग्रहणं स्मृतेर्वेदतुल्यत्वार्थम् ।

"किं पुनः श्रुतिस्मृत्योः समानं कार्यं यत्समाचारेऽप्यनेन प्राप्यते ।"

उच्यते । ते **सर्वार्थेष्वमीमांस्ये** । 'ते' श्रुतिस्मृती । सर्वेष्वर्थेष्वत्यन्तासंभाव्येष्वपि दृष्टविषयैः प्रमाणैः—यथा तस्मादेव हिंसालक्षणात्पदार्थात्क्वचिदभ्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः, 'सुरापानान्नरकः सोमपानात्पापशुद्धिः' इत्यादौ पक्षप्रतिपक्षगमने विचारो न कर्तव्यः । आशङ्कापक्षान्तरसम्भावनं मीमांसनम् । यथा—"हिंसा चेत्पापहेतुः स्वरूपाविशेषाद्वैदिक्यपि तथा भवितुमर्हति । अथ वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लौकिक्यपि तथा स्यात्, तद्रूपसमानत्वात्"। यस्य यद्रूपं वेदादवगतं तस्य तद्विपरीतरूपसम्भावनमसत्तर्काश्रयैरसम्यग्घेतुभिर्यद्विचारणं तत्सिद्धान्ताभिनिवेशः स इह प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्वपक्ष उतस्विद्यः सिद्धान्त इत्येषा मीमांसा निषिध्यते । यतो वक्ष्यति "यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर" इति ।

"किं पुनरयमदृष्टार्थो मीमांसनप्रतिषेधः ।"

नेति ब्रूमः । **ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ** । अनेन तार्किकप्रमाणानां वेदार्थविपरीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशा हि तेषां हेतवः— "वैदिकी हिंसा पापहेतुः, हिंसात्वाल्लौकिकहिंसावत् ।" तत्र हिंसायां पापहेतुत्वं न कुतश्चिदन्यतः प्रमाणात्सिद्धमन्तरेणागमम् । एवं चेन्नास्ति हिंसायाः पापसाधनसिद्धौ हेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगते चागमप्रामाण्ये तद्विरुद्धो हेतुर्न युज्यते, अप्रामाण्यापत्तेरागमस्य । ततश्चेतरेतरव्याघातः । पूर्वं प्रामाण्येन परिग्रहः पश्चादप्रामाण्यमिति । सोऽयं स्ववचनविरुद्धः पक्षः । नैनं तार्किका अनुमन्यन्ते, 'मम माता बन्ध्येति' वत् । आगमविरुद्धश्च ।

अथोच्यते—"नैवागमः प्रमाणम् । कथं तद्विरोधोद्भावनं दूषणम् । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः । कारीर्यादिकर्मणां तत्समनन्तरफलार्थितयाऽनुष्ठीयमानानां न नियमतोऽनुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः । कालान्तरे भविष्यतीति चेदुक्तमत्र—'कृता

शरदि कारीरी भृशं शुष्यत्सु शालिषु । वसन्ते जायते वृष्टिस्तस्येदं न भवेत् फलमिति।' यान्यप्यन्यत्र भाविफलानि ज्योतिष्टोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्मणो वर्षशते फलं भविष्यतीति निःसन्दिग्धवैतालिकव्यवहारोपममेतत् । तस्मादनृतम् । व्याघातः–उदिते होतव्यमनुदिते जुह्वतो दोषः । "प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" । तथाऽनुदिते होतव्यं-"यथा अतिथये प्रद्रुताय दद्यात्तादृगेतद्यज्जुहुया"दित्येकत्रोदितहोमो विधीयतेऽनुदितहोमनिन्दया तदेव विपरीतमन्यत् । तत्र कः पक्ष आश्रीयतामित्यनध्यवसायः । यदेवाग्निहोत्राद्येकस्यां शाखायां विद्यते तदेव शाखान्तरेऽपि । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्यभ्युपगमः । ततश्च पुनरुक्तम् ।"—

तत्रानृतमेव तन्न भवतीत्येनेनैव पादेन प्रतिपाद्यते । यतो वेदाद्धर्म एव कर्तव्यतामात्रं यागादिविषयं निर्बभाविति गम्यते । न पुनः कालविशेषः फलस्योत्पत्तौ, अधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणात् । विधितो हि फलं भवतीत्येतावद् गम्यते । कालावच्छेदो न विधिः । धात्वर्थसम्बन्धिनो हि कालविभागा भूतभविष्यद्वर्तमानाः । न चैतद्धात्वर्थफलं किन्तु वैधम् । धात्वर्थफलं हि तदानीमेव निर्वर्तते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो हविर्विकारादि । यदि कश्चित्कस्यचिदाज्ञाकरो भवति तेन प्रेष्यते 'गच्छ याहि ग्राममिति'। स आज्ञासम्पादने प्रवृत्तः कदाचित्प्रारम्भ एव वेतनफलं लभते, कदाचिन्मध्ये, कदाचित्कृते आज्ञाविषये समनन्तरमन्येद्युर्वा कालान्तरेऽथवा । एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम् । दिव्यवृष्टयादेस्तु स्वाभाव्येन प्रत्यासत्तिमात्रं गम्यते। न तु तदहरेवोत्पत्तिः । प्रतिबन्धकानि च यथा फलस्यैवंविधस्य लोके भवन्ति तथा वेदेऽपि, पुराकृतं दुष्कृतादि । तथा च वेद एवैतद्दर्शयति, 'यदि न वर्षेत्तथैव वसेदिति' । सर्वस्वारे तु विवदन्ते । नैतत्क्रतुफलम् । अङ्गमेतत् मरणम्। क्रतुफलं यः कामयेतानामयः स्वर्गलोकमियामिति ।

यच्चोक्तं हिंसायां लोकवेदयोर्न विशेष इति तत्र शास्त्रावगम्यो हि तस्या अयं स्वभावो न प्रत्यक्षादिगोचरः । तत्र च भेदः । रागलक्षणा लौकिकी हिंसा, विधिलक्षणाऽलौकिकी हिंसा । विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महान्भेदः ।

तस्मान्न किञ्चिद्वेदेऽनृतम् । व्याघातं परस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव ।।१०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्त्विति ।** तुशब्देन शीलादिशब्दव्यवच्छेदः । **वै** इति प्रसिद्धतामाह । धर्मशास्त्रप्राधान्येन यत्रानुशासनीयं **तद्धर्मशास्त्रम् । अमीमांस्ये** तद्विरुद्धतर्कविचारादिभिर्न बाधनीये शीलादिकं तद्विरोधे बाध्यमेवेत्यर्थः । **निर्बभौ** प्रकाशितः ।।१०।।

(३) कुल्लूकः । **श्रुतिस्त्विति** । लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थं स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो-बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः । **ते** उभे प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये यतस्ताभ्यां निःशेषेण **धर्मो बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

(४) **राघवानन्दः** । श्रुतिस्मृत्युदितमित्युक्तं तत्र का श्रुतिः का च स्मृतिरित्याकाङ्क्षायामाह-**श्रुतिस्त्विति** । **धर्मशास्त्रं** धर्मप्रतिपादकं मन्वादि तस्य च कर्तृविशेषात् प्रामाण्यम् । तदाह **याज्ञवल्क्यः**—कर्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः। वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः। आपस्तम्बोशनोव्यासाःकात्यायनबृहस्पती। गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथेति। श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु **अमीमांस्ये** प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये इति **कुल्लूकः** । तन्न । सर्वार्थेषु मीमांस्ये एव इति पाठः । तथा च **सर्वार्थेषु** ज्ञातव्येषु **मीमांस्ये** एव धर्मस्यातीव सूक्ष्मत्वात् । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति । त्रयं सुविदितं ज्ञेयं कार्यसिद्धिमभीप्सतेति । त्रयं प्रत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसाशब्दो हि पूजितविचारवचनेऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिः ; तत्राज्ञाततया श्रुत्यादिषट्कैर्निर्णेतव्ये ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यस्याः श्रुतेरग्निपरतावत् ॥१०॥

(५) **नन्दनः** । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्ष्यतामेव प्रकारान्तरेणाह—**श्रुतिस्त्विति** ॥१०॥

(६) **रामचन्द्रः** । **श्रुतिः** वेदः **स्मृतिः धर्मशास्त्रं** ते श्रुतिस्मृती **सर्वार्थेषु** सर्वकार्येषु **अमीमांस्ये** अविचार्ये । मान विचारणे इत्यस्य धातो रूपम् । **ताभ्यां** श्रुतिस्मृतिभ्यां **धर्मः निर्बभौ** नितरां बभौ ॥१०॥

(७) **मणिरामः** । **अमीमांस्ये** प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये । **निर्बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

(८) **गोविन्दराजः** । **श्रुतिरिति** । मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं मीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदार्थकथनम् । **श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति** । स्मृतिग्रहणं शीलादेरपि स्मरणप्रभेदत्वात् प्रदर्शनार्थम् । **ते** श्रुतिस्मृती **सर्वार्थेषु** आशुनरकफलसुरापानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैः न विचारयितव्ये । कथमेतत् स्यादिति यतः प्रमाणान्तरागोचरो **धर्मः ताभ्यामेव निर्बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥११॥

(१) **मेधातिथिः ।** असत्यप्रामाण्यहेतौ वेदस्य यो द्विजो **हेतुशास्त्राश्रया-**द्धेतुशास्त्रं नास्तिकतर्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादिशास्त्रम्, यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरुद्घुष्यते, तादृशं तर्कमाश्रित्य योऽवज्ञां कुर्यात् श्रुतौ स्मृतौ च। केनचिदकार्यान्निवर्त्येत 'मैवं कार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति' तमनादृत्य चिकीर्षेत् 'किंनाम यदि वेदे स्मृतिषु प्रतिषिद्धं, नहि किञ्चित् तयोः सम्यक् प्रामाण्यमस्तीति' कथयेत् मनसा वा विचिन्तयेत् । तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृश्येत । **स साधुभिः** शिष्टै**र्बहिःकार्य्य**स्तिरस्कार्यः तत्तत्कार्येभ्यो याजनाध्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः । क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्विद्वदर्हेभ्य इति गम्यते। यतोऽविद्वान्सम्यगसंस्कृतात्मा तार्किकग्रन्थितयैवं व्यवहरति। आसु न क्रियासु विद्वानधिक्रियते । अत एव पूर्वश्लोके विचार ईदृशः प्रतिषिध्यते यस्तदवज्ञानपरतया क्रियते, नतु यस्तदर्थविशेषजिज्ञासया। एवमर्थमेव हेतुमाह-**नास्तिको वेदनिन्दकः ।** अतश्च पूर्वपक्षे यो वेदस्याप्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात् । सिद्धान्तदाढर्यार्थमेव पूर्वपक्षे हेतुकथनम् । वेदनिन्दक इति स्मृतिग्रहणं न कृतम् । तुल्यत्वेनोभयोः प्रकृतत्वादन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ।। ११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **य** इति । तथा च शीलादिभिस्तदपवादे धर्मव्यवस्थैव न स्यात् अतस्तदुभयं न विचार्यम् । **हेतुशास्त्रं** श्रुतिविरोधितर्कशासनम्। **बहिष्कार्यः** साधुभावात् । स हि **नास्तिको** नास्ति परलोक इत्येवं च वर्तते । **वेदानां** च **निन्दको** भवति । अतो बहिष्कार्य इत्यर्थः ।।११।।

(३) **कुल्लूकः ।** **योऽवमन्येतेति ।** **यः**पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजो**ऽवमन्येत** **स** शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति भ्रमो मा भूदिति विशेषयति **हेतुशास्त्राश्रयात्** वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिक इव । **नास्तिको** यतो **वेदनिन्दकः** ।।११।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत एवाह **य** इति । **अवमन्येत** अप्रमाणोऽयं वेदः स्वर्गकामो यजेतेत्यादेर्भुञ्जानस्तृप्यतीतिवत्कार्यकारणादृष्टेः ग्रावाणः शृणुतेत्यादेरर्थव्यभिचाराच्चेत्यादिहेतुशास्त्रम् । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात् सर्वधर्मानधिकारित्वमाह-**बहिष्कार्य इति** ।।११।।

(५) **नन्दनः ।** **ते** श्रुतिस्मृती । वेदस्मृतिनिन्दक इत्येव वक्तव्ये **वेदनिन्दक** इत्युक्तं स्मृतेरपि तन्मूलत्वाद्वेदत्वाभ्युपगमनेनोक्तम् ।।११।।

---

(११) योऽवमन्येत ते मूले= योऽवमन्येत ते तूभे । (अ, च, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, न, ब, भ, य, ल, मेघा०)

(६) **रामचन्द्रः**। **यः** पुरुषः **ते** उभे श्रुतिस्मृती हेतुशास्त्राश्रयात् **हेतुः** तर्कविद्या-पाखण्डशास्त्राश्रयात् **अवमन्येत सः** साधुभि**र्बहिष्कार्यः वेदनिन्दकत्वात्** ॥१॥

(७) **मणिरामः**। **ते** उभे श्रुतिस्मृती **हेतुशास्त्राश्रयात्** प्रतिकूलतर्कात् वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् वियोगिवाक्यवत् इत्यादिः प्रतिकूलतर्कः ॥११॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं कर्तुः बहिःकरणमाह—**योऽवमन्येत ते उभे इति**। यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः सन् तत एवासत्तर्कशास्त्रावलम्बनेन निन्देत्। नास्ति परलोकादिरित्येवं स्थितप्रज्ञः **वेदनिन्दको** द्विजसम्पाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः ॥११॥

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥१२॥

(१) **मेधातिथिः**। यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव मत्वा स्मृतिनिन्दकस्य न बहिष्कारः, अनेन वेदनिन्दकस्यैव विहित इति प्रतिपद्येत। तं प्रत्याह— नात्र कश्चिद्विशेषः। वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोऽनेन विहितः। तेषामपि वेदमूलं धर्माभिधानम्। अतः स्मृत्यादि-निन्दको वेदनिन्दक एव।

"ननु श्लोकद्वयेन नार्थः। एवं वक्तव्यम्। श्रुत्यादीनात्मतुष्टचन्तान्हेतुशास्त्रा-श्रयाद् द्विजः। यो निन्देत्स बहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्वतः"।

उच्यते। नाचार्या ग्रन्थगौरवं मन्यन्ते। बुद्धिगौरवं यत्नेन परिहरन्ति। तस्मिन्हि सति असम्यगवबोधो धर्मस्य। स च पुरुषार्थं विहन्ति।

भेदनिर्देशेऽपि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेव कर्तव्यम् सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात्। तस्माद्विस्पष्टार्थं भेदेनोभयनिर्देशः, सङ्क्षिप्तरुचीनां पूर्वश्लोकः। अन्येषां श्लोकद्वयम्।

स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्यनेन प्रागुक्ता आत्मतुष्टिरेवोक्ता। स्वग्रहणं वृत्त-पूरणार्थम्। एत**त्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं** निमित्तं, ज्ञापकम्, न पुनः प्रत्यक्षम्। यथाऽन्यैरुक्तं 'साक्षात्कृतधर्माण' इति। **विधा**शब्दः प्रकारवचनः। एकमेव धर्मे प्रमाणं वेदाख्यम्। तस्य त्वेते भेदाः स्मृत्यादयः।

अन्ये तूपसंहारार्थमिमं श्लोकं व्याचक्षते। समाप्तं धर्मलक्षणकरणमिति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति। यथा द्विरभ्यासो वेदाङ्गेषु 'संस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्त' इति। तथा च पिण्डीकृत इव प्रागुक्तोऽर्थो हृदि वर्तते। यथा नैयायिका 'अनित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति 'तस्मादनित्यः शब्द इति'। प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणां रीतिः। तथा महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रं वार्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥१२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदस्मृत्योरेवात्र पुनःपुनरभिधानात् शीलादीनां व्यवच्छेदो माभूदिति प्रागुक्तानि मूलानि संक्षिप्य दर्शयति—**वेद इति** । सदाचारपदं बहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकृतानुष्ठानपरम् । तेन शीलग्रहः । **स्वस्य** **स्वीयस्यात्मनः** मनसः **प्रियं साक्षात्** साक्षादिव साक्षात्कार इवेत्यर्थः । आचारवदात्मप्रीतिरपि प्रमाणमेव धर्मे, किंतु तयोः नात्यन्तं श्रुतिस्मृतिवन्निःशङ्कं प्रवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥१२॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसंभवाद्वेदमूलत्वेन तन्त्वं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह-**वेद इति** । **वेदो** धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित् स्मृत्यानुमितः इत्येवं तात्पर्यं, नतु प्रमाणपरिगणने । अत एव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । **सदाचारः** शिष्टाचारः । **स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः** ॥१२॥

(४) **राघवानन्दः** । वेदोऽखिल इत्यत्रोक्तमनुवदंस्तत्रान्येषां संमतिमाह-**वेद** इति। **वेद** इत्यत्र पाठक्रमः स्मृतेर्वेदो मूलमिति सूचनार्थः । स्मृतिपूर्वकत्वाद् द्व्यन्तरित **आचारः** । आचारेष्वनुष्ठानं प्रत्यक्षम् । कर्तव्यताधीस्तु स्मृतिमूलैव । लोभाद्यसत्वे **स्वस्य** वेदार्थानुष्ठातुः **प्रियं** रागाद्यनुपहितं तदपि धर्मे प्रमाणमित्यन्वयः। संमतिं द्योतयति **प्राहुरिति** । **लक्षणं** मानम् ॥१२॥

(५) **नन्दनः** । धर्मप्रमाणान्युपसंहरति **वेद इति** । **सदाचारशब्देनात्र** शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेऽनेनेति **लक्षणं प्रमाणम्** ॥१२॥

(६) **रामचन्द्रः** । **वेदः** वेदोक्तधर्मः **स्मृतिः** स्मृत्युक्त धर्मः **सदाचारः** सतामाचारः **आत्मनः स्वस्य यत्प्रियं** तद्यथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रियं यत् । चकारः समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिमर्शनं भवेत् चेत्तन्न बन्धूनां प्रियं तस्मात्स्वस्य आत्मनः प्रियं **एतच्चतुर्विधं धर्मं** प्राहुः ॥१२॥

(७) **मणिरामः** । पूर्वं शीलस्य धर्मे प्रामाण्यं पृथक्त्वेनोक्तम् । इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भाव इति ज्ञापयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—**वेद इति** । **स्वस्यात्मनः प्रियं** आत्मतुष्टिः ॥१२॥

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं स्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेदस्यातन्त्रतां दर्शयितुं शीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह— **वेदःस्मृतीति** । श्रुत्यादीनां प्रकारमात्रभेदो न तु वस्तुतः, सर्वेषां शिष्टानुस्मरणरूपत्वाच्च । तथाच श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः इति स्वयमेवावोचत् । **सदाचारः** साध्वाचारः । **स्वात्मनश्च प्रियं** आत्मतुष्टिः ॥१२॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥१३॥

(१) **मेधातिथिः**। गोभूमिहिरण्यादिधन**मर्थः**। तत्र सक्तिस्तात्पर्येण तदर्जन-रक्षणार्थं कृषिसेवादिव्यापारकरणम्। **कामः** स्त्रीसम्भोगः। तत्र सक्तिः नित्यं तदासेवनं तदङ्गानां च गीतवादित्रादीनाम्। तद्वर्जितानां पुरुषाणां **धर्मज्ञानं** धर्मावबोधो **विधीयते** विशेषेण धीयते, व्यवस्थितं भवति। धीङ् आधाने' इत्यस्यैद्रूपम्।

किमर्थं पुनस्तत्र सक्तानां न भवति धर्मज्ञानम्। यावता तेऽपि यथाक्षणं तदविरोधिन्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणादन्योपदेशात्समाचाराद्वा शक्नुवन्ति ज्ञातुम् इत्यत आह **धर्मं जिज्ञासमानानामिति**। मुख्यं प्रमाणं धर्मे वेदः, स च तैर्न शक्यो ज्ञातुम्। अत्यन्तदुर्विज्ञानो ह्यसौ निगमनिरुक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते स्वार्थबोधे।

न चेयान्ग्रन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विना शक्य आसादयितुम्। समाचारेतिहासादेः कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते, न वेदादिवत्समस्ताङ्गयुक्तो ज्योतिष्टोमादिप्रयोगः। अत उक्तम्-**प्रमाणं परमं श्रुतिः**। न तु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः।

तदुक्तं "योऽहेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति"।

अपरे त्वर्थकामा दृष्टफलैषिण उच्यन्ते। तत्र 'सक्तानां' पूजाख्यात्यादिकामानां दृष्टफलार्थितया लोकपक्तिमात्रप्रयोजनानां 'न धर्मज्ञानं' धर्मानुष्ठानं 'विधीयते' उपदिश्यते। ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते। अनुष्ठीयमानो हि धर्मो व्यक्ततरो भवति शास्त्रावगमकालतोऽपि। अतोऽनुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते। अत एतदुक्तं भवति। यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकपक्त्यादि दृष्टं प्रयोजनमुपलभ्यते तथापि न तत्सिद्धिपरतया तत्र प्रवर्तितव्यम्, किं तर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा। तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपि भवति भवतु, न विचार्यते। तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दृष्टं फलमनुवदति "यशो लोकपक्तिरिरिति" "लोकः पच्यमानश्चतुर्भिरेनं भुनक्ति अर्चया दानेनाजेयतया चावध्यतया" इत्यादि। श्लोकश्चात्र भवति—

"यथेक्षुहेतोरिह सेचितं पयस्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति।
तथा नरो धर्मपथेन सञ्चरन्यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते॥"

ननु च यस्य यः स्वभावोऽवगतः सोऽन्योद्देशेनाप्यनुष्ठीयमानो न स्वभावाच्च्यवते करोत्येव तत्कार्यम्। यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतं हन्त्येव। अतो दृष्टार्थतयाप्यनुष्ठीयमानानि कर्माणि शास्त्रीयाण्यदृष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति। को भवतो मत्सरो लोकावर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्थ। अत आह 'धर्मं जिज्ञासमानानां' वेदो धर्मे प्रमाणम्। तेन चैतदुक्तम्-दृष्टफलकामार्थानां नादृष्टं भवति। न केवलं अदृष्टं न भवति। यावत्प्रतिषिद्धसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥१३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्रापि श्रुतेः प्राधान्यमाह **अर्थेति**। धर्माविरोधिनोरर्थकामयोः प्रबन्धेन प्रवृत्तिः सङ्गस्तद्रहितानामेव **धर्मज्ञानं विधेयम्**। तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषां च **परमं प्रमाणं श्रुतिरेव**। अतः श्रुतेरेकवाक्यतयैव स्मृतेरप्यादरणीयतेत्यर्थः ।।१३।।

(३) **कुल्लूकः**। **अर्थकामेष्विति**। **अर्थकामेष्वसक्तानामर्थ**कामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम्। येत्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः। **धर्मं** च **ज्ञातुमिच्छतां** प्रकृष्टं **प्रमाणं श्रुतिः**। प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः। अत एव **जाबालः**—श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता ।। भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्-श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना। जैमिनिरप्याह—विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्। श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमसति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ।।१३।।

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति अधिकारिणं विशिनष्टि **अर्थकामेष्विति**। **असक्तानां** अलोलुपानां तद्व्यग्राणां धर्मे अनाश्वासात् **धर्मज्ञानं** धर्मानुष्ठानं **विधीयते** कर्तव्यतया उपदिश्यते। **परमं प्रमाणं** परं तत्त्वम् ।।१३।।

(५) **नन्दनः**। यथा धर्मस्य श्रुत्यादीनि अध्यवसायमूलं तथाऽर्थकामेष्वनतिसक्तिरपीत्यभिप्रायेणाह **अर्थेति**। प्रमाणेषु बलाबलजिज्ञासायामुक्तमुत्तरार्धम्। श्रौतस्मार्तसंनिपाते श्रौतं **प्रमाणं** बलीय इत्यर्थः ।।१३।।

(७) **मणिरामः**। **असक्तानां** इच्छाशून्यानां **धर्मज्ञानं** अयं धर्मोपदेशः क्रियते। ये तु अर्थकामेच्छया लोकवञ्चनार्थं धर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः। **जिज्ञासमानानां** ज्ञातुमिच्छताम्। **परमं** प्रकृष्टं प्रकृष्टोक्त्या श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थस्त्याज्य इति भावः ।।१३।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अर्थकामेष्विति**। **अर्थकामा**ख्यदृष्टपुरुषार्थेषु **असक्तानां** तल्लिप्साशून्यानां तत्त्वावबोधनं शास्त्रेण विधीयते। तल्लिप्सया लोकव्यक्त्यर्थं धर्मानुष्ठाने सति अदृष्टफलाभावात् किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः। तथाच श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतां श्रुत्यादीनां मध्यात् **श्रुतिः** प्रकृष्टं **प्रमाणम्**। अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः। प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्य दुर्बलत्वात् ।।१३।।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रागुक्तो व्याघातः परिह्रियते। यत्र श्रुत्योर्द्वैधं, विरुद्धाभिधानं, यं धर्मोऽयमिति काचिच्छ्रुतिराह, तमेवाधर्ममित्यन्या। तत्र **उभावपि तौ**

धर्मावनुष्ठेयौ विकल्पेन। तुल्यबले हि ते श्रुती। तत्रेयं प्रमाणमियं नेत्यशक्यो विवेकः। अत एकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्प इति।

"उभावपि तौ धर्मावित्युक्तम्। तत्र समुच्चयः प्राप्नोति। एवमुभौ धर्मौ भवतः। अन्यथा एकः स्यात्।" नेति ब्रूमः। पर्यायेणापि प्रयोगे नोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः। न ह्ययं सापेक्षद्वयविषय एव।

न्याय्यश्च विकल्पः। यथाऽग्निहोत्राख्यमेकं कर्म; तस्य कालत्रयमुपदिष्टम्। तत्र कर्म प्रधानं, कालो गुणः। न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसम्भवः। न च कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्युक्ता। नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम्। तस्मान्न्याय्योऽयं 'तुल्यबलविरोधे विकल्प' इति वचनात्।

उभावपि हि तौ धर्मौ—ननु च को भेद'स्तत्र धर्मा'वित्यस्मादेतस्य।

न कश्चित्। पूर्वेण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तरेणान्यैरपि मनीषिभिरेतदेवोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसंवादेन द्रढयति ॥१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्रुतिद्वैधमिति। द्वैधं** विरुद्धार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन् व्यवस्था **उभौ धर्मौ** तत्तच्छाखीयपरतया **विकल्पेन** वा। **सम्यगित्यव्ययम्।** समीचीनौ **मनीषिभि**रुक्तौ यत इत्यर्थः ॥१४॥

(३) **कुल्लूकः। श्रुतिद्वैधं त्विति। यत्र** पुनः **श्रुत्यो**रेव **द्वैधं** परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं **तत्र** द्वावपि **धर्मौ** मनुना **स्मृतौ** तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः। यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि **तौ धर्मावुक्तौ** समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात्। तदाह गौतमः— तुल्यबलविरोधे विकल्पः ॥१४॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रातःप्रातरनृतं ते वदति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं यथा अतिथये प्रद्रुताय बलिं हरन्ति यदुदिते जुहोतीत्यर्थवादोपेतोदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह **श्रुतिद्वैधमिति**। द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यत्र** यस्मिन्कार्ये **श्रुतिद्वैधं** भवेत् **तत्र** तस्मिन्कार्ये **उभौ धर्मौ** स्मृतौ उभावपि तौ धर्मौ **महर्षिभिः** सम्यगुक्तौ ॥१४॥

(७) **मणिरामः। द्वैधं** विरुद्धार्थप्रतिपादनं **तत्र** विकल्पानुष्ठानेन विरोधाभावः। तदेव स्पष्टयति—**उभावपीति** ॥१४॥

(८) **गोविन्दराजः। श्रुतिद्वैधमिति। यत्र** पुनः श्रुत्योरेव द्वैविध्यं परस्परं विरुद्धाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पानुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः **द्वावपि** तौ **धर्मौ सम्यक्** समीचीनावित्युक्तम्। नात्र कस्यचिदपि हानं युज्यते

तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात् । एवं च समानन्यायत्वात् स्मृत्योरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोग : ।।१४।।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।। १५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उदाहरणमिदं समनन्तरप्रदर्शिते विरोधे । य एते त्रयः काला इतरेतरनिन्दया होमस्य विहिताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । **सर्वथा वर्तते यज्ञः** । सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा सा न तत्प्रतिषेधार्था किं तर्ह्यनुदितहोमविध्यर्था । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थ उक्तो भवति 'सर्वथा कर्तव्य एतेषां कालानामन्यतमस्मिन्काले' । तत्र यस्मिन्कृतस्तत्र सम्पूर्णः शास्त्रार्थो भवतीतीयं **वैदिकी श्रुतिरेवम्परा** । अस्मिन्नर्थेऽस्यास्तात्पर्यं न पुनर्निन्द्यमानप्रतिषेधे ।

यज्ञो होमोऽत्राग्निहोत्राख्योऽभिप्रेतः । यागहोमयोर्यतो नात्यन्तं भेदः । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागो 'नेदं मम देवताया इदमिति' यागः । एतच्च स्वरूपं होमेऽप्यस्ति । अयं तु विशेषो होमे द्रव्यस्य प्रक्षेपः अधिकरणविशेषेऽग्न्यादौ । अतो यज्ञशब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमे ह्येते कालाः श्रुतावाम्नाता न यागमात्रे ।

उदितादिशब्दैश्चोदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेकदेशेन लक्ष्यते । येयमुदिते होतव्यं नोदिते होतव्यमिति श्रुतिः सैवम्परेत्येवं योजना ।

समयाध्युषितशब्देन समुदायेनैवोषसः काल उच्यते । अन्ये तु पदद्वयमेतदित्याहुः । 'समया' शब्दः समीपवचनः समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयोः सन्निधानात्तत्समीपी संध्याकालः । 'अध्युषितं रात्रेर्दिवासकालः; व्युष्टायां रात्रावित्यर्थः ।' कासुचिच्छ्रुतिष्वेवं पठितं कासुचिदेवमिति श्रुतिवाक्यानुकरणमेषा स्मृतिस्तत्र किं पदद्वयमेतदुतैकमिति तत एव निर्णयः ।

अतो विकल्पेनैकं होमाख्यं कर्म प्रति कालत्रयविधानान्नास्ति विरोधः । सिद्धरूपे हि वस्तुनीतरेतरविरुद्धरूपसमावेशासम्भवात्स्याद्विरोधो, न साध्ये । साध्यं ह्यनेनापि सिध्यत्यनेनापीत्यवगम्यते । तत्र कुतो विरोधः ।

एष एव च स्मृतीनां विरुद्धानां विकल्पो न्याय्यः ।।१५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विरोधमुदाहरति-**उदित इति** । **समयाध्युषिते** उदयसमीपे **यज्ञोऽ**ग्निहोत्रहोमः **वैदिकी** वेदरूपा **श्रुतिः** शब्दः एतत् श्रुतिविरोधे उक्तं स्मृत्योरप्यन्योन्यविरोधे द्रष्टव्यम् ।।१५।।

(३) **कुल्लूकः** । अत्र दृष्टान्तमाह-**उदितेऽनुदिते चैवेति** । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः **समयाध्युषित**शब्देन उच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान् प्रविरलता-

रकोऽनुदितकालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि **सर्वथा** विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र गौणः । उदिते होतव्यमित्यादिका **वैदिकी श्रुतिः** ।।१५।।

(४) **राघवानन्दः । समयाध्युषिते** सूर्यनक्षत्ररहिते काले; अत्र व्यवस्थितविकल्पोऽधिकारिभेदेन । **सर्वथा** त्रिष्वपि पक्षेषु होमस्य नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । **वर्तते** कर्तव्यतया ।।१५।।

(५) **नन्दनः** । अत्रोदाहरणमाह–**उदित इति** । **समयाध्युषिते** उदितानुदितइत्यर्थः । सूर्य इति शेषः । अत एव स्मृत्यादिद्वैधेऽपि न्यायोऽवगन्तव्यः ।।१५।।

(६) **रामचन्द्रः** । श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह–**उदिते** जुहुयात् **अनुदिते** जुहुयात् तथा **समयाध्युषिते** उदितसमये जुहुयात् **यज्ञः सर्वथा वर्तत इतीयं वैदिकी श्रुतिः** । **कात्यायनः** "रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं चानुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ।। तथाच प्रातः समये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत् ।। रेखामात्रं च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः । उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ।। बौधायनापस्तम्बाश्वलायनप्रभृतिभिरुदिते उदयानन्तरं होमः कार्यः । मध्यंदिनवाजसनेयिभिरनुदिते उदयात्पूर्वं होमः कार्य इत्युक्तम् ।।१५।।

(७) **मणिरामः** । अत्र दृष्टान्तमाह **उदितेऽनुदिते चेति** । प्रविरलतारको **ऽनुदितकालः** । **समयाध्युषिते** सूर्यनक्षत्ररहितः कालः समयाध्युषितः तस्मिन् । **सर्वथा** विकल्पेन । यज्ञशब्दोऽत्र लक्षणयाऽग्निहोत्रवाचकः **वर्तते** प्रवर्तते ।।१५।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रोदाहरणमाह–**उदित इति** । **उदिते** होतव्यम् **अनुदिते** होतव्यं **समयाध्युषिते** रात्रिविवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहोमकालश्रवणेपि **सर्वथा** सर्वं प्राप्नोति । अन्यस्मिन्नपि काले होमे कृते संपद्यते होमः । नहि कालाख्याङ्गानुरोधेन होमाख्यं प्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवं उदिते होतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं वाक्यमिति ।।१५।।

निषेकादिःश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ।।१६।।

(१) **मेधातिथिः** । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमिति' पठन्ति । स चार्थवादः । तत्र तव्यप्रत्ययदर्शनात्कस्यचिद्विधिभ्रान्तिः स्यात् । तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोरध्ययनं निवर्तेत इत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः क्षत्रियवैश्ययोः प्राप्तिं दर्शयति । तथा यथाकामी शूद्रोऽप्यप्रतिषेधादध्येतुं प्रवर्तेत तन्निवृत्त्यर्थमपीत्येवमिमं श्लोकं पूर्वे व्याचचक्षिरे ।

शास्त्रशब्दोऽयं मानवग्रन्थवचनः। **अधिकारो** मयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः। न च शब्दराशेः सिद्धस्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः सम्भवति। न हि द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषं साध्यतयाऽवगम्यते। अतः शास्त्रविषयायां कस्याञ्चित्क्रियायामधिकार इत्यवगम्यते। तत्र कृभ्वस्तयस्तावन्न विषयतया प्रतीयन्ते। भ्वस्त्योर्भवत्यर्थत्वात्। भ्वस्तिसम्बन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते 'शास्त्रस्य यद्भवनं या च सत्ता तामनुतिष्ठेदिति'। न चान्यदीयायां सत्तायामन्यस्यानुष्ठातृत्वसम्भवः। करोत्यर्थेपि न सम्भवति। पदानां नित्यत्वाद्वाक्यानां चान्येन कृतत्वात्। अतः शास्त्रसहचारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते। अतोऽयमर्थ उक्तो भवति शास्त्राध्ययने तस्याधिकारः' यथैवाध्ययने तथैव श्रवणेऽपि।

नन्वादिमत्त्वान्मानवस्य ग्रन्थस्य कथं तद्विषयो विधिरनादिर्वेदमूल इति शक्यते वक्तुम्।

उच्यते। यानि कानिचन शास्त्रप्रतिपादकानि वाक्यानि न तानि शूद्रेणाध्येयानीति शक्यते सामान्यतोऽनुमानम्। यानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि व्याख्यातॄणां तत्प्रतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहनित्यतया नित्यान्येव।

अर्थानुष्ठानं तु शास्त्रविषयः। तत्र चातुर्वर्ण्यस्याधिकारः।

नन्वेवं सत्यनुपात्तकर्तृविशेषेषु सामान्यधर्मेषु शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गः।

यथा न भवति तथा तत्र तत्र कथयिष्यामः।

"ननु कथमध्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्माधिकारः? न ह्यविदितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसम्भवः, न चाध्ययनमन्तरेण तदर्थावबोधसम्भवः, न चावैद्योऽधिक्रियते।"

सत्यम्। परोपदेशादपि यावत्तावत्सिद्ध्यति परिज्ञानम्। यं ब्राह्मणमाश्रितः शूद्रो, यो वाऽर्थतः प्रवृत्तः स एनं शिक्षयिष्यतीदं कृत्वेदं कुर्विति। अतो न कर्मानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने, स्त्रीवत्परप्रत्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः। यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति न कर्मश्रुतयो विद्यां प्रयुञ्जते। तेषामेव स्वप्रत्ययोऽनुष्ठानहेतुर्येषां 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिरस्ति पुंसाम्। सच पुंसां त्रैवर्णिकानाम्। तेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदने। अपि तु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना स्वाध्यायाध्ययनविधिना च।

निषेको गर्भाधानं स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य स **निषेकादिः**। गर्भाधानं च विवाहादनन्तरं प्रथमोपगमे विष्णुर्योनिं कल्पयतु इति मन्त्रवत्केषाञ्चिद्विहितम्। परेषामागर्भग्रहणात्प्रत्यृतु।

श्मशानमन्तोऽस्येति **श्मशानान्तः**। श्मशानशब्देन मृतशरीराणि यत्र निधीयन्ते तत्स्थानमुच्यते। तच्च साहचर्यात् प्रेतसंस्कारं पराचीमिष्टिं लक्षयति। सा हि मन्त्रवती, न स्थानम्।

अनेन च द्विजातयो लक्ष्यन्ते । तेषां हि मन्त्रवन्तः संस्काराः । द्विजातीनामिति नोक्तम् । विचित्रा श्लोकानां कृतिः स्वायम्भुवस्यास्य मनोः ।

मन्त्रैरुदित उक्तो विधिरिति नायं सम्बन्धः । न हि मन्त्रा विधिं वदन्ति । किं तर्हि प्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मारकाः, न विधायकाः । तस्मादेवं व्याख्येयम्-मन्त्रैर्युक्तः समन्त्रको येषामयं विधिरिति ।

नान्यस्य कस्यचिदित्यनुवादो, द्विजातीनां नियतत्वात् । अथवा कश्चिन्मन्येत-द्विजातीनामयं विहितोऽवश्यकर्तव्यः, शूद्राणां त्वशिष्टोऽप्रतिषिद्ध इति, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥१६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **निषेको** रेतः सेकः गर्भाधानम् । **श्मशान**मन्त्येष्टिः । **अधिकारो**ऽध्ययने **नान्यस्य** शूद्रस्य संकरस्य वा ॥१६॥

(३) **कुल्लूकः** । **निषेकादीति** । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो **यस्य** वर्णस्य **मन्त्रै**रनुष्ठानकलाप **उक्तो** द्विजातेरित्यर्थः । **तस्यास्मि**न्मानवधर्म**शास्त्रे**ऽध्ययने श्रवणेऽ**धिकारो न त्वन्यस्य कस्यचि**च्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ॥१६॥

(४) **राघवानन्दः** । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमित्युक्तं तत्र पतितस्य ब्रह्मबन्धोः प्रकारान्तरेण संपादितविद्यस्य नास्त्यधिकार इत्यभ्यासेन द्रढयन्नाह-**निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैः** साक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वे**नोदितः तस्यै**वात्राधिकारः । तेन क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणाधिकारिता । अत्र अपर्युदस्ततया त्रैवर्णिको निषेकादियोग्यो विवक्षितः अन्येषां श्मशानान्तत्त्वाद्यभावात् । **निषेको** गर्भाधानम् । **श्मशानान्तो** दाहकालीनान्त्येष्टिः । **अस्मिन्** शास्त्रे सर्वेषां हितशासनात् ॥१६॥

(५) **नन्दनः** । धर्मप्रमाणयोः श्रुतिस्मृत्योरध्ययनाधिकारिणमाह—**निषेकेति** । **मन्त्रैः** सहितो **विधिः** क्रियाकलापः । **तस्य** त्रैवर्णिकस्य **अस्मिन्** प्रकृते **शास्त्रे** श्रुति-स्मृत्याख्ये **अधिकारः** अध्ययनाधिकारः । **अन्यस्य** शूद्रस्य ॥१६॥

(६) **रामचन्द्रः** । **यस्य** पुंसः **मन्त्रैर्निषेका**दिर्गर्भाधानादिः**श्मशानान्तः विधिः तस्य** पुंसः **अस्मिन् शास्त्रे अधिकारो** भवेत् **कस्य चिदन्यस्य ना**धिकारः ॥१६॥

(७) **मणिरामः** । **यस्य** द्विजातेः **निषेकादिः** गर्भाधानादिः **अस्मिन् शास्त्रे** मनुप्रोक्तधर्मशास्त्रे **अधिकारः** अध्ययनश्रवणे इति ज्ञेयः **नान्यस्य** शूद्रादेः ॥१६॥

(८) **गोविन्दराजः** । **निषेकादीति** । गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य **मन्त्रैर्युक्तो**ऽनुष्ठानकल्पः उक्तः स च द्विजातेरुक्तः । अत**स्तस्य अस्मिन्** स्मृति**शास्त्रे** अध्ययनश्रवणा**धिकारो** बोद्धव्यः न तु शूद्रादेः अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोम-

पर्यन्तान् प्रत्यपि चोदितत्वान्नानेन निषिध्यते। प्रवचनं त्वत्र ब्राह्मणस्येत्युक्तम् । विदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्चोक्ताः ॥१६॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥१७॥

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तानि धर्मे प्रमाणानि । विरोधे च विकल्पोऽभिहितः । अधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः । इदानीं येषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते ते देशा वर्ण्यन्ते : **सरस्वती** नाम नदी । अपरा **दृषद्वती** तयोर्नद्यो**र्यदन्तरं** मध्यं **तं देशं ब्रह्मावर्तं** इत्यनया संज्ञया **प्रचक्षते** व्यवहरन्ति शिष्टाः ।

देवग्रहणमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थम् । देवैः स निर्मितोऽतः सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति ॥१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** उक्तं शिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य [त्व] निमित्तान्निवासदेशविशेषानाह-**सरस्वतीति । देवनद्यो**र्देवैरपि सेव्ययोर्नद्योः **देवनिर्मितं** देवैरुत्तमदेशतया विहितम् । ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स **ब्रह्मावर्तः** ॥१७॥

(३) **कुल्लूकः । सरस्वतीति** । धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वेदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह-**सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्यो**रुभयोर्मध्यं **ब्रह्मावर्तं** देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थौ ॥१७॥

(४) **राघवानन्दः ।** आचारश्च इत्युक्तं तत्र किंदेशीयः स आचारः किंप्रमाणकः कस्माद्गुरोः शिक्षणीय इत्यपेक्षां पूरयंस्तेषां वसतिनियममाह-**सरस्वतीति** सप्तभिः । **देवनिर्मितं** देवैर्निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थं निर्मितं दैवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥१७॥

(५) **नन्दनः ।** पूर्वं सतामाचारः प्रमाणमित्युक्तं स पुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां वक्तुमारभते **सरस्वतीति** । अत्र देवसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । ब्रह्म धर्मः आवृत्तमागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति **ब्रह्मावर्तः** ॥१७॥

(६) **रामचन्द्रः ।** पुण्यदेशानाह — **सरस्वतीदृषद्वत्योर्यदन्तरं देवनद्योः** गङ्गायमुनयोःअन्तरं **देशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तसंज्ञं** प्रचक्षते ॥१७॥

(७) **मणिरामः ।** इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह— **सरस्वतीति । देवनिर्मित**शब्दः सर्वदेशापेक्षया ब्रह्मावर्तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थः ॥१७॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयोग्यस्थानकथनार्थं च देशानाह—**सरस्वतीदृषद्वत्योरिति । सरस्वतीदृषद्वत्या**ख्यनदीमध्यं **ब्रह्मावर्ताख्यं देश**माहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥१७॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥१८॥

(१) **मेधातिथिः** । अथास्मिन्देशे य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते, अथाविदुषामशिष्टानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम् । किं चातः । यदि नापेक्ष्यते, यत्तदुक्तं 'आचारश्चैव साधूनामिति' विशेषणद्वयनर्थकम् । न त्वसाध्वाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते, वेदसंयोगासम्भवात् । अथापेक्ष्यते, देशविशेषसम्बन्धानुपकारः । न हि देशान्तरेऽपि शिष्टसमाचारस्याप्रामाण्यं शक्यते वक्तुम् ।

उच्यते । प्रायिकमेतदभिधानम् । प्रायोवृत्त्याऽस्मिन्देशे शिष्टानां सम्भव इत्युक्तम् **तस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार इति** ।

अन्ये तु देशान्तरे मातुलदुहितुः परिणयनाद्देशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः ।

तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तं "तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्" । स च विरुद्ध 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमात्' इत्येतेन अस्मिन्नपि देशेऽनुपनीतेन सहभोजनादिराचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते । न च स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसम्भवः, श्रुतिविप्रकर्षात् । आचारात्स्मृतिरनुमातव्या, स्मृतेः श्रुतिः । स्मृतिस्त्वव्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति । किञ्च कारणग्रहाच्चैवमादेराचारस्य । रूपवतीं मातुलकन्यां कामयमाना राजभयादूढवन्तः, कन्यागमनं दण्डो मा भूदिति । अन्ये त्वविद्वांसो "येनास्य पितरो याता" इत्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा धर्मोऽयमिति प्रतिपन्नाः। अपि च 'एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेतेति' प्रायश्चित्तं श्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्या न प्रतिषिद्धा इति । यथा चास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः । न च दृष्टकारणयोः स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । उक्तं च **भट्टपादैः**-"विरुद्धा च विगीता च दृष्टार्था दृष्टकारणा । स्मृतिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा सम्भवश्रुतिः" ।

तस्मात् 'एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्' इत्येतद्विधिशेषा देशप्रशंसार्थवादा एते ।

परम्परैव **पारम्पर्य्यम्** । अन्यस्मादन्यमुपसंक्रामति, तस्मादन्यं ततोऽप्यन्यमित्येवं रूपः प्रवाहः परम्परा । '**क्रमः** तदविच्छेदस्तत **आगतः** सम्प्राप्तः ।'

सङ्कीर्णयोनयः '**अन्तरालाः**' तत्सहितानां **वर्णानाम्** ॥१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आचार** आचर्यमाणो धर्मः **पारंपर्य** पित्रादिपरंपरा**क्रमेणागतो** न त्वधुनातनेन केनचिदनुष्ठितः **अन्तरालाः** संकरजाताः । **सदाचारः** सद्भिराचीर्णो धर्म **इत्युच्यते** ॥१८॥

(३) **कुल्लूकः** । **तस्मिन्देश इति** । **तस्मिन्देशे** प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादि**वर्णानां** संकीर्णजातिपर्यन्तानां य **आचारः पारम्पर्यक्रमागतो** न त्विदानीन्तनः **स सदाचारो**ऽभिधीयते ॥१८॥

(४) **राघवानन्दः** । **तस्मिन्** पारंपर्यक्रमप्रमाण **आचारः सान्तरालानां** अन्तरालः संकरजातिः तत्सहितानां आन्तरोऽव्यवहितः किंचिन्न्यूनो वा ।।१८।।

(५) **नन्दनः** । **सान्तरालानां** वर्णसंकरजसहितानां **स सदाचारः** । तस्य धर्मं प्रति प्रामाण्यमित्यर्थः ।।१८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तस्मिन्**ब्रह्मावर्तैकदेशे **पारंपर्यक्रमागतः यः आचारः स** आचारः-**वर्णानां** ब्राह्मणादीनां तथा **सान्तरालानां** वर्णद्वयजातानां अनुलोमप्रतिलोमजातीनां **सः सदाचारः** ईषदुच्यते ।।१८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तस्मिन्निति** । **तस्मिन् देशे** प्रायेण सदाचारस्य संभवात् यो ब्राह्मणादीनामन्तरप्रभवानां **पारम्पर्यक्रमागतः** प्रबन्धतोऽविच्छेदेनागतः न सांप्रतिको य आचारः **स सदाचार** उच्यते ।।१८।।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ।।१९।।

(१) **मेधातिथिः** । देशनामधेयान्येतानि । **कुरुक्षेत्रं** स्यमन्तपञ्चकं प्रसिद्धम् । कुरवस्तत्र क्षयं गताः । 'कुरु वा सुकृतं क्षिप्रमत्र त्राणं भविष्यतीति' व्युत्पत्तिः । मत्स्यादयः शब्दा बहुवचनान्ता एव देशवचनाः ।

ब्रह्मर्षिदेश इति समुदायसंज्ञा । देवनिर्मितो देशो ब्रह्मावर्तः । देवेभ्यः किञ्चिन्न्यूना ब्रह्मर्षय इत्यतोऽयं देशो ब्रह्मर्षिसम्बन्धाद् ब्रह्मावर्तान्न्यूनः तथा चाह–**ब्रह्मावर्तादनन्तर** ईषद्भिन्नः । नञ्ईषदर्थः यथाऽनुष्णां यवागूं पिबेदामयावीतीषदुष्णामुपदिशन्ति। **अन्तरशब्दो** भेदवचनः । 'नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरमिति' यथा ।।१८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सूरसेनकाः** सूरसेनाख्यनृपतिना निवासत्वेन निर्मिता नाम सुरोपलक्षितदेशाः **अनन्तरो** निर्विशेषः ।।१९।।

(३) **कुल्लूकः** । **कुरुक्षेत्रमिति** । मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः **पञ्चालाः** कान्यकुब्जदेशाः **शूरसेनका** मथुरादेशाः । **एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात्किंचिदूनः** ।।१९।।

(४) **राघवानन्दः** । **ब्रह्मर्षिदेश** इत्यपि समाख्या ।।१९।।

(५) **नन्दनः** । अत्रापि ब्रह्मर्षिसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । **अनन्तरः** किंचिन्न्यूनः ।।१९।।

---

(१९) शूरसेनका=रसशूनजाः (क, ख, च,)

(६) **रामचन्द्रः । ब्रह्मावर्तादनन्तरः** ईषन्न्यून इत्यर्थः । **कुरुक्षेत्रेति । एषः ब्रह्मर्षिदेशः** कुरुक्षेत्रादिदेशाः महर्षीणां वासयोग्या भवन्तीत्यर्थः ।।१९।।

(७) **मणिरामः** । देशवाचका मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव । **मत्स्याः** वराडदेशाः **पञ्चालाः** कान्यकुब्जदेशाः । **शूरसेनकाः** मथुरादेशाः **अनन्तरः** किञ्चिन्न्यूनः ।।१९।।

(८) **गोविन्दराजः । कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिः** विराटदेशाः **पाञ्चालाः कान्यकुब्ज।** आहिच्छत्रः **शूरसेनकाः** माथुराः एष **ब्रह्मर्षिदेशाख्यो** देशः **ब्रह्मावर्तादीषन्न्यूनः** ।।१९।।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।२०।।

(१) **मेधातिथिः ।** एतेषु देशेषु कुरुक्षेत्रादिषु प्रसूतस्याग्र**जन्मनो** ब्राह्मणस्य **सकाशात्स्वं स्वं चरित्र**माचारं **शिक्षेर**न्जिज्ञासेरन् । 'तस्मिन्देश' इत्यनेनैतद्-व्याख्यातम् ।।२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** एतत्पदेन ब्रह्मावर्तस्यापि ग्रहणं, **चरित्रं** चरणीयम् ।।२०।।

(३) **कुल्लूकः । एतद्देशे** इति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य **सकाशा**-त्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं **शिक्षेरन्** ।।२०।।

(४) **राघवानन्दः । अग्रजन्मनः** ब्राह्मणात् **चरित्रं** चरणमनुष्ठानं धर्मस्य येन तच्चरित्रं धर्मोपदेशमिति यावत् आचारं वा ।। २० ।।

(५) **नन्दनः । अग्रजन्मनः** ब्राह्मणस्य **शिक्षन्ते** अवगच्छन्ति ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः । एतद्देशप्रसूतस्य** महर्षिदेशप्रसूतस्य **अग्रजन्मनः सकाशा**-**त्पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वं स्वं चरित्रमा**चारं शिक्षेरन् **शिक्षयेयुः** ।।२०।।

(७) **मणिरामः । एतद्देशप्रसूतस्याग्रजन्मनः सकाशा**दित्यन्वयः । **चरित्रं** आचारम् ।।२० ।।

(८) **गोविन्दराजः । एतद्देशप्रसूतस्येति** । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य **ब्राह्मणस्य सकाशात् स्वं स्वमाचारं पृथिव्यां** सर्वे मनुष्याः **शिक्षेरन्** ।।२०।।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।।२१।।

(१) **मेधातिथिः ।** उत्तरस्यां दिशि हिमवान्पर्वतो दक्षिणस्यां विन्ध्यः । **विनशनं** सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः । **प्रयागो** गङ्गायमुनयोः सङ्गमः । एतान्दे-शानवधीकृत्य **मध्यं** मध्यदेशनामानं **देशं** विद्यात् । नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्ट इत्यतोऽयं मध्यदेशो, न तु पृथिवीमध्यभवत्वात् ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मप्रसंगेन ततोऽपकृष्टान्यपि देशान्तराणि निवासार्थं दर्शयति–**हिमवदिति** । **विनशनं** यत्र सरस्वती विनष्टा **मध्यः** पृथिव्या जघनस्थानीयो **देशः** ॥

(३) **कुल्लूकः** । **हिमवदिति** । उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ **हिमवद्विन्ध्यौ** पर्वतौ तयोर्यन्**मध्यं** **विनशनात्**सरस्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वं **प्रयागाच्च** यत्पश्चिमं स **मध्य-देश**नामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **हिमवान्** उत्तरस्यः पर्वतो दाक्षिणात्यो **विन्ध्यः** **विनशनात्** कुरुक्षेत्रात् प्रयागात्**प्रत्यगेव** पश्चिमं इति चतुः सीमावच्छिन्नं यदधिकृत्य श्रुतं या गतिर्योगयुक्तानां वाराणस्यां मृतस्य न । सा गतिर्घटिकार्धेन मध्यदेशनिवासि–नामिति ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **विनशनात्** प्राक् कुरुक्षेत्रात्**प्राक्** प्रयागात् **प्रत्यक् इयं** भूमिः **मध्यदेशः** मध्यदेशसंज्ञः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः** । **विनशनात्** सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **हिमवद्विन्ध्ययोरिति, हिमवद्विन्ध्याख्यो**त्तरदक्षिणदिग-वस्थितपर्वतयो**र्मध्यं** **विनशनाच्च** सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् **प्रत्यग्दिग्**वर्तिनः प्राक् पूर्व-दिङ्मार्गे । **प्रयागाच्च** गङ्गायमुनासंगमात् **प्रत्यक्** पश्चिमदिङ्मार्गे **स मध्यदेशाख्यो** देशः ॥ २१ ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥२२॥

(१) **मेधातिथिः** । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्योऽन्तरालवर्ती देशस्तथा तयोरेव पूर्वश्लोकोपदिष्टयोर्गिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्विन्ध्ययोर्यदन्तरं मध्यं स आर्यावर्तो देशो बुधैः शिष्टैरुच्यते । आर्या आवर्तन्ते तत्र पुनःपुनरुद्भवन्ति । आक्रम्याक्रम्यापि न चिरं तत्र म्लेच्छाः स्थातारो भवन्ति । आङत्र मर्यादायां नाभिविधौ । तेन समुद्रद्वीपानि नार्यावर्तः । एते चतसृषु दिक्षु देशावधय उपात्ताः । प्राच्यां पूर्वसमुद्रः, प्रतीच्यां पश्चिमः, उदग्दक्षिणयोर्हिमवद्विन्ध्यौ । एतौ ह्यवधित्वेनोपात्तौ । न तयोरार्यावर्तत्वमस्त्यतस्तत्र निवासाभावे प्राप्ते इदमाह ॥ २२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तयो**र्हिमवद्विन्ध्ययोः पर्वतयोर्मध्यं आरात् पापेभ्यो गता आर्यास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति नतु मर्यादया वसन्तीत्**यार्यावर्तः** ॥ २२ ॥

(३) **कुल्लूकः । आसमुद्रात्त्विति । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च** यन्मध्यं **तमार्यावर्त**देशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता । आर्या अत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्**यार्यावर्तः** ॥२२॥

(४) **राघवानन्दः ।** एवं पूर्वपश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विन्ध्यहिमवतोर्मध्यदेशः स **आर्यावर्त** इत्यर्थः । तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः गिर्योः पर्वतयोः । आङत्र मर्यादायाम् । तेन समुद्रद्वीपानां पर्वतयोश्च नार्यावर्तत्वम् । उक्तार्यावर्तव्याप्यो मध्यदेशस्तद्व्याप्यो ब्रह्मर्षिदेशः तद्व्याप्यो ब्रह्मावर्त इत्यर्थः ।। २२ ।।

(५) **नन्दनः ।** आर्या अस्मिन्वर्तन्त **इत्यार्यावर्तः ।** हिमवद्विन्ध्ययोरित्यादिश्लोकद्वयेऽप्येतद्देशप्रसूतस्येति श्लोकस्यानुषङ्गः । एतेषु ब्रह्मावर्तादिष्वाचारविप्रतिषेधे पूर्वपूर्वदेशाचारो बलीयानित्यवगन्तव्यम् ।।२२।।

(६) **रामचन्द्रः । पूर्वात् आसमुद्रात् पश्चिमात् आसमुद्रात् तयोः गिर्योः** हिमवद्विन्ध्ययोः **अन्तरं आर्यावर्तं** प्रचक्षते कथयन्ति ।।२२।।

(७) **मणिरामः । तयोः** हिमवद्विन्ध्ययोः ।।२२।।

(८) **गोविन्दराजः । आसमुद्रादिति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः** पुनरर्वाग्वर्ति यन्मध्यं **तयोश्च** हिमवद्विन्ध्ययोश्चोत्तरदक्षिणादिगवलम्बिनोः पर्वतयोः यन्मध्यं **आर्यावर्ताख्यं** देशं विद्वांसो मन्यन्ते ।। २२ ।।

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ।।२३।।

(१) **मेधातिथिः ।** कृष्णश्वेतः कृष्णपीतो वा कृष्णसाराख्यो **मृगो यत्र चरति** निवसति । सम्भव उत्पत्तिर्यत्र देशे तस्य **स्वभावतो**, न पुनर्देशान्तरात्प्राशस्त्यो-[प्तस्यो] पायनादिना निमित्तेनानीतस्य कियन्तमपि कालं निवासः । **स देशो यज्ञियो** यागार्हो बोद्धव्यः । अतः कृष्णमृगचरणात्परोऽन्यो **म्लेच्छदेशः** । म्लेच्छाः प्रसिद्धाः । चातुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीया अनधिकृताः मेदान्ध्रशबरपुलिन्दादयः ।

न चानेन यागाधिकरणताऽस्य देशस्य विधीयते, 'समे यजेतेति'वत् । चरतीति वर्तमाननिर्देशात् । न हि यत्रैव [यदैव] चरितुं प्रवृत्तस्तदैव तत्र यागः शक्यः कर्तुम् । यागस्य हि देशोऽधिकरणं तत्साधनकर्त्रादिकारकाश्रितद्रव्यादिधारणद्वारेण । न च द्वयोर्मूर्तयोरेककाले एकदेशे स्थानसम्भवः—न च कालान्तरलक्षणा न्याय्या, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । यथोक्तं शूर्पाधिकरणे-'एतद्धि क्रियत इत्युच्यत' इति ।

ननु च नाभिव्यापक एवाधेयो येन कृत्स्नाधाराभिव्याप्त्यैवाधिकरणार्थनिर्वृत्तिः स्यात्, तिलेषु तैलमितिवत् । किं तर्हि एकदेशसम्बन्धिनाऽप्याधेयेन भवति कृत्स्नस्याधारभावः, 'प्रासाद आस्ते रथमधितिष्ठतीति' । एवमिह ग्रामनगरसमुदायस्य नदीपर्वतान्ताद्यवधिकस्य देशस्य प्रकृतत्वादेकदेशेऽपि पर्वतारण्यादौ चरन्सर्वमाधारीकरोति । तेनायमदोषः मूर्तयोर्नैकदेशः सम्भवति ।

उच्यते । नैवात्र यष्टव्यमिति विधिरस्ति । जानातेः परो विधायकः श्रुतो न यजेः । यागस्य तत्रार्हता श्रुता, यागार्होऽसौ देश इति । सा च यागार्हताऽसत्यपि विधौ घटते । एतेषु देशेषु यागाङ्गानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति । अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकाः त्रैविद्याश्च तेष्वेव देशेषु दृश्यन्ते । अत एतदवलम्बनो यागार्हतानुवादः । कृत्योऽपि 'ज्ञेय' इत्यध्यारोपितविध्यर्थो 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयादि'—
—तिवद्विधिवन्निगदार्थवाद एव ।

यच्चोक्तं 'म्लेच्छदेशस्त्वतः पर' इत्येषोऽपि प्रायिकोऽनुवाद एव । प्रायेण ह्येषु देशेषु म्लेच्छा भवन्ति । न त्वनेन देशसम्बधेन म्लेच्छा लक्ष्यन्ते, स्वतस्तेषां प्रसिद्धेर्ब्राह्मणादिजातिवत् । अथार्थद्वारेणायं शब्दः प्रवृत्तो म्लेच्छानां देश इति । तत्र यदि कथञ्चिद् ब्रह्मावर्तादिदेशमपि म्लेच्छा आक्रमेयुः तत्रैवावस्थानं कुर्युर्भवेदेवासौ 'म्लेच्छदेशः' । तथा यदि कश्चित्क्षत्रियादिजातीयो राजा साध्वाचरणो म्लेच्छान्पराजयेत् चातुर्वर्ण्यं वासयेत् म्लेच्छांश्चार्यावर्त इव चाण्डालान्व्यवस्थापयेत्सोऽपि स्याद्यज्ञियः । यतो न भूमिः स्वतो दुष्टा । संसर्गाद्धि सा दुष्यत्यमेध्योपहृतेव । अत उक्तदेशव्यतिरेकेणापि सति सामग्र्ये त्रैवर्णिकेनाकृष्णमृगचरणेऽपि देशे यष्टव्यमेव । तस्मादनुवादोऽयम् 'स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः पर' इत्युत्तरविधिशेषः ।।२३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वभावतो** न त्वन्येन नीतः स आर्यावर्तात् बहिर्भूतोऽपि याज्ञिको यज्ञार्हः । अतः परो यो म्लेच्छानां यज्ञानुष्ठानानर्हाणामेव निवासदेशः एतेनाचारशिक्षानिवासयज्ञानुष्ठानोचिता देशाः क्रमादुक्ताः ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः । कृष्णसारस्त्विति । कृष्णसारो** मृगो **यत्र स्वभावतो** वसति न तु बलादानीतः **स यज्ञार्हो देशो** ज्ञातव्यः । अन्यो **म्लेच्छदेशो** न यज्ञार्ह इत्यर्थः ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** यथा यज्ञस्य दर्शादिकालोऽङ्गं तथा कृष्णसारविशिष्टदेशोऽपीत्याह—**कृष्ण इति । स्वभावतः** बलात्कारं विना ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ सर्वदेशेषु यज्ञार्हदेशमाह—**कृष्णेति । स्वभावतः** स्वैरम् । **अतःपर** एभ्यो ब्रह्मावर्तादिभ्योऽन्यो **म्लेच्छदेशः ।** म्लेच्छा हि यज्ञानधिकृताः ।।२३।।

(६) **रामचन्द्रः । कृष्णसारः** मृगः यत्र देशे **स्वभावतः स्वच्छन्दतः चरति** विचरति । **स देशः यज्ञियः** यष्टुं योग्यः यज्ञार्हो ज्ञेयः जानीयात् । **ततःपरः** अन्यदेशः **म्लेच्छदेश** उच्यते ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः । स्वभावतः** न तु बलादानीतः **अतः परः** एतस्मादन्यः **म्लेच्छदेशो** न यज्ञार्ह इत्यर्थः ।। २३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । कृष्णसार इति ।** कृष्णः शबलो मृगो यस्मिन् देशे स्वभावतो निवसति स्वच्छन्दं विहरति, न हठादानीतः । **स** यागार्हो देशो विज्ञेयः अतोऽन्यो अनधिकृतान्ध्रादिम्लेच्छदेशो न यागार्हः । अध्ययन एतदेव ।।२३।।

एतान् द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्शितः ॥२४॥

(१) **मेधातिथिः ।** यदर्थं देशसंज्ञाभेदकथनं तमिदानीं विधिमाह । एतान्ब्रह्मावर्तादीन् **देशान्द्विजातयो** देशान्तरेऽपि जाताः **संश्रयेरन्** । जन्मदेशं त्यक्त्वा ब्रह्मावर्तादिदेशसंश्रयणं प्रयत्नेन कर्तव्यम् ।

अत्र केचिदाहुरदृष्टार्थ एवायमेतद्देशसंश्रयणविधिः । सत्यपि देशान्तरेऽधिकारसम्भवे एतेषु देशेषु निवासः कर्तव्यः । तत्र कल्प्याधिकारत्वे, यदि वा गङ्गादितीर्थस्नानवदेतद्देशनिवासविधिः पावनत्वेन कल्प्यते । यथैव काश्चिदापः पवित्रतरा एवं भूमिभागा अपि केचिदेव पवित्राः, यथोक्तं पुराणे । यदि वा संश्रयणादेव स्वतन्त्रात्स्वर्गो विश्वजिद्वत् ।

तत्रैतौ द्वावपि पक्षावप्राप्तौ । यद्यप्राप्तः संश्रयो विधीयते कल्प्येताप्यधिकारः । तत्र चिन्त्यते कतरः पक्षो युक्त इति । स तु नित्यकाम्यानामुक्तया रीत्या एतद्देश एवानुष्ठानसम्भवादधिकृतानां प्राप्त एव । न ह्येतद्देशव्यतिरेकेण कृत्स्नधर्मानुष्ठानसम्भवः । तथाहि । हिमवति तावत्काश्मीरादौ शीतेनार्दिता न बहिः सन्ध्योपासनेऽधिक्रियन्ते । न च यथाविधि स्वाध्यायसम्भवः प्राग्वोदग्वा ग्रामादुपनिष्क्रम्येति । न हि हेमन्तशिशिरयोरहरहर्नदीस्नानादिसम्भवः ।

इदमेव च **द्विजातय** इति वचनलिङ्गम् । न कश्चिदेव देशोऽसति म्लेच्छसम्बन्धे स्वत एव म्लेच्छदेशः । अन्यथा तद्देशसम्बन्धान्म्लेच्छत्वे कथं द्विजातित्वम् ? अथोच्यते - "न गमनमात्रान्म्लेच्छताऽपि तु निवासात् । स चानेन प्रतिषिध्यते"— तच्च न । संश्रयोऽत्र श्रूयते । स च देशान्तरे भवतस्तत्त्यागेनान्यदेशसम्बन्धः । संश्रितस्यैव संश्रयणम् । अन्यथा एवमेवावक्ष्यत् "एतान्देशांस्त्यक्त्वा नान्यत्र निवसेत्" अथ सिद्धे संश्रयणे तद्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति-परिसङ्ख्या तथा स्यात् । तस्याश्च त्रयो दोषाः । "अथ श्रुतार्थहानिर्लक्ष्यते-एतान्देशान्न जह्यादिति"—न श्रुतार्थसम्भवे लक्षणा युक्ता । अत एव न भूतपूर्वगतिः । तस्माल्लिङ्गमिदं न देशसम्बन्धेन पुरुषा म्लेच्छाः, किं तर्हि पुरुषसम्बन्धेन म्लेच्छदेशता ।

शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषाया विहितत्वात्तद्देशनिवासे सर्वदा प्राप्ते तत्राजीवतो देशान्तरनिवासोऽभ्यनुज्ञायते । यदा बहुकुटुम्बतया शुश्रूषाशक्त्या वाऽयं द्विजातिमाश्रितः स एनं बिभृयात् । तदा देशान्तरे सम्भवति धनार्जने निवसेत् । तत्रापि न म्लेच्छभूयिष्ठे, किं तर्हि यज्ञिये; म्लेच्छावृते यानासनाशनादिक्रियानिमित्तस्य संसर्गस्यापरिहार्यत्वात्तद्भावापत्तिप्रसङ्गात् ।

वृत्तिकर्शितो वृत्यभावपीडितः । 'वृत्ति'रात्मकुटुम्बस्थितिसमर्थं धनम् । तदभावे यत् 'कर्शनं' तत्सम्बन्धितयोच्यते । यथा वर्षाकृते सुभिक्षदुर्भिक्षे । दुर्भिक्षं वर्षाभावकृतम् । दुर्भिक्षं वर्षाकृतत्वेन व्यपदिश्यते ।

यस्मिंस्तस्मिन्नित्यनियममाह ।।२४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वे चैते निवासयोग्या इत्याह **एतानिति** । म्लेच्छ-**देशादन्यान् प्रयत्नतो** महताप्यायासेन । **यस्मिन् कस्मिन्** म्लेच्छदेशेऽपि **वृत्तिकर्शितो** न तु स्वस्थः सोऽपि जीवनसंभवे सद्देशेष्वेव निवसेत् । द्विजातिषु वृत्तिकर्शितो न म्लेच्छ-देशे संवसेदित्यर्थः ।।२४।।

(३) **कुल्लूकः** । **एतानिति** । अन्यदेशोद्भवा अपि **द्विजातयो** यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वा**च्चैतान्देशान् प्रयत्नादाश्रयेरन्** । **शूद्रस्तु** वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेश-मप्याश्रयेत् ।।२४।।

(४) **राघवानन्दः** । **आश्रयेर**न्नित्यनेनान्यत्र वसतिरयोग्येति भावः । शूद्रस्य वसतेर्न नियम इत्याह-**शूद्रस्त्विति** । **वृत्तिकर्शितः** वृत्त्यर्थः ।।२४।।

(५) **नन्दनः** । **एतान्**ब्रह्मावर्तादीन् कृष्णसारस्वैरसंचरितदेशपर्यन्तान्**प्रयत्नत** आपद्यपि **संश्रयेरन्**नधिवसेयुः । एतेषु च पूर्वपूर्वदेशः प्रशस्त इत्यवगन्तव्यम् ।।२४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **वृत्तिकर्शितः** शूद्रः **यस्मिन् कस्मिन् देशे निवसेत्** द्विजाः एतान् संश्रयेयुः ।।२४।।

(७) **मणिरामः** । **द्विजातयः** अन्यदेशोत्पन्ना अपि ।।२४।।

(८) **गोविन्दराजः** । अतः **एतानिति** । साध्वाचारयागार्हत्वसम्भवात् अदृष्टार्थत्वा**च्चैतानेव देशान्** देशान्तरोद्भूता अपि **द्विजातयो यत्नतः आश्रयेरन्** ।। **शूद्रः** पुनः यदा जीविकाभावपीडितो भवति तदैतद्व्यतिरिक्तदेशेऽपि **निवसेत्** ।।२४।।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ।।२५।।

(१) **मेधातिथिः** । अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनमविस्मरणार्थम् । **योनिः** कारणम् । **समासेन** सङ्क्षेपेण । **सम्भवश्चेति** प्रथमाध्यायार्थविमर्शः । **अस्य सर्वस्येति** जगन्निर्माणं बुद्धया प्रत्यक्षीकृत्य निर्दिशति । वर्णानुष्ठेया धर्मा **वर्णधर्माः** । **तान्निबोधत** । विस्तरेणेति शेषः ।

इह पञ्चप्रकारो धर्म इति स्मृतिविवरणकाराः प्रपञ्चयन्ति । वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो नैमित्तिको धर्मो गुणधर्मश्चेति । तत्र यो जातिमात्रमपेक्ष्य

(२५) सर्वस्य = धर्मस्य (थ)

प्रवृत्तो न वयोविभागाश्रमादिकमाश्रयति स 'वर्ण (जाति) धर्मः'। यथा 'ब्राम्हणो न हन्तव्यः'। 'ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति'। जातिमात्रस्याऽन्त्यादुच्छ्वासादेष धर्मः। 'आश्रमधर्मो' यत्र जातिनिरपेक्षते केवला, यदाश्रमप्रतिपत्तिराश्रीयते। यथा ब्रह्मचारिणोऽग्नीन्धनभिक्षाचरणे। 'वर्णाश्रमधर्म' उभयापेक्षः। यथा मौर्वी ज्या क्षत्रियस्येत्यादिः। नाश्रमान्तरे न च जात्यन्तरस्य धारणमम्या उदाहरणम्। प्रथमोपादानं तूपनयनधर्मो नाश्रमधर्मः। उपनयनं चाऽऽश्रमार्थं नाश्रमधर्मः। 'नैमित्तिको' द्रव्यशुद्ध्यादिः। गुणमाश्रितो गुणधर्माः। 'षड्भिः परिहार्यैश्चे'त्यादिः। बाहुश्रुत्येन गुणेनैते धर्माः। एवमभिषक्तस्य क्षत्रियस्य ये धर्माः।

तदेतद्वर्णग्रहणेन सर्वं गृहीतमिति दर्शितम्। अवान्तरभेदस्तु तत एवावतिष्ठते। पुरुषत्वमात्राश्रिता अवर्णधर्मा अपि सन्ति। तेऽपि भेदेन वाच्याः स्युः। एवमन्योऽपि भेदोऽभ्यूह्यः। वर्णग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्, नान्तरप्रभवव्युदासार्थम्। पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्। तदनुवादिनी ह्येषा प्रतिज्ञा ॥२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्मस्याचर्य**माणस्य धर्मसाधनस्य कर्मणो वा **योनि**-रुत्पत्तिस्थानं **अस्य सर्वस्य** प्राणिजातस्य **संभव** उत्पत्तिः **वर्णधर्मां**स्तत्तद्वर्णनियतान् धर्मान्। उपलक्षणं चैतत् अन्तरप्रभवधर्ममाश्रमधर्मांश्चेत्यपि ॥२५॥

(३) **कुल्लूकः। एषा धर्मस्येति। एषा** युष्माकं **धर्मस्य योनिः** संक्षेपेणोक्ता। योनिर्ज्ञप्तिकारणं वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिनोक्तमित्यर्थः। गोविंदराजस्त्विह धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मे वर्तत इति विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान्। **संभव**श्चोत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता। इदानीं **वर्णधर्मा**ञ्छृणुत वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिक-धर्माणामुपलक्षकः। ते च भविष्यपुराणोक्ताः। वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणा-मतःपरम्। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते। स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा॥ यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते। यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनं॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥२५॥

(४) **राघवानन्दः**। वर्तिष्यमाणं वक्तुं वृत्तं निगमयति–**एषेति**। योनिः कारणम्। श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशैर्विना धर्मो न जायत इति भावः। संभवः प्रथमाध्यायोक्तः सर्गः। वर्णधर्मानिति तेन भविष्यपुराणोक्तानां वर्णमाश्रित्य यो धर्मो वर्णधर्मः स उच्यते। यथा विप्रो न हन्तव्यः सुरा पेया न च द्विजैः। यस्त्वाश्रमं

समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।। स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा । वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ।। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीयं मेखला यथा । यो गुणेन समुद्भूतो गुणधर्मः स उच्यते ।। यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते ।। इत्यादिवर्णाश्रमगुणनैमित्तिकधर्माणां पञ्चानां संग्रहः ।।२५।।

(५) **नन्दनः । योनिः** कारणं परिज्ञानोपाय इति यावत् । **संभवश्चास्य सर्वस्येति** प्रथमाध्यार्थानुभाषणम् ।।२५।।

(६) **रामचन्द्रः** । युष्माकं **एषा धर्मस्य योनिः** उत्पत्तिः ज्ञप्तिकारणं **प्रकीर्तिता** तथा **अस्य सर्वस्य** विश्वस्य **सम्भवः** उक्तः ।।२५।।

(७) **मणिरामः । योनिः** ज्ञप्तिकारणम् । वेदोऽखिलोधर्ममूलमित्यादि-उक्तमित्यर्थः । **अस्य** जगतः संभवः । इदानीं **वर्णधर्मान्** शृणु । वर्णधर्मशब्दश्च आश्रमादिधर्माणामुपलक्षकः । तेषां च लक्षणानि विष्णुपुराणे "वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ।। यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ।। वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीयं मेखला यथा ।। यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ।। निमित्तमेक-माश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" इति।।२५।।

(८) **गोविन्दराजः । एषा धर्मस्य योनिः** कारणम् । यो विद्वद्भिः सेवितः तस्य आफलदानावस्थायिनः कारणमिति संक्षेपतो युष्माकमुक्ता । इह **धर्म**शब्दः अपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते । विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचित् इत्युभयत्रापि चायं दृष्टप्रयोगः । संभवश्चोत्पत्तिर्जगत उक्ता । सांप्रतं वर्णैः ब्राह्मणा-दिभिर्ये अनुष्ठेया धर्माः **वर्णधर्माः** आश्रमधर्माः वर्णाश्रमगुणधर्माः नैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् शृणुत । वर्णधर्मा यथा ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधः, आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षाचरणम् ब्राह्मणो (णस्य) बैल्वदण्डधारणम्। वर्णाश्रमधर्मो यथा पालाशदण्डो ब्राह्मणस्येति । गुणधर्मो यथा अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा-पालनम् । नैमित्तिका यथा प्रायश्चित्तमिति ।।२५।।

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ।।२६।।

(१) **मेधातिथिः ।** मन्त्रप्रयोगा 'वेदिककर्माणि' । 'वेदा' मन्त्रा इहाभिप्रेताः। तेषां यान्युच्चारणानि तानि तत्र भवानि । अतोऽध्यात्मादित्वाट्ठक् । वेदमूलत्वाद्वो-पचरितो वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपं कर्म गृह्यते । ततश्च **कर्मभिर्नि-**

षेकादिः संस्कारः कार्य इति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेको, मन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यता ।

'निषेको' योनौ शुक्रनिक्षेपः । स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्य । एकवचनं **शरीरसंस्कार** इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेको निर्वर्तकोऽन्यानि विशेषजनकानि ।

एतदेवाह । **पावन** इति । पावयति अशुद्धतामपकर्षतीति पावनः ।

प्रेत्य चेह चेति । संस्कृतस्य सर्वत्रात्र दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योतिष्टोमादिष्वधिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह ।

पुण्यैः शुभैर्मङ्गलैरिति यावत् । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः ।

द्विजन्मनामिति शूद्रपर्युदासार्थम् । संस्कार्यनिर्देशश्चायम् । लक्षणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । न हि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति ॥२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **वेदोक्तैः** क्रियाविशेषैः **पुण्यैः** पुण्यसाधनैर्गर्भधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगतातिशयजननं **कार्यं** इहैहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु **पावनो**ऽनधिकारहेतुः पापनाशकः एवं **प्रेत्ये**त्यत्रापि तत्र निषेकः पित्रैव कार्यः ततोऽन्यानि कर्माण्यन्येनापि संस्कारश्रुतेर्नित्यत्वस्थितेरन्येनापि करणसंभवाच्च ॥२६॥

(३) **कुल्लूकः** । **वैदिकैरिति** । वेदमूलत्वाद्वैदिकैः **पुण्यैः** शुभैर्मन्त्र [प्र]-योगादिकर्मभि**र्द्विजातीनां** गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । **पावनः** पापक्षयहेतुः । **प्रेत्य** परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसम्बन्धात् । **इह** लोके च वेदाध्यनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । निषेधादिसंस्कारस्यैव खादिरादिवदधिकारार्थता स्वतन्त्रफलता चेत्याह – **वैदिकै**रिति । **वैदिकैः** **कर्मभि**र्वेदमन्त्रप्रयोगैः **प्रेत्य** चेति संस्कृतस्यैव वैधकर्मद्वारा स्वर्गमोक्षौ **इह च** वेदाद्यधिकारिता ॥२६ ॥

(५) **नन्दनः** । **वैदिकैः** । श्रौतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव **पावनः** किल भविष्यतोऽपीत्युक्तं **प्रेत्य** च पावन इति ॥२६॥

(६) **रामचन्द्रः** । **द्विजन्मनां** ब्राह्मणक्षत्रियविशां निषेकादिः शरीरस्य संस्कारः गर्भादिसंस्कारः मन्त्रैः **पुण्यैः** कर्मभिः **कार्यः** ॥२६॥

(७) **मणिरामः** । **निषेकादिः** गर्भाधानादिः **प्रेत्य** परलोके संस्कृतस्य मृतस्य जन्मान्तरे यो[भो]गादिप्राप्तेः । **इह** लोके तु वेदाध्ययनाधिकारित्वात् ॥२६॥

(८) **गोविन्दराजः ।** **वैदिकैरिति ।** वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च **वैदिकैः** स्मार्तैः **कर्मभिः** 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः **पुण्यैः** पारम्पर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिः द्विजातीनां **शरीरसंस्कारः** कर्तव्यः । **पावनः** पवित्रीकारकः **प्रेत्य** परलोके, संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धात् । **इह** लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारात् । निषेकगुणात् (ग्रहणात्) पितुरधिकारः । निषेकवर्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वा अन्यस्यापि (न) स्यात् ॥२६॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥२७ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तं संस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च । तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्षणम् ।

कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशंकायामाह । **बैजिकं गार्भिकं चैन** इति । बीजे भवं बीजनिमित्तं वा 'बैजिकम्' । एवं 'गार्भिकम्' । 'एनः' पापमदृष्टं दुःखकारणम् । तस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य 'बीजम्' । ते च स्वभावादशुचिनी । गार्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैर**पमृज्यते**ऽपनुद्यते ।

तानिदानीं कांश्चिन्नामधेयेन, कांश्चित्संस्कार्यविशेषोपलक्षितान् कृत्वा निर्दिशति । **गार्भैर्होमैः ।** गर्भे सम्भूते नार्याः क्रियन्ते । गर्भं वा ग्रहीतुं गर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रम् । प्रयोजकस्तु गर्भ एव । अतस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदर्था होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयनगर्भाधानानि । होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्ममात्रस्य । न हि गर्भाधानं होमः । एतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं गृह्यस्मृतिभ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भैर्होमैरेवं जातकर्माख्येन संस्कारेण । एवं **चौडेन** । चूडार्थः 'चौडः' । **मौञ्जीनिबन्धन**मुपनयनम् । तत्र हि मुञ्जविकारो मेखला बध्यते । अतस्तेनोपनयनकर्मोपलक्ष्यते । बन्धनमेव निबन्धनम् । निः वृत्तपूरणः । जातकर्मादीनि संस्कारनामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते ।

संस्कारश्च सर्वः संस्कार्ये कार्यान्तरशेषभूते कृतार्थे करिष्यमाणार्थे वा कञ्चिद्दृष्टमदृष्टं वा विशेषमादधाति । 'व्रीहीनवहन्ती'ति, 'व्रीहिभिर्यजेते'ति यागं निर्वर्तयिष्यतां तुषकणविप्रमोक्षो दृष्टो विशेषः । 'शिरसोऽवतार्य स्रजं शुचौ देशे निदधाती'ति उपभुक्ताया आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाददृष्टः स्रजोविशेषः । तत्रेमे संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः । न च गन्धाद्यपकर्षणं मृद्वारिसम्बन्धादिव शरीरे दृश्यते । तेनेयं जन्मादिकालशुद्धिवददृष्टविशेषा शुद्धिर्वेदितव्या । एतया च

शुद्धचा पूतः श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वधिक्रियते । यथा मन्त्रपूतमाज्यं होमे । लौकिके तु कार्ये द्रव्यशुद्धचैव शुद्धिर्यथाऽऽज्यस्य भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य 'अद्भिर्गात्राणि शुद्धचन्ती'त्येतावतैव भवति । तथा चाह—'न तदुपस्पर्शनादशौचमिति' ।

"कथं पुनः कर्मार्थत्वमेतेषाम् । युक्तमुत्पवनस्याज्यद्वारकं प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्या न कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मार्थता दुर्भणा । न चासति कार्योपयोगे स्वरूपतः संस्कार एव निर्वर्त्यः । तथा सति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च 'कार्यः शरीरसंस्कार' इति, 'कुमारे जाते पुराऽन्यैरालम्भादिति' च द्वितीया श्रुतिर्बाध्येत । 'सक्तून्जुहोतीति'-वद्विनियोगभङ्गः स्यात् । तत्र चाधिकारकल्पनेत्यादिबह्वसमञ्जसं प्राप्नोति ।"

उच्यते । न वयं श्रुत्यादिप्रामाण्यापेक्षं तादर्थ्यमङ्गलक्षणं ब्रूमः अपि तूपकारकत्वम् । तच्चानङ्गत्वेऽप्युपपद्यते । यथाऽऽधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । न ह्यत्र श्रुत्यादयः सन्ति । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयो विनियुक्ताः । अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति । अत आहवनीयादिनिर्वृत्तिद्वारेणाधानं क्रतुषूपयुज्यते । न चाङ्गम् । अध्ययनविधिरप्यर्थावबोधद्वारेण क्रतूपकारकः । एवममी संस्काराः एतत्संस्कृतस्याध्ययनविधिः, निष्पादिताध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः, कृतविवाहस्याधानम्, आहिताग्नेरधिकार इत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्यपुरुषसंस्काराणाम् ।

निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारः । तथा च जातकर्मणि मन्त्रः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति । तस्य ह्यपत्योत्पादनमपत्यानुशासनं च विहितम् । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य' (अ. ६।३५) इति । 'तस्मादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुः' इति । अनुशासनं च स्वाधिकारप्रतिपादनम्, तच्च वेदाध्यापनेनार्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अत एवोभयोपकारकाः संस्काराः, अपत्योत्पत्तिविधौ पितुर्माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु क्रियासु । तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावे तत्स्थानापन्नस्य । तथा चाह 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः' इति ॥२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः तथा **होमैरपि** सीमन्तकर्मादिनामकै**र्गार्भैरेव** जातानन्तरकर्तव्यैश्च **जातकर्मादिभिः** तैश्च **बैजिकं** पितृगतं तत्तत्पापविशेषदूषितं शुक्रसंभवं पापं तथा गर्भो मातृरजस्तद्दोषसंभवं च पापं **द्विजानामपनीयते** । अथोपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनार्थानीत्यर्थः ॥२७॥

(३) **कुल्लूकः** । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह—**गार्भैरिति** । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते **गार्भाः** । होमग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोम-

रूपत्वात् । जातस्य यत्कर्ममन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्**जातकर्म** । **चौडं** चूडाकरणकर्म । **मौञ्जीनिबन्धन**मुपनयनम् । एतैर्**बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरेतोदोषाद्यद्यत्पापं **गार्भिकं** चाशुचिमातृगर्भवासजं तद्द्विजातीनामपमृज्यते ।।२७।।

(४) **राघवानन्दः** । शरीरसंस्कार इत्युक्तं तत्र कथं कस्य संस्कारस्तत्राह-**गार्भैरिति** द्वाभ्याम् । गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रोक्तैः गर्भसंस्कारैः **गार्भहोमैः** सीमन्तोन्नयनादिप्रयुक्तैः, **जातकर्म** जातस्य यत्कर्म समन्त्रकं सर्पिःप्राशनादिरूपं तत् । **चौडं** चूडाकर्म । **मौञ्जीनिबन्धनं** मौञ्जी निबध्यतेऽनेनेति **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनं एतैरेनः **पापमपमृज्यते** नाश्यते नश्यतीति यावत् । **बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषेणोत्पन्नं । **गार्भिकं** अशुचिमातृगर्भवासजं मातुर्व्यभिचारसंकल्पजं च । यन्मे माता प्रलुलोभेत्यादिश्रुतेः ।।२७।।

(५) **नन्दनः** । पित्रादिना कार्यैः संस्कारैरपनेयं पापमाह **गार्भैरिति** । **गार्भै**र्निषेकपुंसवनविष्णुबलिसीमन्तोन्नयनसंबन्धिभिर्जातकर्मचौलमौञ्जीबन्धनैश्च । **मौञ्जीबन्धन**मुपनयनम् **बैजिकं गार्भिकं** पितुश्च मातुश्चापराधैः कृतमित्यर्थः ।।२७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **गार्भैः** गर्भसंस्कारहोमैः शंडामर्कादीनां होमैः जातकर्मभिः **चौलमौञ्जीनिबन्धनैरेतैः** संस्कारैर्द्विजानां **बैजिकमेनः अपमृज्यते** पापं नाशमेति **बैजिकं** शुक्रशोणितसम्बन्धजमित्यर्थः । गोत्रव्याधिसंक्रमनिमित्तम् ।।२७।।

(७) **मणिरामः** । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वं अत आह—**गार्भैरिति** । गर्भशुद्ध्यर्थं ये क्रियन्ते ते **गार्भाः**। जातस्य यत् कर्म मन्त्रवद्घृतादिप्राशनरूपं तत् **जातकर्म** । **चौडं** चूडाकरणाख्यं, **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनं एतैः कृत्वा बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषात् यत् यत् पापं तत् **बैजिकम् गार्भिकं** अशुचिमातृगर्भवासजं च ।।२७।।

(८) **गोविन्दराजः** । कुतः पुनरेषामशुचित्वं, येन पावनं क्रियते इत्यत आह—**गार्भैरिति** । गर्भनिमित्तं ये क्रियन्ते ते **गार्भाः**, होमग्रहणं यथासंभवं गार्भे विशेषणम् । गर्भाधानादेरहोमात्मकत्वात् सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात् । जातस्य यत् क्रियते तत् **जातकर्म** । एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषां सामान्यमात्राभिधानात् सामान्यस्मृतित्वादस्य । **चौलं** चूडाकर्म **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनम् । एतैः **बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पात् पितृरेतसो दुष्टत्वं, **गार्भिकं** गर्भवासनिवासित्वाद्दुष्टत्वं **द्विजानामप**नुद्यते ।।२७।।

येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकास्तानिदानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति—

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥२८॥

(१) **मेधातिथिः** । अध्ययनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता । तस्या एष विषयनिर्देशस्**त्रैविद्येनेतिः** । व्यवधानेऽप्यर्थलक्षणः सम्बन्धो, 'यस्य येनार्थसम्बन्ध' इति न्यायेन । अत एव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुतेर्विषयविषयिभावो विभक्ति-विपरिणामेन, 'त्रयाणां वेदानामध्ययनेने'त्यर्थः । त्रय एव वेदा. त्रैविद्यम् । चातुर्व-र्ण्यादिवद्रूपसिद्धिः । अथवा 'स्वाध्यायेनेति' वेदाध्ययनं 'त्रैविद्येनेति' तदर्थावबोधः ।

व्रतैः सावित्रादिभिर्ब्रह्मचारिकर्तृकैः ।

होमैर्व्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायम्प्रातः समिद्भिरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देनाग्न्याधारसम्बन्धसामान्यादुच्यते ।

अथ किं समिदाधानं न होमो येनैवमुच्यते सम्बन्धसामान्यादिति । न भव-तीति ब्रुवन्ति, अदनीयद्रव्यसाध्यत्वाद्यागहोमयोः ।

कथं तर्हि 'सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः' इत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होमशब्देनोच्यते । यथैव हूयमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते एवं समिन्धनार्थाः समिधोऽपि । अत एतेन सामान्येन समिन्धनमेव होम इत्युच्यते । उत्पत्तिवाक्ये हि 'समिधमादध्याद्' इति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरग्निमित्यनुवादोऽयमन्यार्थ इति परस्ताद्वक्ष्यामः । न चानुवादे लक्षणादोषः ।

इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ । तथा च सति बह्वचश्चोदना यथार्था भवन्ति । यथा 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहु-र्हरतिं च यजतिम् ।

अथ वचनादसौ तादृश एव यागः । दर्भाश्चाप्यदनीयाः केषाञ्चित् । कथं शाकलहोमे ।

तत्रापि हि 'शकलान्यभ्यादधाति' इत्युत्पत्तिरिति चेद् ग्रहयज्ञे का गतिः । ग्रहेभ्य एकैकस्यै समिधो जुहुयादर्कादीनाम् । अतो यत्र जुहुयादिति **देवतासम्बन्धश्च काष्ठादेरपि** श्रुत उत्पत्तिवाक्ये सोऽपि होम एव ।

इज्यया देवर्षितर्पणेन । एष तावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः ।

इदानीं गृहस्थधर्माः । **सुतैरप**त्योत्पत्तिविधिना । **महायज्ञैः** पञ्चभिर्ब्रह्म-यज्ञादिभिः । **यज्ञैः** श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभिः ।

ननु यद्येषां कर्मणां किञ्चित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्था बाह्याः संस्कारा अर्थवन्तः स्युः अत आह । **ब्राह्मीयं क्रियते तनुः** । 'ब्रह्म' परमात्मा

कारणपुरुषः, तस्येयं सम्बन्धिनी 'तनुः' शरीरम्, एतैः श्रौतस्मार्तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते। ब्रह्मसम्बन्धिता च तद्भावापत्तिलक्षणा। स हि परः पुरुषार्थः। सम्बन्धान्तराणि सर्वस्य कस्यचित्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नाभिलषितव्यानि। ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति। ब्राह्मीत्यनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो लक्ष्यते। तस्य ह्येते शरीरद्वारकाः संस्काराः। तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः। शरीरस्य पञ्चतापत्तेः।

अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मत्वप्राप्तौ योग्या क्रियते। न हि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः, प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्किल मोक्षः। एतैस्तु संस्कृत आत्मोपासनास्वधिक्रियते। तथा च श्रुतिः। 'य एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इति।

"ननु च नैतेषां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम्। तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलान्येव। कल्पनायां च पौरुषेयत्वम्। यावज्जीवादिपदैश्च नित्यताया अवगमितत्वाद्विश्वजिन्न्यायोऽपि नास्ति। अथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति। यद्युच्येत, मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः। 'निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति' चेत् काममननुष्ठानम्। प्रमाणस्य प्रमेयावगतिरर्थः। सा चेत्कृता जातमर्थवत्त्वम्। अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः। सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिक्रमस्ततश्च प्रत्यवायः। ईदृश एवार्थे लिङादिनां वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिः। यो हि भृत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञातुः स वेतनार्थी वेतनं न लभते, यदि वा प्रत्यवायेन योज्यते। तत्र फलस्याश्रुतत्वान्न फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः, अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु। एवं सर्वपुरुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति। तस्मान्न नित्यानां किञ्चित्फलम्। काम्यानां त्वन्यदेव फलं, न मोक्षः, श्रुतत्वात् तत्र कथमेतत्सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति।"

अत एव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति व्याख्यायते। संस्कारविधिस्तुत्यर्थः।

अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किञ्चिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते। 'ब्रह्म' वेदस्तदुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च।

"यर्त्तहि **गौतमे**नोक्तम् (अ. ८ सू. ८)। 'चत्वारिंशत्संस्काराः' इति, तत्कथम्। तत्र हि सोमसंस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता। न च प्रधानकर्मणां संस्कारत्वोपपत्तिः। नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुमविशेषत्वात्।"

तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाध्यारोपेण स्तुतिः।

एवमिहाप्यसंस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताध्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे। तथा च संस्कारप्रकरणान्नोत्कृष्यते।

स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानापदेशः। न विधिविभक्तिः। तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तेः फलत्वावगमः। न चात्र कर्माणि विधीयन्ते, येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशे रात्रिसत्रे प्रतिष्ठावत्फलनिर्देशः स्यात्।

तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव सर्वमेतदुच्यते।

येऽपि विभागेन वर्णयन्ति--"नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलं काम्यानां तु यथाश्रुतमेव" तदप्यप्रमाणं, सर्वस्यास्यार्थवादत्वात्। अन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः प्रतिपादितत्वात्। तदुक्तं 'कामात्मता न प्रशस्तेति' (अ. २ श्लो. २) ॥२८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन **स्वाध्यायेन व्रतैः** स्वाध्यायसमयमारभ्य कर्तव्यैः सायंप्रातरग्निसमिन्धनादिभिः स्नातकव्रतादिभिश्च **होमैः** रूपाकरणोत्सर्जनहोमैः **त्रैविद्येन** षट्त्रिंशदब्दचर्यवेदत्रयाध्ययनार्थं गुरुकुलवासेन, त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसंबन्धः **इज्यया** पाकयज्ञेन हविर्यज्ञैः **सुतैः** पुत्रोत्पादनेन **महायज्ञैः** ब्रह्मयज्ञाद्यैः पञ्चभिर्यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सोमयज्ञैः, इयमेतस्मिन् लोके या **तनुर्देहः** स **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **क्रियते** अपाकृतर्णत्रयस्य मोक्षोपायेऽधिकारात् ॥२८॥

(३) **कुल्लूकः**। वेदाध्ययनेन **व्रतैर्**मधुमांसवर्जनादिनियमै**र्होमैः** सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च **त्रैविद्या**ख्येन च व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः। **इज्यया** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया गृहस्थावस्थायां सुतोत्पादनेन **महायज्ञैः** पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः। **यज्ञै**र्ज्योतिष्टोमादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं **तनु**स्तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥२८॥

(४) **राघवानन्दः**। **स्वाध्यायेन** वेदाध्ययनेन **व्रतै**र्मधुमांसादिवर्जनात्मकैः **होमैः**। सायंप्रातः समिदाधानैः। **त्रैविद्येन** षट्त्रिंशदाब्दिकाख्यादिव्रतेन। **इज्यया** ब्रह्मचारिक्रियमाणदेवर्षिपितृतर्पणरूपया। **सुतैः** पुत्रोत्पादनैः। एकवाक्योपात्तत्वेनैषां त्वाष्ट्रं पात्नीवतं जुहोतीतिवत् समुच्चयः। **महायज्ञैः** वैश्वदेवादिपञ्चभिः। **यज्ञैः** ज्योतिष्टोमादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **तनुः क्रियते** इत्यन्वयः ॥२८॥

(५) **नन्दनः**। अथोत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह **स्वाध्यायेनेति**। **स्वाध्यायेन** वेदाध्ययनेन। **व्रतैः** प्राजापत्यादिभिः। **होमैः** समिदाधानादिभिर्नित्यनैमित्तिकैः। **त्रिविद्या** वेदेति त्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविद्यं वेदत्रयार्थज्ञानमितियावत्। **इज्यया** स्मार्तेन पाकयज्ञेन **सुत**शब्देन समावर्तनं विवाहश्चोपचर्यते। **महायज्ञै**र्देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैरग्न्याधानादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्त्यर्हा ॥२८॥

(६) **रामचन्द्रः**। वेदाध्ययनेन **व्रतैः होमैः** त्रिविधेन वेदत्रयोक्तकर्मणा **सुतैः** पुत्रोत्पत्तिभिः एतैर्धर्मैः **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **इयं तनुः क्रियते** ॥२८॥

(७) **मणिरामः** । ... **त्रैविद्याख्येन** व्रतेन, प्राधान्यात् त्रैविद्यस्य व्रतात्पृथगुपन्यासः । **इज्यया,** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवादितर्पणरूपतया, **सुतैः** गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनैः **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या ।।२८।।

(८) **गोविन्दराजः** ; **स्वाध्यायेनेति** वेदाध्ययनेन **व्रतैः** सावित्र्यादिभिः **होमैः** सायंप्रातरग्निकार्यैः **त्रैविद्याख्येन** व्रतेन, प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेन । **इज्यया** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया, पुत्रैः, **महायज्ञै** वैश्वदेवादिभिः **यज्ञैः** अग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मप्राप्तियोग्या **तनुः** तत्स्थ आत्मा **क्रियते** ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ।।२८।।

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ।।२९।।

(१) **मेधातिथिः** । **वर्धनं** छेदनम् । **जातकर्मेति** कर्मनामधेयमेतत् । रूपं चास्य गृह्यस्मृतिभ्यो ज्ञातव्यम् ।

कस्य पुनः कर्मणो जातकर्मेति नाम ? तदर्थमुक्तं **प्राशनं हिरण्यमधुसर्पिषाम्** । **अस्येति** दारकं व्यपदिशन्ति, कर्म वा, **अस्य** जातकर्मण इदं प्रधानम् **यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति** ।

समन्त्रकं मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः । मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात् सर्वस्मृतीनां चैकार्थ्याद्यदन्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते । तेन गृह्यस्मृतिषु ये मन्त्रा उपात्तास्तै**र्मन्त्रवदिति** द्रष्टव्यम् ।

यदि गृह्यस्मृतयोऽपेक्ष्यन्ते द्रव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः । एवं हि तत्र पठ्यते—'सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्' 'प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य' इति । किञ्च बह्व्यो गृह्यस्मृतयो, भिन्नाश्च प्रतिगृह्यं मन्त्राः, अन्यापि भिन्नेतिकर्तव्यता, तत्र काऽऽश्रीयतामिति न विद्मः । अथ चरणसमाख्या नियामिका भविष्यति—व्यर्थस्तर्हि जातकर्माद्युपदेशस्तत एव सिद्धेः । "कठानां गृह्यं बह्वृचामाश्वलायनानां च गृह्यमिति यद्येन समाख्यायते स तदुक्तमनुष्ठास्यतीति ।"

उच्यते । द्रव्यादिनिर्देशेन सुस्पष्टं कर्मैकत्वमिति प्रतीयते । तथा हि—प्रत्यभिज्ञासिद्धिः । तद्द्रव्यमेवेदं तन्नामधेयकं चेदं कर्मातस्तदेवेदमिति, भूयसा दृष्टतद्गुणयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यदङ्गजातं क्वचिन्नोक्तं तदविरुद्धमन्यत आनेतव्यम् । यथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, एवं सर्वस्मृतिप्रत्ययमपि । यत्तु बहुत्वाद्गृह्यस्मृतीनां काऽऽश्रीयतामित्यनध्यवसायः—सर्वासां प्रामाण्याविशेषादेकार्थानां च विकल्पः भिन्नार्थानां समुच्चयः । चरणसमाख्या तु नैव नियामिका । यतो न समाख्यया

पुरुषस्य नियतः सम्बन्धः गोत्रप्रवरवत्। यैव शाखा येनाधीता स एव तथा समाख्यायते 'कठो बह्वृच इति'। न चाध्ययने नियमोऽस्त्यनेनेयं शाखाऽध्येतव्येति। अनेकशाखाध्ययनमप्यस्ति, वेदानधीत्येति। तत्र त्रिवेदाध्यायिनः सर्वे व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते। केऽप्यूचुः "कौथुमाः कठा बह्वृचा इति तत्रावश्यं विकल्प आस्थेयः। एकशाखाध्यायिनस्तु यद्गृह्यं यया शाखया समाख्यायते तदुक्तमेव तस्य युक्तं कर्तुम्। एष हि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्रा एव तेनाधीताः, शक्नोति तान्प्रयोक्तुम्। तमेव वाऽऽवृतं वेद।

वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मोपयोगिनोऽध्येष्यत इति।

उच्यते। स्वाध्यायविधिवशेन वेदाध्ययनम्। अनधीतवेदस्य नाधिकारः। न च कर्मप्रयुक्तमध्ययनम्। अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव 'कठानां गृह्यं' 'वाजसनेयिनां गृह्यमिति।' यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्गृह्यं तथा समाख्यायते। प्रमाणं गृह्यस्मृतिः। सा कठानामियमिति व्यपदिश्यमाना बह्वृचानामपि स्वार्थावगमनं करोत्येव। कर्तव्यता वेदस्य स्वार्थे स्मृतीनां च। अवगतायां च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषाश्रवणे स्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां, निषेधाद्वा पतितम्। न चेह द्वयमप्यस्ति। न च शक्यं कल्पयितुं न हि कठानां बाह्वृच्यं प्रमाणं, बह्वृचानां वा काठकम्। यतो य एव कठः स एवाकठोऽसति तच्छाखाध्ययने। गोत्रं तु नियतमित्यसमानः।

एष एवार्थः 'स्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत' इति। तदेव स यदधीते तदर्थः शक्योऽनुष्ठातुम्। तेन यः स्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखया कर्माणि कुर्यात्तद्गृह्यं च समाश्रयेत् तस्य शाखात्यागदोषः। पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतां शाखां नाध्यापितः। माणवकस्यात्र दोषो नास्ति। यदा मृतपितृको जाबालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदा 'येनास्य पितरो याताः' इत्यनेन शास्त्रेण सैवाध्येतुं युक्ता स्यात्। अथात्मशाखाध्ययनं न सम्भवति, तदा स्वशाखात्यागः।

अतः स्थितमिदं—सर्वं सर्वासु स्मृतिषु जातकर्माद्युपदिश्यते। तत्र भिन्नार्थमङ्गजातं समुच्चीयते, विरुद्धं विकल्प्यते समानार्थं च।

पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम्।

अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थं मन्यन्ते। द्विजन्मनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्। संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो न च प्रधाने लिङ्गसङ्ख्यादि-

विशेषणं विवक्ष्यते। 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः सम्मृज्यन्ते। 'ज्वरितं ज्वरमुक्तं च दिवान्ते भोजयेन्नरम्' इति नार्या अपि ज्वरिताया एष एव भोजनकालः। तथा च प्राप्तप्रतिषेधः। स्त्रीणां 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्' इति (अ. २ श्लो. ६६) । नपुसकानां च पाणिग्रहणदर्शनं 'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनामिति' (अ. ९ श्लो. २०३) ।

तत्रोच्यते—नायं पुंशब्दो मनुष्यजातिवचनो नरशब्दवद्येन विभक्तिवाच्यं लिङ्गं न विवक्ष्येत। एष हि सर्वत्र स्थावरमूर्तामूर्तगतं लिङ्गविशेषं प्रसवरूपमाचष्टे। प्रातिपदिकार्थो ह्यत्र लिङ्गम्। विभक्तिवाच्यस्य ह्यर्थस्य विवक्षाविवक्षे युज्येते। यतो न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनं, कर्माद्यर्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात् । इह त्वविवक्षायामानर्थक्यमेव प्राप्नोति पुंस्पदस्य। यथा तत्रैव ग्रहप्रातिपदिकार्थो विव- क्ष्यते वाक्यानर्थक्यपरिहाराय ।

अथोच्येत "न प्रत्ययार्थमात्रस्याविवक्षा। कृत्स्नोऽपि पदार्थ उद्दिश्यमान- विशेषणं न विवक्ष्यते। यथा 'यस्योभयं हविः,' इति सत्यप्युभयपदश्रवणे दधि- पयसोरन्यतरावृत्तावपि तदेव प्रायश्चित्तम्। न विवक्षित उभयशब्दः।"

अत्र केचित्परिहारमाहुः। नैतत्तेन समानम्। न हि हविरर्थः पञ्चशरावः। हविर्विनाशे हि नैमित्तिकोऽधिकारः। इह तु माणवकार्था एव संस्काराः।

एष त्वप्रयोजको विशेषः। वाक्यभेदभयाद्विशेषणविवक्षा नेष्यते। तादर्थ्येऽपि वाक्यभेदो नैवापैति। तस्मादयं परिहारः। एतदेवोत्पत्तिवाक्यं जातकर्मणो वैदिकैः कर्मभिरित्येतदुपक्रमम्। तत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टः। तदविवक्षायां वाक्यान- र्थक्यं, यथा तत्रैव हविःपदं विवक्ष्यते। यद्येवं शूद्रस्यापि प्राप्तिः, जातिविशेषा- निर्देशात्। न प्राप्स्यति, मन्त्रसाध्यत्वात्। अथवा द्विजन्मनामिति वाक्यशेषको भवि- ष्यति। न च तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टो येन तत एव संस्कार्यावगतौ पुंस इत्येतदुभयपदवदविवक्षितमाशङ्क्येत ।

स्त्रीणां त्वप्राप्तेऽपि विधानमुपपद्यते। क्लीबस्यापि दारदर्शनम्। "वातरेता यः क्लीब" उभयव्यञ्जनोऽप्रवृत्तेन्द्रियो वा। बहुप्रकारव्यावृत्तिकरं जातकर्मादि- संस्कारकालेऽपरिच्छेद्यत्वाच्छक्यप्रतीकारत्वाच्च। न च यो न नियतो धर्मः सोऽधि- कारं व्यावर्तयति, यथाऽद्रव्यत्वं, न ह्यद्रव्यत्वं नियतं जातिवत्। य एवाद्रव्यः सोऽपि द्रव्यवान्भवति। चिरमधनो भूत्वा भवत्यह्ना महाधनः। ईदृशस्यैव षण्ढस्य वधे पलालभारकशुद्धिः। स ह्यसंस्कृतोऽनुपनीतः शान्त्यै न कस्यचित्तिष्ठति।

अतः स्थितं पुंसामेवैते संस्कारा एभिर्विधीयन्ते। विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्रकाः। नपुंसकस्य नैव सन्तीति ।।२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वर्धनं** छेदनं **जातकर्म** तन्नामकं कर्म मन्त्रवन्मेध्यं तदेव सवितेत्यादि**मन्त्रयुक्तं यद्धिरण्य**संसृष्टानां **मधुसर्पिषां अस्य** शिशोः **प्राशनं** तदपि प्रागेव नाभिच्छेदात् एतच्च गृह्यसूत्रेषु जातकर्म ज्ञातं साक्षादेव एतदङ्गं मनुर्मन्यते पुंसो, न नपुंसकस्य स्त्रीणां तु वक्ष्यते ।।२९।।

(३) **कुल्लूकः। नाभि**च्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य **जातकर्मा**ख्यः संस्कारः क्रियते। तदा चास्य स्वगृह्योक्तमन्त्रैः **स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम्** ।।२९।।

(४) **राघवानन्दः** । जातकर्मान्नप्राशनचौडोपनयनानां योग्यकालं दर्शयन् स्वरूपमाह **प्रागिति** दशभिः। **नाभिवर्धनात्** नाभिच्छेदात् । वृधुच्छेदन इत्यस्य धातो रूपम्। **मन्त्रवत्प्राशनमेव** सुवर्णादि**रस्य**। जातस्य द्विजातेः कर्म जातकर्म ।।२९।।

(५) **नन्दनः**। अथ जातकर्मणः कालं स्वरूपं चाह प्रागिति। **वर्धनं** छेदनम् ।।२९।।

(६) **रामचन्द्रः। नाभिवर्द्धनात्** प्राक् नालच्छेदात् **प्राक्** पूर्वं **जातकर्म विधीयते** जातकर्मणि **हिरण्यमधुसर्पिर्भिः** अस्य **कुमारस्य मन्त्रवत्** मन्त्रपूर्वकं **प्राशनं** कार्यम् ।।२९।।

(७) **मणिरामः। वर्धनात्** छेदनात् ।।२९।।

(८) **गोविन्दराजः। प्राङ्नाभीति**। नाभिछेदनात्पूर्वं **पुंसो जातकर्माख्यः** संस्कारो विधीयते। **अस्य** च शिशोः तदानीं "प्रतिददामि मधुनो घृतस्ये"त्येवमादिमन्त्रयुक्तं **हिरण्यमाक्षिकघृतानां प्राशनं** कार्यम्। पुंसो ग्रहणं नपुंसकव्यावृत्यर्थम्। यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात्। ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा इति च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात्। स्वयर्थत्वे तस्य प्रमाणं नास्ति। तथा च 'अमन्त्रकास्वि'ति स्त्रीणामप्राप्तिं वक्ष्यति ।।२९।।

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ।।३०।।

(१) **मेधातिथिः। दशम्यां** तिथौ **द्वादश्यां वाऽस्य** दारकस्य **नामधेयं** कुर्वीत। णिजर्थो न विवक्षितः। तथा च गृह्यम् "दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम करोति" इति।

नामैव 'नामधेयम्'। येन शब्देन कार्येष्वाहूयते तन्नाम।

'प्राङ्नाभिवर्धनादिति' जातकर्मणः प्रकृतत्वाज्जन्मनः प्रभृति दशमीद्वादश्यौ गृह्येते न चान्द्रतिथी।

इह क्वचिद्दशमीग्रहणमाशौचनिवृत्तिरित्युपलक्षणार्थं वर्णयन्ति। अतीतायामिति चाध्याहारः। दशम्यामतीतायां ब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यां वैश्यस्येति।

तदयुक्तम्। लक्षणायां प्रमाणाभावाज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यते। यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं क्वचित्तदा युक्ता लक्षणा।

यदि दशमीद्वादश्यौ वक्ष्यमाणगुणयुक्ते भवतः तदा तयोः कर्तव्यम्। अथ न, तदाऽन्यस्मिन्नपि **पुण्येऽ**हनि। पुण्यान्यहानि द्वितीयापञ्चम्यादीनि। 'पुण्यं' प्रशस्तं, नवमीचतुर्दश्यादयो रक्तास्तिथयः अपुण्याः।

मुहूर्तो लग्नं कुम्भादि। तस्मिन्पुण्ये पापग्रहैरनधिष्ठिते गुरुभ्यां च दृश्यमाने। लग्नशुद्धिर्ज्योतिषादवगम्यते।

नक्षत्रे च गुणयुक्ते। नक्षत्रं श्रविष्ठादि, तद्यस्मिन्नहनि गुणयुक्तं भवति। नक्षत्रगुणाश्च क्रूरग्रहपापग्रहविष्टिव्यतीपातविवर्जितम्।

वा शब्दः समुच्चये। तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्न इत्युपदिष्टं भवति। समुच्चयश्च ज्योतिषावगम्यः।

अयं च परमार्थः। दशमीद्वादशीभ्यामर्वाङ् न कर्तव्यम्। उत्तरकालं च यदहर्नक्षत्रं लग्नं परिशुद्धं तदहरेव कर्तव्यम्॥३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नाम्नो व्यवस्थापनं दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा कारयेत्। स्वयं करणाशक्तावन्येनापि इत्येतदर्थं कारयेदित्युक्तम्। मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुरिति मन्त्रलिङ्गात् पित्रोरेव मुख्यत्वेनाधिकारात्, तत्र च तिथिह्रासवृद्ध्योरपि दशमतिथावेव नामधेयं न दशमेऽहन्येवेत्येतदर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। क्वचिद्रात्रिविशेषणतया स्त्रीलिङ्गत्वम्। तथा चाहोरात्रोपलक्षणमित्याहुः। पुण्ये मङ्गलयोग्ये वा यत्र क्वापि तिथौ तादृशे वा मुहूर्ते लग्ने नक्षत्रमात्रे वा ज्योतिषोक्तगुणवतीति पक्षत्रयं पूर्वोक्तपक्षद्वयासंभवे॥३०॥

(३) **कुल्लूकः।** जातकर्मेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव **दशमे द्वादशे** वाऽहन्यस्य शिशो**र्नामधेयं** स्वयमसंभवे **कारयेत्**। अथवाऽऽशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इति शङ्खवचनाद्**दशमे**ऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम्। तत्राप्यकरणे प्रशस्ते **तिथौ** प्रशस्त एव **मुहूर्ते नक्षत्रे** च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम्। वा शब्दोऽवधारणे॥३०॥

(४) **राघवानन्दः।** नामेति। **दशम्यामिति** पूर्वाशौचनिवृत्तिपरम्। आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इति शङ्खोक्ते। सामीप्ये सप्तमी वा। अहन्येका-

दशे नामेति याज्ञवल्क्यः। एकादशेऽह्न्यपि नाम कुर्यादिति श्रुतेः। **द्वादशोपदं** प्राशस्त्यपरमत एवाह **पुण्यमित्यादि** ।। ३०।।

(५) **नन्दनः । दशम्यां द्वादश्यां** तिथौ जन्मदिनाद्दशमे द्वादशे वा दिन इत्यर्थः । **पुण्ये** मुहूर्त इत्यन्वयः ।।३०।।

(६) **रामचन्द्रः** । रात्रौ कर्माधिकारो नास्ति तेन कारणेन एकादशेऽह्नि **नामधेयं** नामकर्म **कारयेत्** । **दशम**दिवसे वा **द्वादशे**ऽह्नि वा कारयेत् । कार्य-व्यग्रतया द्वादशेऽह्नि नामकरणं यदा न जातं तदा **सुमुहूर्ते पुण्ये**ऽह्नि गुणान्विते **नक्षत्रे** ज्योतिर्विदाऽदिष्टे काले शुक्रास्तादिवर्जिते काले नामधेयं कार्यम् । विष्णु-पुराणवचनात् ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽह्नीत्यादि वाक्यम् । शंङ्खः दशमेऽहनि सूतिकां पूर्वं सव्यतः उत्थाप्य कृसरान्नस्य पिण्डवर्द्धनं नाम कर्म कार्यमिति वा ।।३०।।

(७) **मणिरामः** । नामकरणस्य कालमाह— **नामधेयमिति** । जन्मदिवसात् **दशमे द्वादशे** वा दिवसे । प्रतिबन्धादत्राकरणे पुण्यतिथ्यादि विचारः कर्तव्यो नात्रे-त्यर्थः ।।३०।।

(८) **गोविन्दराजः । नामधेयमिति** । जातकर्मेति प्रस्तुतत्वात् जन्मप्रभृति **दशमे**ऽह्नि **द्वादशे वा** प्रशस्ते वाऽन्यस्मिन् नवम्यादिरिक्ताहोवर्जिते **मुहूर्ते**ऽभिजिदादौ लग्ने पुण्य**नक्षत्रे** च ज्योतिश्शास्त्रगुणयुक्ते अस्य शिशो**र्नाम कारयेत्** असामर्थ्ये सति । शक्तौ तु आत्मनैव कुर्यात् । पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात् । पूर्वकाला-संभवे उत्तरोत्तरकालाश्रयणं कर्तव्यमिति, क्रमप्रयोजनाभावात् एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ।।३०।।

इदानीं यादृशं नाम कर्तव्यं तन्नियमयति स्वरूपतोऽर्थतश्च —

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।।३१।।

(१) **मेधातिथिः** । तत्र स्वरूपमवधारयिष्यन्नाह । मङ्गलाय हितं तत्र वा साधु **मङ्गल्यमिति** व्युत्पत्तिः । अभिमतस्यार्थस्य चिरजीवित्वबहुधनादेर्दृष्टादृष्ट-सुखफलस्य सिद्धिर्मङ्गलम् । तदभिधानमेव शब्दस्य हितत्वं साधुत्वं चेति तद्धित-सिद्धिः । 'साधुत्वं' नाभिप्रेतार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितम्, किं तर्हि, य आशा-स्यते तद्वचनेनैव सिद्धिः ।

समासाद्वाऽऽयुःसिद्धिः धनसिद्धिः पुत्रलाभ इत्यादिः प्रतीयते, तद्धिताद्वा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयात् । तत्र गृह्ये तद्धितान्तं प्रतिषिद्धं "कृतं कुर्यान्न तद्धित-

मिति" । समासेऽपि पदद्वयैकार्थीभावस्तत्र बह्वक्षरप्रयोगप्रसङ्गः । यतो वक्ष्यति 'शर्मवद्ब्राह्मणस्ये'त्युपपदनियमम् । तत्र चतुरक्षरे द्व्यक्षरे वा नाम्नि शर्मशब्दे चोपपदे पञ्चाक्षरं षडक्षरं नाम भवति । तच्च प्रतिषिद्धं "द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कुर्यादिति" । तेन यद्यत्किञ्चित्प्रायेण सर्वस्याभिलषणीयमगर्हितं पुत्रपशुग्रामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दा नामधेयत्वेन विनियोक्तव्या शर्मान्ताः । तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गलशर्मेत्यादिशब्दपरिग्रहः सिद्धो भवति ।

अथवा 'मङ्गलं' धर्मः तत्साधनं मङ्गल्यं नाम ।

"कतमत्पुनर्धर्मसाधनं नाम" । य एते देवताशब्दाः इन्द्रोऽग्निर्वायुः । तथा ऋषिशब्दाः— वसिष्ठो विश्वामित्रो मेधातिथिः । तेषामपि धर्मसाधनत्वमस्ति । 'ऋषींस्तर्पयेत्पुण्यकृतो मनसा ध्यायेदिति ।' "देवतानामृषीणां च द्विजानां पुण्यकर्मणाम् । प्रातः प्रबुद्धः श्रीकामो नरो नामानि कीर्तयेद्" इति ।

मङ्गल्यग्रहणाच्च यदप्रशस्तं यमो मृत्युरित्यादि तन्निरस्यते, यच्चानर्थकं डित्थादि यदृच्छानिमित्तम् ।

क्षत्रियस्य बलान्वितम् । बलसंयुक्तं बलवाचि । अन्वयः सम्बन्धः । शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः प्रतिपादकभाव एव । सामर्थ्यं बलम् तद्येन प्रतिपाद्यते तादृशं नाम क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । 'शत्रुन्तपः' 'दुर्योधनः, 'प्रजापाल' इत्यादि । येन विभागेन च नामनिर्देशो जातिचिह्नम् ।

एवं **वैश्यस्य धनसंयुक्तम् ।**

न चात्र पर्याया एव गृह्यन्ते "धनं वित्तं स्वापतेयमिति" । किं तर्हि येन प्रकारेण तत्प्रतिपत्तिः । यदि वा धनादिशब्दप्रयोगादर्थसम्बन्धाद्वा । धनकर्मा महाधनः गोमान्धान्यग्रह इति ।

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथा चान्वितादिशब्दप्रयोगो बलान्वितं धनसंयुक्तमिति । इतरथा एवमेवावक्ष्य'द्बलनामानि कुर्यादिति' । स्वल्पत्वाद्बलाद्यर्थवाचिनामानन्त्याच्च पुरुषव्यक्तीनां दुरवधाने भेदे व्यवहारोच्छेद एव स्यात् ।

शूद्रस्य जुगुप्सितम् । कृपणको दीनः शबरक इत्यादि ॥३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलवत्** भद्रमित्यादि राज्ञः **क्षत्रस्य बलसमन्वितं** उदयवीर इत्यादि, **धनसंयुक्तं** धनकर इत्यादि **जुगुप्सितं** पाण्डुरित्यादि ॥३१॥

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥३१॥

(४) **राघवानन्दः**। मङ्गल्यं मङ्गलदं श्रवणेन **बलान्वितं** बलसूचकं **धनसूचकं** धनवत्त्वख्यापकं **जुगुप्सितं** द्विजदासद्विजगुप्तरूपम् ॥३१॥

(५) **नन्दनः**। मङ्गल्यं विष्णुमित्रादि । **बलान्वितं** परंतपादि । **धनसंयुक्तं** निधिपालादि । **जुगुप्सितं** पैलवकादि । अत्र नामधेयमित्यनुकर्षः । **कारयेत्**पिताऽन्यो वा तत्स्थानीयः ॥३१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **मङ्गल्यमिति** ! नामकरणं त्रिभिराह ब्राह्मणस्य नाम **माङ्गल्यं** शर्मान्तं स्यात्तद्यथा विष्णुशर्मेति नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितं **बलान्वितं** नाम तद्यथा नृसिंहवर्मेति । **वैश्यस्य** नाम पुष्टिवृद्धिसमन्वितं कुर्यात् धनपतिरिति नाम **शूद्रस्य** नाम प्रेष्यसंयुक्तं कुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ॥३१-३२॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादीनां कथं नामानि कार्याणीत्यत आह—**मङ्गल्यमिति**। यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलदसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥३१॥

(८) **गोविन्दराजः**। तच्च **माङ्गल्यं ब्राह्मणस्येति**। मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि एषां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ॥३१॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥३२॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्र स्वरूपग्रहणं पाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमन्ते शर्मशब्दः । तथा चोदाहृतम् ।

क्षत्रियादिनाम्नां तु नैतत्सम्भवति । रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुंसां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थग्रहणम् ! वाक्यभेदाच्च समुच्चयः । यन्मङ्गल्यं तच्छर्मार्थवत् । शर्म शरणमाश्रयः सुखं च । अर्थग्रहणात्स्वामिदत्तभवभूत्यादिशब्दपरिग्रहः । इन्द्रस्वामीन्द्राश्रयः इन्द्रदत्तः । तदाश्रयता प्रतीयते । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ।

"अथ कोऽयं हेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चय इति । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति किं न समुच्चय इति ।"

उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् ग्रन्थस्य । विकल्पेऽभिप्रेते । मङ्गल्यं शर्मवद्वेति लाघवादवक्ष्यत् । वाक्यभेदे हि द्विराख्यातोच्चारणम् । तद् गुरु भवति ।

---

(३२) प्रेष्यसंयुतम्–प्रैष्यसंयुतम् (अ, द)
राज्ञो रक्षासमन्वितम्–राज्ञो वर्मसमन्वितम् (ब)

रक्षा परिपालनं **पुष्टिर्वृद्धिर्गुप्तिश्च**। गोवृद्धो धनगुप्त इति। **प्रेष्यो** दासः ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रितो देवताश्रित इति ॥३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं नामान्युक्त्वा तत्रेदमिति नित्यान्वितानि पदान्याह-**शर्मवदिति**। अन्ते **शर्मपदवत् रक्षासमन्वितं** यतिरित्यादिवत्। **पुष्टिसंयुक्तं** आप्यो गोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यातं प्रेष्यपदवत्। **प्रेष्यसंयुक्तं** दासादिपदवत् ॥३२॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीमुपपदनियमार्थमाह **शर्मवद्ब्राह्मणस्येति**। एषां यथाक्रमं **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकानि कर्तव्यानि शर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि। उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति। तथा च यमः शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः। भूमिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्। विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥३२॥

(४) **राघवानन्दः**। एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरूपव्यवस्थितया समाचारान्निगमयति **शर्मवदिति**। यथाह यमः। शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मत्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदं पुष्टेरुपलक्षणम्। एतेन पूर्वपदे नियमाभावः। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कुर्यादिति स्मृतेः। मङ्गलादिसूचकं देवादीनां हर्षादिनामकार्यं शर्मादिपदं त्वर्थपरं तेन शर्म शरणमित्यादीति मेधातिथिः ॥३२॥

(५) **नन्दनः**। प्रकारान्तरमाह **शर्मेति**। **शर्मवत्** सुखवत् सुखप्रकाशनसमर्थमित्यर्थः। एवमुत्तरत्र। यथा सुमतिःसुमन्तुरित्यादि। **रक्षासमन्वितं** धृतराष्ट्रादि। पुष्टिः समृद्धिस्तेन **संयुक्तम्**। तेन धनसंयुक्तमित्यनेन न पुनरुक्तिः। यथा सीरभद्रादि। **प्रेष्यसंयुतं** पशुसखादि। अन्ये तु शर्मादीनां शब्दपरत्वमेव मन्यन्ते। न त्वर्थपरत्वम् ॥३२॥

(७) **मणिरामः** इदानीमुपपदनियमार्थमाह—**शर्मवदिति**। ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकानि शर्मवर्मभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणीत्यर्थः ॥३२॥

(८) **गोविन्दराजः**। उपपदनियमार्थमाह— **शर्मवद्ब्राह्मणस्येति**। **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः। उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो दीनदास इति ॥३२॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥३३॥

(१) **मेधातिथिः**। पुंस इत्यधिकृतत्वात्स्त्रीणामप्राप्तौ नियम्यते।

मुखेनोद्यते **सुखोद्यम्**। स्त्रीबालैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं शक्यते तत्स्त्रीणां नाम कर्तव्यम्। बाहुल्येन स्त्रीणां स्त्रीभिर्दालैश्च व्यवहारस्तेषां च स्वकरण-सौष्ठवाभावान्न सर्वं संस्कृतं शब्दमुच्चारयितुं शक्तिरस्ति। अतो विशेषेणोपदिश्यते। न तु पुंसामसुखोद्यमभ्यनुज्ञायते। उदाहरणं 'मङ्गलदेवी' 'चारुदती' 'सुवदनेत्यादि'। प्रत्युदाहरणं 'शर्मिष्ठा', 'सुश्लिष्टाङ्गी'ति।

अक्रूरमक्रूरार्थवाचि। क्रूरार्थवाचि क्रूरार्थं 'डाकिनी' 'परुषेति'।

विस्पष्टार्थं यस्यार्थो व्याख्यानगम्यो न भवति, श्रुत एव विदुषामविदुषां वार्थप्रतीतिं करोति। अविस्पष्टार्थं यथा, 'कामनिधा' 'कारीषगन्ध्येति'। 'कामस्य निधेव निधा तया कामस्तत्रैव तिष्ठती'त्येवं यावन्न व्याख्यातं तावन्नावगम्यते। एवं करीषगन्धेर्दुहिता कारीषगन्ध्येति व्याख्यानमपेक्ष्यते।

मनोहरं चित्ताह्लादकरं, 'श्रेयसी'। विपरीतं तु 'कालाक्षी'।

शर्मवती **मङ्गल्यम्**। विपरीतम् 'अभागा' 'मन्दभागेति'।

दीर्घो वर्णोऽन्ते यस्य। विपरीतं शरत्।

आशिषं वदती'त्याशीर्वादम्' 'अभिधानं' शब्दः, तयोर्विशेषणसमासः। तद्यस्मिन्नस्ति विद्यते तत् **आशीर्वादाभिधानवत्**। 'सपुत्रा' 'बहुपुत्रा' 'कुलवाहिकेति'। एते ह्यर्था आशीर्विषया। विपरीता 'अप्रशस्ता' 'अलक्षणेति'।

"अथ मङ्गल्यस्याशीर्वादस्य च को विशेषः"।

न कश्चित्। वृत्तपूरणार्थं तु भेदेनोपादानम् ॥३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सुखोद्यं** दुरुच्चाराक्षररहितं **अक्रूरं** हिंसादितीक्ष्णार्थशून्यं **विस्पष्टार्थं** शीघ्रेणार्थप्रत्यायकं **मनोहरं** प्रीतिजनकार्थवत् **मङ्गल्यं** शुभहेतुत्वसूचकं **दीर्घवर्णान्त**मीकाराद्यन्तं **आशीर्वादाभिधानवत्**। आशीर्वादाभिधायिप्रत्ययादियुक्तं यशोदेत्यादि स्त्रीणां. अत्र च न रूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरूपवत्त्वे ॥३३॥

(३) **कुल्लूकः। स्त्रीणामिति। सुखोच्चार्यमक्रूरार्थ**वाचि व्यक्ताभिधेयं **मनः-प्रीतिजननं मङ्गल**वाचि **दीर्घस्वरान्तं आशीर्वा**चके**नाभिधानेन** शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यं यथा यशोदा देवीति ॥३३॥

(४) **राघवानन्दः। सुखोद्यं** अनायासोच्चार्यं **अक्रूरं** प्रीतिजनकं शर्मदा यशोदेत्यादि ॥३३॥

(५) **नन्दनः। सुखोद्यं** सुखेन वदितुमीरयितुं शक्यं यशोदादि। **अक्रूरं** सुमित्रादि। **विस्पष्टार्थं** चित्राङ्गदादि। **मनोहरं** चारुमत्यादि। **मङ्गल्यं** कल्याण्यादि।

दीर्घवर्णान्तं सुमङ्गलादि । **आशीर्वादाभिधानवत्** आशीर्वाचिकशब्दयुक्तं । सुभद्रादि अत्रापि नामधेयं स्यादित्यनुकर्षः ।।३३।।

(६) **रामचन्द्रः । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां** कन्यानां नाम **सुखोद्यमिति** । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थः **अक्रूरं** क्रूरत्वरहितमिति ।।३३ ।।

(७) **मणिरामः** । स्त्रीनाम्नि विशेषमाह—**स्त्रीणामिति । सुखोद्यं** सुखोच्चार्यं **आशीर्वादाभिधानवत्** आशीर्वाचिकशब्देन युक्तम् यथा गङ्गा देवीत्यादि ।।३३।।

(८) **गोविन्दराजः । स्त्रीणामिति ।** सुसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थं **मनः** प्रीतिकरं **मङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तं आशीर्वाचकेनाभिधानेन** शब्देन संसक्तं नाम स्त्रीणां कार्यम् । यथा अमरदेवी इति ।।३३।।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।।३४।।

(१) **मेधातिथिः । जन्मचतुर्थमासे गृहाद्बहिर्निष्क्रमण**मादित्यदर्शनं **शिशो**र्बालस्य **कर्तव्यम्** । त्रीन्मासान् गर्भगृह एव वासयेत् । शिशुग्रहणं शूद्रस्यापि प्राप्त्यर्थम् । एवं षष्ठे मास्यप्यन्नप्राशनम् । पञ्चमासान्क्षीराहार एव । यद्वा कुले दारकस्य श्रेयस्यं मङ्गल्यं पूतनाशकुनिकैकवृक्षोपहारादि प्रसिद्धम् । कालविशेषे वा तत्कर्तव्यम् । अयं च सर्वसंस्कारशेषः । तेन नामधेयमुक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि यथाकुलधर्मं लक्ष्यते । 'इन्द्रस्वामी' 'इन्द्रशर्मा' 'इन्द्रभूमिः' 'इन्द्रघोष' 'इन्द्ररात' 'इन्द्रविष्णुः' 'इन्द्रदेवः' 'इन्द्रज्योति' 'इन्द्रयशा' इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ।।३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जन्मदिनाच्चतुर्थे **गृहात्** प्रसवगृहात् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यन्नप्राशनं यच्च गृह्योक्तविधानवदन्नभक्षणम् । **यद्वेष्टमिति** । अयनमपि यत्कर्णवेधादि इष्टमपेक्षितमनिर्दिष्टकालं कर्म यच्च **मङ्गलं** शुभंकरं शिशूनां **कुले** तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि षष्ठ एवेत्यर्थः ।।३४।।

(३) **कुल्लूकः । चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे** बालस्य जन्मगृहा**न्निष्क्रमण**मादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । **अन्नप्राशनं** च **षष्ठे** मासेऽथवा कुलधर्मत्वेन **यन्मङ्गलमिष्टं** तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः— ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारशेष*श्चायं तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ।।३४।।

(४) **राघवानन्दः । निष्क्रमणं** सूर्यावलोकनार्थम् । ततस्तृतीये कर्तव्यं **मासि** सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीयं चतुर्थोपलक्षणं **इष्टं** कुलधर्मतया ।।३४।।

---

* शेष = विषय (अ)

(५) **नन्दनः** । **निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम्** । अयमपि कश्चित्संस्कारविशेषः । **कुले** कुलधर्मानुसारेणेत्यर्थः ।।३४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **कुले** स्वकुले **यद्वा इष्टं मङ्गलं** चूडावत्तं कुलाचारमित्यर्थः ।।३४।।

(७) **मणिरामः** । निष्क्रमणान्नप्राशनाख्यसंस्कारयोः कालमाह **चतुर्थे मासीति** । **मङ्गलं** यत् कुलधर्मगतं तदप्यस्मिन् काले अथवा अन्यकाले कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च यमः– ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनमिति ।।३४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **चतुर्थ इति** । **चतुर्थे मासि** बालस्य **गृहान्निष्क्रमणं** कर्तव्यम् । **षष्ठे चान्नप्राशनम्** । यथाकुलधर्मत्वेन **मङ्गलमिष्टं**, यथानाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यं पूर्वोक्तं च ।।३४।।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिनोदनात् ।।३५।।

(१) **मेधातिथिः** । 'चूडा' शिखा तदर्थं 'कर्म' **चूडाकर्म** । केषुचिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचनाविशेषश्चैतच्चूडाकर्मोच्यते ।

प्रथमवर्षे तृतीये वा । ग्रहसौस्थित्यापेक्षा विकल्पः ।

श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात् । अथवा श्रुतिशब्देन न विधायकान्येव वाक्यान्युच्यन्ते, किं तर्हि मन्त्राः । ते च रूपात् चूडाकर्म—याञ्जना इतिवद् अदृष्टं—प्रकाशयन्ति । 'यत्क्षुरेण मार्जयेते'त्यादि (पारस्कर २.१.१९) । तेन समन्त्रकमेतत्कर्मेत्युक्तं भवति । विशेषापेक्षायां गार्ह्यो विधिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नायं संस्कारः, द्विजातिग्रहणाच्च । अनियतकालं तु केशवपनं शूद्रस्यार्थप्राप्तं न निवार्यते ।।३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वेषां **द्विजातीनां** न विप्रस्यैव **धर्मतः** कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणात् **प्रथमेऽब्दे तृतीये** वाब्दे **कर्तव्यं**, सुते मन्त्ररूपायाश्चोदनालिङ्गतायाः प्रवृत्तत्वात् । मन्त्रश्च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति । बाणवत्संपतनयोग्यता तृतीय एव संभवति इति । कुमारपदेनाभिधाने ततः प्रागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टाविशिष्टशिखा इति विशेषेण कृतमिति ।। ३५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **चूडाकर्मेति** । **चूडाकरणं प्रथमे** वर्षे **तृतीये** वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यं **श्रुतिचोदनात्** । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणायं व्यवस्थितविकल्पः । अत एवाश्वलायनगृह्यम् । तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ।।३५।।

(४) **राघवानन्दः । चूडाकर्म** केषुचिन्मूर्धदेशेषु केशानां स्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौलमित्याश्वलायनोक्तेः । **श्रुतिचोदनात्** । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति श्रुतेः । सशिखं तेषां छेदनम् ।।३५।।

(५) **नन्दनः । चूडा** शिखा । द्विजातिग्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । **धर्मतः** कुलधर्मतः । चूडानिवेशदेशविशेषश्च गोत्रविशेषण स्मर्यते दक्षिणतश्चूडा वसिष्ठानां वामतो भारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडाकर्मण्यादरातिशयं प्रकाशयति **श्रुतिचोदनादिति** । श्रूयते हि । कुमारा विशिखा इवेति ।।३५।।

(६) **रामचन्द्रः । सर्वेषां द्विजातीनां धर्मतः** चूडाकर्म **प्रथमेऽब्दे** कार्यं **श्रुतिचोदनात् तृतीयवर्षे** कुर्यात् ।।३५।।

(७) **मणिरामः ।** चूडाकरणसमयमाह—**चूडाकर्मेति** ।।३५।।

(८) **गोविन्दराजः । चूडाकर्मेति । द्विजातीनां प्रथमे** वर्षे **तृतीये** वा चूडाकरणम् । **धर्मतो** धर्मेणादृष्टार्थं कार्यम् । "ओं यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव" इति श्रुतिलिङ्गात् । अनेनैतद्दर्शयति —यदेवं प्रायाः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतय इति ।।३५।।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।।३६।।

(१) **मेधातिथिः ।** गर्भस्थस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्य योऽष्टमोऽब्दः । गर्भशब्देन साहचर्यात्संवत्सरो लक्ष्यते । न हि मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य संवत्सरोऽष्टम इति व्यपदेशं लभते । तस्मिन्नौ**पनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत । उपनयनमेवोप**नायनम् । स्वार्थिकोऽण् । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा. सू. ६ । ३ । १८७) इत्युत्तरपदस्य दीर्घः । छान्दसत्वाद्वोभयपदवृद्धिः । उपनयनमिति हि एष संस्कारो वेदविदां गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धो मौञ्जीबन्धनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं प्राप्यते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थं न कुड्यं कटं वा कर्तुं तदुपनयनम् । विशिष्टस्य संस्कारकर्मणो नामधेयमेतत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञः । गर्भात्प्रभृति गर्भाद्वा परो च एकादशोऽब्दस्तत्र क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनो नाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनात्, ब्राह्मणादिजातिशब्दसाहचर्याच्च । गुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात् 'क्षत्रियस्य तु मौर्वीति' । यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरे वैश्यादौ प्रयोगः स गौण इति वक्ष्यामः । मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथा च गृह्यकारः– "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदेकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति ।"

भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो 'राज्ञः कर्म राज्यं' इति राज्यशब्दस्य राज-शब्दं प्रकृतिं ब्रुवन्नेव जनपदैश्वर्येण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह।

एवं **गर्भात्तु द्वादशेऽब्दे विशः** वैश्यस्य ॥३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तन्मातुर्गर्भग्रहणदिनाद**ष्टमे** तत्रापि उपनयनं पित्रा कार्यमसंभवेऽन्येनापि कारयितव्यमित्येतदर्थ**मुपनयनमिति** प्रयोजनव्यापारः पित्रादिनां दर्शितः राज्ञः कर्तव्यः ॥३६॥

(३) **कुल्लूकः**। **गर्भाष्टम इति**। गर्भवर्षादष्टमे वर्षे **ब्राह्मणस्योपनायनं** कर्तव्यम्। उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। **गर्भैकादशे** क्षत्रियस्य **गर्भद्वादशे** वैश्यस्य ॥३६॥

(५) **नन्दनः**। नामधेयादिषु जन्मारभ्य कालसंख्योक्ता उपनयने सा मा भूदिति गर्भग्रहणम्। गर्भशब्देन च गर्भसहचरितोऽब्दोऽपि विवक्षितः **गर्भाष्टमे** गर्भादारभ्याष्टमे। उपनयनमेवो**पनायनम्**। उपनयनात्पूर्वमेव जन्मत एव ब्राह्मण्य-मस्तीति सूचितम् **ब्राह्मणस्येति**। अब्दसंख्यानियमस्यायमभिप्रायः— ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्रत्रैष्टुभजागतैश्छन्दोभिः सहजत्वं श्रूयते तैरेव तेषामुपनयनम्। तस्मादुप-नयनाब्दा अपि स्वस्वच्छन्दोऽक्षरसमसंख्या भवितुमर्हन्तीति ॥३६॥

(६) **रामचन्द्रः**। अतः परं द्विजानां उपनयनकालमाह **ब्राह्मणस्योपनयनं गर्भाष्टमेऽब्दे** गर्भाष्टमे वर्षे **उपनयनं** कार्यं **राज्ञः गर्भात् एकादशे** वर्षे वा कर्तव्यम्। **वैश्यस्य गर्भात् द्वादशे** वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्षे इत्यर्थः ॥३६॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादीनामुपनयनकालमाह—**गर्भाष्टम इति** ॥३६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गर्भाष्टम इति**। गर्भग्रहणसंवत्सराद**ष्टमे** संवत्सरे **ब्राह्मणस्यो**पनयनमेव**वोपनायनं** मौञ्जीबन्धनं कर्तव्यम्। एवं **गर्भैकादशे** क्षत्रियस्य **गर्भद्वादशे** वैश्यस्य ॥३६॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पितृधर्मेणापत्यं व्यादिशति 'ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादि-ति' पितृकामनया पुत्रो व्यपदिष्टस्तत्कामस्येति। पुत्रस्य बालत्वान्नैवंविधा कामना सम्भवति।

"ननु चैवमन्यकृतात्कर्मण अन्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमानेऽकृताभ्यागमदोषा-पत्तिः। अकाम्यमानं च फलं भवतीत्येतदप्युत्क्रान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्यादयोच्यते"।

नैष दोषः। श्येनवदेतद्भविष्यति। श्येनमभिचरन्करोत्यभिचर्यमाणश्च म्रियते। अथोच्यते "कामिन एवैतत्फलम्। शत्रुमरणं हि यजमानः कामयते। तदेव प्राप्नोतीति, नाकर्तृगामिता फलस्य" —अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेव फलम्। यथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनापि अतोऽधिकृतस्य कर्तुश्च तत्फलमन्वयानुसारी हि शास्त्रार्थावसायः। इह च पुत्रस्य फलकामेनैवं कर्तव्यमित्यन्वयः प्रीतीयते। न च यथाश्रुतान्वयत्यागे किञ्चन प्रमाणमस्ति। एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृत उपकारो व्याख्यातः। तत्रापि हि पुत्रः कर्ता पितृतृप्तिश्च फलम्। तथा च लिङ्गं "आत्मा वै पुत्र नामासीति।" पित्रैव हि तावच्छ्राद्धमात्मसम्प्रदानकं वस्तुतः कृतमेव येनापत्योत्पादनमेवमर्थमेव कृतम्। यथा 'सर्वस्वारे मृतस्यार्भकपवमानात् ये पराञ्चः पदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वम्। 'ब्राह्मणाः संस्थापयत यज्ञमिति' प्रैषेण, दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमाप्तावृत्विजां विनियोक्तृत्वात्—एवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यच्छ्राद्धादिकं पित्रर्थं क्रियते पित्रैव तत्कृतं भवति।

अध्ययनविज्ञानसम्पन्नं 'ब्रह्मवर्चसम्'।

बलं सामर्थ्यम्, आभ्यन्तरं बाह्यं च। उत्साहशक्तिर्महाप्राणता चेत्येतदाभ्यन्तरम्। बाह्यं च हस्त्यश्वरथपदातिकोशसम्पत्। तदुक्तं 'स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां चार्थानामिति'।

ईहा चेष्टा, बहुना धनेन कृषिवाणिज्यादिव्यवहारः।

सर्वत्र गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्। गर्भादिति ह्यनुवर्तते ।।३७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रुततपः प्रभृतिभिरुत्कर्षो ब्रह्मवर्चसं **पञ्चमे** जन्मत आरभ्य **बलार्थिनः** सामर्थ्यातिशयार्थिनः **ईहा** कृष्यादावुद्यमः तदतिशयार्थिनः। अत्र बालस्य तादृक्कामनाया असंभवेपि तत्पित्रादिकामनाया एव तदीयत्वोपचारेणोपनयनसामानाधिकरण्यात् एतादृक्कामस्य पुत्रस्येति व्यधिकरणे षष्ठी वा ।।३७।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्मवर्चसकामस्येति**। वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादि, प्रकर्षकृतं तेजो **ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे** वर्षे **उपनयनं** कार्यं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यबलार्थिनो **गर्भषष्ठे, वैश्यस्य** बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो **गर्भाष्टमे** गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात्। यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्गतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ।।३७।।

(४) **राघवानन्दः**। **ब्रह्मवर्चसकामस्येति**। **ब्रह्मवर्चसं** वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः **बलार्थिनः** बलं हस्त्यश्वादि शारीरं वा। **ईहार्थिनः** ईहाकृष्यादिचेष्टा। अत्र

फलं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायेन ! अस्यार्थः एकस्य कर्मण उभयार्थे वचनद्वयेन श्रुतेः। फलसाधनता भेद इत्यर्थः ।।३७।।

(५) **नन्दनः** । ब्रह्मतेजो **ब्रह्मवर्चसं** पञ्चमे गर्भात्पञ्चमेऽब्दे ।।३७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विप्रस्य पञ्चमे** वा वर्षे कार्यं **राज्ञः षष्ठे** वा **वैश्यस्य** अर्थार्थिनः **अष्टमे** वा वर्षे कार्यम् ।।३७।।

(७) **मणिरामः** । काम्यकालमाह – **ब्रह्मवर्चसकामस्येति** ।। गर्भात् इत्यत्राप्यनुषज्यते । **ईहा** चेष्टा सा चार्थात् कृष्यादिचेष्टा । **तदर्थिन** इत्यर्थः ।।३७।।

(८) **गोविन्दराजः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति** । अध्ययनविज्ञानाद्यतिशयकृतं तेजो **ब्रह्मवर्चसं** बालस्य विशेषविज्ञानाभावात् तद्युक्तः पुत्रो मे भवेदित्येवंविधपितृकामना फलास्पदत्वात् पुत्रोऽप्युपदिश्यते ब्रह्मवर्चसकाम इति। तस्य **ब्राह्मणस्य** गर्भ**पञ्चमेऽब्दे** उपनयनं कार्यम्। एवं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वबाहुवीर्यादि बाह्याभ्यन्तर**बलार्थिनो गर्भषष्ठे, वैश्यस्य** बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भा**ष्टमे,** गर्भसंवत्सराणामेव प्रकृतत्वात् ।।३७।।

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ।। ३८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एवं तावन्मुख्यकाम्यावुपनयनकालावु**क्तौ** । इदानीं पितुरभावे व्याध्या**दिना** वा कथञ्चिदनुपनीते माणवके कालातिप**त्ताव**नुपनेयता प्राप्ता, सत्यपि **कालस्याङ्ग**त्वे तदभावेऽधिकारनिवृत्तेः। यथा सायम्प्रातःकालातिपत्तावग्निहोत्रस्या**करणे** । अतो विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते ।

यावत्षोडशं वर्षं गर्भादारभ्य तावद् ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते। सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं कर्म लक्ष्यते। **नातिवर्तते** नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः।

एव**मा द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोः** क्षत्रियजातीयस्येत्यर्थः। बन्धुशब्दोऽयं क्वचित्कुत्सायां प्रवर्तते, "यत्स्वं कथं वेत्स ब्रह्मबन्धविति"। ज्ञातिवचनः यथा "ग्रामता जनता चैव बन्धुता च सहायता। महेन्द्रस्याप्यगम्याऽसौ भूमिभागभुजां कुतः ।।" द्रव्यवचनो "जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति" (पा० सू० ५।४।९)। तत्र पूर्वयोर्थयोरसम्भवात्तृतीयोऽर्थो गृह्यते। द्वाविंशतेः पूरणो द्वाविंशोऽब्दः तद्धितार्थः।

आ चतुर्विंशतेर्विशः। प्राप्तोऽप्यत्र पूरणप्रत्ययो वृत्तानुरोधान्न कृतः, प्रतीयते तु तदर्थः। न हि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्याया अवधित्वेन सम्भवः। तदवयवस्तु चतुर्विंशो भवति संवत्सरोऽवधिः। आङमभिविधौ व्याचक्षते।

लिङ्गदर्शनं चोदाहरन्ति । "गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्" इति । एतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते । तावन्तं कालं बलवन्ति न त्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान् । तृतीये तु पादेऽपक्रान्ते गतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समाप्तिमुपयान्ति । यथा "पञ्चाशता स्थविरो मनुष्यः" इति । अतश्च नैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तं वर्णम् । ततो 'न गायत्रो ब्राह्मणो, न त्रैष्टुभो राजन्यो, न जागतो वैश्य' इति । सविता देवता यस्या ऋचः सा सावित्री; सा च गायत्री द्रष्टव्या प्रदर्शिता, गृह्याच्च । एवं क्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री 'आकृष्णेनेति' । वैश्यस्य जगती "विश्वा रूपाणीति" ॥३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथोक्तसमय उपनयनाशक्तौ **षोडशाब्द**समाप्तिपर्यन्तं **ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते** नातिक्रान्तकाला भवति । **आङत्रा**भिविधौ तच्छब्दः पादाक्षरवदब्दसमवाय उपनयनमिति हारीतवचने गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसंबन्धिनां छन्दसां पादाक्षरसङ्ख्यैरब्दैरुपनयनस्य विधेर्मुख्यासंभवे च तद्द्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे **क्षत्रबन्धोः** क्षत्रजातेः ॥३८॥

(३) **कुल्लूकः** । **आषोडशादिति** । अभिविधावाङ ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् । **षोडश**वर्षपर्यन्तं **ब्राह्मणस्य** सावित्र्यर्थे वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य **द्वाविंशति**वर्षपर्यन्तं वैश्यस्य **चतुर्विंशति**वर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ केचिद्व्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः-पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः । विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥३८॥

(४) **राघवानन्दः** । उपनयनस्योत्तरावधिं द्योतयन् सार्थवादं तैः सह संसर्गं निषेधति-**आषोडशादिति त्रिभिः । आङत्र**मर्यादायां । गर्भादित्यनुवर्तते । **नातिवर्तते** अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तं विना अधिकारित्वेन सावित्रीपतितान् प्रति सावित्री नाधिगच्छति । पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च चेत्युपक्रम्य सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च चेति यमोक्तप्रायश्चित्तम् ॥३८॥

(५) **नन्दनः** । आषोडशाब्दात् आकारोऽत्राभिविधिवचनः मुख्यकल्पसंख्याद्वैगुण्यात् सावित्रीप्रधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीति तस्य भेदोपचारनिर्देशः । **क्षत्रबन्धोः** क्षत्रियस्येति । यावच्च**तुर्विंशतेरा**चतुर्विंशात् ॥३८॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपनयनार्थं कार्यव्यग्रतया स्वस्य स्वस्य कालातिक्रमो भवेच्चेत्तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह । **ब्राह्मणस्य** षोडशवर्षपर्यन्तं औपनायनिकः कालः ।

क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यंतं, विशश्चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं उपनयनकालः। अतः सावित्रीपतितो भवेत् ।।३८।।

(७) **मणिरामः।** उपनयने गौणकालमाह—**आषोडशादिति। सावित्री नातिवर्तते** सावित्रीग्रहणार्थमुपनयनकालो नातिक्रान्तो भवतीत्यर्थः ।।३८।।

(८) **गोविन्दराजः।** अनुकल्पमाह—**आषोडशादिति।** छन्दः पादाक्षरवदब्द-समवाये उपनयनमिति हारीतस्मरणात्। **आङो**ऽभिविध्यर्थत्वेन षोडशवर्षं यावत् **ब्राह्मणस्य सावित्र्य**नुवचनसाधनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति। **द्वाविंशं** यावत् **क्षत्रिय**जातीयस्य। **चतुर्विंशं** यावत् वैश्यस्य। उपनयनं च पुरुषस्य संस्कारः कार्यः शरीरसंस्कार इति आम्नानात् न तु तदनन्तरं वेदाध्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य (त्व) भ्रान्तिः कार्या। तत्रानुमानिकत्वात् ।।३८।।

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अस्मात्कालादूर्ध्वं परेण त्रयोऽप्येते वर्णाः ब्राह्मणादयो यथाकालं यस्योपनयनकालः तत्रानुकल्पिके**ऽप्यसंस्कृता** अकृतोपनयनाः **सावित्री-पतिता** उपनयनभ्रष्टा भवन्ति। **व्रात्याश्च** संज्ञया। 'आर्यैः' शिष्टैः 'विगर्हिताः' निन्दिताः। व्रात्यसंज्ञाव्यवहारप्रसिद्धयर्थोऽयं श्लोकः। अनुपनेयत्वं तु पूर्वेणैव सिद्धम् ।।३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यथाकालं** षोडशादर्वाक् **सावित्रीपतिताः** कालाति-क्रमेण सावित्र्या अपगताः। **व्रात्या** व्रात्यसंज्ञाः संज्ञा तूत्तरव्यवहारोपयुक्ता। **आर्याः** पापेभ्यः आराद्गताः ।।३९।।

(३) **कुल्लूकः। अत ऊर्ध्वमिति। एते** ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्था-नुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रा**संस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्री-पतिता** उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता व्रात्यसंज्ञा भवन्ति। संज्ञाप्रयोजनं च व्रात्यानां याजनं कृत्वेत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ।।३९।।

(४) **राघवानन्दः। व्रात्या** इत्यपूर्वसंज्ञा ।।३९।।

(५) **नन्दनः। अतः** षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृता अनुपनीताः **सावित्री-पतिताः।** सावित्र्युपदेशहीनाः। **व्रात्याः** व्रात्यनामानः ।।३९।।

(६) **रामचन्द्रः।** पितैवोपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितामहः। तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सोदरः।। कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—**अत ऊर्ध्वं** षोडशद्वाविंश-वर्षादूर्ध्वं **एते** द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्रप्राया भवन्ति। अकृतप्रायश्चित्तमाह योगी-

श्वरः । व्रात्यस्तोमात्क्रतोः व्रात्यस्तोमसंज्ञात्क्रतोर्यज्ञादित्यादिना कृते तु व्रात्यस्तोम-यज्ञे उपनयनाधिकारो भवत्येव ।।३९।।

(७) मणिरामः । अत ऊर्ध्वं षोडशादिगौणकालानन्तरं **व्रात्याः** व्रात्य-संज्ञकाः ।।३९।।

(८) गोविन्दराजः । अत ऊर्ध्वमिति । एते यथाकालं यो यस्योपनयनकालः तत्रोपकल्पितेऽपि **असंस्कृताः** सन्तः अस्मात्कालात् ऊर्ध्वं **सावित्रीपतिताः** उपनयन-भ्रष्टाः शिष्ट**विगर्हिताः** सन्तो **व्रात्य**संज्ञा भवन्ति । संज्ञाविधानं "व्रात्यानां याजनं कृत्वे"त्येवमादिव्यवहारार्थम् ।

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणैः सह ।। ४० ।।

(१) मेधातिथिः । एतैर्व्रात्यैर**पूतै**रकृतप्रायश्चित्तै**र्विधिव**द्यादृशो विधिः प्रायश्चित्तशास्त्रेणोपदिष्टः 'तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रानिति'—**आपद्यपि हि कर्हिचि**त्कस्याञ्चिदप्यापदि न **सम्बन्धानाचरे**त्कुर्यात्तैः सह ।

किं सर्वसम्बन्धनिषेधो नेत्याह **ब्राह्मान्यौनांश्च** । 'ब्रह्म' वेदः । तन्निमित्ताः सम्बन्धाः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः । न ते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः । एवं नाध्याप्या नैतेभ्योऽध्येतव्यम् । वेदार्थं विदुषः प्रतिग्रहाधिकारादेषोऽपि ब्राह्म-सम्बन्धो भवति । 'यौनः सम्बन्धः' कन्याया दानादाने ।

ब्राह्मणग्रहण प्रदर्शनार्थम् ।

अस्माच्च दोषदर्शनाद् व्रात्यतापरिहारार्थे पितुरभावेऽपि व्युत्पन्नबुद्धिना माण-वकेनाप्यात्मनाऽऽत्मोपनाययितव्य इति प्रतीयते । काम्यो ह्ययमाचार्यस्य विधिः । तत्राचार्यत्वमकामयमानो यदि कश्चिन्न प्रवर्तते तदा माणवकेन प्रार्थयितव्यो दक्षिणा-दिना । तथा च श्रुतिः— "सत्यकामो जाबालः हारिद्रुमतं गौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वत्स्यामीति" स्वयमाचार्यमभ्यर्थितवानुपनयनार्थम् ।।४०।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवत् व्रात्यस्तोमादिना ये न पूतास्तैः **ब्राह्मान्** वैदिकानध्यापनादिसंबन्धान् **यौनान्** कन्यादानप्रतिग्रहरूपान् ब्राह्मण इति वचनं क्षत्रादेस्तत्संबन्धे तादृक्दोषाभावकथनार्थं; ब्राह्मणैरित्यपि पाठे तद्दोषाधिक्योपदर्श-नार्थं तदिति ग्राह्यम् ।।४०।।

(३) कुल्लूकः । नैतैरिति । एतैरपूतैर्व्रात्यैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सहापत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ।।४०।।

(४) **राघवानन्दः । ब्राह्मान्** ब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अध्ययनाध्यापनादीन् **यौनान्** ब्राह्माद्यष्टौ विवाहान् ॥४०॥

(५) **नन्दनः । अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मान**ध्ययनाध्यापनादीन् **यौना**न्कन्यादानप्रतिग्रहादीन् । अत्र ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकवचन एतच्छब्देन प्रकृतवर्णत्रयपरामर्शिना सामानाधिकरण्यावगमात् ॥४०॥

(६) **रामचन्द्रः । आपद्यपि कर्हिचिदपूतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः **एतैः** त्रिभिर्वर्णैः सह ब्राह्मणः **ब्राह्मान्**संबन्धान् नाचरेत् वेदाध्ययनसंबन्धान् न कारयेत् च । पुनः **यौनान्** योनिसम्बन्धान् विवाहादीन् **एतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः सह **न आचरेत्** न वर्तयेत् ॥४०॥

(७) **मणिरामः । एतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः व्रात्यैः **ब्राह्मान्** वेदाध्यापनादीन् **यौनान्** कन्यादानादीन् ॥४०॥

(८) **गोविन्दराजः । यावद्विधिवत्** यथाशास्त्रं एते अपूताः कृतप्रायश्चित्ता न भवन्ति तावद**देतैः सहापद्यपि** कदाचित् अध्ययनकन्यादानादीन् **संबन्धान्** ब्राह्मणो **नाचरेत्** ॥४०॥

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः । कृष्णशब्दो** यद्यपि कृष्णगुणयुक्तवस्तुमात्रे वर्तते "कृष्णा गौः, कृष्णः कम्बलः" इति तथापीह स्मृत्यन्तराद्रौरवसाहचर्याच्च मृग एव प्रतीयते । **रुरु**र्मृगजातिविशेषः । **बस्तः** छागः । सर्वत्र विकारेऽवयवे वा तद्धितः । कृष्णाजिनं ब्राह्मणो, रुरुचर्म क्षत्रियो, वैश्यश्छागचर्म **वसीरन्**नाच्छादयेयुः । शणक्षुमोर्णास्तित्र कृतानि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि । चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात् कौपीनाच्छादनानि च वस्त्राणि । आनुपूर्व्येण नैकैकस्य सर्वैरभिसम्बन्धो नापि व्युत्क्रमेण । प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेण च सम्बन्धो द्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथा च दर्शितम् ।

ननु चान्तरेणापि वचनं लोकत एवैतत्सिद्धं, "चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैरिति" यथाक्रमं सम्बन्धप्रतिपत्तिः, चूर्णिता वज्रेणाक्षिप्ताः अनिलेन दग्धा अग्निनेति ।

उच्यते । भवेदेतदेवं यदि भेदेन निर्देशः स्यात्समसङ्ख्यात्वं च । इह तु 'ब्रह्मचारिण' इत्येकशब्दोपादानान्न क्रमोऽवगम्यते । त्रयश्च ब्रह्मचारिणः । षडनुदेशिनः त्रीणि चर्माणि त्रीणि वस्त्राणि । आनुपूर्व्यग्रहणे तु सति वाक्यान्तरोपात्तः

क्रम आश्रीयते। तथा च चर्मभिः सम्बध्य पुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्त्य वासोभिः सम्बध्यते। ततः सङ्ख्यासाम्यसिद्धिः। ईदृश एव विषये भगवता **पाणिनिना** यत्नः कृतो "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानामिति,, (पा० सू० १।३।१०) ॥४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कृष्णः** कृष्णो मृगः तस्य चर्माद्यैरुत्पादितं **रौरवं** रुरोः **बास्तं** छागस्य, एतानि **चर्माणि** विप्रादयःक्रमाद्वसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः। अजिनं त्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात्। तथा **शणा**तसीमेषरोमसूत्रकृतानि वासांसि क्रमाद्व**सीरन्**। अर्थादधः, षण्णां विधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्व्येणेति त्रिषु त्रिषु क्रम इत्यर्थः ॥४१॥

(३) **कुल्लूकः**। **कार्ष्णं इति**। विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषो रुरुसाहचर्यात् हारिणमैणेयं वा कार्ष्णं वा ब्राह्मणस्येत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते। कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि **ब्रह्मचारिण** उत्तरीयाणि वसीरन्, **चर्माण्यु**त्तरीयाणीति गृह्यवचनात्। तथा शणक्षुमामेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥४१॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिनियतवस्त्रमेखलायज्ञोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहितानाह-**कार्ष्णेति** सप्तभिः। **कार्ष्णं** कृष्णहरिणसंबंधि हारिणं ऐणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणात्। **रुरु**र्दीर्घः रुरुर्नखविलकृदिति क्रमदीपिकायाम्। **बस्तो**ऽजः एतान्युत्तरीयाणि। शाणादीनि वसनानि। तत्र **शाणं** शणसूत्रनिर्मितं **क्षौमं** क्षुमा एरण्डिपर्यायः **आविकं** अविर्मेषस्तल्लोमजं अत्र यथासङ्ख्यं विवक्षितम् ॥४१॥

(५) **नन्दनः**। कृष्णः कृष्णमृगः रुरुः पृषतमृगः वस्तश्छागविशेषः। तत्संबन्धीनि **कार्ष्णरौरवबास्तानि**। शणविकारः **शाणम्** क्षुमाऽतसी। तद्विकारः **क्षौमं** अविश्छागविशेषो रक्तवर्णः तद्रोमकृत**माविकम्**। चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादीन्यन्तरीयाणीति विवेकः ॥४१॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणस्य **कार्ष्णा**जिनसंज्ञं चर्म धार्यम्। क्षत्रस्य **रौरवं** रुरुजातीयमृगस्य चर्म रौरवाजिनं धार्यम्। वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः **बास्तं** अजाजिनं धार्यम् **आनुपूर्व्येण** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः एतानि चर्माणि **शाणक्षौमाविकानि** पक्षान्तरे पूर्वेषामलाभे **वसीरन्** आच्छादयेयुः। शणस्य इदं **शाणं** क्षुमा अतसी तस्य इदं **क्षौमम्** ॥४१॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणो वस्त्राण्याह—**कार्ष्णरौरवबास्तानीति**। **रुरुः** चित्रमृगः। **बस्तः** छागः। तथा च कृष्णमृगादीनां चर्माणि क्रमेण ब्राह्मणादि**ब्रह्मचारिणः** उत्तरीयवस्त्राणि। **शाण क्षुमा** मेषलोमजानि अधोवस्त्राणीत्यर्थः ॥४१॥

(८) **गोविन्दराजः । कार्ष्णरौरवबास्तानीति । कार्ष्णं** इति सामान्याभिधानेपि रुर्वाख्यमृगसंबन्धात् कृष्णमृगरुरुछागचर्माणि **ब्रह्मचारिणः** उत्तरीयाणि **वसीरन् ।** चर्माणि उत्तरीयाणि इति गृह्यवचनाच्च । शाणक्षुमोर्णामयानि अर्थात् परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणं क्रमार्थम् । शाणं क्षौमं चाब्राह्मणस्येति गृह्यदर्शनात् एतयोर्ब्राह्मणगतत्वाभ्रान्त्या विषमसङ्ख्यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धात् ।।४१।।

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।। ४२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** मुञ्जस्तृणजातिस्तद्विकारो **मौञ्जी ।** सा ब्राह्मणस्य **मेखला** रशना कर्तव्या मध्यबन्धनी । **त्रिवृत्** त्रिगुणा । **समा** न क्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्सूक्ष्मतरा किं तर्हि सर्वत एव समा । **श्लक्ष्णा** तनुत्वगुणयुक्ता परिघृष्टा च ।

क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणः । सा कदाचिच्चर्ममयी भवति, कदाचित्तृणमयी, भङ्गोमादिरज्जुर्वा । तदर्थमाह **मौर्वीति ।** तया धनुषोऽवतारितया श्रोणीबन्धः कर्तव्यः । यद्यपि त्रिवृत्तादिर्गुणो मेखलामात्राश्रितो न मौञ्ज्या एव, तथाऽपि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसङ्गान्न भवति ।

शणतन्तुविकारः **शणतान्तवी ।** छान्दसत्वादुत्तरपदवृद्धिः । अथवा केवलात्तन्तुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः सम्बन्धः— शणानां तान्तवीति । प्रकृतेर्विकारः प्रकृतिसम्बन्धितया व्यपदिश्यते । 'गव्यं घृतं' 'देवदत्तस्य पौत्र' इति । 'तन्तुः' सूत्रं शणमौञ्जीवत्कर्तव्या । गृह्यकारैर्वैश्यमेखलायाः त्रिवृत्तादिधर्मः सुस्पष्ट एवोक्तः ।।४२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मौञ्जी** मुञ्जत्वक्कृता **त्रिवृत्** त्रिगुणवलिता **समा** मध्ये निम्नोन्नतशून्या **श्लक्ष्णा** मृदुस्पर्शा मौर्वी नामौषधिभेदकृता वा धनुषि गुणत्वेनार्पिता । अत एवास्यां त्रिवृतेति नान्वितं ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुकृतायां तु त्रिवृत्त्वमन्वीयतेऽविरोधात् ।।४२।।

(३) **कुल्लूकः । मौञ्जीति ।** मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य **मेखला** कर्तव्या । क्षत्रियस्य मुर्वामयी **ज्या** धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । **वैश्यस्य** शणसूत्रमयी । अत्र त्रैगुण्यमनुवर्तत एव त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखला इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ।।४२।।

(४) **राघवानन्दः । मौञ्जीति ।** मुञ्जः शरत्वक् त्रिवृत् त्रिगुणा **समा** गुणगतान्यूनातिरिक्तपरिमाणा **श्लक्ष्णा** मृद्वी **मौर्वी ज्या** मूर्वा तृणविशेषः तद्विकृतिः

ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसो वचनात् मेखला-त्रयं तुल्यं त्रयाणाम् ।।४२।।

(५) **नन्दनः। त्रिवृत् त्रिवृग्दुणा समा** सगुणा **श्लक्ष्णा** परिघर्षणेन सुख-स्पर्शा मूर्वाया विकारो मौर्वीति ज्याविशेषणम् ।।४२।।

(६) **रामचन्द्रः।** मुञ्जोद्भवा **मौञ्जी त्रिवृत्** मेखला **समा** ग्रन्थिरहिता ब्राह्मणस्य **कार्या। क्षत्रियस्य मौर्वी ज्या मेखला कार्या।** मुरस्तृणविशेषः मुरोद्भवा मौर्वी **ज्या** मेखला कार्या। **वैश्यस्य शणतान्तव**तृणस्य वा मेखला तन्तो. सूत्रस्य वा मेखला कार्या। शणतान्तवमिश्रिता वा कार्या ।।४२।।

(७) **मणिरामः।** तेषां क्रमेण मौञ्जीमाह—**मौञ्जीति। त्रिवृत्समा** सम-गुणत्रयनिर्मिता। त्रिवृत्त्वं क्षत्रियादिमेखलायां च बोध्यम् ।।४२।।

(८) **गोविन्दराजः। मौञ्जीति।** मुञ्जाख्या कक्षमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य **मेखला** कार्या। **क्षत्रियस्य** तु मूर्वामयी **ज्या** धनुर्गुणः मेखला कार्या। अत्र च ज्यात्वविनाशापत्तेः त्रिवृत्त्वं नास्ति पूर्वासां (पूर्वेषां) गान्धिषु (ग्रन्थेषु) तथा प्रसिद्धेः। **वैश्यस्य शाण**सूत्रमयी। अत्र च त्रैगुण्यमनुवर्तते गुणा-नामपेक्षणात्। गृह्यस्मृतौ च गुणाम्नानात् ।।४२।।

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः।
त्रिवृत्ता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ।। ४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** आदिशब्दलोपमत्र स्मरन्ति। **मुञ्जाद्यलाभ इति। कर्तव्या इति** च बहुवचनमुपपन्नतरम्। भिन्नजातिसम्बन्धितया सुव्यक्तो मेखला-भेदः। एकजातिसम्बन्धित्वे तु केवलव्यक्तिभेदालम्बनं बहुवचनं स्यात्। विप्रस्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः। विकल्पश्चैकविषयत्वे स्यात्। न च सम्भवत्यां गतौ विकल्पो युक्तः।

तेन मुञ्जाभावे कौशी। ज्याया अभावेऽश्मन्तकेन। शाणानां बल्वजैः। तृणौषधिवचनात्कुशादयः। प्रतिनिधिनियमश्चायम्। कुशाद्यभावेऽप्यन्यन्मुञ्जादि-सदृशमुपादेयम्। **त्रिवृत्ता ग्रन्थिनैकेन।** नायं ग्रन्थिसङ्ख्याभेदो वर्णभेदेन। अपि तु प्रत्येकं विकल्पः। कुशादिमेखलास्वप्ययं ग्रन्थिभेदो धर्मभेदश्चोद्यमानः स्मृत्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः ।।४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अश्मन्तका इति उलपः। **मुञ्जालाभ** इति विशेष-निर्देशात्। मौर्वीशाण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां अन्यः तत्सदृशः प्रतिनिधिः वाचनिक एवोपादेयः। केचित्तु प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् वर्णक्रमेणान्वयमाहुः। तथा च **मुञ्जा-द्यलाभ** इत्यादिपदं लुप्तं द्रष्टव्यम्। सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता **त्रिवृता** कटौ त्रिवे-

ष्टनेन धार्या। त्रिभिरपि च वेष्टनैरेको ग्रन्थिः त्रयो वा पञ्च वा। वाशब्दो विप्रादि-क्रमेणान्वयनिरासार्थः । केचित्प्रवरसङ्ख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्प इत्याहुः। एतच्च प्रतिनिधिसंनिधिपाठेऽपि मुख्येनाप्यन्वितम्। तत्रापि ग्रन्थ्यादेरपेक्षितत्वात् "वित्तस्य दैव्यो ग्रन्थिर्मा विस्रस" इति ग्रन्थिं कृत्वेति मौव्यमिव लौगाक्षिस्मरणाच्च ।।४३ ।।

(३) **कुल्लूकः । मुञ्जालाभे त्विति । कर्तव्या** इति बहुवचननिर्देशाद् ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वा**न्मुख्यालाभे** त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात् । कौशादीनां च तिसृणां विधानान्मुञ्जाद्यलाभ इति बोद्धव्यम् । कर्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरं, भिन्नजातिसंबन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः । मुञ्जाद्य-लाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं **कुशा**दिभिस्तृणविशेषैर्मेखलाः कार्याः । त्रिगुणे-नैकग्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा। अत्र च वाशब्दनिर्देशाद् ग्रन्थीनां न विप्रा-दिभिः क्रमेण संबन्धः, किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः। ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्या-मुख्यापेक्षासंभवाद्ग्रहीतव्यः ।।४३।।

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह—**मुञ्जेति । मुञ्जस्य** मुञ्जाद्यस्य **अलाभे** मुञ्जादिवेषीकामिति श्रुतेः **मुञ्जं, अश्मन्तको** मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः। **बल्वज** इति बगई इति प्रसिद्धतृणम्। वाशब्दोऽत्र यादृच्छिकार्थः। तेन खले चालनीन्यायात् ग्रन्थीनां विप्रादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारं व्यवस्था ।।४३।।

(५) **नन्दनः । मुञ्जा**ग्रहणं मूर्वाशिणतन्त्वोरप्युपलक्षणम्। कुशादयो विप्रा-दीनां यथासंख्यम्। **अश्मन्तकं** दारुविशेषः **बल्वज**स्तृणविशेषः। अत्र मेखलेत्यनुष-ज्यते। मेखलानां मुख्यानामनुकल्पोक्तानां च ग्रन्थिविकल्प उत्तरार्धेनोक्तः। **त्रिवृता** त्रिगुणेन। **एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्ग्र**न्थिभिः **पंचभिर्वो**पलक्षिता। त्रयाणां वर्णानां नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः। नात्र यथासंख्यं वाशब्देन सर्वेषामेकविषयत्वाव-गमात् ।।४३।।

(६) **रामचन्द्रः। मुञ्जालाभे** ब्राह्मणस्य कुशैः कार्या मेखला। क्षत्रियस्य **अश्मन्तकः** तृणविशेषस्तस्य वा मेखला कार्या। वैश्यस्य **बल्वजैः** वा मेखला कार्या। **एकेन त्रिवृता** मौञ्जी कार्या **त्रिभिर्वा** ग्रन्थिभिः त्रिवृता कार्या, **पञ्चभिर्ग्र**न्थिभिः त्रिवृता वा कार्या ।।४३।।

(७) **मणिरामः ।** मुञ्जादीनामलाभे तेषां मेखला आह—**मुञ्जाला-भेत्विति। कर्तव्याः** इति बहुवचननिर्देशात् ब्रह्मचारित्रयस्यैव प्रकृतत्वात् **मुञ्जा**-द्यलाभ इति बोध्यम्। वाशब्दनिर्देशात् विप्रादिभिः सह ग्रन्थीनां न संबन्धः किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः ।।४३।।

(८) **गोविन्दराजः । मुञ्जालाभ इति ।** त्रयाणां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वात् शभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां बह्वीनां उपादानं **मुञ्जालाभे** मुञ्जाद्यलाभ इति व्याचक्षते । मुञ्चाद्यभावे कुशादिभिः यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः **कुशादय-**स्तृणविशेषाः । एताश्च **द्विगुणेन ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा** कार्याः । **वा**शब्दात् ग्रन्थीनां विप्रादिभिः क्रमसंबन्धाभावः, ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यास्वपि भवति, "वित्तस्य समोऽसि दैव्यो ग्रन्थिरसि मा विसंस" इति ग्रन्थि कृत्वा इति लौगाक्षिणा मुख्यासु ग्रन्थ्याम्नानात् । ग्रन्थिसङख्याभेदं च त्रैविद्यविदः स्मरन्ति ।।४३।।

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैशस्याविकसौत्रिकम् ।। ४४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उपवीतशब्देन वासो विन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यति "उद्धृते दक्षिणे पाणाविति" । तच्च धर्ममात्रम् । तस्य न कार्पासिता सम्भवत्यतो धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, यस्यासौ विन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अर्श आदित्वाद्वा मत्वर्थीयोऽकारः कर्तव्यः, उपवीतवदुपवीतमिति ।

ऊर्ध्ववृतं ऊर्ध्वां दिशं प्रति वर्त्यते वेष्टयते । **त्रिवृत्** त्रिगुणम् । कर्तनिकाभ्यो लब्धसूत्रभावस्य त्रिगुणीकृतस्येदमूर्ध्वनिवर्तनं विधीयते । संहत्य तन्तुत्रयं ऊर्ध्ववेष्टनेन रज्ज्वाकारं कृत्वा तेनोपवीतं कुर्यात् । सा च रज्जुरेकैव धारयितव्या तिस्रः पञ्च सप्त वा । यज्ञसम्बन्धाद्धि तद्यज्ञोपवीताख्यां लभते । यज्ञार्थोऽयमुद्यत इति भक्त्योपचर्यते । तत्रेष्टिपशुसोमानां यज्ञरूपतयैकत्वादेकतन्तुकं क्रियते । अग्नित्रयसाध्यत्वादहीनैकाहसत्रभेदाद्वा त्रितन्तुकम् । सोमसंस्थानां सप्तसङ्ख्यत्वात्सप्त वा तन्तवः । "त्रीणि सवनानि त्रिसन्ध्येनेति" पञ्च । सूत्राभावेऽपि पटादिनाऽपि कर्तव्यम् । स्मृत्यन्तर एवमुक्तम् ।

अविः मेषस्तस्य सूत्रं तेन कृतं **आविकसूत्रिकम् ।** अध्यात्मादित्वाट्ठञ् कर्तव्यः । 'अविकसूत्रिकमिति' वा पठितव्यम् । तत्र च मत्वर्थीयेन ठना रूपसिद्धिः ।।४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उपवीतं** ब्रह्मसूत्रं **त्रिवृत्** त्रिसूत्रकं **तच्चोर्ध्ववृतं** प्रदक्षिणवलितं तान्यपि सूत्राणि त्रिभिः सूत्रैः कृतानीति स्मृत्यन्तरसिद्धं, तानि चाप्रदक्षिणवलितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ।।४४।।

(३) **कुल्लूकः । कार्पासमिति ।** यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्धर्मि ब्राह्मणस्य **कार्पासं** क्षत्रियस्य **शणसूत्रमयं वैश्यस्य** मेषलोमनिर्मितम् । **त्रिवृदिति** त्रिगुणं कृत्वा **ऊर्ध्वं वृतं** दक्षिणावर्तितं, एतच्च सर्वत्र संबध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्वं वृतं मनुनोक्तं तथापि तत् त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दो-

गपरिशिष्टे ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । देवलोऽप्याह—यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **कार्पासमिति**। **ऊर्ध्वं वृतं** पूर्वं ऊर्ध्वाकारेण वृतं त्रिगुणितं यत् सूत्रं अधोवृतं **त्रिवृत्** तदेव त्रिवृत्कार्यम्। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यत इति ॥ अतो नवगुणं प्राप्तम्। तथा च देवलः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तव इति । कार्पासवत् शणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः**। **कार्पासं** कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत्। **ऊर्ध्ववृतं** सव्यहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले चोर्ध्वमावर्त्तितमूर्ध्ववृतं **त्रिवृदिति** च शणाविकसूत्रयोरपि प्रत्येकं विशेषणे। **आविकसूत्रिकं** अविभवं आविकं रोमेति-यावत्। सूत्रिकं सूत्रनिर्मितमविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रस्य उपवीतं कार्पासं** स्यात्। कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः। **त्रिवृत् ऊर्ध्वं वृतं** कार्यं तत् त्रिवृत् जातं तत् अधःसकाशात् तत् नवगुणं ऊर्ध्वं कार्यं उदीच्यानां मतम्। अथ दाक्षिणात्यानां मतम्। पूर्वं तन्तुत्रयं अधोवृतं अधः-सकाशात् उर्ध्वं कार्यं ततः त्रिवृतं ऊर्ध्वं नवगुणं अधः कार्यम् ॥ ४४ ॥

(७) **मणिरामः**। क्रमेण यज्ञोपवीतानि त्रयाणामाह—**कार्पासमिति**। **ऊर्ध्ववृतं** दक्षिणावर्तितं **त्रिवृत्** त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणं तथा च नवतन्त्वा-त्मकमिति बोध्यम्। "यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः" इति देवलोक्तेः। त्रिवृतत्वं दक्षिणावर्तित्वं च सर्वयज्ञोपवीते बोध्यम्। **आविकसौत्रिकम्** मेषलोम-जम्॥४४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कार्पासमिति**। भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्ट-न्यासस्य तद्विप्रादीनां कार्पासशणोर्णमियं यथाक्रमं कार्यम्। **त्रिवृत्** त्रिगुणं सत् **ऊर्ध्ववृत्तं** दक्षिणावर्तचलितम् ॥४४॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे गुणविधिष्वेकत्वश्रवणा'त्केशान्तिक' इति 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्' इति च विकल्पितं एकदण्डधारणं प्रतीयते। "बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड" इति **गृह्य० गौतमीये** चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम्। इह केवला दण्डसत्ता श्रूयते। 'दण्डानर्हन्ति'। दण्डा एते ब्रह्मचारिणां योग्याः। कस्यां क्रियायां इत्येतदत्रैवोक्तं उत्तरत्र भविष्यति 'प्रतिगृह्येप्सितमिति'। तस्मिंश्च ग्रहणे दण्ड-

रयोपायत्वाद्विवक्षितमेकत्वमत इह द्विवचननिर्देशः– देवश्चेद्वर्षेद्वहवः कृषिं कुर्युरिति यथाप्राप्तानुवादः ।

विल्वपलाशवटखदिरपीलूदुम्बरा वृक्षजातिविशेषनामधेयानि । विल्वस्य विकारोऽवयवो वा 'बैल्वः' । एवं सर्वत्र । प्रदर्शनार्थाश्चैते । 'यज्ञिया वा सर्वेषामिति' वचनात् ।

एतान्दण्डान्वक्ष्यमाणे कार्ये **अर्हन्ति** । **धर्मतः** शास्त्रतः ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धर्मतः** कुलशीलानुरोधेन द्वयोर्द्वयोरन्यतरो बिल्वादिर्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः । अत एवात्र न विकल्पः असवर्णेपि न द्विद्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः, प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् । औदुम्बरः काष्ठसाहचर्यान्न ताम्रमयः ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः । ब्राह्मण इति ।** यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्धारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति, तथा प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ।। ४५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तेषां दण्डान् विधत्ते–**ब्राह्मण इति । बैल्वपालाशावि**त्यादिषु द्वन्द्वसाहित्यबोधनेपि विकल्पः । वक्ष्यति 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्ड'मिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । **बैल्वः** पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनाच्च ।। ४५ ।।

(५) **नन्दनः ।** अत्र द्वन्द्वनिर्देशेऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमित्येकवचननिर्देशेन वक्ष्यमाणत्वात् । **पैप्पल** आश्वत्थः । **धर्मतः** समानधर्मयोगादित्यर्थः । **ब्राह्मणो बैल्वदण्डं** धर्मतोऽर्हत्युभयोरपि ब्रह्मवर्चससंबन्धसामान्यात् । ब्रह्मवर्चसाधिकरणं ब्राह्मणः । बैल्वस्तु ब्रह्मवर्चसविकारः असौ वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदतिष्ठत सयोनिरेव ब्रह्मवर्चसमवरुन्द्धे इति श्रुतेः । ब्राह्मणः पालाशं चार्हत्युभयोर्गायत्रत्वात् गायत्रो वै ब्राह्मणः गायत्रः पर्ण इति श्रूयते । **वाटदण्डं क्षत्रियो** धर्मतोऽर्हत्युभयोरेकवर्णत्वात् । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणे क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः क्षत्रं वै राजन्य इति । **क्षत्रियः खादिरं** चार्हति **धर्मत** उभयोर्बलिष्ठत्वसामान्यात् । **वैश्यः पैप्पलं** दण्डं धर्मतोऽर्हत्यश्वत्थं **वैश्य**योरोजःसंबन्धसामान्यात् मरुतो वा एतदोजो यदश्वत्थः । मरुतो वै देवानां विश इति हि श्रुतेः । **वैश्य औदुम्बरं** चार्हति **धर्मत** उभयोरपि पशुसंबन्धसामान्यात् पशुपालो

वैश्यः प्रसिद्धः पशुविकार उदुम्बरः ऊर्क् पशव इति श्रुतेः। पेलवेति पाठे समान-धर्मयोगोऽन्वेष्टव्यः 'पीलौ गुडफलः स्रंसी'त्यमरः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजानां दण्डानाह **ब्राह्मणस्य बैल्वपालाशौ** भवतः। पालाशस्याभावे विल्वः बिल्ववृक्षस्य दण्डः कार्यः। **राज्ञः वाटखादिरौ** वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्डः। **वैश्यस्य पैलवः**। पीलुवृक्षोद्भवो वा **दण्डः उदुम्बर-**वृक्षजो वा दण्डः। एतान् धर्मतः धारयितुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

(७) **मणिरामः**। तेषां दण्डानाह— **वाटः** वरणा इति प्रसिद्धो वृक्षः तस्य। **पैलवः** पीलुवृक्षस्य। अत्र यद्यपि द्वन्द्वेन समुच्चयावगमात् द्वौ द्वौ दण्डावेकस्येति प्राप्तं तथापि बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् विकल्पेनैकस्यैव दण्डस्य धारणमिति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मण इति**। ब्राह्मणस्य बैल्वः पालाशो वा दण्ड इत्यादि वसिष्ठस्मरणात्। 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं' इति चेहैव दर्शनात्। विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ **बैल्वपालाश, वटखदिर, पीलूदुंबराख्यवृक्षाणां ब्राह्मणा**दयोऽर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आकारविशेषवचनो दण्डशब्दः। दीर्घं काष्ठं सम्मितायामं 'दण्ड' इत्युच्यते।

कियत्तस्य दैर्घ्यमित्यपेक्षायामाह। केशान्तं गच्छति प्राप्नोति केशान्तगो मूर्द्धप्रमाणः। पादाग्रादारभ्य मूर्द्धावधिः केशान्तगः। केशा वाऽन्तोऽस्येति केशान्तकः। समासान्तः ककारः। **प्रमाणतः** प्रमाणेनानेन युक्तो **दण्डः कार्यः** कारयितव्यः। **ब्राह्मणस्या**चार्येण। **ललाटसम्मितः** ललाटान्तमितः ललाटान्तप्रमाणः ललाटमात्रे चतुरंगुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवं व्याख्यायत— पादाग्रादारभ्य यावल्ललाटान्तं प्राप्तः।

एवं **विशो** वैश्यस्य नासान्तग इति ॥४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **केशा एवान्तो**ऽवच्छेदो यस्य ललाटोपरिस्थकशपर्यन्त इत्यर्थः। **ललाटसंमितो** ललाटादधोमितः ॥४६॥

(३) **कुल्लूकः**। **केशललाटनासिका**पर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥४६॥

(४) **राघवानन्दः**। दण्डानां परिमाणमाह **केशेति**। **केशान्तग** इति मेधातिथिः। केशान्तश्च मूर्धावधिःब्रह्मरन्ध्रमिति यावत्। **केशान्तिक** इति [illegible] स एवार्थः ॥४६॥

(५) **नन्दनः** । **ललाटसंमितः** ललाटान्तिकः ।।४६।।

(६) **रामचन्द्रः** । दण्डस्य प्रमाणमाह । **ब्राह्मणस्य दण्डः** प्रमाणतः **केशान्तिकः** कार्यः । **राज्ञः** दण्डः **ललाटसम्मितः** ललाटपर्यन्त उक्तः । **विशः** वैश्यस्य दण्डः **नासान्तिकः** नासिकापर्यन्तं स्यात् ।।४६।।

(७) **मणिरामः** । दण्डे प्रमाणमाह– **केशान्तिक इति** ।।४६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **केशान्तिक इति** । केशललाटनासिकासमीपप्रमाणा यथा-क्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ।।४६।।

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **ऋजवः** अवक्राः । **सर्वे** इत्यनुवादः । प्रकृतत्वाविशेषात् । **अव्रणा** अच्छिद्राः । सौम्यं प्रियकरं दर्शनमेषां ते **सौम्यदर्शनाः** वर्णपरिशुद्धाः, अकण्टकिताश्च । **अनुद्वेगकराः** । नैतैः कश्चिदुद्वेजयितव्यः श्वा वा मनुष्यो वा । **नृणामिति** प्रदर्शनार्थम् । **सत्वचः** अतष्टाः । **अनग्निदूषिताः** वैद्युतेन दावोत्थेन वाऽस्पृष्टाः ।।४७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अव्रणा** मध्ये काष्ठभागे छेदशून्याः । **सौम्यदर्शना** अभयहेतवः । **अनुद्वेगकरा** निम्नोन्नतादिदोषेणाधृत्यहेतवः **नाग्निदूषिता** अग्निसंबन्धेन भ्रष्टपूर्वरूपाः ।।४७।।

(३) **कुल्लूकः** । ते दण्डा **अव्रणा** अक्षताः शोभन**दर्शनाः** सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ।।४७।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**ऋजव इति** । **ऋजुता**ऽवक्रता **अव्रणाः** छिद्ररहिता **अनुद्वेगकरा** नातिस्थूलाः ।।४७।।

(५) **नन्दनः** । **ते** दण्डाः ।।४७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अग्निदूषिता** दण्डा न कार्याः **अव्रणः** न व्रणाः ।।४७।।

(७) **मणिरामः** । दण्डस्वरूपमाह–**ऋजव इति** ।।४७।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ऋजव इति** । **ते** दण्डाः मृष्टनिच्छिद्राः भीषणीयाकाररहिताः **सत्वचः अग्निदोषशून्याः** स्युः । न च तैः किञ्चिद्भूतजातमुद्वेजनीयम् ।।४७।।

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ।।४८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनं कर्तव्यम् । आबध्य मेखलामुपनयनं [उपवीतं] कर्तव्यम् । कृते चोपवीते दण्डग्रहणम् । दण्डं गृहीत्वा **भास्कर**

आदित्य उपस्थेयः । अभिमुखं स्थित्वाऽऽदित्यदेवतैर्मन्त्रैरुपस्थानमादित्यस्य कर्तव्यम् । गृह्यान्मन्त्रावगमः । अन्या चेतिकर्तव्यता तत एव । यत्सर्वसाधारणं तदिहोच्यते । **प्रदक्षिणं परीत्य** सर्वतो गत्वाऽग्निम् । **चरे**त्कुर्यात् । **भैक्षं** भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । तच्चरेद्याचेत । **यथाविधीति** वक्ष्यमाणविध्यनुवादः । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणं भक्ताद्युच्यते ।।४८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **ईप्सितं** उपनयनकाल एव नियतत्वेन परिगृहीतजातीयं, मध्ये विजातीयग्रहणनिषेधार्थमेतत् **उपस्थाय** सौरैर्मन्त्रैः **परीत्य** वेष्टयित्वा त्रयमप्येतत् भिक्षाङ्गं **यथाविधि** वक्ष्यमाणविधिना ।।४८।।

(३) **कुल्लूकः** । न च तैः प्राणिजातमुद्वेजनीयमित्याह-**प्रतिगृह्येप्सितमिति** । उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं **दंडं** गृहीत्वाऽऽदित्याभिमुखं स्थित्वाऽग्नि **प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं** याचेत् ।।४८।।

(४) **राघवानन्दः** । भास्करोपस्थानं भिक्षायाः पूर्वकालेपीत्याह –**उपस्थायेति** । **परीत्याग्नि** अग्नि परिक्रम्य **प्रदक्षिणं** यथा स्यात्तथा न सव्यापसव्येन भिक्षेत **भैक्षं** भिक्षासमूहः ।।४८।।

(५) **नन्दनः** । वैकल्पिकयोरीप्सितम् । भिक्षैव **भैक्षं** भिक्षां याञ्चां **चरे**त्कुर्यात् । ब्रह्मचारीति शेषः । केचिदेतद्भैक्षाचरणमुपनयनाङ्गमाहुरन्ये तु नित्यम् । नित्यपक्षे भास्करोपस्थानमग्निप्रदक्षिणं चान्हिककर्मोपलक्षणम् ।।४८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **ईप्सितं दण्डं** यथोक्तं दण्डं **प्रगृह्य** भास्कर**मुपस्थाय** कस्य ब्रह्मचारिण इति **उपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य** कृत्वा **यथाविधि** विधिवद्भैक्षं **चरेत्** ।।४८।।

(७) **मणिरामः** । न दण्डैः प्राणिन उद्वेजनीया इत्याह– **प्रतिगृह्येप्सितमिति** ।।४८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **प्रतिगृह्येति** । आप्तुमिष्टं संस्कृतं **दण्डं** गृहीत्वा आदित्यं चाभिध्याय **अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भैक्षं** यथाशास्त्रं **चरेत्** ।।४८।।

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ।। ४९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भिक्षाप्रार्थनावाक्यमत्र भैक्षशब्देनोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता सम्भवति, न भक्तादेरर्थस्य । स्त्रीणां च प्रथमं भिक्ष्यमाणतयोपदेशात्प्रार्थनायां च प्रार्थ्यमानस्य सम्बोध्यत्वात्सम्बुद्धिविभक्त्यन्तः स्त्रीलिङ्गो भवच्छब्दः प्रयोक्तव्यः । क्रम एव चात्रादृष्टार्थो नियम्यते । यथार्थं तु शब्दप्रयोगो 'भवति भिक्षां देहीति' ।

"कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः, यावता स्त्रियः सम्बोध्यन्ते। ताश्च संस्कृतं नावबुद्ध्यन्ते।"

नित्यमुपनयनम्। तस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमिति। अनित्याश्चापभ्रंशाः। न तैर्नित्यस्य संयोग उपपद्यते। यथैव च शिष्टा असाधूनुपश्रुत्यैकदेशसादृश्येन साधून्संस्मृत्यार्थं प्रतियन्त्यसाधुरनुमानेन वाचक इति दर्शनेन गोशब्दो हि सादृश्याद् गोशब्दमनुमापयति। ततोऽर्थप्रतिपत्तेः, एवं स्त्रियः सादृश्यात्साधुभ्यः असाधूनुत्पन्नसम्बन्धान् स्मृत्वा तेभ्योऽर्थं प्रत्येष्यन्ति। स्वल्पाक्षरं चैतत्पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं स्त्रीभिरपि सुज्ञानम्।

एवं **भवन्मध्यं** क्षत्रियः 'भिक्षां भवति देहीति'। तथा वैश्यो--भवच्छब्द उत्तरमस्येति। **भवदुत्तरं** वाक्यं समार्थम्।

उपनीत इति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्वहिकेऽपि वृत्त्यर्थे भैक्ष्यचरणेऽयमेव विधिरिति दर्शयति। 'एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिक' इत्यत्रोपनयनप्रकरणमुपसंहरन्नुपनयनाङ्गस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह। अन्यथाकरणादुपनयनाङ्गमेवैतत्स्यात्। यदि वा भूतप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरणं बाधित्वा वृत्त्यर्थ एव भैक्ष्ये। उपनीयमानस्य तदङ्गं यद्भैक्षं यच्चाहरहर्वृत्त्यर्थं तत्र सर्वत्रायं धर्मः ॥४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चरेदिति याञ्चां लक्षयति। अतः कर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षां देहीति वाक्यरचनाऽर्थसिद्धा। तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु **वर्णक्रमेण** सगौरवसंबोधनार्थी [र्थिना] भवत्पदं कार्यमिति [विधीयते]। तच्च संबुध्यंतं सामर्थ्यात् स्त्रीप्रत्ययवच्च। तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात्। तेन भवति भिक्षां देहीत्यादि प्रार्थनावाक्यम् ॥४९॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति **भवच्छब्दपूर्वं** भिक्षां याचन्वाक्यमुच्चारयेत्। क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति **भवन्मध्यं वैश्यो** भिक्षां देहि भवतीति **भवदुत्तरम्** ॥४९॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राथमिकभिक्षाङ्गभूतसंबोधनपदस्य स्थानं नियमयन् तद्दात्रीराह द्वाभ्यां। **भवत्पूर्वमिति**। भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवतीत्येवं प्रयोगः ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः**। यथाविधीति यदुक्तं तदाह **भवदिति**। भवच्छब्दमुपनयनाङ्गत्वेनोक्तोऽप्ययं भिक्षाचरणविधिः सार्वत्रिकः प्रत्येतव्यः ॥४९॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपवीतो द्विजोत्तमः कृतयज्ञोपवीतः **भवत्पूर्वं** भैक्ष्यं चरेत्। **राजन्यः भवन्मध्यं** चरेत्। वैश्यैः भवदुत्तरं भैक्ष्यं कार्यं। तद्यथा ब्राह्मणः

ॐभवति भिक्षां देहीति उच्चरेत्। क्षत्रियः भिक्षां भवति देहीति उच्चरेत्। भिक्षां देहि भवतीत्येवं वर्णक्रमेण ज्ञेयम् ॥४९॥

(७) **मणिरामः।** क्रमेण भिक्षाविधिमाह—**भवत्पूर्वमिति।** भवति भिक्षां देहीति विप्रः। भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः। भिक्षां देहि भवतीति वैश्यः वाक्यमुच्चारयेत् ॥४९॥

(८) **गोविन्दराजः।** कथमित्याह—**भवत्पूर्वमिति।** भवति देहि इत्येवं **भवच्छब्दपूर्वं** भिक्षाप्रार्थनावाक्यं ब्राह्मण उच्चारयेत्। एवं भिक्षां भवति देहीति **भवन्मध्यं** क्षत्रियः, भिक्षां देहि भवतीति **भवदुत्तरं** वैश्यः ॥४९॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः।** मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः। **निजा** सोदर्या। **या चैनं न विमानयेत्।** विमानना अवज्ञानम्, 'न दीयत' इति प्रत्याख्यानम्। तथा च गृह्यम्—'अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वेति'। तदेव हि मुख्यं प्राथम्यं यदुपनीयमानस्य। अहरहरतु न विमानन्नाभयमाश्रयणीयम् ॥५०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवं च गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यादेर्वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः। अतस्तत्रापि गुरुपदमाचार्यपरमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तद्गृहभिक्षणं न निषिद्धं, **निजां** सोदरीं **भिक्षेत** याचेत। प्रथमतो भिक्षारम्भे नित्यं **या चैनमि**त्यवशिष्टेपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् ॥५०॥

(३) **कुल्लूकः।** उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं **मातरं भगिनीं** वा **मातुर्वा भगिनीं** सहोदरां याचेत्। **या चैनं** ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन **नावमन्येत** पूर्वासंभव उत्तरापरिग्रहः ॥५०॥

(४) **राघवानन्दः।** अप्रत्याख्यायिनीं चाग्रे भिक्षेतेति गृह्योक्तेः। अतो **मातरं** प्रथमं भिक्षेत **निजां सोदरां याचैनं न विमानयेत्** न तिरस्कुर्यात्। विमानितो बालो ब्रह्मचर्यव्रते क्षुब्धः स्यादिति भावः ॥५०॥

(५) **नन्दनः।** पूर्वं स्त्रियमेवानुमन्त्र्य भिक्षेत न पुमांसमित्याह—**मातरमिति।** विमानना प्रत्याख्यानम्। भिक्षानियमोऽयं प्रथमभिक्षाविषयः। देवयज्ञैरहीनानामित्यादिना द्वितीयादौ नियमं वक्ष्यति ॥५०॥

(६) **रामचन्द्रः। निजां भगिनीं भिक्षां भिक्षेत** याचेत् य एवं ब्रह्मचारिणं **न विमानयेत्** न अवमन्येत ॥५०॥

(७) **मणिरामः।** उपनयनाङ्गभूता भिक्षा प्रथमतः कुतो याचनीयेत्यत आह—**मातरं वेति। निजामिति** सर्वत्रान्वेति। **नावमानयेत्** प्रत्याख्यानं न कुर्यात् ॥५०॥

(८) **गोविन्दराजः । मातरमिति । मातुर्भगिनी** मातृष्वसा प्रथममुपनयना-ङ्गभूतं भैक्षमेनां याचेत् नान्यां या च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं **नावमानयेत् । निजा** सोदरा ॥५०॥

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । **समाहृत्येति** शब्दो बहुभ्य आहरणं दर्शयति । नैकस्याः सकाशात् बह्वचो ग्रहीतव्याः ।

तदिति यस्यानन्तरं शब्दसन्निधिः वृत्त्यर्थस्य, न प्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य । तस्य हि गृह्यकारैः "अनुप्रवचनीयं श्रपयेदिति" विहितं, न भोजनम् । 'तिष्ठेदहः–शेषमिति' च कृतप्रातराशस्य चोपनयनम् । अतो नोपनयनाङ्गं भैक्षभोजनम् ।

यावदर्थं यावता भैक्ष्येण तृप्त्याख्यप्रयोजननिर्वृत्तिः । न बहु भिक्षितव्यम् ।

अमायया निवेद्य गुरवे, न कदन्नेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदन्नं गुरोः प्रकाशयेत्, कदन्नं किल एष न ग्रहीष्यतीत्यनया बुद्धया । निवेदनम् 'इदं प्राप्तमिति' प्रकटीकरणम् । अगृहीते गुरुणा अनुज्ञातो **अश्नीयात् ।**

कथं पुनर्निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवति ? इतिहासप्रामाण्यात् । तथा च भगवान् व्यासः । स्त्रितकूपाख्याने 'गुरुणा गृहीतमिति' दर्शितवान् ! 'अनुज्ञातो भुञ्जीतेति' यत्क्वचिद्गृह्ये श्रूयते । **आचम्य प्राङ्मुखः ।** "आचमने प्राङ्मुखतेग्मानन्तर्यादिति" केचित् तदयुक्तम् । 'प्रागुदङ्मुख' इत्याचमने दिङ्नियमो भविष्यति । तस्माद्भोजनेनैव सम्बन्धः ।

शुचिः । चाण्डालादिदर्शनमशुचि देशाक्रमनिष्ठीवनादि कृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ॥५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यावदर्थं** यावत् स्वोपयुक्तां **अमायया** प्रतारणाद्यकृत्वा **निवेद्य** उपदर्श्य **प्राङ्मुख आचम्येति** भोजनाङ्गाचमन उदङ्मुखतानिवृत्तिः न तु प्राङ्मुखोऽश्नीयादित्यर्थः । तद्यच्चात्राचमनं नित्यतः प्राङ्मुखत्वं च विधीयत इत्याहुः शुचिःकृतसम्यक्शौचो नाप्रयतः गृहस्थस्य भोजने प्राक्प्रत्यङ्मुखतारूपदिङ्नियमः स्मृत्यन्तरसिद्धो मनोरप्यभिमत एव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृङ्नियमो ब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ॥५१॥

(३) **कुल्लूकः । तद्भैक्ष्यं** बहुभ्य **आहृत्य** यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं **गुरवे निवेद्य** निवेदनं कृत्वा**ऽमायया** न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतद्गुरुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत **प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥**

(४) **राघवानन्दः** । सायंतनादिसंचयपुरःसरं गुरवे निवेद्यैव भुञ्जीतेत्यादि-नियममाह–**समाहृत्येति** । **अमायया** निवेद्य कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यान्यत्र स्थापयित्वा वा किंचिन्निवेदयेदिति । अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिण इति ग्रासनियमाभावपरम् न तु बहुवारपरं अत उक्तं **यावदर्थं** यावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्नाद्यद्यात् । अन्नं तथान्तरेति वक्ष्यति । तेन भोजनद्वयम् ।।५१।।

(५) **नन्दनः** । **भैक्षं** भिक्षासमूहम् । **यावदर्थं** यावन्मृष्टाशनम् । **अमायया** रागद्वेषपरित्यागेन । **गुरवे निवेद्य** गुरुमनुज्ञाप्येत्यर्थः गुरुनिवेदनं च भिक्षासंस्कारार्थम् ।।५१।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यावदर्थं** यावत् अर्थं प्रयोजनं **तत् भैक्ष्यं** अन्नं **समाहृत्य** आनीय **अमायया गुरवे निवेद्य** तदाज्ञया गुरोः आज्ञयाऽऽ**चम्य प्राङ्मुखः** सन्न-**श्नीयात्** ।।५१।।

(७) **मणिरामः** । **यावदर्थं** तृप्तिमात्रोचितं, **अमायया** कदन्नेन सम्यगन्नप्रच्छादनरूपया न निवेदयेत् । **गुर्वनुज्ञातः आचम्य प्राङ्मुखोऽश्नीया**दित्यन्वयः ।।५१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **समाहृत्येति** । **तद्भैक्ष्यं यावदर्थं** तृप्तिपरिमाणं, **अमायया** कदन्नपरिहारेण बहुभ्य **आहृत्य गुरवे निवेद्य** तेनानुगृहीतं सदाऽऽ**चम्य शुचिः सन् प्राङ्मुखोऽश्नीयात्** इति दिङ्नियमः । **आचम्य** उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादः । तत्र 'खानिच' इत्यादिना अस्य सविशेषस्य चोदिष्यमाणत्वात् ।।५१।।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ।।५२।।

(१) **मेधातिथिः** । निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनं विहितं नित्यतया । इदानीं काम्या विधय उच्यन्ते । आयुषे हितं **आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्त इति** । यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते तत आयुष्यं तद्भवति, तेनायमर्थः सम्पद्यते 'आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुञ्जीत' । अधिकारद्वयं प्राच्यां, नित्यं काम्यं च । आयुष्कामः फलमभिसन्दधीत । इतरस्तु न तथेति । यथा नित्यमग्निहोत्रम्, स्वर्गकामस्य चासकृत्प्रयोगात्तन्त्रेण फलकामस्य नित्योऽप्यधिकारो निर्वर्तते ।

एवं यशःकामो दक्षिणामुखः । इमे काम्या एव विधयः । श्रियमिच्छन् **श्रियन्** क्यजन्ताच्छता कृतः । श्रियै हितं वा **श्रियमिति** मकारान्तः पाठः, आयुष्यादिवत् । प्राण्यङ्गत्वात्स्वार्थे भुजिर्वर्तते । तथा **ऋतं भुङ्क्त** इति । श्रियं भोजनात्प्राप्नोतीति । तथा च द्वितीयान्तः पाठः श्रियमिति । तादर्थ्ये वा चतुर्थी 'श्रियै प्रत्यगिति'।

ऋतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः। स्वर्गकाम उदङमुखो भुञ्जीत। अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्विध्यर्थावगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया। एवमेतद्दिग्विभागेन भोजनं फलविशेषार्थम्। विदिग्भोजनं त्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङमुखतानियमेन प्रोच्यते।

अयं च काम्यो विधिर्न ब्रह्मचारिण एव भैक्ष्यभोजनविषयः, अपि तु गृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः। तथा चाश्नीयादिति प्रकृते भुङक्त इत्याख्यातान्तरनिर्देशो लिङ्गम्। इतरथाऽश्नीयादिति यतो निःसन्दिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते तदेव निरदेक्ष्यत्। भुङक्त इति तु निर्देशे–किं प्रकृत एवार्थः शब्दान्तरेण निर्दिष्ट, उत शब्दार्थतया भोजनमात्रमिति सन्देहे—आख्यातवृत्तावर्थान्तरावगतिर्न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानमेव।

यत्तु "विधिप्रत्ययाभावादर्थवाद एवायं पूर्वशेष" इति चोक्तः परिहारः 'पवनानि त्वपूर्वत्वादिति'। न च पूर्वैकवाक्यताहेतुर्विभज्यमानसाकाङक्षत्वादिरस्ति। यद्यप्युत्तरेषां चैतदवरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोऽपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलं तु न स्यात्। गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यन्ते। 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' 'खादिरं वीर्यकामस्येति' विकृतिषु नेष्यते कैश्चित्॥५२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वासु दिक्षु फलानि दर्शयति– **आयुष्यमिति**। यत् **भुंक्ते** तदा**युष्यमा**युषो हितमिति योज्यं; **यदुदङमुखो भुंक्ते** तत् **श्रियं** भुंक्त इत्यावर्तनीयम्। एवमृतमित्यत्रापि **ऋतं** यज्ञः सत्यं वा॥५२॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं काम्यभोजनमाह –**आयुष्यमिति**। **आयुषे** हितमन्नं **प्राङमुखो भुङक्ते** आयुःकामः प्राङमुखो भुङक्त इत्यर्थः। **यशसे** हितं **दक्षिणामुखः श्रियमि**च्छन् **प्रत्यङमुखः ऋतं** सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङमुखो भुञ्जीत॥५२॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राङमुख इत्युक्तं तत्र गोदोहनन्यायेन गुणफलं विधास्यन्नाह **आयुष्यमिति**। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य इत्यत्र श्रुतौ यथा चमसमुपलक्षणीकृत्य गोदोहनप्रवेशेन पशुफलमेवं भोजनमाश्रित्य प्राङमुखत्वमुपलक्षणीकृत्य दक्षिणामुखादिप्रवेशो यथोक्तफलाय **आयुष्यमायुषे** हितं तेनायुःकामः **प्राङमुखो**ऽश्नीयादिति। एवमन्यत्र **श्रियं** श्रियमिच्छन् **ऋतं** सत्यमिच्छन् विदिग्भोजनं तु प्राङमुखत्वनियमेन निरस्तम्॥५२॥

(५) **नन्दनः**। अथ काम्यभोजनविधिमाह–**आयुष्यमिति**। **प्राङमुखो** यदन्नं **भुङक्ते तदायुष्यं** तदायुष्करमित्यर्थ.। **दक्षिणामुखो** यद् भुंक्ते **तद्यशस्यं** यशस्करमित्यर्थः। पश्चान्मुखो यद्भुङक्ते तच्छ्रियं श्रीकरमित्यर्थः। **उदङमुखो** यद् भुङक्ते **तदृत**मृतनिमित्तं सत्यवादित्वनिमित्तमित्यर्थः॥५२॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ऋतं** सत्यं **उदङ्मुखः** सन् भुंक्ते । एतद्भोज्यं काम्यपरम् ॥५२॥

[**रामचन्द्रः**।(१) **सायमिति** अन्तरे दिवसमध्ये भोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमो विधिः ॥१॥

(७) **मणिरामः** । इदानीं काम्यभोजनमाह—**आयुष्यमिति** । आयुरादिकामः प्राङ्मुखादिभोजनं कुर्यात् । **ऋतं** सत्यं तत्फलकामः ॥५२॥

(८) **गोविन्दराजः** । काम्यमिदानीमाह—**आयुष्यमिति** । आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इति लिङर्थोऽयं द्रष्टव्यः । अन्यथा आनर्थक्यात् । एव चायुष्कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते [इति] उक्तं भवति । एवं यशसे हितं दक्षिणामुखः, श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलहेतुत्वात् अन्नममृतं उदङ्मुखो भुङ्क्ते ॥५२॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥५३॥

(१) **मेधातिथिः** । आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानार्थौ शुद्ध्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहारादवगम्येते । यद्यपि स्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्चमुरप्यदनमात्रे, तथापि विशेष एव सोपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थतैव प्रतीयते । स्पृशेः सामान्यविषयत्वेऽपि प्रयोगो नियामकः । गडिर्वदनैकदेशे पठ्यते । स च कपोल एव गण्ड इति प्रयुज्यते, नैकदेशान्तरे । 'पुष्यसिद्ध्यौ' (पा. सू. ३।१।११६) नक्षत्रमात्रे पठ्येते, विशेषे च वर्तेते । धाय्याशब्दः सामिधेनीमात्रे पठ्यते आवापिकीषु च वर्तते । अतोऽऽप एवाचम्येत्यर्थः । स एवोपस्पृश्येत्यस्यापि । स च परस्ताद्विधायिष्यते । सामानाधिकरण्यं चानयोर्दृश्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिधाय त्रिराचामेदित्याह । अतः समानार्थः ।

उक्तेऽप्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तर्यार्थम्, अनन्तरमेव भुञ्जीत, न व्यापारान्तरेण व्यवदधीत । तथा च भगवान्व्यासः—"पञ्चार्द्रा भुञ्जते नित्यं तेषु वत्स्याम्यहं हरे" ॥ श्रीः किलैवमाह । द्वौ हस्तौ द्वौ च पादावास्यं च एषा पञ्चार्द्रता । सा चोपस्पर्शनानन्तरं भुञ्जानस्य भवति, न विलम्बमानस्य । इहापि वक्ष्य'त्यार्द्रपादस्तु भुञ्जीतेति' स्नातकव्रतेषु । तस्यापौनरुक्त्यं च वक्ष्यामः ।

नित्यग्रहणं प्रकरणाद् ब्रह्मचारीभोजनधर्मो मा विज्ञायि, भोजनमात्रधर्मो यथा स्यादुपदेशत एव । अत्र द्विजग्रहणं भोक्तृमात्रधर्मार्थं चाहुः नित्यग्रहणं चानुवादम् ।

---

(१) सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

न ते सम्यङ्मन्यन्ते । यदि द्विजशब्दः प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशेत्तदा स्यादपि । यदा तु तस्याप्येतदभिधानं तदा नान्तरेण नित्यग्रहणं प्रकरणबाधो लभ्यते । **समाहितः** । भुज्यमानं द्रव्यं स्वात्मशङ्कितं चावेक्षमाणः । अन्यचेतस्कस्य हि गुरुविरुद्धविदाहिवर्जनं सात्म्यभोजनं च न स्यात् । **भुक्त्वा चोपस्पृशेत्** । स्नेहादि-लेपापनयनं द्रव्यशुद्धावुक्तम् । कृते तस्मिन्भुक्तवत इदमाचमनं विधीयते ।

अत्र केचिन्मन्यन्ते —"शुद्धयर्थमेकमाचमनम्, 'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा चेति' अनेनादृष्टार्थं द्वितीयं कर्तव्यम् । एवं च पठ्यते, "आचान्तः पुनराचमेदिति" । एतत्पञ्चमे स्थापयिष्यामः । **सम्यगिति** वैधतामाचमनपदार्थस्यानुवदति । 'यादृशो विधिरुक्तस्तं सर्वमनुतिष्ठेत्' । **अद्भिः खानि च संपृशेत्** । खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि ।

ननु चैतदुक्तमेव, 'खानि चैव स्पृशेदद्भिरिति' । आत्मशिरसो व्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । यदा शुचिः सन्नभोजनार्थतयैवाचामति । येषां च भोजनोत्तरकालमेकं शुद्धयर्थमाचमनमपरमदृष्टार्थं तत्रादृष्टार्थे आत्मशिरसी न स्पृश्येते, शुद्धयर्थं तु तादृशमुत्पन्नम् । तस्य सम्पूर्णाङ्गस्य प्रयोगो वक्ष्यते (६१ श्लो.) "शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदिति" । यद्वा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थं––शास्त्रीयमेतदाचमनं न लौकिकमिति । ज्ञाताङ्गविशेषसम्बन्धस्य तदङ्गिनिर्देशे तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञान-सिद्धिः । अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य भक्षणमात्रं प्रतीयते, किं तर्हि शास्त्रीयस्य संस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्तं तद्दर्शितं भवति ।।५३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **समाहितः** वैश्वानरोपासनादिरूपचित्तसमाधिमान् **भुक्त्वा चोपस्पृशेदा**चामेत् तथा प्राणादिक्रियाशक्त्यधिष्ठातृदेवतानामाप्यायनस्य प्राणाहुतिभिः कृतत्वात् बुद्धिशून्यात्मकबुद्धीन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां आप्यायनार्थं **खानि** बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानछिद्राण्य**द्भिः** सहितेन हस्ते**नोपस्पृशेदि**त्याचमनाङ्गखस्प-र्शनादन्यत् भोजनाङ्गमेतद्विहितं, आचमनाङ्गं तु वक्ष्यति । एतच्चोपस्पृशेदित्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितुं नित्यमित्युक्तं सर्वदा यावज्जीवमित्यर्थः ।।५३।।

(३) **कुल्लूकः** । निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनं विहितं तथाप्यद्भिः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः । **नित्यं** ब्रह्मचर्या-नन्तरमपि **द्विज** आचम्या**न्नं** भुञ्जीत । **समाहितो**ऽनन्यमनाः । **भुक्त्वा** चाचामेदिति **सम्यग्**यथाशास्त्रं तेन । प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बुवीक्षितं इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णाति । जलेन **खानी**न्द्रियाणि षट्छिद्राणि च **स्पृशेत्** । तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्या-

नीति गोतमवचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् त्रिरभ्युक्षणमात्रमाचमनं खस्पर्शनादिकमितिकर्त्तव्यता इति दर्शितम् ।।५३।।

(४) **राघवानन्दः** । आचम्येत्युक्तं तदनुष्ठानं ज्ञापयन् तत्करणकालं भोजननियमं सार्थवादं चाह-**उपस्पृशेदिति** दशभिः । **उपस्पृशेदा**चामेत् वामहस्तथाभिरद्भिः **सम्यक्** यथाशास्त्रं **खानि** शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चकाराद्धृदयशिरसी ।।५३।।

(५) **नन्दनः** । **उपस्पृश्या**चम्य नित्यमाश्रमान्तरेऽपि । **समाहितो**ऽनन्यपरः । **खानि** नेत्रादीनि । **अद्भिः** सह ।।५३।।

(६) **रामचन्द्रः** । **द्विजः** अप **उपस्पृश्य** आचम्य **अन्नं अद्याद्**भक्षयेत् । भुक्त्यनन्तरं **अप उपस्पृशेत्** आचामेत् **अद्भिः** जलैः **खानि** छिद्राणि मुखनासिकादीनि **संस्पृशेत्** ।।५३।।

(७) **मणिरामः** । सर्वेषां भोजनविधिमाह— **उपस्पृश्येति** । उपस्पर्शनमाचमनम् ! तत् कृत्वा **नित्यं** ब्रह्मचर्यानन्तरमपि, **समाहितः** अनन्यमनाः । **सम्यक्** आचमनविध्युक्तक्रमेण । **खानि** इन्द्रियाणि ।।५३।।

(८) **गोविन्दराजः** । **उपस्पृश्येति** । सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विजः आचम्य **अन्नं समाहितो** अनन्यमना भुञ्जीत । **भुक्त्वा च** यथाशास्त्रमुपस्पृशेत् । **अद्भिश्च खानी**न्द्रियछिद्राणि —"खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि" इति गौतमस्मरणात् शिरस्थानि **स्पृशेत्** । उपस्पृशेदित्युक्त्वा **खानि च** संस्पृशेदिति यत्पृथगाह अतोऽवसीयते यदुपस्पर्शनाचमनशब्दाभ्यां त्रिरभ्युक्षणमात्रं प्रधानमुच्यते खस्पर्शनादिका तु इतिकर्तव्यतयेति । तथा च आचमनमिति भक्षणार्थेनैव धातुसमाख्यानात् ।।५३।।

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ।। ५४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अश्यत **इत्यशनं** भक्तसक्त्वपूपाद्युच्यते । तदशनार्थमानीतं देवतारूपेण पश्येत् । 'एषा वै परम देवता यदन्नम्' । तस्य सर्वेषां भूतानां स्रष्टृत्वेन स्थितिहेतुतया च यद्दर्शनं साऽस्य **'पूजा'** । अथवा प्राणार्थत्वेन भावनम्- 'ध्यायन्मम तदर्थत्वं सम्पूजयति मां सदेति' । नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणं पूजा ।

अद्याच्चैतदकुत्सयन् । कदन्नतया, दुःसंस्कारोपग्रहणेन वा कुत्साहेतुसम्भवे नान्नं कुत्सयेत् । किमिदमश्यते, अरुचिकरं, धातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाऽभिधानेन नाक्षिपेत् । यदि तु तद्रूपं भवति तदा नाद्यान्न कुत्सयन्नद्यात् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् । पुत्रस्त्र्यादिसन्दर्शनेन चिरप्रवासप्रत्यागत इव तुष्येत प्रीयेत । **प्रसीदेच्च** । निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्नदर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत् ।

प्रतिनन्देच्च। समृद्ध्याशंसनं प्रतिनन्दम्। 'नित्ययुक्ता एतेन स्याम' इत्यादरोपदर्शनमभिनन्दनम्। **सर्वशः** सर्वदा। 'अन्यतरस्यामिति' व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सप्तम्यर्थे शस् कर्तव्यः। सर्वदेति वा पठितव्यम्।।५४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। '**पितुं** नु स्तोष'मित्यादिमन्त्रैरत्र स्तुतिः पूजा **अकुत्सयन्** विरसमेतदन्नमित्याद्यं न वदन् हृष्येत्सन्तोषं कुर्यात्। **प्रसीदेद्**उतान्नद्वेषोपि पूर्वं तदेतन्निवर्तयेत्। **प्रतिनन्देत्** प्रीतिद्योतकवचनान्युच्चारयेत्।।५४।।

(३) **कुल्लूकः**। सर्वदाऽन्नं **पूजयेत्** प्राणार्थत्वेन ध्यायेत्। तदुक्तमादिपुराणे—अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह इत्यनुवृत्तौ "प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां संपूजयेत्सदा। अनिन्दंश्चैतदद्यात्तु दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चेति।। हेत्वन्तरजमपि खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् **प्रतिनन्देत्**। नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम्। तदुक्तमादिपुराणे— "अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत्"।। **सर्वशः** सर्वमन्नम्।।५४।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च **पूजयेदिति**। अश्यत इत्य**शनमन्नं पूजयेद्**ब्रह्मदृष्ट्या पश्येत् अकुत्सयन् अनिन्दयन् हृष्येत् अहो प्राणतृप्तिर्भविष्यतीति। प्रसीदेत् तत्काले प्रकारान्तरोपस्थितं खेदं त्यजेत् अभिनन्देत् नित्यं मे स्यादिति।।५४।।

(५) **नन्दनः**। **नित्यमा**श्रमान्तरेऽपि **पूजये**द्देवतामिव सत्कुर्यात्। **प्रसीदे**दन्यस्मै कुपितोऽपि। **सर्वदा** अभोजनसमयेऽपि।।५४।।

(६) **रामचन्द्रः**। प्रथमं **नित्यं अशनं** अन्नं **पूजयेत्**। **एतत्** अन्नं **अकुत्सयन् अद्यात्**भक्षयेत् अन्नं। **दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेत्** प्रसन्नो भवेत्।।५४।।

(७) **मणिरामः**। **अकुत्सयन्** निन्दामकुर्वन्। **प्रसीदेत्** अन्नदर्शनेन खेदं त्यजेत्। **प्रतिनन्देत्** नित्यमस्माकमन्नमस्त्वित्यभिध्याय वन्दनं **प्रतिनन्दनं** तत् कुर्यात्।।५४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पूजयेदिति**। सर्वदा अन्नं **पूजयेत्** देवतात्वेन प्राणार्थत्वेन च ध्यायेत् अनिन्दयंश्**चैतदन्नमद्यात्**। **दृष्ट्वा** च तुष्येत् **प्रसीदेच्च**। हेत्वन्तरजमपि खेदं जह्यात्। **प्रतिनन्देत्** श्रद्दध्यात् नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः **सर्वशः** सर्वप्रकारम्।।५४।।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्।।५५।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः, न तु फलविधिः। फलविधौ हि काम्योऽयं विधिः स्यादूर्जकामस्य बलकामस्य च। ततश्च नित्यशब्दो नोपपद्येत 'पूजितं ह्यशनं नित्यमिति'। अतोऽयं यावज्जीविकः प्राङ्मुखतावन्नियमः।

अपूजितं भुक्तं ह्युभयं **नाशयेद्**बलमूर्जं च। बलं सामर्थ्यमनायासेन भारोद्य-मनादिशक्तता। कृशस्याप्यूर्जं महाप्राणता। अङ्गोपचयः महाकायो महाबलश्च भवति ॥५५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **बलं** सामर्थ्यं **ऊर्ज**मुत्साहं ॥५५॥

(३) **कुल्लूकः। पूजितमिति।** यस्मात्**पूजितम**न्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददात्य-**पूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति** तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वेणैकवाक्यतापन्नमिदम्। फलश्रवणात् सन्ध्यावन्दनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यम्। कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहता नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथि-गोविन्दराजौ ॥५५॥

(४) **राघवानन्दः।** पूजिताशने दृष्टफलमाह—**पूजितमिति। बलं** दैहिकं **ऊर्जं** अप्रयत्नोपस्थितान्नं व्यतिरेके दोषमाह—**अपूजितमिति। भुक्तं** भुज्यत इति अन्नं **उभयं** बलमूर्जं च ॥५५॥

(५) **नन्दनः।** पूजा कुत्सनयोरर्थवादमाह-**पूजितमिति।** तत्रापि भुक्तमित्य-पकृष्य संबध्यते। नित्यमचलं शाश्वतम्। **बलमूर्ज**मुत्साहम्। **उभयमिदं** बलं चोर्जं च ॥५५॥

(६) **रामचन्द्रः। पूजितं** संस्कृतं **अन्नं बलं ऊर्जं** प्रभावं **नियच्छति। अपूजितं** अन्नं **यद्भुक्तं** इदं तु **उभयं** बलं ओजः नाशयेत् ॥५५॥

(७) **मणिरामः।** अन्नपूजनापूजनयोः फलमाह—**पूजितमिति** ॥५५॥

(८) **गोविन्दराजः। पूजितमिति।** यस्मात् **पूजितम**न्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति, **अपूजितं च तद्भुक्तं उभयं** नाशयति तस्मात् पूजितमद्यादिति प्रकृत-स्तुतिः फलार्थत्वे (न नि)ऽ नित्यतापत्तेः ॥५५॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्यादेतत्तथान्तरा।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पात्रीस्थमन्नमास्यस्पर्शदूषित**मुच्छिष्टम**ुच्यते। तन्न कस्य-चिद्दद्यात् अनेनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु यः शूद्रविषयः प्रतिषेधः स तत्रैव निरूपयि-ष्यते। चतुर्थ्यां प्राप्तायां षष्ठीसम्बन्धमात्रनिषेधार्था। येऽपि दत्तमिदमस्मभ्यमिति न विदुस्तेषामपि भोजनाय न प्रकल्प्यं श्वबिडालादीनाम्। न ह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णः स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दातुः, परस्य सत्वापत्तिर्नास्ति।

अन्तराशब्दो मध्यवचनः। द्वौ भोजनकालौ सायं प्रातश्च। ततोऽन्यस्मिन्काले न भुञ्जीत। अथवा व्यवधाने अन्तराशब्दः। त्यक्तभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण

व्यवधाय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न भुञ्जीत। स्मृत्यन्तरे तु विशेषः पठ्यते 'उत्थानाचमनव्यापेतमिति'। केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते। 'सव्येन पाणिना पात्रमन्वालभ्य दक्षिणेनावदाय प्राणायास्ये जुहोतीति' श्रूयते। तत्र यः सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरम्।

न चैवात्यशनमतिमात्रमशनं कुर्यात्। एतच्चानारोग्यकारणं गुरुविरुद्धादीनां प्रदर्शनार्थम्। हेतूपदेशान्मात्राशिताशाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या, यावदशितमन्नमुदरपूरं न करोति सम्यग्जीर्यति तावदशितव्यम्। त्रयः कुक्षेर्भागाः, अध्यर्धमन्नस्य, भागार्धं पानस्य, भागो दोष(वायु)सञ्चाराय। अन्यथाऽनारोग्यम्।

न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत्। अतश्चोच्छिष्टमपनीय शुचित्वमापादितं तस्मिन्नेव देश आचान्तव्यम्॥५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नोच्छिष्टमिति। उच्छिष्टं** पात्रोच्छेषणं **एतदन्न**-मन्तरा सायं प्रातरन्तरा तयोर्मध्ये **नाद्यात्**। अनशनं शक्यजरणादन्नादधिकाशनम् क्वचिदुच्छिष्टः सन्निकर्षादन्यत्र॥५६॥

(३) **कुल्लूकः।** भुक्तावशेषं **कस्यचिन्न दद्यात्।** चतुर्थ्यां प्राप्तायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वार्थः। दिवा सायं भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत। वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम्। **उच्छिष्टः सन् क्वचिन्न गच्छेत्**॥५६॥

(४) **राघवानन्दः। किंच नेति। उच्छिष्टं** भुक्तावशिष्टं **कस्यचिदिति** संबंधिसामान्यप्रयोगात् शूद्रादेरपि निषेधो ब्रह्मचारिविषयः। यत्तु वक्ष्यति "उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि चेति तत् स्वदासविषयं। चातुर्थिकं तु "नोच्छिष्टं न बहिष्कृत" मिति शूद्रसामान्यविषयमिति भेदः। **अन्तरा** मध्याह्नसायाह्नकालीनयोर्भोजनयोर्मध्ये **नाद्याद्** ब्रह्मचार्यपि सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितमिति भोजनद्वित्वप्राप्तेः॥५६॥

(५) **नन्दनः। एतदुच्छिष्टमन्तरा** भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तं नाद्यात्॥५६॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथान्तरा भोजनमध्ये **एतदुच्छिष्टं नाद्यात्** न भक्षयेत्। **अत्यशनं** बहुभोजनं न **कुर्यात्** शरीरस्यारोग्यार्थत्वात् उच्छिष्टः सन् **क्वचिन्न व्रजेत्** न गच्छेदिति॥५६॥

(७) **मणिरामः। अन्तरा** सायंप्रातर्भोजनमध्ये तृतीयकालम्। **अत्यशनं** भोजनकालेऽपि बहुभोजनम् **न कुर्यात्**॥५६॥

(८) **गोविन्दराजः । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं** कस्यचिदपि **न दद्यात् । तथा अन्तरा** सायंप्रातः कालयोर्मध्ये **नाद्यात्** सायं प्रातर्भोजनस्यौचित्यप्राप्तत्वात् अन्तराशब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवं लभ्यते । **अतिमात्र**भोजनं **न कुर्यात् । उच्छिष्टश्च न क्वचिद्** गच्छेत् ।।५६।।

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।। ५७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** दृष्टमूलतामत्यशनप्रतिषेधस्याचष्टे । **अनारोग्यं** व्याध्युत्पत्तिर्ज्वरोदरादिपीडा । विषूचिकादिना जीवितनाश **अनायुष्यम्** । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति शरीरपरिरक्षादिव्यतिक्रमाद**स्वर्ग्यम्** । नरकप्राप्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते । **अपुण्यं** दौर्भाग्यकरम् । **लोकविद्विष्टं** बहुभोजितया निन्द्यते । तस्मात्कारणादत्यशनं **परिवर्जयेन्न** कुर्यात् ।।५७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** रोगजनकत्वाद**नायुष्यं** तत एव स्वविहितकर्मशक्तिहेतुत्वाद**स्वर्ग्यं, अपुण्यं** च अपुण्यं पापं तद्धेतुरपुण्यं **लोकविद्विष्टं** बह्वयमश्नातीति प्रसिद्धेर्लोकद्वेषकरत्वात्, मृत्यूपरोधसंभवाच्च ।।५७।।

(३) **कुल्लूकः ।** अतिभोजने दोषमाह—**अनारोग्यमिति ।** अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यं । आयुषे हितमायुष्यं यस्मादतिभोजनम**नारोग्यमनायुष्यं** च भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । **अस्वर्ग्यं** च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । **अपुण्य**मितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । **लोकविद्विष्टं** बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ।।५७।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत्यशनमतीव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह—**अनारोग्यमिति । अनारोग्यं** बह्वाशिनो विषूचिकादिरोगदर्शनात्, **अनायुष्यं** अजीर्णेन धातुक्षयात्, बहुतरभोजनउदरगरिम्णा काम्यनित्यानधिकृतत्वेन **स्वर्ग**पुण्ये **न** स्यातां **लोकविद्विष्टम**यं बहुभोजी लुब्ध इत्यादिद्वेषविषयमिति भावः ।।५७।।

(५) **नन्दनः । अनारोग्य**मनारोग्यकरं तस्माद**नायुष्यं** नियमातिक्रमहेतुत्वाद**पुण्यं** तस्माद**स्वर्ग्यम्** ।।५७।।

(७) **मणिरामः ।** अतिभोजने दोषमाह—**अनारोग्यमिति** ।।५७।।

(८) **गोविन्दराजः । अनारोग्यमिति ।** यस्माद्रोगहेतुत्वात् **अनारोग्य**कृदिति च प्राणहरं विष्ठाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यं च, **अस्वर्ग्यं** च [अ]दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यात् अतिक्रमेण कर्मान्तरार्जितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वात् । **अपुण्यं च** तद्धेतुत्वात्, **लोकविद्विष्टं** च बहुभोजिनमवलोक्य गर्हणं तत् परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृति[त]निन्दार्थवादो विद्वेषणार्थः ।।५७।।

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा, न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः । तीर्थ**शब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापप्रमोचनाय च तिष्ठतीति तीर्थम् । क्वचित्तु तरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तूदकाधारकरतलैकदेश उच्यते । स्तुत्या च तीर्थशब्दप्रयोगः । न हि तत्र नित्यस्था आपः । तेन **उपस्पृशेदा**चामेत् ।

ब्राह्मेणत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव । ब्रह्मा देवताऽस्येति । न हि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वादमन्त्रत्वाच्च । यागरूपतां च केनचिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाऽध्यारोप्य देवतातद्धितः । **नित्यकालं** शौचार्थे कर्माङ्गे च । **कः** प्रजापतिः, स देवताऽस्येति 'कायम्' । एवं त्रिदशा देवता अस्येति 'त्रैदशिकम्' । त्रिदशशब्दाद्देवताऽणिकृते स्वार्थे 'कः' । देवतात्वं च पूर्ववत् । एभिस्तीर्थैरुपस्पृशेत् । विप्रग्रहणमविवक्षितम् । यतः क्षत्रियादीनां विशेषं वक्ष्यति । न चासत्यां सामान्यतः प्राप्तौ विशेषविधानमुपपद्यते, 'कण्ठगाभिस्तु भूमिप' इत्यादि ।

न **पित्र्येण** पितृदैवत्येन कदाचिदपि । स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामायातेष्वपि ।

"ननु चाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्तिः" । अस्त्यत्राशङ्का । पितृतीर्थज्ञापनार्थं तावत्पित्र्यं तयोरध इत्यवश्यं वक्तव्यम् । न च तस्येह कार्यं निर्दिश्यते । कार्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात्तेन कार्येण सम्बन्ध आशङ्कयेत । अद्य पुनः प्रतिषेधे सति 'पित्र्य'मिति समाख्ययैव कार्यावगतिः, उदकतर्पणादि पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यम् । एवं स्तुतिरन्वयिनी भवति । श्रुतिचोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनां, तदभावे प्राप्ताशंकानिवृत्त्यर्थं युक्तमस्याभिधानम् ॥५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वं विहितस्याचमनस्य प्रकारमाह—**ब्राह्मेणेति** । नित्यकालं गार्हस्थ्यादिकालेऽपि कथंचित्तत्र व्रणादिनाऽऽचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यां तयोरन्यतरेणेत्यर्थः । कायं प्राजापत्यम् । तयोरपि व्रणादिदूषत्वे तीर्थेनैवाचमेन्न तु तीर्थसाम्यात् पित्र्येण तदर्थं न पित्र्येणेत्युक्तम् । विप्र इति प्राधान्यादुक्तं शूद्रवैश्ययोरप्याचमनविधिः, तस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षत्वात् ॥५८॥

(३) **कुल्लूकः** । **ब्राह्मेणेति** । ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च । न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्**ब्राह्मेण तीर्थेन** सर्वदा **विप्रादि**राचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण्, इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यां वा पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदप्रसिद्धत्वात् ॥५८॥

(४) **राघवानन्दः**। आचमनाङ्गतीर्थान्याह–**ब्राह्मेणेति**। **कायेति** कः प्रजापतिः तस्येदं तथा **त्रैदशिकं** त्रिदशा देवास्तेषामिदं उपस्पृशेदाचामेत् ।।५८।।

(५) **नन्दनः**। भोजनस्याद्यन्तयोरुपस्पर्शनं विहितं तत्प्रकारो नोक्तस्तमिदानीमाह–**ब्राह्मेणेति** । **ब्राह्मेण** हिरण्यगर्भदैवत्येन तदभावे **कायेन** कः प्रजापतिः दक्षः तद्दैवत्यं कायं तदभावे **त्रैदशिकेन** त्रिदशदैवत्येन । कुतोऽयं विकल्पनाभ्युपगमः देवतातारतम्यवत्तीर्थतारतम्यस्यापि प्रतीयमानत्वेन तुल्यविकल्पत्वसंभवात् । अत्र देवतासंबन्धेन तीर्थवचनं प्ररोचनार्थम् ।।५८।।

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकालं** पादप्रक्षालनपूर्वकं **उपस्पृशेत्** आचामेत् । **कायत्रैदशिकाभ्यां** वा कायेन दैवेन तीर्थेन वा **पित्र्येण** कदाचन न पितृतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ।।५८।।

(७) **मणिरामः**। आचमनकरणे तीर्थनियममाह — **ब्राह्मेणेति**। **तीर्थेन**ेत्यन्वयः। **कायः** प्राजापत्यः। **त्रैदशिकः** देवः। व्रणादिना पूर्वपूर्वबाधे उत्तरोत्तरतीर्थेन न त्वेषां विकल्पः ब्राह्मे नित्यशब्दोपादानात् ।।५८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मेणेति**। **ब्राह्मेण तीर्थेन** प्राजापत्यदैवाभ्यां वा **विप्रो** यावज्जीव**मुपस्पृशेत्**। **पित्र्येण** पुनः [न] कदाचिदिति नित्यानुवादः इतरस्तुत्यर्थः। अविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्तेः विप्रग्रहणं क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थम्, उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति एतयोरपि प्रकृतत्वात् ।।५८।।

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।। ५९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागः। तस्य तलप्रदेशो **ब्राह्मं तीर्थम्**। हस्ताभ्यन्तरं तलमाह। महारेखान्तमभिमुखमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये। अङ्गुलीनां मूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वं 'कायम्'। अग्रे अङ्गुलीनां 'दैवम्'। एवमुपसर्जनीभूतोऽपि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्रशब्दे सम्बध्यते। **पित्र्यं तयोरधः**। अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलिशब्दस्याङ्गुष्ठस्य च सम्बन्धः। प्रदेशिनी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता। तयोरध अन्तरं 'पित्र्यम्'।

स्मृत्यन्तरशिष्टप्रसिद्धिसामर्थ्यादिवं व्याख्यायते। यथाश्रुतान्वयासम्भवात् । तथा च शङ्खः— "अङ्गुष्ठस्याधरधः प्रागग्रायाश्च रेखाया 'ब्राह्मं' तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा 'पित्र्यं' कनिष्ठातलयोः पूर्वेण पर्वणा 'कायं' अग्रमङ्गुलीनां दैविकमिति" ।।५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतच्च ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि इति

प्रचेतसस्मृतेर्दक्षिण एवाङ्गुष्ठमूलस्थल इति करस्याधोभागमध्यमभिप्रैति **ब्राह्मं** ब्रह्मदैवतं, एवं कायादौ काये अङ्गुलिपदं कनिष्ठापरं कनिष्ठादेशिनीति याज्ञवल्क्यवचनात्। अग्र इत्यङ्गुलिपदमन्वीयते। तच्च सर्वाङ्गुलिपरमग्रं करस्य वेति वचनात् तयोरित्यत्राङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ प्रकृते तत्र चाङ्गुलि तर्जनी**देशिनी** याज्ञवल्क्यवचनात्। तथा च तयोरेव इति द्वयोरधोमूलं द्वयोर्मध्यभागे ग्राह्यम् ।।५९।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मादितीर्थान्याह—**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे **ब्राह्मं** कनिष्ठाङ्गुलिमूले **कायम**ङ्गुलीनामग्रे **दैवम**ङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये **पित्र्यं** तीर्थं मन्वादय आहुः। यद्यपि कायमङ्गुलिमूले तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः। तथा च याज्ञवल्क्यः। कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ।।५९।।

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मेणेत्याद्युक्तं तल्लक्षणान्याह—**अङ्गुष्ठेत्यादिना**। **अङ्गुलिमूले** कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले। **अग्रे** साङ्गुष्ठानामङ्गुलीनां **तयो**रङ्गुष्ठदेशिन्योः। तथा च याज्ञवल्क्यः। कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति ।।५९।।

(५) **नन्दनः**। तानि पुनस्तीर्थानि कुत्रत्यानीत्यपेक्षायामाह—**अङ्गुष्ठेति**। **अङ्गुष्ठमूलस्य** तले हस्ततलमूलमध्ये या रेखा तस्या मूले **ब्राह्मं तीर्थम्**। अङ्गुलिमूलं नाम तलमध्यप्रदेशः। तत्र हि मूलमङ्गुलीनां चतसृणां तत्र **कायमग्रे** तलस्याग्रेऽङ्गुलीनां चतसृणां प्रथमपर्वणि **दैवं** तीर्थम्। तयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्यो**रधः** तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यगित्यर्थः। तत्र **पित्र्यं** तीर्थमेवं व्याख्यातं स्मृत्यन्तरे संगच्छते ।।५९।।

(६) **रामचन्द्रः**। तत्तीर्थमाह—**अङ्गुष्ठस्य तले ब्राह्मं** ब्राह्मसंज्ञं तीर्थं प्रचक्षते। कनिष्ठिकायां मूलं **कायं** प्रजापतिसंज्ञं तीर्थमाहुः। अङ्गुल्य**ग्रे दैव**संज्ञं तीर्थं भवति **तयोरधः पित्र्यं** पितृसंज्ञं तीर्थं भवतीत्यर्थः ।।५९।।

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मादितीर्थान्याह—**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। तले अधोभागे अङ्गुलिमूले कनिष्ठाङ्गुलिमूले, अग्रे सर्वाङ्गुल्यग्रे, तयोरधः अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये ।।५९।।

(८) **गोविन्दराजः**। अर्थसिद्धत्वाल्लक्षणमाह—**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति इति प्रचेतसः स्मरणात्। दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे **ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते**। **कायमङ्गुलीनां मूले**। **अग्रे दैवं**, अङ्गुलीनामेवाग्रशब्दस्य साकाङ्क्षत्वात्। **पित्र्यं तयोरधः**। अधस्तयोरित्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ।।५९।।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ।। ६० ।।

(१) **मेधातिथिः** । अन्यतमेन तीर्थेन **त्रिरप** उदक**माचामे**दास्येन जठरं प्रवेशयेत् ।

तत उदकभक्षणादनन्तरं द्विरन्याम्येन **मुखम्** ओष्ठद्वयं **परिमृज्यात्** ओष्ठ-श्लिष्टानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनं 'प्रमार्जन'मत्र । "कुतः पुनर्हस्तेनेति ।" समाचारात्तीर्थाधिकाराद्वा । 'तीर्थेनैवाद्भिरि'ति चोत्तरत्र श्रुतमत्राप्यपकृष्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्द एकदेशे यथोक्ते वर्तते ।

खानि छिद्राणि **चोपस्पृशेदद्भिर्**हस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनम् । मुखस्य च प्रकृतत्वान्मुख्यानामेव खानामेष स्पर्शनविधिः । **गौतम**श्चाह "खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि ।" **आत्मानमिति** हृदयं नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु हि "अन्तर्हृदयमात्मानं पश्येदिति" कथ्यते । अतो हृदयस्यायं स्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनो विभोः । अमूर्तस्य न स्पर्शसम्भवः । 'नाभिमालभेतेति' क्वचित्स्मर्यते; तेन नाभिं मन्यामहे । **शिरः** प्रसिद्धम् ।

स्मृतीनां चैकार्थ्या'दामणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्ये'त्येवमादि लभ्यते । तथा अशब्दकरणं वाङ्नियमः पादाभ्युक्षणम् । महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दर्शितम् ।।६०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह **त्रिरिति** । **आचामेत्** पिबेदुक्ततीर्थेन मुखं मुखरन्ध्रं सलोमकोष्ठोपरि **द्विः प्रमृज्यात्** । **खानी**न्द्रियाणि सजलेन पाणिना **स्पृशेदद्भिरिति** वचनादार्द्रत्वेऽपि पुनः पुनर्जलमुपादाय स्पर्शः कार्य इत्युक्तं । **आत्मानमिति** तत्स्थानं हृदयम् ।।६०।।

(३) **कुल्लूकः** । सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह **त्रिराचामेदिति** । **पूर्वं** ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् । 'संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुख'मिति **दक्षेण** विशेषाभिधानात् । **खानि** चेन्द्रियाणि जलेन **स्पृशेन्मु**खस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गोतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि 'हृद्यन्तज्योंतिः पुरुष' इत्युपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणा**दात्मानं** हृदयं **शिरश्चाद्भिरेव स्पृशेत्** ।।६०।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र सङ्ख्यामाह **त्रिरिति** । **प्रमृज्यादिति** 'ओष्ठश्लिष्टानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनमि'ति मेधातिथिः । **खानि** शीर्षण्यानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रनासिकाः **आत्मानं** हृदयं उक्तानुवादप्रायोऽयम् ।।६०।।

(५) **नन्दनः** । **मुख**मास्यमोष्ठाविति यावत् । **अद्भिः** सह । **आत्मानं** हृदयम् ।।६०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अपः पूर्वं** त्रिवारं **आचामेत्** । **तत** आचमनानन्तरं **मुखं द्विः प्रमृज्य अद्भिः खानि** मुखादीनि छिद्राणि **स्पृशेत्** । **च** पुनः **आत्मानं** हृदयं **शिर** एव **स्पृशेत्** ॥६०॥

(७) मणिरामः । आचमनकरणक्रममाह **त्रिराचामेदिति** । **मुखं** ओष्ठाधरौ एकीकृत्य **द्विः प्रमृज्यात्** अङ्गुष्ठमूलेनेति शेषः । **खानि** शिरःस्थान्येवेन्द्रियाणि शीर्षण्यानीति गोतमवचनात् । **आत्मानं** हृदयम् ॥६०॥

(८) गोविन्दराजः । आचमनस्यालौकिकत्वात् स्वरूपमाह **त्रिरिति** । प्रथमं त्रीन् वारानपः तीर्थेनाचामेत् । ततः आस्यं द्वौ वारौ अपि शोधयेत् । तदनु **खानि** इन्द्रियच्छिद्राणि **अद्भिः स्पृशेत्** । ततः आत्मस्थानं **हृदयं**, अथो **शिर** इति ॥६०॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ।
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङमुखः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णशब्दः क्वाथोपलक्षणार्थः । तथा हि पठ्यते— 'अशृताभिरद्भिरिति' । एवं च ग्रीष्मोष्मतप्ताः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते । फेनग्रहणं बुद्बुदानामपि प्रदर्शनार्थम् । पठितं च 'हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिति' ।

तीर्थेन धर्मविदिति वृत्तपूरणमेव । शौचमाप्तुमिच्छुः **शौचेप्सुः** । शुद्धिकाम इत्यर्थः । नान्यथा शुद्धो भवति । **सर्वदा** । न प्रकरणाद्भोजन एव, किं तर्हि ? रेतोविण्मूत्रादिशुद्धिष्वपि । अपां भक्षणे कर्मत्वात्तृतीयानिर्देशो न भक्ष्यमाणानामेवायं धर्मोऽपि तु कारणभूतानामपि पादाभ्युक्षणादौ । वयं तु ब्रूमो भक्षणेऽपि कारणमेवापो, न हि तासामाचमनं संस्कारः ।

एकान्ते शुचौ देशे । एकान्तो हि जनैरनाकीर्णः प्रायेण शुचिर्भवति ।

प्रागुदङमुखः । मुखशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । "प्राङमुख उदङमुखो वा" एवं हि **गौतमेन** पठितम् । विग्रहश्चैवं कर्तव्यः प्रागुदङमुखमस्येति । नायं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरपि तु बहुव्रीहिरेव । द्वन्द्वगर्भतायां-समाहारे समासान्तेनाकारेण भवितव्यम् । इतरेतरयोगोऽपि नैव । न हि युगपदुभयदिङमुखता सम्भवति । तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङमुखेन कर्तव्यः कश्चिदुदङमुखेनेत्यापतति, न चैकदेशे आचमनम् । न च दिगर्थ उपादेयो येन परस्परापेक्षे सम्बध्येयाताम् । नापि दक्षिणपूर्वादिवत्प्रागुदक्शब्दोऽपराजिताया दिशो वाचकत्वेन प्रसिद्धो येन दिक्समासबहुव्रीहिर्ज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तरगर्भो बहुव्रीहिः । अतो विकल्पः । उदाहृतं च स्मृत्यन्तरे "प्राङमुख उदङमुखो वा शौचमारभेतेति" । यथा "बृहद्रथन्तरसाम षडह"

इति केषुचिदहःसु बृहत् केषुचिद्रथन्तरम्; न त्वेकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वम् ।।६१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । 'अश्रृताभि'रिति **शङ्ख**स्मृतेराग्निना औष्ण्यं निषिद्धम् । **एकान्ते** कंचिदस्पृशन् **प्रागुदङ्मुखः** प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा ।।६१।।

(३) **कुल्लूकः** । **अनुष्णाभिरिति** । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्**नेकान्ते** जनैरनाकीर्णे शुचिदेश इत्यर्थः । **प्राङ्मुख उदङ्मुखो** वा **सर्वदाऽऽचामेत्** । **आपस्तम्बेन** तप्ताभिश्च कारणादित्यभिधानाद्व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ।।६१।।

(४) **राघवानन्दः** । अपो विशिनष्टि **अनुष्णेति** । **तीर्थेन** ब्राह्मेणेत्युक्तेन **शौचेप्सुः** शुचितामिच्छुः **प्रागुदङ्मुखः** प्रत्येकं विशिष्टं च । तज्जलावधि विधत्ते **हृदिति** ।।६१।।

(५) **नन्दनः** । अनुष्णाभिरनग्नितप्ताभिः । **तीर्थेन** मुख्यानुकल्पेषु यथासंभवमन्यतमेन । **एकान्ते** शुद्धे देशे । **प्रागुदङ्मुख** ईशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखो वा । अत्राचमनकल्पेऽनुक्तं सर्वं धर्मशास्त्रान्तरेषु विद्यादित्यभिप्रायेणोक्तं **धर्मविदिति** ।।६१।।

(६) **रामचन्द्रः** । धर्मविद् ब्राह्मेन **अद्भिः एकान्ते** एकाग्रचित्तः सन् **सर्वदा आचामेत्** । **प्राङ्मुखो** वा **उदङ्मुखो वा** ।।६१।।

(७) **मणिरामः** । **एकान्ते** शुचिदेशे । उक्ततीर्थं विना आचमने कृते शुचिता न भवतीति ज्ञापनार्थं पुनस्तीर्थोपादानम् ।।६१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अनुष्णाभिरिति** । 'अश्रृताभि'रिति **शङ्ख**स्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः, फेनशून्याभिः **अद्भिः** उक्तेन **तीर्थेन** विद्वान् **शुद्धिकामः** **एकान्ते** शुचौ देशे **प्राङ्मुखः उदङ्मुखो** वा **आचामेत्** ।।६१।।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ।। ६२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्तमाचमनं तीर्थेनापां भक्षणम् । परिमाणं तु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह—

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति 'हृद्गाः' । 'अन्येष्वपि दृश्यत' (पा. सू. ६।२।१०१) इति गमेर्डः । 'हृदयस्य हृदिति' (पा. सू. ६।३।५०) योगविभागाद्धृदादेशः ।

पूयते पवित्रतां प्राप्नोत्यशुचित्वं व्यावर्तते। आप ईषदूनचुलुकमात्रप्रमाणाः। **कण्ठगाभिस्ताभिः** कण्ठमात्रव्यापिनीभिः **भूमिपः** क्षत्रियः। भूमेराधिपत्यं क्षत्रियस्य विहितम्। तेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते। आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेष्वेवावक्ष्यत्। **वैश्यः प्राशिताभि**रन्तरास्यप्रवेशिताभिः। कण्ठमप्राप्ता अपि शुद्धिहेतवो वैश्यस्य।

शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तत अन्तेनेति। आद्यादित्वात्तृतीयार्थे तसिः। अन्तशब्दोऽयं समीपवचनोऽस्ति। 'उदकान्तं गत' उदकसमीपमिति गम्यते। अस्त्यवयववचनः। 'वस्त्रान्तो' 'वसनान्त' इत्युभयत्रापि वर्तमानः सम्बन्ध्यन्तरमपेक्षयते, कस्य समीपं कस्य वाऽवयव इति। तत्रेह येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनं विहितम्, तीर्थ-जिह्वौष्ठेन च तदन्तेनेति प्रतीयते। समीपवचनस्तु न सम्भाव्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वासम्भवात्। स्पर्शेऽपि प्राशनमस्ति।

जिह्वौष्ठेन हि स्पृश्यमानस्य रसास्वादनमवश्यम्भावि। तत्र वैश्यपरिमाणात्किञ्चिन्न्यूनताऽत्र विवक्षिता। जिह्वामूलं यावद्वैश्यस्य; जिह्वाग्रं शूद्रस्य। द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः, अवध्यप्राप्तौ त्वशुद्धिः।

सर्वश्चायं तीर्थविभागो दक्षिणहस्तस्य उपस्पर्शने हस्तस्यौचित्याद्दक्षिणाचारतायाश्च पुरुषधर्मतया विहितत्वात्। एवमर्थमेव चास्मिन्नवधादिदमुच्यते॥६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **हृद्गाः** हृदयप्राप्ताः यावत्य आपो हृदयप्राप्तियोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्धृदयप्राप्तिस्तावत्प्रतिक्षणं गण्डूषान्तरपातमित्यर्थात्सिद्धम्। **प्राशिताभि**र्वक्त्रविवरप्रवेशमात्रेण। **अन्ततो** मुखप्रान्तभागेनोष्ठौ न **स्पृष्टाभिः** संबद्धाभिरित्यर्थः॥६२॥

(३) **कुल्लूकः**। **हृद्गाभि**रित्याचमनजलपरिमाणमाह। ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः। **क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्वैश्यो**ऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः। कण्ठमप्राप्ताभिरपि **शूद्रो** जिह्वौष्ठान्तेनापि **स्पृष्टाभि**रद्भिः पूतो भवति। अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः॥६२॥

(४) **राघवानन्दः**। **प्राशिताभिः** तालुगाभिः **अन्ततो** जिह्वाग्रेण। शूद्र इति स्त्रीणामुपलक्षणम्। शुध्येत् स्त्री च शूद्रश्च। 'सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत' इति याज्ञवल्क्यवचनात्। अनेनैव जलपरिमाणमपि प्राप्तम्॥६२॥

(५) **नन्दनः**। **प्राशिताभि**र्जिह्वागताभिः। **अन्ततो**ऽन्तेनास्यान्तेनौष्ठेनेत्यर्थः॥६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः हृद्गाभिः अद्भिः पूयते**। **भूमिपः कण्ठगाभिः** अद्भिः

पूयते । **प्राशिताभिः अद्भिः** तालुगताभिः **वैश्यः** पूयते । स्त्री च **शूद्रश्च अन्ततः** वर्णान्ततः स्पृष्टाभिः अद्भिः पूयते ।।६२।।

(७) **मणिरामः ।** द्विजातीनामाचमनजलपरिमाणमाह **हृद्गाभिरिति ।** **प्राशिताभिः** आस्यान्तःप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि **अन्ततः** ओष्ठप्रान्तेनापि स्पृष्टाभिरित्यर्थः ।।६२।।

(८) **गोविन्दराजः** । किंप्रमाणा आपः आचामेदित्यत आह **हृद्गाभिरिति ।** हृदयप्राप्ताभिरद्भिः विप्रः शुध्यति । कण्ठप्राप्ताभिः **क्षत्रियः । वैश्यः** प्राशिताभिः तालुगताभिः । 'हृत्कण्ठतालुगाभि'रिति (१ । २१) याज्ञवल्क्यस्मरणात् । शूद्रो**ऽन्ततः**, आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वौष्ठास्यान्ते स्पृष्टाभिः ।।६२।।

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ।। ६३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "ननु च लोकतः सिद्धाः पदार्था धर्मशास्त्रेऽप्याश्रीयन्ते । न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि, व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत्" । उक्तमस्माभिर्यो नातिप्रसिद्धोऽर्थस्तं चेल्लक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति । अस्ति चात्र किञ्चित्प्रयोजनमन्यदपि । आचमनक्रममुच्यमानमुपसंव्यानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायेत । यद्यप्युपवीतधारणं व्रतार्थतया पुरुषार्थतया वा सर्वदा प्राप्तं तथापि तेन विनाऽऽचमनं कृतमप्यपरिपूर्णमेव स्यात् । असत्यस्मिन्वचने व्रते वैगुण्यं पुरुषदोषश्च स्यात् । अथ पुनरन्तरेणोपवीतमाचमनं कृतमप्यकृतसमं, दोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमपां भक्षणमिति ।

"कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता यावताऽन्यदप्यत्र निर्दिष्टं प्राचीनावीति च ।" उच्यते । प्राचीनावीतं स्वशब्देनैव पित्र्ये कर्मणि विहितं, तत्रार्थवत्तायामुपयातायां नाकृतार्थेनोपवीतेन विकल्पितुमर्हति । निवीतमप्यभिचारेऽर्थवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति, तथापि स्मृतीनां चैकार्थ्यादन्यत्र यो विनियोगस्तेनेहाप्यर्थवत्ता भवत्येव । पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुर्यतो लोक उपवीतीत्युच्यते । सार्वकालिकं चोपवीतं वक्ष्यामः । न च केवलपाणावुद्धृत उपवीती ।

सव्ये उद्धृते **प्राचीनावीती ।** समासपदान्नामधेयम् । असमासस्तु वृत्तानुरोधितया । **कण्ठसज्जने** । कण्ठे सज्जनं सङ्गः स्थापनम् । यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य नान्यतरोऽपि बाहुरुद्ध्रियते तदा **निवीती** भवति ।।६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्धृत इति** । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरि स्थिते अर्थात्सव्ये अधःस्थे । सव्ये उद्धृते अर्थादन्यस्मिन्नधःस्थे प्राचीनावीती । प्राणावित्युभयत्र

बाहुपरं, कण्ठसज्जने कण्ठमावेष्टय । बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्गे अर्थात् पुरतो लम्बमाने । अत्र चोपवीतिप्रदेशात् ततः स्मारितं कार्पासमुपवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुद्धरणादिप्रतियोगितया ग्राह्यम् ॥६३॥

(३) **कुल्लूकः** । **उद्धृते इति** । आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं । ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीत्यादिलक्षणमाह । **दक्षिणे पाणावुद्धृते** वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे **वोपवीती द्विजः** कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थितं वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । **सव्ये प्राचीन आवीतीति** छन्दोनुरोधादुक्तं । तथा च **गोभिलः** "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्ध*मवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति । **निवीती कण्ठसज्जन** इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते **कण्ठादेव सज्जने** ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च **निवीती भवति** ॥६३॥

(४) **राघवानन्दः** । अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यादिति (जाबाल.५) श्रुतेः । 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज' (ब्रह्मो.५) इति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते । त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्बहिःसूत्रं त्यजेद्बुध' इति श्रुते'र्यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्य'मिति **गोभिलस्मरणात्** । 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृत'मित्यादिस्मृतेश्च । नित्यवत्प्राप्तयज्ञसूत्रानुवादेन तत्तत्कर्मनियतोपवीतत्वादेर्लक्षणमाह **उध्दृतेति** । उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामिति श्रुतेर्दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्येंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति । 'एवं यज्ञोपवीती'-त्यादिस्मृतेश्च । अत एवाभिधानं "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंटलंबित"मिति ॥ यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयविधिरिति सदोपवीतिना भाव्यमिति बाधित्वा निवीतित्वादेः प्रवेश इति केचित् ॥६३॥

(५) **नन्दनः** । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह **उद्धृत इति** । सूत्रस्य ग्रीवासज्जने निवीतमिति संज्ञा तदस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्ये **दक्षिणे पाणावुद्धृते** यः संनिवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तीत्युपवीती । **सव्ये** पाणावुद्धृते तु यः संनिवेशविशेषस्तत्प्राचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति **प्राचीनावीती** । अत्र प्राचीनावीतनिवीतयोरुपन्यासः प्रासङ्गिकः । इमं श्लोकमुपरिष्टाद्दशश्लोकानतीत्य पठन्ति तल्लेखकजनप्रमादादित्यवगंतव्यम् ॥६३॥

---

* स्कन्ध=कक्ष (अ)

(७) **मणिरामः** । सव्यादिलक्षणमाह **उद्धृते इति** । दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धोपरिस्थिते दक्षिणहस्ताधःस्थे यज्ञोपवीते उपवीती सव्य उच्यते । दक्षिणस्कन्धोपरिस्थिते वामहस्ताधःस्थे यज्ञोपवीते प्राचीनावीती अपसव्यः । कण्ठसज्जने कण्ठादेव ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे निवीती भवतीत्यर्थः ।।६३।।

(८) **गोविन्दराजः** । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह आचमनावसरे च उपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् । **उद्धृत इति** । कार्पासमुपवीतं स्यादुक्तलक्षणम् । उपवीते **कण्ठसज्जने** कण्ठप्रक्षिप्ते सति **निवीती** भवति । एवं स्थिते सति उद्धृते **दक्षिणे** बाहौ **उपवीती** भवति । वाम उद्धृते **प्राचीनावीतीत्येवं** लक्षणद्वयप्रसिद्ध्यर्थमिह । एतन्निवीतलक्षणं मनुष्यकार्यार्थं च "निवीतं मनुष्याणां" इति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा । वृत्तानुरोधात्तु **प्रावीन आवीतीत्युक्तम्** । एतच्च पित्र्ये कर्मणि ।।६३।।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ।। ६४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । विनष्टानामप्सु प्रासनमन्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः पौर्वापर्यं यथाश्रुतमेव । अस्माच्च पुनरुपादानान्नैषामुपनयनाङ्गतैव । तदङ्गत्वे हि तत्प्रयोगापवर्गितैव स्यात् । किं तर्हि ? यावद्ब्रह्मचर्यं धारणम् ।

"अथ किमुपनयनकाल एव प्राक्कर्मनिष्पत्तेः दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्विनष्टानां प्रतिपत्तिर्न सम्भवति । प्रयोगसमाप्त्यर्थं च पुनरुपादानं, यथा कपालस्य; येनैवमुच्यते अस्मात् पुनरुपादानाद्धारणमनुमीयते" ।

उच्यते । ग्रहणं तावद्दण्डस्य चोदितं, मेखलाया बन्धनम् । तत्र सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाङ्गत्वेनावश्यं कर्तव्यम् । कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः । उत्तरकालं किं तैर्नष्टैरनष्टैर्वा । अङ्गनाशे च प्रतिपत्तिविशेषः कर्मोपकारको भवति । न च तेषां किञ्चन कार्यमाम्नातं येन तत्सिद्ध्यर्थं विशिष्टे काले वाचनिकमुपादानम् । अकृतत्वाच्च कार्यस्य तत्प्रयुक्तं पुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धारणमङ्गं, न च प्रयोगापवर्गि । यतः कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवर्तिना तुल्यवन्निर्देशात्तेषामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च व्रताङ्गम् । अत उभयार्था मेखलादयः प्रकरणादुपनयनार्थाः । निवृत्ते चोपनयने दर्शनाद्यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः । कमण्डलुश्चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधानात् । अन्यथा यदा कमण्डलुस्तदेयं प्रतिपत्तिरिति पाक्षिकत्वं स्यात् । तत्र 'दण्डधारणं प्रतिगृह्य दण्डं भिक्षां चरे'दिति क्रमाद्भैक्ष्यचर्याङ्गत्वमेव प्राप्तं समाचारादभैक्षेऽर्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव । न तु सर्वदैव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि । तथा च स्वाध्याये ब्रह्माञ्जलिं वक्ष्यति ।

मन्त्रवदित्युपनयनविधिना ग्रहणमनु**वदति**। तत्र च मेखलाया मन्त्रो, न दण्डस्य ॥६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रासनमादौ ततोऽन्यग्रहणं पूर्वपरिग्रहकालप्रयुक्त-मन्त्रैः। कमण्डलावपि बौधायनेन मन्त्रः पठितः ॥६४॥

(३) **कुल्लूकः**। **मेखलामिति**। मेखलादीनि **विनष्टानि** भिन्नानि छिन्नानि च जले **प्रक्षिप्यान्यानि** स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥६४॥

(४) **राघवानन्दः**। जीर्णोपवीत**मप्सु प्रास्य** नूतनं ग्राह्यमिति अप्सु प्रास्येति चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवत् प्रतिपत्तिः। **मन्त्रवदिति** क्रियाविशेषणं स्वगृह्योक्तेन मन्त्रेण गृह्णीयादित्यर्थः ॥६४॥

(५) **नन्दनः**। पूर्वमजिन**मेखला**दीनि धार्यत्वेनोक्तानि। इदानीं तद्विनाशे किं कर्तव्यमित्याह **मेखलामिति**। अत्र सूत्रमेवोपवीतशब्देनोच्यते न संनिवेशविशेषः। **विनष्टानि** जीर्णानि ध्वस्तानि वा। कमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वान्मेखलादि-वदवश्यंभावो नाभिप्रेत इत्यवगन्तव्यम् ॥६४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विनष्टानि** मेखलादीनि **अप्सु प्रास्य** विनिक्षिप्य **अन्यानि** नूतनानि **मन्त्रवत्** मन्त्रपूर्वकं **गृह्णीयात्** ॥६४॥

(७) **मणिरामः**। **विनष्टानि** छिन्नानि जले **प्रास्य** स्वगृह्योक्तमन्त्रैः मेख-लादि गृह्णीयादित्यर्थः ॥६४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मेखलामिति**। **विनष्टानि** मेखलादीनि **अप्सु** प्रक्षि-**प्यान्यानि समन्त्रकाणि गृह्णीयात्** तानि। तथा च बौधायनेन सर्वेषां मन्त्र आम्नातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैस्सह प्रतिपत्तिनियमात् "गृहीतान्यानि मन्त्रवदि"ति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्थं शास्त्रवद्ग्रहणमित्यवसीयते। पुनर्ग्रह-णाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥६४॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥६५॥

(१) **मेधातिथिः**। **केशान्तो** नाम संस्कारः। स गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः। तस्य च स्वरूपपरिज्ञाने गृह्यमेव शरणम्। द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविंशस्य तस्मिन्द्व्यधिके द्वाविंशे। अथवा कालमात्रमन्यपदार्थः। ततो द्वाविंशाद्वर्षाद्द्व्यधिके काले **वैश्यस्येति**। द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव सङ्ख्येयानि। प्रकृतानि हि तानि ॥६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वान् केशान् वापयन्त इति क्वचित् गृह्ये विकल्पेन गोदानकर्मणि सर्वकेशवपनविधेस्तेनोपलक्षणेन गोदानकर्म **केशान्त** उच्यते केशानामन्तो वेति व्युत्पत्त्या ॥६५॥

(३) **कुल्लूकः**। 'केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणा'मिति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥६५॥

(४) **राघवानन्दः**। गृह्योक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह **केशान्त इति**। **षोडश** इत्यागर्भात्। तथा च **बौधायनः** 'केशान्ताख्यः स्वगृह्योक्तः संस्कारो गर्भादिसंङ्ख्यावर्षाणा'मिति **द्व्यधिके** ततश्चतुर्विंशतिवर्षे एतदेव पुनर्गोदानाख्यं कर्म ॥६५॥

(५) **नन्दनः**। **षोडशे** जन्मन आरभ्य। **ततो द्व्यधिके** चतुर्विंशे ॥६५॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजानां गोदानाख्यं कर्माह। ब्राह्मणस्य **केशान्तः** संस्कारः गोदानाख्यं कर्मेत्यर्थः। **षोडशे वर्षे** विधीयते। क्षत्रियस्य **द्वाविंशे** वर्षे केशान्तसंस्कारः कार्यः। **वैश्यस्य द्व्यधिके** द्वाभ्यां अधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तं कर्म ॥६५॥

(७) **मणिरामः**। श्मश्रुकर्मरूपं केशान्ताख्यसंस्कारमाह **केशान्त इति**। अत्रापि गर्भादेव षोडशादिसङ्ख्या ज्ञेया। 'गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणा'मिति **बौधायनोक्तेः**। **ततो द्व्यधिके** द्वाविंशात् द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे इत्यर्थः ॥६५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **केशान्त इति**। केशान्ताख्यः संस्कारः ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्वाविंशचतुर्विंशेषु वर्षेषु विधीयते ॥६५॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥६६॥

(१) **मेधातिथिः। इयमावृदशेषतः** स्त्रीणाम**मन्त्रिका** कार्या। जातकर्मण आरभ्येयं संस्काराणाम् **आवृत्** परिपाटी, सेतिकर्तव्यताकः संस्कारकलाप इति यावत्। **संस्कारार्थं** शुद्ध्यर्थं शरीरस्य। पुंसामिव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह **यथाकालम्**। यस्मिन्काले यः संस्कार उक्तस्तं कालमनतिक्रम्य। पदार्थानतिवृत्तौ 'यथासादृश्ये' (पा. २।१।७) अव्ययीभावः। एवं क्रमेऽपि द्रष्टव्यम्।

मन्त्रमात्ररहिताया आवृतो विहितत्वादयथाकालक्रमप्राप्तिरेव नास्ति। अतो निषेधो नित्यानुवादो वृत्तपूरणार्थः। एतावद्विवक्षितं स्त्रीणां चैते अमन्त्रका इति ॥६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंस' इत्यनुवर्ततेऽतः स्त्रीणामप्राप्तौ विधिः। इयमावृज्जातकर्मादिक्रियापरिपाटी गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात्। अशेषतः सकलाङ्गवती संस्कारार्थं बैजिकगार्भिकदोषहृत्वात् ऋत्वाद्यधिकारसिद्धयर्थं यथाकालं 'दशम्यां नामधेय'मित्यादिकालेऽपि कार्या असंभवेऽन्येनापि। स्वकाले च कर्तुं [अ]शक्तानां कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम्। अतं शूद्रस्य विशेषानभिधानात् नामकरणगुणविधेश्च स्त्रीणामिवामन्त्रकं सर्वं कार्यमिति गम्यते।।६६।।

(३) **कुल्लूकः**। **अमन्त्रिकेति**। इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः।।६६।।

(४) **राघवानन्दः**। तेषु स्त्रीणां विशेषमाह **अमन्त्रिका त्विति** द्वाभ्याम्। आवृत् जातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाटी अमन्त्रिका अत्रोपयुक्ता होमास्तु समन्त्रका एव।।६६।।

(५) **नन्दनः**। एवं तावज्जातकर्मादयः संस्काराः पुंसामुक्ताः, स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशति **अमन्त्रिकेति**। **आवृत्** प्रयोगः, क्रियेति यावत्।।६६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **स्त्रीणां** कन्यानां **आवृत्** जातकर्मादिक्रिया प्रधानक्रिया **अमन्त्रिका** कर्तव्या आविवाहं शरीरस्य संस्कारार्थं **यथाकालं** कालानुसारेण।।६६।।

(७) **मणिरामः**। **आवृत्** जातकर्मादिक्रियाकलापः। **यथाकालं** जातकर्माद्युक्तकाले।।६६।।

(८) **गोविन्दराजः**। 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंस' इति पुंग्रहणस्य स्त्र्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्त इत्यत आह **अमन्त्रिकेति**। **एषा** सकलसंस्कारपद्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन **स्त्रीणां संस्कारार्थं मन्त्रवर्जिता कार्या**।।६६।।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो, गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया।।६७।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणावृद्वचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमारभ्यते। वेदग्रहणार्थो **वैदिकः संस्कार** उपनयनाख्यो यः स **स्त्रीणां वैवाहिको विधिः**। विवाहे भवो विवाहविषयो विवाहसाध्यः। अतो विवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तदापत्तिवचनं विवाहस्य। तस्य च निवृत्तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरः।

(६७) संस्कारो वैदिकः स्मृतः = औपनायनिकः स्मृतः (ठ)
(६७) गृहार्थोग्निपरिक्रिया = गृहार्थोग्निपरिग्रहः (क)
= गृहार्थेग्निपरिक्रिया (ख, ग)

हन्त प्राप्तं वेदाध्ययनं, प्राप्ता च व्रतचर्या। उपनयनं नाम मा भूत्। एतदुभयमपि निवर्तयति **पतिसेवा गुरौ वासः।** पतिं यत्सेवत उपचरत्याराधयति स एवास्या गुरौ वसतिः। गुरौ वसत्याऽध्ययनं कर्तव्यम्। न चास्या गुरौ वासोऽस्त्यतः कुतोऽध्ययनम्। **गृहार्थो** गृहकृत्यानि रन्धनपारिणाह्यप्रत्यवेक्षणादीनि यानि नवमे वक्ष्यन्ते (श्लो. ११) "अर्थस्य संग्रहे चैनाम्" इत्यादि। सायम्प्रातर्ब्रह्मचारिणो यत्समिदाधानं तदेवास्या गृहकृत्यम्। अग्निक्रियया च यावान्यमनियमसमूहो ब्रह्मचारिणः स सर्व उपलक्ष्यते।

एवं चैतदुक्तं विवाहस्योपनयनापत्त्य (र्थं) म्। यथैव पुरुषस्योपनयनात्प्रभृति श्रौताः स्मार्ता आचारप्राप्ताश्च विधयो भवन्ति, प्राक्तनं कामचारः कर्माक्षमत्वमेवं स्त्रीणां प्राग्विवाहात्कामचारः, परस्मात् श्रौतस्मार्तेष्वधिकारः।

एवं वा पदयोजना। विवाह एव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनम्। अनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते। किं तदुपनयनेन विवाहस्य साम्यं येनास्य तद्व्यपदेश अत आह **पतिसेवेत्यादि**॥६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनं तु न कार्यं तासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः। वैदिको वेदाधिगमार्थ उपनयनरूपः। धर्मातिदेशार्थं तदङ्गसंपादनोक्ता **पतिसेवेति**। यथा गुरुशुश्रूषा व्रतिनस्तेनैव प्रकारेण स्त्रिया पतिः शुश्रूष्यः। यथा चाप्रमादेनाग्न्युपचरणं तत्र यथा गृहार्थेषु गृहप्रयोजनेषु पाकादिष्वप्रमत्तया भाव्यमित्यर्थः। परिष्क्रिया परिचर्या शूद्रस्य तु द्विजसेवैव गुरौ वास इति ग्राह्यम्॥६७॥

(३) **कुल्लूकः।** अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह **वैवाहिक** इति। विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः। पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः। गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या। तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति॥६७॥

(४) **राघवानन्दः।** वैवाहिको वक्ष्यमाणविवाहसंबन्धी संस्कारः उपनयनसंस्कारस्थानीयः। तेन तन्निवृत्तिः **वैदिकः** वेदमन्त्रकृतः 'विवाहस्तु समन्त्रक' इत्युक्तेः। तासां पतिसेवैव गुरुकुलवासतया विधीयते। अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्। करणे च स्तुतिस्मरणात्। एवं **गृहार्थो** गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपाग्निपरिचर्या॥६७॥

(५) **नन्दनः**। उपनयनान्तं तासां समन्त्रकं, तच्च विवाह एवेत्याह **वैवाहिक** इति। **संस्कार** उपनयनम्। **वैदिकः** समन्त्रकः। तत्र गुरुकुलवासोऽग्निकार्यं चोत्तरार्धेनोक्तम्। **गृहार्थः** गृहकार्यम्। **अग्निपरिक्रिया**ऽग्निपरिचर्या। विवाहस्योपनयनत्वप्रतिपादनं तत ऊर्ध्वं कामचारवादभक्षादिवर्जनार्थम्॥६७॥

(६) **रामचन्द्रः। स्त्रीणां संस्कारः** वैवाहिको विधिः **वैदिकः** वेदमन्त्रैः **स्मृतः**। स्त्रीधर्मानाह **पतिसेवा गुरौ वासः** गुरोः आचार्यस्य समीपे वासः कार्यः। **अग्नेः परिक्रिया** गृहार्थे पाकनिमित्तम् ।।६७।।

(**रामचन्द्रः।** अग्निहोत्रस्येति त्रिभिः। अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायंकाले उद्वासं वैदिकं अग्निकर्म प्रतिदिनं पत्न्या कार्यम् ।।१।।)

(७) **मणिरामः**। अनेन स्त्रीणामुपनयनमपि प्राप्तम्। तत्र विशेषमाह **वैवाहिको विधिरिति**। तथा च स्त्रीणां विवाहविधिरेव उपनयनाख्यः संस्कारः पतिसेवैव वेदाध्ययनरूपो गुरुकुले वासः। गृहकार्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपाग्निपरिचर्या। तस्माद्विवाहादेरुपनयनादिस्थाने विधानात् स्त्रीणामुपनयनादेर्निवृत्तिः ।।६७।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवमुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते आह **वैवाहिक इति**। **यद्विवाहविधानं** तदेवासां **वैदिकसंस्कारः** उपनयनस्थाने। **पतिसेवा** च गुरुशुश्रूषास्थाने, **गृहकृत्यं** चाग्निपरिचरणस्थाने ।।६७।।

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत।। ६८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकरणोपसंहारः—

एतावदुपनयनप्रकरणम्। अत्र यदुक्तं तत्सर्वमुपनयनार्थम्। "ननु केशान्तोऽप्येवं प्राप्नोति"। न। अतिवृत्ते उपनयने स्वकाले तस्य विधानात्। प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्यादन्यार्थता भवति। तथा च केशान्तः समावृत्तस्यापि कैश्चिदिष्यते।

उपनयने भव **औपनायनिकः**। उत्तरपदस्य दीर्घत्वम् पूर्ववत्। उत्पत्तिः मातापित्रोः सकाशाज्जन्म तां व्यनक्ति प्रकाशयति सगुणतां करोतीत्यु**त्पत्तिव्यञ्जकः**। जातोऽप्यजातसमोऽनुपनीतोऽधिकाराभावात्। अतोऽयं विधिरुत्पत्तिव्यञ्जकः। **पुण्य** इत्युक्तार्थः। उपनीतस्य येन **कर्मणा योगः** सम्बन्धोऽधिकारो, यत्तेनोपनीतेन कर्तव्यं, तदिदानीं वक्ष्यमाणं **निबोधत** ।।६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनसंबन्धः उत्पत्तेर्द्वितीयस्या द्विजत्वरूपाया **व्यञ्जको** जनकः **कर्मयोगमु**पनेयस्य कर्मणा संबन्धम् ।।६८।।

(३) **कुल्लूकः। एष इति। औपनायनिक** इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी कर्मकलाप **उक्तः**। उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो **व्यञ्जकः** ।।६८।।

(४) **राघवानन्दः।** वर्तिष्यमाणकर्मयोगं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति **एष** इति। **औपनायनिक** उपनयनसंबन्धी उपनयनपर्यन्तो वा उपनीतस्य येन **कर्मणा योगस्तं** उत्पत्तिव्यञ्जकः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः पुण्यस्तत्प्रदः ।।६८।।

(५) **नन्दनः । उत्पत्तिव्यञ्जको** मातापितृजन्मविशेषकः उपनयनस्य संस्कारान्तरेभ्यः प्रधानसंस्कारत्वं प्रतिपादितं **पुण्य** इति **कर्मयोगं** कर्माभ्यासं शौचाचारादिषु कौशलम् अत्रापि द्विजातीनामित्यनुकर्षः कर्मयोग्यमिति च पठन्ति ।।६८।।

(६) **रामचन्द्रः** । अतः **कर्मयोगं निबोधत** ।।६८।।

(७) **मणिरामः । उत्पत्तिव्यञ्जकः** । द्वितीयजन्मव्यंजकः ।।६८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एष इति** । एष द्विजातीनामुपनयनभवो विधिरुक्तः **उत्पत्तेर्व्यञ्जकः** प्रकाशकः जातस्याप्यनुपनीतस्याज्ञा(ज्ञा)तसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात् **पुण्यः** । इदानीमुपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धः तच्छृणुत ।।६८।।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ।।६९।।

(१) **मेधातिथिः । शिक्षयेद्व्युत्पादयेच्छौचमादितः । आदित इति** वचनेनाचारादिभ्यः प्रागुपदेशः शौचस्य नेष्यते, किं तर्ह्यनियतक्रमकाः परस्परमेते । केवलमुपनयनानन्तरं व्रतादेशनं वक्ष्यति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाध्ययनम् । अतोऽग्नीन्धनसन्ध्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृते व्रतादेशे मन्त्रोच्चारणमप्राप्तं विधीयेत । शौचं चानियतकालं, तदवश्यं तदहरेवोपदेष्टव्यम् । एवमाचारोऽपि । अत इदमादित इति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतां शौचस्य विधत्ते । **शौचम्**—'एका लिङ्गे' (अ. ५ श्लो. १३६) इत्याद्याचमनान्तम् ।

आचारो गुर्वादीनां प्रत्युत्थानासनदानाभिवादनादि । **अग्निकार्यं** अग्न्याधानकार्यं समित्समिन्धनम् ।

सन्ध्यायामादित्यस्योपासनं तत्स्वरूपभावनं **सन्ध्याया उपासनम्** । एवं वा 'पूर्वां सन्ध्यामित्यादि' (अग्रे १०१ श्लो.) । एष व्रतधर्मः ।।६९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । शौचं** मृज्जलपरिमाणनियमादिविशिष्टं **आदितः** पूर्वं **आचारं** अभिवादनादि **अग्निकार्यं** समिदाधानं **सन्ध्योपासनं** सन्ध्यात्रयस्याचरणम् ।।६९।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह **उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय** प्रथमम् 'एका लिङ्गे गुदे तिस्र' (अ. ५ । १३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं **शौचं** स्नानाचमनाद्या**चारमग्नौ** सायंप्रातः समिध्दोमानुष्ठानं समन्त्रक**सन्ध्योपासन**विधिं च शिक्षयेत् ।।६९।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ गुरुशिक्षणीयमाह **उपनीयेति । शिष्यमिति** लिङ्गसङ्ख्ये अविवक्षिते 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिश्रुते'र्जातिवत्पशुमालभेते'तिवत्

विधेयगतत्वात् पूर्वप्राप्तेरेकवाक्योपात्तत्वाच्च । अतो वक्ष्यति 'अध्येष्यमाण' (अ. २ । ६०) इत्येकवचनान्तं **शौचं** वक्ष्यते 'एका लिङ्गे' इत्यादिभिः। **अग्निकार्यं** अग्नौ सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानम् ।।६९।।

(५) नन्दनः । शौचं हस्तपादादिप्रक्षालनम् । **आचार**माचमनादिकम् ।।६९।।

(७) मणिरामः । इदानीं गुरुरुपनयनं कृत्वा यच्छिक्षयति तदाह—**उपनीय गुरुरिति । शौचं** 'एका लिङ्गे गुदे तिस्र' इत्यादि । आचारं स्नानाचमनादि। अग्निकार्यं सायंप्रातः समिद्धोमरूपम् ।।६९।।

(८) गोविन्दराजः। उपनीयेति । गुरुः शिष्योपनयनं कृत्वा **आदौ** प्रथमत एव **शौचं शिक्षयेत्** । अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारात् । तत **आचारं** प्रत्युत्थानादि, **अग्निकार्यं** च सायंप्रातरग्निप्रक्षेपादि **सान्ध्यकर्मानुष्ठानं** च शिक्षयेत् ।।६९।।

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ।। ७० ।।

(१) मेधातिथिः । अध्ययनधर्मानिदानीमाह—

प्रत्यासन्ने भविष्यति लृडयं द्रष्टव्यः । अध्ययने प्रवर्तमानः अध्ययनमारभमाणः अध्येतुमिच्छन्निति यावत् ।

उदङ्मुखोऽध्याप्यः । गौतमीये तु "प्राङ्मुखो वा शिष्यः प्रत्यङ्मुख आचार्य" इति (अ. १ सू. ५५) ।

आचान्तो यथाशास्त्रमिति । प्रागुक्तमाचमनविधिं स्मारयति ।

ब्रह्माञ्जलिः कृतो येनेति । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । 'ब्रह्माञ्जलिकृदि'ति वा पाठः ।

लघुवासा धौतवासाः । प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतो लघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते । अथवाऽयं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याक्षेपे ताड्यमानो न प्रहारं वेदयेत्ततश्च न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्ज्वादिना ताड्यमानो महतीं बालो वेदनामनुभवेत् । अतो दृष्टार्थं लघुवासस्त्वम् ।

जितानि नियमितानीन्द्रियाण्युभयान्यपि येन स **जितेन्द्रियः** । न इतस्ततो वीक्षेत, यत्किञ्चिन्न शृणुयादध्ययनेऽवहितो भवेदित्युक्तं भवति ।।७०।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखः शिष्यः प्राङ्मुखेनाध्याप्यो, **ब्रह्माञ्जलिकृतः** कृतब्रह्माञ्जलिः लघुवासाः स्वल्पवासाः जितेन्द्रियोऽनन्यमनाः ।।७०।।

(३) **कुल्लूकः** । **अध्येष्यमाण इति** । अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो **यथाशास्त्रं** कृताचमन **उत्तराभिमुखः** कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा **अध्याप्यः** प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वेति गोतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । **ब्रह्माञ्जलिकृत** इति वाहिताग्न्यादिष्वित्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥७०॥

(४) **राघवानन्दः** । शिष्यस्य वेदग्रहणनियममाह **अध्येष्यमाण इति** त्रिभिः । **लघुवासा** गुरुतो लघुवासाः पवित्रवासा वा एवंविध एवाध्याप्यः ॥७०॥

(५) **नन्दनः** । अथाध्ययननियमानाह **अध्येष्यमाणमिति** । **यथाशास्त्रमाचान्तः** प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः । **अध्याप्यो** गुरुणा ब्रह्मचारी लघुवासा अनुल्बणवस्त्रः । **ब्रह्माञ्जलिकृतः** कृतब्रह्माञ्जलिः ॥७०॥

(६) **रामचन्द्रः** । पूर्वं **आचान्तः यथाशास्त्रं** यथावेदं उदङ्मुख अध्येष्यमाणः शिष्यः ब्रह्माञ्जलिकृतः सन् अध्याप्यः ॥७०॥

(७) **मणिरामः** । **लघुवासः** पवित्रवस्त्रः ॥७०॥

(८) **गोविन्दराजः** । **अध्येष्यमाण इति** । प्रत्यासन्नाध्ययनः शिष्यः कृतशास्त्रचोदितेतिकर्तव्यतायुक्ता**चमनः** **कृत**वक्ष्यमाण**ब्रह्माञ्जलिः** अस्थूल**वसनः** सन् **जितेन्द्रियः उदङ्मुखोऽध्याप्यः** ॥७०॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥७१॥

(१) **मेधातिथिः** । **ब्रह्म**शब्दोऽयमनेकार्थोऽप्यध्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्या**रम्भे** । निमित्तसप्तम्येषा । अध्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽध्ययनक्रिया, तस्यायमारम्भः, प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य । तत्रेदं पादग्रहणम् । वेदस्य तु यान्याद्याक्षराणि 'अग्निमीळे' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' इति न सोऽत्रारम्भ उच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः सम्भावितः, निरर्थत्वात् । कादाचित्कं हि निमित्तं भवति । तेनैतदुक्तं भवति —वेदाध्ययनमारिप्समानो गुरोः पादसङ्ग्रहणं कुर्यात्कृत्वा ततः स्वाध्यायाक्षराण्युच्चारयेन्न पुनः प्रवृत्ताध्ययनक्रियः पादौ गृह्णीयात् ।

"ननु चाद्यक्रियाक्षण आरम्भः, स च निमित्तम् । विद्यमानस्य च निमित्तत्वं युक्तं जीवनस्येव । अत्र गेहदाहाद्यतीतमपि निमित्तं तत्र तथैव श्रवणम् । तस्मात्सहप्रयोग एवाध्ययनपादोपसङ्ग्रहणयोर्युक्तः" ।

उच्यते । अध्यापनाध्यवसाय 'आरम्भ' उच्यते, नाद्यः क्रियाक्षणः । यदैव गुरुरधीष्वेत्याह तदैवाध्यवस्यति माणवकः । अतस्तदनन्तरं पादोपग्रहः । उपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत् । यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तं सभाजयति वाचा

'ननु त्वया वयमस्मात्पापान्मोचिता' इति। अनक्षरा चेयमध्येषणा 'उपसन्नोऽस्म्यध्ययनायेति'। न हि गुरुरुपरोध्योऽध्यापयेति। केवलमुपसदनमस्य कर्तव्यं सम्बोधार्थमवसरोऽध्ययनस्येति। अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणम्। अपि च **संहत्य हस्तावध्येतव्य**मित्युच्यते। तत्राधीयानः पादोपसङ्ग्रहणविधिमतिक्रमेत।

अवसानं समाप्तिरध्ययनादुपरमः। यद्यपि ब्रह्मशब्द आरम्भे गुणभूतस्तथाप्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद् ब्रह्मपदेनैव सम्बन्धः प्रतीयते, अन्यस्याश्रुतत्वात्।

सदाग्रहणमन्वहं भाविप्रयोगारम्भावसानयोरेव विधिर्यथा स्यादितरथा य एव व्रतादेशानन्तरो मुख्यप्रारम्भः तत्रैव स्यात्। यथाऽन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासारम्भे चोदिता य एवाधानानन्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भः तत्रैव भवति, न मासिकप्रयोगारम्भे।

प्रातरारभ्य यावदाह्निकं न निवृत्तं प्रपाठकद्वयमात्रपरिमाणं, तावदेकैव साऽध्ययनक्रियेति। अन्तरा कथञ्चिद्विच्छेदेऽपि पुनः प्रवृत्तौ नारम्भशब्दवाच्यताऽस्तीति, न पुनः पादोपसदनं क्रियते। स्मृत्यन्तरे च पठ्यते "पादोपग्रहणं गुरोः प्रातरन्वहमिति"।

संहत्य—संलग्नौ संश्लिष्टौ परस्परं कृत्वाऽ**ध्येयम्**। कच्छप इव यः संनिवेशो हस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यः। **स हि ब्रह्माञ्जलिः**। पदार्थकथनमेतत् ॥७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सदा प्रत्यहं संहत्य हस्तौ** हस्ततले संमील्य ॥७१॥

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्मारम्भेऽवसाने चेति**। वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यं **हस्तौ संहत्य** संश्लिष्टौ कृत्वाऽ**ध्येतव्यं** स एव 'ब्रह्माञ्जलिः स्मृत' इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥७१॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **ब्रह्मेति**। ब्रह्मारम्भे वेदस्याध्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृत इत्युक्तं तल्लक्षणमाह **संहत्येति**। अञ्जलिरत्र कदलीपुष्पाकारः ॥७१॥

(५) **नन्दनः**। ब्रह्माञ्जलिं वक्ष्यति **ब्रह्मारम्भ** इति। **सदा** अहरहः **ग्राह्यौ** ब्रह्मचारिणा ॥७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मारम्भे** वेदारम्भे तथा **वेदावसाने** गुरोः पादौ ग्राह्यौ भवतः। हस्तौ संहत्य संयोज्य अध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥७१॥

(७) **मणिरामः**। **ब्रह्मारम्भे** वेदारम्भे **हस्तौ संहत्य** संश्लिष्टौ कृत्वा ॥७१॥

(८) **गोविन्दराजः । ब्रह्मारम्भ इति ।** अन्वाहिकवेदपाठारम्भान्त**तयोः सदा** अहरहः **गुरोः पादोपसंग्रहणकं** कर्तव्यम् । **संहतौ** च कच्छपके इति प्रसिद्ध-सन्निवेशेन हस्तौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । यस्मात् **स ब्रह्माञ्जलि**शब्देनोच्यत इत्य**र्षिभिः स्मृतः** इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ।।७१।।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।।७२।।

(१) **मेधातिथिः** । यदुपसङ्ग्रहणं पूर्वश्लोके गुरोरुक्तं **तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यम्** ।

कीदृशः पुनः पाण्योर्व्यत्यासः कर्तव्य इत्यत आह । **सव्येन** हस्तेन **सव्यः** पादः **स्प्रष्टव्यः** स्पर्शः कर्तव्यो, न तु चिरं निपीड्यासितव्यम् । एष च व्यत्यासो युगपदितरेतरदिक्सञ्चारेण हस्तयोर्भवति । अग्रतः स्थितेन सम्मुखेन **गुरोरुपसङ्ग्रहणं** कर्तव्यम् । तत्र वामो दक्षिणमार्गं नीयते, दक्षिणो वाममित्येवं **सव्येन सव्यः** स्पृष्टो भवति, **दक्षिणेन च दक्षिण** इत्येष पाणिव्यत्यासः ।

अन्ये तु 'विन्यस्तपाणिने'ति पठन्ति । स्पर्शादेव च विन्यासे सिद्धे नाग्नितप्तायःपिण्डस्पर्शनवद्दाहभयादङ्गुल्यग्रमात्रेण स्पर्शनं कर्तव्यमपि तु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ । पीडनं तु पीडाकरं निषिद्धमिति वर्णयन्ति ।।७२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उपसंग्रहणप्रकारमाह **व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तौ** दक्षिणोत्तरौ स्वस्तिकाकारेण संहतौ **पाणी** यस्य । एवं चार्थादाभिमुख्येनाभिवादने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः प्राप्तः, तथापि यत्र पर्यङ्कबन्धादिवशात् व्यत्यस्तपाद एवास्ते गुरुः, तत्र पाणिव्यत्यासो न कार्यः । तथा सन्ध्यायामात्माभिवादने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः स्पर्शार्थत्वात् व्यत्यासस्य इत्येतदर्थं सव्येन सव्य इत्युक्तम् ।।७२।।

(३) **कुल्लूकः । व्यत्यस्तपाणिनेति** । पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह **सव्येन** पाणिना **सव्यः** पादो **दक्षिणेन** पाणिना **दक्षिण**: पादः गुरोः स्प्रष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह **पैठिनसिः**–'उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् ।' दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वाऽयं शिष्टसमाचारात् ।।७२।।

(४) **राघवानन्दः** । गुरोः पादौ ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह **व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणं** पादयोरिति शेषः । एतद्व्यनक्ति**सव्येनेति । सव्येन** स्वस्य वामहस्तेन

सव्यो गुरोः पादः एवमुत्तरत्र नायं क्रमः। तथा च पैठीनसिः। 'उत्तानाभ्यां दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन पादावभिवादये'दिति ।।७२।।

(५) **नन्दनः**। कथं ग्राह्यौ पादावित्यपेक्षायामाह **व्यत्यस्तेति** । उपसंग्रहणं गुरुपादस्पर्शः। अस्य व्याख्यानमुत्तरार्धम् । **सव्येन** पाणिना **सव्यः** पादः स्प्रष्टव्यः ।।७२।।

(६) **रामचन्द्रः**। ।।७२।।

(७) **मणिरामः**। पादोपसङ्ग्रहणप्रकारमाह **व्यत्यस्तपाणिनेति**। व्यत्यासस्वरूपमाह **सव्येनेति**। पादयोः स्पर्शनं चोत्तानहस्ताभ्यां कार्यम्। 'उत्तानाभ्यां हस्ताभ्या'मिति **पैठीनसि**वचनात् ।।७२।।

(८) **गोविन्दराजः**। कथं पुनः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह **व्यत्यस्तपाणिनेति**। इतरेतरदिगर्पितहस्तेन **गुरोः पादोपसर्पणं** कर्तव्यम्। **वामेन** च हस्तेन **वामपादः** स्पर्शनीयः **दक्षिणेन** तु दक्षिणः ।।७२।।

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।।७३।।

(१) **मेधातिथिः**। **अध्येष्यमाण**मित्यादीनि प्राग्व्याख्यातानि पदानि। गुरोरयं नियोगः। गुरोर्यदा माणवकोऽध्यापयितुमभिलषितस्तदा **अधीष्व भो इत्या**मन्त्रयितव्यः। अनामन्त्रितेन न गुरुः खेदयितव्य 'उपदिशानुवाकमिति'। उक्तं च "आहूतश्चाप्यधीयीतेति"।

विरामोऽस्त्विवत्येतं शब्दं समुच्चार्यारभेत् निवर्तेत। कः? गुरुरेव, प्रथमान्तनिर्देशात्। अथवा गुरुणोत्सृष्टो निवर्तेत, न स्वेच्छया। एवं चेदं व्याख्यायते, 'यदा गुरुर्विरामोऽस्त्विति ब्रूयात्तदा विरमेद्ब्रह्मचारी।'

अन्ये त्वध्येतृमात्रस्य—शिष्याणामुपाध्यायस्य च—उपरमणकाले धर्ममिममिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरम्। "स्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले प्रदेशिन्या पृथिवीमालभ्य स्वस्तीति यजुर्ब्रूयाद्विस्पष्टामिति सामसु, विरामः परमास्वृक्षु, आरमस्त्वथर्वसु।"

अतन्द्रितः अनलसः। तन्द्राऽऽलस्यम्। तद्योगात्पुरुषस्तन्द्रित इत्युच्यते। त्यक्त्वाऽऽलस्यमतन्द्रितः। अनुवादश्चायम्। नात्र तन्द्रा श्रमः। न त्वियमाशंका कर्तव्या "य अतंद्रितस्तस्यायं विधिः, आलस्यवतस्त्वन्यः" ।।७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्ययनार्थं शिष्यो गुरुमधीष्वेति ब्रूयात्। स्वाध्यायान्ते विरामोऽस्त्विति ब्रूयात्। अत्र पाठे अधीष्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थं शिष्येण गुरुं प्रति वाच्यम्। अध्येष्यमाणं तु गुरुरिति क्वचित्पाठः। तत्र गुरुणा तद्वाच्यम् ।।७३।।

(३) **कुल्लूकः । अध्येष्यमाणमिति** । अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदाऽनलसो गुरुरधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तेत ॥७३॥

(४) **राघवानन्दः** । गुरुशिष्ययोर्नियममाह **अध्येष्यमाणं** त्विति त्रिभिः । **अध्येष्यमाणं** शिष्यं **अधीष्व भो** इति ब्रूयात्तथा विरामोऽस्त्वित्युक्ते **आरमेत्** निवर्तेताध्ययनात्, **शिष्य** इति शेषः ॥७३॥

(५) **नन्दनः** । **अधीष्वेति** प्रार्थनायां लकारः, विधेरत्रायुक्तत्वात् । **ब्रूयात्** ब्रह्मचारी ॥७३॥

(६) **रामचन्द्रः** । **अतन्द्रितः** गुरुः **अध्येष्यमाणं** शिष्यं भो शिष्य **अधीष्व** इति ब्रूयात् अन्यत्र क्रीडातः विरामः अस्तु इति वारयेत् ॥७३॥

(७) **मणिरामः । अध्येष्यमाणं** अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं, नित्यकाये सर्वदा, **अतन्द्रितः** आलस्यरहितः । **गुरुः** अधीष्व भो इति आदौ ब्रूयात् पाठान्ते विरामोऽस्त्वित्युक्त्वा विरमेदित्यर्थः ॥७३॥

(८) **गोविन्दराजः । अध्येष्यमाणमिति** । प्रत्यासन्नाध्ययनं शिष्यं अनलसो **गुरुः** सर्वकाल**मधीष्व भो इति ब्रूयात् । विरामोऽस्त्विति** चोक्त्वा अनन्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥७३॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन **ब्रह्मण आदावन्ते च प्रणवं कुर्यात्,** ब्रह्मविषयाया अध्ययनक्रियाया इति द्रष्टव्यम् ।

प्रणवशब्द ॐकारवचनः । तथा च वक्ष्यति **स्रवत्यनोङ्कृतमिति ।**

सर्वदाग्रहणमध्ययनविधिमात्रधर्मो यथा स्यादितरथा प्रकरणाद्ग्रहणार्थ एव ब्रह्मचारिणः स्यात् । अस्मिंस्तु सति योऽप्यविस्मरणार्थो, यच्च "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इति गृहस्थादीनां, तत्र सर्वत्र सिद्धं भवति । सन्ध्याजपादौ तु स्वशब्देन विधास्यति 'एतदक्षरमेतां चेति' । न चायं वेदधर्मो येन यत्र कुत्रचिद्वैदिकवाक्योच्चारणमारभेत तत्र प्राप्नुयात् । अतो होम-मन्त्रजप-शास्त्रानुवचन-याज्यादीनामारम्भे नास्ति प्रवणः, अन्यत्राप्युदाहरणार्थे वैदिकवाक्यव्याहारे । तस्मात्स्थितं प्राकारणिकस्वाध्यायाध्ययनविधिधमर्थि **सर्वदा**ग्रहणम् । प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थता तु नित्यकालग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धा ।

अस्यार्थवादः **स्रवत्यनोंकृतम्** । पूर्वं प्रारम्भे अनोङ्कृतं ब्रह्म स्रवति । ओमा कृतं ॐशब्देन संस्कृतम् । साधनं कृतेति समासः । अथवा ॐकृत उच्चारितो यस्मिन्ब्रह्मणि तदोंकृतं सुखादित्वात्परनिपातः । **परस्ताच्च** समाप्तौ । चकारेणानोंकृतमिति सम्बध्यते ।

स्रवति विशीर्यति इत्युभाभ्यामपि नैष्फल्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते । अधीतं ब्रह्म यस्मिन्कर्मणि विनियुज्येत तन्निष्फलं भवतीति निन्दार्थवादश्च । पाकार्थं निषिक्तस्याप्राप्तपाकक्षीरादेरवच्छिद्रिते भाजने य इतस्ततो विक्षेपः प्रक्षरणं तत् स्रवतीत्युच्यते । लब्धपाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यतां प्राप्तस्य यो विनाशः स विशरणम् ।।७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आदावन्ते** च **प्रणवं** कुर्यादुपादद्यात् । **सर्वदा** ब्रह्मयज्ञादावपि । **पूर्वं** प्राग्गृहीतं **स्रवति** नश्यति **परस्तात्** गृहीष्यमाणं विशीर्यते ग्रहणकाले एव सम्यक् न गृह्यते ।।७४।।

(३) **कुल्लूकः** । **ब्रह्मणः प्रणवमिति** । ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भेऽध्ययनसमाप्तौ चोङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्**स्रवति** शनैःशनैर्नश्यति यस्य **पुरस्तान्न** कृतस्तद्विशीर्यत्यवस्थितिमेव न लभते ।।७४।।

(४) **राघवानन्दः** । ॐकाराद्यन्तमध्ययनं नियमयति **ब्रह्मण इति** । ब्रह्मणो वेदस्य पूर्व**मनोंकृतं** ब्रह्म **स्रवति** च्यवते स्वरवर्णतः विशीर्यते । यदप्यधीतं तदपि विस्मृतं स्यादिति प्रणवोच्चारणेऽर्थवादः ।।७४।।

(५) **नन्दनः** । ब्रह्मणो वेदस्याध्येतव्यप्रदेशस्या**दावन्ते** च **सर्वदा** सदा आश्रमान्तरेऽपि **आद्यन्तयोरनोंकृतं** ब्रह्म । ब्रह्मगीतमदृष्टसाधनं परम् ।।७४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **ब्रह्मणः** वेदस्यारम्भे अध्ययनारम्भे **सदा प्रणवं कुर्यात्** । **अनोंकृतं पूर्वं** वेदः स्रवति ॐकारं उच्चरति **परस्ताद**ध्ययनात् पश्चादध्ययनाद्वेदः विशीर्यते विस्मरणं यातीत्यर्थः ।।७४।।

(७) **मणिरामः** । **ब्रह्मणो** वेदस्य **प्रणवं** ओंकारं उच्चारयेत् । तदकरणे दोषमाह **स्रवतीति** । **स्रवति** शनैःशनैः नश्यति । **विशीर्यति** । हृदये अवस्थितिमेव न लभत इत्यर्थः ।।७४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ब्रह्मण इति** । वेदपाठस्या**रम्भान्तयोः** ओंकारं सर्वदा ग्रहणार्थाध्यापनकालात् कालान्तरेऽपि कुर्यात् । यस्मात् यस्य ब्रह्मणः **पूर्वमनोंकृतः** तत् **स्रवति** गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति । **परस्ताच्च विशीर्यते** । यस्य न कृतः तद्विशीर्यते नैव गृह्यते ।।७४।।

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** कूलशब्दो दर्भाग्रवचनः । **तान्पर्युपासीनः** तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषूपविष्ट इत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासा'मिति (पा. सू. १।४।४६) स्था आ आसामित्याङा प्रश्लेषात्कर्मत्वम् । परि उप आ आसीन इति इहाप्याङा श्लिष्टनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । पर्युपशब्दावनर्थकौ ।

पवित्रैर्दर्भैरेव **पावितः** शुचित्वमापादितः । अघमर्षणादिस्तु मन्त्रो नेह पवित्रशब्देनोच्यते, ब्रह्मचारिणस्तदानीमनधीतत्वात्तेषाम् । न च दर्भाः स्वसत्तामात्रेण काञ्चित् क्रियामकुर्वतः पावने करणं भवन्तीति । अवान्तरव्यापारापेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्शनं प्रतीयते । आह च गौतमः । (अ. १ सू. ४९।५०) "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः । प्राक्कूलेष्वासनं च" ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः । मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः तस्यायामो निरोधः शरीरे धारणं, बहिर्निष्क्रमणनिषेधः, तस्य स्मृत्यन्तरे धारणकालस्य मानं समाम्नातम् । मन्त्रानुस्मरणं च । "प्रतिप्रणवसंयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" । वसिष्ठेन भगवता महाव्याहृतयोऽप्युक्ताः । मन्त्रावसान एव निरोधावधिः । अन्यस्यानाम्नातत्वात्सर्वस्मृतीनां चासति विरोध एकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम् ।

"नन्वेवमितरेतराश्रयः स्यात् कृतेषु प्राणायामेषु ओङ्कारो न कर्तव्यो, न चोङ्कारेण विना प्राणायामो निर्वर्तते" ।

नैष दोषः । त्रिर्जपेदिति प्राणायामेषु मानसव्यापारेणोङ्कारस्य स्मरणमुच्यते । न हि निरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणं सम्भवति । यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापारसाध्यो भवति । स्वाध्यायाध्ययने तु पुनरुच्चारणं विवक्षितम् । अध्ययनक्रियाया एवंरूपत्वाच्छब्दक्रियायां ह्ययं धातुः, श्रोत्रग्राह्यश्च शब्दो न केवलेन मनसा गृह्यते ।

न चायमोङ्कारधर्मो येनान्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणेऽपि प्रसज्येत । उक्तं च "स्वाध्यायारम्भे कर्तव्य" इति । ओङ्कारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वोमिति ब्रूम इत्यादिषु प्रसज्येत ।

गौतमेन तु पठितम् (अ. १ सू. ४९) — "प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा" इति । मात्राशब्देन चाविकृतस्य स्वरस्याकारादेर्यावान्कालः स उच्यते । तत्र विरोधात्स्मृत्यन्तरोक्तः कालो नास्ति, न च मन्त्रस्मरणं, तत्रानोङ्कारा अपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः ।

---

(७५) उपासीन=उदासीनः (च)

तत ॐकारमर्हति कर्तुमिति शेषः, यदाऽयं समुदाय एव रूढिरूपेण प्रणव-वचनः। यदा तु करणं कारः। ओमित्येतस्य 'कार' उच्चारण 'मोङ्कार'स्तदा नास्ति पदान्तरापेक्षा।

प्रणवशब्देन कर्तव्यतामुक्त्वाऽत्रोङ्कारमित्यनुवदत्यत एतावेकार्थौ। तथा च दर्शितम् ॥७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्राक्कूलानि** कूलमग्रं प्रागग्रेषु दर्भेषूपरि वेष्टयित्वा स्थितेष्वासीनः **पवित्रैर्दर्भैः पावितः**। यथा **गौतमः** प्राणोपस्पर्शनं दर्भैरिति। **प्राणा** इन्द्रियाणि प्राणदेशो हृदयं वा, प्राणायामैरिति प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति **गौतमः**। ॐकारं ब्रह्मण आदिभूतम् ॥७५॥

(३) **कुल्लूकः**। **प्राक्कूलानिति**। **प्राक्कूला**न्प्रागग्रान्दर्भानध्या**सीनः पवित्रैः** कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः 'प्राणायामास्त्रयःपञ्चदशमात्रा' इति **गौतमस्मरणात्**। पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतोऽकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा ततोऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥७५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **प्रागिति**। **प्राक्कूलान्** प्रागग्रान् कुशानिति शेषः। **पवित्रै**र्हस्तद्वयस्थितकुशैः ॥७५॥

(५) **नन्दनः**। **प्राक्कूलान्**कुशान्परि प्रागग्रेषु पवित्रैर्मन्त्रप्रोक्षणादिभिः। **ओङ्कारमोङ्का**रोच्चारमर्हति प्राप्नोति। एष विधिः प्रथमाध्ययनपरः 'सर्वदेति'वचनाभावात् ॥७५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **प्राक्कूलान्** कुशान् गृहीत्वा **गुरुं** पर्युपासीत **पवित्रैः कुशैः** पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतो भवेत् ओंकारोच्चारणार्थं सः **अर्हति** ॥७५॥

(७) **मणिरामः**। **प्राक्कूलान्** प्रागग्रान्। अर्थात् कुशान् पर्युपासीनः तादृशकुशोपरि स्थितः पवित्रैः पावितः, अर्थात् करद्वयस्थैः कुशैः पवित्रीकृतः। एवं भूत्वा प्राणायामं कृत्वा पूतः सन् ओंकारमुच्चार्य वेदाध्ययनं कुर्यादित्यर्थः ॥७५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्राक्कूलानिति**। "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः प्राक्कूलेष्वासनं चे"ति गौतमस्मरणात् **प्रागग्रेषु च दर्भेष्वासीनः**, अतएव च **पवित्रैर्दर्भैरे**व प्राणस्थानात् हृदयस्पृष्टैः पवित्रीकृतः प्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैः "त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्रा" इति गौतमोक्तप्राणायामैः **पवित्रीकृतः** ततः ओंकारं पूर्वोक्तं कर्तुं योग्यो भवति ॥७५॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वस्य विधेरर्थवादः । अक्षरत्रयसमाहाररूप ॐकारस्तत्रैकैकस्य उत्पत्तिमाह । **वेदत्रयात्** त्रिभ्यो वेदेभ्यः **निरदुहद्** उद्धृतवान्यथा दध्नो घृतमुद्ध्रियते । न केवलमक्षरत्रयं यावदिदम् अपरं **भूर्भुवः स्वरिति** ॥७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रणवस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायां व्याहृतिगायत्र्योः स्तुतिस्तयोरप्यादौ जपार्था ॐकारमात्रजपस्तु प्रागुक्तस्तादसंभवे निरदुहदुद्धृतवान् इतीति । इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूर्भुवःस्वरित्येवं प्रकारा व्याहृतयः संगृहीताः ॥७६॥

(३) **कुल्लूकः** । **अकारं चेति** । 'एतदक्षरमेतां चे'ति (अ. २. ७८) वक्ष्यति तस्यायं शेषः । **अकारमुकारं मकारं च** प्रणवावयवभूतं ब्रह्म **वेदत्रयादृ**ग्यजुःसामलक्षणा**द्भूर्भुवः स्वरिति** व्याहृतित्रयं च क्रमेण **निरदुहदु**द्धृतवान् ॥७६॥

(४) **राघवानन्दः** । प्राणायामपूतस्यैव प्रणवोच्चारणाधिकार इत्युक्तेस्तदङ्गगायत्रीप्रणवव्याहृतिसंयुक्तं ज्ञापयन् आदौ प्रणवस्य वेदत्रयसारतामाह—**अकारं चेति** द्वाभ्यां । **वेदत्रयात्** ऋग्यजुःसामभ्यः **निरदुहत्** उद्धृतवान् दध्न इव नवनीतम् ॥७६॥

(५) **नन्दनः** । वेदग्रहणारम्भे व्याहृतित्रयसावित्र्योरपि प्रयोज्यतां श्लोकद्वयेनाह **अकारमिति** । **निरदुहन्नि**श्चकर्ष । अस्यानन्तरं द्वितीयस्येति करणस्यान्वयः । पश्चात् **भूर्भुवः स्वरिति** चेत्यन्वयः । ततोऽयमर्थः— इति एवं यथाऽकारादीन्वर्णान्निरदुहदेवं भूर्भुवः स्वरिति च निरदुहदिति ॥७६॥

(६) **रामचन्द्रः** । **प्रजापतिः अकारं** ऋग्वेदाद**दूदुहत्** । **उकारं** च यजुर्वेदाददूदुहत् । **मकारं** सामवेदाद**दूदुहत्** । ऋग्वेदाद्भूः अदूदुहत् । यजुर्वेदात् भुवः । सामतः स्वरिति अदूदुहत् । तिस्रः व्याहृतयः भवन्ति ॥७६॥

(७) **मणिरामः** । **निरदुहत्** उद्धृतवान् ॥७६॥

(८) **गोविन्दराजः** । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादित्यस्यार्थवादमाह **अकारमिति** । **त्रिभ्य इति** अकारोकारमकारात्मकः किलोंकारः । एतच्चाक्षरत्रयं **वेदत्रयात्** सारभूतं **प्रजापतिरु**द्धृतवान् । तथा **भूर्भुवः स्वरित्येत**श्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवान् इदं(त्थं) **चेयं** व्याहृतिस्तुतिः । अध्ययनकाले तद्विधानार्था अत्राकस्मात् स्तुतिर्वर्तत इति प्रयोजनात् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितृदेवताकाया **ऋचः** पादं पादं यथाक्रमं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययमपि अध्ययनकाल(:) विध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ॥७६–७७॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥७७॥

(१) **मेधातिथिः**। अयं "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्येतस्याः गायत्र्या उत्पत्त्यर्थवादो विधानार्थः । पूर्वश्लोके चार्थवादादेव व्याहृतीनामपि विधानम् । क्रमस्तु पाठावगम्यः । वक्ष्यति च––"एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम्" इति ।

अदूदुहदुद्धृतवानिति । यद्यपि **तदित्ये**तत्प्रतीकेन 'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति वा शक्यते लक्षयितुम् । न तु सा त्रिपदेति । त्रिपदा च ग्राह्या । त्रिपदा चैव सावित्रीति ।

कश्यपादयोऽपि प्रजापतयः सन्त्यतो विशिनष्टि **परमेष्ठीति** । हिरण्यगर्भः । स हि परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे स्थितः । आदरातिशयार्थं चैतत्सावित्र्याः । साक्षात्किलेयं सर्वमुख्येन प्रजापतिना **वेदेभ्यः** समुद्धृतेति ॥७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अदूदुहत्** सारप्राप्त्यर्थमाकृष्टवान् । **सावित्र्याः** सावित्रीति निरुपपदेन पठनरूढा तत्सवितुर्वरेण्यमिति गृह्यते । न तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादयः ॥७७॥

(३) **कुल्लूकः** । **त्रिभ्य एवेति** । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्य**स्तदित्यृच** इति प्रतीकेनानूदितायाः **सावित्र्याः पादं पादमिति** त्रीन्पादान् ब्रह्माऽऽचकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥७७॥

(४) **राघवानन्दः** । तेभ्यो गायत्र्यास्त्रीन्पादानदूदुहदित्याह **त्रिभ्य इति** । **तदित्यृचः** तत्सवितुरित्याद्या या ऋचः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः "आपो ज्योति"रित्यादिशिरोऽपि ज्ञेयम् । "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" (अ. ना. ११) इति श्रुतेः । "गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकां । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम" इति(अ. १ श्लो. २३)याज्ञवल्क्योक्तेश्च॥ गायत्रीत्युपलक्षणं त्रिष्टुब्जगत्योः । "संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यःश्लेषगायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण" इति श्रुतेः । त्रिष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीमिति । त्रिष्टुभं क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छंदस्कां, तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगतीछन्दस्काम् । सवितृदेवत्यां रुक्मपाशविमोचने उखासंभरणे विनियुक्तां विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः । प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे विनाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ॥ इत्येतामृचं प्रब्रूयात् । बृहस्पतिदृष्टसवितृदेवत्यां देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्यः स्वदातिनः स्वाहा जपे त्वाज्यविनियुक्ताम् ॥७७॥

(५) **नन्दनः**। **तदिति** तत्सवितुरिति **सावित्र्याः** सवितृदैवत्याथा **ऋचो-ऽदूदुहदधुक्षत्**। तस्माद्वेदत्रयसारत्वाद्व्याहृतित्रयसावित्र्यौ वेदारम्भे प्रयोज्येति ॥७७॥

(६) **रामचन्द्रः**। तस्मात् कारणात् अस्याः सावित्र्याः ऋचः इति निश्चितं **त्रिभ्य एव वेदेभ्यः पादं पादं अदुहत्** ॥७७॥

(७) **मणिरामः**। **तदित्यृच इति** प्रतीकेनानूदितायाः **सावित्र्याः पादं पादं** त्रीन् पादान् ॥७७॥

(८) **गोविन्दराजः** ॥७७॥

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥७८॥

(१) **मेधातिथिः**। सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणे वाक्यात्सन्ध्याजप-विधिरयम्। तत्र गायत्र्या अनुवादः प्रणवव्याहृतीनामप्राप्तविधिः।

अत्र कश्चिदाह। "नायं सन्ध्याविधिरप्रकरणात्। विधिर्हि भवन्ब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात्। न च तस्य सम्भवति। इह हि **वेदविदित्युच्यते**। न च तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदवित्त्वमस्ति। अपि च फलमत्र श्रूयते **वेदपुण्येन युज्यते**। नित्यश्च सन्ध्योपासनविधिः न फलार्थः। न चैतद्विद्मः किमिदं वेदपुण्यं नाम फलं, येन योगो-ऽयं जप उच्यते। यदि तावद्वेदाध्ययनात्पुण्यमभिप्रेतं तदवाप्तिर्वेदपुण्येन 'योगो'-ऽभिप्रेतस्तत्र यस्तावदयं प्रकृतः स्वाध्यायविधिस्तस्य नार्थावबोधादृते किञ्चित्फल-मस्त्यश्रुतत्वात् दृष्टत्वाच्चार्थावबोधस्य कल्पनाऽपि नास्ति। यश्च गृहस्थादीनां विधिः "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इति सोऽपि नित्य एव। यत्तत्र फलश्रवणं 'पयो दधि घृतं मधु' इति सोऽर्थवाद एव। तस्मान्नायं विधिः। विधौ हि सर्वमेतद्विवक्षि-तव्यम्। यदा त्वयमर्थवादस्तदा 'जपन्नि'ति प्रकृतमध्ययनमुच्यते, 'वेदपुण्येने'-त्येतदपि यथाकथञ्चिन्नीयते"।

अत्रोच्यते। वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इत्युक्तमेव। यत एव वेदवित्पदं सन्ध्या-पदं च न प्रकृतविषयतयाऽन्वेति, तत एवान्यत्रायं विधिः। सन्ध्ययोरेतत्त्रयं जपेदि-त्येतावान्विधिः। वेदवित्पदमनुवदिष्यते। गृहस्थादीनां वेदवित्त्वस्य सम्भवात्। "ब्रह्मचारिणो वेदवित्त्वं न सम्भवतीति" चेत् किं तदीयेन सम्भवेन। यथाप्राप्तानु-वादे हि सर्वाश्रमिणामधिकारः। कर्तृविशेषणे हि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणो नाधि-कारः स्यात्। "कथं पुनरस्यानुवादः"। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। विधौ सन्ध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतयस्तावदप्राप्तास्तत्र विधातव्याः। तत्र यद्यपरं वेदविदिति विधी-यते तदा वाक्यभेदः स्यात्। प्राप्ते हि कर्मणि नानेकार्थविधानं सम्भवति। प्रणव-

व्याहृतीनां तु नानुवादः सम्भवति। तेनायमत्र वाक्यार्थः 'सन्ध्ययोर्यत्सावित्रीं जपेदित्युक्तं तत्रायमपरो गुणः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां तां जपेत्'। विप्रग्रहणं च तदा प्रदर्शनार्थमेव।

यदप्युक्तं—"फलमत्र श्रूयते नित्यश्च विधिः सन्ध्यायाः"। को नामायं विरोधः? नित्य एव तस्मिन्गुणे कामो भविष्यति। प्रणवव्याहृतिगुणकात्तस्मादिदं फलमिति। यथा गोदोहनप्रणयनकादग्निहोत्रात्पशवः फलम् "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इति। वाक्यसामर्थ्येनाध्याह्रत्यैतदुक्तं, न त्वयं काम्यो विधिः। स्मृत्यन्तरे हि नित्य एवायं विधिः स्पष्ट एवोक्तो "गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेत् व्याहृतिपूर्विकाम्" इति। फलानवगमो भवतैवोक्तः। अयं ह्यर्थो **वेदपुण्येनेति**। 'वेदे यत्सन्ध्योपासनात्पुण्यमुक्तं तेन त्रिकमेतज्जपन्युज्यते, न केवलं गायत्रीम्'। पुण्यं च धर्मः, वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृत्युक्तमपि वेदपुण्यतया व्यपदिश्यते, वेदस्य पुण्यं 'वेदपुण्यम्'। किं च वेदस्य पुण्यम्। यत्तेन प्रतिपाद्यते। पठ्यमानाद्वेदाद्यज्जायते तदपि शक्यते तयेति वक्तुम्, किंत्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव युक्तं व्यपदेष्टुं नोत्पाद्यम्। यागादयो धर्ममुत्पादयन्ति, प्रतिपादकस्तु वेद एव।

येऽप्यन्त्यस्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः "यदुक्तं 'नित्यः स्वाध्याय' इति तत्र सन्ध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्था भवन्तीति" —— तदप्यसत्। एवं सति तेन विधिना विकल्पेत। तत्र च पाक्षिको नित्यस्वाध्यायताया बाधः स्यात्। न चाबाधे सम्भवति बाधोऽभ्युपगन्तव्यः।

एतदक्षरमित्योङ्कारस्य प्रतिनिर्देशः। "ननु च नैतदेकमक्षरम्। द्वे वा त्रीणि वा"। उच्यते। अक्षरशब्देन केवलं स्वर उच्यते, व्यञ्जनसंयोगश्च। तत्रेह यादृशः प्रकृतः तादृशस्याभिधानम्। **एतां च** "तत्सवितुर्वरेण्यमिति" सावित्रीम्। व्याहृतयः पूर्वाः यस्यास्तां **व्याहृतिपूर्विकाम्**। तिस्रः प्रकृता एव ता व्याहृतयो गृह्यन्ते, प्रकृतपरत्वादस्य, न सप्त सत्यान्ताः ।।७८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसंगादन्यदप्येतैः कार्यमाह **एतदिति**। **वेदविदिति** वेदाध्ययनवान्। ननु "गायत्रीमात्रसारोऽपी"ति श्रुतिदर्शनादनधीतवेदोऽपि, **वेदपुण्येन** कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन ।।७८।।

(३) **कुल्लूकः**। यत एवमत **एतदक्षरमिति**। **एतदक्षरमो**ङ्काररूप**मेतां** च त्रिपदां सावित्रीं **व्याहृतित्रयपूर्विकां** सन्ध्याकाले **जपन्वेदज्ञो** विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति। अतः सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ।।७८।।

(४) **राघवानन्दः** । संप्रत्यस्या जपार्थमानुपूर्वीं प्रदर्शयति **एतदिति** । एतदक्षरं ओंकाराक्षरं एतां तत्सवितुरित्यादिप्रचोदयादित्यन्तां भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः प्रणवात्परस्मिन्पूर्वे च व्याहृतयो यस्याः तदित्यादिकायाः तामित्यर्थः । वेदपुण्येन वेदत्रयाध्ययनजतुल्यपुण्येन ।।७८।।

(५) **नन्दनः** । अथ प्रणवव्याहृतिसावित्रीणां माहात्म्यं प्रसङ्गादाह **एतदिति** । अक्षरं प्रणवम् । एतां सावित्रीम् । विप्रशब्दोऽत्र क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः । वेदविद्वेदविदः पुण्येन युज्यते वेदत्रयार्थविदो वेदत्रयजापिनश्च यत्फलं तल्लभत इत्यर्थः ।।७८।।

(६) **रामचन्द्रः** । एतदक्षरमोंकारं एतां त्रिपदीं व्याहृतिपूर्विकां सन्ध्ययोर्जपन् तदा वेदपुण्येन वेदाध्ययनजन्यपुण्येन युज्यते ।।७८।।

(७) **मणिरामः** । गायत्रीजपे फलमाह **एतदिति** । एतदक्षरं ओंकाररूपं, एतां च त्रिपदां सावित्रीं वेद, पुण्येन वेदत्रयाध्ययनपुण्येन ।।७८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतत्** ओंकाराख्यमक्षरं एतां च सावित्रीं भूर्भुवस्वरित्येतद्व्याहृतिपूर्विकां वेदार्थज्ञो विप्रः सन्ध्ययोर्जपन् समस्तवेदपुण्येन संबध्यते इति विद्वान् ब्राह्मणः सन्ध्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ।।८७।।

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाऽहिर्विमुच्यते ।।७९।।

(१) **मेधातिथिः** । **बहिरि**त्यनावृतो देश उच्यते । तेनैतदुक्तं भवति, ग्रामनगराभ्यां बहिररण्यनदीपुलिनादौ । सहस्रवारान् **अभ्यस्य** आवर्त्य । "ननु कृत्वसुचोऽप्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते, अभ्यस्येत्यनेनापि । तत्र पौनरुक्त्यम्" । सामान्यविशेषभावाददोषः । **अभ्यस्ये**त्यनेन सामान्यतोऽभ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां **सहस्रकृत्वे**ति । न च कृत्वसुजन्तादेवोभयावगतिस्तस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात् । न हि देवदत्तः पञ्चकृत्वोऽह्न इत्युक्ते यावद्भुङ्क्त इति नोच्यते तावद्वाक्यार्थः समाप्यते ।

"ननु चाभ्यस्येत्यनेनापि न काचिद्विशिष्टा क्रियोपात्ता" ।

सत्यम् । जपः प्रकृतस्तमभ्यस्येति प्रतीयते । 'आवृत्तिः' पौनःपुन्येन सेवा ।

महतोऽप्येनसः । महत्पापं च ब्रह्महत्यादि, ततोऽपि मुच्यते, किं पुनरुपपातकेभ्यः । **अपिः** सम्भावने, न समुच्चये । भेदोपादानेन समुच्चयावगमो यथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वं यज्ञदत्तस्यापि । इह न तथा निर्देशः ।

"केभ्यः पुनरुपपातकेभ्योऽयं मोक्ष उच्यते । गोवधादीन्युपपातकानि । तानि च प्रतिपापमाम्नातप्रायश्चित्तानि सरहस्यानि । यानि वा संवेत्ति न कृतान्यनुक्तपरिहारा-

ण्यवश्यम्भावितया च ज्ञायते कृतानीति, तेषामपि नित्यानि सन्ध्योपासनादीन्यपनोद-कानि। यदि चैतत्प्रायश्चित्तं स्यात्तदा तत्रैवावक्ष्यत्, "जपेद्वै नियताहारः त्रिर्वै वेदस्य संहितामिति"वत्। प्रायश्चित्ते चास्मिन्प्रायश्चित्तप्रकरणमेवानर्थकं स्यात्। को हि दैवशप्तो जपमात्रसाध्यां निष्कृतिं हित्वा कृच्छ्रेषु शरीरप्राणहरेष्वध्यवस्येत्। उक्तं च—"अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्"। तथा "पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः" इति। न च प्रकृतेनैकवाक्यताबीजं किञ्चिद्विभज्यमानसापेक्षत्वाद्यस्ति येन तच्छेष-तयाऽर्थवाद उच्येत"।

अत्रोच्यते। विधिरेवायम्। पापप्रमोचनार्थ एवायं प्रयोगः। यत्तूक्तं "विषम-शिष्टैर्विकल्पो न सिध्यतीति"— जपप्रायश्चित्त एवास्मिन्विकल्पार्थो भविष्यति। अघमर्षणादिभिः सर्वपापापनोदनमुक्तं, तेनास्य विकल्पः। अघमर्षणे हि त्र्यहमुप-वास उक्तः। इहाश्नन्नेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति। ततो न दूरविप्रकृष्टेन तपसा समीयते, येन विषमशिष्टता स्यात्। अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेषा ग्रहदौःस्थित्या-दिसूचिते दैवे दोषे। तस्मान्मोक्षः। अनिष्टम् 'एन' उच्यते। तस्मान्मुच्यते। तत्फलेन न सम्बध्यत इत्यर्थः।

त्वचेवाहिः। जीर्णया त्वचा मुक्तः सर्पो यथा भवति। निरवशेषेण पापनाश एतेन प्रतिपाद्यते। यत्तु दौश्चर्म्यादिसूचितं पूर्वकृतमशुभं तत्र स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्त-माम्नातं बहु। तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् "जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न दृश्यते" इति ॥७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बहिर्ग्रामात् त्रिकं** प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं **महतो** ब्रह्महत्यादेरपि अबुद्धिपूर्वकृतव्रात्यब्राह्मणवधादिरूपात् मासात्कालमात्रात् **त्वचे**-त्यादिदृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकदाढर्यार्थः ॥७९॥

(३) **कुल्लूकः**। **सहस्रकृत्व इति**। सन्ध्यायामन्यत्र काल **एतत्प्रकृतं** प्रण-वव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं **त्रिकं** ग्रामाद्बहिर्नदीतीरारण्यादौ **सहस्रा**वृत्ति जपित्वा **महतोऽपि** पापात्सर्प इव कञ्चुकान्मुच्यते। तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्य-प्रकरणेऽपि लाघवार्थमुक्तम्। अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥७९॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च तस्या जपविशेषे फलविशेषमाह **सहस्रेति**। **त्रिकं** प्रणवादित्रयं **बहिः** ग्रामात् न धरण्यादौ, **त्वचः** कञ्चुकात् इव उपमानार्थः **त्वचेवेति** क्वचित् **महतो** ब्रह्महत्यादेः तस्मात्सर्वपापक्षयकामेनैषा जपनीयेति भावः ॥७९॥

(५) **नन्दनः**। बहिः संध्याभ्यामन्यस्मिन्कालेऽपि ग्रामाद्बहिरिति वा ॥७९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तु** पुनः जलाद्बहिर्गत्वा **एतत्त्रिकं** त्रिपदां **सहस्रकृत्वः** सहस्रसङ्ख्यां **जपित्वा महतोऽपि एनसः** पापात् **मासात्** मासपर्यन्तात् विमुच्यते ।।७९।।

(७) **मणिरामः** । **बहिः** सन्ध्यायामन्यकाले वा ग्रामाद्बहिः नदीतीरारण्यादौ ।।७९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सहस्रकृत्व इति** । **एतत् त्रयं** सहस्रवारान् अह**र्मासं** यावत् बहिर्ग्रामात् द्विजोऽभ्यस्य महत् ब्रह्महत्याद्यपि पापमपनुदति । जीर्णचर्मेव सर्प इति रहस्यप्रायश्चित्तगतमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ।।७९।।

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **एतया** सावित्र्या । **विसंयुक्तः** हीनसन्ध्योपासनस्त्यक्तस्वाध्यायश्च । **गर्हणां** निन्दां **साधुषु** विशिष्टेषु **याति** प्राप्नोति । कीदृशीं गर्हणां प्राप्नोत्यत आह **काले च क्रियया स्वया** । काल "आषोडशात्" इत्यस्मिन्वियुक्तं गते निन्द्यते । एवमुपनीतोऽपि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो व्रात्य एव भवति । त्रयाणां या साधारणी स्वक्रिया । सेह निर्दिष्टा । सा चोपनयनमेव । कालशब्दश्चैवमर्थवान् । अध्ययनादिस्वकर्मविवक्षायामेतावदेव वाच्यं स्यात् यत् **क्रियया स्वयेति** ।

योनिशब्दो जन्मपर्यायो जात्यर्थं गमयति । विप्रादिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादोऽयं व्रात्यप्रायश्चित्तार्थः ।।८०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विसंयुक्तो** वियुक्तः **स्वया कृतया** अग्निहोत्रादिकया **गर्हणां**, 'निन्दां ग्रहण'मिति पाठे ग्रहणं परिग्रहं तत्रापि संयुक्त इत्यकारप्रश्लेषेण पाठः ।।८०।।

(३) **कुल्लूकः** । **एतयर्चेति** । सन्ध्यायामन्यत्र समय **ऋचैतया** सावित्र्या **वियुक्तस्त्यक्तसावित्रीजपः** स्वकीयया **क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया** स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ।।८०।।

(४) **राघवानन्दः** । एतद्वैमुख्ये दोषमाह **एतयेति** । **एतया ऋचा** 'तत्सवितु'रित्यादिकया **विसंयुक्तः** परित्यक्तः **क्रियया** सन्ध्याग्निहोत्रादिकया च **गर्हणां** निन्द्यताम् ।।८०।।

(५) **नन्दनः** । **एतयर्चा** प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या विसंयुक्तः **काले च क्रियया स्वयेत्यु**पन्यासो दृष्टान्तार्थः । यथा सन्ध्योपासनादिस्वकर्मणा वियुक्तस्त-

थेति । **गर्हणां याति साधुषु** दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्य इत्यर्थः । अपरे तु मन्यन्ते **एतयर्चा** विसंयुक्तोऽनुपनीत अत एव तत्तत्कालविहितस्वकर्मरहितो **विप्रक्षत्रिय-विड्योनि**जातोऽपि **सत्सु** त्याज्यतां **यातीति** ॥८०॥

(६) **रामचन्द्रः** । **एतया ऋचा** गायत्र्या **विसंयुक्तः** विरहितः **काले** जप-काले च **पुनः स्वया क्रियया** सायंप्रातर्होमादिक्रियया विसंयुक्तः रहितः विप्रक्षत्रि-यविड्योनिः साधुषु गर्हणां **याति** ॥८०॥

(७) **मणिरामः** । एतज्जपाकरणे स्वकर्माकरणे च पापमाह **एतयर्चेति** । तस्मात् स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥८०॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एतयेति** । **एतया** ऋचा सावित्र्या **वियुक्तः** वेदाध्य-यनाभावात् उपनयनकाले चात्मीयद्योपनयनाख्यक्रियया वियुक्तः **ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-**जातीयः निन्द्यतां शिष्टविषये प्राप्नोतीत्यनुष्ठाननिन्दाद्वारेण विधित्वयोपनय-नयोः स्तुतिः ॥८०॥

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । ॐकारः पूर्वो यासां ता **ओङ्कारपूर्विकाः** । **महाव्याहृतयः** प्रकृता एव भूर्भुवः स्वरित्येते शब्दा अभिधीयन्ते । **अव्यया** अविनाशिन्यः । फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा "सर्व एव शब्दा नित्या" इति विशेषणमनर्थकम् । **त्रिपदा** 'तत्सवितु'रित्येषा **सावित्री ब्रह्मणो मुखम्** । आद्यत्वान्मुखव्यपदेशः । अतश्चारम्भे अध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः । अथवा **मुखं** द्वारमुपायो ब्रह्मप्राप्तिरनेन भवतीत्येतदेवाह ॥८१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **ब्रह्मणो** वेदस्य **मुखं** ततस्तदारभ्य एतत्त्रयजपः कार्य इत्यर्थः ॥८१॥

(३) **कुल्लूकः** । **ॐकारपूर्विकेति** । ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवः स्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः **त्रिपदा** च **सावित्री ब्रह्मणो** वेदस्य **मुख**माद्यं तत्पूर्वकं वेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्ते-र्द्वारमेतदध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥८१॥

(४) **राघवानन्दः** । मुमुक्षूणां तदेव शरणमित्याह **ॐमिति** । **अव्ययाः** अव्ययफलदात्रीं(त्र्यः) ब्रह्मणः परब्रह्मणः मुखं प्राप्त्युपायं वेदस्य प्रधानभूतं वा ॥८१॥

(५) **नन्दनः** । **ब्रह्मणो** वेदस्य **मुखं** शरीरम् । तथा च सामुद्रिकवचनं 'मुखमर्धं शरीरस्ये'ति । अथवा **ब्रह्मणो मुखं** वेदाधिगमनद्वारम् ॥८१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणः** वेदस्य **मुखं** आद्यं तत्पूर्वकं वेदाध्ययनं विज्ञेयम्। **ओंकारपूर्विका महाव्याहृतयः तिस्रः अव्ययाः**। तद्यथा ओंभूः ओंभुवः ओंस्वरिति त्रयः व्याहृतयः। अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेः मुखं द्वारं एतदध्ययनजपादिना ॥८१॥

(७) **मणिरामः**। **ब्रह्मणो मुखम्** वेदावाप्तेर्द्वारम् ॥८१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ओंकारपूर्विका इति**। **ओंकारपूर्विकास्तिस्र** एताः भूराद्या **महाव्याहृतयः अव्ययाः** अविनाशिन्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् **पादत्रययुक्ता** चैषा 'तत्सवितुर्वरेण्य'मिति **सावित्री ब्रह्मणो मुखं** वेदप्राप्तिद्वारं **विज्ञेयम्**। अतः स्वाध्यायादावेतदध्येयमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥८१॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥८२॥

(१) **मेधातिथिः**। आकाश इव सर्वव्यापी विभुः सम्पद्यते, **खमूर्तिः** खस्वभाववान् भवति! न तु 'मूर्तिः' शरीरम्, आकाशस्य शरीराभावात्। "अथ किमिदं ब्रह्म, यद्रूपापत्तिरुच्यते"। परमात्माऽऽनन्दरूपः, यस्येमे क्षेत्रज्ञा पवनजवोद्धतस्य वारिराशेरिवोर्मयः। ते यथा प्रशान्तावस्थे तस्मिंस्तद्रूपा भवन्ति, एवममी तद्रूपा आत्मानः सम्पद्यन्ते। विशेषतश्च सर्वमेतद् द्वादशे वक्ष्यते।

अध्ययनमिदं गायत्र्याश्चोदितं न जपो, न चात्रावृत्तिगणनाऽस्ति। **अतन्द्रित** इति वचनाद्बहुकृत्वः करणं प्रतीयते। सकृत्प्रयोगे हि नास्ति तन्द्राशंका। **मोक्षार्थिनो**ऽयं विधिः ॥८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वायुभूतो**ऽप्रतिहतगतिः **खमूर्तिमान्** शुद्धः ॥८२॥

(३) **कुल्लूकः**। अत एवाह **योऽधीत इति**। यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां **वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति** स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति **खमूर्तिमान्**भवति शरीरस्यापि नाशात् ब्रह्मैव संपद्यते ॥८२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **य इति**। **अधीते** अभ्यस्यति। संख्या पूर्वोक्तैव। **वायुभूतः** 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्र'मित्यादिश्रुतेर्हिरण्यगर्भपदवीं प्राप्य खमूर्तिमान् आकाशवद्देहाद्यनवच्छिन्नः ब्रह्म भवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥८२॥

(५) **नन्दनः**। **एतां** प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीम्। **अतन्द्रितः** शक्तौ सत्यां न कदाचिदप्यन्यपरः। **वायुभूतः** सर्वव्यापी। **खमूर्तिमान्** लेपरहितः। **परं ब्रह्माप्येति** परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥८२॥

(६) **रामचन्द्रः** । **अहनि अहनि** प्रत्यहं **एतां** त्रिपदीं यः अधीते **त्रीणि वर्षाणि** त्रिवर्षपर्यन्तं **स** पुरुषः **परं ब्रह्म अध्येति** ब्रह्मत्वं **एति वायुभूतः** वायुरूपः **खमूर्तिमान्** अमूर्तित्वात् ॥८२॥

(७) **मणिरामः** । **परं ब्रह्म अभ्येति** परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । **वायुभूतः** वायुरिव कामचारो भवति । **खमूर्तिमान्** खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति **खमूर्तिमान्** भवति । शरीरस्थापि नाशाद् ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः ॥८२॥

(८) **गोविन्दराजः** । **य इति** । **य एतां** सावित्रीं प्रत्यहं **त्रीणि वर्षाणि अनलसोऽधीते स** वायुरिव सर्वत्राप्रतिहतगतिः **खमूर्तिमान्** आकाशरूपः सन् सर्वव्यापित्वात् **परं ब्रह्म** परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन प्राप्नोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥८२॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ओंकार **एकाक्षरम्** । तत्**परं ब्रह्म** । ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् । "तज्जपस्तदर्थभावना" (योगसू. १।२८) तया ब्रह्मप्राप्तेरेवमुच्यते। ओमिति ब्रह्माभिधानम् । एवं ह्याहुः 'तस्य वाचकः प्रणव' इति । (योगसू. १।२७) तत्परं प्रकृष्टं कुतः अन्याभ्यः ब्रह्मोपासनाभ्यः? "अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत," (तैति.३।२) "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" (छां. ३।१९।१) इति एवमाद्याभ्य उपासनाभ्यः ओंकारोपासना प्रकृष्यते। अध्ययनादेव तत्प्राप्त्यभिधानात् । शब्दस्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात् – "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती"ति । सर्वो ह्यर्थो वाग्व्यवहारानतीतो, वाचश्च सर्वस्या ओंकारो मूलम् । तथा च श्रुतिः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पत्राणि सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा; ओंकार एवेदं सर्वमिति" (छां. २।२३।३)। सन्तर्दनमनुसूतिः आश्रयभावापत्तिर्वा ।

"कथं पुनः सर्वा वागोङ्कारेण सन्तृण्णा" ?

वैदिक्यास्तावदोङ्कारपूर्वकत्वमुक्तम् । लौकिक्या अपि, 'तदादीनि वाक्यानि स्यु'रित्यापस्तम्बवचनात् ।

उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्यातम् । तत्त्विहानुपयोगान्न प्रदर्शितम् ।

प्राणायामशब्द आचमनवद्विशिष्टेतिकर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते । **'परं तपः'** चान्द्रायणादिभ्यः । "किं पुनस्तस्य श्रैष्ठ्यम्" ? भक्तिरेषा ।

सावित्र्याः परं मन्त्रज्ञानं **नास्ति** । एषामिति प्रशंसा । **मौनात्सत्यं विशिष्यते** । मौनं वाङ्नियम उच्यते। तस्य च यत्फलं ततोऽधिकं सत्यवचनात्प्राप्यते ।

सत्यवचने विध्यर्थोऽपि तथाऽनुष्ठितो भवति। मौने तु केवलमनृतप्रतिषेधा-नुष्ठानमेव। अर्थवादोऽयं श्लोकः ॥८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **परं ब्रह्म** परमो वेदः। प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गात् श्रुतेः **परं** जप्यं **नास्ति**। सत्यं विशिष्यते। उभयत्रानृतानभिधानसाम्येऽपि सत्याभिधाननियमाधिक्यात् ॥८३॥

(३) **कुल्लूकः**। **एकाक्षरमिति**। **एकाक्षर**मोङ्कारः **परं ब्रह्म** परब्रह्मावाप्ति-हेतुत्वादोङ्कारस्य। जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः। **प्राणायामाः** सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि **परं तपः**। प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम्। **सावित्र्याः** प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं **नास्ति**। **मौनाद**पि सत्यं वाग्विशिष्यते। एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते। **धरणीधरेण** 'तु एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तप' इति पठितम्। व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति ॥ 'मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैरलिखितं यतः। लिखन् पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः' ॥८३॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति मुमुक्षूणां संनिपत्योपकारकाणि ब्रुवन्व्रीह्यादि-साध्यहिंसात्मकानि कर्माणि निन्दति **एकाक्षरमिति** द्वाभ्याम्। **एकाक्षरं** प्रणवः **परं** ब्रह्म तदभिधायकत्वात्, "तस्य वाचकः प्रणव" इति **पातञ्जलो**क्तेः। **परं तपः** शरीरशोषणपापनाशकत्वसाम्यात् "प्राणायामेन पातक"मित्युक्तेः। अत आह **मौनात्सत्यमिति**। **मौनात्** तूष्णींभावात्**सत्यं** प्रणवादिजपः उपक्रमोपसंहाराभ्यां **जप** एव तात्पर्यात् ॥८३॥

(५) **नन्दनः**। शास्त्रान्तरेषु ब्रह्मप्राप्तेरुपायः समाधिरित्युक्तम्। तस्मादपि **प्रणवादित्रिकजपो** विशिष्टतर इत्याह **एकाक्षरमिति**। **एकाक्षरं** प्रणवः परं ब्रह्म **ब्रह्मस्वरूपत्वात्**। तथाहि **ब्रह्मनन्दि**वाक्यं "ओमित्यात्मेति प्रतीम" इति। तथा **चोप-निषद्युक्तं** "ओमिति ब्रह्मे" (तैत्ति. १।८।१) ति। **प्राणायाम**शब्देन व्याहृतयो लक्ष्यन्ते। **ताः** खल्वातमितोः प्राणानायम्य रेचयतः प्रजापतेरास्याद्रेचकशब्दरूपा निर्गताः। **तथाहि** श्रुतिः "स चतुर्होत्राऽतप्यत। सोऽताम्यत्। स भूरिति व्याहरत्। स द्वितीय-**मतप्यत**। सोऽताम्यत्। स भुव इति व्याहरत्। स तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स सुवरिति व्याहरदि"ति। परमतपःसाधनत्वात्**परमं तपः**। **मौनं** तूष्णींभावः समस्तेन्द्रि-**योपरतिः** समाधिरिति यावत्। **सत्यं** जपः सत्यरूपत्वात्। एतदुक्तं भवति—प्रणवः **परब्रह्मस्वरूपं** व्याहृतयः परमतपःसाधनभूताः सावित्र्या विशिष्टं न कश्चिदस्ति। **तस्मात्तेषां** जपः समाधेरपि विशिष्यत इति ॥८३॥

(६) **रामचन्द्रः । एकाक्षरं परं ब्रह्म** ओंकाररूपं परं ब्रह्म ! **प्राणायामाः** प्राणसंयमाः **परं** उत्कृष्टं **तपः । सावित्र्याः** जपात्**परं नास्ति । मौनात्सत्यं विशिष्यते ।** प्रलापरहितं मौनं "प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः ।।८३।।

(७) **मणिरामः** ! ओंकारादीनां स्तुतिमाह **एकाक्षरमिति** । एकाक्षरं ओङ्कारः परं, उत्कृष्टम् अन्यन्मन्त्रजातं नास्ति ।।८३।।

(८) **गोविन्दराजः । एकाक्षरमिति** । ओंकाराख्यमेत**देकाक्षरं परं ब्रह्म** शब्दपरब्रह्मणोर्वेदान्तदृष्टयोः, प्राणायामः कृच्छ्रादितपोभ्यः प्रकृष्टं तपः सावित्र्याः (प्र)सकाशादन्यत् प्रकृष्टं जपनीयं नास्तीत्येवं प्रकृतोंकारप्राणायामसावित्री-त्रिधीनां स्तुतिः । मौनात् सत्यं विशिष्यते । मौनं अनृतदोषपरिहारातिरेकेण सत्य-वचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ।।८३।।

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ।। ८४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** यावन्तः केचन वैदिका 'होमा' अग्निहोत्रादयो, ये च 'यागा' ज्योतिष्टोमादयः, ते सर्वे **क्षरन्ति** न परिपूर्णफला भवन्ति, फलं वा तदीयं स्रवत्याशु विनश्यति ।

अक्षरं त्वेतदोङ्काराख्य**मक्षरं ज्ञेयम**क्षयफलम् । ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसारा-पत्तिः । अतोऽक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकोऽक्षरशब्द उद्देश्यः, संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः । **ब्रह्म च** तदेव । **प्रजापति**श्चोङ्कार एव । स्तुतिरेषा ।

जुहोति-यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः **क्रियाः** प्रतिपाद्यार्था यागहोमाः । व्यक्त्य-पेक्षं बहुत्वम् । अथवा धात्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति-यजतीति । 'क्रिया'स्तद्व्यतिरिक्ता दानाद्याः । द्वन्द्वश्चायम्, 'जुहोतीति यजति च क्रियाश्च' । होमयागौ प्राधान्यात्पृथ-गुपादीयेते ।

अत्रोक्ता ॐकारस्य स्तुतिः केवलस्यापि जपविधानार्थेति केचित् । न हि प्रकृतविधिशेषतैवात्र, पुनः परामर्शाभावात् । वैश्वानरे ह्यष्टत्वादीनां "यदष्टा-कपालो भवति, गायत्र्या चैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवाऽस्मिंस्तेजो दधाति" इति । सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेद-कल्पनया विध्यन्तरसम्भवः । इह **त्वक्षरं ज्ञेय**मिति न पूर्वापेक्षा, नापि सावित्र्या-दीनां पुनः परामर्शोऽस्ति । अतः स्वपदार्थैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेनान्यशेषता । **ज्ञेयमि-**त्यत्र कृत्यो विधायकः । ब्रह्मपदेन च सम्बन्धाद्ब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्यं भावनीयम् । भाव्यमाने च तस्मिन्मानसजप उक्तो भवति ।।८४।।

---

(८४) दुष्करं = त्वक्षरं (क, ख, ग, घ, च, मेधा.)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विनाशिफलाः श्तिप्-धातुस्वरूपनिर्देशे विहितोऽपि शिष्टैरर्थनिर्देशेऽपि प्रयुज्यते। **जुहोति**रुपविष्टहोमः। **यजति**स्तिष्ठद्धोमः। **अक्षर**-मोंकारोऽक्षरमविनाशिफलं **ब्रह्म** परमात्मा निराकारोपासने। साकारोपासने तु तदीयरूपशक्तिः प्रजापतिरोंकारार्थभूतौ **अक्षरौ** उपासकानामनाशिफलदौ।।८४।।

(३) **कुल्लूकः**। **क्षरन्तीति**। **सर्वा** वेदविहिता होमयागादिरूपाः **क्रियाः** स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति। **अक्षरं** तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् फलद्वारेणा**क्षरं** ब्रह्मीभावस्याविनाशात्। कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह **ब्रह्म चैवेति**। चशब्दो हेतौ। यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद् ब्रह्म तदेवायमोङ्कारः। स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम्। उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायुमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम्।।८४।।

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् **क्षरन्ति**। हिरण्यगर्भपदस्यासाधकत्वा"न्न तत्र दक्षिणा यंती" (शत. ब्रा. ३८) ति श्रुतेः। दक्षिणा अग्निहोत्रादिपराः अत एवाक्षर-मित्यादि; **अक्षरं** अविनाशि। तदेव ब्रह्म प्रजापतिर्हिरण्यगर्भश्च। "एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार" (प्रश्नो.५।२) इति श्रुतेः परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वात्।।८४।।

(५) **नन्दनः**। **क्षरन्ति** स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति। **अक्षरं** प्रणवादित्रिकं न **क्षरं** विनश्वरफलं न भवति। ब्रह्म परमात्मलक्षणम्। प्रजापतिर्मुख्यः। चकारोऽत्र दृष्टान्तार्थः। प्रणवादित्रिकवाच्यपरमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाचकं प्रणवादि-त्रिकमपीति। श्रौतस्मार्तानि कर्माणि क्षरफलानि, प्रणवादिकस्य स्वरूपतोऽर्थत-श्चानश्वरत्वात् तज्जपफलमप्यनश्वरमित्यभिप्रायः।।८४।।

(६) **रामचन्द्रः**। **सर्ववैदिक्यः जुहोति** अग्निष्टोमादिना **यजति** वैश्व-देवादिकं **जुहोति** इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति स्रवन्ति। **अक्षरं** ओंकारं **अक्षरं** अविना-शिरूपं ज्ञेयं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम्।।८४।।

(७) **मणिरामः**। अक्षरं ओंकाररूपं अक्षरं नित्यं ब्रह्मावाप्तिकारणद्वारेण ब्रह्मस्वरूपत्वात् ओंकारः। कथं चास्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह **ब्रह्म चैवेति**। चशब्दो हेतौ, यस्मात् प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोंकारः। तस्माज्जपकाले ब्रह्मत्वेनोपासितो मोक्षहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः।।८४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **क्षरन्तीति**। सर्वाणि वेदचोदितानि होमयागानुष्ठा-नानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात्। **अक्षरं** पुनः एतदोंकाराख्यं **अक्षयं** ज्ञेयम् तदर्थ-भावनाद्वारेण ब्रह्मावाप्त्याख्यस्य फलस्याक्षयत्वात्। ब्रह्म च प्रजापत्याख्यं एतदेव।

शब्दार्थयोर्वेदान्तदृष्टचोत्पादित (शब्दार्थौ यो वेदान्तदृष्टचोत्पादितः) वैदिक-कर्मनिन्दया प्रकृतार्थस्तुतिः।

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥८५॥

(१) **मेधातिथिः**। विधिविषयो यज्ञो **विधियज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः। यत्कर्म यजेतेति चोदितं, बाह्येन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसम्पत्त्या क्रियते स 'विधियज्ञ' इहोच्यते। जपस्तु न यज्ञः, प्रशंसया यज्ञ उपचारेणोच्यते। अतो नासौ विधियज्ञः। स **विशिष्टः** प्रकृष्टः श्रेष्ठो यज्ञो, ज्योतिष्टोमादे**र्दशभिर्गुणैः**। महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते। यदेव यागात्फलं तदेव बहुतरञ्जपात्प्राप्यते। न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तम्। तथा हि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेषु यागेष्वभ्ययजस्येत्? तस्मात्प्रशंसैषा। पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीतिवत्। एतावदस्यार्थः— तदेव स्वर्गादिफलमवाप्यते, किन्तु लोकवत्प्रयत्नविशेषात् फलपरिमाणविशेषः। अविशेषितत्वात् यज्ञस्य, स्वर्गग्रामपुत्रपश्वादि यस्य यज्ञस्य यत्फलं तत्तज्जपात्प्राप्यते।

उपांशुः शतगुणः, यदन्यो न शृणोति समीपस्थोऽपि। सहस्रगुणः **साहस्रो मानसः** मनोव्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते। जपमात्रविषय उपांशुत्वादिगुणः, प्रकृतस्य योऽधीतेत्यनेन विच्छेदात्, तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपो यः शान्तिको यश्चाभ्युदयिकः सर्वत्रैते गुणाः। सहस्रमस्यास्तीति **साहस्रः**। गुणानां प्रकृतत्वात्सहस्रगुणसद्भावः प्रतीयते। गुणशब्दश्चावयववचनः। फलभूमा च सम्बन्धादवगम्यते ॥८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विधियज्ञो** वेदे भूयसा ग्रन्थेन विहितो यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च। **जपयज्ञ** उच्चैरपि क्रियमाणो दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वस्यान्योन्यसंश्लिष्टज्ञानरूपस्यैव जपत्वात्। **उपांशुः** पराश्रवणीयशब्दोच्चारणं **मानसः** स्वस्यापि मनोमात्रग्राह्याक्षरः। **साहस्रः** सहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥८५॥

(३) **कुल्लूकः**। **विधियज्ञादिति**। विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः। सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः। यत्समीपस्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु। मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वौष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥८५॥

(४) **राघवानन्दः**। जपस्य श्रेयस्त्वं प्रदर्शयन् तद्विशेषे फलभूमानमाह **विधीति**। **विधियज्ञाद**ग्निहोत्रादेः **जपयज्ञो** वाचिकः। दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलदः। स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलदः। **उपांशुरिति**। यत्समीपस्थो जनो न शृणोति स एव मानस ईषदपि जिह्वोच्चारणरहितः। ननु "न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" इत्यादेः का गतिरिति चेत्तत्राह **कर्मजडान् प्रति** ॥८५॥

(५) **नन्दनः**। यत एवमतो यज्ञान्तरेभ्यो जपयज्ञो विशिष्टतर इति श्लोकद्वयेनाह **विधियज्ञादिति**। **विधियज्ञाद**ग्निहोत्रादे**र्जपयज्ञो दशभिर्गुणै**र्विशिष्टः साधन-

वैगुण्यदोषराहित्यात् । **उपांशुः** जपयज्ञो विधियज्ञा**च्छतगुणः** । **मानसो** जपयज्ञो विधियज्ञात्**साहस्रः** सहस्रगुणः ॥८५॥

(६) **रामचन्द्रः** । **जपयज्ञः** जपरूपो यज्ञः **विधियज्ञात्** अग्निष्टोमादि-यज्ञात् **दशभिर्गुणैः विशिष्ट** उत्कृष्टः । उपांशुः किंचित् श्रवणयोग्यः **उपांशुः** जपः **शतगुणः** स्यात् । **मानसो जपः** सहस्रगुणः स्मृतः ॥८५॥

(७) **मणिरामः** । जपस्य स्तुतिमाह–**विधियज्ञादिति** । **विधियज्ञो** दर्शपूर्ण-मासादिः । यत् समीपवर्त्यप्यन्यो न शृणोति **तदुपांशुः** । यत्र जिह्वोष्ठं किञ्चिदपि न चलति स **मानसः** ॥८५॥

(८) **गोविन्दराजः** । **विधियज्ञादिति** । बाह्यव्यापारसंपाद्यादग्निष्टोमादेः **जपयज्ञः विशिष्टो दशभिर्गुणैः** दशगुणफलत्वात् । स एव **चोपांशुः** यं परो न शृणोति **स शतगुणः** । **मनो**व्यापारसंपाद्यश्च **सहस्रगुण इति** अभ्यासातिशयापेक्षया द्रव्यत्या-गादपि व अन्तःसंयमस्य दुस्सहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥८५॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥८६॥

(१) **मेधातिथिः** । महायज्ञाः **पाकयज्ञा** उच्यन्ते, ब्रह्मयज्ञं वर्जयित्वा **चत्वारो** यज्ञा भवन्ति । **'विधियज्ञा'** उक्तास्तैः **समन्विताः** सहिताः । **कलामंशं षोडशीं नार्हन्ति** । षोडशेन भागेन न समा भवन्ति । अथवाऽर्हतिः प्राप्त्यङ्गे मूल्यपणने वर्तते । अर्हशब्दात्तिपं कृत्वा अर्हन्तिरूपम् ॥८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्तु तावद्विधियज्ञमात्रं अन्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य [न] साम्यमित्याह **य इति** । **चत्वारो** ये देवभूतमनुष्यपितृयज्ञरूपाः । ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञप्रवेशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोऽग्निष्टोमादिः षोडशीं कलां भागं नार्हन्ति मूल्यार्थं न लभन्ते ॥८६॥

(३) **कुल्लूकः** । **ये पाकयज्ञा इति** । ब्रह्मयज्ञादन्ये **ये** पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका**श्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञा** दर्शपौर्णमासादयस्तैः **सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न** प्राप्नुवन्ति जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥८६॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्कार्यमन्तःकरणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह **य इति** द्वाभ्याम् । **पाकयज्ञा** वक्ष्यमाणाः **विधियज्ञा** दर्शपौर्णमासादयः ॥८६॥

(५) **नन्दनः** । **पाकयज्ञ**शब्दोऽत्राल्पवचनः । **चत्वारो** देवपितृमनुष्यभूत-भेदात् ॥८६॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ये चत्वारः पाकयज्ञाः** वैश्वदेवादयः **विधियज्ञसमन्विताः** अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वे **जपयज्ञस्य षोडशीं कलां नार्हन्ति** ॥८६॥

(७) **मणिरामः** । **ये पाकयज्ञा इति** । १. वैश्वदेवः २. बलिकर्म ३. नित्यश्राद्धं ४. अतिथिभोजनात्मकाः चत्वारः **जपयज्ञस्य** षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥८६॥

(८) **गोविन्दराजः** । **ये पाकयज्ञादयश्चत्वारो** ज्योतिष्टोमादि**विधियज्ञ-सहिताः ते सर्वे जपयज्ञस्य** षोडशभागं मूल्यार्थं **न लभन्ते** इति श्रौतस्मार्तकर्म-निन्दया इदं आत्मज्ञानवान्(वतां) प्रकृष्टफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृत-विधिस्तुत्यर्थम् ॥८६॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **जप्येनैव** सिद्धिं काम्यफलावाप्तिं ब्रह्मप्राप्तिं वा प्राप्नुयात् । नात्र हृदि शंका कर्तव्या, यत् 'ज्योतिष्टोमादिभ्यो महाप्रयासेभ्यो भावनाभ्यश्च यल्लब्धव्यं तज्जपेन कथं सिध्यती'ति । सिद्धयत्येव । **कुर्यादन्यत्** अनित्यं ज्योति-ष्टोमादि । अथवा तदपि **न कुर्या**द्यतो **मैत्रो ब्राह्मण उच्यते** । मित्रमेव मैत्रम् । सर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निषोमीयपशुहिंसायां च कुतो मैत्री । अयमर्थवाद एव, न पुनः पश्वङ्गकर्मप्रतिषेधः, पूर्वशेषत्वावगतेः । प्रत्यक्षश्रुतिविहि-तत्वाच्च तेषाम् । अतिक्रान्तो जपविधिः ॥८७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **संसिध्ये**न्मोक्षं लभेत । तद्विरोधेनान्यन्न कुर्यादित्यु-पक्रम्य स्वसिद्धान्तमाह **न कुर्यादिति** । मैत्रोऽहिंस्रो विधियज्ञानां बीजपश्वादिहिंस-यैवावृत्तिरित्यर्थः ॥८७॥

(३) **कुल्लूकः** । **जप्येनैवेति** । **ब्राह्मणो जप्येनैव** निःसन्देहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । **अन्य**द्वैदिकं यागादिकं **करोतु न करोतु** वा, यस्मा**न्मैत्रो ब्राह्मणो** ब्रह्मणः संबन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमे**षूच्यते** । मित्रमेव मैत्रः, स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता संभवति । तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शास्त्री-यत्वात् ॥८७॥

(४) **राघवानन्दः** । **जप्येन** मन्त्राणां जपेन संसिध्येदन्तःकरणशुद्धिं लभेत "धर्मेण पापमपनुदती"ति "महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाऽहिर्विमुच्यत" इति । "जपतो नास्ति पातक"मिति श्रुतेः । स्मृतिः यां अन्यद्यागादिकं मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्दैवत्यः गायत्र्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियः, अण् स्वार्थिकः, ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठः

कृतसाक्षात्कार उच्यते स्वमूर्तिमानित्युक्तम्। "स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यादि"-त्यादिश्रुतेः ॥८७॥

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमो धर्म इत्याह **जप्येनेति**। **संसिध्येन्**मुक्तो भवति। **अन्यत्कर्म कुर्यान्न वा कुर्यात्**। अत्र हेतु**र्मैत्रो ब्राह्मण** इति। सर्वानुकूल्यं मैत्री तद्वान् मैत्रः। अतो हिंसानुबन्धिनो विधियज्ञाद्ब्राह्मणस्य जपयज्ञो विशिष्टतर इति ॥८७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्राह्मणः** गायत्र्या **जाप्येनैव संसिध्येत्**। अन्यज्जपादिकं **कुर्याद्वा न वा कुर्यात् ब्राह्मणः मैत्रः** अहिंस्रः उच्यते ॥८७॥

(७) **मणिरामः**। **संसिद्ध्येत्** निःसंदेहां सिद्धिं लभेत्। मैत्रः मित्रमेव **मैत्रः** ब्रह्मणः संबन्धीत्यर्थः ॥८७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जप्येनैव त्विति**। **जप्येनैव ब्राह्मणो** मोक्षं प्राप्नुयात् अत्र संशय एव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलं प्राप्यत इति। द्रव्यत्यागादप्यन्तः-संयमस्य दुष्करत्वात्। एवं च **कुर्यादन्यत्** तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म **यदि वा न कुर्यात्** यतः सर्वभूतोपकाररतो ब्राह्मणः स्यादिति शास्त्रेणोच्यते। अग्नि-ष्टोमीयादि (अग्नीषोमीयादि) वधेन कुतो मैत्रः इति। एवं श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशक्तो जप्यपरः पुरुषः संसिद्ध्य (तीत्य) नुवादोऽयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ॥८७॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥८८॥

(१) **मेधातिथिः**। **इन्द्रियाणां संयमे यत्नमातिष्ठेद्**दित्येतावाञ्छास्त्रार्थः। परिशिष्टोऽर्थवादः, आसन्ध्योपासनविधेः। 'संयमः' प्रतिषिद्धेषु **विषयेषु** प्रवृत्तिपरि-हारोऽप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिवर्जनम्। तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः। स्वप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिनिषेधार्थोऽयं श्लोकसङ्घातः। एतदेवाह **विचरतां विषयेषु** वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानाम्। **अपहारिषु** विषयेषु—अपहरन्त्याकर्षन्त्या-त्मसात्कुर्वन्ति पारतन्त्र्यमापादयन्ति पुरुषं ते अपहारिणो विषया मनोहरा य उच्यन्ते। तत्र विचरतां विविधं विशेषेण चरताम्। यदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोऽपि तदा विषयाः किं कुर्युः। भवन्तु वा निरङ्कुशानीन्द्रियाणि, यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथाऽपि सुसंयमः पुरुषेणात्मा। यतस्तूभयं सापराधमतो यत्न आस्थेयो, दुर्नियमानि ह्येतानि।

यन्तेव वाजिनाम्। **यन्ता** सारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानां स्वभावतो विचलनशीलानां **संयमे** नियमे **यत्नं** करोति, ते न तदाऽनिच्छया उन्मार्गेण वहन्ति, विधेयतां तस्य भजन्ते, एवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि ॥८८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जप्ये अवश्योपसंहार्यमङ्गं दर्शयति **इन्द्रियाणामित्यादिना** । अपहारिष्विन्द्रियावकर्षकेषु **यन्तेवे**त्येकाग्रतार्थं दृष्टान्तः ॥८८॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह **इन्द्रियाणामिति** । **इन्द्रियाणां विषये**ष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाञ्जानन्**संयमे यत्नं** कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥८८॥

(४) **राघवानन्दः** । अनुपसंहृतेन्द्रियाणां जपोऽपि न फलायेति तदर्थं प्रत्याहारमाह **इन्द्रियाणामिति** । **अपहारि**षु इन्द्रियाणि स्वप्रवणं कर्तुं शीलेषु **यन्ता** अश्वनियमनसारथिरिव संयमनं कुर्यात् ॥८८॥

(५) **नन्दनः** । एवं तावद्ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनधर्मा उक्ताः प्रसङ्गात्प्रणवव्याहृतिसावित्रीमाहात्म्यं चोक्तं इदानीं तस्येन्द्रियसंयममाह **इन्द्रियाणामिति** । **अपहारिष्व**न्द्रियापहारिषु ॥८८॥

(६) **रामचन्द्रः** । **अपहारिषु** हरणशीलेषु **विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत्** विद्वान्, क इव ? **वाजिनां यन्तेव** ॥८८॥

(७) **मणिरामः** । इदानीं सकलपुरुषार्थोपयुक्तं इन्द्रियनिग्रहमाह **इन्द्रियाणामिति** ॥८८॥

(८) **गोविन्दराजः** । **इन्द्रियाणामिति** । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विषयेषु रूपादिषु अपहारिषु च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छं प्रवर्तमानानां नियमने प्रयत्नं कुर्यात्, यथा शिक्षितः सारथिः रथ्यारब्धानामश्वानां नियमने यत्नं करोति ॥८८॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।
तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥८९॥

(१) **मेधातिथिः** । सङ्ख्यानिर्देशोऽयं प्रमाणान्तरगम्यो न शास्त्रार्थः, सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते । तानि **पूर्वे मनीषिण आहुः** । परस्तान्नामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता । पूर्वग्रहणान्नेयं तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता, किन्तु पूर्वेषामप्याचार्याणां स्थितैव । एतामजानन्तोऽनागमिका इति लोकैरुपहस्यन्ते, इत्यतोऽयं वेदितव्यः । प्रसिद्धाः पदार्था व्याख्याताश्च प्राक् ॥८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नियमान्दर्शयति **एकादशेति** । **यथावत्** स्वस्वप्रकारवत्तया ॥८९॥

(३) **कुल्लूकः** । **एकादशेति** । पूर्वपण्डिता यान्ये**कादशेन्द्रियाण्याहु**स्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाद्**वक्ष्यामि** ॥८९॥

(५) **राघवानन्दः** । तानि कतीत्यपेक्षायामाह **एकेति** । **पूर्वे** ब्रह्मादयः । **अनुपूर्वशः** श्रोत्रादिक्रमेण ।।८९।।

(६) **रामचन्द्रः** । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह । यानि एकादशेन्द्रियाणि **पूर्वे मनीषिणः आहुः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि अनुपूर्वशः** ।।८९।।

(७) **मणिरामः** । इन्द्रियसङ्ख्यामाह **एकादशेति** । **यथावत्** कर्मतो नामतश्च ।।८९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एकादशेति** । यानि पूर्वे मन्वादयो विद्वांसः **इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्** कात्स्न्र्येना**नुपूर्वशः** क्रमेण **सम्यक्** यथारूपं बुध्यथ तथा **वक्ष्यामि** ।।८९।।

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ।।९०।।

(१) **मेधातिथिः** । श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि । अधिष्ठानभेदा**च्चक्षुषी** इति द्विवचनम् । अन्यत्र तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनम् । **उपस्थः** शुक्रोत्सर्जनः पुंसो रजस्तदाधारश्च स्त्रियाः ।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोः 'प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः' (पा. सू. २।४।२) **वाक्** ताल्वादिः शब्दाभिव्यञ्जकः शरीरावयवनामनिर्देशोऽयम् ।।९०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **जिह्वा** रसना **वाग**भिधानशक्तिरास्यगता त्वक् च **चक्षुश्च त्वक्चक्षुषी** आधारभेदेऽपीन्द्रियशक्तेरेकत्वात् । द्वयाधारत्वेपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियम् करौ पादावित्याधारापेक्षं द्वित्वम् ।।९०।।

(३) **कुल्लूकः** । **श्रोत्रमिति** । तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । **पायूपस्थं हस्तपाद**मिति द्वन्द्वश्च 'प्राणितूर्यसेनाङ्गाना'-मिति । प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ।।९०।।

(४) **राघवानन्दः** । तेषां स्वरूपं संख्यां कार्यं चाह **श्रोत्रमिति** त्रिभिः । स्वरूपं श्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यां पञ्चेत्यादिः कार्यं धीकर्मजनकता एषां मध्ये स्वगुणेन संकल्पेनोभयात्मकमुभयगुणप्रेरके यस्मिन् मनसि जिते गणौ धीन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकौ ।।९०।।

(५) **नन्दनः** । **त्वक्चक्षुषी** इति द्वन्द्वसमासः ।।९०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **श्रोत्रं** श्रवणं **त्वक्चक्षुषी** नेत्रे **जिह्वा पञ्चमी** नासिका **पायुर्गुदं उपस्थं** गुह्येन्द्रियं **हस्तौ पादौ** एते पञ्च एषां एकादशेन्द्रियाणां **मध्ये** पञ्चश्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पाय्वादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाण्याहुः ।।९०।।

(७) **मणिरामः**। नाभान्याह **श्रोत्रमि**त्यादिना ।।९०।।

(८) **गोविन्दराजः**। तानि च **श्रोत्रमिति**। त्वक् चर्म तात्स्थ्यात्। अत्र स्पर्शनेन्द्रियं त्वगुच्यते। **चक्षुषी** इति अधिष्ठानभेदात् द्विवचनम्। श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालम्बनमेकवचनम्। **पायुः** अपानम् **उपस्थः** लिङ्गं। **वाक्** शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ।।९०।।

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ।।९१।।

(१) **मेधातिथिः**। कार्यमिदानीमेषामाह स्वरूपावधारणार्थम्। न हि तानि प्रत्यक्षानि। **बुद्धीन्द्रियाणि** बुद्धेरिन्द्रियाणि जनकानि कार्यकरणानि। कार्यकरणसम्बन्धे षष्ठी।

श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः। आदिशब्दस्य प्रकारार्थता मा विज्ञायीति **अनुपूर्वशः** क्रमेणेत्यर्थः। क्रमश्च सन्निवेशापेक्षो भवत्यतः पूर्वश्लोकोक्ता व्यवस्थाऽऽश्रीयते।

कर्मेन्द्रियाणि। परिस्पन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम् ।।९१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शब्दादिज्ञानजननरूपाणि **बुद्धीन्द्रियाणि** उत्सर्गादिक्रियारूपाणि **कर्मेन्द्रियाणि** ।।९१।।

(३) **कुल्लूकः**। **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **एषां** दशानां मध्ये **श्रोत्रादीनि पञ्च** क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात् **बुद्धीन्द्रियाणि**। **पाय्वादीनि** चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् **कर्मेन्द्रियाणि** तद्विदो वदन्ति ।।९१।।

(४) **राघवानन्दः** ।।९१।।

(५) **नन्दनः**। **बुद्धीन्द्रियाणि** ज्ञानेन्द्रियाणि ।।९१।।

(६) **रामचन्द्रः** ।।९१।।

(७) **मणिरामः**। बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः विभागमाह **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **श्रोत्रादीनि पञ्च** बुद्धिप्रकाशकत्वात् **बुद्धीन्द्रियाणि** **पाय्वादीनि पञ्च** उत्सर्गादिकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणीत्यर्थः ।।९१।।

(८) **गोविन्दराजः**। **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **एषां** मध्यात् **श्रोत्रादीनि** क्रमेण **पञ्च** बुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य जनकानि, **पञ्च पाय्वादीनि** विसर्गादिकमर्थीनि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदात् वर्गद्वयविभागः ।।९१।।

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ।।९२।।

(१) **मेधातिथिः**। एकादशसङ्ख्यापूरकं **मन** इन्द्रियाणाम्। स्वो गुणो मनसः संकल्पः। तेनोभयं शुभमशुभं वा संकल्प्यते। अथवा बुद्धीन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु स्वविषयप्रवृत्तौ संकल्पमूलत्वात् **उभयात्मकमुच्यते**।

यस्मिञ्जिते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गश्च **पञ्चकौ** प्राक्प्रदर्शितपरिमाणौ **जितौ भवतः**। तत्त्वाख्यानमेतत् ॥९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वगुणेन** बुद्धिकर्मजनकत्वेन **उभयात्मकं** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं **यस्मिन् जित** इति प्राधान्यकथनं **पञ्चकौ** पञ्चभिः परिमितौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौ ॥९२॥

(३) **कुल्लूकः। एकादशमिति।** एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमंतरिन्द्रियं ज्ञातव्यम्। **स्वगुणेन** संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम्। अतएव **यस्मिन्मनसि जित उभावपि पञ्चकौ** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ **जितौ भवतः पञ्चका**विति 'तदस्य परिमाण' (पा. ५।१।५७) मित्यनुवृत्तौ। सङ्ख्यायाः 'संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (पा. ५।१।५८) ति पञ्चसंख्यापरिमितसंघार्थे कः ॥९२॥

(४) **राघवानन्दः** ॥९२॥

(५) **नन्दनः।** बुद्धिकर्मोत्पादनसामर्थ्यलक्षणसंकल्पः स्वगुणस्तेनो**भयात्मकं** कर्मेन्द्रियात्मकं च। **यस्मिञ्जिते** उभयात्मके मनसि जिते। **पञ्चकौ** ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥९२॥

(६) **रामचन्द्रः। मनः एकादशेन्द्रियं ज्ञेयं स्वगुणेन** उभयात्मकं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं **यस्मिन्मनसि जिते एतौ** पञ्चकौ जितौ भवतः ॥९२॥

(७) **मणिरामः। स्वगुणेन** सङ्कल्परूपेण, **उभयात्मकं** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियस्वरूपम् ॥९२॥

(८) **गोविन्दराजः। एकादशमिति। मनः स्वगुणेन** संकल्पाख्येन शुभाशुभस्वभावेनो**भयरूपमत्रैकादशं विज्ञेयम्। यस्मिन् वशीकृते** सति **एतौ** पञ्चपरिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः ॥९२॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम्।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥९३॥

(१) **मेधातिथिः। प्रसङ्गः** तत्परता। तेन हेतुभूतेन **दोषं** दृष्टमदृष्टं च **ऋच्छति** प्राप्नोति। नात्र संशयो निश्चितमेतत्।

सन्नियम्य तानीन्द्रियाणि **ततः सिद्धिम**भिप्रेतार्थावाप्तिं श्रौतस्मार्तकर्मणामनुष्ठानफलं निःशेषं गच्छति प्राप्नोति ॥९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसंगेन** विषयषु संगेन **दोषं** पापं **ऋच्छति** प्राप्नोति तेषां नियमनात् **सिद्धिं** मोक्षं **नियच्छति** लभते ॥९३॥

(३) **कुल्लूकः।** मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह **इन्द्रियाणामिति।** यस्मादि**न्द्रियाणां** विषयेषु

प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च **दोषं** निःसंदेहं प्राप्नोति, **तान्येव** पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्**नियम्य सिद्धिं** मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते। तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ।।९३।।

(४) **राघवानन्दः**। अनुपसंहारे दोषं कीर्तयन् तत्करणे फलमाह **इन्द्रियाणामिति**। **प्रसंगेने**न्द्रियार्थेष्वभिषक्त्या **दोषं** संसाराख्यं **सिद्धिं** मनःशुद्धिद्वारा मोक्षाख्यां तथा च गीता 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे' इति ।।९३।।

(५) **नन्दनः**। **प्रसङ्गेन** विषयेषु निरङ्कुशया प्रवृत्त्या ।।९३।।

(६) **रामचन्द्रः**। पुरुषः **इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन** संयोगेन **दोषं ऋच्छति** प्राप्नोति। **असंशयं तानि** इन्द्रियाणि **सन्नियम्य** जित्वा **सिद्धिं नियच्छति** प्राप्नोति ।।९३।।

(७) **मणिरामः**। इन्द्रियानिग्रहानिग्रहयोः फलमाह **इन्द्रियाणामिति**। **प्रसङ्गेन** विषयेष्वासक्त्या, **ऋच्छति** प्राप्नोति। **सन्नियम्य** स्वाधीनानि कृत्वा। सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपाम् ।।९३।।

(८) **गोविन्दराजः**। अधुना इन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह **इन्द्रियाणामिति**। **इन्द्रियाणां** विषयासक्त्या दृष्टादृष्ट**दोषं** निश्चितं पुरुषः **प्राप्नोति**। **तान्येव संयम्य** पुनः दृष्टादृष्टपुरुषार्थ**सिद्धिं** निश्चयेन प्राप्नोति ।।९३।।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।।९४।।

(१) **मेधातिथिः**। तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाषः, शास्त्रोपदेशान्न क्रियते। किन्तु दृष्टमेव सुखं तावन्निवृत्तेर्भवति। तथाहि सेव्यमाना विषया अपि अधिकं गर्द्धमुत्पादयन्ति उदरपूरं भुक्तवतस्तृप्तस्यातिसौहित्यमपि गतवतो भवति हृदयसमीहा 'किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुम्,' अशक्त्या तु न प्रवर्तते। ततो नैषा भोगेन शक्या निवृत्तिर्न कदाचित्**कामो**ऽभिलाषः **कामानां** काम्यमानानां स्पृहणीयानामर्थानाम्**उपभोगेन** सेवया **शाम्यति** निवर्तते। भूयोऽधिकतरं वर्धते। **हविषा** घृतेन **कृष्णवर्मा**ऽग्निरिव।

दुःखरूपश्चाभिलाषः। अनुपभुक्तरसस्य त्वभिलाषानुत्पत्तिः। तत्त्वप्रसङ्ख्यानमेतत्। उक्तञ्च "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्" ।।९४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसंगे जातेपि भुक्तभोग्यतया स्वयं निर्वर्त्यत इत्यपि नाशंक्यमित्याह **न जात्विति**। **काम** इच्छा **कामानां** भोगानां **कृष्णवर्त्मे**त्युचितपदन्यासः ।।९४।।

(३) **कुल्लूकः**। किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेव लब्धकामो निर्वर्त्स्यतीत्याशङ्क्याह **न जात्विति**। न कदाचित्**कामो**ऽभिलाषः। काम्यन्त इति **कामा** विषया-

स्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किं तु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । प्राप्त-भोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अत एव **विष्णुपुराणे** ययाति-वाक्यम् "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यति-तृषं त्यजेत्" ।। तथा "पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते" ।।९४।।

(४) **राघवानन्दः** । ननु भोगे सति स्वयमेव उपरमेयुस्तानि किमुपसंहा-रणेत्यत आह **नेति** । कामोऽभिलाषः कामानां काम्यंत इति कामाः, तेषामुपभोगः साक्षात्करणं तेन शांतिर्दूरे, अपि तु वर्धत एवेत्याह **हविषेति** । **कृष्णवर्त्माग्निः** । तथा च **विष्णुपुराणे** ययातिवाक्यम् "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।। एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत् ।। अतितृषं अतितृष्णामित्यर्थः ।। तथा "पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ।।" इत्यादि ।।९४।।

(५) **नन्दनः** । तत्पुनर्भोजनेन क्षुध इव विषयोपभोगेन कामस्य निवृत्ति-र्नेष्यत इत्यत्राह **न जात्विति** । **कामानां** विषयाणां । **हविषा** आज्येन ।।९४।।

(६) **रामचन्द्रः** । काम्यन्त इति कामाः, तेषां **कामानां उपभोगेन जातु कामः न शाम्यति** ।।९४।।

(७) **मणिरामः** । विषयोपभोगात् लब्धमनोरथः स्वयमेव विषयवाञ्छां त्यक्ष्यति किमिन्द्रियनिग्रहेणेत्याशङ्क्याह **न जात्विति** । **जातु** कदाचित् । **कामः** अभिलाषः **कामानां** काम्यन्त इति कामाः विषयाः तेषाम् । दृष्टान्तमाह **हविषेति** ।।९४।।

(८) **गोविन्दराजः** । अथोपभोगतृष्णया किमिन्द्रियाणां विषयनिवृत्तिर्नो-च्यते, किं सक्तिनिषेधेनोच्यते इत्यत आह **न जात्विति** । न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां **उपसेवनेन निवर्तते** । प्रत्युत आज्यादिनाऽग्निरिवाधिकतरं वृद्धिमेति ।।९४।।

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ।।९५।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपजीव्यायं निगमनश्लोकः पठितः । यदा सेवया वर्धते कामः अतो **य एतान्**कामान्कामी **सर्वान्प्राप्नुयात्से**वेतानेकमण्डलेश्वर इव तरुणः, यश्चैतांस्त्यजति **केवलानि** ईषदपि न स्पृशति नैष्ठिक एव बालः । तयोर्यः प्रापको भोक्ता तस्मात्स **विशिष्यते** । अतिशयेन श्रेष्ठो भवति यः परित्यजेदिति । एतच्चात्मप्रत्यक्षम् ।।९५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। केवलान्** कृत्स्नान् **विशिष्यते** विशिष्टफलत्वात् ।।९५।।

(३) **कुल्लूकः। यश्चैतानिति। य एतान् सर्वान्विषयान् प्राप्नुयाद्यश्चैतान्** कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयांस्तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशंस्या। तथाहि विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तौ च क्लेशातिशयो न तु विषयविरसस्य ।।९५।।

(४) **राघवानन्दः**। कृतभोगादकृतभोगो जनः श्रेष्ठ इत्याह **यश्चैतानिति। प्राप्नुयात्** भुञ्जीत **केवलानि**न्द्रियसंबन्धान् **सर्वकामानां** विषयाणां **प्रापणात्** भोगात् ।।९५।।

(५) **नन्दनः**। यत एवं ततो विषयाणां भोगात्त्याग एव श्रेयानित्याह **यच्चैतानिति**। य इत्यसाधुः पाठः। **एतान्कामान्प्राप्नुयाद्भुञ्जीत**। **केवलान्**कृत्स्नान्। तयोः प्राप्तित्यागयोः **प्रापणात्**प्राप्तेस्**त्यागो विशिष्यते** विषयत्यागे विनाशनिमित्तदुःखस्पर्शाभावात् ।।९५।।

(६) **रामचन्द्रः। यः पुरुषः एतान्सर्वान् प्राप्नुयात् यः पुरुषः एतान्** कामान् **केवलान् त्यजेत् सर्वकामानां प्रापणात्** प्राप्तेः कामानां सर्वकामनापरित्यागो विशिष्यते ।।९५।।

(७) **मणिरामः। एतान्** विषयान्। तस्मात् सर्वकामप्राप्तेः तत्त्यागः प्रशस्तः ।।९५।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च–**य** इति **यः** कामान् सकलान् सेवेत **यो** वा **केवलान्** अनुपभुक्त्वैव **त्यजेत्** तयोः सर्वकामोपभोगादपि **परित्यागो विशिष्यते**। यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते। तदसंपत्तौ चावश्यंभावि दुःखं, तस्मान्मूलत एव तृष्णात्यागो वरः ।।९५।।

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ।।९६।।

(१) **मेधातिथिः**। यद्येवमरण्यवास एव तर्हि प्राप्तम्। न हि तत्र विषयाः सन्निधीयन्ते। असन्निहिताश्च न सेविष्यन्ते। तदर्थमाह—नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति निःसुखः स्यात्। अथ च स्मरन्ति न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः। न च शरीरधारणमसेवया भवति। किं तु गर्द्धनिषेधोऽयमुच्यते। स च गर्द्धः— सत्यामपि सेवायां —**ज्ञानेन**—विषयगतदोषज्ञानेन—अस्थिस्थूणं स्नायुयुतमित्यादिशास्त्रोक्तेन, स्वसंविदा च विपाकविरसतया, किं विपाकफलसेवादिदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन क्रमेण स्पृहा निवर्तते। न तु सहसैव त्यक्तुं शक्यते। किन्तु **नित्यशः** नित्यकालं, ज्ञानविशेषणमेतत्।

(९६) प्रजुष्टानि = प्रदुष्टानि (मेधा०)

'**प्रदुष्टानि**' प्रवृत्तानि। दोषवत्त्वात् प्रवृत्तान्येव प्रदुष्टान्युच्यन्ते।

अयं शस्तत्र तत्र **नित्यशः** अनुपूर्वशः **सर्वशः** पूर्वश इति व्यासमनुप्रभृतिभिर्महामुनिभिः प्रयुज्यते। तस्य साधुत्वे यत्नः कर्तव्यः। तत्र शस्विधौ। "एकवचनाच्च वीप्सायामिति" (व्या. सू. ५।४।४३) पठ्यते। तत्र वीप्सार्थः कथञ्चित् द्योतयितव्यः। अन्ये तु शसस्तिष्ठत्यर्थस्य क्विपि रूपं वर्णयन्ति। क्रियाविशेषणं चैतत् नपुंसकम्। नित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।।९६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न चैवमनुपभोगमात्रेणेन्द्रियजय इति ग्राह्यमित्याह **न तथेति**। एतानीन्द्रियाणि विषयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् **प्रदुष्टानि** दोषजनकानि **ज्ञानेनात्मनः** शरीरादिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानेन विषयदोषभावनेन च **नित्यम्** ।।९६।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह **न तथेति**। **एतानीन्द्रियाणि विषयेषु** प्रसक्तानि तथा **नासेवया** विषयसन्निधिवर्जनरूपया **नियन्तुं न शक्यन्ते** दुर्निवारत्वात्। यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्थूण'मित्यादि (अ. ६।७६) वक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन, तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ।।९६।।

(४) **राघवानन्दः**। बलादिन्द्रियसंबन्धे क उपायस्तत्राह **न तथेति**। एतानीन्द्रियाणि असेवया **शुष्कवैराग्येण**। तत्र हेतुः प्रदुष्टानि प्रकर्षेण बहुकालसेवया **प्रसक्तानि ज्ञानेन** क्षयिष्णुत्वादिदोषदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन वा। तदुक्तम्- "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति। निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयानसेविनः रसो रागः सोपि परं ब्रह्म दृष्टवतो निवर्तते इति गीतार्थः ।।९६।।

(५) **नन्दनः**। तर्हि विषयत्याग एव संयमोपायो नान्य इत्यत्राह **न तथेति** ।।९६।।

(६) **रामचन्द्रः**। कामानां असेवया तानि इन्द्रियाणि विषयेषु संनियन्तुं तथा न शक्यन्ते। कीदृशानि? **प्रदुष्टानि** प्रकर्षेण दुष्टानि, **यथा ज्ञानेन** ज्ञानमार्गेण नित्यशः नियन्तुं शक्यन्ते ।।९६।।

(७) **मणिरामः**। इदानीमिन्द्रियनिग्रहोपायमाह **न तथेति**। एतानि विषयेषु प्रजुष्टानि तथा **न असेवया नियन्तुं** शक्यानि यथा नित्यशः ज्ञानेनेत्यन्वयः। **एतानि** इन्द्रियाणि **प्रजुष्टानि** आसक्तानि **असेवया** विषयभोगवर्जनरूपया **ज्ञानेन** विषयाणां नश्वरत्वादिदोषज्ञानेन। तस्माद्विषयेषु दोषज्ञानेन बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेदित्यर्थः ।।९६।।

(८) गोविन्दराजः। एवं तर्हि विषयशून्यदेहावस्थानमात्र उपाय इत्यत आह **नेति**। **एतानीन्द्रियाणि** विषयासक्त्या प्रकृष्टदोषजनकानि **न तथा** रूपादिविषयानुपभोगेन **सम्यक् नियन्तुं शक्यन्ते यथा** विषयगतदोषभावना**विज्ञानेन नित्यकालं** नियन्तुं पार्यते ।।९६।।

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ।।९७।।

(१) मेधातिथिः। अयमत्र विधिरेव । **वेदा**स्तद्विषयमध्ययनजपादि । **त्यागो** दानं लक्षणया । अथवाऽप्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिः फलदेत्यनेन वर्जनम् । विप्रदुष्टो भावश्चित्तं यस्य तस्य। **सिद्धिं न गच्छन्ति** फलसाधकानि न भवन्ति, कस्मिंश्चिदपि काले। अतोऽनुष्ठानकाले नाभिप्रेतादिगतमानसेन भवितव्यम् । शक्यं तर्हि सर्वेतरविकल्पतिरस्कारेण कर्मणि मन आधेयम् ।

अङ्गं हि कर्मसु विषयचिन्तात्यागोऽनेन वाक्येन विहितः। तदभावे कर्मनैष्फल्यं स्यात् । एष हि भावदोषो यत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेन व्यसनेषु मनोऽवधानम् ।।९७।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। वेदाः अध्ययनानि **त्यागाः** दानानि **नियमाः** स्नातकव्रतादीनि **तपांसि** कृच्छ्रादीनि **विप्रदुष्टभावस्य** विषयप्रसक्तौ ।। ९७ ।।

(३) कुल्लूकः। यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह **वेदा इति**। वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ।।९७।।

(४) राघवानन्दः। अत एवात्मानात्मविवेकशून्यस्य न केऽपि शोधका इत्याह **वेदा इति। वेदा** अभ्यस्यमानाः **त्यागाः** संन्यासा दानं वा नियमः शौचसंतोषादयः **तपांसि** कृच्छ्रादीनि एते अनुष्ठीयमाना अपि **विप्रदुष्टभावस्य** स्त्र्यादिष्वत्यासक्तस्य ।।९७।।

(५) नन्दनः। **ज्ञानेन** विषयेषु दोषदर्शनेन, न केवलब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसंयमो दोषावहः, किंतु सर्वाश्रमिणामित्यभिप्रायेणाह **वेदा इति**। **वेदा** इत्यनेन ब्रह्मचारिधर्मा लक्ष्यन्ते। **यज्ञा** इति गार्हस्थ्यधर्माः। **त्यागा** इति संन्यासधर्माः। **तपांसीति** वानप्रस्थधर्माः। **विप्रदुष्टभावस्य** कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य। भावदोषाणामिन्द्रियासंयमहेतुत्वादिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इति भावः ।।९७।।

(६) रामचन्द्रः। **दुष्टभावस्य वेदाः सिद्धिं** कर्हिचित् न गच्छन्ति, **वेदा** वेदाध्ययनानि। **त्यागाः** दानानि ।।९७।।

(७) **मणिरामः**। मनसोऽनिग्रहे दोषमाह **वेदा इति**। **विप्रदुष्टभावस्य** विषयासक्तस्य ॥९७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वेदा इति**। जपदानस्नानयागादिकृच्छ्रादीनि दुष्टचित्तस्य न कदाचित् सम्पन्नानि भवन्तीति ॥९७॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥९८॥

(१) **मेधातिथिः**। **श्रुत्वा** वंशगीतादिध्वनिं, 'त्वं बृहस्पति'रित्यादिवचनं श्रुत्वा—**न हृष्यति**। रूक्षपरुषाक्रोशवाचः श्रुत्वा **न ग्लायति** न मनोदुःखं भजते। ग्लानिः खेदः। **स्पृष्ट्वा** राङ्कवकौशेयादिवस्त्रं अजलोमकृतञ्च समत्वेनानुभवति। एवं सुवेषतरुणीजननटप्रेक्षासु शत्रुदर्शने च समः। बहुघृतं क्षीरषष्टिकां कोद्रवांश्च समं भोजने। देवदारुतैलं कर्पूरादि च तुल्यं जिघ्रतः। तथा कर्तव्यं यथा केवलैर्मानसैः सुखदुःखैर्न स्पृश्यते। एवं तेन जितानीन्द्रियाणि भवन्ति। न त्वप्रवृत्त्यैव। इयत्पर्यन्तः संयमः आश्रयणीयः ॥९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ग्लायति** दुःखितो भवति ॥९८॥

(३) **कुल्लूकः**। जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह **श्रुत्वेति**। स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च **श्रुत्वा** सुखस्पर्शं दुकूलादि दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि **स्पृष्ट्वा**। सुरूपं कुरूपं च **दृष्ट्वा**। स्वाद्वस्वादु च **भुक्त्वा**। सुरभिमसुरभिं च **घ्रात्वा**। यस्य न **हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो** ज्ञातव्यः ॥९८॥

(४) **राघवानन्दः**। तर्हि विषयाभोगे मृतिरेव, तत्राह **श्रुत्वेति**। भोगो न प्रतिबन्धकः, किं त्वासक्तिः। तदुक्तम् 'पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्' इत्यादी'न्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्नि'त्यन्तं (भग. ९।५) भगवता **कृष्णेन** ॥९८॥

(५) **नन्दनः**। इदानीमिन्द्रियसंयमं स्वरूपतो विविनक्ति **श्रुत्वेति**। श्रुत्वा इष्टमनिष्टं च। एवमुत्तरत्र। हृष्यति मनसा ग्लायति विषीदतीष्टानिष्टविषयसंसर्गे। मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयम इत्यभिप्रायः ॥९८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यः नरः** विषयान् **श्रुत्वा न हृष्यति न ग्लायति सः जितेन्द्रियः**, 'ग्लै हर्षे' इत्यस्य धातो रूपम् ॥९८॥

(७) **मणिरामः**। जितेन्द्रियस्वरूपमाह **श्रुत्वेति**। **श्रुत्वा** स्तुतिनिन्दे **स्पृष्ट्वा** उत्तमाधमवस्त्रे, **दृष्ट्वा** सुरूपकुरूपे; **भुक्त्वा** स्वाद्वस्वादुनी ॥९८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रुत्वेति**। यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्दस्पर्श-

---

(९८) च यो नरः = शुभाशुभं (ठ)

रसरूपगन्धान् उपलभ्य न हर्षमुपैति, कुत्सितांश्चोपलभ्य न ग्लानिमेति, **स जितेन्द्रियो** बोद्धव्यः ॥९८॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥९९॥

(१) **मेधातिथिः** । "ननु च ब्रह्मचारिणा स्त्रीसम्बन्धो यत्नेन वर्ज्यः, संस्कृतभिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते ।" अत आह । निर्धारणे षष्ठी । एकमेव **यदीन्द्रियं क्षरति** स्वातन्त्र्येण स्वविषये वर्तमानं न निवार्यते । ततोऽस्य **क्षरति प्रज्ञा** धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि । दृतिश्छागादिचर्मोदकाद्याहरणभाजनं, तस्य संवृतेष्वपीतरेषु यद्येकस्मा**दुदकं पादात्स्र**वति, सर्वं रिच्यते । ज्ञानाभ्याससम्भृतं धैर्यं सम्यक्ज्ञानमेव वा । विषयगृध्नुतया तद्गतमानसस्य न तत्त्वतो युक्तिशास्त्रगम्या अर्थाः सम्यक् प्रतिभासन्ते ॥९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **क्षरति** विषये सज्यते, क्षरति प्रज्ञा सर्वा बहिः संबध्यते । दृतेर्जलसेकार्थं कृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं कृते अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथा सर्वजलसेको भवतीत्यर्थः ॥९९॥

(३) **कुल्लूकः** । एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह **इन्द्रियाणां त्विति** । **सर्वेषामिन्द्रियाणां** मध्ये **यद्येकमपीन्द्रियं** विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि **तत्त्वज्ञानं क्षरति** न व्यवतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥९९॥

(४) **राघवानन्दः** । संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्ता । तत्र सर्वेषां अप्रवृत्तावप्येकस्य प्रवृत्तौ को दोषस्तत्राह **इन्द्रियाणां त्विति** । **सर्वेषामिन्द्रियाणां** मध्ये **यत्किचित्क्षरति इन्द्रियं** विषयप्रवणं स्यात् प्रज्ञा धैर्यं **तेनैव क्षरति** दृतेश्चर्ममयोदकपात्रस्य पादात् छिद्रात् सर्वं उदकं क्रमशो नश्यति । तथा च विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा । अत्र गीता (भग. २।६७) 'इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि' इति ॥ मनःसहकृतं यदिन्द्रियं चक्षुरादि तद्धरतीति गीतार्थः । एवं प्रसक्तं इन्द्रियमात्रं प्रज्ञां हरतीति भावः ॥९९॥

(५) **नन्दनः** । सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः, एकस्यासंयमे तदितरसंयमवैयर्थ्यादित्याह **इन्द्रियाणामिति** । **प्रज्ञा क्षरति** विषयपरा भवति ॥९९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **सर्वेषां इन्द्रियाणां** मध्ये यद्येकं **इन्द्रियं क्षरति** स्रवति **तेन** कारणेन **अस्य** पुंसः **प्रज्ञा क्षरति** । दृतेः पादादुदकमिव । **दृतिः** चर्मकोशः ॥९९॥

---

(९९) पादा=पात्रा (अ)
इन्द्रियाणां तुरुर्वेषां=इन्द्रियाणां नु चरतां (मेधा०)
तेनास्य क्षरति=ततोस्य क्षरति (मेधा०)

(७) **मणिरामः**। **दृतिः** चर्म तत्पात्रादिव। यथा चर्मनिर्मितोदकपात्रात् एकमपि छिद्रं जलं च्यावयति तथेत्यर्थः ॥९९॥

(८) **गोविन्दराजः**। सकलेन्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः। यस्मात् **इन्द्रियाणामिति**। **इन्द्रियाणां** मध्यात् यदि पुनः **एकमपीन्द्रियं** यथेच्छं स्वविषये प्रवर्तते तदा स्वेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथा उदकपरिपूर्णाच्चिर्मणः एकपादानावरणात् सर्वमम्भो निस्सरति ॥९९॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥१००॥

(१) **मेधातिथिः**। उपसंहरति। सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानम्। **ग्रामः** सङ्घातः। विधेयीकृत्येन्द्रियाणि तथा मनः। सर्वानिर्थान्श्रौतस्मार्तकर्मसाध्यान्**संसाधयेन्**निष्पादयेत्। **तनुं** शरीर**मक्षिण्वन्न**पीडयन्।

योगतः युक्त्या। सहसा कस्यचित्कठिनासनकृष्णाजिनादिप्रावरणात् पीडा भवति सुकुमारप्रकृतेः, तदर्थमिदमुच्यते। येषां सुशीलितं सुसंस्कृतं भोजनं मृदुशय्यादि, न तैः सहसा तत्त्यक्तव्यमपि तु क्रमेण सात्म्यतामानेतव्यं तद्विपरीतम्। 'योगः' क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते। तत्र च योगतो वशे कृत्वेति सम्बन्धः। यथास्थानमेव वा योगत इति योजनीयम्। युक्त्या औचित्यतः शरीरं नापनयेत्। तदुचितं शरीरस्य न तज्झटिति निवर्तयेत्। तात्पर्यं वा 'योगः'। तृतीयार्थे तसिः। तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥१००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इन्द्रियग्रामं** बाह्यं **सर्वान् अर्थान्** स्वर्गादीनपि **योगतो**ऽपेक्षितदेवतादिध्यानतो न चेन्द्रियसंयममात्रात् **तनुं** देह**मक्षिण्वन्न**पीडयन्नपि ॥१००॥

(३) **कुल्लूकः**। इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति **वशे कृत्वेति**। **बहिरिन्द्रियगणमा**यत्तं कृत्वा **मनश्च संयम्य सर्वान्**पुरुषार्थान्सम्यक् **साधयेत् योगत** उपायेन स्वदेहमपीडयन्। यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते स क्रमेण तं त्यजेत् ॥१००॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रकरणार्थं निगमयन् तस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह **वशेति**। **अर्थान्** धर्मादीन् **अक्षिण्वन् अपीडयन्** योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविषयसेवयेति यावत् ॥१००॥

(५) **नन्दनः**। इन्द्रियसंयमफलमाह **वश इति**। **योगतो** योगेन समाधिलक्षणेन। **अर्थान्पुरुषार्थान्**। **संसाधयेत्** सम्यक्साधयितुं शक्नुयात्। **तनुमक्षिण्वंस्त**पोभिः शरीरमपीडयन् ॥१००॥

(६) **रामचन्द्रः** । **इन्द्रियग्रामं वशे कृत्वा तथा मनः** संनियम्य **सर्वान् अर्थान् साधयेत्** । **योगतः** योगाभ्यासतः **तनुं** देहं **अक्षिण्वन्** क्षीणमकुर्वन् इति ॥१००॥

(७) **मणिरामः** । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति **वशे कृत्वेति** । **योगतः** योगरूपेणोपायेन । **तनुं** शरीरं **अक्षिण्वन्** अपीडयन् ॥१००॥

(८) **गोविन्दराजः** । एवमसञ्जितेन्द्रियस्य मनस्कस्य न वेदादिसिद्धिः तस्मात् **वश इति** । शक्त्या शरीरमपीडयन् इन्द्रियसमूहं विजित्य **मनश्च नियम्य सर्वान्** वेदाधिगमादीनर्थान् सम्पादयेत् ॥१००॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु सदाऽऽसीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥१०१॥

(१) **मेधातिथिः** । सम्मुखे प्रातः 'पूर्वा' सन्ध्या । आदित्यास्तमये 'पश्चिमा' । तां **तिष्ठेत् जपन्सावित्रीम्** । आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे स्यात् । सावित्री उक्तैव—'तत्सवितुर्वरेण्यमिति' । तस्या ह्यनुवादः । ओंकारादिविधिः श्लोके सन्ध्याजपार्थं 'एतदक्षरमेतां चेति' । **आऽर्कदर्शनादिति** । । यावद्भगवानादित्यो दृष्टः । जपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः ।

"ननु किमवधिना । अर्कोदय एव सन्ध्या निवर्तते । तथाहि । 'न सर्वं तमः क्षीणं नापि परिपूर्णः प्रकाश एषा सन्ध्या' । उक्तं च 'दिवि प्रकाशो भुवि चान्धकारः कालः स सावित्र इति प्रदिष्टः ।' **निरुक्तेऽ**प्युक्तं 'अधोभागः सावित्र' इति । पशुसमाम्नाये विज्ञायते 'कस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्ण' इति । आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च सन्ध्या—रात्रिधर्मोऽहर्धर्मे च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया । **सन्ध्यामिति** । तेन यावत्सन्ध्याकालं तिष्ठेदित्युक्तं भवति । ततः परं स्वातन्त्र्यं स्थितमेव ।"

केचिदाहुर्नैवेयमत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं तर्हि ? "कालश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति" **वार्तिककार**स्तत्र 'कर्मणि द्वितीये'त्येव द्वितीया । यत्तु "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" (पा. २।३।५) इति तद्यत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते । 'क्रोशं कुटिला नदी' 'सर्वरात्रं कल्याणी' । यत्र च सकर्मको धातुः, 'मासमधीयत' इति स तस्य विषयः । इह पुनः 'सन्ध्यां' तिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मकः । अतो विधिनिर्देशः कृत्स्नसन्ध्याप्राप्त्यर्थं स्थानासनयोः कर्तुम् । आरम्भकालस्त्विह नोक्तः, सन्ध्याशब्देनैव समर्पितत्वात् । य एव हि सन्ध्याकालस्यारम्भः स एव तद्विधेः । न हि पूर्णमास्यादिकालवद्दीर्घः सन्ध्याकालो, यदि विलम्बः स्याद्दुर्लक्षो ह्यसावतिसूक्ष्मत्वात्तुलान्तरयोरिव नामोन्नामौ । अलक्ष्यपौर्वापर्यौ रात्रेर्विरामोऽह्नश्च प्रारम्भः । अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्मुक्ते राशौ राश्यन्तरसंक्रमणं त्रुटिमात्रकालमिच्छन्ति

ज्यौतिषिकाः। एवं दिवसारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयौ। प्रागुदयाद्रात्रिरुदितेऽहः। अनेन च नास्ति 'सन्ध्या'। आदित्योदयेनैव रात्रिविरामात्। अत एवोदयास्तमयसमीपयोरनुष्ठानप्रवृत्तिः। स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निवृत्तिर्यतो य इयन्तं कालमुपास्ते तेनावश्यं मुख्ये काले विधिर्निर्वर्तितो भवति। अत एव च यावान्सावित्रः कालः सेह सन्ध्याऽभिप्रेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता। सा चोक्ता पुरस्तात्।

"यद्येवं, येषामयमेवाग्निहोत्रकालस्तेषां सन्ध्याविधेरभावः प्रसक्तः"।

केयं परिचोदना। श्रौतेन स्मार्तस्य बाधो युक्त एव। नैव चात्र विरोधः। तिष्ठताऽपि शक्यं होतुमासीनेन च।

"ननु च न केवले स्थानासने सन्ध्ययोर्विहिते, किन्तु त्रिकजपोऽपि। तच्च सावित्रीं जपन्कथं होममन्त्रमुच्चारयेत्?।"

अस्तु, जपस्य बाधः। प्रधाने तावत्स्थानासने न विरुध्येते। 'गुणलोपे च मुख्यस्ये'-त्यनेन न्यायेन जपस्याङ्गत्वाद्बाधो युक्तः। तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसम्बन्धात्तिष्ठेदासीतेति च। जपस्य तु गुणत्वं, शत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात्। अधिकारसंबंधश्च स्थानासनयोरेव, "न तिष्ठति तु यः पूर्वां" तथा "तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहतीति"।

यत्तु केनचिदुक्तं—"तिष्ठतिरत्र गुणः, प्रधानं जपकर्म। ततो हि फलमश्रौष्मेति"।

तत्रोच्यते। नैवायं कामिनोऽधिकारः, कुतः फलश्रवणम्?। यत्तु प्रणवादिवाक्ये 'वेदपुण्येन युज्यत' इति फलानुवादभ्रमः, स तत्रैव निर्णीतः। तस्मात्स्थानासने प्रधाने।

अथवा अग्निहोत्रिणः सकृत्सावित्रीं जपिष्यन्ति त्रिरावर्तयिष्यन्ति वा। न तावताऽग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः। 'अश्नन् सायं विनिर्मुक्त' इति न तावता विहन्यते। अश्नशब्दः चिरकालवचनः। तावता च कृतः सन्ध्यार्थो भवति। अर्कदर्शनपर्यन्तता ह्यङ्गमेव। उदितहोमिनां कृतसन्ध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः।

गौतमेन तु 'सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनादिति' (अ. २ सू. १७) सूत्रस्यार्थः। 'एतावान्कालः सन्ध्योच्यते'। न विध्यङ्गम्। तत्रैतावति काले नास्त्यावृत्तिः। यथा 'पौर्णमास्यां यजेतेति' न कालानुरोधेन कर्मण आवृत्तिः, तथा 'पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरामिति' तदपि काललक्षणं 'एतावान्काल इह सन्ध्याशब्देनोच्यते, तत्र सान्ध्यो विधिरनुष्ठेयः'। तत्रेयति सन्ध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपान्कुर्यात् सम्पन्न एव विध्यर्थः।

न ह्यत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव। सर्वथाऽग्निहोत्रसन्ध्याविधी समानकालावपि शक्यावनुष्ठातुम्।

सदाशब्दो नित्यतामाह। उभयसन्ध्याशेषः।

आसीत आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत्। 'ऋक्षं' नक्षत्रम्। 'आ' तद्विभावनात्। आऽर्कदर्शनादिति य आकारः स इहानुषक्तव्यः।

सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणम्। सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति, नक्षत्राणि च भास्वन्ति स्वभासा युक्तानि नादित्यतेजोभिभूतानि ॥१०१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तिष्ठेदूर्ध्वस्तिष्ठेज्जपन् सन्ध्यां पूर्वा**मत्यन्तसंयोगे न समासीतोपविशेत्। आ सम्यक् **ऋक्षाणां विभावनात्** दर्शनाद्विवेकेन बहूनां प्रकाशनात्। अत्र तिष्ठन्नासीनो जपेदिति प्रत्ययस्य व्यत्ययो बोद्धव्यः। जपस्य प्राधान्यात्। तथा च यजुर्वेदब्राह्मणे "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "पूर्वां गायत्रीं जपेदष्टकृत्व" इत्यादि। अत एव जपस्य कर्मणि सावित्री लभ्यते। "एतदक्षरमेतां चे"त्युक्तत्वाच्च ॥१०१॥

(३) **कुल्लूकः। पूर्वां संध्यामिति। पूर्वां संध्यां पश्चिमामिति** च "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया"। (पा. २।३।५) प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात्। **पश्चिमां** तु संध्यां सावित्रीं जपन्सम्य**ङ्नक्षत्रदर्शनपर्यन्त**मुपविष्टः स्यात्। अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानम्, स्थानासनं त्वंगे 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति न्यायात्। "संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते। सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य" इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम्। **मेधातिथिस्तु** स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह। संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रं तदाह **योगी याज्ञवल्क्यः** – "ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम्। सन्ध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च सा स्मृता" ॥१०१॥

(४) **राघवानन्दः**। "सन्ध्ययोर्वेदविदि"त्युक्तं, तच्च कियन्तं कालं व्याप्य कर्तव्यमिति प्रकारं लक्षणं चाह **पूर्वामिति। सन्ध्यां** व्याप्य **जपन् ऊर्ध्वं तिष्ठेत् आसीनो** भवेदिति विधिस्तत्रैवावधेरपेक्षणात्। जपे तु सङ्ख्यैव नियम्यते न तु कालः। "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरा"मित्युक्ते**रार्कदर्शनात्** संपूर्णार्कदर्शनमभिव्याप्य, तद्दर्शनं यावत्। **सम्यगर्क्षविभावनात्** सम्यक् ऋक्षं, सम्यगृक्षं तस्य विभावनं प्रकाशः तावदध्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थः। "ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमं। सन्ध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च संस्थिते"ति **योगियाज्ञवल्क्यो**क्तेर्दण्डद्वयं सन्ध्या ॥१०१॥

(५) **नन्दनः**। अथ कर्मान्तरमाह **पूर्वामिति। आर्क्षविभावनात्** आ ऋक्षविभावनादिति पदच्छेदः। आ नक्षत्रदर्शनात् ॥१०१॥

(६) **रामचन्द्रः** । सन्ध्योपासनविधिमाह **पूर्वां सन्ध्यां** सावित्रीं जपन्नाऽ-**र्कदर्शनात्**सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत । **पश्चिमां सन्ध्यां समासीनः आर्क्षविभावनात्** नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं गायत्रीं जपंस्तिष्ठेत् ।।१०१।।

(७) **मणिरामः** । **पूर्वां सन्ध्यां** प्रातस्सन्ध्यां **आ अर्कदर्शनात्** सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत् । आसनादुत्थाय ऊर्ध्वस्थित एव कुर्यात् । **पश्चिमां** सायं सन्ध्यां **समासीनः** उपविष्टः (आ) **ऋक्षविभावनात्** नक्षत्रदर्शनपर्यन्तम् ।।१०१।।

(८) **गोविन्दराजः** । "सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यतः" इति गौतमस्मरणात् सनक्षत्रकालादारभ्य **पूर्वामिति** । यद्यप्यत्र तिष्ठत्याः परो विधिप्रत्ययः श्रूयते तथापि उपलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यज्जपोऽत्र प्रधानम् । स्थानासनयोस्त्वङ्गता । तथा च (यच्च) यजुर्वेदब्राह्मणे जपतेरेव परो विधिप्रत्ययः श्रूयते । यदाह – "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ।" इत्युपक्रम्य "पूर्वां सन्ध्यां स्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरामेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकां सन्ध्ययोः" इति दर्शनात् । प्रणवव्याहृतिपूर्विकां जपेदादित्यदर्शनं यावत् इति वाक्यार्थः । **पश्चिमां** पुनरासीनः सावित्रीं जपेत् उक्तगौतमीयात् सदर्ककालादारभ्य सम्यक्नक्षत्रदर्शनात् यावत् ।।१०१।।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम् ।।१०२।।

(१) **मेधातिथिः** । अयमत्राधिकार उच्यते । **एनः** प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तं **व्यपोहत्य**पनुदति । निशि भवं **नैशं** रात्रौ कृतम् । एवं **मल**मेनःशब्देन समानार्थम् ।

न च सर्वस्य दिवाकृतस्य नैशिकस्य चैतत्प्रायश्चित्तम् । तथा सति कृच्छ्राद्युपदेशप्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थकः स्यात् । "अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति" लौकिकात्प्रवादात् । किं तर्हि? यदनुचितं कृतं अशक्यपरिहारमनाम्नातप्रायश्चित्तविशेषं लघीय एनस्तदपैति । यथा सुप्तस्य हस्तचारशय्यापरिवर्तनादिना सूक्ष्मप्राणिवधो, गुह्याङ्गकण्डूकर्षणं 'नाकस्मात्स्पृशेदिति' प्रतिषिद्धम्, लालास्रवादिना चाशुचित्वमतत्कालकृतशौचस्यावस्थाने प्रतिषिद्धसेवनादि । एतदभिप्रायमेवेदं "सर्वदैवाशुचिर्ज्ञेयः सन्ध्योपासनवर्जितः" इति । न चानित्यतापत्तिः, एवंविधस्य दोषस्य सर्वदाभावात् ।

दिवा च पथि गच्छन्नन्यस्त्रीमुखसन्धानसम्पन्नं तज्जन्यचित्तविकारोन्मीलने क्रुद्धाश्लीलसम्भाषणम् । तत्सन्ध्याविधी अपनुदतः ।।१०२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **जपंस्तिष्ठन्** तिष्ठञ्जपन् **मलं** पापं मलिनीकरणरूपं । एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्रदर्शनकालं आरभ्य "कार्यं सज्योतिष्याज्योतिषोदर्शनादि"ति **गौतमोक्तेः** ।।१०२।।

(३) **कुल्लूकः**। **पूर्वां संध्या**मिति। पूर्वसंध्यायां तिष्ठञ्जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति। पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति। तत्रापि जपात्फलमुक्तम्। एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम्। अत एव **याज्ञवल्क्यः** "दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥१०२॥

(४) **राघवानन्दः**। खादिरन्यायेनाह–**नैशमिति**। **निशाकृतं एनः** पापं **मल**मपि पापं यथा खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति वचनद्वयेनैक एव खादिरो यूप उभयार्थः, एवं सन्ध्यापीति न्यायार्थः ॥१०२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पूर्वां सन्ध्यां** गायत्रीं **जपंस्तिष्ठन्** निशायां भवं **नैशं एनः** पापं **व्यपोहति** नाशयति। सायं **सन्ध्यां कुर्वाणः दिवा कृतं** पापं **मलं हन्ति** ॥१०२॥

(७) **मणिरामः**। स्थितेनोपविष्टेन कृते फलमाह––**पूर्वामिति**। **नैशं** रात्रिसंचितं **एनः** पापं ॥१०२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पूर्वामिति**। **पूर्वां सन्ध्यां तिष्ठन्** सावित्रीं **जपन्** संचितं प्रतनु रात्र्युत्पन्नं पापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात्। एवं **पश्चिम**सन्ध्यायामुपविष्टो जपन् **दिवाकृतपापमपहन्ति** ॥१०२॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥१०३॥

(१) **मेधातिथिः**। अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायं वदन्नित्यतामेव समर्थयति। यः प्रातःसन्ध्यायां नोर्ध्व आस्ते, न च पश्चिमायामुपविष्टो भवति, स शूद्रतुल्यो वेदितव्यः। **सर्वस्माद्द्विजकर्मणः** आतिथ्यादिसत्कारसम्प्रदानादितो **बहिष्कार्यो**ऽपनोद्यः। अतः शूद्रसमानतानिरासार्थं नित्यमनुष्ठेया सन्ध्या। इदमधिकारवाक्यम्। अत्र च स्थानासन एवोपात्ते जपे। यस्य चाधिकारसम्बन्धस्तत्प्रधानम्, अन्यत्तत्संबद्धमङ्गम् ॥१०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न तिष्ठति** तिष्ठञ्जपतीत्यर्थः। एव**मुपास्त** इत्यत्रापि ॥१०३॥

(३) **कुल्लूकः**। **न तिष्ठतीति**। **यः** पुनः **पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमां तु नोपास्ते** तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः। **स शूद्र** इव सर्वस्माद्द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि **बाह्यः कार्यः**। अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता। नित्यत्वेऽपि सर्वदाऽपेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥१०३॥

(४) **राघवानन्दः**। सन्ध्याकरणे दोषमाह **नेति**। **शूद्रवदिति**। तदकरणेऽनधिकारितैव, तत्पूर्वकत्वात् सर्वकर्मणाम् ॥१०३॥

(५) नन्दनः। स्थानासनयोरकरणे प्रत्यवायमाह न **तिष्ठतीति** ।।१०३।।

(६) रामचन्द्रः। **यः** पुरुषः **पूर्वां पश्चिमां सन्ध्यां न उपास्ते** न करोति **सः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः** सकाशाद्विद्वद्भिर्**बहिष्कार्यः** निष्कासनीयः ।।१०३।।

(७) मणिरामः। सन्ध्याया अकरणे दोषमाह **नानुतिष्ठतीति** । अकरणे प्रत्यवायस्योक्तत्वात् सन्ध्याया नित्यत्वम् ।।१०३।।

(८) गोविन्दराजः। एवं कथंचिदकृतैनसोऽननुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह **नेति**। **यः** पुनः **पूर्वां सन्ध्यां** नानुतिष्ठति यो वा **पश्चिमां नोपास्ते** सोऽध्ययनदानादि-**द्विजकर्मणः** सर्वस्माच्छूद्रवत् परिहरणीयः। इत्येवं निन्देयमवश्यानुष्ठानार्था ।।१०३।।

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ।।१०४।।

(१) **मेधातिथिः**। अयमपरः स्वाध्यायविधिः। प्रकरणान्तरेऽश्रुतत्वात्पूर्वस्माद्ग्रहणार्थाद्भिद्यते। बहिर्ग्रामान्निर्जनो देश **अरण्यम्**। तद्गत्वा प्राप्या**पां समीपे** नदीवाप्यादिस्थाने। तदभावे कमण्डल्वादिभाजनस्थानामपि। **नियतः** शुचिर्यत्नवान्वा। **समाहितः** परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः। **सावित्रीमप्यधीयीत**। यदि बहुसूक्तानुवाकाध्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या न शक्यते।

नैत्यकं विधिमास्थितः। नित्य एव नैत्यकः। नित्योऽयं विधिरित्येवं स्थितप्रज्ञः।

ग्रहणार्थश्च स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रकृतिः, अयं विकारः संस्तदीयान्धर्मान्गृह्णाति। तेन 'ब्रह्मणः प्रणवं' 'प्राक्कूलान्' इत्यादिधर्मो भवति। अन्ये तु 'विधि' विधा-प्रकार-इतिकर्तव्यतेत्यादि चक्षते। नित्ये ब्रह्मचारिणाऽवश्यकर्तव्ये स्वाध्यायाध्ययने विधेतिकर्तव्यता तामाश्रितः। अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वं 'ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृत'मित्यादिवाक्येभ्योऽवसातव्यम्।

आद्यमेव व्याख्यानं युक्तरूपं दृश्यते। न हि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धः। यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणो विधिरुच्यते तदा "नैत्यके नास्त्यनध्यायः" (२।१०६) इत्यत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्ततश्चानध्ययननिषेधस्तत्रैव प्रसज्येत ।।१०४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ ब्रह्मयज्ञविधिमाह **अपामिति**। **नियतः** शुचिः **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञविधिं "ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण" इत्यादिना श्रुतावुक्तम्। **अरण्यं** ग्रामाद्बहिः **सावित्रीम**पीत्यन्याध्ययनाशक्तावुपाकरणाद्वा पूर्वमगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणोऽनुकल्पः। आदिक्रमेण स्वशाखायां नित्यं पाठो मुख्यो ब्रह्मयज्ञः। **समाहितो**-ऽनन्यचेताः ।।१०४।।

(३) **कुल्लूकः** । **अपां समीप इति** । ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजल**समीपे नियतेन्द्रियः समाहितो**ऽनन्यमना **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञरूपमा**स्थितो**ऽनुतिष्ठासुः **सावित्रीमपि** प्रणवव्याहृतित्रययुतां यथोक्ता**मधीयीत** ।।१०४।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र प्रशस्तस्थानमाह **अपामिति** । **नैत्यकं** ब्रह्मयज्ञरूपं **समाहितो**ऽनन्यमनाः । **सावित्रीमपी**ति अनधीतसूक्तान्तरस्य ब्रह्मयज्ञार्थम् । 'विशिष्टो-ऽयमपरो विधि'रिति **मेधातिथिः** ।।१०४।।

(५) **नन्दनः** । प्रथमं ब्रह्मयज्ञमाह **अपामिति** । **नियतसमाहित**शब्दाभ्यां कर्मज्ञानेन्द्रियसंयमानुक्तौ । नित्यमेव नैमित्तिकं, अनेनाहरहःकर्तव्यत्वमुक्तम् । **विधिं** ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाणः "प्राच्यां दिशी"त्यनुवाकेनोक्तम् । **अधीयीत** स्वाध्यायं न केवलं स्वाध्यायिकमेवाधीयीत किन्तु **सावित्रीमपि** । श्लोकस्यास्य ब्रह्मयज्ञ-विषयत्वम् ।।१०४।।

(६) **रामचन्द्रः** । युग्मं **अपामिति** । **नैत्यकं विधिं** आस्थितः **सन्नपां** निकटे **नियतः सावित्रीञ्जपेत्** । **गत्वाऽरण्यं समाहितः** सन् पुरुषादिकृतः सन् सम्यगधी-यीत अध्ययनं कुर्वीत ।।१०४।।

(७) **मणिरामः** । बहुवेदाध्ययनाशक्तौ गायत्रीमात्राध्ययनेनापि ब्रह्मयज्ञो भवतीत्याह **अपां समीपे इति** । **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञरूपं, **समाहितः** अनन्य-मनाः ।।१०४।।

(८) **गोविन्दराजः** । ब्रह्मयज्ञविध्यर्थं ब्रह्मचारिणामनुदिनमाह **अपा-मिति** । ग्रामाद्बहिर्विविक्तं प्रदेशं गत्वा **नियतः** शुचिः **समाहितः** संयतमनाः नित्योऽयं ब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थः **अपां समीपे** मन्त्रान्तरपाठान् **सावित्रीमपि जपेत्** ।।१०४।।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ।।१०५।।

(१) **मेधातिथिः** । उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गं कल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते । तस्मिन्पठ्यमानेऽनध्यायेष्व**नुरोध** आदरो **नास्ति** । **स्वाध्याये होममन्त्रेषु चैव** ह्यनध्याया नादरणीयाः । अनध्यायेष्वध्येतव्यम् । 'न निरोध' इति वा पाठः । निवृत्तिरनध्यायेष्वध्ययनस्य नास्ति । यद्यप्यध्ययनविधिधर्मोऽनध्यायेष्वनध्ययनं, अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषयः, स्वाध्यायश्च वेदो, न च वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि, तथापि वेदवाक्यमिश्रत्वात् तद्बुद्धिः स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते । दृष्टान्तो वाऽयम् ।

वेदाङ्गेष्वित्र वेदेऽप्यनध्यायो नास्ति। **होममन्त्रेषु** अग्निहोत्रहोमे ये मन्त्रा अन्यस्मिन्वा सावित्रादिशान्तिहोमे। एतच्च प्रदर्शनार्थम्। शश्वज्जपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गानां वैदिकवाक्योच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्ययनं स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्त इति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत यः, स न्यायसिद्धेनार्थेनानूद्यमानेन प्रतिबोध्यते। स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायानुक्रमणं न वेदधर्मः, ततो नास्ति कर्माङ्गमन्त्रेष्वनध्यायः।

नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणां विहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ ॥१०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वेदोपकरणे** व्याकरणाद्यङ्गे **नैत्यके** स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे **होममन्त्रेषु** काम्यकर्माङ्गेष्वपि **अनध्यायेऽ**नध्ययनदिने नानध्यय**नानुरोधः**। अन्यत्र भवत्वनध्यायाभावः ॥१०५॥

(३) **कुल्लूकः। वेदोपकरण इति। वेदोपकरणे** वेदाङ्गे शिक्षादौ **नैत्यके** नित्यानुष्ठेये च **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञरूपे **होममन्त्रेषु** चानध्यायादरो नास्ति ॥१०५॥

(४) **राघवानन्दः**। अहन्यहनीत्युक्तं अष्टकापौर्णमास्यावित्यादौ का गतिरिति चेत्तत्र पर्युदासाधिकरणन्यायेनाह **वेदोपकरण इति**। **वेदोपकरणे** शिक्षादिवेदाङ्गे **नैत्यके** ब्रह्मयज्ञादिरूपे गुरुमुखात्प्रथमाध्ययने वा स एव स्नातकप्रकरण एवानध्याये गणितस्तस्याध्ययनस्य काम्यत्वात् अनुरोधे अपेक्षा अङ्गादेर्नास्ति तथा च सूत्रम् "कामं वेदाङ्गानी"ति। काममिच्छा तद्वशात् वेदाङ्गाध्ययनमिति **जैमिनि**सूत्रार्थः, यजतिपु ये यजामहे कुर्यान्नानुयाजेष्विति। तत्र यथा अनुयाजवर्जितेषु यागेषु ये यजामहकरणं तद्वदत्रापि अनध्यायेष्वङ्गादिपाठ इति न्यायार्थः ॥१०५॥

(५) **नन्दनः**। सावित्रीग्रहणेन ज्ञापितं न चात्र ब्रह्मयज्ञे ग्रहणाध्ययन इवानध्यायकाल इत्याह—**वेदोपकरण** इति। **वेदोपकरणे** वेदाङ्गे तत्र प्रतिषेधाभावात् **होममन्त्रेषु** विधिबलाच्च यथानध्यायानुरोधो नास्ति, एवं नैमित्तिकेऽपीत्यर्थः ॥१०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वेदोपकरणे** उपाकर्मकरणे ॥१०५॥

(७) **मणिरामः**। **वेदोपकरणे** वेदाङ्गे, **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञरूपे, **नैत्यके** सन्ध्यादौ, **होममन्त्रे** अग्निहोत्रादिहोमसंबन्धिमन्त्रे ॥१०५॥

(८) **गोविन्दराजः**। स्वाध्यायविधिवत् प्रकरणान्तरेणानध्यायाम्नानात् वेदवेदाङ्गोच्चारणधर्मत्वात् (शंकायां) ब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्तावाह **वेदोपकरण इति**। वेदोपकारके निरुक्तादावङ्गे, **नित्य**भवे च **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञाख्ये **होमार्थं मन्त्रो**च्चारणे वाऽनध्यायानु**रोधो नास्ति**। वेदोपकरणादीनां प्रसंगाच्च लाघवार्थम(न)भिधानम्। हिशब्दः आगमप्रसूचकः ॥१०५॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥१०६॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना **नैत्यके नास्त्यनध्यायो** यतो **ब्रह्मसत्रं तत्स्मृतम्** । सततप्रवृत्तं 'सत्रं', यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्रं न कदाचिद् विच्छिद्यत इत्यतः सत्रमेवमिदमपि । ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं 'ब्रह्मसत्रम्' सत्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्रत्वं न स्यात् ।

सत्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति । 'ब्रह्म' अध्ययनम् 'आहुतिहुतम्' अन्यत्सत्रं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिर्निर्वृत्तौ वर्तते । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव "उपमितं व्याघ्रादिभिरिति" (पा. सू. २।१।५६) समासः । 'अनध्याये यदध्ययनं' तेन 'वषट्कृतम्' । यथा याज्यान्ते अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते । तेन **कृतं** युक्तं संस्कृतम् । साधनं कृतेति समासः ॥१०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वाध्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमध्ययनविरोधित्वादनध्यायस्येत्यत आह **नैत्यक इति** । ब्रह्मणा वेदेन सत्रं संतन्यमाना क्रिया यतोऽतः क्रियासंतत्यविच्छेदार्थं नानध्यायानुरोधः । किंतु "एकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा समाहरे"दित्या**पस्तम्ब**वचनादनुसंधानमत्राल्पमणीयोऽनुष्ठेयम् । एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादेः पृथक्कृत्य पुनरुक्तम् । अत्र चानध्यायानामनुरोधाभिधानात् स्नातकव्रतकरणेऽध्यापकं प्रति कथितानामनध्यायानामध्ययनकारिणं ब्रह्मचारिणं प्रत्यन्वयोऽपेक्षितः । तेन विधिलंघनेनाध्यापकस्याध्ययनप्रवृत्तावप्यध्येत्रा नाध्येतव्यमिति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्रशब्दस्य प्रवृत्त्या योगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह **ब्रह्माहुतीति** । वेदरूपाया आहुतेर्होतव्यस्य **हुतं** होमो यत्र तं पुण्यहेतुं स्वाध्यायं यथा च सत्रे वषट्कारो होममन्त्रस्तथाऽत्रापि **अनध्यायो**ऽनध्ययननिमित्तं मेघनिर्घातशब्दादि **वषट्कार**स्थानीयम् । यदाहाऽऽ**पस्तम्बः** "ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यः स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयती"त्यादि ॥१०६॥

(३) **कुल्लूकः** । **नैत्यक इति** । पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । **नैत्यके** जपयज्ञे**ऽनध्यायो नास्ति** यतः सततभवत्वात् । **ब्रह्मसत्रं** तन्मन्वादिभिः **स्मृतं** ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमन**ध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव** भवति ॥१०६॥

(४) **राघवानन्दः** । अर्थवादेनोक्तमर्थं द्रढयति **नैत्यक इति** । **ब्रह्मसत्रं** सततभवत्वात् **ब्रह्मै**वाहुतिस्तस्याहुतं होमरूपाध्ययनं सोमाहुतिस्थानीयं अनध्यायवषट्कृते

अनध्यायाध्ययनं **वषड़िति** याज्यासमापकवौषट्स्थानीयं तेन **कृतं संस्कृतं ब्रह्मसत्र**मिति रूपकं **पुण्यं पुण्यदं**। "नापोहेदग्निषु क्रिया" इति होमे नास्त्यनध्याय आवश्यकत्वात्। तथा प्रात्यहिकजपेऽपीति भावः ॥१०६॥

(५) **नन्दनः**। उक्तमेवार्थं हेतुन्यासेन स्थिरीकरोति **नैत्यक इति**। नैत्यके स्वाध्याये नास्त्यनध्यायः। कुतः? ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिः वेदव्याहुतिरिति यावद्। सा यस्मिन् सत्रे हुता तद्ब्रह्माहुतिकृतं अनध्यायकाले एव वषट्कृतं यत् तदनध्यायवषट्कृतं श्रूयते हि तस्य वा "एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानमि"त्यादि अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरोनुवाक्यादिः। **वषट्कृतम्** वषट्कारः। ताभ्यां रहित**मनध्यायवषट्कृतं**। **तत् ब्रह्मसत्रं** वेदसत्रं,सत्रशब्देन नैरंतर्येण दीर्घकालानुष्ठेयत्वाभिप्रेतास्सत्तानैत्यकेनास्त्यनध्याय इत्यर्थः।

संवत्सरमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्वतः सर्वपुरुषार्थलाभः यावज्जीवं कुर्वतः किं पुनरित्यभिप्रायेणाह **यः स्वाध्यायमिति**। **स्वाध्यायं** ब्रह्मयज्ञविषयमब्दमब्दमात्रमप्येष स्वाध्यायः। **पयोधर्म** शुचित्वसामान्यात्। मेदः अर्थं पुष्टिहेतुत्वसामान्यात्। **घृत**कामं स्नेहसारूप्यात्। मधु रसः (मोक्षः) 'नानारसैक्यात् क्षरति दुग्धे केचिदपां समीप' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन गृहीतस्वाध्यायस्य नित्याध्ययनमुक्तमिति व्याचक्षते ॥१०६॥

(६) **रामचन्द्रः**। नित्यस्वाध्याये **अनध्यायः** अध्ययनस्य **अनुरोधो न** भवेत्। च पुनः **होममन्त्रेषु** मन्त्रोच्चारेषु अनध्यायो न भवेत् नित्यकर्मणि अनध्यायो नास्ति ,ततः अध्ययनं ब्रह्मसत्र ब्रह्मयज्ञः स्मृतः **ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यं** ब्रह्मण आहुतिहुतं ब्रह्माहुतिहुतं वेदाहुतिहुतमित्यर्थः, ब्रह्मणा स्रुवेणाहुतिहुतमिति वार्थः अनध्यासे वषट्कृतं ब्रह्मापुण्यं भवति ॥१०६॥

(७) **मणिरामः**। पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः। **नैत्यके** ब्रह्मयज्ञे **अनध्यायो नास्ति**। यतः सर्वदा क्रियमाणत्वात् मन्त्रादिभिः **तत् ब्रह्मसत्रं** स्मृतम्। अतः **ब्रह्माहुतिहुतं अनध्यायवषट्कृतमपि पुण्य**मेव भवति। ब्रह्मैवाहुतिः ब्रह्माहुतिः हविः तस्य आहुतं अनध्यायाध्ययनरूपं अनध्यायवषट्कृतमित्यर्थः ॥१०६॥

(८) **गोविन्दराजः**। अत्रार्थवादमाह **नैत्यक इति**। **नैत्यके** एकस्मिन् ब्रह्मयज्ञे **अनध्यायो नास्ति**। यस्मात् ब्रह्मसत्रं तत् मन्वादिभिः स्मृतम्। अतः सततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम्। किमस्य सत्रसादृश्यमित्यत आह **ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि**। सत्रं सोमाहुत्याहुतं भवति। इदमपि वेदोच्चारणाहुत्याहुतं ब्रह्म, आहुतिरिव आहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च सत्रतुल्यम्। सत्रं च प्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवति। इदमपि अनध्यायाध्ययनात् अनध्यायवषट्कृतम् ॥१०६॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥१०७॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रकृतविधिशेषोऽयम्। स च नित्यसमधिगतः। नित्ये च फलश्रवणमर्थवादः। न च विधिविभक्तिर्विद्यते। येन "एकस्य तूभयत्वे संयोगः पृथक्त्वा"मित्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः पयःप्रभृतिः स्यात्। लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोऽपि नास्ति, येन पयआदीनि निष्फलत्वेन कल्पेरन्। तस्मादर्थवाद एवायं अधीयानस्य लोकपक्त्या प्रतिग्रहादिना गोलाभात्पयःप्रभृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम्।

स्वाध्यायं वेदम**धीतेऽब्दं** संवत्सरं **विधिना** प्राक्कूलाध्यासनेन। **नियतः** संयतेन्द्रियः। **शुचिः** स्नानादिना। **तस्य** पुरुषस्य **नित्यं** यावज्जीवम्। **क्षरति** स्रवति ददाति, एषः स्वाध्यायः। '**पयो दधीति**।'

अन्ये तु धर्मार्थकाममोक्षान् पयआदिभिः शब्दैरभिहितान्मन्यन्ते। **पयः** शुद्धिसामान्याद्धर्मः, **दधि** पुष्टिहेतुत्वादर्थः, स्नेहसामान्यात् **घृतं** कामः, सर्वरसैक्यान्**मधु** मोक्षः। यावान्कश्चन पुरुषार्थः स सर्वो वेदाध्ययनात्संवत्सरेणैव प्राप्यते किं पुनर्बहुना कालेन?

अर्थवादत्वात्पयआदिशब्दानां कोऽर्थो युक्त इति नाभिनिवेष्टव्यम् ॥१०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यावज्जीवाध्ययने नियतेष्यब्दमात्रेणैव लभ्यं फलमाह **य इति** नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान् पयः श्वेतवर्णसारूप्याद्धर्मः तद्भवत्वादर्थो दधि तदुभयप्रभवत्वात् घृतं कामः। मध्विति परमात्मना तद्विषयतोषा ब्रह्मविद्यायां मधुशब्दप्रयोगः। 'अथातो सर्वा मधु प्रवोचदि'ति ॥१०७॥

(३) **कुल्लूकः। यः स्वाध्यायमिति। अब्द**मित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **यो** वर्षमप्येकं **स्वाध्याय**महरहर्विहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः। क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितॄंश्च प्रीणाति। ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः। अतएव **याज्ञवल्क्यः** (१।४१)—"मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः। पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते हि योन्वह" मित्युपक्रम्य "चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां च जपस्य देवपितृतृप्तिफलमुक्त्वा शेषे"ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभै" रित्युक्तवान् ॥१०७॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्ययनस्य गुणफलमाह **य इति। विधिना** प्राक्कूलानि इत्युक्तेन क्षरन्ति पित्रादीनां तृप्तिं प्रति। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** 'मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्द्विजः। पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते तु योन्वहम् ॥' ईदृशः स्वाध्यायः

गोदोहनविशिष्टापःप्रणयनं यथा पशुसाधनं तथायमुक्तफलसाधनमिति । अर्थवादोऽयमिति **मेधातिथिः** । तन्न, अर्थवादत्वे परपदार्थापत्तिः स्वपदार्थत्याग इति मीमांसामुद्राभङ्गः । अन्यथा गोदोहमप्यर्थवादः स्यात् ॥१०७॥

(६) **रामचन्द्रः** । **यः** पुरुषः अब्दपर्यन्तं **स्वाध्यायं अधीते** करोति तस्य **नित्यं एषः स्वाध्यायः पयो दधि घृतं मधु क्षरति** । स्रवति ददातीत्यर्थः । धर्मार्थकाममोक्षाः । पयोरूपो धर्मः । दधिरूपो अर्थः । घृतरूपः कामः, मधुरूपो मोक्षः ॥१०७॥

(७) **मणिरामः** । इदानीमेकवर्षमपि प्रत्यहकृतो ब्रह्मयज्ञः फलद इत्याह **यः स्वाध्यायमिति** । **नियतः** नियतेन्द्रियः । **एषः** ब्रह्मयज्ञः **क्षरति** क्षीरादिभिः देवान् पितृंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सन्तः ब्रह्मयज्ञकर्तारं तर्पयन्तीत्यर्थः ॥१०७॥

(८) **गोविन्दराजः** । **य इति** । एवं ब्रह्मयज्ञाख्यं **स्वाध्यायं** अरण्ये गमनाद्युक्त**विधानेन** संयतमनाः **शुचिः** सन्**यः** संवत्सर**मधीते** तस्यैष **पयोदधिघृतमधूनि नित्यं** ददातीति । एवंच नित्यत्वेऽपि फलकामनया फलमप्यतो भवति दर्शपौर्णमासवत् ॥१०७॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥१०८॥

(१) **मेधातिथिः** । सायम्प्रातः समिद्भिरग्नेरादीपनम**ग्नीन्धनम्** । अपर्यङ्कारोहण**मधःशय्या** । न तु स्थण्डिलशायित्वमेव । गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणं शुश्रूषणलक्षणम् । यत्तु तदुपकारकरणं तद्यावज्जीविकम् । एतत् आ ब्रह्मचर्यसमाप्तेर्गुरुकुलनिवृत्तिलक्षणात् स्नानात्कर्तव्यं, स्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थत्वात् । ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणां च यावद्ग्रहणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः सिद्धैवेति ।

अग्नीन्धनादीनां पुनर्वचनं तद्व्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम् । तथा च **गौतमः** (अ. ३ सू ९) "इतरेषां चैतदविरोधि" इति ।

"अथैवं कस्मान्न भवति—'एते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः, अन्ये पुनरर्वागपि निवर्तन्त' इति" । स्मृत्यन्तरमत्र दर्शितम् । प्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमा इत्येष न्यायः सत्यां गतौ स्यात् ।

गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्थी (पा. सू. २।१।३६) न्याय्या ॥१०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समिदाधान**मिन्धनं अधःशय्या** खट्वाद्युपरिशयनत्यागः **गुरोर्हितं** तत्परिचर्या एतश्चैतेषां ब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमप्यनुष्ठानप्रसंगं वारयितुमुक्तम् । अतएव **गौतमः**–'उत्तरेषां चैतदविरोधी'ति ॥१०८॥

(३) **कुल्लूकः । अग्नीन्धनमिति ।** सायंप्रातः समिद्धोमं **भिक्षासमूह**ाहरण-मखट्वाशयनरूपामधः**शय्यां** न तु स्थण्डिलशायित्वमेव गुरोरुदककुम्भाद्याहरण-रूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी **समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात्** ।।१०८।।

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह **अग्नीन्धनमिति ।** अग्नी-न्धनं सायंप्रातः समिद्धोमः । **अधःशय्यां** खट्वाद्यनारूढतां **कुर्यात्समावर्तनपर्यन्त**-मित्यन्वयः ।।१०८।।

(५) **नन्दनः** । अथ ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तानां केषांचिद्धर्माणामुत्तराश्रमे-ष्वप्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं केषांचिन्नियममाह **अग्नीन्धनमिति ।** अग्नीन्धनादीनां यावत् ब्रह्मचर्यकालभावित्वं प्रधानवशवर्तित्वात् गुणानां, (सिर्द्धि) सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । अग्नीन्धनादिभ्योऽन्येषां यावज्जीवकालप्रयोग इति । **गुरोर्हितं** उदकुम्भाहरणादि अन्यस्य । यावज्जीवकालत्वात् ।।१०८।।

(६) **रामचन्द्रः** । ब्रह्मचारिधर्मानाह **कृतोपनयनो द्विजः** समावर्तनपर्यन्तं अग्निं अग्निशुश्रूषां कुर्यात् इन्धनं गुरोः इन्धनानयनं गुरोर्हितं कुर्यात् ।।१०८।।

(७) **मणिरामः** । **अग्नीन्धनं** सायंप्रातः समिद्धोमं **आसमावर्तनात्** समावर्तन-पर्यन्तम् । **कृतोपनयनः** ब्रह्मचारी ।।१०८।।

(८) **गोविन्दराजः । अग्नीन्धनमिति । अग्निसमिदाधानभैक्षचरण**खट्-वाद्यशयनगुरुगृहोपलेपनाद्यात्मक**गुरुहितानि समावर्तना**ख्यव्रतकालं यावत् उपनयन-कालोत्तरकालं **द्विजः कुर्यात् ।** प्रधानानुपयायित्वेनाङ्गानां यावद्ब्रह्मचर्यमेषामनुवृत्ति-सिद्धयै पुनर्वचनं नियमाय भवन्तीत्येतावन्त्येव समावर्तने निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आश्रमान्तराविरुद्धानि यावज्जीवं भवन्तीति । तथा च **गौतमः**— उत्तरेषां चैतदविरोधीति ।अतएव चैतानि आसमावर्तनात् कुर्यात् । यानि पुनर-र्वागपि निवर्तन्ते इत्येवं विधिविपरीतनियमो न भवति प्रधानानुवर्तिन्यायाबाध-प्रसंगाच्च ।।१०८।।

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ।। १०९।।

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यति (श्लो. २३३) 'सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत' इति । तत्र कीदृशाय विद्या दातव्या इति पात्रलक्षणार्थः श्लोकः। ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गेनाध्यापनविधिरयमुच्यते ।

आचार्यस्य पुत्रः । शुश्रूषा परिचर्या गृहोपयोगि शक्तितः कर्मकरणं शरीर-संवाहनं च । **ज्ञानदः** यः कश्चिद्ग्रन्थ आचार्यस्य न विदितः, शिष्येण कथञ्चिच्छिक्षि-

तोऽर्थकामकलाविषयो धर्मविषयो वा । विद्याविनिमयेनेदमध्यापनम् । **'धार्मिकः'** अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः । **शुचिर्मृद्वारिशुद्धः अर्थशुद्धश्च** । गोबलीवर्दव-त्पदत्रयमपुनरुक्तं–**'धार्मिकः' 'शुचिः' 'साधुरिति'** । **आप्तः** सुहृद्बान्धवादिः प्रत्यासन्नः । **शक्तः** ग्रहणधारणसमर्थः । **अर्थदः** । **स्वः** पुत्रः उपनीतश्च । पूर्वे अन्यो-पनीता **अध्याप्याः** ।

"ननु च धर्मत इत्युच्यते, एतैरध्यापितैर्धर्मो भवति । **अर्थदश्च** दृष्टेनोप-करोति, तत्र कुतोऽदृष्टकल्पना ?"

केनोक्तं कल्पनेति । श्रुते का कल्पना । साक्षादेव हि श्रुतं **अध्याप्या दश धर्मत** इति ।

उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति, न पुनरर्थदे अध्यापिते विद्यादानलक्षणो धर्मो भवति ।।१०९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शुश्रूषुः** कृतचर्यः । **धार्मिको** धर्मानुष्ठानशीलः । **शुचिः** शुद्धभावः । **आप्तो** बन्धुः । **शक्तो** ग्रहणधारणादिशक्तिमान् । **अर्थदः** परिभाषं विना पूर्वधनेन कृतोपकारः । **साधुरार्जवोपेतः** । **स्वो** ज्ञातिः । **धर्मतो** धर्मार्थमुद्दिश्य न तु भविष्यदर्थशुश्रूषादिना ।।१०९।।

(३) **कुल्लूकः** । कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह **आचार्यपुत्र इति** । **आचार्य-पुत्रः**, परिचारको, ज्ञानान्तरदाता, धर्मविन्मृद्वार्यादिषु शुचिः, बान्धवो, ग्रहणधारण-समर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ।।१०९।।

(४) **राघवानन्दः** । विद्यादानपात्राण्याह **आचार्यपुत्र इति** । **ज्ञानदः** अथवा विद्यया विद्येत्युक्तत्वात् **धार्मिकः** लाभाद्यनुपजीव्यधर्मार्थी यः पठति **शुचिर-**लुब्धः **आप्तो** बन्धुः । **शक्तो** वेदतदर्थविचारणादौ **अर्थद** उत्तरकाले **स्वो** ज्ञातिः ।।१०९।।

(५) **नन्दनः** । इदानीं गुरोरध्यापनयोग्यान् प्रसंगादाह **आचार्येति** । **शक्तः** ग्रहणधारणादौ गुरुकार्येषु वा समर्थः । **स्वः** ज्ञातिः **धर्मतः** न्यायतः ।।१०९।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आचार्यपुत्रादि** । एते दश **धर्मतः स्वः** पुत्रादिः अध्याप्याः अध्ययनयोग्या भवन्ति ।।१०९।।

(७) **मणिरामः** । कीदृक्शिष्योऽध्याप्य इत्याह **आचार्यपुत्र इति** । **शक्तः** वेदग्रहणधारणासमर्थः । **स्वः** आत्मीयः । एते **दश अध्याप्याः** ।।१०९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आचार्यपुत्र इति** । आचार्यपुत्रः, परिचर्यापरः, **विद्या-**प्रदः, धर्मानुष्ठानशीलः, मृद्वार्यादिशौचयुक्तः, बन्धुः, ग्रहणधारणसमर्थः, **पणपूर्व-**

मप्यर्थदाता, आर्जवोपेतः आत्मना उपनीतः **एते दश** धर्मार्थ**मध्याप्याः । अर्थदः** शुश्रूषुः "ज्ञानादध्यापनादपि धर्मोऽस्ति नियमादृष्टरूपेणे"ति वचनात् ॥१०९॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि, मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥११०॥

(१) मेधातिथिः । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरं विस्वरं वाऽधीतं तदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम्, 'नाशितं त्वयैवमेतत्पठितव्यमि'ति । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्यन्या**येन** पृच्छति तथापि **न** वक्तव्यम् । प्रश्रयपूर्वकम्, 'अस्मिन्वस्तुनि मे संदेहस्तदुपदेष्टुमर्हसी'ति शिष्यधर्मेण प्रश्नो न्यायेन । अन्यथा तु **जानन्नपि जडवत्** मूक इव **लोके** वर्तेत **आचरेद**ज्ञ इव तूष्णीमासीत ।

शास्त्रविषयोऽयमपृष्टसन्देहापनयननिषेधः । व्यवहारे तु वक्ष्यति "नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति ।" अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति ॥११०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एभ्यस्त्वन्यस्या**पृष्टो** न ब्रूयात् न **चान्यायेन** परिहासादिना **पृच्छतः** ॥११०॥

(३) कुल्लूकः । नापृष्ट इति । यद्यन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोल्लङ्घनमन्यायस्तेन पृच्छतो न ब्रूयात् जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ॥११०॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादानि पात्राण्याह **नापृष्ट इति** षड्भिः । **अन्यायेन** यथाविधि नमस्कारादिरहितेन **पृच्छतस्तं** प्रति **न ब्रूयादिति । जानन्नपि** तत्र तत्र समर्थोऽपि **लोके** अपात्रे **जडवन्**मूकवत्स्यात् ॥११०॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र कः न्याय इत्यपेक्षायामाह **नापृष्ट इति** । दशानामेतेषां मध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जिते प्रश्ने च **जानन्नपि जडवत्** भवेत् ॥११०॥

(६) रामचन्द्रः । अपृष्टः सन् **कस्यचित्तु न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतः कस्यचित् न ब्रूयात् मेधावी जानन्नपि जडवल्लोक आचरेत्** ॥११०॥

(७) मणिरामः । अन्यायेन पृच्छतः भक्तिश्रद्धादिधर्मोल्लङ्घनेन **पृच्छतः** तमपि न **ब्रूयात्** ॥११०॥

(८) गोविन्दराजः । नापृष्ट इति । पूर्वोक्तव्यतिरेकेणान्यस्य **कस्यचि**दधीयानस्य विस्वरादिकृतवतः **अपृष्टो** न कथयेत् । नापि वितण्डया पृच्छतः । किं तर्हि ? तत्र **जानन्नपि** प्राज्ञः बधिर इव **लोके** व्यवहरेत् । अत्रार्थवादो निषेधार्थः ॥११०॥

---

(११०) लोक आचरेत्=लोकमाचरेत् (न, ल, य, र)

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ।।१११।।

(१) **मेधातिथिः** । अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेण** पृष्टोऽन्यायपृष्टश्च **यः** प्रब्रवीति 'एवमेतद्युक्तमध्येतुमिति' । **यश्च पृच्छति** । तावुभावपि म्रियेते अप्राप्तकालौ । अथैको व्यतिक्रमकारी स एव म्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टैव वाऽथ प्रतिवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शनेन प्रष्टुर्न्याय्यः प्रश्नविधिः ।

विद्वेषं वा द्वेष्यतां लोके प्राप्नोति ।।१११।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अधर्मेण** यथोक्तस्वाध्यायनविधिं विना । **प्रैति** म्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतरोऽधिगच्छति ।।१११।।

(३) **कुल्लूकः** । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेणेति** । **अधर्मेण** पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी म्रियते विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ।।१११।।

(४) **राघवानन्दः** । उक्तातिक्रमेऽनर्थमाह **अधर्मेणेति** । अधर्मेण पृष्ट इति शेषः । **प्राह अधर्मेण च पृच्छति यः** तयोर्मध्ये **अन्यतरः** व्यतिक्रमकारी **प्रैति** म्रियते फलाच्च्यवते ।।१११।।

(५) **नन्दनः** । न्यायवर्जिते प्रश्ने प्रवचने च दोषमाह **अधर्मेणेति** । **प्राह** वचनं करोति **प्रैति** म्रियते ।।१११।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अधर्मेणेति** द्वाभ्यामाह । **यः** ब्रह्मचारी **अधर्मेण** अनृतेन **प्राह यः अधर्मेण पृच्छति तयोर्मध्ये अन्यतरः** एकः **प्रैति** मृत्युं एति यदि जीवेत्तु **विद्वेषं अधिगच्छति** ।।१११।।

(७) **मणिरामः** । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेणेति** । **अन्यतरः** एकः, **प्रैति** म्रियते ।।१११।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अधर्मेणेति** । उक्तमर्यादातिक्रमेण **यः प्राह यो** वा **पृच्छति तयोरन्यतरः** योऽतिक्रमकृत् स म्रियते **द्वेषं** वा लोके भजते ।।१११।।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।।११२ ।।

---

(१११) बाधि=चाधि (न, ब, ल, भ)

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तम् "अध्याप्या दश धर्मत" (अ. २।१०९) इति तस्यैवायं प्रकारान्तरेण सङ्क्षेपतः प्रतिनिर्देशो, नापूर्वार्थाभिधानम्, प्रकृतानुवादत्वात्। अर्थशब्द उपकारमात्रलक्षणापरो द्रष्टव्यः, विद्याविनिमयेनापि पूर्वमध्ययनस्योक्तत्वात् । **तद्विधा**ऽध्यापनानुरूपा ! महति महती स्वल्पे स्वल्पेति । **तत्र विद्या** । विद्यते ज्ञायते यया सर्वोऽर्थ इति सा 'विद्या' पाठोऽर्थावबोधश्च । अनुपकारी नाऽध्याप्यः, न चास्यार्थविवरणं कर्तव्यम् ।

ऊषरो भूमिभाग उच्यते, यस्मिन्नखिलेऽपि मृत्तिकादोषाद्बीजं न प्ररोहति । **शुभं** श्रेष्ठं व्रीह्यादिकं लाङ्गलादिनोप्यते । एवं विद्याऽपि क्षेत्रे व्युप्ता महाफला भवति। न चैतन्मन्तव्यम्, अर्थमादाय यदध्यापनं सा भृतिः । न हि पणपरिमाणसम्भाषणपूर्विका तत्र प्रवृत्तिः—'यदेयद्ददासि तदैतदध्यापयामीति' । एतद्भृते रूपम्। न पुनरर्थोपकारगन्धमात्रेण ! यत्तु 'न पूर्वं किञ्चिद्गुरवे उपकुर्वीतेति' नासौ पूर्वोपकारप्रतिषेधः, किन्तु स्नास्यताऽवश्यमाज्ञप्तेन गुर्वर्थो यथाशक्ति सम्पाद्यः,' तच्छेष एव प्रतिषेधो न पृथग्वाक्यम् ।।११२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** ! **धर्मः** उक्तेषु दशसु। **अर्थः** परिभाषां विना भविष्यदर्थसंभावना । **शुश्रूषा** परिचर्या । सापि **तद्विधा**ऽध्ययनस्य यादृशमभ्यर्हितत्वं तदनुरूपा **ऊषरे** लवणभूमौ ।।११२।।

(३) **कुल्लूकः । धर्मार्थाविति ।** यस्मिञ्छिष्येऽध्यापिते **धर्मार्थौ** न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा **तत्र विद्या** नार्पणीया सुष्ठु व्रीह्यादि**बीजमिवोषरे** । यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति स ऊषरः। न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयं, यद्येतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ।।११२।।

(४) **राघवानन्दः** ! किंच **धर्मार्थाविति । तद्विधा** विद्यादानानुरूपा **ऊषरे** क्षारभूमौ तत्रोप्तं यथा नाङ्कुरयति तथा तादृशे धर्मार्थादयो न स्युरिति ।।११२।।

(५) **नन्दनः । तद्विधा** गृह्यविद्यानुरूपा ।।११२।।

(६) **रामचन्द्रः । यत्र** ब्रह्मचारिणि **धर्मार्थौ** न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थौ न भवतः। च पुनः **तद्विधा शुश्रूषा** गुरुयोग्या शुश्रूषा न स्यात्। **तत्र** तस्मिन्ब्रह्मचारिणि **विद्या न वक्तव्या** ज्ञानं च न वक्तव्यमित्यर्थः। **ऊषरे** भूमौ **शुभं बीजमिव** निष्फलं भवतीत्यर्थः ।।११२।।

(७) **मणिरामः । तद्विधा** अध्ययनानुरूपा । यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति **तदूषरः** तस्मिन् ।।११२।।

(८) **गोविन्दराजः** । पूर्वोक्तनिमित्तानां मध्यात् धर्मादिनिमित्तत्रयस्य उपायत्वं दर्शयितुमाह **धर्मार्थाविति** । यदध्यापने **धर्मः** पणपूर्वो वा **अर्थो** न

भवेत् पणपूर्वकस्य मृतकाध्यापकत्वेन निषिद्धत्वात् । परिचर्या अध्यापनानुरूपा परिपुष्टं बीजमिव अङ्कुरजननासमर्थे भूप्रदेशे ॥११२॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥११३॥

(१) **मेधातिथिः । समं**शब्दः सहार्थे । अप्रतिपादितया स्वदेह एव जर्जरितया युक्तं ब्रह्मवादिनो वेदाध्यायिनो मरणं, न पुनरपात्रे प्रतिपादनम् । अनेन च ज्ञायते अध्यापनमप्यधीतवेदेनावश्यं कर्तव्यं, न केवलं वृत्त्यर्थम् । नापि त्यागादिदानवत्फलकामस्यैवाधिकारः । तथा च श्रुतिः "यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात्स कार्यहा स्यात् । श्रेयसो द्वारमपावृणुयात् । अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचोऽधिकारं कवयो वदन्ति । अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् । य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।" 'स कार्यहा स्यादित्यनेनानध्यापने दोषानुवदन्ती श्रुतिरेवावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयति ।

इरिणे । पूर्वोक्तप्रयोजनत्रयाभावो यत्र । **आपद्यपि हि घोरायां** कष्टायामपि । कष्टा आपदुक्तशिष्याभावः । एतच्चावश्यकर्तव्ये सत्युपपद्यते । नित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादानेनाध्यापननिर्वृत्तिः प्राप्ता । व्रीह्यभाववन्नीवारैः । अतोऽस्यामवस्थायामध्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव । यथोक्तलक्षणातिथ्यभावेऽतिथिपूजानिवृत्तिः । **वपेदिति** लक्षणया बीजधर्मेणाध्यापनमुच्यते । बीजं किल क्षेत्रोप्तं बहुफलं भवत्येवं विद्याऽपि ।

अन्ये तु धनाभावनिमित्तामापदमाचक्षते । अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणे वप्तव्येति वरं म्रियताम् । "सर्वत एवात्मानं गोपायेद्" इति नैष विधिरतिक्रान्तो भवति सत्यपि तथाविधाध्यापने वृत्त्युपाये । तदेतदयुक्तम् । अर्थदो नैवेरिणं पूर्वोक्तानुवादत्वादिरिणशब्दस्य । यदि चार्थदोऽपि न भवति कथमापदि तत्र प्रवृत्तिः सम्भाव्यते, या निषिध्यते ॥११३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिना** वेदवादिना **घोरायामापदि** दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया **इरिणे** ऊषरे विद्यासन्तानानुपालनासमर्थे ॥११३॥

(३) **कुल्लूकः । विद्ययेति । विद्ययैव** सह वेदाध्यापकेन वरं **मर्तव्यं न** तु सर्वथाऽध्यापनयोग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम्—'विद्यया सार्धं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत्' ॥११३॥

(४) **राघवानन्दः** । अयोग्ये अदानं श्रेय इत्याह **विद्ययैवेति । ब्रह्मवादिना** वेदानध्यापयितुमिच्छता **घोरायां** वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायां फललोभात् कस्यचिदूषरेऽपि शुभबीजारोपणं प्राप्तं तन्निरासायाह **न त्वेनामिति । इरिणे** उक्तोषरे

एतां विद्याम्। अयमर्थः कङ्कुबीजादेरल्पतया अन्यतोऽनुपकारकत्वं विद्यायाः स्वत एव पारायणादिनोपकारकत्वम् ॥११३॥

(५) **नन्दनः**। **इरिणे** ऊषरे धर्मार्थशुश्रूषाहीने पुरुष इति यावत् **न वपेत्** न ब्रूयात् ॥११३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मवादिना कामं** अतिशयेन **विद्ययैव** सर्वविद्यासंयुक्तं **मर्तव्यं** मरणं कर्तव्यम्। **आपद्यपि घोरायां एनां** विद्यां **इरिणे** ऊषरे **न वपेत्** न दद्यात् ॥११३॥

(७) **मणिरामः**। नन्वीदृशाः शिष्याश्चेन्न प्राप्यन्ते तदा किं कर्तव्यं ? तत्राह **विद्ययेति**। **ब्रह्मवादिना** वेदाध्यापकेन। **इरिणे** ऊषरे ॥११३॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च **विद्ययेति**। वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशीलेन मर्तव्यं न पुनः कष्टायामप्यापदि उक्ताध्याप्याभावेपि **एनां** विद्यां **इरिणे** ऊषर इव धर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत्। अनेन चैतद्दर्शयति यदवश्यं दातव्या विद्येति। अन्यथा कामं विद्ययैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसंसूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते। तथा च श्रुतिः—'यो ह वै विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात् स कार्यहा स्यादि'ति। अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोऽयमर्थवादः ॥११३॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम्।
असूयकाय मां माऽदास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥११४॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमप्यर्थवाद एव। **विद्या** मूर्तिमती कञ्चिदुपाध्यायमागत्याह प्रोक्तवती। **शेवधिर्निधि**स्तवास्मि **रक्ष माम्**। का पुनस्ते रक्षा ?। **असूयकाय** कुत्साकराय निन्दकाय **मां मादाः**। निन्दकं माऽध्यापय। तथा चैवमहं **वीर्यवत्तमा**ऽतिशयेन तव कार्यकारिणी भवामि। वीर्यं कार्यनिर्वृत्तौ सामर्थ्यातिशयः। 'शेवधिष्टेऽस्मीति' कृतषत्वं पठितं तच्छान्दसप्रयोगानुकरणम् ॥११४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायाऽनृजवेयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्। यमेव विद्याशुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति" (मुक्तिकोप. १।५१) श्रुतिवाक्यद्वयं वाक्यान्तररचनया प्रवध्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह **विद्येति**। **शेवधिर्निधिः** ॥११४॥

(३) **कुल्लूकः**। अस्यानुवादमाह **विद्या ब्राह्मणमिति**। विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं **ब्राह्मण**मागत्यैवमवदत् 'तवाहं निधि**रस्मि** मां **रक्षासूयका**दिदोषवते न मां वदेः। **तथा** सत्यतिशयेन **वीर्यवती** भूयासम्। तथा च छान्दोग्यब्राह्मणम्

"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालयानर्हते मानिने नैव माऽदा गोपाय मां श्रेयसी तथाऽहमस्मी"ति ।।११४।।

(४) **राघवानन्दः** । अत्र हेतुर्**विद्येति** । **शेवधि**र्निधिः तदसूयया विद्या कुण्ठिता स्यात् । अदाने **वीर्यवत्तमा** वीर्यातिशयवती । अपात्रदाने तु दुरदृष्टजनकतया अध्ययनोक्तफलार्जनिका । आदाने तु तज्जनिकेति भावः ।।११४।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थमर्थवादेन स्थिरीकरोति **विद्येति** । **शेवधि**रित्यादि उत्तरश्लोकाच्च विद्याया वचनम् । **शेवधिः** निधिः । **असूयकाय** अपात्रभूताय । **तथा** पात्रदत्ता ।।११४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विद्या ब्राह्मणमित्याह** । **शेवधिः** ते अस्मि **शेवधिः** निधिः **ते** तवास्मि यथा शेवधिः रक्षति तथा **मां** त्वं **रक्ष** मां **असूयकाय** असूयायुक्ताय **मां माऽदा** मा देहीति । **तथा वीर्यवती** प्रभाववती अहं स्यामिति । "निधिर्ना शेवधि"रित्यमरः ।।११४।।

(७) **मणिरामः** । **विद्या** विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं प्रति **एत्य** आगत्य **आह तवाहं शेवधिः** निरवधिर्धनं **अस्मि** मां रक्ष । **असूयकाय** निन्दकादिदोषवते **मां मा अदाः** वदेः **तथा** सती अतिशयेन **वीर्य**वती **स्यां** भूयासमित्यर्थः ।।११४।।

(८) **गोविन्दराजः । विद्या ब्राह्मणमेत्याहेति । यमेव त्विति । विद्या** किल विग्रहवती कश्चिद्**ब्राह्मण**मागत्य निधिरिव तवाहं, अतो **रक्ष मामि**त्याह । रक्षा च असूयकं अपात्रं मां माऽध्यापय । **तथा** सत्यहमतिशयेन तव दृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । **यं** पुनः मृद्वार्यादिशौचयुक्तं **नियतं** संयतेन्द्रियं **ब्रह्मचारिणं** अस्त्रीसंप्रयोगं जानीयात् प्राधान्यादस्य पृथगुपदेशः । तं **विप्रं** विद्या**निधि**पालनसमर्थं अविस्मरणशीलं **अप्रमादिनं** अनभ्यासशून्यं अध्यापयेति ।।११४।।११५।।

यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् ।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ।।११५।।

(१) **मेधातिथिः** । **यं** शिष्यं **शुचिं** जानीयाः **नियतं** संयतेन्द्रियं यत्नपरं **ब्रह्मचारिणं तस्मै मां ब्रूहि** । यो हि निधिं पाति रक्षति । यतोऽसाव**प्रमादी** न प्रमाद्यति न स्खलति, तत्परत्वात् । शक्ताप्तार्थदादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थवादाद्गम्यते ।।११५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **नियतं** निश्चयवन्तम् । **ब्रह्मचारिण**मच्युतब्रह्मचर्यम् ।।११५।।

(३) **कुल्लूकः । यमिति । यमेव** पुनः शिष्यं **शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं** जानासि तस्मै विद्यारूप**निधिर**क्षकाय **प्रमाद**रहिताय **मां** वद ॥११५॥

(४) **राघवानन्दः** । दानपात्रमाह **यमिति । यं नियतं** उक्तनियमवन्तं तं **विद्यात्** जानीयात् । **निधिपाय** निधिं विद्यां पातुं शीलमस्य**प्रमादिने**ऽकुत्सिताय **ब्रूहि** ॥११५॥

(५) **नन्दनः । विद्यात्** जानीयात् **निधिपाय** विद्यानिधिपालाय पात्रे प्रदानं रक्षणमत्राभिप्रेतम् । **विप्र**शब्दोऽत्र क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः ॥११५॥

(६) **रामचन्द्रः । यं ब्रह्मचारिणं शुचिं विद्यात् नियतं तस्मै** ब्रह्मचारिणे **मां ब्रूहि** । कीदृशाय ? **निधिपाय** निधिं पाति इति निधिपः तस्मै **अप्रमादिने** प्रमाद-शून्याय । "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । यथा निधिं पाति तथा मां यः पाति रक्षति तस्मै ॥११५॥

(७) **मणिरामः । निधिपाय** विद्यारूपनिधिरक्षकाय ॥११५॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । योऽभ्यासार्थमधीयानस्यान्यं चोद्दिश्यैवं व्याचक्षाणस्य तत्संनिकर्षमन्य आगत्य तद्ब्रह्मापूर्वं गृह्णीयात्सन्देहं वाऽपनुदेत्तस्यैष दोष उच्यते । यावदनुज्ञामसौ न दाप्यते । 'यथैते त्वत्सकाशादधीयत एवमहमप्यधीयीयेत्यनुज्ञातुम-र्हसीति' लब्धानुज्ञां शिक्षेत । अन्यथा तु यद्ब्रह्माध्ययनं तत्स्तेयमिव । सोऽध्येताऽनेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकं महायातनास्थानं प्राप्नोति ।

अधीयानादिति पञ्चमी "आख्यातोपयोगे" (पा. सू. १।४।२९) इति । अपा-यस्य वा गम्यमानत्वाद्, ब्रह्म ह्यध्येतुर्निष्क्रामतीव । ल्यब्लोपे वा कर्मणि । अधी-यानं श्रुत्वाऽऽप्नोति शिक्षते ॥११६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अवाप्नुयात्** अभ्यस्येत् ॥११६॥

(३) **कुल्लूकः । ब्रह्मेति** । यः पुनरभ्यासार्थ**मधीयानाद**न्यं वा कंचिदध्या-पयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेद**स्तेययुक्तो नरकं** गच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥११६॥

(४) **राघवानन्दः** । गुरोरननुज्ञया विद्या न ग्राह्येत्याह **ब्रह्मेति** । **ब्रह्म** वेदं **अधीयानाद**न्यस्मात्तदर्थोच्चरितं नियतस्तत्रस्थो **अवाप्नुयात्** स्वीकुर्यात् स **ब्रह्मस्ते-यीति** ॥११६॥

(६) **रामचन्द्रः । यः ब्रह्मचारी** गुरोः **अननुज्ञातं** अनध्यापितं **अधीयानात् ब्रह्म** वेदं **प्राप्नुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः** वेदस्तेयसंयुक्तः **नरकं प्रतिपद्यते** ।।११६।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं छलेन वेदग्रहणे दोषमाह **ब्रह्मेति । अननुज्ञातं** गुरोराज्ञारहितं **अधीयानात्** अन्यमध्यापयतः ।।११६।।

(८) **गोविन्दराजः । ब्रह्मेति** । अन्यानध्यापयतः अविस्मरणार्थं चाभ्यस्यतः **अननुज्ञातं ब्रह्म** (यः) शिक्षेत् **स ब्रह्मचौर्ययुक्तः नरकं** व्रजति ।।११६।।

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अतिक्रान्तं प्रासङ्गिकम् । अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते । लोके भवं **लौकिकं** लोकाचारशिक्षणम् । अथवा गीतनृत्यवादित्रकलानां ज्ञानं वात्स्यायनविशाखिकलाविषयग्रन्थज्ञानं वा । **वैदिकं** विधिनोदितम् । वेदवेदाङ्गस्मृतिविषयम् । आध्यात्मिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्विद्या । आत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैद्यकम् ।

एत**ज्ज्ञानम्** यतः शिक्षेत **तं पूर्वमु**पदेष्टारं पुरुष**मभिवादयेत्** । प्रथमसङ्गमे यदाशीःप्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन सम्मुखीकरणं सोऽभिवादयतेरर्थः ।

पूर्वमिति प्रथमम् । तेनासौ सम्बोध्यो, न पुनस्तदीयं वचनमपेक्षितव्यम् । तदा हि प्रत्यभिवादयिता भवेत् । "अभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वशब्दोऽनर्थक" इति चेत्तन्न ।सति ह्यस्मिन्नयमर्थो लभ्यते । धातूपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते । अन्येनापि सम्बोधितस्य भवत्येव । ये तु 'पूर्वं' स्वयोनिगुरुभ्य इति व्याचक्षते, तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्यम् ।।११७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । लौकिकमौ**षधनीत्यादिविषयम् । **वैदिकं** यज्ञादिकर्मकाण्डविषयम् । **आध्यात्मिक**मात्मविषयम् । **तं पूर्वमभिवादयेदा**चार्यादिष्वसत्सु । अत्रापि ज्ञानप्रकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूह्यम् । यथा आद्यापेक्षया द्वितीयस्य तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादनादिरूपम् ।।११७।।

(३) **कुल्लूकः । लौकिकमिति ।** लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं **वैदिकं** वेदार्थज्ञान**माध्यात्मिकं** ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति **तं** बहुमान्यमध्ये स्थितं **प्रथममभिवादयेत् ।** लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् ।।११७।।

(४) **राघवानन्दः ।** नमस्कारस्य विद्याग्रहणे पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तं पूर्वं नोक्तं, तत्र बहु वक्तव्यत्वादिदानीं तदाह **लौकिकमिति** सप्तदशभिः । **लौकिकं** कृषिचित्रा-

दिविषयं, स्मार्तं वा **वैदिकं** अग्निहोत्रादिप्रतिपादकं **आध्यात्मिक**मात्मानात्मविवेक-विषयकज्ञानं तद्धेतु शास्त्रादि ।।११७।।

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **लौकिकमिति। लौकिकं** अर्थशास्त्रादिविषयम्। **वैदिकं** कर्मविषयम्। **आध्यात्मिकमात्म**विषयम्। आध्यात्मिकविषयस्य ज्ञानस्य वैदिकत्वेऽपि पृथगुपादानं गतस्य श्रद्धेयतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तस्यापि प्रयोजनं ज्ञान-प्रदानसन्निपाते ह्याध्यात्मिकज्ञानप्रदस्य पूर्वाभिवादनीयत्वज्ञापनं पूर्वज्ञानग्रहणं। स्नयोनिगुरुभ्यः आशीर्वचनार्थो नमस्कारोऽभिवादनं विद्याहीनोऽपि वृत्तवानभिवाद्यः ।।११७।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यतः** सकाशात् **लौकिकादिज्ञानं आददीत** स्वीकुर्यात् तं **ज्ञानोपदेष्टारं पूर्वं अभिवादयेत्** ।।११७।।

(७) **मणिरामः**। **लौकिकं** अर्थशास्त्रादि। **वैदिकं** वेदार्थज्ञानं, **आध्यात्मिकं** ब्रह्मज्ञानं तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथमतः तं अभिवाद्यान्यान् पूज्यानभिवादयेदि-त्यर्थः ।।११७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **लौकिकमिति। लौकिकं** दृष्टहितार्थमायुर्वेदादिकं **वैदिकं** वेदवेदाङ्गविषयम्। **आध्यात्मिकं** साङ्ख्याद्यध्यात्मविद्याविषयं ज्ञानम्। **यतः** शिक्षेत् **तं पूर्वं** तदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणा**भिवादयेत्** ।।११७।।

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अभिवादनाद्याचारविधेः स्तुतिरियम्। सावित्रीमात्रं सारं प्रधानं यस्य स एवमुच्यते, सावित्रीमात्राध्ययनः। **वरं** श्रेष्ठो **विप्रो** यदि **सुयन्त्रितो** भवति शास्त्रनिगृहीतात्मा। **अयन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि** शास्त्रविदपि। **सर्वाशी** सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हितं साक्षादप्रतिषिद्धमपि। एवं **सर्वविक्रयी**। प्रदर्शनार्थावशनविक्रयौ अन्यस्यापि प्रतिषिद्धस्य।

एतदुक्तं भवति। यथाऽन्यनियमत्यागान्निन्द्यते एवं प्रत्युत्थानादित्यागादपि।

"अथ कथं 'वरं विप्र' इति? यावता 'वरो विप्र' इति भवितव्यम्"।

केचिदाहुः सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात्, 'वरमेतत्'—किं तत्? 'यत्सुयन्त्रितो विप्र' इति। अन्ये त्वाहुराविष्टलिङ्गो वरशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽ-प्यस्ति ।।११८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनेन वृत्तहीनबहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदल्पविद्या-स्वीकार्येति प्रसंगादाह। वेदस्यैकां शाखामधीत्य **सावित्रीमात्रं सारत्वेनो**पादाय तज्जपा-

दिमात्रपरोऽपि **सुयन्त्रितो** वृत्तस्थः श्रेयान्, न **त्रिवेदोऽपि** वेदत्रयाध्ययनजपादिमानपि । **अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयीति** ।।११८।।

(३) **कुल्लूकः । सावित्रीति । सावित्रीमात्र**वेत्ताऽपि **वरं सुयन्त्रितः** शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः नायन्त्रितो **वेदत्रयवेत्ता**ऽपि निषिद्धभोजनादिशील प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ।।११८।।

(४) **राघवानन्दः ।** ननु तथाविधः अवेदविच्चेत् कथं नमस्यस्तत्राह **सावित्रीति ।** सुयन्त्रितः असत्प्रतिग्रहनिषिद्धरसादिविक्रयपराङ्मुखः **अयन्त्रितो** भिन्नमर्यादः । **सर्वाशी** सर्वं अत्तुं शीलः सर्वं विक्रेतुं शीलः **सर्वविक्रयी त्रिवेदो** वेदत्रयवेत्तापि नाभिवाद्यः प्रकरणात् ।।११८।।

(५) **नन्दनः** । न तु विद्यावानपि वृत्तहीन इत्यभिप्रायेणाह **सावित्रीति । सुयन्त्रितः** अनुल्लङ्घितशास्त्रमार्गः । **विप्रः** द्विजः ।।११८।।

(६) **रामचन्द्रः । सुयन्त्रितः** वशीकृतचित्तः **विप्रः सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं** उत्कृष्टो भवति । न यन्त्रितः **अयन्त्रितः** न वशीकृतचित्तः सन् **त्रिवेदोऽपि** त्रिवेदाध्यायी तु **सर्वाशी सर्वविक्रयी वरं न** उत्कृष्टो भवति ।।११८।।

(७) **मणिरामः । सुयन्त्रितः** शास्त्रमर्यादाबद्धः । **अयन्त्रितः** निषिद्धभोजनप्रतिषिद्धवस्तुविक्रयादिशीलः ।।११८।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रार्थवादः **सावित्रीमात्रसार इति ।** यदि **विप्रः सुयन्त्रितः** अभिवादाचारानुष्टानयन्त्रितात्मा भवति तदा **सावित्रीमात्र**प्रधानोऽपि तावन्मात्राध्येतापि **वरं** प्रशस्तः । न त्वनाचार**स्त्रिवेदो**ऽपि प्रशस्यः, यतः असावयन्त्रितत्वात् **सर्वाशी सर्वविक्रयी** च भवति ।।११८।।

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ।।११९।।

(१) **मेधातिथिः ।** शय्या चासनं चेति 'जातिरप्राणिनामिति' (पा. सू. २।४।६) द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् **श्रेयसा** विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना च **न समाविशेन्न** सहासीत । किं सर्वस्मिन्नेव ? नेत्याह **अध्याचरिते** कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादिस्तत्र न दोषः । वक्ष्यति च (श्लो. २०४)"आसीत गुरुणा सार्धमिति", तस्यैवायमनुवादः ।

(११९) ऽध्याचरिते=ऽध्याचरितो (ग, घ, च) (परंतु क, ख) चिन्हितेषु ते इति दृश्यते ।।

अन्ये व्याचक्षत 'अध्याचरिते', अधिष्ठित इति। **न समाविशेत्तत्रोत्तर**-कालमपि; न केवलं सहासनप्रतिषेधः। स हि वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः। विधौ च सम्भवति नानुवादो युक्तः।

तत्र केचिदाचारतो भेदं व्याचक्षते। यद् गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं, यत्र गुरुः शेते आस्ते च, तत्र शिष्यः प्रत्यक्षं परोक्षं च नोपविशेत्। यत्र तु कथञ्चिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोः प्रत्यक्षं प्रतिषेधः। ईदृशमेवाध्याचरितमुच्यते, न स्वस्वामिसम्बन्धेन यदधिष्ठानम्।

शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम्। यत्तु 'यानासनस्थ इति' तद्गुरूद्दिष्टमवरोहणम्। शय्यासनत्याग एवं भूमिष्ठेन कर्तव्य इति तस्यार्थः। इदं त्वगुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमासनस्थस्यैव सम्भवति॥११९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शय्यासनं** यद्गुर्वादिनाध्याचरितं उपभुक्तं तत्र न **समाविशेत्** नोपवेशनादि कुर्यादित्यर्थः। **एनं** श्रेयांसं **प्रत्युत्थाय** तत्संमुखं उत्थाय॥११९॥

(३) **कुल्लूकः। शय्येति।** शय्या चासनं च शय्यासनम्। 'जातिरप्राणिनामि'ति द्वन्द्वैकवद्भावः, तस्मिञ्छ्रे**यसा** विद्याद्यधिकेन गुरुणा **चाध्याचरिते** साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत। स्वयं च **शय्यासनस्थो** गुरावागत **उत्थायाभिवादनं** कुर्यात्॥११९॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **शय्येति। श्रेयसा** गुरुणा **अध्याचरिते** स्वीकृते वक्ष्यमाण कटादिचतुष्टयातिरिक्ते **न समाविशेन्ना**धितिष्ठेत् **एनं** गुरुं **प्रत्युत्थाय** शय्यादेरित्यर्थः॥११९॥

(५) **नन्दनः। श्रेयसा** गुर्वादिना **आचरिते** परिगृहीते परिगृहीतयोः शय्यासनयो**रधि** उपरि न **समाचरेत्** नोपविशेत् **न संविशेच्च**॥११९॥

(६) **रामचन्द्रः। अध्याचरिते** अधिष्ठिते शय्यायां आसने च **श्रेयसा** पुरुषेण सह न **समाविशेत्** न उपविशेत् स्वयं **शय्यासनस्थश्चेत् प्रत्युत्थाय** आसनात् उत्थाय **एनं** ज्ञानदं **अभिवादयेत्**॥११९॥

(७) **मणिरामः। श्रेयसा** विद्याद्यधिकेन गुरुणा च **अध्याचरिते** असाधारण्येन स्वीकृते॥११९॥

(८) **गोविन्दराजः। शय्यासने इति। शय्यासनं** यत् गुर्वादिना सेवितं सेव्यमानं वा तत्र नोपविशेत्। **शय्यासनस्थश्चैनं** आयान्तं दृष्ट्वा ततः **उत्थायाभिवादयेत्**॥११९॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥१२०॥

(१) **मेधातिथिः ।** पूर्वस्यार्थवादः । **स्थविरे** वृद्धवयस्य**आयत्य**गच्छति, **यूनस्तरुणस्योर्ध्वं प्राणाः** जीवितहेतवोऽन्तर्गरुत ऊर्ध्वमास्याद्बहिर्निष्क्रामन्ति । अपानवृत्तिं परित्यज्य जीवविच्छेदं चिकीर्षन्ति प्रत्युत्थाय यदभिवादनं क्रियते तेन यथापूर्वं जीवितस्थेम्ने कल्पन्ते । **प्रतिपद्यते** प्रत्युज्जीवति ॥१२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः । **आयत्यागच्छत्य**-प्रत्युत्थिते । पुनःशब्दस्तुशब्दार्थे, न त्वभ्यावृत्त्यर्थे । **प्रतिपद्यते** प्राप्नोति । सप्राण एव भवत्यनुक्रमणात् ॥१२०॥

(३) **कुल्लूकः ।** अस्यार्थवादमाह **ऊर्ध्वमिति** । यस्माद्यूनोऽल्पवयसो वयो-विद्यादिना **स्थविर आयत्य**गच्छति सति **प्राणा ऊर्ध्वमुत्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्निर्गन्तु-मिच्छन्ति, तान्वृद्धस्य **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः** सुस्थान्करोति । तस्माद्वृद्धस्य प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥१२०॥

(४) **राघवानन्दः ।** यतो हि **स्थविरे** गुणाधिके **आयति** सति **ऊर्ध्वं निष्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्गता इव भवन्ति **प्रत्युत्थानं** समं प्रति, गुरुं प्रत्य**भिवादनं** ताभ्यांताननुक्रान्तानपि प्राणान् प्रतिपद्यते । **पुन**रित्यन्वयः ॥१२०॥

(५) **नन्दनः ।** अभिवादनविधेरर्थवादं श्लोकद्वयेनाह **ऊर्ध्वमिति** । **यूनः** बालस्य **स्थविरे** स्वस्माद्वयसा गुणेन वाऽधिके **आयति** आगच्छति ॥१२०॥

(६) **रामचन्द्रः । यूनः** प्राणाः **स्थविरे आयति** सति आगच्छति सति ऊर्ध्वं हृदयात्तु ऊर्ध्वं **उत्क्रामन्ति** ऊर्ध्वं गच्छन्ति यः **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां** उत्थानं च अभिवादनं च कृत्वा **तान्** हृदयस्थान् च **पुनः प्रतिपद्यते** स्वस्थानस्थिताः प्राणा भवन्तीत्यर्थः ॥१२०॥

(७) **मणिरामः ।** उत्थानाभिवादनयोः स्तुतिमाह **ऊर्ध्वमिति ।** यस्मात् **स्थविरे आगते यूनः** अल्पवयसः **प्राणाः ऊर्ध्वं उत्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्गन्तुमिच्छन्ति । **तान्** प्राणान् । तस्माद्वृद्धस्योत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥१२०॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अत्रार्थवादो भयदर्शनेन । **ऊर्ध्वमिति ।** यस्मात् ज्येष्ठ आगच्छति सति कनीयसः प्राणाः **ऊर्ध्वं** निर्गन्तुमिच्छन्ति अनाचारेणायुःक्षयात् । **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां** हेतुभूताभ्यां **पुनस्तान्** स्वीकरोति तस्मात् तौ कर्तव्यौ ॥१२०॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते आयुर्धर्मो यशो बलम् ॥१२१॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्होऽ**भिवादनशीलता** न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव। शीलशब्देन प्रयोजनापेक्षाभाव उच्यते। **नित्यं** वृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना, यथाशक्त्या ह्युपकारेण चाराधयते। तस्य **चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते** । **आयुर्धर्मो**ऽमुत्र स्वर्गादिफलपादपः। **यशोबले** च प्रागुक्ते। अर्थबादोऽप्ययं फलावगमहेतुः ॥१२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **नित्यं वृद्धोपसेविनो** वृद्धानां समीपे स्थित्वा भाननाद्यां तत्सेवां **कुर्वतः** ॥१२१॥

(३) **कुल्लूकः** । इतश्च फलमाह **अभिवादनशीलस्येति** । उत्थाय सर्वदा वृद्धा**भिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्चायुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि** सम्यक् प्रकर्षेण **वर्धन्ते** ॥१२१॥

(४) **राघवानन्दः** । न केवलमेवं अपितु **अभीति** । **प्रज्ञा** बुद्धिः । **विद्येति** क्वचित्पाठः ॥१२१॥

(५) **नन्दनः** । **वृद्धोपसेविनः** वृद्धानभिवादनेन सेवमानस्येत्यर्थः ॥१२१॥

(६) **रामचन्द्रः** । **नित्यं वृद्धोपसेविनः** तस्य **चत्वारि वर्धन्ते** । **आयुः प्रज्ञा यशो बलं**, कीदृशस्य ? **तस्य अभिवादनशीलस्य** ॥१२१॥

(७) **मणिरामः** । अभिवादनस्य फलमाह **अभिवादनशीलस्येति** ॥१२१॥

(८) **गोविन्दराजः** । अयं त्वपरोऽत्रैवोपकारदर्शनेन **अभिवादनशीलस्येति** । अभिवादनकरणस्वभावस्य सर्वदा वृद्धेषु परिचर्यारतस्य **आयुःप्रज्ञाख्यातिबलानि** चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ॥१२१॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येन शब्देन परः सम्बोध्यते, आशिषं प्रति प्रयोज्यते, कुशलप्रश्नं वा कार्यते, स 'अभिवादः' । अस्माद**भिवादाद**भिवादनप्रतिपादकाच्छब्दा**त्परम्** अव्यवहितपूर्वं इमं शब्दमुच्चारयेत् **असौ नामाहमस्मीति** । असाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकम् । अभिमुखीकरणार्थोऽयमीदृशः शब्दप्रयोगः 'मया त्वमभिवाद्यसे आशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे' । ततोऽध्येषणामवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादि

(१२१) तस्य=सम्यक् (ट, ठ, ल, म, र, ब) =नित्यं (थ) विद्या=प्रज्ञा (राघवानन्द)

कर्तुमारभते। न च सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयुज्यमानेनैतदुक्तं भवति,—इदं नामधेयेन मयाऽभिवाद्यसे इत्यतोऽध्येषणामनवबुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्क्ताम्। अपि च **स्वं नाम परिकीर्तयेदिति** श्रुतम्। तत्र 'असौ देवदत्तनामाऽहमस्मि' इत्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत। "असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानिवसायः"। स्मृत्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति सूत्रकाराः। यथा पाणिनिः (पा. सू. २।३।२) 'कर्मणि द्वितीये'ति द्वितीया-दिशब्दैः। इहाप्यसाविति। 'स्वं नामादिदेशेनेति' यत्सूत्रेऽपि परिभाषितम्। "यद्येवं स्वं नामेत्यनेनैव सिद्धेऽसौ नामेत्यनर्थकम्"। नामशब्दप्रयोगार्थम्। कथम्? 'स्वं नाम कीर्तयेदिदन्नामाहमिति। अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति'। समानार्थत्वाद्विकल्पं मन्यन्ते। अत्र श्लोकद्वये एतावदभिवादनवाक्यस्य रूपं सिद्धम्। 'अभिवादये देवदत्तनामाऽहं भोः' उत्तरेण श्लोकेन भोरित्येतद्विधास्यते। **ज्यायांसमिति** वचना-त्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति, न त्वयं प्रकारः, ज्यायोविषयत्वादस्य ॥१२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिवादनं** आशीरभिवादनम् करिष्यन्तं पादोपसंग्रह-तदर्थवाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वा**भिवादाद**भिवादनव्यापारप्रकाशकात् 'अभिवादय' इति शब्दात् **परं** अनन्तरं **स्वं नाम कीर्तये**दमुकशर्मा नामाहस्मीति। **असा**विति सविभक्ति-कनामनिर्देशादमुकशर्मेत्यपि सविभक्तिकं कार्यम्। **ज्यायांस**मिति वदन् ज्यायानेवा-भिवाद्य इति कथयति। इह प्रत्यभिवादनश्लोके च **विप्र**पदं द्विजोपलक्षणम् ॥१२२॥

(३) **कुल्लूकः।** संप्रत्यभिवादनविधिमाह **अभिवादात्परमिति। वृद्धमभि-वादय**न्विप्रादिर**भिवादात्पर**मभिवादय इति शब्दोच्चारणानन्तरम**मुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्।** अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरम-भिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति **मेधातिथिगोविन्दराज**योरभिधानप्रमाणम्। अत एव गौतमः स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्। साङ्ख्यायनोऽप्यसावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेदित्युक्तवान्। यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्त-दाऽकारश्चास्य नाम्नोन्त इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यात्। न च तत्कस्यचित्संमतम् ॥१२२॥

(४) **राघवानन्दः।** अभिवादने पदनियममाह **अभीति।** येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषं प्रतिप्रयोज्यते कुशलप्रश्नं वा कार्यते **सोऽभिवादः।** एतदर्थकान् अभिवादान् अभिवादये इत्यस्मात्पर**मसौ** देवदत्तना**माहमस्मीति ज्यायांसं अभिवा-दयन्न**मस्कुर्वन् ब्रूयात्। **गौतमोऽ**प्याह स्वनामप्रयुक्त्याभिवादयेदिति ॥१२२॥

(५) **नन्दनः।** अभिवादनप्रकारमाह **अभिवादादिति। ज्यायांसमभिवाद-यन्विप्रो** द्विजः **अभिवादात् परं** अभिवादये इति शब्दादुपरि अदःशब्देन तत्तन्नामवानुपादीयते 'अभिवादये, देवदत्तो **नामाहमस्मी'ति** ब्रूयादित्यर्थः ॥१२२॥

(६) **रामचन्द्रः। विप्रः ज्यायांसं** दृष्ट्वा **अभिवादात्परं** केवलं अभिवादनात्परं ऊर्ध्वं वा पूर्वं अभिवादयेत् **असौ नामाहं** अस्मि इति **परिकीर्तयेत्** ॥१२२॥

(७) **मणिरामः।** अभिवादनप्रकारमाह–**अभिवादात् परमिति। अभिवादात्** परं अभिवादये इति शब्दानन्तरं, **असौ नामाहमस्मि** अमुकनामाहमस्मि इति **कीर्तयेत्** ॥१२२॥

(८) **गोविन्दराजः।** कथं पुनरभिवादनं कार्यमित्यत आह **अभिवादात्परमिति।** ज्येष्ठाभिवादनं कुर्वन् 'अभिवादये' इत्येतच्छब्दात्परं 'भद्रनामाहस्मि' इत्येवं **स्वं नामोच्चारयेत्।** विप्रग्रहणमिह प्रत्यभिवादवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥१२२॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥१२३॥

(१) **मेधातिथिः।** वित्ताद्याधिक्येनाविदुषोऽपि यथाविध्यभिवाद्यतायां तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। **ये केचिदविद्वांसो नामधेयस्य** संस्कृतस्योच्चारितस्या**भिवादम**भिवादार्थम्। अभिवादिता एतेन वयमित्यवैयाकरणा **न जानते**–संस्कृतं नावबुध्यन्ते–**तान्प्राज्ञः** नारीश्चाभिवाद्याः। एते न संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यन्ते, तत्र विध्येकदेशं स्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेऽहमित्येतावदेव **ब्रूयात् तदपि** चेन्नावबुध्यन्ते, लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्या इत्येवमर्थं **प्राज्ञ**ग्रहणम्। तदीयामबोधशक्तिं ज्ञात्वोहितव्योऽभिवादप्रयोगो, नोपदेश एवादर्तव्यः। **स्त्रियो**ऽप्येवमेव। सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि। अन्ये तु य उपनामिकया प्रसिद्धो वनमालीवर्ण इति, पितृकृतं यत्तस्य नाम तन्न प्रसिद्धम् यत्प्रसिद्धम् न तन्नामेतयतोऽसौ स्वनाम कीर्तयेत्।

अन्ये तु प्रत्यभिवादं न जानत इति वर्णयन्ति। "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" (पा.सू. ८।२।८३) इति नामान्ते प्लुतो विहितः। तं ये न विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम्। व्याकरणप्रयोजनोपन्यासप्रसङ्गेन चैतन्महाभाष्यकारेण प्रदर्शितम्।

"अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥" स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादिवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्तत इत्याहुः। यदि चैतदेवं न व्याख्यायते तदा 'नाभिवाद्यः स विदुषेति' सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेध आश्रीयमाणे 'अयमहं' वदेदिति, स्मृत्यन्तरविरोधः। अस्मिंस्त्वेवं व्याख्याते स प्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायक एतदर्थानुसारितया नीयते ॥१२३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नामधेयस्या**भिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादिव धर्मशास्त्राज्ञानेन च **ये न जानते** प्रत्यभिवादनत्वाद्यत्वं वक्ष्यति। तत्र नाभिवाद्य इति

पादोपसंग्रहनिषेधपरम् । मात्रादिषु त्वहमिति ब्रूयादिति विधानादभिवादनवाक्य-रूपशब्दमात्रस्यैव तत्सजातीयस्य निवृत्तिः पादोपसंग्रहणनिवृत्तिः ।।१२३।।

(३) **कुल्लूकः । नामधेयस्येति । नामधेयस्यो**च्चारितस्य सतो **ये केचिद-**भिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतया**ऽभिवादनम**भिवादार्थं **न जानन्ति तान्**प्रत्यभिवादनेऽप्यसमर्थत्वात् **प्राज्ञ** इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवादयिताऽभिवादये**ऽहमित्येवं ब्रूयात्** । **स्त्रियः सर्वास्तथैव** ब्रूयात् ।।१२३।।

(४) **राघवानन्दः** । ये नमस्यास्ते यदि **नामधेयस्योक्ता**भिवादस्य **अभिवादं** अभिवादार्थं **न जानते तान्नमस्ये अहमित्येव ब्रूयान्**नाधिकम् ।।१२३।।

(५) **नन्दनः** । श्वशुरानृत्विज इत्यनेनास्य प्रकरणस्य सर्वाश्रमसाधारणत्वं सूचितम् । गुरून् आचार्यादीन् 'असावहम्' इति ब्रूयात्, देवदत्तोऽहमिति ब्रूयात् नाभिवादयेत् ।। १३० ।।

(६) **रामचन्द्रः । तथैव सर्वाः स्त्रियः अहं इति ब्रूयुः** ।।१२३।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं संस्कृतानभिज्ञान् प्रति अभिवादनप्रकारमाह **नामधेयस्येति । नामधेयस्य** उच्चारितस्य **ये केचित्** नमस्करणीयाः **अभिवादं** अभि-वादनार्थं **न जानते तान् प्रति प्राज्ञः** अभिवाद्यसामर्थ्यज्ञः नमस्कारकर्ता अभिवादयेऽहमित्येव ब्रूयात् । स्त्रीणामप्यभिवादनमेतेनैव प्रकारेण कुर्यादित्यर्थः ।।१२३।।

(८) **गोविन्दराजः** । एवं सर्वत्र स्वनामोच्चारणप्राप्तावाह **नामधेयस्येति ।** नाम्नः उच्चारितस्य सतो यदभिवादनं अभिवाद्या न बुध्यन्ते असंस्कृतत्वादनभिज्ञा ये **तान् प्राज्ञः** 'अभिवादयेऽहं' इत्येवं ब्रूयात् । स्त्रियश्चाभिज्ञा अप्येवमेव ब्रूयात् ।।१२३।।

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।।१२४।।

(१) **मेधातिथिः । स्वस्य नाम्नोऽन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत्** । स्वग्रहणमभि-वाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टोऽर्थवादः ।

न च नामाक्षराणामेवान्तेऽपि तु ततः परेषाम् अहमस्मीति । एष हि तत्रेतिकरणं प्रयोगावधारणार्थम् । एवमेव प्रयोक्तव्यः । अपि च देवदत्तो भो अहमिति दुःशिष्टे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावश्चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः व्यव-हितसंबंधे कश्चिन्नैवावधानवान्स्यात् ।

स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ता । अथवाऽभिवाद्य**नाम्नां** 'स्वरूपे' भवति, तत्स्थाने भवत्यतस्तन्नामनिवृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनो वा भावशब्दः । स्वरूपभाव इति सप्तम्यन्तो वा पठितव्यः । **भावः** भो इत्येतस्य यद्भवनं यत्स्वरूपं **तन्नाम्नां** स्वरूपम् । यथैव नाम गृहीत्वा कस्यचित्सम्बोधनं क्रियते–'देवदत्त श्रूयतामि'त्येवं भोःशब्दोऽप्या-मन्त्रितविभक्त्यन्तः सम्बोधनायैवं **ऋषिभिः** स्मर्यते ।।१२४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिवादनवाक्यशेषमाह **भोःशब्दमिति** । **स्वस्य नाम्नः** स्वनामवद्वाक्यस्याभिवादये असौ नामाहमस्मीत्यस्यान्ते **भोःशब्दो नाम्नां** स्वीयानां **स्वरूपभावः** स्वरूपस्य संबोध्यं प्रति प्राप्तिहेतुः. भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य नाम बुध्यत इत्यर्थः । भूधातुः प्राप्त्यर्थः । 'भोभाव' इति पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ।।१२४।।

(३) **कुल्लूकः** । **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते **भोःशब्दं कीर्तयेद**भिवाद्यसंबोधनार्थम् । अत एवाह **नाम्नामिति** । **भो** इत्यस्य यो **भावः** सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां **स्वरूपभाव** ऋषिभिः स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवाक्यम् "अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः" ।।१२४।।

(४) **राघवानन्दः** । अभिवादने कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दप्रयोगे हेतुः **नाम्नामिति** । अभिवाद्यस्य **नाम्नां स्वरूपभावे भोभावो** भो इत्यनुशिष्टस्तेन भो इत्यवश्यं प्रयुज्यते अभिमुखीकरणाय तथा असौ नामाहमस्मि भोः । अत एव **साङ्ख्यायनः** 'असावहं भोः इत्यात्मनो नामादि ब्रूयादि'ति ।।१२४।।

(५) **नन्दनः** । ततः किं ब्रूयात्? **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** अभिवादयेत्यत्र शब्देन स्थितस्येत्यर्थः । देवदत्तो नामाऽहमस्मीति प्रयुक्तस्य स्वनाम्नोऽन्**ते भोःशब्दं कीर्तयेत्** । अभिवाद्यस्य नाम्ना संबोधयितुं अयुक्तत्वात् भोःशब्देन संबोधयेत् । पूज्यं हि भोःशब्दो नामधेयवत् संबोधयतीत्युक्तं **नाम्नस्वरूपभावो हि भोभाव** इति । **भोभावः** भोशब्दसत्ता **नाम्नः स्वरूपभावः** नाम्नः स्वरूपसत्ता । समस्तनामधेयकार्यकारणशब्दो भोःशब्द इत्यर्थः । केचिदिमं श्लोकं "नामधेयस्य ये केचित्"(श्लो. **१२३**) इत्यस्य श्लोकस्यानन्तरं पठन्ति तल्लेखप्रमादकृतम् * ।।१२४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अभिवादनं स्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत्** । **भोभावः नाम्नां स्वरूपभावः** ऋषिभिः स्मृतः 'अमुकशर्माहमभिवादये' इत्यर्थः।।१२४–१२६।।

(७) **मणिरामः** । **अभिवादने** स्व**नामान्ते भोःशब्दं** वदेत् अभिवाद्यसंबोधनार्थम्। अत एवाह **नाम्नामिति** । भो इत्यस्य यः भावः सत्ता, स अभिवाद्य**नाम्नां स्वरूपभावः** ऋषिभिः स्मृतः। तथा च 'अभिवादये अमुकशर्माहमस्मि भोः' इति वाक्यं सिद्धम्।।१२४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** यत् स्वं नाम **तदन्ते भोःशब्दं** कीर्तयेत् । स चाभिवाद्यसंबोधनार्थः, यत आह **नाम्नामिति** । यस्मान्**नाम्नां** या **स्वरूपस**त्ता सैव **भोभावः** भो इत्यस्य सत्ता इति मन्वादिभिः **स्मृतः** । अतश्चाभिवाद्य-

---

*भोःशब्दमिति श्लोकोऽभिवादात्परमित्यस्यानन्तरं नन्दनमते ।

नामस्थानापन्नं तत्संबोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत्। तेनाभिवादयेत् 'भद्रनामाहमस्मि भो' इत्यभिवादनरूपम् ।।१२४।।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ।।१२५।।

(१) **मेधातिथिः।** अभिवादने कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एवं वाच्यः **आयुष्मान्भव सौम्येति**। इतिशब्दः प्रकारे। आयुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिरञ्जीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति। **अकारश्चास्य** प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारः स प्लुतः कर्तव्यः। प्लुत इति त्रिमात्रस्य संज्ञा। अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम्। अनपेक्षमेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम्। व्यञ्जनान्तस्यापि योऽन्त्यः स्वरस्तस्य भवति। **पूर्वाक्षर** इति प्लुतभाविनोऽकारस्य विशेषणमेतत्। **अक्षर**मत्र व्यञ्जनम्। तत्र पूर्वश्लिष्टः स एवमुच्यते। एतदुक्तं भवति—पूर्व एव नागन्तुर**कारः** प्लुतः कर्तव्यः, किं तर्हि? य एव नाम्नि विद्यते स एव प्लावयितव्यः। सर्वं चैतदेवं व्याख्यानं भगवतः पाणिनेः स्मृतिसामर्थ्येन। शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्योऽधिकतरः प्रामाण्ये भगवान्पाणिनिः। स च 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे'। (पा. सू. ८।२।८३) टेः प्लुतिं स्मरति। टिशब्देन योऽन्त्योऽच् तदादिशब्दरूपमुच्यते।

विप्रग्रहणमविवक्षितम्। क्षत्रियादीनामप्येष एव विधिः। स्मृत्यन्तरसमाचारो ह्येवमेव स्थितः। न चैषां विध्यन्तरमस्ति। अत्रोदाहरणमायुष्मान् भव देवदत्त ३। व्यञ्जनान्तस्यायुष्मानेधि सोमशर्म३न् ।।१२५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अभिवादने** कृते अभिवादयिता **वाच्य** इत्यर्थः। **अकार इति,** आयुष्मान् भव सौम्येति। वाक्यान्तेऽस्याभिवादकस्य नाम वाच्यममुकशर्मान्निति। तस्य चान्ते अकारो वाच्यः। तस्य च **पूर्वाक्षरः** पूर्वमक्षरम्। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। स **प्लुतो वाच्यः**। नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वेऽभिव्यञ्जनस्य प्लुतत्वायोगात्। शर्मन्नित्यत्रान्त्योऽकार एव पूर्वपदेनोक्त इति तस्यैव प्लुतता। एवं क्षत्रियादेः शर्मस्थाने वर्मादिपदम्। 'पूर्वाक्षरप्लुत' इति क्वचित्पाठः। तत्र पूर्वमक्षरं प्लुतमस्येति सुस्थमेव ।।१२५।।

(३) **कुल्लूकः।** **आयुष्मानिति।** **अभिवादने** कृते प्रत्यभिवादयित्राऽभिवादको विप्राद्या**युष्मान्भव सौम्येति वाच्यः**। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते यो**ऽकारादिः** स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स **प्लुतः कार्यः**। स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि संभवति। पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स **पूर्वाक्षर**स्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः **प्लुतः** कार्यः। एतच्च 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त' इत्यस्यानुवृत्तौ 'प्रत्यभिवादेऽशूद्र' इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः

स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च **वृत्तिकृता** वामनेन 'टेरिति किं ? व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादि'ति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन् । एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन्, एवं वैश्यस्य वसुभूते । 'प्लुतो राजन्यविशां वे'ति **कात्यायन**वचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति । शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः, 'अशूद्र' इति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेध इति **कात्यायन**वचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः । **गोविन्दराजस्तु** ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्य आयुष्मन्भव सौम्य भद्र इति निरुपपदोदाहरणेन सोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । **धरणीधरो**ऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसंबुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मेत्युदाहरन्विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ॥१२५॥

(४) **राघवानन्दः** । विप्रकर्तृकेऽभिवादने सोऽभिवादयिता **विप्र आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः** प्रत्यभिवादनीयोऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थः । आयुष्मानिति चिरंजीवेत्यादेरुपलक्षणम् । **अकारश्चेति** अकारादिः स्वरः अस्याभिवादकस्य **नाम्नोऽन्ते** अमुकशर्मन्नित्यादेरन्ते वर्तमानो यः स **प्लुतः** प्रत्यभिवादकेन **वाच्यः** । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यनुवृत्ते प्रत्यभिवादे अशूद्र इति हि सूत्रम् । अस्यार्थः । वाक्ये वर्तमानष्टिरन्त्यस्वरः प्लुतः स्यात्, त्रिमात्रः स्यादुदात्तश्च शूद्रं वर्जयित्वा इति । पूर्वाक्षरश्च नकारस्य पूर्वं पूर्वमश्रुत इत्यक्षरः । 'अक्षरं ब्रह्मवर्णयो'रित्यभिधानविरोधोऽन्यथा । अकारादेर्देवभृत्योः पूर्वत्वाभावेपि राहोः शिरोवदुपचारात् अन्तत्वं स्वरापेक्षमिति न व्यञ्जनान्तेऽपि स्यात् । तथा च **वसिष्ठः** आमन्त्रिते योऽन्त्यः स्वरः स प्लूयते सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यं । अथ भावं चापद्यते पूर्वं नाभगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेनागन्तुरपकृष्य वा अकारादिस्वरः प्लुतो न कार्य इति **मेधातिथिः** । तथा च 'आयुष्मान् भव सौम्य अमुकशर्मन्नि'ति प्रयोगः । अमुकवर्मन् अमुकभूपते 'भो राजन्यविशां वे'ति स्मरणात् क्षत्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिकः । तस्मादत्र विप्र इत्युपलक्षणम् । **गोविन्दराजस्तु** एवं प्रयुङ्क्ते । 'अमुकशर्मन्नायुष्मान् भव' इति । **धरणीधर**स्त्वायुष्मान् भव सौम्यामुकशर्मेति । तत्सर्वं मनूक्तायुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्र इत्यानुपूर्व्या विरुद्धम् ॥१२५॥

(५) **नन्दनः** । **आयुष्मानिति** । **अभिवादने** कृते सति **विप्रो** द्विजः **वाच्यः** ज्यायसा कनीयान् । अस्य कनीयसो **नाम्नोऽन्ते पूर्वाक्षरः प्लुतः** । अत्राक्षरशब्देन स्वरो विवक्षितः व्यञ्जनस्य प्लुतासंभवात् । यस्मादकारात् पूर्वमक्षरं प्लुतं भवति स पूर्वाक्षरः प्लुतः अकारश्च वाच्यः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ताइ इति वाच्यः इति यावत् ॥१२५॥

(६) **रामचन्द्रः। अस्य नाम्नः अन्ते अकारः पूर्वाक्षरः प्लुतः वाच्यः।** तद्यथा अमुकशर्माऽहं अमुकनामाहमित्यर्थः ॥१२५॥

(७) **मणिरामः।** प्रत्यभिवादनस्वरूपमाह **आयुष्मानिति। अभिवादने** कृते सतीति शेषः। **विप्रः** अभिवादनकर्ता **अस्य** अभिवादकस्य यन्नाम तस्य अन्ते यः अकारः अकारादिस्वरः अकारमात्रस्य नामान्ते नियमाभावात् स **प्लुतः** कार्यः। **पूर्वाक्षरः** पूर्वं नामगतमक्षरं मिलितं यस्य स पूर्वाक्षरः, तेन व्यञ्जनसंयुक्तस्यैव प्लुतता न तु पृथक् तस्येत्यर्थः। अयमर्थश्च 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इति सूत्रस्य 'व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो भवती'ति व्याख्यानं कृतवता **वामनेन** स्फुटीकृतः। तथा च आयुष्मान् भव सौम्य अमुकशर्मन् इति प्रत्यभिवादनवाक्यं सिद्धम्। क्षत्रिय-वैश्ययोस्तु विकल्पः। 'राजन्यविशां वे'ति **कात्यायनोक्तेः।** शूद्रस्य तु प्लुतो न भव-त्येव 'अशूद्र' इति **पाणिनि**वचनात् ॥१२५॥

(८) **गोविन्दराजः।** इदानीं प्रत्यभिवादनविधिमाह **आयुष्मानिति। अभिवादने** कृते **आयुष्मान् भव सौम्ये**त्येवमभिवादयिता वाच्यः अभिवादयितुश्च **नाम्नोऽन्ते** यः अकारादिवर्णः नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्यः। पूर्वाण्यक्षराणि यस्मात् सः **पूर्वाक्षरः** नागन्तुकः ततोऽपकृष्य वा। तेनायुष्मान् भव सौम्य (म्येति) भद्रा ३ इति प्रत्यभिवादरूपम् ॥१२५॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥१२६॥

(१) **मेधातिथिः।** "**यो न वेत्ति प्रत्यभिवादनमि**त्येवं वाच्य**मभिवादस्येत्य**-तिरिच्यते, न सङ्गच्छते।" नैवम्। अभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते। येन स्वनामोच्चार्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते प्लुतिः कर्तव्या। यस्त्वहं भो इत्येवमभिवदेन्न तस्य नामोच्चारणं नापि प्लुतिरिति। **नाभिवाद्य** इत्यभिवादन-शब्दोच्चारणप्रतिषेधः। यथाविहितमभिवादनं कर्तव्यम्, न पुनरहं भो इत्यादि, तस्य प्राग्दर्शितत्वात्। **यथा शूद्र** इति च दृष्टान्तेनैतदेव ज्ञायते। शूद्रस्यापि वृद्ध-वयसोऽभिवाद्यत्वं पूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते।

विदुषेति पादपूरणार्थम् ॥१२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिवादनस्य** कृतस्य **यत्प्रत्यभिवादनं** अभिवादन-प्रतियोगिवाक्यम् ॥१२६॥

(३) **कुल्लूकः। यो न वेत्तीति। यो** विप्रो**ऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं** न जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभि-

वाद्यः। अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धं प्रागुक्तत्वात् ।।१२६।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रत्यभिवादनाज्ञाने कथमित्यत्राह **य इति**। **नाभिवाद्य** इति। यथाशास्त्रं न नमस्यः। तत्र हेतुः **यथा शूद्र इति**। गायत्रीमात्रसार इत्यनेन तादृशां तदज्ञानामपि नमस्यतोक्तेः निन्दार्थवादमात्रं वा ।।१२६।।

(५) **नन्दनः**। **यो न वेत्तीति**। **विप्रः** द्विजः **अभिवादस्य** अभिवादवाक्यस्य **प्रत्यभिवादन**वाक्यं **यथा शूद्र इति**। निन्दापरमेतत् न तत्त्वकथनं, निषेधशेषत्वावगमात् बहुप्रमाणान्तरविरोधाच्चेति। प्रत्यभिवादनमजानस्तु किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **नामधेयस्येति**। नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादनं प्रत्यभिवादनवाक्यं अहमिति ब्रूयात् न स्वनामेति ।।१२६।।

(७) **मणिरामः**। अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणं तु कुरुते 'अमुकनामाहं भो' इति ब्रूयादिति पूर्वमुक्तत्वात् ।।१२६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अत्रार्थवादः—यो न वेत्त्यभिवादस्येति**। यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः **प्रत्यभिवादनं** कर्तुं न जानाति **विप्रोऽपि** किमुतान्यः **स विदुषा शूद्रवन्नाभिवाद्यः**। तस्मात् प्रत्यभिवाद्येऽयं यथाशास्त्रं विज्ञाय सम्यक् कर्तव्य इति स्थितिः प्रत्यभिवादस्तुतिः। विध्यर्थत्वे प्रकरणोपरोधः। 'नामधेयस्य ये केचिदि'त्येतद्बाधश्च ।।१२६।।

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।।१२७।।

(१) **मेधातिथिः**। कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दे प्राप्ते जिज्ञासाप्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमोऽयमिष्यते। प्रष्टव्यानां जातिनियमोऽयं, न प्रष्टॄणाम्। नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयं विधीयते। आरोग्याऽनामयशब्दौ समानार्थौ। एवं क्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ। कुशलशब्दो यद्यपि प्रावीण्यवचनस्तथापीह संयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते। एतेऽवश्यं प्रयोक्तव्याः। अन्येषामपि यथाप्रतिभं विशेषजिज्ञासयाऽप्रतिषेधः। तथा महाभारते कस्मिंश्चिदध्याये दर्शितम्।

केचिदिह 'समागम्येति' लिङ्गान्न गुर्वादिविषयोऽयं प्रश्नः, किं तर्हि ? सवयसामेव। अभिगमनं हि गुरौ विहितं, न यदृच्छया समागमः। अभिगमनेऽपि समागमोऽस्तीति यत्किञ्चिदेतत् ।।१२७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ यो नाभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणरहितः तत्र दृष्टे यत्कार्यं तदाह **ब्राह्मणमिति**। ब्राह्मणादीनां स्वस्वजातीये दृष्टे स्वस्वजात्युक्तं

तथा स्वस्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं, न चैतदवरजातेरुत्तमं प्रति कुशलं पृच्छेत्। 'कुशलं किं भवतोऽमुकस्ये'ति पृच्छेदित्यर्थः। एवं सर्वत्र। केचित् प्रत्यभिवादनाभिधानानन्तरमभिवादनेनैतत्प्रष्टव्यमित्याहुः ।।१२७।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्राह्मणमिति** । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि **ब्राह्मणं कुशलं क्षत्रियमनामयं वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्**। अत एव **आपस्तम्बः** कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेदनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यमारोग्यं शूद्रम्। अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपीति **मन्त्रर्थमेवापस्तम्बः** स्फुटयति स्म। **गोविन्दराजस्तु** प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह। तन्न, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात्। अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ।।१२७।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रासङ्गिकं प्रश्नप्रकारमाह **ब्राह्मणमिति**। ब्राह्मणादिदर्शनादौ किंचिद्वक्तव्यमिति प्राप्तं तत्र नियमादृष्टार्थशब्दविशेषोच्चारणमर्थपौनरुक्त्येऽपि ।।१२७।।

(५) **नन्दनः**। अथ समानैरवरैश्च समागमे वक्तव्यमित्याह **ब्राह्मणमिति**। **समागम्येति** ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं संवध्यते। **कुशलं** स्वाध्यायादौ **क्षेमं क्षत्रबन्धुं** क्षत्रियमिति यावत्। **अनामयं** शरीरकुटुंबराष्ट्रेषु **सुखं** क्षेमं कृष्यादिष्वनाशं **आरोग्यं** शुश्रूषायां शरीरपाटवम् ।।१२७।।

(६) **रामचन्द्रः**। ।।१२७।।

(७) **मणिरामः**। **समागम्य** मिलने कृते सति ।।१२७।।

(८) **गोविन्दराजः**। प्रत्यभिवादनप्रसंगेन अन्यमपि प्रत्यभिवादयितुर्धर्ममाह **ब्राह्मणमिति**। प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारं **ब्राह्मणं 'कुशलमस्ति ?** इत्येवं **पृच्छेत्, क्षत्र**जातीयं **अनामयमिति,** वैश्यं **क्षेममिति, शूद्रं** पुन**रारोग्यमिति** ।।१२७।।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ।।१२८।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रत्यभिवादनकाले अन्यत्र च **दीक्षितो** ज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयातः प्रभृत्या अवभृथा**न्नाम्ना** न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयं तन्नोच्चारयितव्यम्। **यवीयान्क**नीयानचिरकालजातः। **अपि**शब्दात् ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते। तथा च **गौतमः** (अ. २ सू. २३) "नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत्"। 'मानः' पूजा तत्पूर्वकं नाम ग्रहीतव्यं, तत्रेश्वरो जनार्दनमिश्र इति।

"कथं तर्हि दीक्षितेन कार्यार्थे सम्भाषः कर्तव्यः ?"— **भोभवत्पूर्वकम्**। भोः-शब्दं पूर्वं प्रयुज्यैनं दीक्षित**मभिभाषेत**, दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः। न तु भोः-शब्दपूर्वकं नामग्रहणमभ्यनुज्ञायते।

भोभवच्छब्दः पूर्वो यस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद् व्यवस्थां व्याचक्षते। यदा तेन सह सम्भाषणं भवति तदाऽऽ-मन्त्रितविभक्त्यन्तेन भोःशब्देन सम्बोध्यः। यदा तु तदीयगुणाख्यानं परोक्षं करोति, 'तत्रभवता दीक्षितेनैवं कृतं' 'तत्रभवानेवं करोती'त्येवं प्रयोक्तव्यम्। भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तं, यथा विभक्त्या सम्बन्धमुपैति तदन्तं प्रयोक्तव्यम्॥१२८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुशलप्रश्नादावपि यावद्दीक्षासमाप्तिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम्। दीक्षितेत्येव संबोधनम्। तस्य तत्रापि **भोः**शब्द**भवच्छ-**ब्दान्यतर**पूर्वकमभिभाषेत** संबोधयेत्॥१२८॥

(३) **कुल्लूकः**। **अवाच्य इति**। प्रत्यभिवादनकालेऽन्यदा च दीक्षणीयातः-प्रभृत्यावभृथस्नानात् कनिष्ठोऽपि **दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः**। किंतु **भोभवच्छब्द-पूर्वकं** दीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽ**भिभाषेत**। 'भो दीक्षित इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियता'मिति॥१२८॥

(४) **राघवानन्दः**। दीक्षितादिषु विशेषमाह। **दीक्षितः** सोमयागादिषु अभि-वादनादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः, किन्तु **भोः** दीक्षित किं करोति भवान् कुत्र गच्छतीत्यादि॥१२८॥

(५) **नन्दनः**। **दीक्षितः** सोमयाजी। **भोः**शब्दो **भव**च्छब्दश्च यस्याभिभाष-णस्य पूर्वौ तत् **भोभवत्पूर्वकम्**। सन्निधौ भोःशब्दः, यथा भो यजमानेति। असन्निधौ भवच्छब्दः यथा तत्रभवान्यजमान इति॥१२८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यः यवीयानपि दीक्षितः नाम्ना अवाच्यो भवेत् भो** अमुक-शर्मन् इति **भवत्पूर्वकं एतं** दीक्षितं **धर्मवित् अभिभाजेत**॥१२८॥

(७) **मणिरामः**। प्रत्यभिवादनानभिवादनकालयोः न्यूनवर्षोऽपि तदात्वे दीक्षितं भो 'दीक्षित इदं कुरु, भवता दीक्षितेनेदं क्रियता'मिति वाक्येनाभिभाषेते-त्यर्थः॥१२८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अवाच्य इति**। यागार्थं कृतदीक्षः प्रत्यभिवादनार्थं कार्यान्तरार्थं वा **नाम्ना** कनीयानपि **न वाच्यः**। किं तर्हि ? '**भो** दीक्षित' '**भवता** यजमानेन' इत्येवं **भोभवच्छब्दपूर्वं** यौगिकैः शब्दैः **एनं** धर्मज्ञोऽ**भिभाषेत**॥१२८॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ।।१२९।।

(१) **मेधातिथिः ।** अर्थप्रयुक्तं सम्भाषणं स्त्रिया सह यदा भवति तदैवं कर्तव्यम् ।

या तावत्परस्य पत्नी सा 'भवति सुभगे' अथवा 'भवति भगिनि'। भवच्छब्दोऽयं स्त्रीप्रत्ययान्तः सम्बुद्धौ कृतह्रस्वः । **भवतीत्य**त्रेतिकरणं पदार्थविपर्यासकृतस्वरूपं बोधयति; **सुभगे भगिनी**त्यत्र प्रकारे । **ब्रूयादित्य**धिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणं सिद्धम् ।

आचार्यतायां च 'मातर्यशस्विनि', कनीयसी च 'दुहितरायुष्मती'त्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या ।

पत्नीग्रहणात्कन्याया नैष विधिः ।

असम्बद्धा च योनितः । मातृपक्षपितृपक्षाभ्यां या ज्ञातित्वं नागता मातुलदुहित्रादिः तासामन्यं विधिं वक्ष्यति (१३२ श्लोके) 'ज्ञातिसम्बन्धियोषित' इति ।

"ननु च तेनैव तत्सिद्धम्, अस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसम्बद्धा चेत्यनेन" । नात्र पौनरुक्त्योद्भावने यतितव्यं, पद्यग्रन्थोऽयम् ।।१२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **असंबद्धयोनितः** । स्वोत्पत्तिस्थानेन मात्रा पित्रा च समं ब्रूयात् । अभिवादाय तु भगिनीत्यादिभिर्नामभिः । स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्य एव संभवादत्र प्रकरणे तद्व्यवच्छेदं कुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नातकादिषु संभविनस्तैरनुष्ठेया इति ज्ञापयति ।।१२९।।

(३) **कुल्लूकः** । **परपत्नी त्विति** । या **स्त्री परपत्नी** भवति **असंबन्धा च योनित** इति स्वस्रादिर्न भवति तामनुपयुक्तसंभाषणकाले **भवति सुभगे भगिनीति** वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायां नैष विधिः । स्वसुः कन्यादेस्त्वायुष्मत्यादिपदैरभिभाषणम् ।।१२९।।

(४) **राघवानन्दः** । अर्थप्रयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह **परेति** । **योनितो असंबद्धा** उभयलक्षणसंबन्धहीनाः **सुभगे** इत्यादि **ब्रूयादित्य**न्वयः । स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नी **या स्त्री**ति स्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयार्थम् ।।१२९।।

(५) **नन्दनः** । **योनितोऽसम्बन्धा** मातापितृसम्बन्धरहिता । व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्पः । तां ज्यायसीं **भवतीति** समानां **सुभगे इति** यवीयसीं भगिनीति ब्रूयात् ।।१२९।।

---

(१२९) भगिनीति च (ग, ढ, ञ)
—वा (क, ख, घ, च, ज, झ)

(६) **रामचन्द्रः।** या स्त्री **परपत्नी** स्यात्, **तु** पुनः, **योनितः असम्बन्धा तां** यस्याः संबन्धो नास्ति तां स्त्रियं **भवति सुभगे** इत्येवं वा **भगिनि** इति वा ब्रूयात् ॥१२९॥

(७) **मणिरामः। असंबन्धा च योनितः** भगिन्यादिर्न भवति। चशब्दो विकल्पार्थः ॥१२९॥

(८) **गोविन्दराजः। परस्य पत्नी** या भवति सा चात्मनो यदि मातृ-पितृभ्यो **योनिसंबद्धा न भवेत्** तदा तां कार्यार्थी **'भवति'** इत्यनेन शब्देन ब्रूयात् **सुभगे भगिनि** इत्येवमाद्यन्तेन 'भवति सुभगे' 'भवति भगिनि' 'भवति मातः' इत्येवं ब्रूयात् ।आनुरूप्येण भगिनीति चेति इति शब्दस्य प्रकारार्थत्वात् ॥१२९॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥१३०॥

(१) **मेधातिथिः। गुरूनिति**। वचननिर्देशान्न य एवात्र गुरुरुक्तः स एव गृह्यते। किं तर्हि गौतमीय इव सामान्यशब्दो वित्तादिज्येष्ठवचनः। **तान्यवीयसो** भागिनेयादेः स्ववयोपेक्षया हीनवयसः। **असावहमिति** स्वं नाम निर्दिश्यते। तत्पर-श्चाहंशब्दोऽभ्यनुज्ञायते। एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम्। अभिवादने भोःशब्द-प्रयोगो निषिध्यते। उक्तं न **गौतमीये** "प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः" इति ॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गुरूनुपाध्यायान्। असावहमित्यत्र'असौ'**पदस्थाने स्वनाम **प्रत्युत्थाय** कीर्तयेत्। यवीयसस्तत्तद्वयःसमुचिताभिवादनेन ॥१३०॥

(३) **कुल्लूकः। मातुलांश्चेति**। मातुलादीनागतान् कनिष्ठानासनादु**त्थाया-सावहमिति** वदेन्नाभिवादयेत्। असाविति स्वनामनिर्देशः। 'भूयिष्ठाः खलु गुरव' इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि **हारीतेन** गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात्तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ॥१३०॥

(४) **राघवानन्दः। गुरूनिति।** ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरुपलक्षणं, 'यविष्ठाः खलु गुरव' इत्यादि**हारीत**वचनात्। **असावहमिति** स्वनामनिर्देशः। **यवीयसोऽपि** कनिष्ठान् **मातुला**दीनित्यर्थः ॥१३०॥

(५) **नन्दनः। श्वशुरानृत्विज** इत्यनेनास्य प्रकरणस्य सर्वाश्रमसाधारणत्वं सूचितम्। **गुरून्** आचार्यादीन्। **असावहमिति ब्रूयात्** देवदत्तोऽहमिति ब्रूयात् नाभिवादयेत् ॥१३०॥

(६) **रामचन्द्रः। यवीयसः** कनिष्ठमातुलादीन्**प्रत्युत्थाय असौ** अहं नमस्क-रोमि इति ब्रूयात् ॥१३०॥

(७) **मणिरामः । यवीयसः** कनिष्ठान् मातुलादीनागतान् गुरून् ज्ञानवृद्ध-तपोवृद्धादिरूपान् उत्थाय अमुकशर्माहमित्येव ब्रूयात् न त्वभिवादयेदित्यर्थः ।।१३०।।

(८) **गोविन्दराजः । मातुलांश्चेति । मातुलादीन्** हीनवयसः **प्रत्युत्थाय** भद्रोऽहमित्येवं ब्रूयात् । **ऋत्विक्** वक्ष्यते । **गुरुश्चात्र** मातृष्वस्रपत्यादिः । न विद्यागुरुः शैशवाख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।।१३०।।

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
सम्पूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ।।१३१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** एताश्च **गुरुपत्नीवत्सम्पूज्याः** प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः । **गुरुपत्नीवत्** इत्यनेनैव सिद्धे **समास्ता** इति वचनमन्यदप्याज्ञादि गुरुपत्नीकार्यं कदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्सम्पूज्या इत्यभिवादनविषयमेव स्यात् । परिवयसश्च स्त्रियः स्मर्यन्ते । कनीयसीनामप्येष एवाभिवादनविधिः ।।१३१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । समास्ता** इति तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषार्थम् ।।१३१।।

(३) **कुल्लूकः । मातृष्वसेति ।** मातृष्वस्रादयो **गुरुपत्नीव**त्प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति **समास्ता** इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ।।१३१।।

(४) **राघवानन्दः । संपूज्याः** प्रत्युत्थानादिभिः । **गुरुपत्नीति** गुरुरत्र ब्रह्मदः तस्य पत्नी । तत्र हेतुः **समास्ता** इति ।।१३१।।

(५) **नन्दनः भ्रातृभार्येति ।** भ्रातृभार्या सोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या उपसंग्राह्या पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्या, विप्रोष्यप्रोषितागमने सतीत्यर्थः। ज्ञातिसम्बन्धयोषित इत्यत्रापि 'सवर्ण'शब्दोऽनुषज्यते ।।१३१।।

(६) **रामचन्द्रः ।** गुरुभार्यया सह गुरूणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तया गुरुभार्यया सह । एताः **सामस्ता** मातृष्वस्राद्या नमस्करणीया भवन्ति **गुरुपत्नीवत्** विशेषेण **संपूज्या** भवन्ति ।।१३१।।

(७) **मणिरामः । संपूज्याः** प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः ।।१३१।।

(८) **गोविन्दराजः । मातृष्वसेति । मातृष्वस्राद्याः गुरुपत्नीवत्** वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंग्रहणादिना **संपूज्याः**, यतः ता **गुरुभार्या**तुल्याः ।।१३१।।

भ्रातुर्भार्योपसङ्ग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।।१३२।।

(१) **मेधातिथिः । भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति** द्रष्टव्यम् । **उपसङ्ग्राह्या** पादयोरभिवाद्या। **सवर्णा** समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसम्बन्धिधर्मो भ्रातुर्भार्याणामपि ।

विप्रोष्य ज्ञातिसम्बन्धियोषितः। 'विप्रोष्य' प्रवासात्प्रत्यागतेन। न हि प्रोषितस्योपसङ्ग्रहणसम्भवः। **ज्ञातयः** पितृपक्षाः पितृव्यादयः, **सम्बन्धिनो** मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च, तेषां ज्येष्ठानां याः स्त्रियः। पूजारूपत्वादुपसङ्ग्रहणस्य, न कनीयस्यः पूजामर्हन्ति ॥१३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भ्रातुर्भार्या** ज्येष्ठा **उपसंग्राह्या** अभिवाद्या। **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वा। **ज्ञातिस्त्रियः** सपिण्डस्त्रियः संबन्धिस्त्रियः एतास्वपि ज्येष्ठास्वेवैतत् ॥१३२॥

(३) **कुल्लूकः। भ्रातुर्भार्येति**। भ्रातुः सजातीया **भार्या ज्येष्ठा** पूजाप्रकरणादुप**संग्राह्या** पादयोरभिवाद्या। **अहन्यहनि** प्रत्यहमेव। परिरेवार्थे। **ज्ञातयः** पितृपक्षाः पितृव्यादयः। **संबन्धिनो** मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च। तेषां पत्न्यः **पुनर्विप्रोष्य** प्रवासात् प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं नियमः ॥१३२॥

(४) **राघवानन्दः। स्ववर्णाः** स्वस्वजातयः। **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वो**पसंग्राह्याः**। पादयोरपि शेषः। **ज्ञातिसंबन्धीति** ज्ञातीनां स्वगोत्रजानां सम्बन्धिनां मातुलानां च ज्येष्ठानां **योषितः** ॥१३२॥

(५) **नन्दनः। भ्रातृभार्येति**। भ्रातृभार्या सोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या **उपसंग्राह्या** पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्या। **विप्रोष्य** प्रोषितागमने सतीत्यर्थः। **ज्ञातिसम्बन्धयोषित** इत्यत्रापि सवर्णशब्दोऽनुषज्यते ॥१३२॥

(६) **रामचन्द्रः। भ्रातुर्भार्या** सवर्णा **अहनि अहनि** नित्यं **उपसङ्ग्राह्याः**। तथा **ज्ञातिसम्बन्धिन्यो योषितः विप्रोष्य** प्रवासादागत्य **उपसङ्ग्राह्याः**। ॥१३२॥

(७) **मणिरामः। भ्रातुर्भार्या** सजातीया ज्येष्ठा, न तु विजातीयाः अहन्यहनि उपसंग्राह्याः पादयोरभिवाद्याः। **ज्ञातिसंबंधियोषितस्तु विप्रोष्य** परदेशादागत्य **न तु प्रत्यहम्। ज्ञातयः** पितृव्यादयः। सम्बन्धिनः मातृकादयः ॥१३२॥

(८) **गोविन्दराजः। भ्रातुर्भार्येति**। पूजाप्रकरणात् ज्येष्ठ**भ्रातृभार्या उपसंग्राह्या** पादयोः। "नाभिवाद्येह पादयोः" इति दर्शनात्। **सवर्णा** समानजातीया प्रत्यहम्। **ज्ञातयो** मातृपितृपक्षाः **संबन्धिनो** वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्यागतेनो**पसंग्राह्याः**, न त्वहरहः ॥१३२॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥१३३॥

(१) **मेधातिथिः।** पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां **स्वसरि** चात्मीयायां ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरतिदिश्यते।

"ननु च मातृष्वसुः पितृष्वसुश्चायमुक्त (श्लो. १३१) एव धर्मो 'मातृष्वसा मातुलानी' इत्यत्र। अथोच्यते। 'तत्र गुरुपत्नीवदित्युक्तम्। इह तु **मातृवद्वृत्ति**रित्युच्यत इति।' "नैष भेदः। तुल्या हि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः"।

केचिदाहुः **माता ताभ्यो गरीयसी**त्येतद्वक्तुमनूद्यते भगिन्योः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम् । यदा माताऽऽज्ञां ददाति स्वस्रादयश्च तदा मातुराज्ञा क्रियते न तासाम् । न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धं "माता गौरवेणातिरिच्यत" इति । अर्थवादत्वात्तस्य ।

अन्ये तु गुरुपत्न्या मातुश्च वृत्तिभेदं मन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजाज्ञाद्यावश्यकम् । मातुस्तु शैशवाद्वाल्लभ्येनान्यथात्वमपि । लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृष्वसुः पितृष्वसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालनं तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्संपूज्यत्वमिति । न चानेनैवैतत्सिध्यति । असति हि वाक्यद्वये मातृवद्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणिकी अभिवादननिर्वृत्तिरेव विज्ञायेत ।।१३३।।

अथ पुनः स्नेहवृत्तिरतिदिश्यते ।

(२) सर्वज्ञनारायणः। स्वसरि स्वस्य **मातृवद्वृत्ति**र्वर्तनं मातरि यथावृत्तं वर्तनमन्नदानादिना पोषणं **आतिष्ठेत्** अनुतिष्ठेत् । अत्र पितृमातृस्वसृसाहचर्यात् स्वज्येष्ठश्वशुराभिवादनमपि सिद्धम् । **माता ताभ्य इति** । तेन तासामुपकारे क्रियमाणे यदि मातुरनिष्टं स्यात् तदा न कार्यमित्युक्तं भवति ।।१३३।।

(३) कुल्लूकः। पितुर्भगिन्यामिति। पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां **मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत्। माता** पुनस्ताभ्यो **गुरु**तमा। ननु 'मातृष्वसा मातुलानी'-त्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं, किमधिकमनेन बोध्यते। उच्यते ? इदमेव **माता ताभ्यो गरीयसीति** । तेन पितृष्वस्रानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वं पितृष्वस्रादेर्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम्, अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ।।१३३।।

(४) राघवानन्दः। ज्यायस्यां ज्येष्ठायां **स्वसरि** भगिन्यां एतासां समवाये तासां कनीयस्यपि मातैव पूर्वं नमस्येत्याह **मातेत्यादि** ।।१३३।।

(५) नन्दनः। पितुश्च मातुश्च ज्यायस्यां भगिन्यामात्मनो ज्यायस्यां **स्वसर्यपि** च **मातृवत् वृत्तिं** पादोपसंग्रहणादिकां **आतिष्ठेत् कुर्यात्**। आज्ञाकरणादौ **माता ताभ्यो गरीयसी** । 'मातृष्वसा मातुलानी'त्यादिश्लोके मातृष्वसृपितृष्वस्रोरुपादानं कनीयोविषयमिति विवेक्तव्यम् ।।१३३।।

(६) रामचन्द्रः। पितुर्भगिन्यां मातुश्च भगिन्यां ज्यायस्यां ज्येष्ठायां **स्वसर्यपि** भगिन्यामपि ।।१३३।।

(८) गोविन्दराजः। पितुर्भगिन्यामिति। पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनां मातृवद्वर्तेत। मातृष्वसृपितृष्वस्रोः 'संपूज्या गुरुपत्नीवत्' इत्यनेनैव पादोपसंग्रहणादिपूजासिद्धाविदं वचनम् प्रियकरणादिमातृवृत्त्यतिदेशार्थम्। यथा वक्ष्यति,—"तयोर्नित्यं

प्रियं कुर्यात्" इति औपदेशिकातिदेशिकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ "माता त्वाभ्यो गरीयसी" "पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठे"ति वचनं मातृनिषिद्धस्य तत्प्रियकरण-प्रतिनिषेधार्थम् ।।१३३।।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ।।१३४।।

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं पूर्वं "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयतीति"। तत्र कियद्भिर्वर्षैः स्थाविर्यं भवति । लोके हि शिरःपालित्ये स्थविरव्यवहारः तन्निरूपणार्थमिदम् ।

दशभिर्वर्षैर्जन्मनोऽधिकैरपि पौराणां सख्यमाख्यायते । तेन दशवर्षाधिको ज्येष्ठो भवति, अपि तु मित्रवद्व्यवहर्तव्यः। यथोक्तं 'भो भवन्निति वयस्य' इति। दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं ज्येष्ठः । आख्यानमाख्या। **दशाब्दा** आख्या यस्य सख्यस्य। त्रिपदो बहुव्रीहिः । आख्यानिमित्तत्वाद्वर्षाणां सामानाधिकरण्य, निमित्तनिमित्तिनो-र्भेदस्याविवक्षितत्वात् । एतावांश्च समासान्तर्भूतोऽर्थः 'यः पूर्वजो दशवर्षाणि यावत्स सखैव भवति' । पुरे भवाः **'पौराः'** तेषाम् । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, ग्रामवासिनामपि एष एव न्यायः । ये केचिदेकस्मिन् ग्रामे वसन्ति तावत् यस्मिन् परस्परप्रत्यासत्तिहेतुर्विद्यते ते सखायः ।

ये तु कलां काञ्चन बिभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकां, तेषां पञ्चवर्षाणि योऽधिकः स सखा; तत ऊर्ध्वं ज्येष्ठः । त्रयोऽब्दाः पूर्वे यस्य तच्छ्रोत्रियाणां सख्यम् । अल्पेनापि कालेन **स्वयोनिषु** एकवंश्येषु कतिचिदहानि योऽधिकः स ज्येष्ठः । "कियान्पुनः स्वल्पकालः ।" न तावत् त्र्यब्दः । **त्र्यब्दपूर्वमिति** निर्दिश्याल्पेनेत्युच्यमानस्ततो न्यूनः प्रतीयते। एकवचननिर्देशाच्च न वर्षद्वयम्। नाप्येकोऽब्दः। **स्वल्पेनेति** विशेषणानुपपत्तेः। परिच्छिन्नपरिमाणो ह्यब्दवाच्योऽर्थः तस्याहोरात्रमात्रेण न्यूनस्य नाब्दत्वमस्ति। तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षते । संवत्सरादवरश्च तस्य विशेषः । अपिशब्द-श्चैवशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । अल्पेनैव कालेन सख्यं, बहुना तु ज्येष्ठत्वमेव ।

एतच्च समानगुणानां समानजातीयानां च द्रष्टव्यम्। एतेन लौकिकं स्थविर-लक्षणं निर्वर्तितमापेक्षिकमाश्रितम् । अन्ये तु व्याचक्षते । नानेन स्थविरत्वं लक्ष्यते, किं तर्हि ? सखित्वमेव। यथाश्रुतत्यागेन स्थविरलक्षणं स्यात्, 'इयता कालेन सखा परतस्तु ज्येष्ठ इति'। अयं च श्लोकार्थः। एकत्र पुरे वसन्ति दशवर्षाणि यावत्तानि मित्राणि। कलाश्चतुःषष्टिस्तद्विदां सङ्गत्या पञ्चभिर्वर्षैः। **स्वयोनिषु** स्वल्पेनापि च कालेन सह वसतां मित्रत्वमेव । अतश्च न सर्वो वयसा तुल्यो वयस्यः, किं तर्हि ? एतदेव । समानवयस्त्वे चैतल्लक्षणम् ।

युक्तमेतत् । किन्तूत्तरश्लोको विरुध्यते । तत्र हि जातेः प्राधान्यं, न वयसः । यदि चानेयता कालेन ज्यैष्ठ्यमुक्तं भवति तदा विजातीयानामप्याशङ्क्यमानं न निवर्त्येत इति युक्तम् । पूर्वे च व्याख्यातार आद्यमेव व्याख्यानं मन्यन्ते ॥१३४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दशाब्द**पर्यन्तमाख्यायते कथ्यते **पौराणां सख्यं** पौराणां पुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दादूर्ध्वमेव ज्येष्ठापत्यतायामभिवादनमित्यर्थः । **पञ्चाब्द**-पर्यन्तं **कलाभृतां** कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । **त्र्यब्दपूर्वं**मित्यत्र 'त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हती'ति स्मृत्यन्तरात् । अभिवादनं व्यवहितमप्यन्वीयते । त्रिभ्योऽब्देभ्यः पूर्वमेव जातस्याभिवाद्यत्वमित्यर्थः । त्र्यब्दपूर्वस्त्र्यब्दपूर्वकालोत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विषयत्वादभिधानमपि त्र्यब्दपूर्वम् । एवं **स्वयोनिषु** स्वसमानयोनिषु ज्ञातिबन्धुष्व-**ल्पेनापि** कालेन दिनैकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेऽहनि जात इति ॥१३४॥

(३) **कुल्लूकः । दशाब्दाख्यमिति ।** दश अब्दा आख्या यस्य **तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् ।** अयमर्थः एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानां **पञ्चवर्षपर्यन्तं** सख्यम् । **श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपर्यन्तम् ।** सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥१३४॥

(४) **राघवानन्दः ।** नमस्कारप्रसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह **दशाब्दाख्यमिति** चतुर्भिः । एकपुरवासिनां विद्यागुणहीनत्वेपि **दशाब्दाख्यं** वयसा स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यं अभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणं ग्रामाद्युपलक्षणम् । तथा **पञ्चाब्दाख्यं** गीतादि**कलावतां** कलाग्रहणापेक्षया । **स्वयोनिषु** पितृव्यतत्पुत्रादिषु **स्वल्पेन** वयसा ॥१३४॥

(५) **नन्दनः । अत्र** पौरशब्देन समानदेशवासिनो लक्ष्यन्ते । सख्यशब्देनालिङ्गनादिकं । पौरैरन्योन्यं सख्यं **दशाब्दाख्यं** कर्तव्यं स्यात् दशभिः शब्दैराख्या व्यपदेशो यस्य तद्दशाब्दाख्यम् । ननु किमुक्तं भवतीति चेत् एकपुरवासिनः सवर्णलक्ष्यमाणलक्षणा हि तादृशवर्षान्तरालजन्मानश्चैतैस्समेत्य सख्यमेव कर्तव्यम् । **अल्पेनापि स्वयोनिषु** स्वल्पेनापि **सख्यं** स्यात् । ज्ञातय एकवर्षान्तराला इति यावत् कलाभृतां शिल्पविद्यावेदिनां **पञ्चवर्षा**न्तरालजन्मनां सख्यमेव कर्तव्यं तैरन्योन्यं समेत्येत्यर्थः । **श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपूर्वं** सख्यं स्यात् । **त्र्यब्दपूर्वं** त्र्यब्दनिमित्तम् । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानश्चेत् तैश्चापि समेत्य सख्यमेव कर्तव्यम् । एवमुक्तं भवति दशपञ्चत्र्येकवर्षाधिक्ये श्रैष्ठ्यमेव प्रतिपत्तव्यमिति ॥१३४॥

(६) **रामचन्द्रः । पौरसख्यं** पौराणां एकपुरनिवासिनां विद्यादिगुणरहितानां सख्यं **दशाब्दाख्यं** दशवार्षिकाख्यं विश्वासास्पदं **कलाभृतां** काव्यनाटकादिज्ञातृणां **पञ्चाब्दाख्यं** पञ्चवार्षिकं सख्यं **श्रोत्रियाणां अब्दपूर्वकं** सख्यम्। **स्वयोनिषु** स्वबन्धुषु **अल्पेनापि** नमस्कारार्हत्वं **सख्यं** कार्यं व्यवहरणम् ।।१३४।।

(७) **मणिरामः** । केषां कियत्कालानन्तरं ज्येष्ठता भवतीत्यत्राह **दशाब्दाख्यमिति** । दशाब्द आख्या यस्य तत् **दशाब्दाख्यम् पौरसख्यं** । अयमर्थः—एकपुरवासिनां विद्यादिगुणरहितानां दशवर्षोत्तरं ज्येष्ठता, तावत्पर्यन्तं पौरसख्यमेव। **कलाभृतां** गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षानन्तरं, श्रोत्रियाणां वर्षत्रयानन्तरं, **स्वयोनिषु** सपिण्डेषु **स्वल्पेनैव** कालेनेत्यर्थः। तथा च तावत्कालपर्यंतं नाभिवादनमिति ज्ञेयम्।।१३४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **दशाब्दाख्यमिति** । एकपुरनिवासिनां निर्गुणानामेकस्य **दशभिर्वर्षैः** ज्येष्ठे सत्यपि सख्यमाख्यायते। ततश्चासौ भो भवत् इति वयस्य इत्येवं गौतमस्मरणाद्वाच्यः। एवं **कलाभृतां** गीतज्ञानां **पञ्चभिरब्दैः** सख्यमाख्यायते वेदाध्यायिनां **त्र्यब्दपूर्वं** त्र्यब्दाधिकं त्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम्। ज्ञातिषु पुनरप्य**ल्पेनैव** कालेन। यत्र वर्षव्यवहारो नास्ति तेन सख्यम् अन्यथा सर्वत्रात्र ज्येष्ठत्वव्यवहारः ।।१३४।।

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम्।
पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ।।१३५।।

(१) **मेधातिथिः**। दशवर्षाणि जातस्य यस्य स भवति 'दशवर्षः' परिच्छेदकः कालः, तस्य परिच्छेद्यो ब्राह्मणः श्रुतः। न च तस्योच्चनीचतादि कार्श्यादि वा कालेन परिमातुं शक्यम्, किं तर्हि ? तदीया काचित्क्रिया। सा च जन्मनः प्रभृति नित्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव ।

एवं **शतवर्षमिति । पितापुत्रौ** तौ द्रष्टव्यौ । **तयोः** सम्प्रधार्यमाणयो**र्ब्राह्मणः पिता**। चिरवृद्धेनापि क्षत्रियेण स्वल्पवर्षोऽपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्चेति प्रकरणार्थः ।।१३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतस्तादृशं **ब्राह्मणं** तादृक् **क्षत्रियो**ऽभिवादयेदित्यर्थः। एवं क्षत्रियाद्यपेक्षया वैश्यादीनामप्युन्नेयम्। तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तज्येष्ठतायामपि विप्रापेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ।।१३५।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मणमिति। दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं** पुनः **क्षत्रियं** पितापुत्रौ जानीयात्। **तयो**र्मध्ये दशवर्षोऽपि **ब्राह्मण** एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि **पिता** तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ।।१३५।।

(४) **राघवानन्दः । पितेति** । पितृवन्मानार्हः ।।१३५।।

(५) **नन्दनः ।** वर्णज्यैष्ठ्यवयोज्यैष्ठ्ययोर्वर्णज्यैष्ठ्यं मान्यतानिमित्तमित्याह **ब्राह्मणमिति** । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियशब्दावुत्कृष्टापकृष्टवर्णोपलक्षणार्थौ । अन्योन्यमपि मान्यतानिमित्तानि ॥१३५॥

(६) **रामचन्द्रः । ब्राह्मणं दशवर्षं तु । दशवार्षिकः ब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः** तस्य क्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः । पितृरूपं ब्राह्मणं पुत्ररूपं क्षत्रियं जानीयात् । **तयोः** क्षत्रियवैश्ययोः **ब्राह्मणः पिता** पितृस्थानीय इत्यर्थः ॥१३५॥

(७) **मणिरामः । पिता** पितृवन्मान्य इत्यर्थः ॥१३५॥

(८) **गोविन्दराजः । ब्राह्मणमिति ।** ब्राह्मणक्षत्रिययोः दशवर्षशतवर्षवयसोः अभिवादनादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् । तयोर्मध्यात् पुनः ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥१३५॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥१३६॥

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तं जातेरुत्कर्षहेतुत्वम् । हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानीं समानजातीयानां य अभिवादनादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते । तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम् ।

वित्तादिसम्बन्धोऽत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तवत्त्वं बन्धुमत्त्वं **मानस्थानमिति ।** अयमत्रार्थः – न विशिष्टबन्धुतैव पितृव्यमातुलादिरूपता मानकारणं, बन्धुमान्यो बहुबन्धुः स पूज्यः ।

वयः प्रकृष्टमिति ज्ञेयम् । ईदृश एव चार्थे प्रायेणायं प्रयुज्यते । "पिता पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव सः" इति । यावच्च वयः पूजाहेतुः तदुक्तमेव 'दशाब्दाख्यमिति ।'

कर्म श्रौतं स्मार्तं तदनुष्ठानपरता । **विद्या** साङ्गसोपकरणवेदार्थज्ञानम् ।

"ननु विद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथं कर्मणां **मान**हेतुता ?"

नैष दोषः । **प्रकर्षोऽ**त्राभिप्रेतः । अतिशयवती विद्या मानहेतुः । स्वल्पविद्यस्याप्यनुष्ठानोपपत्तिः । यो **यावज्जानाति** स तावत्यधिक्रियते । न विद्याया वाचनिकमधिकारहेतुत्वमपि तु **सामर्थ्य**लक्षणम् ।

"अविदितकर्मस्वरूपो ह्यवैद्यस्तिर्यक्कर्मा क्वाधिक्रियताम् ?"

शक्यं ह्यनेन कतिचित्स्मृतिवाक्यान्युपश्रुत्य जपतपस्यनुष्ठातुम् । अग्निहोत्रादिकर्मणां तु वेदवाक्यावबोध उपकरोति । तत्रापि यो यावज्जानाति स तावत्यधिक्रियते ।

अग्निहोत्रवाक्यानां योऽर्थं वेत्ति स तत्राधिक्रियते। ऋत्वन्तरज्ञानं न तत्रोपकारकम्।

अथोच्यते—"-'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः', इति कृत्स्नवेदविषयोऽयं विधिरवबोध-पर्यन्तः। तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतोऽयं प्रतिभागावबोधसंभवः? येनोच्यते 'योऽग्निहोत्रवाक्यस्यार्थं वेत्ति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियत', इति।"

अत्रोच्यते। एकशाखाध्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यम्। तत्र येनैकशाखाऽधीता तस्याश्चार्थोऽवधृतः सोऽनवधृतशाखान्तरार्थोऽधिक्रियते।

"ननु च सर्वत्रैक एव शास्त्रार्थः। यदि नाम पदवर्णानुपूर्वीभेदः, शास्त्ररूपं त्वभिन्नम्। पदार्थन्यायव्युत्पत्त्या वाऽवबोधः। न च प्रतिशाखं पदार्था भिद्यन्ते। नापि न्यायः। तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखाया अर्थोऽवधार्यते शाखान्तरेऽप्यसादस्ति, न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्ष्यते। तत्र यद्येका शाखाऽवगता, सर्वा एवावगता भवन्ति।"

सत्यम्। यान्येकस्यामग्निहोत्रादीन्युपदिष्टानि तेषां शाखान्तरेऽप्युपदिश्यमानानां मा भूद् भेदः। किन्तु कस्याञ्चिच्छाखायां कानिचित्कर्माणि नैवोपदिश्यन्ते। यथा बाह्वृचे आश्वलायनके दर्शपूर्णमासौ श्येनादिराभिचारिकः, अन्ये च सोमयागवाजपेयबृहस्पतिसवादयः। तत्र यत्तच्छाखाधीनमग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि तत्राधिक्रियते। शाखान्तरं त्वनधीतमश्रुतं कथं तद्विहितानि कर्माण्यतच्छाखाध्यायी वेत्तु। न चैते सोमयागा नित्या, येनाननुष्ठानप्रत्यवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तरमन्विष्येत। आधानं तु यद्यपि तत्र न पठितं तत्रा'प्युद्धराहवनीयमि'त्याहवनीयस्य विधानम्। लोकात्तदर्थमनवबुध्यमानः कोऽयमाहवनीयो यस्याधानमिति शाखान्तरमन्विष्यति। ततः शाखान्तरे पठ्यमानमाधानप्रकरणं सर्वं पर्यालोचयति। एवमामावास्येन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वेति श्रुत्वा कीदृशमनयोः कर्मणो रूपमिति तथैव शाखान्तरं गवेषयते। एवमन्यदपि यत्काम्यं नित्यं चानुष्ठेयं तस्य यत्किञ्चिदङ्गजातं तत्र नाम्नातमाध्वर्यवमौद्गात्रं वा तत्परिज्ञाय तथैव शाखान्तराधिगमः। यत्तु शाखान्तराधीतमनुष्ठेयं तस्य न वेदनसम्भवः। अनेकशाखाध्यायिनस्तु तदर्थपरस्य सर्वमेतत्प्रत्यक्षमिति। अस्तीदृशीं विद्यामन्तरेणापि कर्मानुष्ठानम्। अथवा ईषद्व्युत्पत्त्याऽपि सम्भवत्यनुष्ठानम्।

यस्य तु निर्मला विद्या, व्याख्येयानि विद्यास्थानानि, तस्य विद्या मान्यतास्थानम्। 'गरीय' इति द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणेऽयमियसुन्प्रत्ययः। चतुर्दशविद्यास्थानज्ञः पङ्ग्वन्धनिर्धनादिरनधिकृतोऽपि विद्ययैव पूज्यते।

तेषां विरोधे बलाबलमाह **गरीयो यद्यदुत्तरम्**। एकस्य वित्तमन्यस्य बहुबन्धुता, तत्र वित्तवतो बन्धुमान्मान्यः। यस्माच्च यत्परं तत्तस्माद् गुरुतरम्। तथा

बन्धोर्वयः, ततः पूर्वस्मादपि वित्तात्तद्गुरु सिद्धम्। अत उपपन्नम् "श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्येति" **गौतम**वचनम् (अ. ६ सू. १९।२०)।

"गरीय इति कथं प्रकर्षप्रत्ययो यावता नैव पूर्वस्य गुरुत्वम्। यदि हि द्वे गुरुणी तत्रोत्तरस्य गरीयस्त्वमस्ति। तर्हि पूर्वापेक्षया वित्तस्य नास्तीति" चेत्।

समुदाये सामान्येन गुरुत्वेऽपेक्षिते अपरस्य प्रकर्षविवक्षायां युज्यत ईयसुन्।

मानः पूजा तस्य **स्थानं** कारणम्।

'मान्यस्थानानीति' वा पाठेऽन्तर्भूतभावार्थो द्रष्टव्यः, 'मान्यत्वस्थानानि, मान्यत्वकारणानि ।।१३६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मान्यस्थानानि** यदपेक्षया यत्र वित्ताद्युत्कर्षस्तत्र मान्यताकारणमिति, यथा शतवित्तापेक्षया सहस्रवित्तो मान्यः। न तु देहदीर्घत्वादेरिवाधिक्येऽपि न मान्यत्वनिमित्तता। अर्थेषु पञ्चसु पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं गरीयो माननाहेतुः। **बन्धवः** ज्ञातयः। **कर्म** यागादिविधावेतदर्थज्ञानम्। एतच्च सवर्णेष्वन्योन्यम्। न तु वर्णापकर्षेषूत्कर्षहेतुत्वमेषाम् ।।१३६।।

(३) **कुल्लूकः**। **वित्तं** न्यायार्जितं **धनं बन्धुः** पितृव्यादिः **वयो**ऽधिकवयस्कता **कर्म** श्रौतं स्मार्तं च **विद्या** वेदार्थतत्त्वज्ञानं एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि। एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ।।१३६।।

(४) **राघवानन्दः**। विजातीयानामुत्कर्षमुक्त्वा सजातीयानां तं आह **वित्तमिति**। **वित्तं** धनं न्यायार्जितम्। **बन्धुः** पितृव्यादिः। **कर्म** श्रौतं स्मार्तं च। **विद्या** वेदार्थतत्त्वज्ञानम्। **यदुत्तरमिति**। तादृशधनवतो बन्धुमान्मान्यः बन्धुमतो वयोधिकस्ततोपि कर्मी, **ततो**पि विद्यावान् इति। एवं त्रिषु विप्रादिषु भूयांसि गुणवन्तीति बहवो गुणा **यत्रे**त्यर्थः। तेनायमर्थः—वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मानार्हः। एवं वित्तादित्रययुक् कर्मवतः, वित्तादिचतुष्टययुक्तविद्यावत इति ।।१३६।।

(५) **नन्दनः**। तेषां बलाबलं चाह **वित्तमिति**। **बन्धुः** कुलम्। **कर्म** यज्ञदानादि। **मान्यस्थानानि** मान्यं मानः पूजास्थानानि पूजानिमित्तानि। एतेषु **यद्यदुत्तरं** तत्तत् पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् गरीयो मान्यस्थानम् ।।१३६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **वित्तं** वित्तवन्तं स्वबन्धुं **वयः** वयसाधिक्यं **सुकर्म**कर्तारं विद्या पञ्चमी भवति। एतानि मान्यस्थानानि पूज्यस्थानानि **यत् यत् उत्तरं गरीयः** पूज्यं भवतीत्यर्थः। पञ्चानां वित्तादीनां यत्र पूर्वमप्येकं भवति स उत्तरस्मादपि मान्यः, तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकात् मान्यः। एवं वित्तादिगुणत्रययुक्तः कर्मतः, वित्तादिचतुष्टययुक्तः विदुषो मान्यः। गुणवति तद्वत् ।।१३६।।

(७) **मणिरामः**। पञ्च मान्यत्वे (कारणान्याह) **वित्तमिति**। यद्यदुत्तरं तत्तत् पूर्वस्मात् श्रेष्ठमित्यर्थः ॥१३६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वित्तमिति**। धनज्ञातिवयःश्रौतस्मार्तकर्माचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति **मान्यस्थानानि** पूज्यत्वे करणीयानि। ततश्चावित्तस्य वित्तवान् मान्यः। तथैषां वित्तादीनां मध्यात् **यद्यत्** पश्चान्निर्दिष्टं तत्तत् पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् **गुरुतरम्**। अतश्च वित्तवतां बन्धुमान् मान्य इत्यवतिष्ठते ॥१३६॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥१३७॥

(१) **मेधातिथिः**। एकैकगुणसम्बन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम्। यत्रेदानीं द्वौ पूर्वविकस्य भवतोऽपरस्यैकः पर इति तत्र कथमित्यत आह। **पञ्चानामे**तेषां मानस्थानानां यत्र **भूयांसि** बहून्यसर्वाणि स मान्यः। तत्र परत्वन्नातीवादर्तव्यम्। एकस्य वित्तबन्धू द्वे। अन्यो वृद्धवयाः। तत्र पूर्वे बाधके। सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति, एकं चैकस्यात्युत्कृष्टं, तदा साम्यम्। न पुनः परबाधकत्वम्। गरीय एकापेक्षया वरिष्ठत्वात्। यदि तु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि सङ्ख्यया परेषां, पूर्वाणि परैश्च समसङ्ख्यानि, तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः। किं तर्हि? सामान्यमेव।

"ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः सोऽत्र मानार्ह इत्यभिधानेन समसङ्ख्यस्यापि पूर्वस्य बाधकत्वमेव युक्तम्।"

नैवम्। तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थत्वात्। यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि, तयोर्यस्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या स प्रशस्यते। एवं सर्वत्र।

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु। यद्येते गुणा भूयांसः प्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा हीनगुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः पूज्यः। एवं क्षत्रियेण वैश्यः। एवं त्रिभिरपि द्विजातिभिः **शूद्रोऽपि दशमी**मितः। 'दशमी' अन्त्यावस्थोच्यते। अत्यन्तवार्धकोपलक्षणमेतत्। एवं च वित्तबन्धू शूद्रस्य माने न हेतू त्रैवर्णिकान्प्रति, दशमीग्रहणात्। कर्मविद्ये तु नैव तस्य सम्भवतोऽनधिकारात्।

भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न बहुत्वसङ्ख्यैव। तेन द्विविषयताऽपि सिद्धा भवति। न ह्ययं सङ्ख्यावाच्येव बहुशब्द इत्यत्र प्रमाणमस्ति। भूयःशब्दश्चायं न बहुशब्द आधिक्ये च तत्र तत्र दृष्टप्रयोगः। "भूयांश्चात्र परिहारः" "भूयसाऽभ्युदयेन योक्ष्य" इति। प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम्। "जात्याख्यायाम्" ह्येतद्बहुवचनम्। विवक्षायां हि एकस्य गुणतो मानहेतुत्वं न स्यात्। ततश्च पूर्वा-

वगतिर्बाध्येत। 'शूद्रोऽपि दशमी'मित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षे मानहेतुत्वं ब्रुवन्नविवक्षां दर्शयति। सनाचारश्चैवमेव ॥१३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पञ्चानां** मध्ये वित्तादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादि**वर्णत्रये** यत्र **गुणवन्ति** भूत्वा **भूयांसि स मानार्हः**, न तु निर्गुणःतद्भूयस्त्वे। यथा प्रतिग्रहार्जिताल्पधनादपि न वृद्ध्यार्जितबहुधनः श्रेयानित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम्। यथा **शूद्रोऽपि दशमीम**वस्थां **गतो** नवतिवर्षादूर्ध्वं वित्तादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणां द्विजातीयानां च मान्यः। चकारात् वञ्चनाभाव एव चास्य द्विजैर्मान्यता। विद्या तु तस्य न संभवत्येवेति ॥१३७॥

(३) **कुल्लूकः**। **त्रिषु वर्णेषु** ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः। तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः। एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः। वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः। **गुणवन्ति चेति** प्रकर्षवन्ति। तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे* प्रकर्षो मानहेतुः। **शूद्रोऽपि दशमीम**वस्थां नवत्यधिकां **गतो** द्विजन्मनामपि **मानार्हः**। शतवर्षाणां दशधाविभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥१३७॥

(४) **राघवानन्दः**। **दशमीं गतः** नवत्यूर्ध्ववयो गतः ॥१३७॥

(५) **नन्दनः**। पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये **त्रिषु** वर्णेषु यस्मिन्**भूयांसि** वित्तबन्धुवयांसि स्युः यस्मिन्वा **गुणवन्ति** गरीयांसि विद्याकर्मवयांसि स्युः स वित्तबन्धुवयोयुक्तो वित्तबन्धुवयोहीनादत्र लोके **मानार्हः**। एवं विद्याकर्मवयोयुक्तो विद्याकर्मवयोहीनाच्छूद्रोऽपि वित्तादिमांश्च तद्वन्मानार्हः स **चेद्दशमीम**वस्थां **गतः**। अनेन वयसा नवत्या ऊर्ध्वं शूद्रस्य वयो**ज्यैष्ठ्यमिति** सूचितम् ॥१३७॥

(६) **रामचन्द्रः**। वित्तबन्ध्वादीनां **पञ्चानां** मध्ये **त्रिषु वर्णेषु गुणवन्ति भूयांसि** बहूनि यत्र **स्युः ते** च **मानार्हाः** भवन्ति। तद्यथा–**त्रिषु** वर्णेषु यदि ब्राह्मणा बहवः सन्ति तर्हि ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। बहवः क्षत्रियाः सन्ति चैतेषां क्षत्रियाणां मध्ये ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। बहवः वैश्याः सन्ति तेषां मध्ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। **शूद्रोऽपि दशमीं गतः** वृद्धत्वं गतः सन् **मानार्हः** पूजार्हः स्यादित्यर्थः ॥१३७॥

(७) **मणिरामः**। **पञ्चानां** वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे **भूयांसि** पूर्वमपि अनेके भवन्ति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः। तेन वित्तबन्धुयुक्तः वयोऽधिकान्मान्यः। एवमग्रेऽपि। **गुणवन्ति च** प्रकर्षवन्ति च। तेन द्वयोरेव विद्यादितुल्यतासत्त्वे प्रकर्षो

---

*विद्यादि = वित्तादि (अ)

मानहेतुः । **दशमीं गतः** दशमीमवस्थां नवत्यधिकां प्राप्तः । शतवर्षाणां दशधा-विभागे दशावस्था भवन्ति । एतादृशः शूद्रो द्विजानामपि मान्यः ॥१३७॥

(८) **गोविन्दराजः** । **पञ्चानामिति** । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानां वित्तादीनां मध्यात् भूयांसि बहूनि त्रीणि चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकं द्वे वा तानि यदि गुणवन्ति प्रकृष्टानि भवन्ति तदा स उत्कृष्टजातेरपि मान्यः । एवं च 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' इत्येतत् निर्गुणविषये समगणविषये वाऽवतिष्ठते । तथा शूद्रोऽपि नवतिहायनातीतो द्विजातीनां मान्यः । एवं च वित्तबन्धुकर्माणि द्विजातीन् प्रति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥१३७॥

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥१३८॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिक उच्यते । **चक्री** रथिको गन्त्र्यादियानाधिरूढः । तस्य **पन्था देयः** । येन भूमिभागेन ग्रामादिदेशान्तरं गम्यते स पद्धतिः 'पन्था' उच्यते । तत्र यदि पृष्ठतः सम्मुखतो वा रथिक आगच्छेत्तदा तद्गमनोपरोधिनः पथाग्रदेशात्पदातिरपक्रामेत् । **दशमीस्थो**ऽत्यन्तपरिणतवयाः । **रोगी** व्याधिनाऽत्यन्तपीडितः । **भारी** गृहीतव्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपि यथोपसर्तुमशक्तोऽनुग्राह्यः । **स्त्रियाः** । अनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसम्बन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव । **राजा** च विषयेश्वरोऽत्राभिप्रेतः, न क्षत्रिय एव । तथा चोत्तरत्र पार्थिवग्रहणेन निगमने, पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ।

"ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्पर एव युक्तः । राजशब्दो हि क्षत्रियजातिवचनो विज्ञातः । स तावदनुपजातविरोधित्वादुपक्रमगतो मुख्यार्थो ग्राह्यः । बलाबलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनाख्येन पार्थिवशब्दस्य प्रयोगसम्भवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम् ।" अत्रोच्यते । मान्यताऽत्र श्रुता । **स्नातको** नृपमानभागिति । तत्र क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वं स्नातकस्य सिद्धमेव, 'ब्राह्मणं दशवर्षमिति' । तत्र हि 'भूमिप'-शब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थ इत्युक्तम् । उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेश्वरस्यायं धर्मो विज्ञायते । **वरो** विवाहाय प्रवृत्तः । एतेषां **पन्था देयः** । त्यागमात्रं च ददात्यर्थः । त्यागश्च पथोऽपसरणम् । अत एव चतुर्थी न कृता ॥१३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **चक्रिणः** शाकटिकादेः । **दशमीस्थस्य** दशमभागायुःशेषस्य । **रोगिणो**ऽत्यन्तार्तस्य । **भारिणो** भारं वहतः । **स्नातकस्य** विद्याव्रत-

स्नातस्य। **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य। **वरस्य** विवाहार्थं गच्छतः। **पन्था देयो**ऽपसृत्य स्वयं गन्तव्यमित्यर्थः। केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्था देय इत्यस्यार्थः। तथा च यो यदपेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्त्मदानमिति लक्ष्यते। अत्र च माननार्थं वर्त्मदानं स्नातकपार्थिववराणाम्। वृद्धादीनां त्वपसाराशक्ततया करुणया तत्रापि। वरापेक्षया नृपतिस्नातकयोर्मान्यता ॥१३८॥

(३) **कुल्लूकः**। अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते **चक्रिण इति**। चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य नवत्यधिकवयसो **रोगार्तस्य भारपीडितस्य स्त्रियाः** अचिरनिर्वृत्तसमावर्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य **पन्थास्त्यक्तव्यः**। त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥१३८॥

(४) **राघवानन्दः**। ज्येष्ठत्वस्य मान्यत्वकारणप्रसङ्गेनान्यदप्याह **चक्रिण** इति द्वाभ्याम्। **चक्रिणः** रथकारारूढस्य। **स्नातकस्य** तद्व्रतधारिणः। **भारिणो** भाराक्रान्तस्य। **वरस्य** कन्यामुद्वोढुं प्रस्थितस्य। एतेभ्यः **पन्था देय** इत्यन्वयः ॥१३८॥

(५) **नन्दनः**। अथ मार्गप्रदानार्हानाह **चक्रिण इति**। चक्रं रथाद्युपलक्षणम्। तेन यो गच्छति स चक्री। तस्य निर्गुणस्यापि **पन्था देयः**। एवं **दशमीस्थस्य** वृद्धतरस्य। **भारिणो** भारवाहस्य। **स्नातकस्य** गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य। **वरस्य** श्रेष्ठस्य ॥१३८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **चक्रिण इति**। **दशमीस्थस्य चक्रिणः** वृद्धस्य **चक्रिणः** तैलिकस्य पन्था देयः। **भारिणः** भाराक्रान्तस्य। **रोगिणः** रोगाक्रान्तस्य **स्त्रियाः स्नातकस्य** च **राज्ञश्च** पुनः **वरस्य** च विद्यास्नातकः व्रतस्नातको वा तस्य। एतेषां पन्था देयः। वरो विवाहयोग्यः ॥१३८॥

(७) **मणिरामः**। प्रसंगादन्यदपि पूजाप्रकारमाह **चक्रिण इति**। **चक्रिणः** रथादियानारूढस्य। **स्नातकस्य** अचिरनिर्वृत्तसमावर्तनस्य ॥१३८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **चक्रिण इति**। चक्रयुक्तगन्त्र्यादियानारूढस्य अतिवृद्धातुर**भारिकस्त्रीणां** च राजशब्दसन्निधानाच्च ब्राह्मणस्यैव कृतसमावर्तनस्नानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्च गमनोपरोधिपथोऽपक्रामेदिति पूजाप्रकरणात् एषामेतत् पूजैकदेशविधानम् ॥१३८॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥१३९॥

(१) **मेधातिथिः**। **तेषां तु समवेतानामे**कत्र सन्निपतितानां **मान्यौ स्नातकपार्थिवौ** प्रकृतेन पथो दानेन।

नृपमानभाक् नृपस्य सकाशान्मानं भजते लभते ।
'षष्ठी निर्धारणे' (पा. सू. २।३।४१) ।
चक्र्यादीनां त्वन्योन्यं विकल्पः। स च शक्त्यपेक्षः ॥१३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तयोरप्यन्यापेक्षया स्नातको मान्य इत्याह तेषां **त्विति । स्नातक** एवेत्यन्वयः। तथा च वर्त्मदानसामर्थ्ये यस्य यो मान्यस्तेन न तस्य वर्त्म देयमिति लभ्यते ॥१३९॥

(३) **कुल्लूकः**। तेषामेकत्र मिलितानां **देशाधिपस्नातकौ मान्यौ। राजस्नातकयोरपि स्नातक** एव राजापेक्षया **मान्यः**। अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः क्षत्रियजात्यपेक्षया । 'ब्राह्मणं दशवर्षं त्वि'त्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥१३९॥

(४) **राघवानन्दः**। तेषां समवाये त्वाह **स्नातको नृपमानभागिति**। राजकर्तृमानभागिति पूर्वं पितापुत्रौ विप्रक्षत्रियावित्युक्तौ तेनात्र युगपदुपस्थित्यादिनिमित्तं पूजादि विप्रस्य ॥१३९॥

(५) **नन्दनः**। **समवेतानां** मार्गे संगतानाम्। **मान्यौ** मार्गदानेन । **नृपमानभाङ्** नृपदत्तमानभाक् ॥१३९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **समवेतानां** तेषां चक्र्यादीनां **स्नातकपार्थिवौ मान्यौ** भवतः। **राजस्नातकयो**र्मध्ये **नृपस्य मानभाक् स्नातकः** भवत्येव । स्नातकः पूज्य इत्यर्थः ॥१३९॥

(७) **मणिरामः**। **तेषां त्विति**। स्पष्टम् ॥१३९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेषामिति**। **तेषां तु** पुनः चक्रादीनां एकवर्त्मनि वर्तिनां चक्रादिभिः प्रकृतेन पथो दानेन **राजस्नातकौ मान्यौ**। राजस्नातकयोः एकवर्त्मनिवर्तिनोः **स्नातको मानं** भजते ॥१३९॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥१४०॥

(१) **मेधातिथिः**। आचार्यादिशब्दानामेवार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते। सोपचारो हि लोके एषां प्रयोगः। न च शब्दार्थसम्बन्धस्य स्मर्तृभिराचार्यपाणिनिप्रभृतिभिरेतन्निरूपितम्। इयं चाचार्यपदार्थस्मृतिर्व्यवहारमूला, न वेदमूला, पाणिन्यादिस्मृतिवत् । न ह्यत्र किञ्चित् कर्तव्यमुपदिश्यते। अस्य शब्दस्यायमर्थ इति सिद्धरूपोऽयमर्थः, न साध्यरूपः।

उपनीयोपनयनं कृत्वा **यो वेदम**ध्यापयति ग्राहयति स आचार्यः। ग्रहणं

चाद्राध्येत्रन्तरनिरपेक्षं वाक्यानुपूर्वीस्मरणम्। **कल्पशब्दः** सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः। **रहस्यम**उपनिषदः। यद्यपि तेऽपि वेदशब्देनैव गृहीतास्तथापि द्वितीयस्तेषां व्यपदेशोऽस्ति, वेदान्ता इत्यन्तशब्दं समीपवचनं मन्यमानो नैते वेदा इति मन्येत, तदाशंकानिवृत्त्यर्थं रहस्यग्रहणम्।

अन्ये तु 'रहस्यं' वेदार्थं **वर्णयन्ति**। तेन न स्वरूपग्रहणमात्रादाचार्यत्वनिष्पत्तिः, अपि तु तद्व्याख्यानसहितात्। तथा चाभिधानकोशेऽभिहितम्। "विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते" इति। मन्त्रग्रहणं वेदवाक्योपलक्षणार्थम्। अस्मिंश्च व्याख्यानेऽर्थाविबोधोऽप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तः स्यान्न केवलं सम्पाठमात्रम्। ततश्च सर्वस्य सर्वः स्वाध्यायविधेरनुष्ठापकः स्यात्। अस्तु परप्रयुक्तेऽप्यनुष्ठाने स्वाध्यायविधेर्ब्रह्मचारिणः स्वार्थसिद्धिः यदा, तर्हि काम्यत्वादाचार्यकरणविधेराचार्यो न प्रवर्तते, तदा स्वाध्यायविध्यर्थानुष्ठानं न प्राप्नोति। ततश्च न नित्यः स्वाध्यायविधिः स्यात्। न च रहस्यशब्दो वेदार्थवचनतया प्रसिद्धः। तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनम्। प्राधान्याद्वा पृथगुपादानम्। यत्तु 'विवृणोति च मन्त्रार्थान्' इत्यस्मृतिरेवैषा मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मात्पाठाभिप्रायमस्य विधेः प्रयोजकत्वम्। अतो वेदस्वरूपग्रहणे माणवकस्य जाते आचार्यकरण-विधिनिर्वृत्तिः ॥१४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सकल्प**मित्येकदेशेन षडङ्गोपलक्षणम्। **सरहस्यं** अत्यन्तगुह्यतदर्थव्याख्यासहितं न तूपनिषद्भागो रहस्यं वेदपदादेव तल्लाभात् ॥१४०॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यादिशब्दार्थमाह **उपनीयेति**। तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायोव्यवहारात्। **यो** ब्राह्मणः **शिष्यमुपनीय कल्परहस्य**सहितां वेदशाखां सर्वा**मध्यापयति तमाचार्यं** पूर्वे मुनयो वदन्ति। **कल्पो** यज्ञविद्या। **रहस्यम**उपनिषत्। वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥१४०॥

(४) **राघवानन्दः**। आचार्यपुत्र इत्युक्तं, तत्र क आचार्य इत्यपेक्षायां तल्लक्षणं उपाध्यायादिसप्रतियोगिकं सार्थवादं च ब्रूते **उपनीयेति** अष्टादशभिः। **सकल्पं** यज्ञविद्यासहितं **सरहस्यम**उपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥१४०॥

(५) **नन्दनः**। अथ गुणानां तारतम्यं वक्ष्यंस्तेषां क्रियाविशेषैः संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह **उपनीयेति**। **सकल्पं** सकर्मविद्यम्। **सरहस्यं** साध्यात्मविद्यम् ॥१४०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **उपनीयेति**। **स द्विजः उपनीय शिष्यं वेदं अध्यापयेत्।** च पुनः **सरहस्यं सकल्पं** शिक्षाकल्पव्याकरणादिसहितं अध्यापयेत् **यस्तं आचार्यं प्रचक्षते सरहस्यं** तदर्थवाक्यसहितमित्यर्थः ॥१४०॥

(७) **मणिरामः** । आचार्यलक्षणमाह **उपनीयेति** । **कल्पो** यज्ञविद्या **रहस्यं** उपनिषत् ।।१४०।।

(८) **गोविन्दराजः** । सोपचारत्वादाचार्यादिलक्षणं पूर्वंवेचिद्व्यार्थमाह **उपनीयेति** । **यः शिष्यं** उपनयनपूर्वकं **कल्प**सूत्रोपनिषत्सहितं **वेदमध्यापयति तमाचार्यं** मन्वादय आहुः । **रहस्यस्य** वेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात् पृथगुपदेशः ।।१४०।।

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ।।१४१।।

(१) **मेधातिथिः** : **वेदस्यैकदेशो** मन्त्रः ब्राह्मणं वा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यङ्गान्येव **योऽध्यापयति**; तथा सर्वमपि वेदम् । **वृत्त्यर्थं** जीविकार्थम्, नाचार्यकरणविधिदर्शेन, **स उपाध्यायो** नाचार्यः । अन्येनोपनीतं यः कृत्स्नमपि वेदमध्यापयति नासावाचार्यः उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः ।

"यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणे कृतमाचार्यलक्षणे उपनयनग्रहणम्, यस्तर्ह्यनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च, तस्य किं लक्षणम् ? । नासावाचार्यो नाप्युपाध्यायः । न चापि नामान्तरं तस्य श्रुतम् ।" उच्यते । 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्ये'त्यनेन गुरुरसावाचार्यान्न्यून उपाध्यायादप्यधिकः ।

अपिपुनःशब्दौ पादपूरणार्थौ ।।१४१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **एकदेशं वेदस्य वेदाङ्ग**मात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषित**वृत्त्य**भिसंधानेन वा कृत्स्नमपि वेद**मध्यापयति स उपाध्याय** इत्यर्थः । योऽध्यापयतीत्यावृत्त्या योज्यम् । तेन सामान्यतो वृत्त्यर्थं वेदाध्यापनं लभ्यते ।।१४१।।

(३) **कुल्लूकः** । **वेदस्यैकदेशं** मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्य**ङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते** ।।१४१।।

(४) **राघवानन्दः** । **एकदेशं** शाखामात्रं मन्त्रब्राह्मणं वा । **वेदाङ्गानि** 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष'मिति षट् एतानि **वृत्त्यर्थं योऽध्यापयति स उपाध्यायः** ।।१४१।।

(५) **नन्दनः** । **एकदेशं** मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । **वृत्त्यर्थं** धर्मार्थं जीवनार्थम् ।।१४१।।

(६) **रामचन्द्रः** । मन्त्रब्राह्मणयोः **एकदेशः** ।।१४१।।

(७) **मणिरामः** । उपाध्यायलक्षणमाह-**एकदेशमिति** । **एकदेशं** मन्त्रं ब्राह्मणं वा ।।१४१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एकदेशमिति** । वेदभागं वेदाङ्गानि वा शिक्षाकल्प-

निरुक्तव्याकरणज्योतिषछन्दांसि **यो** जीविकार्थमर्पणपूर्व**मध्यापयति स उपाध्याय उच्यते** ।।१४१।।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।।१४२।।

(१) **मेधातिथिः** । निषेकग्रहणात्पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । **निषेको** रेतःसेकः स आदिर्येषां कर्मणाम् । आदिग्रहणात्सर्वे संस्कारा गृह्यन्ते । तानि यः **करोत्यन्नेन च यः सम्भावयति** संवर्धयति । चैवैनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव, अन्नेनैव सम्भावनोपपत्तेः । अर्थान्तरनिर्देशः 'एनं' कुमारम् । "ननु चान्वादेशः । न चेह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः ।" नैवम् । कस्यान्यस्य **निषेकादीनि** क्रियन्ते । सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशत एव । तानि **यः करोति** । एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वे पितैव भवति न गुरुः । न चैवं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः । सर्वप्रथममसावेव मान्यः । तथा च भगवान्**व्यासः** "प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्प्राणदो गुरुः । हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिता" इति । **विप्रग्रहणं** प्रदर्शनार्थम् ।।१४२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गर्भाधानादि **कर्म** उपनयनान्तं **करोत्यन्नेन** च पुष्णाति **यः स गुरुरिति** पितैवोक्तः । तदेकदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ।।१४२।।

(३) **कुल्लूकः** । **निषेको** गर्भाधानम् । तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः **करोत्यन्नेन** च संवर्धयति स विप्रो **गुरुरुच्यते** ।।१४२।।

(४) **राघवानन्दः । गर्भाधानं** योनौ रेतोनिषेक इति । विप्रपदमुपलक्षणं, संस्कारस्य द्विजातिमात्रनियततवात् । **संभावयति** पुष्णाति निषेकातिरिक्तसंस्काराकर्तृत्वेऽपि पिता **गुरुः** । तथा च **व्यासः** " प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्प्राणदो गुरुः । हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिते"ति ।। प्रभुः कार्याकार्यनियोक्ता शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् स इत्यर्थः ।।१४२।।

(५) **नन्दनः** । **निषेकादीनि कर्माणि यः करोति** नोपनयनाध्यापने । **संभावयति** पोषयति ।।१४२।।

(६) **रामचन्द्रः** । गर्भाधानादि **निषेकादीनि कर्माणि यथाविधि यः करोति स गुरुरुच्यते** । **अन्नेन** अन्नप्राशनेन यः अन्नदानेन प्राशयति स उच्यते ।।१४२।।

(७) **मणिरामः** । गुरुलक्षणमाह **निषेकादीनीति** । निषेको गर्भाधानं तत्र पितुरेवाधिकारात् पितापि गुरुः ।।१४२।।

(८) **गोविन्दराजः** । **निषेकादीनीति** । गर्भाधानादिकर्माणि यथाशास्त्रं **यः**

करोति अन्नेन च संभावयति वर्धयति **स विप्रो गुरुरुच्यते**। एवं च पिताऽयं गुरुः निषेकग्रहणात् ।।१४२।।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ।।१४३।।

(१) मेधातिथिः । आहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादकवाक्**मग्न्याधेय**मुच्यते, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति विहितम् । **पाकयज्ञा** दर्शपूर्णमासादयः । **अग्निष्टोमादयो मखाः** सोमयागः । **मखशब्दः** क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माणि **यस्य यः करोति स तस्यर्त्विगित्युच्यते** । यस्य तस्येति शब्दौ सम्बन्धितां दर्शयतः । यस्यैवैतानि कर्माणि करोति तस्यैवासावृत्विगुच्यते नान्यस्य । सर्व एत आचार्यादयः सम्बन्धिशब्दाः । **वृतः** प्रार्थितः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः । मान्यताप्रसङ्गादृत्विक्संज्ञोपदेशोऽत्र । न हि ब्रह्मचारिधर्मेषु ऋत्विजामवसरः । आचार्यादिवत्पूज्य इत्यस्मिन्नवधौ तल्लक्षणमुच्यते ।।१४३।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाकयज्ञान् पक्वहविःसंपाद्यान् हविर्यज्ञान् दर्शपौर्णमासादीन् । एतच्चैकदेशकरणेऽपि । तथा च प्रयोगमध्ये ऋत्विगशक्तावनुप्रविष्टस्यापि ऋत्विक्त्वं स्यात्, अत उक्तं **वृत इति** ।।१४३।।

(३) कुल्लूकः । आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्म**ग्न्याधेयमष्टकादीन्पाकयज्ञानग्निष्टोमादीन्**यज्ञान् कृतवरणो यस्य करोति स **तस्यर्त्विगिह** शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यृत्विग्लक्षणमाचार्यादिवदृत्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ।।१४३।।

(४) राघवानन्दः । अग्न्याधेयं आहवनीयाद्युत्पादकं कर्म । **पाकयज्ञा**नष्टकादर्शादीनि । **मखान्**नित्यग्निष्टोमादेः विशेषणम् । यस्य **वृतः** वरणं गतः सन् । आचार्यादिऋत्विगन्ताः संबन्धिशब्दास्तेन यस्यैते संबन्धिनस्तस्यैवैतानि कुर्युर्नान्यस्येति भावः ।।१४३।।

(६) रामचन्द्रः । अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं **पाकयज्ञान्** बलिवैश्वदेवादीन् अग्निहोत्रसंज्ञकान् **मखान्** यस्य **वृतः** सन् **यः करोति स तस्य ऋत्विक् इह** गुरुरुच्यते ।।१४३।।

(७) मणिरामः । ऋत्विग्लक्षणमाह **अग्न्याधेयमिति ।**

अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं पाकयज्ञान् अष्टकादीन् यः **वृतः** एतान् यस्य करोति **स तस्य ऋत्विक्** ।।१४३।।

(८) गोविन्दराजः । अग्न्याधेयमिति । आधानदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादि-

सोमयागान् यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः सन् **यः करोति स तस्येह** शास्त्रे **ऋत्विगुच्यते**। तस्यापि मान्यत्वादिहोपदेशः, तदुक्तं श्वशुरादि ऋत्विजो गुरूनिति ॥१४३॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥१४४॥

(१) **मेधातिथिः। य उभौ श्रवणौ ब्रह्मणा** वेदाध्यापनेनावृणोति **स माता स पिता ज्ञेयः**।

नेदमध्यापकस्य मातापितृशब्दवाच्यताविधानम्। आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धार्थौ हि पितृमातृशब्दौ। जनकः 'पिता', जननी 'माता'। उपचारेणाऽध्यापकस्तुत्यर्थं प्रयुज्येते। यथा गौर्वाहीक इति। लोके ह्यत्यन्तोपकारकौ मातापितरौ प्रथितौ, तौ हितं जनयतो, भक्तादिना च पुष्णीतः, स्वशरीरानपेक्षमपि पुत्रहितं प्रवर्तेते। अतो महोपकारकत्वात्ताभ्यामुपाध्यायः स्तूयते। यो विद्यायामुपकरोति स सर्वोपकारकेभ्यः श्रेयान्।

अवितथं क्रियाविशेषणमेतत्। अवितथेन सत्येन ब्रह्मणाऽनक्षरविस्वरवर्णितेन तन्न दुष्येत। अपकारो द्रोहस्तदुपरि अवज्ञानं च। **कदाचन** निष्पन्नग्रन्थग्रहणे तदुत्तरकालमपि **न द्रुह्येत्**। तथा च **निरुक्तकारः** "अध्यापिता ये गुरून्नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा"—'नाद्रियन्ते' अवज्ञां कुर्वन्ति—"यथैव ते शिष्या न गुरोर्भोजनीयाः" —न भोगाय कल्पन्ते—"तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्"। पाठान्तरमातृणत्तीति। अर्थात् कर्णौ भिनत्ति विध्यतीत्युपमयाऽध्यापनमेवोच्यते। अविद्धकर्णः किल स स्मृतो नरः, श्रुतं न यस्य श्रुतिगोचरं गतम् इति। सर्वाध्यापकानामाचार्योपाध्यायगुरूणामयं कृतविद्यस्यापि द्रोहप्रतिषेधः ॥१४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र ऋत्विगपेक्षयोपाध्यायापेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यौ मान्यतरावित्याह **य आतृणत्तीति**। "**य आतृणत्त्यवितथेन** कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाहे"ति श्रुतेरयमर्थो निबद्धः। **आतृणत्ति** सूच्या सूत्रेणेव कुसुमं विद्यया श्रोत्रं संश्लेषयति "ॐकारेण सर्वा वाक् संतृण्णे" (छान्दो.२।२।३३) त्यादिश्रुतिषु तृदिधातोरेवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः। **अवितथममिथ्यात्वेन**। **ब्रह्मणा** वेदेन। **स माता पिता** मातेव पितेवेत्यर्थः ॥१४४॥

(३) **कुल्लूकः। य उभौ** कर्णा**ववितथमिति**। वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति **स माता पिता च** ज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात्। अयमध्यापको मातापितृशब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात्। **कदाचनेति** गृहीते वेदे ॥१४४॥

(४) **राघवानन्दः**। मुख्याचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिष्टं नाचर-

गीयमिति औत्सुक्यादाह **य इति। अवितथं** वर्णस्वरवैगुण्यरहितं **ब्रह्मणा** वेदेन **श्रवणौ** कर्णौ **आवृणोति** सरहस्यादिवेदमध्यापयतीत्यर्थः ॥१४४॥

(५) **नन्दनः**। तथ्येन वेदेनेत्यर्थः। **आवृणोति** विविक्तीकरोति। **कदाचन** कृतार्थोऽपीत्यर्थः ॥१४४॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्रह्मणा** वेदेन **उभौ श्रवणौ अवितथं** सत्यं **आवृणोति** आच्छादयति यः गायत्र्युपदेशं समये करोतीत्यर्थः, स मातृतुल्यो ज्ञेयः स पितृतुल्यो ज्ञेयः। गायत्र्युपदेष्टारं **कदाचन न द्रुह्यात्** ॥१४४॥

- (७) **मणिरामः। अवितथं** वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन **ब्रह्मणा** वेदेन ॥१४४॥

(८) **गोविन्दराजः। य आवृणोतीति**। आपूरयत्**यवितथं** विस्वरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ **स मातापितृवत् ज्ञेयः**। तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेऽपि **द्रोहं** न कुर्यात् ॥१४४॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥१४५॥

(१) **मेधातिथिः**। स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम्। उपाध्यायाच्छ्रेष्ठ आचार्यस्तस्मात्पिता ततोऽपि मातेति। दशादिसङ्ख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम्। पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्य परस्यातिशयो विवक्षितः। अत एव **सहस्रं पितॄनिति** वचनम्। **उपाध्यायान्दशातिरिच्यते**। दशभ्य उपाध्यायेभ्योऽधिकः। कथं पुनरत्र द्वितीया? अतिरयं कर्मप्रवचनीयः। उपाध्यायानतिक्रम्यातिरिच्यते **गौरवेण** सातिशयेन युज्यते। अथवाऽऽधिक्यमतिरेकः तद्धेतुकेऽभिभवे धातुर्वर्तते। गौरवाधिक्येनोपाध्यायानभिभवति। अतिरिच्यत इति कर्मकर्तरि द्वितीया चाविरुद्धा 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः' (वार्तिकम् पा. सू. ३।१।८७) इति बहुलग्रहणात्।

"ननु चानन्तरमेव वक्ष्यति 'गरीयान् ब्रह्मदः पिता' इति, इह चाचार्यात्पितुराधिक्यमुच्यते तदितरेतरव्याहतम्।" नैष दोषः। इहाचार्यो नैरुक्तदर्शने नाध्यापकः, संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिप्रेतः। 'आचार्य' आचारं ग्राहयतीति। न चैष नियमः स्वशास्त्रसिद्धाभिरेव संज्ञाभिर्व्यवहारः। गुरुशब्दो ह्यत्र पितरि परिभाषितः, आचार्ये च तत्र तत्र प्रयुज्यते। तेन स्वल्पोपकारादुपनयनमात्रकरादाचारग्राहकादध्यापनरहितादिदं पितुर्ज्यायस्त्वम्। अस्मिंश्च क्रमे विवक्षिते समवाय एतेषां माता प्रथमं वन्द्या, ततः पिता, तत आचार्यस्तत उपाध्यायः ॥१४५॥

---

(१४५) न्द=द्व (ल, भ, ब, न)
मातॄन् माता=पितुर्माता (———"—————————)

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दशोपाध्यायानतिरिच्यते** तद्दशकापेक्षया उत्कृष्येत **गौरवेण** धर्मेण । तत्तद्विषये कर्तव्ये हेतुभूते न दशगुणं पूजादिगौरवं कुर्यादित्यर्थः । "अतिरतिक्रमण" इति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया । एवमुत्तरेषु **आचार्यशतात्पितो**त्कृष्टो यद्युपनेता ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सकाशान्माताऽतिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवात् ।।१४५।।

(३) **कुल्लूकः । दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यशत**मपेक्ष्य **पिता सहस्रं पितॄनपेक्ष्य माता** गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । उत्पादकब्रह्मदात्रोरित्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्य उत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ।।१४५।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत्र हेतुरुपा**ध्यायानिति । उपाध्यायान्** दशापेक्ष्य दशसूपाध्यायेषु यावत्पूजादि तत्सर्वमेकोऽप्याचार्योऽर्हतीत्येवमुत्तरत्र ।।१४५।।

(५) **नन्दनः ।** अथ गुरूणां तारतम्यमाह **उपाध्यायानिति । सहस्रं तु पितुरिति** पाठः । **गौरवेण** गुरुतरोपकारकारणेन ।।१४५।।

(६) **रामचन्द्रः । उपाध्यायात् दशगुणः** आचार्यः श्रेष्ठः उच्यते । **आचार्याणां** मध्ये **शतं** शतगुणश्रेष्ठः **पिता** भवति । एवं **पितुः सहस्रगुणितं माता** पूजार्हा **गौरवेण** श्रेष्ठा **उच्यते** ।।१४५।।

(७) **मणिरामः । दशोपाध्यायान**पेक्ष्य आचार्यो **गौरवेणा**धिको भवति । एवमग्रेऽपि । अत्रोपनयनं कृत्वा सावित्रीमात्रोपदेशक आचार्योऽभिप्रेतः । मुख्याचार्ये पितृत उत्कर्षस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।।१४५।।

(८) **गोविन्दराजः । उपाध्यायानिति । दशभ्य** उपाध्यायेभ्य **आचार्यो** गौरवेण हेतुभूतेनाधिकी भवति । उपाध्यायपूजातः दशगुणा आचार्यस्य पूजा कार्येत्यर्थः । **एवमाचार्याणां शतं पिता** गौरवेणाधिकी भवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता । जनकमात्रपितृसहस्रात् सकलसंस्कारादिकारयित्री **माता गौरवेणा**धिकी भवति ।।१४५।।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।।१४६।।

(१) **मेधातिथिः ।** "मुख्याचार्यसन्निधौ पितरि च संस्कर्तरि सन्निहिते कः क्रमः ?" अत आह **उत्पादको** जनकः **ब्रह्मदाता**ऽध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ । तयोः पित्रो**र्गरीयान्पिता यो ब्रह्मदः** । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाद्यः । अत्र हेतुरूपमर्थवादमाह **ब्रह्मजन्म हि,** ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म **ब्रह्मजन्म** । शाक-

पार्थिवादित्वात्समासः। (वार्तिकं पा. सू. २।१।६०)। अस्मिन्समासे उपनयनं **ब्रह्मजन्म**। अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म। **तद्विप्रस्य शाश्वतं** नित्यं **प्रत्यो**पकारक**मिह** चोपकारकम् ।।१४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** : केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितु**र्ब्रह्मपिता** सावित्र्यामुत्पादयिता **गरीयान् प्रेत्य** मोक्षसाधनपर्यन्तं योग्यतापादकत्वा**दिह च** सर्वकर्माधिकारापादकत्वात् । **शाश्वतं** चिरकालस्थायिफलम्। क्वचित् ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ।।१४६।।

(३) **कुल्लूकः** । जनकाचार्यौ **द्वावपि** पितरौ जन्मदातृत्वात्, तयोराचार्यः पिता गुरुतरः, यस्मा**द्विप्रस्य ब्रह्म**ग्रहणार्थं **जन्मो**पनयनजन्म संस्काररूपं **परलोक** इह**लोके च शाश्वतं** नित्यं ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ।।१४६।।

(४) **राघवानन्दः** । आचार्याणां उपनयनपूर्वकं साङ्गवेदाध्यापयितृणां गर्भाधानादिदृष्टोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेऽपि दृष्टादृष्टार्थतया आचार्य एव क्षेम्यो गरीयानित्याह **उत्पादकेति** । **गरीयान्ब्रह्मदः पिते**त्यत्र हेतुः-**ब्रह्मजन्मेति** । उपनीतस्यैव वेदस्वीकृतिद्वारेह कर्माधिकारिता तद्द्वारा च स्वर्गाद्यवाप्तिः । शश्वद्ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वाच्छा**श्वतमिति** भावः ।।१४६।।

(५) **नन्दनः** । अथ ब्रह्मचारिणां पितुरप्याचार्यो गरीयानित्याह **उत्पादकेति** । **उत्पादकः** जनयिता पिता **ब्रह्मपिता** आचार्यः । तयो**र्ब्रह्मदः पिता** गरीयान् । अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः । **ब्रह्मजन्म** उपनयनजन्योऽतिशयः । **विप्रस्य** द्विजस्य । **शाश्वतं** जन्मान्तरेष्वप्यनुवृत्तम् ।।१४६।।

(६) **रामचन्द्रः**। उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारौ तयोः **उत्पादकब्रह्मदात्रो**र्मध्ये **ब्रह्मदः पिता** वेदाध्यापकरूपः गायत्र्युपदेष्टा पिता **गरीयान्** श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। **विप्रस्य ब्रह्मजन्म प्रेत्य** परलोके **इह च** लोके **शाश्वतं** गायत्र्युपदेशेन यज्जन्म तत् शाश्वतमित्यर्थः ।।१४६।।

(७) **मणिरामः** । तदेवाह **उत्पादकेति** । जन्मदातृत्वादुभयत्रापि पितृप्रयोगः **हि** निश्चयेन, **ब्रह्मजन्म** ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म उपनयनसंस्काररूपं **प्रेत्य च इह च शाश्वतं** नित्यम्, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ।।१४६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **उत्पादकेति** । संस्कारादिकरणरहितो**त्पादका**चार्ययोः पित्रोः आचार्याख्यः **पिता** प्रशस्यतरः। यस्मात् **ब्रह्म**ग्रहणार्थं **यज्जन्म** उपनयनाख्यं **विप्रस्य** तदिह लोके **शाश्वतं** नित्यं पारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमातृपित्राचार्यसन्निधावाचार्य एवादौ पूजनीयः । विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ।।१४६।।

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥१४७॥

(१) **मेधातिथिः** । श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ **यदेनं** दारकमु**त्पादयतो** जनयतो **मिथो** रहसि परस्परं त**त्कामाद्धे**तोर्मन्मथपरवशौ । **सम्भूतिं तस्य तां विद्यात् तस्य** दारकस्य सम्भवोत्पत्ति**र्यद्योनौ** मातृकुक्षाव**भिजायते**ऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते । सम्भवश्च येषां भावानां ते तथैव विनश्यंति । अतः किं तेन सम्भवेन यस्यानन्तर-भावी विनाशः ॥१४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात् **काम**।दित्युक्तम् । **संभूतिं** जन्ममात्रम् ॥१४७॥

(३) **कुल्लूकः** । **मातापितरौ यदेनं** बालकं कामवशेनान्योन्य**मुत्पादयतः** संभ-वमात्रं तत्तस्य पश्वादिसाधारणम् । **यद्योनौ** मातृकुक्षा**वभिजायते**ऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥१४७॥

(४) **राघवानन्दः** । पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह **कामादिति त्रिभिः** । **कामान्**मन्मथवशात् **संभूतिं** पश्वादिसाधारणीं **यद्यतो योनिषु अभिजायते** अभितः पूर्व-जातोऽप्युत्तरत्रापि जायते रतिसुखार्थं प्रवृत्तयोर्मातापित्रोः दुःखैकहेतुजनिहेतुत्वाद्धिक्-धिक् तज्जन्मेत्याशयः ॥१४७॥

(५) **नन्दनः** । **मातापितरौ यदेनं द्विजमुत्पादय**तस्तन्मिथः **कामा**दन्योन्य-रागात्प्रवृत्तं नास्योपकर्तुं किंचित् द्विजो **यद्योनावभिजायते तस्य** द्विजस्य **तां** संभूतिं तद-भिजननं **विद्यात्** विविच्यात् । विविच्यमाना सा संभूतिरसत्या जरामरणयुक्ता निर्णीयत इत्यर्थः । उत्तरश्लोकानुगुण्यादेवं व्याख्यातम् ॥१४७॥

(६) **रामचन्द्रः** । **यत् योनौ अभिजायते तां संभूतिं विद्यात्** यतः **योनौ अभिजायते** ॥१४७॥

(७) **मणिरामः** । मातापितरौ **यत् एनं** बालकं **काम**वशेन **मिथः उत्पादयतः** यच्च **योनौ** मातृकुक्षौ **अभिजायते** अङ्गप्रत्यङ्गानि लभते तत् **तस्य संभूतिं** संभवमात्रं पश्वादिवत् **विद्यात्** जानीतेत्यर्थः ॥१४७॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा ॥१४८॥

(१) **मेधातिथिः** । आचार्यात्तु यत्तस्य जन्म तदविनाशि । गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थे कर्मानुष्ठानात्स्वर्गापवर्गप्राप्तिरित्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्स श्रेष्ठः । **यां जातिमुत्पादयति** यं संस्कारमुपनयनाख्यं द्वितीयं जन्मेति जन्मसंस्तुतिं निर्वर्तयति,

सावित्र्या तदनुवचनेन **सा** जातिः **सत्या साऽजराऽमरा** । यद्यप्येतेऽभिन्नार्थाः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्मनो मातृजन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः। न हि जरामृत्यू प्राणिनामिव जातेः सम्भवतः । अविनाशित्वं त्वेकेनैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । न च तत्प्रतिपाद्यते । वेदपारग आचार्यो यां जातिं विधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकलापेन—सावित्रीशब्दस्य तल्लक्षणत्वात्—उत्पादयति सा श्रेयसीति, पदयोजना **जातिर्**जन्म ।। १४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यज्जातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन **विधिवदु**पनयनविधिना **सावित्र्या** मातृभूतया **सा सत्या** सत्यलोकप्राप्तिहेतुः **अजरा** अजरत्वं देवत्वं तत्प्राप्तिहेतुत्वात् **अमरा** अमृतत्वस्य मोक्षस्य हेतुः ।। १४८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽ**स्य** माणवकस्य **यां जातिं** यज्जन्म **विधिवत्सावित्र्येति** साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति, **सा** जातिः **सत्याऽजराऽमरा** ब्रह्मप्राप्तिफलत्वादुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ।। १४८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मजन्म ब्रह्म सावित्री तद्ग्रहणमेव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यं वा ब्रह्मजन्म तेन पुनः प्रायेण न जायत एवेत्याह **आचार्य इति** । **अस्य** माणवकस्य **सावित्र्या** सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन । **सा सत्ये**त्यादि । तादृशस्य समानजन्मानुष्ठितकर्मजशुद्ध्या विरक्तस्य मुक्त्युपपत्तेरिति "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" तथा "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इति श्रुतेः ।।१४८।।

(५) **नन्दनः** । आचार्याज्जन्म नैवंविधमित्याह **आचार्यस्त्विति** । **जातिं** जन्म । **सत्या** हितनियता । तस्मात् स्थिरमेतत् 'गरीयान् ब्रह्मदः पिते'ति ।। १४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आचार्यः** सावित्र्युपदेशात् **तस्य तां जातिं उत्पादयति सा जातिः सत्या** नित्या **सा अजरा** जातिः **अमरा** जातिर्भवत्येव ।।१४८।।

(७) **मणिरामः** । विधिवत् **सावित्र्या** साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्रीपाठनेन ।। १४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रार्थवादः **कामादिति** । **आचार्यस्त्विति** । पितरावेनं **मिथः** परस्परं **कामादुत्पादयतो** न तदुपकारचिकीर्षया । पुनः संभवमात्रं **तस्य जानीयात् यद्योना**वसावुत्पद्यते । आचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया **सावित्र्या यां जातिं** यज्जन्म **अस्य** करोति **सा सत्या** स्यात् सत्यात्मका श्रौतादिकर्मनिमित्तत्वात् । सा **अजरा** अबाधका पुनस्तूद्भवे तस्यानपचयात्, **अमरा** अमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ।। १४७–१४८ ।।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥१४९॥

(१) **मेधातिथिः** । य उपाध्यायो **यस्य** माणवक**स्योपकरोति श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः । **अल्पं वा बहु वा** क्रियाविशेषणमेतत् । **तमपि** स्वल्पश्रुतोपकारिणं **गुरुं विद्यात्** । एवं तु योजना ज्यायसी—**यस्य श्रुतस्य** समानाधिकरणे-वेदविषयस्य वेदाङ्गविषयस्य वा शास्त्रान्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य—**यदल्पं बहु वा—तेनो**पकरोतीत्यध्याहारः । श्रुतं च तदुपक्रिया चासौ श्रुतोपक्रिया तया, उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुत**मुपक्रियेति** सामानाधिकरण्यम् । गुरुवृत्तिस्तत्र कर्तव्या तद्व्यपदेशो वा तत्राचार्यादिशब्दवत्स्मर्यते ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्वचिद्गुरुराह्वानीयो गुरुरनुगन्तव्य इत्यादौ गुरुपदमध्यापकमात्रवाचि श्रूयते । तदर्थं गुरुसंज्ञाया नानार्थतामाह **अल्पं वेति । यस्य श्रुतस्य** शाब्दज्ञानस्यांशे **य उपकरोति** । अतिशयमापादयतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो **यस्य** शिष्य**स्याल्पं वा बहु वा** कृत्वा **श्रुतेनोपकरोति तमपीह** शास्त्रे तस्य **गुरुं** जानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया, **तया श्रुतोपक्रियया** ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वेदार्थोपदेष्टृत्वं गुरुत्वे हेतुर्नतु वयोबाहुल्यादीत्याह । सार्थवादं **दशभिः अल्पमिति यस्य** यं प्रति **श्रुतस्य** वेदस्य **श्रुतेन** वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थे**नाल्पमप्युपकरोति यस्तं गुरुं विद्यादि**त्यर्थः । **श्रुतमेवोपक्रिया** उपकारस्तया ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः** । आचार्यगरीयस्त्वमेवोक्तं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति **अल्पं वेति** । अल्पविद्याप्रदमपि **गुरुं विद्यात्, बहु**विद्याप्रदं किं पुनरित्यभिप्रायः ॥१४९॥

(६) **रामचन्द्रः । यः यस्य श्रुतस्य** अध्ययनस्य **अल्पं वा बहु वा उपकरोति** उपकारयेत् **तमपि इह गुरुं विद्यात् । तया श्रुतोपक्रियया** श्रुतं अध्यापनं तस्य उपकारेणेत्यर्थः ॥१४९॥

(७) **मणिरामः । श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः । **श्रुतोपक्रियया** श्रुतमेवोपक्रिया उपकारः श्रुतोपक्रिया तया । **श्रुतं** वेदः ॥ १४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । अपरं गुरुलक्षणमाह पूजार्थम् **अल्पमिति । यस्य** कस्यचित् **श्रुतस्याल्पं वा बहु** वा **यो** बोधयति **तमपीह** पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जानीयात् ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥१५०॥

(१) **मेधातिथिः** । ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म **ब्राह्मम्** उपनयनम्, तस्य **कर्ता** । **स्वधर्मस्य शासिता** उपदेष्टा, वेदार्थव्याख्यानेन । स तादृशो **बालोऽपि** ब्राह्मणो **वृद्धस्य** ज्येष्ठस्य **पिता भवति** । पितृतुल्या तत्र वृत्तिः कर्तव्या ज्येष्ठेनापि । "कथं पुनः कनीयाञ्ज्येष्ठमुपनयते ? अष्टमे ह्युपनयनम् । यावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते ।" एवं तर्हि नोपनयनमत्र 'ब्राह्मं जन्म', किं तर्हि ? स्वाध्यायग्रहणमेव । तस्य **कर्ता**ऽध्यापयिता । स्वधर्मस्य वेदार्थस्य **शासिता** व्याख्याता **पिता भवति** । **धर्मतः** पितृधर्मास्तत्र कर्तव्याः । धर्मत इति धर्मनिमित्तं तत्र पितृत्वम् । न च ते धर्मा अध्यापकव्याख्यात्रोः पितृसम्बन्धिनः सिद्धाः सन्ति, अतो विधीयन्ते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति यथा ॥१५०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्रह्म वेदस्तस्याध्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपलाभः स **ब्राह्मं जन्म** तस्य यः **कर्ता** । न त्वेतेनोपनेतृत्वमिष्टं, बालोऽपीत्यनेन विरोधात् । कथायामध्यापयामासेत्यभिधानाच्च । यो वा **स्वधर्मशासिता बालो**ऽल्पवयाः । **वृद्धस्या**धिकवयसः ॥१५०॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म **ब्राह्म**मुपनयनं **स्वधर्मस्य शासिता** वेदार्थव्याख्याता । तादृशोऽपि **बालो वृद्धस्य** ज्येष्ठस्य **पिता भवति धर्मत** इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्ठातव्याः ॥१५०॥

(४) **राघवानन्दः** । **ब्राह्मस्य** ब्रह्मग्रहणयोग्यस्य उपनयनाभावेन पितृमातृतो जन्मसत्त्वेऽपि शूद्रादेरिवानधिकारात् **धर्मस्य शासितो**पदेष्टा च **बालोऽपि पिता स्याद्धर्मतो** धर्मशास्त्रप्रामाण्यात् ॥१५०॥

(५) **नन्दनः** । **ब्राह्मस्य** वैदिकस्य **जन्मनः** उपनयनस्य **कर्ता पिता भवति** पितृकल्पो भवति, गुरुतरो भवतीत्यर्थः ॥१५०॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता** वेदाध्यापकः **च** पुनः **स्वधर्मस्य शासिता** उपदेष्टा **बालोऽपि विप्रः वृद्धस्य** शिष्यस्य **धर्मतः पिता भवति** ॥१५०॥

(७) **मणिरामः** । **ब्राह्मस्य जन्मनः** ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्मं उपनयनं, **धर्मतः** पितृधर्मास्तस्मिन् कर्तव्याः ॥१५०॥

(८) **गोविन्दराजः** । न च वयोज्यैष्ठ्यं विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं, यस्मात् **ब्राह्मस्येति** । उपनयनस्य कनीयः कर्तृत्वासंभवात् तदुपलक्षिताध्यापनादि **कर्ता**

स्वधर्मस्य च अयं धर्म इत्येवं बोधयिता **बालोऽपि वृद्धस्यापि** धर्मार्थिकर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्यो भवति ॥१५०॥

अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य पितृवद्वृत्तिविधेरर्थवादोऽयं परकृतिनामा। **अङ्गिरसः** पुत्रः **कविर्नाम शिशुर्बालः** पितृतुल्यान्पितृव्यमातुलतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापयाञ्चकाराध्यापितवान्। स चाह्वाननिमित्तेषु **तान्पुत्रका** आगच्छत इत्याजुहाव। **ज्ञानेन परिगृह्य** तान्स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पितॄन्** अग्निष्वात्तादीन्। **कविः** कविनामा। **ज्ञानेनो**पदेशेन। **परिगृह्य** शिष्यतां नीत्वा ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रकृतानुरूपार्थवादमाह **अध्यापयामासेति। अङ्गिरसः** पुत्रो बालः **कविर्विद्वान्पितॄन्**गौणान्पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान्। **तान् ज्ञानेन परिगृह्य** शिष्यान् कृत्वा **पुत्रका इति** आजुहाव इति। ह इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥१५१॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रेतिहासमाह **अध्यापयामासेति। आङ्गिरसः** अङ्गिरसः पुत्रः **कविः** क्रान्तिदर्शी **ज्ञानेन** तद्धेतुना वेदाध्यापनेन **परिगृह्य** शिष्यतां नीत्वा ॥ १५१ ॥

(५) **नन्दनः।** मन्त्रदस्य बालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासं श्लोकत्रयेणोदाहरति **अध्यापयामासेति। परिगृह्य** आहूय ॥ १५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। शिशुः आङ्गिरसः कविः पितॄन् अध्यापयामास तान् पितॄन् ज्ञानेन** ज्ञानोपदेशेन **परिगृह्य** स्वीकृत्य हे **पुत्रका इत्युवाच** ॥ १५१ ॥

(७) **मणिरामः।** तत्र दृष्टान्तमाह **अध्यापयामासेति। कविः** विद्वान् **पितॄन्** लक्षणया पितृव्यतत्पुत्रादीन् **होवाच** आजुहाव ॥ १५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अत्रार्थवादः परकृतिरूपः **अध्यापयामासेति। त इति। अज्ञ इति। अङ्गिरसः** पुत्रः **कविर्नाम** बालः सन् **पितृ**पितृव्यादीन**ध्यापितवान्।** तांश्च वेदादि**ज्ञानेन** हेतुभूतेन शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थिन आह्वानादिकालेषु **पुत्रका** इत्युक्तवान्। ततस्ते पितरः तथाह्वानोत्पन्नक्रोधाः **तमर्थं** समागत्य पुत्रकशब्दाह्वानाख्यं 'किमेतत्साधु ?' इत्येवं देवान् पृष्टवन्तः। **देवाश्चै**तद्विचारार्थं समागत्य "युक्तं शिशुः युष्मानुक्तवान्" इत्येव**मेतां**स्तान् पितॄन् उक्तवन्तः। यतो**ऽज्ञो** मूर्खः स **बालो भवति**

वृद्धोऽपि सन् । यश्चाध्यापयिता **स बालोऽपि** सन् **पितृतुल्यो भवति** । यतोऽस्मदन्ये **अज्ञं बालमित्याहुः** अध्यापयितारं च **पितेत्येवं** ब्रुवते ॥१५१ ॥–॥ १५३ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **ते** पित्रादिस्थानीयाः पुत्रका इत्याह्वाने**नागतमन्यव** उत्पन्न-क्रोधाः**स्तमर्थं** पुत्रशब्दाह्वानं **देवान्**पृष्टवन्तः । 'अनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे । किमेतद्युक्तम् ? ' ते **देवाः** पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायं कृतवन्तः '**समेत्य**' ऐकमत्यं स्थापयित्वै**तान्**कवेः पितॄनूचुरुक्तवन्तो '**न्याय्यं** युक्तं **वो** युष्मान् **शिशुरुक्तवान्**' ॥ १५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तमर्थं** किमेतदस्य युक्तं न वेति ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **ते तमर्थमपृच्छन्तेति** । **ते** पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवान्पृष्टवन्तः । देवाश्च पृष्टा मिलित्वा एतानवोचन्यु-ष्मान् **यच्छिशुः** पुत्रशब्दे**नोक्तवान्** तद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **ते** पितरस्**तमर्थं** पुत्रका इति शब्दार्थं **आगतमन्यवः** पुत्रका इत्याह्वानेन जातमन्यवो मन्युं प्राप्ताः **एतान्** पितॄन् ॥ १५२ ॥

(५) **नन्दनः** ॥ १५२ ॥–१५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ते** पितरः **आगतमन्यवः** देवान् प्रति **अर्थं** पुत्रमित्यस्यार्थं **अपृच्छन्त** । **देवास्तान् समेत्य इति ऊचुः वः** युष्माकं **शिशुः** उक्तवान्यत्तदपि योग्य-मित्यर्थः ॥ १५२ ॥

(७) **मणिरामः** । **आगतमन्यवः** वृद्धानस्मान् पुत्रशब्देनाह्वयतीति जात-क्रोधाः । **तमर्थं** पुत्रकशब्दार्थम् ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बाल इत्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । न च वयसा स्वल्पेन **बालो भवति**, किं तर्हि ? अज्ञो मूर्खो वृद्धोऽपि यः । **मन्त्रद** उपलक्षणम् । मन्त्रान्वेदान्यो ददात्यध्यापयति विवृणोति च स **पिता भवति** । **वै**शब्द आगमान्तरसूचकः । देवानामप्येष आगमः पुराण एव । तथा चैतिह्यसूचकः परोपदेश **आहुरिति** । **अज्ञं** मूर्खं **बाल इत्याहु**रस्मत्पूर्वेऽपि । **पितेति मन्त्रदम्** । इतिकरणं स्वरूपपरतां बोधयति । यतः परतः श्रूयते । बाल इत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः । अतश्च बालशब्दाद्द्वितीयाया अभावः । **छान्दोग्ये** शैशवं ब्राह्मणमे-तद्वस्तुतः स्मृतिकारेण वर्णितम् ॥ १५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अज्ञं हीति प्रसिद्धताभिधानं दाढर्यार्थम् ।। १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **अज्ञ इति** । **वै**शब्दोऽवधारणे, **अज्ञ** एव **बालो भवति**, न त्वल्पवयाः । **मन्त्रदः पिता भवति** । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता ।। १५३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । न्याय्यत्वे हेतुः **अज्ञ इत्यादि** । **बालः** संस्कार्यत्वात् पिता । मन्त्रप्रदानेन संस्कारकत्वात् पितेति । न द्वितीया इतिपरत्वाभावात् ।। १५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अज्ञः** शुद्धापशब्दज्ञानरहितः **वै** अवधारणार्थः **बाल** एव भवति । स एव बालः **मन्त्रतः** मन्त्रोपदेशात् ज्ञानोपदेशात् **पिता** भवति । तथा हि निश्चयेन अज्ञं बालं आहुः । **मन्त्रद** उपदेष्टा पितेत्येव ज्ञेयमिति ।। १५३ ।।

(७) **मणिरामः** । तदेव स्पष्टयति **अज्ञ इति** । **वै**शब्द एवार्थे । अज्ञ एव बालो भवति, नत्वल्पवयाः । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् ।। १५३ ।।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ।।१५४।।

(१) **मेधातिथिः** । इयमपराऽध्यापकप्रशंसा । **हायन**शब्दः संवत्सरपर्यायः । न बहुभिर्वर्षैः परिणतवया **महान्**पूज्यो भवति, **न पलितैः** केशश्मश्रुरोमभिः शुक्लैर्न **वित्तेन** बहुना, **न बन्धुभिः** । प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते । समुदितैर्न महान्भवति, किं तर्हि ? एकयैव विद्यया । यस्मा**दृषयश्चक्रिरे** । ऋषिर्दर्शनात् । निःशेषवेदार्थदर्शिनो निश्चित्येमं **धर्मं** व्यवस्थापितवन्तः । **योऽनूचानः**, अनुवचनमध्यापनं कृत्स्नाङ्गस्य वेदस्य, **स नो**ऽस्माकं **महा**ञ्छ्रेष्ठः । करोतिर्व्यवस्थापने वर्तते, नाभूतजनने ।। १५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **हायनै**र्वर्षैः बहुभिर्गतैरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकर्मबाहुल्यमुक्तम् । **पलितै**रिति वयोबाहुल्यम् । **अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता ।। १५४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत्रैव हेतुमाह—यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयोऽज्ञं बालमित्यूचुः मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह **न हायनैरिति** । न बहुभिर्वर्षैर्न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैर्न बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभि**र्बन्धुभावैः** समुदितैरप्यैर्न महत्त्वं भवति, किंत्वृषय **इमं धर्मं** कृतवन्तः । यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् संमतः ।। १५४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रार्थे ऋष्युक्तिः प्रमाणमित्याह **न हायनैरिति** । **हायनै**रब्दैर्वयोबाहुल्येन, जराकृतकेश**पालित्यैः** केशधावल्यैर्वा **बन्धुभिः** पुत्रपौत्राद्यैर्वा एतैर्व्यस्तसमस्ततया वाऽऽधिक्ये न महत्त्वं, किं तर्हि ? **यः अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता तस्यैव महत्त्वमित्याह **ऋषय इत्यादिना** । **धर्म**मयं धर्म इति निर्णयं स्तुतिमात्रं वा ।। १५४ ।।

(५) **नन्दनः** । श्रैष्ठ्यकारणं वैदुष्यमित्याह **न हेति** । **हायनैः** वयोभिः **पलितैः** वार्द्धकैः । **बन्धुभिः** कुलेन । **धर्मं** श्रैष्ठ्यापादकं न्यायम**नूचानः** वेदवित् । **नः** अस्माकम् । ब्राह्मणानां मध्ये **महान्**विशिष्टः ।। १५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । बहुभिः गत**हायनैः पलितैः** केशैः, न च सच्चरित्रैः न **बन्धुभिः** श्रेष्ठतां याति । **यः अनूचानः** वेदपारगः **सः नः** अस्माकं मते **महान्** श्रेष्ठः इति । धर्मं ऋषयः चक्रिरे इत्यर्थः ।। १५४ ।।

(७) **मणिरामः** । अत्र कारणमाह **न हायनैरिति** । वर्षबाहुल्यादिभिः महत्त्वं न भवति । किन्तु **ऋषयः** इमं **धर्मं** कृतवन्तः **यः अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता **सो**ऽस्माकं **महा**नित्यर्थः ।। १५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अतश्च **न हायनैरिति** । न वयो भूयः शिरःपाण्डुर्यधन-बन्धुभिः ज्यायस्त्वम् । अपितु योऽध्यापनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्यस्माकं मतमित्येव**मृषयो धर्मं** व्यवस्थापितवन्तः ।। १५४ ।।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ।।१५५।।

(१) **मेधातिथिः** । अयमप्यर्थवाद एव । यदुक्तं 'वित्तादिभ्यः समुदितेभ्यः केवलाऽपि विद्या ज्यायसीति' तदेव सप्रपञ्चमनेन निर्दिश्यते । ब्राह्मणानां ज्ञानेन **ज्यैष्ठ्यं**, न वित्तादिभिः । **क्षत्रियाणां वीर्यतः** । वीर्यं द्रव्यस्य कौशलं, दृढप्राणता च । **वैश्यानां धान्यधनतः** । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः, ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । बहुधनो वैश्यः स ज्येष्ठः । आद्यादित्वा-त्तृतीयार्थे तसिः, हेतौ तृतीया (पा. २।३।२३) ।।१५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानतो** ज्ञानाधिक्येन ।।१५५।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणानां विद्यया, **क्षत्रियाणां** पुन**र्वीर्येण, वैश्यानां धान्य**-वस्त्रादिध**नेन, शूद्राणामेव** पूर्वजन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ।।१५५।।

(४) **राघवानन्दः । विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्य**मिति वदंस्तत्प्रतियोगितया-ऽन्येषामपि तदाह **विप्राणामिति** । ज्ञान इत्यादिचतुर्ष्वपि तृतीयार्थे तसिः । **वीर्यतः** शस्त्रकौशलेन । केनापि धनविद्यादिमत्त्वेऽपि **शूद्रस्य जन्म**नैवेत्यवधारणार्थः ।।१५५।।

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणानां **ज्ञानत** एव श्रैष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमित्तान्तरा-दित्याह **विप्राणामिति । जन्मतः** वयस्तः । क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ।।१५५।।

(६) **रामचन्द्रः** । स्पष्टम् ।। १५५ ।।

(७) **मणिरामः** । येषां येन ज्येष्ठता भवति तदाह **विप्राणामिति** । **जन्मतः** प्रथमोत्पत्त्या । ज्ञानाद्युत्तरतसिः तृतीयार्थे बोध्या ज्ञानेनेत्यादि ।।१५५।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च सति **विप्राणामिति**। **विप्राणां** ज्ञानेन श्रैष्ठ्यं, **क्षत्रियाणां** पुनः पौरुषेण, **वैश्यानां** धान्यहिरण्यादेः, **शूद्राणां** वयस्तः ।।१५५।।

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।।१५६।।

(१) **मेधातिथिः**। **न तेन वृद्ध** उच्यते **येनास्य पलितं** धवलं **शिरः** शिरःस्थाः केशाः। कथं तर्हि ? **यो वै युवाऽपि** तरुणोऽपि अथ चाधीते तं **देवाः स्थविरं विदुः** ब्रुवते। देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ।।१५६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्थविरं** स्थविरपदवाच्यम्। येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ।।१५६।।

(३) **कुल्लूकः**। **न तेन** वृद्धो **भवति येनास्य** शुक्लकेशं **शिरः**, किंतु **युवाऽपि** सन्विद्वांस्तं **देवाः स्थविरं** जानन्ति ।।१५६।।

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थे देवसंमतिमप्याह **न तेनेति**। शिरसः पालित्यं पक्व-केशता त्वक्शैथिल्यं वा। **अधीयानो** अध्यापनोद्यतोऽपि किमुताधीतवेदः ।।१५६।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं निगमयति **नेति** ।।१५६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अस्य शिरः येन** वयसा **पलितं** भवे**त्तेन** वयसा **वृद्धो न भवती-**त्यर्थः ।।१५६।।

(७) **मणिरामः**। स्थविरः वृद्धः ।।१५६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **येन** कारणेन वयोभूयिष्ठचाख्येन **अस्य पलित**युक्तं **शिरः न तेन वृद्धो भवति**। यस्तरुणोऽपि सन् अधीतवेदो भवति **तं देवाः** वृद्धं मन्यन्ते इत्यभि-धानं प्रकृतदाढर्चार्थम् ।।१५६।।

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ।।१५७।।

(१) **मेधातिथिः**। इयमध्ययनाध्येतृस्तुतिः। **काष्ठमयः** दारुणा यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः, स यथा निष्फलः, न हस्तिकार्यं राज्ञां शत्रुवधादि करोति। एवं यो ब्राह्मणो नाधीते स काष्ठतुल्यः, न क्वचिदधिकारी। **चर्ममयो मृगः** चर्म-विकारोऽन्योऽपि यो मृगः स निष्फलो नाऽऽखेटकादिकार्यं करोति। त्रय एते **नाममात्रं बिभ्रति**, न तस्यार्थम् ।।१५७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **काष्ठमयो हस्ती**ति लेशतोऽपि तदन्वयाभावः **चर्ममये मृगे** लेशतोऽन्वयासंभवात् **नाम**मात्रं **बिभ्रति**। अतो यद्विप्रे कार्यं तदनधीयानेन कुर्यादित्यर्थः ॥१५७॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा **काष्ठ**घटितो **हस्ती** यथा **चर्म**निर्मितो **मृगः यश्च विप्रो नाधीते** त्रय एते नाममात्रं दधति। न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥१५७॥

(४) **राघवानन्दः**। **अनधीयानस्य** दानापात्रत्वं वदंस्तं सदृष्टान्तं निन्दति **यथेति** द्वाभ्याम्। **काष्ठमयः** कृत्रिमः नाम **बिभ्रति** मृग इत्यादि नाम ध्रियन्ते न तु ते मृगादयः तत्कार्याकारित्वात् ॥१५७॥

(५) **नन्दनः**। अनधीयाननिन्दामधीयानप्रशंसार्थं प्रसङ्गादाह **यथेति**। **नाम बिभ्रति** नामैव बिभ्रति, ब्राह्मणशब्दमेव बिभ्रति न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥१५७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः यथा चर्ममयो मृगः** तथा **अनधीयानः नाम** केवलं **बिभर्ती**त्यर्थः ॥१५७॥

(७) **मणिरामः**। दृष्टान्तमाह द्वाभ्यां **यथेति**। त्रय एते **नाम**मात्रं दधति। न तु हस्त्यादिकार्यं कर्तुं क्षमते ॥१५७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। **दारुमयो यथा हस्ती** न युद्धादिसमर्थः **यथा** चर्ममयो मृगः आखेटकादावकिञ्चित्करः, एव**मनधीयानो ब्राह्मणः** ब्राह्मणसंपाद्यासु प्रतिग्रहादिक्रियासु। एवं च त्रयोऽप्येते **नाम**मात्रं धारयन्ति। न तु हस्त्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८॥

(१) **मेधातिथिः**। **षण्ढो** नपुंसकं उभयव्यञ्जनोऽशक्तः स्त्रीगमने, **यथा स्त्रीष्वफलः**। **यथा गौर्गवि** स्त्रीगौः स्त्रीगव्याम्। एवं **तथा विप्रोऽनृचो**ऽनधीयानो**ऽफलः**। सप्ताष्टश्लोकाः अध्येतृवेदित्रोः प्रशंसार्था अतिक्रान्ताः ॥१५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **षण्ढो** नपुंसकं। **गौरिति गवी**ति च स्त्रीलिंगे पदे। **अज्ञे** स्थावरादौ **अफलं** दानं प्रत्युपकाराद्यभावात्। **अनृचो** अवेदः, ऋक्पदं वेदोपलक्षणं। **अफलो** दातुः फलाहेतुः ॥१५८॥

(३) **कुल्लूकः**। **यथा** नपुंसकं **स्त्रीषु** निष्फलं **यथा** च स्त्री **गवि गव्या**मेव निष्फला **यथा चाज्ञे** दानमफलं **तथा** ब्राह्मणोऽप्य**नधीयानो** निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **यथा षण्ढो** नपुंसकः दृष्टादृष्टकार्यशून्यः **गौः** स्त्रीगवान्तर-**गवि** वत्सोत्पादनयोग्यायां **फल**मण्डकोशस्तच्छून्यो वा **तथा अनृचः** वेदशून्यः देयद्रव्या-दिफलाजनकत्वात् । 'ब्राह्मस्ये'त्यादिनवश्लोका अध्ययनस्तुत्यर्थाः ।।१५८।।

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मण्येनावाप्यं फलमनधीयानस्य न सिध्यतीत्याह **यथा षण्ढ इति** । **गौ**रित्युपहतपुंभावो बलीवर्दोऽभिप्रेतः । **अफल** इति पाठः ।।१५८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **षण्ढः** स्त्रीषु **यथा अफलः** भवत्येवं **यथा गवि गौः** संयोगे विफला भवति **यथा अज्ञे** मूर्खे दत्तं **दानं अफलं** भवति निष्फलमित्यर्थः, तथा **अनृचः** विप्रः **अफलः** भवति ऋङ्मात्रमपि नाधीयान् इत्यर्थः ।।१५८।।

(७) **मणिरामः** । **निष्फलः** (अफलः) श्रौतस्मार्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ।। १५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यथा षण्ढ इति** । यथा नपुंसकं **स्त्रीषु** गच्छन्नपि (दपि) अपत्यशून्यं यथा च स्त्री**गौः** स्त्री**गवि** गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा **चाज्ञे निष्फलं दानं तथा** वेदरहितो ब्राह्मणः **अफलः** परमात्मनो दृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ।।१५८।।

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ।।१५९।।

(१) **मेधातिथिः** । इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्येतस्ततश्चित्तं व्याक्षिप्यते । अध्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपरुषभाषणाद्यमत्यर्थं प्राप्तं निषिध्यते । **अहिंसया** अताडनेन **भूतानां** भार्यापुत्रदासशिष्यसोदर्याणाम् । **श्रेयोर्थमनुशासनं कार्यम्** । भूतग्रहणान्मा शिष्यस्यैव विज्ञायि । दृष्टादृष्टफलावाप्तिः **श्रेयः** तदर्थ**मनुशासनम्**, अग्रन्थको त्रोपदेशः, शास्त्राध्यापनव्याख्याने वा । यथासम्भवमतिताडनं क्रोशनं चात्र प्रतिषिध्यते । ईषत्ताडनं त्वभ्यनुज्ञातमेव 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे'ति । "कथं तर्हि मार्गे स्थाप्याः ? ।" **वाक् चैव मधुरा** सान्त्वपूर्विका । प्रियया वाचा **श्लक्ष्णया** नोच्चैरुद्धतेन काकरूक्षेण स्वरेण—प्रियेणाऽपि 'अधीष्व पुत्रक मा चित्तमन्यत्राबद्धाः श्रद्धया समापय शीघ्रं प्रपाठकं तत्क्षणं विहरिष्यसि शिशुभिः सवयोभिः' । यस्तु न तथा श्रद्धामुपैति तस्योक्तो विधिः 'वेणुदलेनेति' । **प्रयोज्या** वक्तव्या । **धर्ममिच्छता** । एवं सातिशयोऽध्यापनधर्मो भवति ।।१५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अहिंसया** ताडनाद्यकुर्वतः उपदेशत्वेन **मधुरा**ऽर्थतः **श्लक्ष्णा** मृदुः शब्दतः । अतः शिष्योऽपि नाकस्मात्ताड्यो नाप्रियं वाच्य इत्यर्थः । "रज्ज्वा वेणुदलेन वेति" त्ववश्यानुशासनीयपुत्रादिविषयम् ।। १५९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **भूतानां** शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनति-

हिंसया कर्तव्यं "रज्ज्वा वेणुदलेन वे"त्यल्पहिंसाया अभ्यनुज्ञानात्। वाणी **मधुरा** प्रीतिजननी **श्लक्ष्णया** नोच्चैरुच्यते, सा शिष्यशिक्षायै **धर्म**बुद्धि**मिच्छता** प्रयोक्तव्या ॥१५९॥

(४) **राघवानन्दः**। वाङ्मनसयोः (सोः) शुद्धौ गुरोः शिष्यस्य वेदाध्ययनं साधु तत्रादौ गुरुं शिक्षयति **अहिंसयैवेति त्रिभिः**। भूतानां शिष्याणां प्रकरणात् हिंसाऽत्रोपकोसलवद्बहुकालव्यापि दुःखं उत्तंकादिवद्दक्षिणादानं वा अद्रोहस्य वक्ष्यमाणत्वात्। **श्रेयोनुशासनं** श्रेयः पुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात् वेदाध्यापनस्य तस्यानुशासनं दानं **मधुरा** प्रीतिजननी अत एव **श्लक्ष्णा** मृद्वी **धर्ममिच्छता**। 'अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते'॥ (गीता १७।१५३) इति स्मृतेः। शिष्यानुग्रहो वा धर्मः। **तमिच्छता** ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ ब्रह्मचारिणां नियमान्तरमाह **अहिंसयेति**। **श्रेयोऽनुशासनमहिंसया** सहैव **धर्म**मभीप्सता **कार्य**महिंसा श्रेयोऽनुशासनं कुर्यादिति यावत्। अथवा हिंसायुक्तं श्रेयोऽनुशासनं न कुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भूतानां** प्राणिनां **अहिंसयैव श्रेयः कार्यं** इति वा **श्रेयो** वेदः **तस्य** वेदस्यानुशासनं **धर्ममिच्छता** पुंसा **वाक् मधुरा श्लक्ष्णा** प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

(७) **मणिरामः**। **भूतानां** शिष्याणां, **श्रेयोनुशासनं** श्रेयोऽर्थमनुशासनम् शिक्षा ॥ १५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। शिष्याचार्यप्रक्रमे अधुनाऽऽचार्यस्यापि किञ्चिन्नियममाह **अहिंसयैवेति**। 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' इति शरीरपृष्टे ईषत्ताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनपरिहारेणैव **भूतानां** भार्यादीनामपि भूतग्रहणान्न शिष्याणामेव प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादि कर्तव्यम्। तदर्थं च **वागे**वानाक्रोशरूपाऽनुच्चैर्वक्तव्या अनुशासनाद्धर्माद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०॥

(१) **मेधातिथिः**। **यस्या**ध्यापयितुरन्यस्य वा सङ्क्षोभहेतौ सति **वाङ्मनसी शुद्धे** न कालुष्यं गच्छतः। **सम्यग्गुप्ते** चोत्पन्नेऽपि कालुष्ये न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थः कर्मारम्भः,—एतत्सम्यग्गोपनं वाङ्मनसयोः (सोः)। **सर्वदा**ग्रहणं पुरुषमात्रधर्मार्थं, नाध्यापयितुरेव अध्यापनकाले। **स वै सर्वमवाप्नोति**। **वेदान्ता** वेदसिद्धान्ताः। सिद्धशब्दस्यात्यन्तं सिद्ध इति 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यत्रात्यन्तशब्दस्येव लोपः। वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तो व्यवस्थितार्थोऽस्य कर्मण इदं फलमित्युपगतः, अभ्युपगतो वेदविद्भिः, **तत्फलं सर्वं प्राप्नोति**।

एवं च वदता वाङ्मनससंयमस्यानेन वाक्येन क्रतुषु पुरुषोभयधर्मतोक्ता भवति। केवलपुरुषधर्मातिक्रमे ह्यसति क्रतुवैगुण्येऽसंयतोऽपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नं फलं न प्राप्नोति, येनोच्यते 'संयमी सर्वमाप्नोति' इति।

अन्ये तु वेदान्तान् रहस्यब्राह्मणान्व्याचक्षते। तेषु यदभ्युपगतं फलं, नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं **सर्व**माप्नोति। "कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मप्राप्त्यर्थानीति" चेदस्ति केषांचिद्दर्शनम्। अथवा वेदस्यान्तोऽध्यापनसमाप्तिस्ततो यत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्प्राप्नोति। एवं तु व्याख्यानेऽध्यापनविध्यर्थतैव स्यात् ॥१६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादिस्तुतिः **यस्येति**। **वाक्-शुद्धिर्**माधुर्यादि। **मनःशुद्धिर**क्रोधादि। **वाचो गुप्तता** रक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसोऽनिष्टध्यानादिनिवर्तनात्। **वेदान्तादुपगतं** अधिगतं मोक्षाख्यम् ॥१६०॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मं वाङ्मनःसंयममाह नाध्यापयितुरेव। **यस्य वाङ्मनश्चो**भयं **शुद्धं** भवति। वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति। एते **वाङ्मनसी** निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः **स वेदान्ते**ऽवगतं **सर्वं फलं** सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभा**दवाप्नोति** ॥१६०॥

(४) **राघवानन्दः**। "यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा विलपती"ति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोऽपि शुद्धिः कार्येत्याह **यस्येति**। **यस्य** गुरोः संक्षोभहेतौ सति क्रोधरागद्वेषानभिभवत्वं **मनसः शुद्धिः वाचः शुद्धिरुक्ता** गुप्ते असत्यादितो रक्षिते प्रकर्षेण सर्वात्मकं **वेदान्तोपगतं** ब्रह्म वागिति दृष्टान्तततया, वाच इव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ॥१६०॥

(५) **नन्दनः**। **वाचः शुद्धि**रसत्यादिवर्जनं **मनसो** रागादिवर्जनम्। **सम्यग्गुप्ति**स्तत्राप्रमत्तत्वम्। सर्वदाऽऽश्रमान्तरेऽपि **वेदान्तोपगतं** वेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिः तेनोपगतं परिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ॥१६०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यस्य** पुंसः **वाङ्मनसे** (सी) **शुद्धे** भवतः। **च** पुनः। **सम्यक् गुप्ते** रक्षिते व्यर्थालापरहिते इत्यर्थः **सः वेदान्तोपगतं फलं** वेदे उक्तं फलं **सर्वमाप्नोति** ॥१६०॥

(७) **मणिरामः**। सर्वेषां धर्ममाह **यस्येति**। **शुद्धे** अदुष्टे। **वाग**नृतादिभिरदुष्टा, **मनश्च** रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति। **वेदान्तोपगतं** वेदान्तेऽवगतं फलं सर्वज्ञत्वम् ॥१६०॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **यस्येति**। **यस्य वाङ्मनसे** (सी) **शुद्धे** विकारहेतौ सत्यपि न कालुष्यं गच्छतः। **सम्यग्गुप्ते** चोत्पन्ने न कथञ्चित् कालुष्येण तत्कार्यं कुरुतः **सर्वदा** यावज्जीवं उपनिषदुक्तं मोक्षाख्यं फलमखिलं प्राप्नोति ॥१६०॥

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।
ययाऽस्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमपरः पुरुषमात्रधर्मः। अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्यरुन्तुदो मर्मस्पर्शिनीत्र्यचोऽत्यन्तोद्वेजनकरीराक्रोशवाचो यो वदति। **आर्तः** पीडितोऽपि परेण न तादृशमप्रियं भाषेत।

तथा **परद्रोहः** परापकारः तदर्थं **कर्म तद्धी**श्च न कर्तव्या। अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या।

यया वाचा नर्मप्रयुक्तयाऽपि पर **उद्विजते** अथ च **तां** वाचं **नोदीरयेत्**। वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनाऽर्थान्तरसूचनं प्रतीयते। यतः वाक् **अलोक्या** स्वर्गादिलोकप्राप्तिप्रतिबन्धिनी ॥ १६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वाङ्मनसयोः (रोः) शुद्धतां विवृणोति **नारुन्तुद इति**। **अरुंतुदो** दोषरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः। **परद्रोहो** हिंसा तत्कर्म मनसा ध्यायतीति **परद्रोहकर्मधीः**। दोषप्रकाशकत्वाभावेपि यत् श्रुत्वा परस्योद्वेगो यथा वर्षशतान्ते अवश्यं भवतोः मृत्यादि तथाऽ**लोक्याम**ऽलोकहितां **तां** वाचं **नोदीरयेत्** ॥ १६१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य **आर्तः** पीडितोऽपि **नारुंतुदः** स्यान्न मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत्। तथा **परस्य द्रोहो**ऽपकारस्तदर्थं **कर्म** बुद्धिश्च न कर्तव्या। तथा **यया वाचा**ऽस्य **परो** व्यथते **तां** मर्मस्पृशमथा**लोक्यां** स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह **नारुन्तुद इति**। **आर्तो** रोगादिना शिष्यकृतापराधेन वा **न परद्रोहकर्मधीः** परस्य द्रोहः पीडा तस्यै यत्कर्म अभिशापादिस्तत्र धीर्मतिर्यस्य सः तथा न स्यात्। **अलोक्यां** स्वर्गादिलोकानर्हां **तां** तादृशीं **नोदीरयेन्**नोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥

(५) **नन्दनः**। यत एवमतः **नारुन्तुद इति**। **अरुन्तुदः** परमर्मप्रकाशनः **अलोक्यां** अस्वर्ग्याम् ॥ १६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आर्तोऽपि** सन्न**रुंतुदो** न स्यात्। 'अरुंतुदः स्याद्व्यथक' इत्यमरः। परद्रोही न भवेत्। **यया वाचा उद्विजते अलोक्यां** लोककर्मरहितां न **उदीरयेत्** न वदेदिति ॥ १६१ ॥

(७) **मणिरामः**। **आर्तोऽपि** पीडितोऽपि **नारुन्तुदः** मर्मपीडाकरं वचनं नोच्चरेत्। **अलोक्यां** स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीम् ॥ १६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । अतश्च-**नारुन्तुद इति** । मर्मस्पृक् **अत्यार्तोऽपि न स्यात् न** परहिंसार्थव्यापारबुद्धिः स्यात् । **यया** च **वाचा** लोकः एनं द्वेष्टि तां स्वर्गादिलोकप्रतिबन्धिकां नोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे नोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र सम्मानं न स्यान्न तेन चित्तसङ्क्षोभमाददीत, अपि तु **सम्मानादेवोद्विजेत** पूजयैव दीयमानं न बहु मन्येत । अमृतमिवा**काङ्क्षेद**भिलषेदवमानमवज्ञां सर्वदा । उत्कण्ठासामान्यात् अधीरार्थत्वमाकाङ्क्षेरारोप्य षष्ठी कृता । "ननु चानर्चितमभोज्यम् ।" सत्यं, चित्तसङ्क्षोभप्रतिषेधार्थमेतत् । न तु तादृशस्य भोज्यतोच्यते । सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यं न पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमतमपि भिक्षाऽऽदानम् । न चायं प्रतिग्रहो, 'योऽर्चितं प्रतिगृह्णाती'त्येतस्य येन विषयः स्यात् ॥ १६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतच्च सर्वमत्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह **संमानादिति** । **अवमानस्य अमृतस्ये**वाल्पमप्यंशमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । **ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव** सर्वदो**द्विजेत** संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । **अमृतस्येव** सर्वस्माल्लोका**दवमानस्याकाङ्क्षेत्** । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दैवाद्गुरोर्वाङ्मानसः स्खलने शिष्यं शिक्षयति **संमानादिति** । विषादिव विषवदुद्वेगहेतुत्वाल्लोकावर्जनस्य **अमृतं** यथा अमरत्वहेतुत्वादाकांक्षितं अवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात्तथा अनेन गुरोस्त्यागे दोषोऽनध्ययनाद्यनर्थः ॥१६२॥

(५) **नन्दनः** । **सर्वदा** आश्रमान्तरेऽपि ॥ १६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **सर्वदा अवमानस्य** प्राप्ति **आकाङ्क्षेत् अमृतस्येव** प्राप्ति यथा आकाङ्क्षन्ति तथा ॥ १६२ ॥

(७) **मणिरामः** । **उद्विजेत** सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् ॥ १६२ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सम्मानादिति** । पूजातो **ब्राह्मणः** यावज्जीवं **विषादिव** खिद्येत । अमृतमिव चावज्ञां **सर्वदा काङ्क्षेत्** ॥ १६२ ॥

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥१६३॥

---

(१६२) सम्मानाद् ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । (मेधा०)

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य विधेरर्थवादोऽयं फलदर्शनार्थः। योऽवमानान्न क्षुभ्यति स **सुखं शेते**। अन्यथा द्वेषेण दह्यमानो न कथंचिन्निद्रां लभते। प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न **सुखं** विन्दति। उत्थितश्च शयनात्कार्येषु **सुखं चरति**। यस्त्ववमानस्य कर्ता स तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सुखं शेते** तत्कृतसंमानज्ञानाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वात्। न त्वेवं स्वयमपि परस्याभ्युदयादिसंबन्धिना अवमानं कुर्यादित्याह **अवमन्तेति** ॥ १६३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह। यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः **सुखं** निद्राति। अन्यथाऽवमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते, कथं च सुखं प्रतिबुध्यते, प्रतिबुद्धश्च कथं **सुखं** कार्येषु **चरति** ?। अवमानकर्ता तेन पापेन **विनश्यति** ॥ १६३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। देवादपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह **सुखं ह्यवमत इति**। **अवमतः** तिरस्कृतः संमाननाभावाज्जननादिरहितः। अथवा **अवमतः** खण्डितमानः स्वविवेकबुद्ध्या स **सुखं शेते** निद्राति अन्यथा अवमानदुःखैर्दह्यमानो न निद्राति। अत एव सुखं न प्रतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वात् **सुखं चरति** स्वेष्टसाधनेषु प्रवर्तते। **अवमत**स्त्ववमानासहिष्णुः किंचित् कर्तुं न क्षमत इत्यनुभवसिद्धम् ॥ १६३ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र हेतुमाह **सुखमिति**। क्षममाणोऽवमतो दृष्टादृष्टभयाभावात्**सुखं शेते**। **अवमन्ता** विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन वा ॥ १६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अवमतः** तिरस्कृतः सः ब्राह्मणः **सुखं शेते**। **यः अवमन्ता** तिरस्कारकर्ता **सः** पुरुषः **विनश्यति** ॥ १६३ ॥

(७) **मणिरामः**। अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह **सुखमिति**। **अवमतः** परेणावमाने कृते तत्खेदमकुर्वाणः ॥ १६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सुखमिति**। यो वाऽवज्ञातः स **सुखं** स्वपिति न यथाऽवमन्तुः 'अयुक्तं मया कृतं' इति चित्तसंक्षोभो भवति। एवं स च **सुखं** निद्रां जहाति। सुखं लोके व्यवहरति। यः पुनरवमानकृत् **सो**ऽसाधु मया कृतमितीह लोके परलोके चापुण्या**द्विनश्यति** ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४॥

(१) **मेधातिथिः**। **संस्कृतात्मो**पनीतो द्विजो**ऽनेन क्रमयोगेन तपः सञ्चिनुयात्**। 'अध्येष्यमाण' इत्यत आरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तं तस्यानेनेति प्रत्यवमर्शः। **अनेन**

ङ्गातेन **क्रमयोगेन** क्रमेणानुष्ठीयमानेन **तप** आत्मसंस्कारं निष्कल्मषत्वलक्षणम् । यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वं भवति, एवमनेनापि वेदग्रहणार्थेन यमनियमसमूहेन । अतः **सञ्चिनुयात्** शनैरत्वरयाऽर्जयेच्च वर्धयेच्च । **क्रमः** परिपाटी इदं कृत्वेदं कर्तव्यम्, ओंकारपूर्विका, इत्यादिः, तेन **योगः** सम्बन्धो यस्यानुष्ठानस्येति यावत् **ब्रह्मणः** आधिगमिकमधिगमार्थम् । अध्ययनबोधावधिगमः ।। १६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मानुक्त्वोपसंहरति **अनेनेति** । **क्रमयोगेन** क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन **संस्कृतात्मा** शोधितात्मा शनैरत्वरितः **संचिनुयात्** वेदाधिगमरूपं **तपः** ।।१६४।।

(३) **कुल्लूकः** । **अनेन** क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन **संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसञ्छनैर**त्वरया वेदग्रहणार्थं **तपो**ऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ।। १६४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवं स शिक्षितः शिष्यः किं कुर्यात् ? तत्राह **अनेनेति** । **संस्कृतात्मो**पनीतः **अने**नाव्यवहितोक्तेन **क्रमयोगेन तपः संचिनुयात्** द्विजस्त्रैवर्णिकः । **तपो** ब्रह्मचर्यादि **ब्रह्माधिगमिकं** वेदप्राप्त्युपायम् ।।१६४।।

(५) **नन्दनः** । उक्तानां ब्रह्मचारिधर्माणामध्ययनाङ्गतामाह **अनेनेति** । **अनेनोक्तेन ब्रह्माधिगमिकं** वेदाधिगमिकम् । स्वार्थे तद्धितः । वेदाधिगमस्य तपस्त्ववचनं प्रशंसार्थम् ।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अनेन क्रमयोगेन** अनेन प्रकारेण **संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् तपः सञ्चिनुयात्** सङ्ग्रहं कुर्यादित्यर्थः । कीदृशं तपः ? **ब्रह्माधिगमिकं** ब्रह्मणः वेदस्य आधिगमिकं प्राप्तिसाधनमित्यर्थः ।। १६४ ।।

(७) **मणिरामः** । **अनेन क्रमयोगेन** कथितोपायेन जातकर्माद्युपनयनपर्यन्तेन **ब्रह्माधिगमिकं** वेदग्रहणार्थं **तपः** उक्तवक्ष्यमाणनियमकलापरूपम् ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वा अधुना प्रकृतमाह **अनेनेति** । उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनो **द्विजः** गुरुकुले **वसन्** वेदप्राप्तिप्रयोजनं तपोनियमाख्यं **तपो**ऽर्जनं आत्मसंस्कारं च **शनैः** अन्वहमुपार्जयेत् ।।१६४।।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ।।१६५।।

(१) **मेधातिथिः** । **तपोविशेषैः** कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि**र्विविधै**र्बहुप्रकारैरेकाहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षिण्वता शरीरम् । **व्रतैश्चो**पनिषन्महानाम्निकादिभिः । **विधिनोदितै**र्गृह्यस्मृतिष्वाम्नातैरनुष्ठीयमानै**र्वेदः कृत्स्नो**ऽधिगन्तव्यः ।

ये तु "पूर्वश्लोके तपःशब्दो ब्रह्मचारिधर्मे प्रयुक्तः, इहापि तपोविशेषास्त एवाभिप्रेताः" इत्याहुर्न ते सम्यङ्मन्यन्ते। व्रतशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात्। व्रतमिति हि शास्त्रतो नियम उच्यते। सामान्यशब्दत्वाच्च व्रतशब्दस्य महानाम्निकादीनामपि ग्रहणसिद्धिः। तस्मात्तपांस्युपवासादीन्यभिप्रेतानि।

इह केचिद्वेद इत्यत्रैकवचनं विवक्षितं मन्यन्ते। यद्यपि तव्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतो वेदस्य प्राधान्यं संस्कार्यतया प्रतीयते, तथापि विधितो वस्तुतश्चार्थावबोधे गुणभाव एव। गुणे च संविवक्षितेऽर्थावबोधपर्यन्तो ह्ययं वेदविषयो माणवकस्य व्यापारो विधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसीयते। अयं ह्यत्र विध्यर्थो 'अधीतेन वेदेनार्थावबोधं कुर्यात्' न संस्कार्यत्वमन्यथा निर्वहति। सर्वो हि कार्यान्तरे शेषभूतः संस्क्रियते। वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य स्वार्थबोधजनकत्वम्, अन्यथा 'सक्तूञ्जुहोति' इतिवत्प्राधान्यं श्रुतमप्युत्सृज्येत। धातुरप्यवबोधार्थ एव। 'अधिगमनं' हि ज्ञानमुच्यते। 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था' इति स्मृतम्। स्वरूपग्रहणं च वेदस्य प्रागेव विहितं 'संहत्य हस्तावध्येयम्' इत्यादिना। तस्यैवार्थग्रहणपर्यन्तताऽनेन प्रतिपाद्यते। विवक्षामेव मत्वाऽनेकवेदाध्ययनमप्राप्तं, प्रतिप्रसविष्यते 'वेदानधीत्येति'। "यद्यनेकवेदाध्ययनमस्ति क्वैकत्वविवक्षोपयुज्यते?।" बाढमुपयुज्यते, एकस्यामेव शाखायामधीतायां 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विध्यर्थनिर्वृत्तिः। इच्छातस्त्वनेकवेदाध्ययनम्। "यदि न विधिचोदितं क उन्मत्तो दन्तकलशिकयाऽऽत्मानं क्लेशयिष्यति"। अस्त्येवाऽत्र विध्यन्तरं 'वेदानधीत्येति' तच्च फलकामस्य। फलं च स्वर्गः। अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किञ्चिदाम्नायते, घृतकुल्यादयोऽन्यद्वा, ततस्तदेव भवितुमर्हति। ब्रह्मचारिणे हि विधिरर्थावबोधविषयो दृष्टप्रयोजनश्च, अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगदर्शनाद्विदुषः कर्मण्यधिकारात्। अनेकवेदाध्ययनमदृष्टायैव। अन्यथैकवेदाध्ययनेनैव स्वाध्यायविधिनिर्वृत्तेरसति धर्माय विधौ 'वेदानधीत्ये'त्यादिवचनमनर्थकमेव स्यात्।

तत्रोच्यते। कथमयं पक्षः सङ्गच्छेत यावतैकोऽयं विधिर्वेदोऽधिगन्तव्य इति, स चेत्संस्कारविधित्वाद्दृष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नादृष्टार्थः कल्प्यते, तदनेकवेदाध्ययनेऽपि तुल्यम्। तत्रापि ह्ययं प्रकारोऽस्त्येव। वैरूप्यं च स्यात्। क्वचिदाधानविधिवदवबोधद्वारेण नित्यकाम्यकर्मसम्बन्धः, क्वचित्साक्षात्फलार्थतेति।

अथ मतं "वेदानधीत्येति विध्यन्तरमेतत्, न चाचार्यकरणविधिप्रयोज्यम्। तत्फलकाम एवात्राधिक्रियत" इति।

तदसत्। न चैतद्विध्यन्तरम्। प्रकृतस्यैव विधेरसत्यां सङ्ख्याविवक्षायां पञ्चषट्सप्तादिशाखाध्ययनं यावच्छक्ति प्राप्तं त्रयं नियमयति। न चाधीयीतेति विधिरत्र श्रूयते। अपि तु 'गृहस्थाश्रममावसेदि'त्ययमत्र विधिः।

यदपि सङ्ख्याया विवक्षितत्वमुक्तं तदत्यन्तासम्बद्धम्। विनियोगतो हि सङ्ख्या-विवक्षा, नोपपादनतः। स च विनियोगः स्वाध्यायार्थमध्ययनमाह। नार्थेन गुणभावेन द्वितीयान्ताभ्याभवगतं प्राधान्यमपैति। एवं ह्याश्रीयमाणे ग्रहेऽप्येकत्वं विवक्ष्येत 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति'। प्रधानभूतस्यापि हि तस्य सम्मार्गं प्रत्यस्त्येव साधनभावः। न त्वसौ शब्देनाभिधीयते। यथा ग्रहैर्जुहोतीति होमेऽपि गुणभावः। तस्मादभिधानविनियोगाभ्यां प्राधान्यं स्वाध्यायस्य। सति च प्राधान्ये, न विवक्षितमेकत्वम्।

"हन्त तर्हि यद्येकेनापि वेदेन गृहीतेन निवर्तेत स्वाध्यायविध्यर्थो, वक्तव्यमनेक-वेदाध्ययनप्रयोजनम्।"

तृतीये वक्ष्यामः।

"ननु यद्यवबोधपर्यन्तोऽयं विधिस्तदा गृहीतेऽपि स्वरूपतो वेदे यावदर्थावबोधो न जातस्तावदन्तरा मधुमांसादियमनियमानुष्ठानमव्यावृत्तं स्यात्। 'तत्र को दोषः?'। शिष्टसमाचारविरोधः। न हि शिष्टा अधीते वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोऽपि मधुमांसादि वर्जयन्ति"।

नैष दोषः। अस्ति हि स्मृत्यन्तरं 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति। तत्राधीत्येति पाठ-मात्रमुच्यते। 'स्नायादिति' च सकलस्वाध्यायविध्यङ्गयमनियमनिवृत्तिर्लक्ष्यते। यथैव मधुमांसे प्रतिषिद्धे एवं स्नानमपि। तत्र स्नानमनुज्ञायमानं साहचर्यान्मधुमांसादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादनुजानाति। स्त्रीसम्प्रयोगस्तु वचनान्तरेणाविप्लुतब्रह्मचर्य इति प्रति-षिद्धः। तद्व्यतिक्रमे च न स्वाध्यायविधेरर्थावबोधकाले किञ्चित्परिहीणम्। न हि तस्यामवस्थायां तदङ्गं, सर्वेषां यमनियमानां ग्रहणान्तत्वात्। पुरुषार्थस्त्वयं प्रतिषेधः। अत एव कथञ्चिद्विप्लवेनावकीर्णिप्रायश्चित्तम्। व्रतस्थस्य हि रेतःसेको विकारः, न च व्रतस्थश्चान्द्रायणादिनाऽनेनोपपातकप्रायश्चित्तेनाधिक्रियते।

"किं पुनः स्नायादिति लक्षणात्वे कारणम्?" उच्यते—न तावदिदं स्नानमद्भिः शरीरक्षालनरूपमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। ब्रह्मचारिनियमानां चावध्यपेक्ष-त्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्तेः।

"न पुनरेवं तेषामवध्यन्तरापेक्षा। स्वाध्यायविध्यर्था हि तेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः। तस्य च निवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या। अध्ययनं च तस्य विषयः। तन्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव।"

सत्यं—यद्यस्य श्रुतविषयनिष्ठतैव स्यात्। अश्रुतोऽप्यस्य विषयः फलभूतो-ऽर्थाधिगमोऽपि संस्कारविधित्वान्यथानुपपत्त्या विषयतामापन्नः। यतः श्रुताध्ययननि-ष्ठत्वे विधित्वमेवास्य व्याहन्येत। विधेर्हि स्वार्थानुष्ठापकत्वं रूपम्। स्वार्थश्च कार्य-करणेतिकर्तव्यतात्मकः। तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यत्किञ्चित्। न कार्यं करणं

विषयः, एकपदोपादानात् । अधीयीतेत्यध्ययनादिधात्वर्थावच्छिन्नो भावार्थः । यमनियमानुष्ठानमितिकर्तव्यता । न तत्र तावदस्य विधेः स्वार्थानुष्ठापकत्वसम्भवः । यतो विषयानुष्ठानद्वारिका सर्वा विधीनां स्वार्थानुष्ठानसम्पत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्ठानं विध्यन्तरवशादेव सिद्धम् । आचार्यस्य हि विधिरस्ति 'उपनीय शिष्यं वेदमध्यापयेत्' इति । न चाध्ययनमन्तरेणाध्यापनसिद्धिः । अत आचार्यः स्वविधिसम्पत्त्यर्थमध्ययने माणवकं प्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वा नाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसम्भवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधिप्रयुक्तता एषितव्या । तत्प्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न स्वाध्यायाध्ययने माणवकस्य विधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वासम्भवात्कीदृशी विधिरूपताऽस्य विधेः ? । स्वरूपनाशे प्रसक्ते स प्रकारोऽन्विष्यते, यथाऽस्य प्रयोक्तृत्वं लभ्यते । तत्र निश्चितस्तावदयं संस्कारविधिः । न च निष्फलः संस्कारः । अध्ययने सति यादृशस्य तादृशस्यार्थबन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताध्ययनविषयसम्बद्धावबोधकर्तव्यताऽतो विधेः प्रतीयते । यद्यपि च वस्तुस्वाभाव्येन वाक्यग्रहणसमनन्तरमवबोधो जायते, न तु निश्चितरूपो भवति । अतो येन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्नंशे विधेः प्रयोक्तृत्वम् । निश्चयो विचार्य संशयादिव्युदासेन भवति । न च विचारोऽन्यतः प्राप्तः । नाचार्यविधेः, तस्याध्ययनमात्रेण निर्वृत्तेः । नापि दृष्टकार्यप्रयुक्तः, किं विचारमन्तरेण पुरुषस्य न सिद्ध्येद्यदर्थं प्रवर्तेत ।

"यदृच्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्त" इति चेत्-एवं तर्ह्यनियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्न विचारयेत् । यदि विचारयेन्नाध्ययनसमनन्तरम् । अतोऽस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदप्राप्तं विधेर्विषय इत्यस्ति विधेर्व्यापारः । तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्सम्बन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुस्वाभाव्येनोत्पत्तेस्तादृशस्य न क्वचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वान्निर्व्यूढे निश्चितस्यैव फलवत्कर्मानुष्ठानोपयोगित्वान्निश्चयस्य विचारसाध्यत्वात्तस्य नियतकालावश्यकर्तव्यप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारपर्यवसायी विधिरयमवतिष्ठते ।"

अतो भवत्याकाङ्क्षा नियमानाम्—किं श्रुताध्ययनपर्यवसानावधिरुताऽऽक्षिप्तनिश्चितावबोधजननार्थविचारपर्यवसानः ? अतोऽस्यामपेक्षायां 'वेदमधीत्य स्नायादि'त्यनेनावधिसमर्पणं क्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्ता लक्षणा ।

"ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतोऽवबोधः, यावता 'अधिगन्तव्य इति' श्रूयत एव । वेदे स्मृतिषु चान्यासु 'वेदमधीते', 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति च पठ्यते । मानव्या अपि स्मृतेरेतत्स्मृतिमूलत्वादभिन्नार्थतैव ।"

आक्षिप्तावबोधाभिप्रायोऽयमधिगमः । यदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः । अवबोधपर्यन्तता तु तेनैव न्यायेन लभ्यते । न च विसमञ्जसमेकोऽयं विधिस्तस्य च विषयांशः

कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यते, कस्यचिदंशस्य स एव प्रयोजक इति वैरूप्यम् । किमत्रानुपपन्नम् अर्थभूतस्यैवावगमात् ।

यत्तूक्तं "अनेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थं युक्तमिति" —तस्य 'षट्त्रिंशदाब्दिकम्' इत्यत्र परिहारं वक्ष्यामः ।

वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकां शाखामाचष्टे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः **कृत्स्न**शब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येऽधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादनिवृत्तमध्ययनं संस्कारकर्मत्वाद्ग्रहवत्तथापि विस्पष्टार्थं **कृत्स्न**ग्रहणम् ।

अन्ये त्वङ्गविषयं **कृत्स्न**शब्दं वर्णयन्ति । वेदशब्दो ह्युक्तपरिमाणस्य वाक्यसमुदायस्य वाचकः । तत्र ऋङ्मात्रेणापि न्यूने न स्वाध्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोऽङ्गाध्ययनप्राप्त्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येय" इति ।

"ननु 'यो वेदः स कृत्स्न' इत्येतदत्र प्रतीयते । न चाङ्गानि वेदशब्दवाच्यानि । तत्र कुतोऽङ्गैः साहित्यम् ? या त्वेषा स्मृतिः 'षडङ्गो वेदोऽध्येय' इति तत्र स्वशब्देनाङ्गान्युपात्तानि । इह तु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्दस्य कथमिवाङ्गानि गृह्येरन् ?" ।

उच्यते—'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति मूलैवैषा स्मृतिः । सा चावबोधपर्यन्ता व्यवस्थापिता । अवबोधश्च नान्तरेणाङ्गानि कल्पत इत्यर्थसिद्धमङ्गानामुपादानम् । अतो निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसावेदनमपि विध्याक्षिप्तम् । एवमर्थमङ्गानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्द्योतकत्वेन युक्त उपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादीन्यङ्गान्युच्यन्ते, नैवं वेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याऽङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते । न किल तैर्विना वेदः स्वार्थाय प्रभवत्यतोऽङ्गानीवाध्यासोऽत्र । एवमध्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्द उपपद्यते । **सरहस्य इति ।** **रहस्य**मुपनिषदः । सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥१६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तपोविशेषैः** प्राणायामादिभिर्व्रतैः सावित्र्यादिभिः तत्तच्छाखाभागाध्ययनाङ्गभूतैः **वेद** एकशाखासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः स **कृत्स्नः** षडङ्गसहितोऽ**ध्येतव्य** इत्यर्थः । **सरहस्यो** निगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति **तपोविशेषैरिति** । **तपोविशेषै**र्नियमकलापै**र्विविधै**र्बहुप्रकारैश्च 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्त' इत्यादिनोक्तैः सेवेत । **'इमांस्तु नियमानि'**त्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि **व्रतैश्चोपनि**षन्महानाम्निकादिभिर्विधिदेशितैः स्वगृह्यविहितैः **समग्रवेदो** मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । **रहस्यमुप**निषदः । प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति **तप इति** । तथाहि-मुण्डकमधीयानः शिरस्यगारपात्रं बिभर्ति, कश्चित्तथा कारीरीमधीयानो भूमिभोजनं करोति, अश्वमेधमधीयानो अश्वस्य ग्रासं प्रयच्छति । **तपोविशेषैर्विधिचोदितैः** स्वस्वगृह्योक्तैः । **सरहस्यः** रहस्यं नामोपासनादि तद्युक्तः ।। १६५ ।।

(५) **नन्दनः** । अङ्गान्तराण्याह **तप इति** । **व्रतैः** प्राजापत्यादिभिः कर्माधिकृत्य प्रवृत्तः शब्दराशिविशेषो **वेदः** ज्ञानमधिकृत्य तु **रहस्यम् कृत्स्नः** साङ्गः अध्येतुरेकवेदाध्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेन सूचितम् ।। १६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **द्विजन्मना सरहस्यः** वेदः **कृत्स्नः अधिगन्तव्यः तपसः विशेषैर्व्रतैर्विविधैः** विविधशास्त्रोदितैः ।। १६५--१६६ ।।

(७) **मणिरामः** । **तपोविशेषैः** निगमसमूहैः **सरहस्यः** सोपनिषत् । प्राधान्यख्यापनार्थं उपनिषदः पृथङ्निर्देशः ।। १६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तपोविशेषैरिति** । **तपोविशेषैः** उक्तवक्ष्यमाणैः अग्नीन्धनादिभिः नानाप्रकारैः **व्रतैश्च** प्रतिवेदं गृह्यशास्त्र**चोदितैः** सावित्र्यादिभिः **वेदः कृत्स्नः** समस्ताः वेदशाखामन्त्रब्राह्मणात्मिका द्विजातीनामध्येतव्याः, एकदेशेऽपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् "उदाहरणे जिह्वाच्छेद", इति च एकदेशेऽपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नग्रहणादङ्गाध्ययनप्राप्तिः अर्थावबोधार्थत्वादध्ययनविधेः सामर्थ्याल्लभ्यते । नहि अङ्गैर्विनाऽर्थावबोधो घटते । **रहस्यम**पुनिषत्, प्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् । पित्रादिप्रबन्धाय नैव च शाखाऽध्येतव्या, अन्यथा स्वशाखात्यागात् यः तं स्मरति । तथा च "स्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽप्यधर्मेण युज्यते ।" इति परिशिष्टेषु स्मर्यते । न पुनः शाखया पुरुषस्य गोत्रनियतः संबन्धः । अतो यैव येन शाखाऽधीता सैव तस्य स्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च (स्मरणम् यत्तु) स्वसूत्रं यः परित्यजति स एव वेदशाखात्यागीत्याह—तदसत् । यथैव इदमस्माकं गोत्रमिति प्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणं एवमियमस्माकं शाखेति प्रतिनियतशाखात्वमपि स्मरन्ति तत्त्यागेनैव च शाखात्यागदोषं स्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानं परित्यागविषयमेव च स्वसूत्रं 'यः परित्यज्ये'ति । पित्रादिप्रबन्धा या सैव शाखाऽध्येतव्या ।

ननु प्रवचननिमित्ता इदानीन्तनाः काठक इत्येवमाद्याः समाख्याः कथं वयं कठा इत्येवमादिनियतो व्यपदेश उपपद्यते ? । सत्यम् । क एवमाह ? अर्थान्तरनिमित्तका एताः समाख्याः । को वा वयं कठा इत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथं ? प्रोक्ताध्ययननिमित्तकः इदानीन्तनोऽयं व्यपदेशः । समाख्याश्च प्रवचननिमित्ताः तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्स्वपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न कदाचिद्धानिः । **रहस्यम**पुनिषदः, आत्मज्ञानपरत्वेनासां प्राधान्यात् पृथगुपदेशः ।। १६५ ।।

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ॥
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१६६॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रकृतशेषतया प्राप्त एव ग्रहणार्थोऽभ्यासोऽनूद्यते स्तुत्यर्थम्; न पुनर्विध्यन्तरम् । **सदा**शब्दो ग्रहणकालापेक्ष एव । **तपः**शब्दः शरीरक्लेशजननेष्वाहारनिरोधादिषु शास्त्रीयेषु वर्तते । इह तु तज्जन्यात्मसंस्कारो वराभिशापादिसामर्थ्यं लक्षणयोच्यते । **तत्तपस्तप्स्यन्** तपसाऽर्जयितुमिच्छन्, अर्जनाङ्गे सन्तापे धातुर्वर्तते । कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परस्मैपदम् । हेतुरूपो द्वितीयश्लोकार्धोऽर्थवादः । **वेदाभ्यासो** हि यावत्किञ्चित्प्रकृष्टं **तपः**, ततः **परं** श्रेष्ठम् वेदाभ्यासस्तत्तुल्यफलतामारोप्य स्तूयते ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सदा** आश्रमान्तरेऽपि **वेदमेव तपः**स्थानेऽभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु तद्विरोधि तपोऽपि कुर्यात् । पुनर्**विप्रस्ये**ति पदं द्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । **तपस्तप्स्यं**श्चरिष्यन्**द्विजो** वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्मा**द्वेदाभ्यास** एव **विप्रादे**रि**ह**लोके प्रकृष्टं **तपो** मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । "सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः" इत्यादिश्रुतिं ब्रह्मचारिप्रकरणगतां प्रमाणयति **वेदेति** । **अभ्यसे**च्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् **तप्स्यन्** तप्तुमिच्छन् तपःस्थाने वेदाध्ययनमेव कुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणस्य वेदजप एव तपो नान्यदिति प्रसङ्गादाह **वेदमिति** । **तपस्तप्स्यं**स्तप एव परमनिःश्रेयसकरमिति पश्यन् । **सदा** आश्रमान्तरेऽपि । **इह** वेदे उच्यते । 'तपो हि स्वाध्याय'इति श्रूयते । **हि** हेतौ ॥ १६६ ॥

(७) **मणिरामः** । **सदाऽभ्यस्येत्** वारंवारमावर्तयेत् ॥ १६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । प्रसङ्गात् यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह **वेदमिति** । **तपः** यमनियमादि कर्तुमिच्छन् ब्राह्मणः **वेदमेव** यावज्जीव**मभ्यस्येत्** । यस्मा**द्वेदाभ्यासः** तस्य तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृष्टं **तपः** शास्त्रे उच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणं (द्विजप्रदर्शनार्थम्) त्रयाणां प्रदर्शनार्थम् । प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६६ ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ॥
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपरो वाजसनेयकस्वाध्यायविधिर्ब्राह्मणेऽर्थवादानुवादः । **आ नखाग्रेभ्य** एवेति सम्बन्धः । **ह**शब्द ऐतिह्यसूचकः । **परम**शब्दात्तपसः प्रकर्षे

नखाग्रग्रहणं प्रकृष्टस्यापि प्रकर्षमाह। नखाग्राणि निर्जीवानि तान्यपि तपसाऽनेन व्याप्यन्ते। तपो हि कृच्छ्रादिकं नखाग्राणामव्यापकत्वान्न निःशेषफलप्रदम्, इदं तु तान्यपि व्याप्नोतीति प्रशंसा। **तप्यते तप इति**। "तपस्तपःकर्मकस्यैव" (पा. सू. ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे।

यः स्रग्व्यपि। स्रगस्यास्तीति स्रग्वी, कृतकुसुमदामा पुरुष उच्यते। अनेन च ब्रह्मचारिनियमत्यागं दर्शयति। परित्यज्यापि ब्रह्मचारिधर्मान् यदि **शक्तितो** यावच्छक्नोति स्वल्पमप्य**न्वहं** प्रत्यहं वेद**मधीते सोऽपि** प्रकृष्टेन पुरुषार्थेन युज्यते। स्तुतिरियं न पुनर्नियमत्यागेऽध्ययनमुच्यते ॥१६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ह**ेति प्रसिद्धौ। **आङ**भिविधौ। **आनखाग्रेभ्योऽपि** नखाग्रैस्तपश्चरतीत्यर्थः। **स्रग्व्यपीति** अलंकृतोऽपि रागवानपीत्यर्थः ॥१६७॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम्। हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः। **स द्विज आनखाग्रेभ्य एव** चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते। यः **स्रग्व्यपि** कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति **स्वाध्यायमधीते**। स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति। **तप्यत** इति "तपस्तपःकर्मकस्यैवे"ति यणात्मनेपदे भवतः ॥१६७॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैवैतिह्यं प्रमाणयति **आ हैवेति**। छन्दसि 'व्यवहिताश्चे' (पा. १।४।८२)ति सूत्रादाङा नखेन संबन्धा**दानखाग्रेभ्यो** देहव्यापि **तपः**। **ह**शब्द ऐतिह्यद्योती। **स्रग्वी** माली विषयासक्तोऽपीति यावत्। तपोविधाने स्रग्वीत्याद्य समञ्जसमतो वेदाभ्यासे तात्पर्यम् ॥१६७॥

(५) **नन्दनः**। उक्तमेवार्थवादेन स्थिरीकरोति **आ हैवेति**। **आ ह** इति पदच्छेदः। मूर्ध्न आरभ्य पद**नखाग्रेभ्यः** कृत्स्नेन शरीरेणेति यावत् ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स** मनुः नखा अग्रा मुख्या येषां ते **नखाग्राः** तेभ्यः नखाग्रेभ्यः ऋषिभ्य आह ऋषिः स्वाध्यायमन्वहं शक्तितः अधीते यः परमं **तपः तप्यते** कर्मकर्तरि ॥१६७–१६८॥

(७) **मणिरामः**। वेदाध्ययनस्य स्तुतिमाह **आ हैवेति**। **ह**शब्दः परमशब्दस्यापि प्रकर्षसूचकः। **स** द्विजः **आनखाग्रेभ्य** एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव। **परमं ह** प्रकृष्टतमं **तपः** तप्यते। **यः स्रग्व्यपि** पुष्पमालाधार्यपि। **शक्तितः** यथाशक्ति **स्वाध्यायं अन्वहं** प्रत्यहं अधीत इत्यर्थः ॥१६७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आ हैवेति**। यत् कृतमाल्यादिकोऽपि ब्रह्मनियमपरित्यागेनापि **द्विजः** प्रत्यहं यथा**शक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाग्रेभ्यः** निर्जीवनखाग्रव्यापकमेव तपः करोति। **परमं** तपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टं तेषां नखानां व्यापकत्वात्। किं पुनः

योऽयं नियमयुक्तोऽधीत इति प्रकृतस्तुतिः । ननु यमनियमत्यागेन स्वाध्यायोऽस्ति । हशब्द आगमसूचकः ('अनसूयश्च यो विप्रः परमं तस्य तत्तपः । यदृचोऽपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ।। १६७ ।।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ।। १६८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** येषां तावच्छब्दोऽङ्गपरिग्रहार्थस्तेषामनियत क्रमेऽध्ययने प्राप्ते क्रमो नियम्यते । प्रथमं वेदोऽध्येतव्यस्ततोऽङ्गानि । येषां तु वेदस्यैवासाकल्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं, तेषां त्रैविद्यव्रतानन्तरं वेदस्यैव प्राप्तमध्ययनम् । अगृहीते वेदेऽङ्गानामध्ययनं नाभ्यनुज्ञायते ।

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्र शास्त्रे अङ्गेषु तर्कशास्त्रग्रन्थेषु वा श्रममभियोगातिशयं **कुरुते स जीवन्नेव शूद्रत्वमा**प्नोति । **आशु** क्षिप्रम् । **सान्वयः** पुत्रपौत्रादिसन्तत्या सह । 'श्रमो' यत्नातिशयस्तन्निषेधायोगात्तत्समाप्तौ यथावरमसन्यान्यपि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते । शूद्रत्वप्राप्तिवचनं निन्दातिशयः । द्विज इति वचनादुपनीतस्यायं क्रमनियमः । प्राक्चोपनयनादङ्गाध्ययनमनिषिद्धं शिक्षाव्याकरणादि यद्वेदवाक्यैर्न मिश्रितम् । "ननु च स्वाध्यायविधिनाऽङ्गान्याक्षिप्यन्ते । तं च विधिमाचार्यप्रयुक्तो माणवकोऽनुतिष्टति । प्रागुपनयनादसत्याचार्ये कुतोऽङ्गाध्ययनसम्भवः ?" नैष दोषः । 'तस्मादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुरिति' (बृह. उप. १।५।१७) पित्राऽयं संस्कर्तव्यः । स एनं प्रागुपनयनाद्व्याकरणाद्यध्यापयिष्यति ।। १६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अनधीत्यानभ्यस्य । अन्यत्र** शास्त्रे ।।१६८।।

(३) **कुल्लूकः । यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रा**र्थशास्त्रादौ **श्रमं** यत्नातिशयं करोति **स जीवन्नेव** पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं **शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि** स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अत एव **शङ्खलिखितौ** 'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' ।। १६८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह **य इति । अन्यत्र** तर्कव्याकरणादौ गुरुमुखादनधीतवेदस्य कर्मानधिकाराच्**छूद्रत्वम् । सान्वयः** पुत्राद्यन्वितः । **मेधातिथिस्तु** द्विजस्याद्वै (?) शूद्रापरिणयनं उपनीतस्य प्रथमतो व्याकरणाद्यध्ययने शूद्रत्वमिति, 'अर्थावबोधकमस्य वेदाध्ययन'मिति श्रुतेः । अयमर्थवादो नित्यकर्माकरणे पर्यवसितः ।। १६८ ।।

(५) **नन्दनः**। आर्यपक्षपरोऽपि वेदमनधीत्य विद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणो दोषमाह **य इति** । **अन्यत्र** विद्यान्तरे **शूद्रतां** याति वेदानध्ययनसामान्यात् द्विजातिशयोऽयमध्ययनस्तुत्यर्थः ।। १६८ ।।

(६) **भणिरामः** । वेदानध्ययने निन्दामाह **योऽनधीत्येति** । **सान्वयः** सवंशः स्मृतिवेङ्गाध्ययनादन्याध्ययने अयं निषेधो बोध्यः । 'वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' इति **शङ्खलिखितो**क्तेः ।। १६८ ।।

(७) **गोविन्दराजः** । **य इति** । **यो द्विज** उपनीतः सन् **वेदम**गृहीत्वैवाङ्गादौ यत्नं **कुरुते स** वेदानभिज्ञत्वात् आत्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन **जीवन्नेव सान्वयः** क्षिप्रं **शूद्र**तुल्यतां प्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः । तथाच "नाभिव्याहारयेद्" ब्रह्मेति वेद एव निषेधो भविष्यति ।। १६८ ।।

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ।। १६९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकारः श्रुतः । तत्राचार्यादिशब्दवस्तुहृत्त्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह– **मातुः** सकाशा**दग्रे** आदा**वधिजननं** जन्म पुरुषस्य । **द्वितीयं मौञ्जिबन्धने** उपनयने । 'ङ्यापोर्बहुलम्' (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वः । **तृतीयं** ज्योतिष्टोमादि**यज्ञदीक्षायाम्** । दीक्षाऽपि जन्मत्वेन श्रूयते–"पुनर्वा एतं तदृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति ।" त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि ।

"नन्वेवं सति त्रिजः प्राप्नोति ।" अस्तु । द्विजव्यपदेशे तावदुपनयनं निमित्तम् । तद्व्यपदेशनिबन्धश्च श्रौतस्मार्तसामयिकाचारिककर्माधिकारः । प्रथमतृतीयजन्माभिधानं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थम् । सर्वजन्मश्रेष्ठं तत् । अदीक्षितो हि यज्ञ एव नाधिक्रियते, अनुपनीतस्तु न क्वचिदेव । अन्ये त्वाद्यत्वसामान्यादाधानं यज्ञदीक्षां मन्यन्ते । तस्यापि जन्मसम्भवोऽस्ति । 'अजात एवासौ योऽग्नीन्नाधत्त' इति ।। १६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **मातुः अधि** मातर्याधारभूतायां **मौञ्जिबन्धने** सावित्र्याः **यज्ञदीक्षायां** दीक्षातः **द्विजस्य** द्विजतां प्राप्तस्य तत्तृतीयं जन्म ।। १६९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **द्विजानां** तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह **मातुरग्रे इति** । **मातुः** सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म **द्वितीयं मौञ्जिबन्धने** उपनयने । "ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुल" मिति ह्रस्वः । **तृतीयं** ज्योतिष्टोमादि **यज्ञदीक्षायां** वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः "पुनर्वा यदृत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति"। प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ।। १६९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह **मातुरिति**। **मातुरधिजननं** जन्म **मौञ्जिबन्धने द्वितीयं** 'तन्निमित्तं' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति।' 'प्रतिसंवत्सरं सोम' इति स्मृतेश्च। तेषामावश्यकत्वेन दीक्षाया अप्यावश्यकत्वात् पुनर्जायेरन् "ऋत्विजो गर्भं कुर्वन्ति दीक्षयन्ति" इत्यादिश्रुतेर्दीक्षाया जन्मान्तरहेतुत्वश्रवणात् अत एवाह **श्रुतिचोदनात्** ॥ १६९ ॥

(५) **नन्दनः**। इदानीमुपनीतस्यैव वेदाध्ययनेऽधिकारो नान्यस्येति विवक्षन्नुपनयनस्य जननकल्पतां तावदाह **मातुरिति**। **मौञ्जिबन्धने** उपनयने। ह्रस्वोऽत्र वृत्तभङ्गपरिहारार्थः। प्रथमतृतीययोर्जन्मनोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजत्वमाह **मातुरिति**। **मातुः** सकाशात् **अग्रे अधिजननं** जन्म **द्वितीयं** जन्म **मौञ्जिबन्धने** भवति। **यज्ञदीक्षायां तृतीयं** जन्म **द्विजस्य विधिनोदनाद्भ**वतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

(७) **मणिरामः**। द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेः द्विजत्वनिरूपणार्थमाह **मातुरग्र इति**। **श्रुतिनोदनात्** श्रुतावुक्तत्वात् ॥ १६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं वेदाध्ययनमेव तत्करणस्तुतिद्वारेण स्तोतमिदमाह **मातुरग्रेऽधिजननमिति**। **मातुः** सकाशात् प्रथमं पुरुषस्य जन्म। **द्वितीयं** मेखलानिबन्धनम्। **तृतीयं** यागार्थं **दीक्षा**काले **द्विजस्य** सतः। "पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्ति" इत्येवं श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ॥
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०॥

(१) **मेधातिथिः**। **तत्र** एतेषु त्रिजन्मसु **यदेतद्ब्रह्मजन्म** उपनयनं **मौञ्जीबन्धनचिह्नितं** मेखलाबन्धनेनोपलक्षितम्। **तत्रास्य माता सावित्री**। तया ह्यनूक्तया तन्निष्पन्नं भवति। अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानं दर्शयति तदर्थं ह्यसौ समीपमानीयते। **पिताऽऽचार्यः**।

मातापितृनिर्वर्त्यं जन्म। अतो रूपकभङ्ग्या तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितरावुक्तौ ॥ १७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यद्**ब्राह्मणे वेदात्सावित्रीरूपाज्जन्म **मौञ्जीबन्धने**नोपनयनकर्मणा **चिह्नितम**वुन्नेयम् ॥ १७० ॥

(३) **कुल्लूकः । तत्रेति** । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये **यदेतद्ब्रह्म**ग्रहणार्थं **जन्म** उपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं **तत्रास्य** माणवकस्य **सावित्री माताऽऽचार्यश्च पिता** मातृपितृसंपाद्यत्वाज्जन्मनः ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मदस्य पितुः जनयितव्ये परत्वापेक्षां पूरयन् मौञ्जीबन्धनदीक्षालक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रैष्ठ्यमाह **तत्रेति त्रिभिः । तत्र** द्वितीये जन्मन्युपनयनाख्ये तृतीये यज्ञजन्मनि "दीक्षा प्रसूः ऋत्विक् पिते" त्युक्तः ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः** । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये **ब्रह्मजन्मो**पनयनम् ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यत्र द्विजानां जन्मनां मध्ये अस्य द्विजस्य **ब्रह्मजन्म** ब्राह्मणं वेदस्य सकाशात् जन्म **बन्धनविह्नितं** तत्र जन्मनि **अस्य सावित्री माता पिता आचार्य उच्यते** ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः** । **तत्र** जन्मत्रयमध्ये । **ब्रह्मजन्म** वेदग्रहणार्थं यज्जन्म । **मौञ्जीबन्धनचिह्नितं** उपनयनाख्यं **तत्र** जन्मनि ।। १७० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तत्रेति** । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यत् **ब्रह्म**ग्रहणार्थं पुंसो **जन्म** मेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं **तस्य माता सावित्री पिता** पुनः **आचार्यः** वक्ष्यते इति रूपकभङ्ग्या जन्म समर्थयते ।। १६० ।।

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।।१७१।।

(१) **मेधातिथिः** । मौञ्जीबन्धनचिह्नितमित्युक्तम् । तत्र रज्ज्वासञ्जनादाचार्यः पितृवन्मान्यः स्यात्तदर्थमुच्यते—**वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते** । कृत्स्नवेदाध्यापनान्नोपनयनाङ्गभूतसावित्र्यनुवचनमात्रादेव । **प्रदानं** माणवकस्य वेदाक्षरोच्चारणे **स्वी**कारोत्पादनम् ।

"यद्येवं, यावन्नाचार्येण पितृत्वं प्राप्तं तावन्न माणवको द्वितीयं **जन्म** समश्नुते । अप्राप्तद्विजभावश्च प्रागिवोपनयनात्कामचारः स्यात्"—अत आह **न ह्यस्मिन्प्राङ् मौञ्जिबन्धनादस्य** माणवकस्य **किञ्चित्कर्म** श्रौतस्मार्तमाचारप्रतिष्ठं वा दृष्टार्थं प्रयुज्यते—न तत्राधिक्रियते—उपनयनसमनन्तरमेव सर्वैर्द्विजातिपुरुषधर्मैरधिक्रियते ।

"नन्ववैद्यत्वात्तस्यामवस्थायां कथमधिक्रियताम् ? ।" एतदर्थमेवोक्तं "गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति" । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्तं 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' (मनु० २।६९) । यथा च **गौतमः** (अ. २ सू. ६)–'उपनयनादिर्नियम' इति । आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तो व्यापारः ।।१७१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पिता मातेति निरुक्तं तत्कथमाचार्यस्तथेत्यत **आह वेदप्रदानादिति**। प्रत्यवायनिवर्तनं हि रक्षणं तच्चाचार्येणापि वेदानधिगमजन्यप्रत्यवायरक्षणात् कृतमिति भवत्यसौ पितेत्यर्थः। प्रत्यवायमाह **न ह्यस्मिन्निति**। **अस्मिन्** बाले ॥१७१॥

(३) **कुल्लूकः**। वेदाध्यापनादाचार्यं **पितरं** मन्वादयो वदन्ति। पितृवन्महोपकारकत्वात् गौणं पितृत्वम्। महोपकारमेव दर्शयति **न ह्यस्मिन्निति**। यस्मा**दस्मिन्** माणवके प्रागुपनयनात् **किंचित् कर्म** श्रौतं स्मार्तं च न संबध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥१७१॥

(४) **राघवानन्दः**। **अस्मिन्ननुपनीते बाले न युज्यते** अदृष्टार्थं कर्तृत्वेनेति शेषः ॥१७१॥

(५) **नन्दनः**। अथ आचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाह **वेदेति**। **वेदप्रदाना**त्सावित्रीप्रदानात्। सर्वे हि वेदाः सावित्री। उपनयनाख्यजन्मप्रदानादिति यावत्। उपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यकथनं तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपपादितम्। तत्रायमर्थः—अजातस्य यथा न **किंचिदस्ति कर्म** कर्मणः शरीरसापेक्षत्वादेवमनुपनीतस्यापि विहितं **कर्म नास्ति**, जातस्य तु यथास्ति कर्म, एवमुपनीतस्यापि विहितं कर्मास्ति। तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वमुपपन्नमिति ॥१७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वेदप्रदानात्** वेदस्य अध्यापनात् **आचार्यं पितरं** पितृतुल्यं प्रचक्षते। **अस्य** द्विजस्य **आमौञ्जिबन्धनात् किंचित्कर्म** कर्तव्यं न **विद्यते** विना यज्ञोपवीतं कर्मार्हा न भवन्तीत्यर्थः ॥१७१॥

(७) **मणिरामः**। उपनयनं विना श्रौतस्मार्तकर्मण्यधिकाराभावं दर्शयति **वेदप्रदानादिति** ॥१७१॥

(८) **गोविन्दराजः** । **वेदप्रदानादिति**। **वेदाध्यापनादाचार्यं पितरमस्याहुः** यस्मात् तस्मिन् उपनयनात् प्राक् किञ्चिदुत्कर्षहेतुभूतं **कर्म** अध्ययनादि **न युज्यते**। एवंच प्रागुपनयनादजातसमत्वात् युक्तं वेदप्रदानेनार्यजन्मत्वम् ॥ १६१ ॥

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते। यदि वा **यावद्वेदे न जायत** इत्यर्थवादतोऽवधिपरिनिश्चयः। **ब्रह्म** वेदस्तन्नोच्चारयेत्। पितुरयमुपदेशः। यथा

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)
—निर्वपनादृते (ख)

मद्यपानादिभ्यो रक्षेत्तथा वेदाक्षरोच्चारणात् । केचित्त्विममेव ब्रह्माभिव्याहारनिषेधं प्रागुपनयनाद्व्याकरणद्यङ्गाध्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति, णिजर्थं व्याचक्षते—'पित्रा न वाचनीयः बाल्यात्तु कानिचिदव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयं पठतो न दोषः'। एतत्तु न युक्तम् । स्मृत्यन्तरे हि पठ्यते 'न ब्रह्माभिव्याहरेदिति' (गौ. अ. २ सू. ५) । अर्थवादे च श्रुतं **शूद्रेण हि समस्तावावदिति** । यथा शूद्रो दुष्यति तद्वदयमपीत्युक्तं भवति ।

'**स्वधा**'शब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्नमिहोच्यते । अथवा पित्र्यं कर्म '**स्वधा**'-शब्देनोच्यते । तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण स '**स्वधानिनयनः**,' "शुन्धन्तां पितरः" इत्यादिः तं वर्जयित्वाऽन्यमन्त्रो नोच्चारयितव्यः । अनुपनीतेनोदकदाननव-श्राद्धादि पितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते । पार्वणश्राद्धादौ त्वग्निमत्त्वाभावादन-धिकारः । पिण्डान्वाहार्यके हि तद्वक्ष्यते । तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः ।। १७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मकर्मसाधनं तपःप्रभृति तदेव कुत इत्याह **नाभिव्याहारयेदिति** । **ब्रह्म** वेदम् । स्वधाशब्देनापो निनीयन्तेऽत्रेति **स्वधानिनयनं** श्राद्धं तत्र मन्त्रोच्चारणमनुपनीतेनापि कार्यमेव ततोऽन्यविषये वेदोच्चारणं न कारये-दिति । श्राद्धे नवश्राद्धादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम् । एतच्च कर्त्रन्तरासंभवे **शूद्रेण** हीत्यन्यविषये वेदोच्चारणे तादृशप्रायश्चित्तलाभार्थम् । **वेदे** सावित्र्याम् ।। १७२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते । प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत् । **स्वधा**शब्देन श्राद्धमुच्यते । निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत्। तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ।। १७२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच वेदग्रहणयोग्यतासंपादकजन्म यावन्न जायते **तावन्नाभिव्याहारयेत्** न अध्यापयेत् **ब्रह्म** वेदम् । **स्वधा** श्राद्धं तन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा । तेनानुपनीतस्य पितुरौर्ध्वदेहिके अस्त्यधिकार इति । **शूद्रेण हि समः** वेदं यथाशूद्रं न वाचयति किंतु तूष्णीं कर्ता करोति 'शूद्रोऽमन्त्रेण गृह्यत', इति स्मृतेः । एवमस्य तदतिरिक्तवेदावाचकत्वात् ।। १७२ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एवं तस्मादनुपनीतं **तन्नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म** पिता तत्समो वा। **स्वधानिनयनात्** स्वधा निनयनमन्त्रवत् पितृकर्ममन्त्रादिति **यावत्**। **हि** हेतौ। **वेदे** सावित्र्याम् ।। १७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्म** वेद **न अभिव्याहारयेत्** न वेदस्य उच्चारणं कुर्यात् । प्रेतकर्मणः **स्वधानिनयनादृते** अकृतोपनयनस्य द्विजस्य पित्रोर्मरणं भवेत् चेत्तर्हि

स्वधोच्चारणं कर्तव्यं प्रेतकर्म करणीयम्। **यावद्वेदे न जायते** वेदस्य सकाशात् जन्म न भवेत् तावत् शूद्रप्रायो भवेत् ।। १७२ ।।

(७) **मणिरामः**। आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते उपनयनात् प्राक् वेदं नोच्चारयेत्। **स्वधानिनयनादृते**। स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते, तन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रसमूहेन तद्वर्जयित्वा। तथाच मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रमुच्चारयेत्। तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोच्चारयेदित्यर्थः। **वेदे न जायते**। उपनयनाख्यं जन्म न भवतीत्यर्थः ।। १७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च प्रागुपनयनादध्ययनप्रतिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह **नाभिव्याहारयेदिति**। स्वधाशब्दाख्यमन्त्रसाधनं कर्म निनीयते पितॄन् प्रति प्राप्यते येन तत् **स्वधानिनयनम्**, पित्र्यं कर्म तद्वर्जयित्वा **न** वेदमुदाहारयेत्। यस्मात् **वेद**निमित्तं यावन्न **जायते** यावदुपनीतस्तावत् **शूद्र**तुल्योऽसौ। एतदेव ज्ञापकमुपनीतपितृप्रसवे (अनुपनीतपितृमरणे) सत्येकोद्दिष्टं श्राद्धादिकरणाधिकारस्य ।। १७२ ।।

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते।
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ।। १७३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'उपनीय गुरुः शिष्यम्' इत्यनेन शौचाचाराध्ययनानां क्रम उक्तः। अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत्। उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थ-मिदमारभ्यते।

उपनीतस्य त्रैविद्यादिव्रतं च कर्तव्यम्। ततः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। **कृतोपनयनस्य** ब्रह्मचारिणो **व्रतादेशनमिष्यते** क्रियते चाचार्यैः। शास्त्रांशेनैवमिष्यते। अतश्च कर्तव्यतैवैषणा प्रतिपाद्यते। ततो **ब्रह्मणो** वेदस्य **ग्रहणम्**। **क्रमेणा**नेन। **विधिपूर्वक**मित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ।। १७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **व्रतादेशनं** मधुमांसभक्षणादिनियमोपदेशः। यद्वा **व्रतं** यच्च भक्षणादि **आदेशनं** चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेश इति विभज्य व्याख्येयम्। **क्रमेण** नत्वन्त्यभागस्य पूर्वमध्ययनेन ।। १७३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादस्य माणवकस्य "समिधमाधेहि" "दिवा मा स्वाप्सीरि"त्यादि **व्रतादेशनं** वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मण**क्रमेणा**ध्येष्यमाणस्त्वाचान्त इत्यादि **विधिपूर्वकमु**पनीतस्योपदिश्यते तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ।। १७३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणः प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह **कृतोपनयनस्येति** सप्तदशभिः। **व्रतादेशनं** त्रैविद्यकादिव्रतोपदेशो गुरुणा

कार्यः, ततो वेदाध्ययनं ततश्चोपनीय गुरुरित्युक्तक्रमो बाध्यते इति **मेधातिथिः** ।' उपनीयेत्यत्रैव वेदशब्दोऽत्र गायत्रीपर इति न क्रमविरोधः ।।१७३ ।।

(५) **नन्दनः** । उपनयनानन्तरमध्ययनं प्राप्ते क्रमो विधीयते । **कृतेति** । **व्रतादेशनं** व्रतानां प्राजापत्यादीनामुपदेशः **क्रमेण** वेदाध्यायिनामाचारेण ।। १७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अस्य द्विजस्य **कृतोपनयनस्य व्रतादेशनं** व्रताचरणं **इष्यते** । **ब्रह्मणः** वेदस्य **ग्रहणं क्रमेण** ऋग्यजुःसामक्रमेण **विधिपूर्वकं** ग्राह्यम् ।। १७३ ।।

(७) **मणिरामः** । **व्रतादेशनं** "समिधमाधेहि" "दिवा मा स्वाप्सीः" इत्यादि-व्रतादेशनम् ।। १७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **कृतोपनयनस्येति** । उपनीतस्य सतोऽस्य आदौ स्वशास्त्राचोदितसावित्रादिव्रतोपदेश **इष्यते** । तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागत-मन्त्रब्राह्मणाध्ययनं क्रमेणोक्तं प्राणायामादिपूर्वकम् ।। १७३ ।।

यद् यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ।।१७४।।

(१) **मेधातिथिः** । गृह्यकारैर्व्रतनामधेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि । 'संवत्सरं वेदं भागं वा किञ्चिज्जिघृक्षत' । इयं व्रतचर्या यो यमनियमसमूहः । तत्र पूर्वव्रत-समाप्तौ व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशेषु । "अथ प्रागुपात्तानां का प्रतिपत्तिः ?"

अप्सु प्रासनम् । "ननु च तदुक्तं प्रागुपात्तानाम् । विनष्टानां का प्रतिपत्तिः ?" विनाशे शास्त्रनोदितं चैषां कार्यमन्योपादानाच्च तेषां निर्वृत्तिः ।

यच्चर्म यस्य ब्रह्मचारिणो विहितं तथा "कार्ष्णं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य" इति । एवं दण्डादिष्वपि द्रष्टव्यम् । **तस्य व्रतेष्वपि** । प्रकृतत्वाद् व्रतशब्दो व्रतादेशे वर्तते ।।१७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **व्रतेषु** चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येऽपि चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं स्वस्ववर्णोक्तं ग्राह्यमित्यर्थः । क्वचिद्वेदाध्ययनाङ्गव्रतेषु सावित्र्यादिष्व-विनष्टान्यपि पूर्वाणि जले त्यक्त्वा तज्जातीयान्यन्यान्युपादेयानीत्यस्यार्थमाहुः ।।१७४।।

(३) **कुल्लूकः** । **यस्य** ब्रह्मचारिणो यानि **चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयन**-काले गृह्येण **विहितानि** गोदानादिव्रते**ष्वपि** तान्येव नवानि कर्तव्यानि ।।१७४।।

(४) **राघवानन्दः** । **व्रतेषु** षट्त्रिंशदाब्दिकादिवेदव्रतेषु काम्येषु वेदग्रहण-तात्पर्यान्तेषु वा ।।१७४।।

(५) **नन्दनः**। अथ कानिचिद्व्रतानि व्रतप्रसङ्गादाह **यद्यस्येति**। **यस्य** ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा **यच्चर्म**काष्णंरौरवबास्तादि। एतेन यत् **सूत्र**मित्यादि व्याख्यातम्। पुराणानि चर्मादीनि समुत्सृज्यान्यानि नवानि चर्मादीनि व्रतेषु धार्याणीत्यर्थः ।। १७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यस्य** ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य **यत्सूत्रं** यज्ञोपवीतं च **चर्म** विहितं **या च मेखला** स्थिता **यः** दण्डः यत्तु **वसनं** तत् तत् अस्य द्विजव्रतेष्वपि ।। १७४ ।।

(७) **मणिरामः**। **यस्य** ब्रह्मचारिणः **व्रतेष्वपि** गोदानादिव्रतेष्वपि नूतनानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।। १७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यदिति**। **यस्य** ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि **चर्मो**पवीत**मेखलादण्ड**वस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि। पूर्वोपात्तानां धारणोपदेशात् पुनस्तद्विधानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानि प्रतीयते। पूर्वेषां च कार्यानुपयोगात् विनष्टतुल्यत्वे सति अप्सु प्रास्येति प्रतिपत्तिः ।। १७४ ।।

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ।। १७५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्प्रकरणत्वेन श्लोकोऽयं गौरवख्यापनार्थः। एवं तु यत्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यम्—इदं तु ततो गुरुतरमनुष्ठीयमानं महते फलाय। ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशङ्कयाऽनुसन्धानार्थम्। "यदि ब्रह्मचारिधर्म एव आसीत्किं तर्हीदमुच्यते प्रकरणान्तरमिति ?" पूर्वेभ्य एतेषामतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता वैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वव्यवहारः। परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतयाऽनूद्यन्ते। **सेवेत** अनुतिष्ठेत। **इमान्वक्ष्यमाणान्**। बुद्धौ संनिहितत्वादिदमा निर्दिश्यन्ते। **गुरौ वसन्** गुरुसमीपे विद्याध्ययनार्थम् **वसन्** इति नित्यसन्निधानमाह। **संनियम्येन्द्रियग्रामं** प्रागुक्तेन मार्गेण। **तपोवृद्धयर्थम्** अध्ययनविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ।।१७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इमान्वक्ष्यमाणान्** ।। १७५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्मचारी** गुरुसमीपे **वसन्नि**न्द्रियसंयमं कृत्वाऽऽत्मगतादृष्टवृद्धयर्थ**मिमान्नियमाननु**तिष्ठेत् ।। १७५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **इमान्** वक्ष्यमाणान् ।। १७५ ।।

(५) **नन्दनः**। **इमान्वक्ष्यमाणान्** ।। १७५ ।।

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी गुरौ वसन् गुरोः समीपे वसन् इमान् नियमान्सेवेत कुर्यात् ॥१७५॥

(७) मणिरामः । सेवेतेति । स्पष्टम् ॥ १७५ ॥

(८) गोविन्दराजः । सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं नियम्य आत्मनस्तपोवृद्धयर्थं इमान् यमनियमान् अनुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तानिदानीं पूर्वेण प्रतिज्ञातान् नियमानाह– प्रत्यहं **स्नात्वा शुचिः** स्नानेनापनीताशुचिभावो **देवर्षिपितृतर्पणं कुर्यात्** । यदि पुनः शुचिः न तदाऽवश्यं स्नायात् । शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतयाऽत्र स्नानस्योपदिष्टत्वान्न स्नातकव्रतवत्तदनुष्ठेयम् । अत एव स्मृत्यन्तरे च स्नानं प्रतिषिद्धम् । स प्रतिषेधो मृदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य । **गौतमेन** तु स्नानमेव विहितम्– 'दण्ड इवाप्सु परिप्लवेत, मलापकर्षणं करनिघर्षणादिना कर्तव्यम्' । असत्यमेध्यादि संसर्गे, यत्स्वेदजं वस्त्ररेणुसंयोगादिसहजं मलं न तदशुचित्वमापादयति । तद्धि नियतरूपमेव । तथा च ब्राह्मणं 'किं नु मलं, किमजिनं, किमु श्मश्रूणि किं तप' इति धर्मसाधनतामेवंविधस्य मलधारणस्य दर्शयति ।

"कथं पुनः स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते ?' न पुनः स्नातः शुचिश्चोभयविशिष्टो देवकार्ये विनियुज्यते । स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादेः स्नानविधानात्, 'स्नात्वा चाऽऽचान्तः पुनराचामेदिति' च स्नातस्यापि शुचिरित्येतावता यादृशी शुद्धिस्तस्यां विज्ञायमानायां स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तं पुनरुच्यते । स्मृत्यन्तरं चेदमसत्यशुचित्वे निमित्ते प्रतिषेधार्थम् । तथा च 'वेदमधीत्य स्नायादिति' समाप्ते स्वाध्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति ।

कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । उदकदानं देवादिभ्यो गृहस्थधर्मेषु यदुक्तं तादृशमेव प्रतीयते, तर्पणशब्दसाहचर्यात् । 'यदेव तर्पयत्यद्भिरिति', तथा "देवतास्तर्पयति" (आश्व. गृ. ३।४।३) इति गृह्यकारैरुदकसाधनोऽयं विधिरुक्तः । उदकतर्पणमिति चैतत्संविज्ञायते ।

ते देवाः गृह्यकारैः पठिताः अग्निः प्रजापतिः ब्रह्मेत्यादयः । तेषां च 'तर्पणं' न सौहित्योत्पादनं, किं तर्हि ? तदुद्देशेनोदकाञ्जलिप्रक्षेपः । अतोऽयमुदकद्रव्यको याग एवोक्तो भवति । न ह्यन्यथा देवतात्वं भवति । यागसंप्रदानं हि सेति स्मर्यते, न तृप्तेः कर्त्री । एतावद्धि देवतालक्षणम्––'सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः' । तत्र

सूक्तं स्तुत्यतया भजन्ते, हविः संप्रदानतया। तर्प्यत्वेन चोदकदानसंप्रदानतामेव गुणवृत्त्या वक्ति। गुर्वादि सम्प्रदानं गवादिना तदुद्दिश्यमानस्वाम्येन प्रतीयते। देवताऽपि सम्प्रदानभूता। सम्प्रदानत्वसाम्यात् 'तृप्यन्ति' इत्युच्यते। यदि देवतातृप्त्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मोदकतर्पणं स्यात्। न च देवतानां संस्कार्यत्वोपपत्तिः। न हि ताः क्वचिदुपयुक्ता उपयोक्ष्यन्ते वा। न चाकृताकरिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः।

ऋषयो ये यस्यार्षेयाः। यथा पराशराणां वसिष्ठशक्तिपाराशर्या इति। गृह्यकारैस्तु मन्त्रदृश ऋषयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः, मधुच्छन्दो गृत्समदो विश्वामित्र इति। अविशेषाभिधानादार्षशब्दस्योभयेऽपि प्राप्ताः। विशेषस्मृतित्वात् गृह्यस्मृतेस्त एव ग्रहीतुं न्याय्याः। **पितरः** पूर्वप्रेताः पितृपितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च। पितॄणां तर्पणं तर्पणमेव। एतच्च श्राद्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते। **देवताभ्यर्चनम्**। अत्र केचिच्चिरन्तना विचारयांचक्रुः—"का एता देवता नाम यासामिदमभ्यर्चनमुच्यते? यदि तावच्चित्रपुस्तकन्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्त इत्यादयः, 'प्रतिकृतय' इति लौकिका व्यवहरन्ति; अतो गौणस्तत्र देवताव्यवहारः। अथ याः सूक्तहविःसम्बन्धिन्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते—शब्दार्थसम्बन्धविदश्च स्मरन्ति 'अग्निः अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्रो विष्णुः' इति,—यद्येवं तत्क्रियासम्बन्धितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसम्बन्धितया। तत्रापि यस्यैव हविषो या देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति। तथा हि आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेये पुरोडाशे देवता, न सौर्ये चरौ।" अयं च तेषां निर्णयः,—'मुख्यासम्भवाद्गौणस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, समाचाराच्च।' अतः प्रतिमानामेवैतत्पूजाविधानम्। यच्चात्र तत्त्वं तद् 'व्रतवद्देवदैवत्य' (श्लो. १८९) इत्यत्र वक्ष्यामः। **समिदाधानं** सायंप्रातरग्नौ दारुशकलप्रक्षेपणम्॥ १७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवगाहनेन **स्नात्वा** मार्जनादिना वा **शुचिर्भूत्वा**। 'आदिष्टी नोदकं कुर्यादि'ति तु प्रेततर्पणपरम्। **देवतानामर्चनं** पुष्पाद्यैः॥ १७६॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रत्यहं **स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य** उदकदानं प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं सायं प्रातश्च **समिद्धोमं** कुर्यात्। यस्तु **गौतमीये** स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः। अत एव **बौधायनः** 'नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्।' **विष्णुनात्र** कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकारण'मप्सु दण्डवन्मज्जन'मिति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम्॥ १७६॥

(४) **राघवानन्दः**। **नित्यं स्नात्वे**त्यादिकान्। **समिदाधानमग्नाविति** शेषः॥ १७६॥

(५) **नन्दनः** । तानेव नियमानाह **नित्यमिति** । आश्रमान्तरेऽपि तर्पणार्चनयोः करणार्थं **नित्यग्रहणम्** । **समिदाधानस्य** पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ।। १७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **समिदाधानं** अग्नौ आधानं स्थापनं कर्तव्यम् ।। १७६ ।।

(७) **मणिरामः** । गौतमीये यद् ब्रह्मचारिणः स्नाननिषेध उक्तः स सुखस्नानविषयः ।। १७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **नित्यमिति** । प्रत्यहं **स्नात्वा शुचिः देवानां** महेश्वरादीनां अङ्गिरःप्रभृतीनाम**ृषीणां च** प्रतिमानां च **पित्रादीनां** उदकदानं कुर्यात् । तथा **देवतानां** हरादीनां पुष्पादिना**ऽर्चनं** सायंप्रातरग्नि**समिदाधानं च कुर्यात्** ।।१७६।।

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ।। १७७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **मधु** सारघम् । माध्वीकस्य तु मद्यत्वात्प्रागप्युपनयनात्प्रतिषेधो 'नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति (गौतम० २।२०) । **मांसं** प्रोक्षिताद्यपि ।

गन्धशब्देन सुरभित्वातिशययुक्तानि कर्पूरागरुप्रभृतीनि द्रव्याणि सम्बन्धिलक्षणया प्रतिषिध्यन्ते । तेषामनुलेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः, गन्धस्तु स्वदेशान्निर्गत आगच्छतीत्यशक्यो निषेद्धुम् । तत्राप्याकस्मिकस्याप्यप्रतिषेधात्, भोगेच्छया त्वगरुधूपादौ दोष एव । अत उपाध्यायेन चन्दनवृक्षादिच्छेदने नियुक्तस्य तद्गन्धस्याघ्राणे वस्तुस्वभावत उत्पद्यमाने न दोषः । माल्यसाहचर्याच्चेदृशो गन्धः प्रतीयते । यस्तु नेदृशो हृदयोन्मादकरः कुष्ठवृतपूतिदार्वादिगन्धस्तस्याप्रतिषेधः ।

माल्यं कुसुमं ग्रथितम्, **रसाः** मधुराम्लादयः । —"**ननु च नीरसस्य** भोज्यत्वासम्भवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् ।" सत्यम् । उद्रिक्तरसाः केवला गुडादयो निषिध्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः । अथवाऽत्यन्तरसिनः संस्कृतस्यान्नस्य सक्तिप्रतिषेधोऽयम् । यथोक्तम् "योऽहेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति" इति । अन्ये तु शृंगारादीन्मन्यन्ते । नाटकादिप्रेक्षणेन काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न कर्तव्या । अन्येषां तु दर्शनम्—इक्ष्वामलकादीनां योऽन्तर्द्रवरूपोदकवत् रसस्तस्य निष्पीडितस्य पृथक् कृतस्य प्रतिषेधो न पुनस्तदन्तर्गतस्य । तच्चैतदयुक्तम् । न हि रसशब्दो द्रवपर्यायः प्रसिद्धः । यत्र च यस्योचितमुपभोगान्तत्वं तदेव तस्य निषिध्यते । तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधः, न दर्शनस्पर्शनयोः । गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानतयोपादानं निषिध्यते, न तु कथंचिद्धस्तादिना ग्रहणम् । एवं स्त्रियो मैथुनसम्बन्धेन । तदाशङ्कयैव

च प्रेक्षणालम्भौ निषेत्स्यति। तथा च **गौतमः** (अ. २ सू. २२) 'स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्' इति।

शुक्तानि प्राप्ताम्लरसानि केवलात्परिवासाद्द्रव्यान्तरसंसर्गाद्वाऽम्लतामापन्नानि। तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः। पुनर्ग्रहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम्। तेन रूक्षपरुषा वाचो निषिद्धा भवन्ति, यदुक्तं **गौतमेन** (अ. २ सू. १९) 'शुक्ता वाच' इति। तदिदं 'सर्व'ग्रहणं चास्यैवार्थस्याविष्करणार्थम्। रसशुक्तान्यनूद्य **सर्वाणीति** विधीयते। ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति।

ये त्वेवं व्याचक्षते—"शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देनामानसानि वासांसि";—त इदं प्रष्टव्याः— अर्थप्रषिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कस्मान्न भवति? तथा सति च दध्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। यदि तु प्राप्तिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेध उक्तार्थो व्याख्यायते, तथा सति न कश्चिद्दोषः।

प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्यात् **हिंसने** प्राप्ते यत्नतः परिहारार्थं पुनः प्रतिषेधः। स्वाध्यायविध्यङ्गत्वार्थो वा। न केवलं हिंसायां पुरुषार्थप्रतिषेधातिक्रमो यावत्स्वाध्यायविध्यर्थातिक्रमोऽपि। "शुक्तादिष्वप्येवं कस्मान्न कल्प्यत" इति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशम्, एकरूपस्य विषयस्य व्यर्थत्वं सति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वर्जयेन्नोपयुञ्जीत। माल्यं** पुष्पं। **रसा** उत्कटरसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये। **सर्वाणि शुक्तानि** दध्यादीन्यपि। **शुक्तमिति। शुक्त**मनम्लं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्लतां गतम्। न त्वत्र शुक्तवागपि ग्राह्या प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ १७७ ॥

(३) **कुल्लूकः। क्षौद्रं मांसं** च न खादेत् **गन्धं** च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत्। एषां च गन्धानां यथासंभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धं, **माल्यं च** न धारयेत्। उद्रिक्तर**सांश्च** गुडादीन्न खादेत्। **स्त्रियश्च** न येयात्। यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि **शुक्तानि न खादेत्।** प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) **राघवानन्दः। मधु** सारघम्। **रसान्** रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन् **स्त्रियः** भोगविषयत्वेन। **शुक्तानीति** स्वरसतो मधुराणि कालवशेन अम्लतां **यान्ति** यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) **नन्दनः। रसान्**घृततैलादीन्। कालातिपत्या स्वरसं परित्यज्य **रसान्त**रमापन्नानि **शुक्तानि** ॥ १७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **मध्वादि** वर्जयेत्, **स्त्रियः** भोगार्थं वर्जयेत्, सर्वप्राणिनां **हिंसनं** वर्जयेत्। शुक्तानि द्रव्यान्तरसंयोगात् अम्लतामापन्नानि निष्ठुरवचनानि वा ॥ १७७ ॥

(७) **मणिरामः।** ब्रह्मचारिणा यानि वर्ज्यानि तान्याह **वर्जयेदिति।** **शुक्तानि** यानि कालातिक्रमेण उदकवासादिना च अम्लयन्ति तानि शुक्तानि ॥१७७॥

(८) **गोविन्दराजः।** **वर्जयेदिति।** माक्षिक**मांसमाल्यस्त्रीप्राणिहिंसनानि** वर्जयेत् तथा **गन्धवद्** द्रव्यं कर्पूरादि उद्रिक्तरसं च गुडादि। मधुनो रसशब्दग्रहणेऽपि प्रायश्चित्तविशेषार्थं पृथगुपदेशः। **शुक्तानि** यानि प्राप्तस्वरसानि कालपरिवासेनोदकादिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यां चाम्लीभवन्ति। **सर्व**ग्रहणं पादपूरणम्। न त्वस्यार्थान्तरग्रहणे सामर्थ्यमस्ति। यत्तु **गौतमीये** 'शुक्ता वाच' इति तत् वाक्शब्दसन्निधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम्। इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारी शुक्लाश्चैव गिरस्सर्वा इत्येवमवेक्षते। यद्यपि "सर्वशुक्तानि चैवेह" इत्यनेन ब्रह्मचारिणोऽपि प्रतिषेधसिद्धिः तथापीहाभिधानं स्वाध्यायाङ्गत्वार्थम्। एतेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोऽतिक्रममात्रं स्यात् न विधिवैगुण्यम् का वा गतिरनृतहिंसादिप्रतिषेधानाम्। पुनरभिधानस्यात्र चोपभोगार्थं मांसादिप्रतिषेधो न औषधार्थः। तथा च **वसिष्ठेन** सा 'चान्याधीयीत कामाद्गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्राश्नीयात् इति मांसाद्यभ्यनुज्ञानम् ॥ १७७॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥१७८॥

(१) **मेधातिथिः।** घृततैलादीनां स्नेहेन शिरःशरीरम्रक्षण**मभ्यङ्गः।** **अञ्जनं चाक्ष्णोः।** अक्षिग्रहणं वृत्तपूरणार्थम्। अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नौषधार्थतया। गन्धमाल्यादिसाहचर्यात्। **उपानहौ** चर्मपादुके, न केवले। **छत्रधारणं** च स्वहस्तेन परहस्तेन वोभयस्यापि निषेधः। **कामो रागः।** मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः। **क्रोधो** रोषः, **लोभो** मोहः। अहंकारममकारौ चित्तधर्मावेते। **नर्तनं** प्राकृतपुरुषाणां हर्षाय, गात्रविक्षेपो भरतादिदृष्टाभिनयप्रयोगश्च। **गीतं** षड्जादिस्वरप्रदर्शनम्। **वादनं** वीणावंशादिभिः स्वरवच्छब्दकरणं, पणवमृदङ्गाद्यभिघातश्च तालानुवृत्त्या ॥ १७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अभ्यङ्गं** तैलादिम्रक्षणम्। **स्त्रिय** इति। स्त्रीसम्बन्धो **निषिद्धः।** कामशब्देन त्वत्र तदभिलाषो निषिध्यते ॥ १७८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनं कज्जलादिभिश्च चक्षुषो-

रञ्जनं पादुकायाश्छत्रस्य च धारणं **कामं** मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् **क्रोधलोभनृत्यगीत**वीणापणवादि वर्जयेत् ॥१७८॥

(४) **राघवानन्दः**। **अभ्यङ्गं** तैलादिनोन्मर्दनम्। **कामो** धनाभिलाषः ॥१७८॥

(५) **नन्दनः**। अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ १७८॥

(६) **रामचन्द्रः**। अभ्यङ्गं तैलादिना अक्ष्णोरञ्जनं कज्जलादिना वर्जयेत्। उपानत्छत्रधारणं कामादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

(७) **मणिरामः**। **कामं** मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं रूपं मैथुनस्य स्त्रिय इति पूर्वश्लोकेनैव निषिद्धत्वात् ॥ १७८ ॥

(८) **गोविन्दरामः**। **अभ्यङ्गमिति**। **अभ्यङ्गमञ्जन**घृताद्यभ्यञ्जनो**पानच्छत्रधारणकामक्रोध**परद्रव्यादि**गीतवादनानि** वर्जयेत्। **कामः** भोजनाद्यभिलाषातिशयः। मन्मथस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ॥ १७८ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ॥
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भावुपघातं परस्य च ॥१७९॥

(१) **मेधातिथिः**। **द्यूतम्** अक्षक्रीडा समाह्वयः कुक्कुटादिभिः, प्रतिषिद्धः, द्यूतशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात्। जनैर्वादः अकारणेन लौकिकेऽवर्थेषु वाक्कलहः, देशवार्ताद्यन्वेषणं प्रश्नो वा। **परिवादः** असूयया परदोषकथनम्। **अनृतम्** अन्यथा दृष्टमन्यथा च श्रुतं यदन्यथोच्यते। सर्वत्र वर्जयेदित्यनुषङ्गाद्द्वितीया। **स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भौ** अवयवसंस्थाननिरूपणम्, **प्रेक्षणम्** इदमस्याः शोभतेऽङ्गमिदं नेति। **आलम्भः** आलिङ्गनम्। मैथुनशङ्कायां चेतौ प्रतिषिध्येते। बालस्य यथातथम्। **परस्योपघातो**ऽपकारः कस्याञ्चिदर्थसिद्धौ प्रतिबन्धः कन्यालाभादौ पृच्छमानेन अयोग्यस्याप्ययोग्यत्वं न वक्तव्यम्, तूष्णीमासितव्यम्, अनृतप्रतिषेधात् ॥१७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **जनवादं** वार्तादिकथनं **स्त्रीणां** मातृतुल्याभ्योऽन्यासामकामतोऽपि **प्रेक्षणमालम्भं** च **उपघातं** मनोदुःखकरणम् ॥१७९॥

(३) **कुल्लूकः**। अक्षक्रीडां जनैः सह निरर्थकवाक्कलहं परस्य दोषवादं मृषाभिधानं **स्त्रीणां च** मैथुनेच्छया सानुरागेण **प्रेक्षणा**लिङ्गनं परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥१७९॥

(४) **राघवानन्दः**। **जनवादं** निरर्थकवाक्कलहम्। **स्त्रीणामिति**। इदमस्याः सौकुमार्यमित्यादिसरागेक्षणस्पर्शने। **उपघातं** अपकारं मनोवचोभिः, हिंसा तु कार्येनेति भेदः ॥१७९॥

(५) **नन्दनः । प्रेक्षणालम्भं** रागयुक्ते दर्शनस्पर्शने । **उपघातं** द्रोहम् ।।१७९।।

(६) **रामचन्द्रः । द्यूतादि स्त्रीणां प्रेक्षणं** तथाभ्यङ्गं आलिङ्गनं **परस्य** अन्यस्य **उपघातं** मनोदुःखकारणं वर्जयेत् ।। १७९ ।।

(७) **मणिरामः । जनवादं** लोकैः व्यर्थवाक्कलहं, **परिवादं** परदोषकथनम् । **उपघातं** अपकारम् ।। १७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । द्यूतमिति** । अक्षादिक्रीडां जनैः सह कलहं परदोषादि-कीर्तनं असत्यं च **स्त्रीणां च** मैथुनरोधाशङ्कया आलिङ्गनं **परस्य च** अर्थनाशाद्युपघातं च वर्जयेत् ।। १७९ ।।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ।। १८० ।।

(१) **मेधातिथिः । एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्,** अयोनावपि । योनौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वात् ।

अत्रार्थवादः **कामाद्धि स्कन्दयन्**। इच्छाऽत्र 'कामः'। हस्तव्यापारादिना, अयोनौ मैथुनेन च, रेतः शुक्रं स्कन्दयन् क्षरयंन्हिनस्ति नाशयति ब्रह्मचर्य-**व्रतमात्मनः** ।। १८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एको** न द्वितीयेन सहैकशय्यायाम् । **सर्वत्र** जनाकीर्णेऽपि क्वचिद्भूम्यादावपि **न स्कन्दयेत् । कामतः स्कन्दयन्** कामतस्तु स्त्रियं दृष्ट्वापि स्कन्दनेन व्रतहानिः । **व्रतं हिनस्त्यतः** पुनरुपनयनं तस्येत्यर्थः ।। १८० ।।

(३) **कुल्लूकः । सर्वत्र** नीचशय्यादावेकाकी **शयनं** कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेद्यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।। १८० ।।

(४) **राघवानन्दः । न स्कन्दयेत्** स्वेच्छया न पातयेत् । **क्वचिदयोनावपि । कामादिति** । प्रायश्चित्तार्थमनुवादः 'अवकीर्णी नैर्ऋतगर्दभालम्भनं कुर्यादि'ति स्मृतेः ।। १८० ।।

(५) **नन्दनः । सर्वत्र** मातृपितृसमीपे । **हि** हेतौ । **व्रतं** ब्रह्मचर्यम् । **हिनस्ति** हन्त्येव ।।१८०।।

(६) **रामचन्द्रः । एकः शयीत** स्त्रिया सह न **शयीत रेतः क्वचित् न स्कंदयेत्** न पातयेत् । तद्यथा 'अयोनौ च वियोनौ च पशुयोनौ तथाविधः' ।।१८०।।

(७) **मणिरामः । न रेतः स्कन्दयेत्** इच्छया न शुक्रं पातयेत् । तदेव स्पष्टयति **कामाद्धीति** ।। १८० ।।

(८) **गोविन्दराजः । एक इति ।** नान्येन सह **शयीत । सर्वत्र** गुरुगृहे पितृगृहादौ । न च स्त्रीप्रयोगात् प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् **क्वचिदयोनावपि ।** यस्मात् बुद्धिपूर्वं रेतः **स्कन्दयन्** आत्मनो ब्रह्मचर्यं खण्डयति ।। १८० ।।

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ।।१८१।।

(१) **मेधातिथिः ।** कामाद्व्रतलोपेनावकीर्णिप्रायश्चित्तम्, अकामात्त्विदमाह । **स्वप्न**ग्रहणमविवक्षितम्, **अकामत** इत्येतदेव निमित्तम् । न हि स्वप्ने कामसम्भवः । अतो यद्यसुप्तस्यापि कथञ्चिदनिच्छया स्वमलासृगवयववत्प्रक्षरति **शुक्रं** तत्राप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । **अकामतो** रेतः **सिक्त्वेदं** प्रायश्चित्तं कुर्यात्—**पुनर्मामिति ऋचं जपेत्** ।।१८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अकामतः** स्त्रियमनुध्यायापि सुप्तः सकृद्गन्धपुष्पादिनार्चयित्वा त्रिर्जपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्तिः प्रसङ्गात् । एतच्चान्येषामपि वनस्थादीनां ब्रह्मचर्यनियमप्रवृत्तानाम् ।। १८१ ।।

(३) **कुल्लूकः । ब्रह्मचारी** स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य **पुनर्मामैत्विन्द्रिय**मित्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ।। १८१ ।।

(४) **राघवानन्दः । ऋचं पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्येताम्** ।। १८१ ।।

(५) **नन्दनः । अकामतो** हि रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तप्रकरण उक्तमप्यत्रादरातिशयार्थमाह **स्वप्न इति** ।।१८१।।

(६) **रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने शुक्रं अकामतः सिक्त्वा** शुक्रं पातयेत् चेत्पूर्वं **स्नात्वा अर्कं** अर्घ्यं दत्वा **त्रिः** त्रिवारं **'पुनर्मामि'त्यृचं जपेत्** ।।१८१ ।।

(७) **मणिरामः ।** 'अकामतः रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह **स्वप्ने सिक्त्वेति ।। १८१ ।।**

(८) **गोविन्दराजः । स्वप्न इति** (यत्) **द्विजो ब्रह्मचारी** अबुद्धिपूर्वं **स्वप्ने** रेत उत्सृज्य **स्नात्वा अर्कं** पुष्पादिना(र्)**चयित्वा** त्रीन् वारान् **'पुनर्मामैत्विन्द्रियं'** इत्येता**मृचं जपेत् ।** अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो रेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्यो ब्रह्मचारिणो गुरुत्वप्रख्यापनार्थः ।। १८१ ।।

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ।। १८२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । यावद्भिः अर्थः प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादि आहरेत् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । अन्यदपि गृहोपयोगि यदगर्हितं कर्म तत्कुर्यात् । गर्हितं गुरुव्यतिरेकेणोच्छिष्टापमार्जनादि न कारयितव्य इत्येवमर्थोऽयं श्लोकः । यतः सामान्येन शुश्रूषा गुरौ विहिता । यावानर्थ एषामिति विग्रहः ।

भैक्षं चाहरहश्चरेत्सिद्धमन्नमत्यन्तात्पं यत्राविषयं 'भैक्ष'मत्रोच्यते । नैकान्नादीति प्रतिषेधेऽन्नशब्दोपादानादन्नं प्रतीयते । 'समाहृत्य भैक्षं निवेद्याश्नीयात्' इति सामानाधिकरण्यात्सिद्धान्नप्रतिपत्तिः । शुष्के ह्यन्ने भिक्षिते कुतस्तस्याशनम् ! समाहृतस्य गुरुगृहे पच्यमानस्य भैक्षप्रकृतिता, स्यान्न भैक्षता । प्रसिद्धया चेदृशमेव भैक्षमुच्यते । अहरहः । "ननु 'भैक्षेण वर्तयन्नित्यम्" (१८८) इत्येतस्मादेव सिद्धमहरहश्चरणं सिध्यति ।"

वृत्तिविधानार्थं 'नित्यं' ग्रहणम् । पर्युषितेनापि घृतादिस्नेहसंयुक्तेन स्याद्वृत्तिस्तदर्थमिदम्—अहरहर्भिक्षितवाऽशितव्यम्, न पुनरेकस्मिन्नहनि भिक्षितमपरेद्युः परिवास्य यत्किञ्चित्स्नेहयुक्तमिति प्रतिप्रसवेन भुञ्जीत ।। १८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **गोशकृद्**गोमयम् । **यावदर्थानि** यावता तद्धिता साध्यसिद्धिः । अहरहर्न दिनद्वयार्थम् ।। १८२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । जलकलशपुष्पगोमय**मृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि** यावद्भिः प्रयोजनान्याचार्यस्य तावन्त्याचार्यार्थ**माहरेत्** । अत एव **उदकुम्भ**मित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं प्रदर्शनं चैतत् । अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपहरे**द्भैक्षं** च प्रत्यहमर्जयेत् ।। १८२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **गोशकृत्** गोमयम् । **यावदर्थानि** प्रयोजनोपयुक्तानि नाधिकानीति ।। १८२ ।।

(५) **नन्दनः** । **यावदर्थानि** यावत्प्रयोजनानि । **अहरहर्भैक्षं चरेत्** नापरेद्युरर्थं पूर्वेद्युः ।। १८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **गोशकृत्** गवां शकृत् गोमयं **यावदर्थं** यावत्प्रयोजनं चाहरेत् आनयेत् । **अहरहः** भैक्ष्यं चरेत् ।। १८२ ।।

(७) **मणिरामः** । **यावदर्थानि** आचार्यप्रयोजनपर्याप्तानि ।। १८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **उदकुम्भमिति** । **उदकुम्भ**पुष्पगोमयमृद्दर्भान् गुर्वात्मनोः यावत्प्रयोजनमानयेत् **भैक्षं** प्रत्यहं **चरेत्** । नैकदिनाहृतेन पर्युषितेन स्नेहानियम [स्नेहयुक्त] शुक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ।। १८२ ।।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** येभ्यो भैक्ष्यमासादयितव्यं तान् वक्ति **वेदयज्ञैश्च ये अहीना** वेदाध्ययनेन संयुक्ताः, यज्ञानां च सत्यधिकारे कर्तारः। **अहीना** अवर्जिताः तदुपेता इति यावत्। **स्वकर्मसु च प्रशस्ताः।** येषां यज्ञेऽधिकारो नास्त्यन्यस्मिन् शस्ते कर्मणि तत्पराः। अथवा स्वकर्मप्रशस्तास्त उच्यन्ते ये स्ववृत्तावेव सन्तुष्टा न वार्द्धुषिकादिवृत्त्युपजीविनः।

तेषां गृहेभ्यो **भैक्षमाहरे**द्याचित्वा गृह्णीयात्**प्रयतः** शुचिः। **अन्वह**मित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रशस्तानां** लब्धोत्कर्षाणां **स्वकर्मसु** ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) **कुल्लूकः। वेदज्ञै**श्चात्यक्तानां **स्वकर्मसु** दक्षाणां **गृहेभ्यः** प्रत्यहं **ब्रह्मचारी** सिद्धान्नभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** येभ्यो भैक्ष्यमाहार्यं तानाह **वेदेति। प्रशस्तानां** दक्षाणां **स्वकर्मसु** ॥ १८३ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ भैक्षेऽप्यादाननियममाह **वेदयज्ञैरिति। प्रयतो** वाङ्मनश्चक्षुर्भिः ॥१८३॥

(६) **रामचन्द्रः। वेदयज्ञैः अहीनानां** न हीनानां पूर्णानां **स्वकर्मसु** स्वस्वकर्मसु **प्रसक्तानां गृहेभ्यः** अन्वहं प्रत्यहं प्रत्यक्षः सन् **ब्रह्मचारी भैक्षं आहरेत्** ॥१८३॥

(७) **मणिरामः।** येषां गृहाद्भिक्षा याचनीया तानाह **वेदयज्ञैरिति। स्वकर्मसु प्रशस्तानां** समर्थानाम्। एतेषां गृहेभ्यो भिक्षा**माहरेत्** ॥१८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वेदयज्ञैरिति** वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानां **स्वकर्मसु** च वृत्त्यर्थेषु अध्यापनादिषु **प्रशस्तानां** स्ववृत्त्या जीवतां **गृहेभ्यो ब्रह्मचारी** शुचिः सन् प्रत्यहं **भैक्षमाहरेत्** ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ॥
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सत्यप्येतद्गुणयोगे गुरुगृहे **न भिक्षेत।** पूर्वं **कुलं** वंशः ततो गुरोर्ये पितृव्यादयस्तेभ्योऽपि न ग्रहीतव्यम्। **ज्ञातयः,** ब्रह्मचारिणः पितृपक्षाः, तेषां कुले। **बन्धुषु** च मातृपक्षेषु मातुलादिषु। नैवमभिसम्बन्धः

---

(१८३) प्रशस्तानां—प्रसक्तानां (ठ)

कर्तव्यः—'गुरुज्ञात्यादिष्विति'। **गुरोः कुल** इति कुलशब्देनैव तेषां सङ्गृहीतत्वात्।
"कुतस्तर्हि भिक्षेत?" एतद्व्यतिरेकेणान्यगेहेभ्यः।

अलाभेऽसम्भवेऽन्यगेहानाम्। सर्व एव यदि ग्रामो गुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्याप्तो भवत्यन्ये नैव सन्ति, सन्तो वाऽन्नं न ददति। एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यम्। अन्याभावे प्रथमं बन्धुं भिक्षेत, तदभावे ज्ञातिं, तदभावे गुरुकुलम् ॥ १८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुरोराचार्यस्य पितुः कुलस्य मातरं चेत्यत्रानुज्ञानात्। अतएव स्वस्रादिभ्योऽन्येषामेव बन्धूनां निवासः ज्ञातिसपिण्डस्तस्य कुले तथा **बन्धुषु** तदन्यसमानयोनिषु **अन्यगेहानां** निषिद्धान्यगृहाणां **पूर्वंपूर्वम्**उक्तेषु त्रिषु ॥ १८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यस्य सपिण्डेषु **बन्धुषु** च मातुलादिषु न भिक्षेत्। तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः **पूर्वं पूर्वं** वर्जयेत्। ततश्च प्रथमं बन्धुं भिक्षेत, तत्रालाभे ज्ञातींस्तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भिक्षाहरणे प्रतिषिद्धानाह **गुरोरिति**। तस्योद्वेगहेतुत्वात् दूरदृष्टाशङ्कया यस्मै देयं ततो ग्राह्यमिति न्यायविरोधात् **ज्ञातिकुलबन्धुषु** स्नेहाद्रसादिदानहेतोः **बन्धुषु** मातुलादिषु। **अलाभे** इत्यादेः गुरुत्यागे तात्पर्यम् ॥ १८४ ॥

(५) **नन्दनः**। **बन्धुषु** मातृष्वसृपितृष्वसृबन्धुषु। अन्यगेहाना**मलाभे** भिक्षाऽलाभे गेहानामलाभे वा **पूर्वं पूर्वं वर्जयेत्**। अयमर्थः—अन्यगेहालाभे बन्धुषु भिक्षेत, तदलाभे ज्ञातिकुले, तदलाभे **गुरुकुल इति**। अत्र पूर्वार्धेन मुख्यकल्प उक्तः, उत्तरार्धेनापत्कल्प इति विवेकः ॥ १८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अन्यगृहाणां** अलाभे **पूर्वं विवर्जयेत्** ॥ १८४ ॥

(७) **मणिरामः**। यतो भिक्षा न ग्राह्या तानाह **गुरोरिति** ॥ १८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरोरिति**। **गुरुगृहे न भिक्षेत**। तथा आत्मनः पितृमातृगृहेषु। यदि पुनरेतद्व्यतिरिक्तगृहेभ्यो न लभ्यते तदा **पूर्वं पूर्वं** परिहरेत्। प्रथमं बन्धुगृहे भिक्षेत। तदलाभे गुरुगृहे ॥ १८४ ॥

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥१८५॥

(१) **मेधातिथिः**। **पूर्वोक्तानां** वेदयज्ञैरहीनानाम**सम्भवे सर्वं ग्राम**मनपेक्षवर्णविभागं **विचरेत्** भ्राम्येत् जीवनार्थम्। केवल**मभिशस्ता**न्कृतपातकत्वेन प्रसिद्धान् अदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा। तथा च **गौतमः** (अ० २ सू० ३५) "सार्ववर्णिकं

भैक्ष्यचरणमभिशस्तपतितवर्जम् ।" **नियम्य वाचं** भिक्षावाक्यं वर्जयित्वा आ भैक्षलाभादन्यां वाचं नोच्चरेत् ॥ १८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वोक्तानां देवयज्ञादीनां संपूर्णभिक्षादातृत्वासंभवे **नियम्य** वाग्यमपरां तदर्थभाषां, **प्रयतो**ऽशुच्याद्यस्पर्शी । **अभिशस्तानिति** पतितशूद्रयोरप्युपलक्षणम् ॥ १८५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वं 'वेदयज्ञैरहीनानामि'त्यनेनोक्तानामसंभवे **सर्वं वा ग्राम**मुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मौनी भिक्षेत् । महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **पूर्वोक्तानां** वेदयज्ञैरहीनानां **असंभवः** स्वरूपतो द्रव्यतश्च । **अभिशस्ता**न्महापातकित्वादिना संदिग्धान् ॥ १८५ ॥

(५) **नन्दनः** । आपद्यप्य**भिशस्तानां** प्रतिषेधः कृतः पतितानां दण्डापूपिकया ॥ १८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **पूर्वोक्तानामसम्भवे सर्वं ग्रामं** भिक्षार्थं **विचरेत्** । मौनपूर्वकं वर्जनमाह **अभिशस्तान्पतितान्वर्जयेत्** ॥ १८५ ॥

(७) **मणिरामः** । वेदयज्ञैरहीनांश्चेन्न प्राप्नुयात् तदा कुतो भिक्षा ग्राह्येत्यत आह **सर्वं वेति** । वाचं **नियम्य प्रयतः भूत्वा अभिशस्तान्** महापातकाद्यभिशस्तान् ॥ १८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सर्वमिति** । बन्धुगृहादिभ्योऽप्यलाभे चातुर्वर्ण्यादिष्वाहरेत् । स जितेन्द्रियः सन् भिक्षावाक्यवर्ज्जं मौनं **अभिशस्तान्** पुनः पातकित्वेन प्रसिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डापूपिकया पतितांश्च **वर्जयेत्** ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ॥
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणार्थम् । ग्रामात्किल दूरमरण्यं, न च तत्र कस्यचित्परिग्रहः । अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियद्दूरमित्यनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात् । **आहृत्य** आनीय । **संनिदध्यात्**स्थापयेत् । **विहायसि** गृहस्योपरि । न हि निरालम्बनेऽन्तरिक्षे निधानं सम्भवति । **ताभिः सायंप्रातर्जुहुयात्** । आहरणं तु तात्कालिकमन्यदा वेच्छया । **विहायसि** निधानमदृष्टार्थमित्याहुः । अन्ये तु ब्रुवते सम्प्रत्यानीयमानं वृक्षाद्दारु आर्द्रं भवतीति, गृहस्योपरि अन्यस्य वा प्रकारादेः तन्निधातव्यम् ॥ १८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दूरात्** ग्राम्याशुचिशङ्काशून्याद्देशात् । **विहायसि** मठादौ ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । **दूराद्दिग्भ्यः** परिगृहीतवृक्षेभ्यः **समिध** आनीयाकाशे धारणाऽशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । **ताभिश्च** समिद्भिः **सायंप्रातरनले** होमं कुर्यात् ।। १८६ ।।

(४) राघवानन्दः । **दूराद्वनादेः** । **विहायसि** भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । **ताभिः** समिद्भिः ।। १८६ ।।

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह **दूरादिति** । दूराद्विप्रकृष्टप्रदेशात् । रजस्वलादिस्पर्शो भूमिष्ठजन्तुसंक्रान्तिश्च मा भूदित्युक्तं **सन्निदध्याद्विहायसीति** । **विहायस्या**-काशे **सन्निदध्यात्** रज्ज्वादिष्ववलम्बयेत् ।। १८६ ।।

(६) रामचन्द्रः । **समिधः दूरात् आहृत्य** आनीय **विहायसि** आकाशे गृहादिके उच्चप्रदेशे मण्डपादौ **संनिदध्यात्** स्थापयेत् । 'पुंस्याकाशविहायसी'त्यमरः । **ताभिः** समिद्भिः अग्निः **सायं** संध्याकाले **प्रातः** प्रातःकाले **जुहुयात्** ।। १८६ ।।

(७) मणिरामः । **दूरात्** । परिगृहीतवृक्षेभ्यः । आकाशे उच्चस्थाने ।। १८६ ।।

(८) गोविन्दराजः । **दूरादाहृत्येति** । अरण्यात् **समिध आहृत्येति** गृह्यदर्शनात् । दूरस्य वा अपर्यवसितत्वात् अपरिगृहीताः समिध आनीय **विहायसि** आकाशे निधानासंभवात् गृहपटकादौ स्थापयेत् । **ताभिश्चानलसः** सन् **सायं प्रातरग्निकार्यं** कुर्यात् ।। १८६ ।।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ।। १८७ ।।

(१) मेधातिथिः । अग्नीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण **सप्तरात्रं** सप्ताहम**कृत्वा** । **अनातुरः** अव्याधितः सन् **अवकीर्णिव्रतं** नाम प्रायश्चित्तमेकादशे (श्लो. ११८) वक्ष्यमाणस्वरूपं **चरेत्**कुर्यात् । दोषगुरुत्वख्यापनार्थं, न त्वेतदत्र प्रायश्चित्तमेव । स्मृत्यन्तरे ह्यत्राल्पमन्यत्प्रायश्चित्तमुक्तम्, 'आज्यहोमः सवितुर्वा रेतस्याभ्याम्' इति । इहापि च लिङ्गं—यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्त्रीगमनमिवावकीर्णिप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । ये तु व्याचक्षते "सप्तरात्रमेतदुभयमवश्यकर्तव्यम् । अकरणात्तत्र दोषः । कृतसप्तरात्रस्य तु परतोऽक्रियायां न दोषः । तानि च सप्ताहानि प्राथम्यादुपनयनप्रभृति गृह्यन्ते"—तदेतदयुक्तम् 'आ समावर्तनात्कुर्यादिति' विरोधात्, उपरितनानन्तरश्लोकविरोधाच्च ।। १८७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । भैक्षातिरिक्तानां नोपयोगः । समिदाधानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्च उभयोः समुच्चितयोः सप्तरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् । अनातुर इत्यनापदुपलक्षणम् । आपदि तु रोगादावदोषः । अन्यतरातिक्रमैकाहाद्यतिक्रमयोस्तु गौतमोक्तः क्रमादाज्यहोमः सद्द्वयहोमश्च ।।१८७।।

(३) **कुल्लूकः**। भिक्षाहारः सायंप्रातः समिद्धोममरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्र-मकृत्वा लुप्तव्रतो भवति। ततश्चा**वकीर्णि**प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।। १८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उपदिष्टाकरणे दोषमाह **अकृत्वेति**। **असमिध्य** अप्रज्वाल्य होमार्थम्। **अवकीर्णिव्रतं** नैर्ऋतं गर्दभालम्भनम् ।। १८७ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ भिक्षाचरणाग्निकार्ययोरवश्यकर्तव्यतां तदकरणे प्राय-श्चित्तोपदेशेन प्रकाशयति **अकृत्वेति**। उभयोः समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् चकारेण समुच्चयावगमात्। **सप्तरात्रमिति** निमित्तयोर्नैमित्तिकस्य च कालोपदेशः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात्। तथा च **गौतमः** 'अग्नीन्धनभैक्षचरणे सप्तरात्रमकृत्वाऽऽज्य-होम' इति। अस्मिन्नधिकारे **बृहस्पतिः** 'अवकीर्णिव्रतं कुर्यात्सप्तरात्रमसंशय-' मिति ।। १८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **पावकं असमिध्य** अग्निं अनुपास्य **भैक्षचरणं अकृत्वा** एकस्य गृहे भुक्त्वा **सप्तरात्र**पर्यंतं **अनातुरः** सन् सः **अवकीर्णी** भवेत्। 'अवकीर्णी क्षतव्रत' इत्यमरः। तदा प्रायः पवित्रतार्थं यदुक्तं व्रतं तच्चरेत् ।।१८७।।

(७) **मणिरामः**। **सप्तरात्रं** नैरन्तर्येण भिक्षाहारादिकमकृत्वा। आतुरस्य तु न दोषः ।। १८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अकृत्वेति**। प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षाग्निकार्ये समुच्चिते। कामकारेण सप्ताहानि प्रबन्धेन **अनातुरः** सन् **अहृत्वा अवकीर्णी** प्रायश्चित्तं एकादशे वक्ष्यमाणं **चरेत्**। कथंचित् पुनः प्रत्येकव्यक्तिक्रमे **गौतमीयं** अग्नीन्धनभैक्षचरणे सप्तरात्रमकृता आज्यहोमं समिधो वा रेतस्याभ्या-मिति। **अनातुर** इत्यातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरम्। ननु प्रायश्चित्ताभावः। एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं न त्वातुरस्य व्यतिक्रमो नास्ति इति। बाह्यं (नहि) तत् अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेत्। इतिवन्नियमवाक्यगतं विशेषणं, येनातुरस्यानधिकार इति गम्येत। अपितु प्रायश्चित्तविशेषणं तस्मादातुरस्य प्राय-श्चित्तान्तरं भवत्येव। अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षो लाघवार्थः। तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।। १८७ ।।

भैक्षेण वर्तयन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ।। १८८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'नच भैक्षं परपाकः स्यान्न भैक्षं प्रतिग्रहः। सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ।। १ ।। भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च। यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान् ते तस्य क्रतुभिः समाः' ।।२।।

"ननु च भैक्षमहरहश्चरेदिति श्रुतमेवैतत्" ।

एवं हि भैक्षचर्या दृष्टार्था भवति । उक्तं च "निवेद्य गुरवेऽश्नीयात्" इति । न च तदशनं भैक्षसंस्कारः येन न वृत्त्यर्थः स्यात् ।

केचिदाहुः—"अनूद्यते **नैकान्नादी भवेद्व्रतीति** वक्तुम् ।"

एतदसत् ! भैक्षशब्देनैवैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमुच्यते । ततः कुत एकान्नादनप्राप्तिः ? तस्य पित्र्येभ्योऽनुज्ञानार्थं सर्वमेतदनूद्यते । **भैक्षेण वर्तयेदा**त्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत् । जीवितस्थितिं कुर्यान्नैकस्य सम्बन्धि अन्नमद्यान्नैकभिक्षान्नं भुञ्जीत !

न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या "नैकस्वामिकं भुञ्जीत, अपि तु बहुस्वामिकम्, अविभक्तभ्रातृसम्बन्धि" । एकस्यान्नमेकं वाऽन्नमेकान्नं तदत्ति भुंक्ते **एकान्नादी । व्रती** ब्रह्मचारी । प्रकरणादेव लब्धः, श्लोकपूरणार्थो **व्रती**शब्दः । अत्रार्थवादः । **भैक्षेणैव** केवलेन व्रतिनो या वृत्तिः शरीरधारणमुपवासतुल्यफला सा वृत्तिः स्मर्यते ।। १८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वर्तयेत्** जीवेत् । **नैकान्नादी** एकस्यान्नेनैकदिनक्षपणकृतभैक्षेणेति । नित्यत्वेऽपि भैक्षस्य नित्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । **प्रोषितस्य** प्रवासादागतस्य ।। १८८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मचारी **नैकान्नम**द्यात्किंतु बहुगृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो **वृत्ति**रुपवासतुल्या मुनिभिः **स्मृता** ।।१८८।।

(४) **राघवानन्दः । नैकान्नादी** नैकमात्रस्यान्नं गृह्णीयात् । **उपवाससमा** इति परपाकरुचिर्न स्यात् 'अनिन्द्यामन्त्रणादृत' इति यत्परपक्वान्नाशने पापं तन्न स्यात् 'संन्यासी ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ' इत्युक्तेः । स्तुतिरिति **मेधातिथिः** ।। १८८ ।।

(५) **नन्दनः** । एकान्नाशनं प्रतिषेधति **भैक्षेणेति** ।। १८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । भैक्ष्येणान्नेन नित्यं वर्तयेत् व्रती** ब्रह्मचारी **नैकान्नादी** भवेत् । एकस्यान्नं न भक्षयेदिति एकं चान्नं न भक्षयेत् इत्यर्थः । **व्रतिनः** ब्रह्मचारिणः **'वृत्तिः'** भैक्षेण भैक्षान्नेन **वृत्तिः** प्राणधृतिः' **उपवाससमा स्मृता** ।। १८८ ।।

[**रामचन्द्रः । न भैक्ष्यमिति** । 'परपाकरुचिर्न स्यात्' (१।११२) इति **याज्ञवल्क्यः । भैक्षं** भिक्षान्नं **परपाकः** न स्यात् । **भैक्ष्यं** भिक्षान्नं **प्रतिग्रहो न भवति** प्रतिग्रहस्तु निषेध्यः । **आगमशुद्धस्य** प्रतिग्रहशुद्धस्य **प्रोक्षितस्य हुतस्य** च हुतशेषस्य च भैक्षस्य **यान् ग्रासान् ग्रसते** ते ग्रासा **ऋतुभिः समा** भवन्ति ।। १–२ ।।]

(७) **मणिरामः । नैकान्नादी** एकस्यान्नमत्तीत्येकान्नादी तादृशो न भवेदित्यर्थः ।। १८८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । भैक्षेणेति** । ब्रह्मचारी **भैक्षेण** यावद्ब्रह्मचर्यं प्राणयात्रां कुर्यात् । **न त्वेकसंबन्धि अन्नमश्नीयात्** । यस्मादस्य **भैक्षेण वृत्तिः उपवास**तुल्यफलेति । एतन्नियमफलाभिधानार्थं च भैक्षेण वर्तयेदित्युक्तसंकीर्तनम् । चानित्यत्वाशङ्का, प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् न भैक्षं परपरकः स्यात्, न च भैक्षं प्रतिग्रहः । 'सोमपानसम भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् । भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च । यस्तस्य ग्रसते ग्रासान् तत्तस्य क्रतुभिस्समाः' ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ॥
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षवृत्त्युपदेशस्य । **देवदैवत्ये** देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणे, **पित्र्ये** च पितॄनुद्दिश्या**भ्यर्थितो**ऽध्येषितः, **काम**मेकान्न**मश्नीयात्** । नतु स्वयं याचेत । तत्र **व्रतवद्** व्रताविरुद्धं मधुमांसवर्जितमित्यर्थः । **व्रतवदृषिवदिति** च शब्दद्वयेनैक एवार्थ उच्यते, न पुनर्ग्रामारण्ययोः कर्मभेदेन व्यवस्था । वृत्तानुरोधात्तु द्विरभिधानम् । ऋषिवैखानसस्तदशनाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणोऽनुज्ञातं स्यात् । तस्य हि 'वैष्णवमप्युपभुञ्जीत' इति मांसाशनमप्यस्ति । देवा देवता यस्य तद् **देवदैवत्यम्** । तच्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाम्नातम्, आग्रहायण्यादिषु चाम्नातं 'ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति' । तत्रेयमनुज्ञा ।

अन्ये तु सप्तम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनं **तद्देवदैवत्यं** मन्यन्ते । तदसत् । न हि भुजेर्देवतासम्बन्धोऽस्ति, अयागसाधनत्वात्तस्य । न तूद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति', 'गृहं संमार्ष्टी'त्युपाध्याये ग्रहेऽपि प्रसङ्गात् । भुजेर्हि प्रत्यक्षो भोक्त्रा सम्बन्धः । आदित्यस्तु न कारकं, न चोद्देश्यो गृहवत्, न तदर्थं भोजनम् । द्वितीया हि भोक्त्रर्थतां ज्ञापयति, नादित्यार्थताम् । न चैतृत्क्वचिन्नोदितम् 'आदित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणान्भोजये'दिति । "समाचाराद्विधिः कल्प्यत" इति चेत् ? न, तस्योपलभ्यमानमूलत्वात् । "अस्ति हि मूलं, बाह्याः स्मृतयः ।" तत्र तर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवताः प्रीणयेदिति शास्त्रार्थः । न चायमर्थः शक्यः कल्पयितुम् । न हि देवताप्रीतिप्रधानः शास्त्रार्थः, किं तर्हि ? विध्यर्थप्रधानः । न चास्मिन्विध्यर्थे आदित्यादीनां देवताभिमतानां विषयद्वारकः सम्बन्धः, नाप्यधिकारद्वारकः । न हि भेदनादिवन्निमित्तम् । नापि पश्वादिवत्स्वसम्बन्धितया काम्यते । अभोग्यरूपत्वात् । अथ तद्गता तुष्टिः काम्यते । साऽप्यात्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमपेक्षते । न च तदस्ति । न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पश्वादिवद्येन काम्येत परेष्टिविधिना युज्येत ।

अथ तु 'मत्प्रभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यती'ति। एतदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम्। न चास्मिन्नर्थे विधिः प्रमाणम्। स हि ज्ञातस्यानुष्ठातृविशेषणस्य स्वसम्बन्धितया पुरुषं नियुङ्क्ते, न पुनः काम्यमानस्य सद्भावमवगमयति। प्रमाणान्तरावगतं हि काम्यमनुष्ठातृविशेषणम्—अनुष्ठानसाध्यमनुष्ठातृसम्बन्धीति विधिः प्रमाणमिति मीयते। "अथायं यागस्तस्य च स भोजनं प्रतिपत्तिः," भवतु, यदि शिष्टसमाचारः। भोजनं तावन्न देवतासम्बन्धि साक्षादिति न साध्यम्। यागव्यवहितस्तु सम्बन्धो न निवार्यते। न चात्र यागबुद्ध्या प्रवर्तते, किं तर्हि? ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति। अतो न देवता भोजनकारकं न कारकविशेषणम्। ततो न विषयत्वेन सम्बन्धः। उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति। भोजने हि स उद्दिश्यते यस्मै भोजनं दीयते। तच्च ब्राह्मणेभ्यः। न चोद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति, गृहं सम्मार्ष्टी'ति ग्रहोपाध्याययोरपि प्रसङ्गात्।

"ननु च पित्र्ये कथं ब्राह्मणभोजनम्? तत्रापि हि न पितरौ देवताः स्युः। न च होमस्य पित्र्यत्वम्, देवतान्तरश्रवणात्। आदित्यादिप्रीतेरिव पितृप्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वान्न विधेः सम्बन्धः साध्यतया।" अत्र वदन्ति। सिद्धा ह्यत्र पितृप्रीतिः। आत्मनामविनाशित्वात् पितरः सिद्धास्तेषां च शरीरसम्बन्धः क्रियते कर्मभ्यः। तद्भोजनं ह्यत्र प्रधानम्। तस्य हि फलं श्रुतम्—'भोजयन्पुष्कलं फलमाप्नोति।' तच्च फलं पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादिति। तृप्तिश्च प्रीतिमात्रम्, न मनुष्याणामिव भुजिक्रियाफलं सौहित्यलक्षणमुत्पद्यते। काचित्पितॄणां प्रीतिः स्वकर्मवशतो यत्र तत्र जातावुत्पन्नानाम्। प्रीतिमात्रवचनोऽयं धातुः, सौहित्यं तु विशेषः। स प्रमाणान्तरावसेयः। न चात्रैतच्चोदनीयम्—"पुत्रः कर्ता, पितृषु कथं कर्तृगामिफलम्? न हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्य फलदानीति न्यायविदो वदन्ति।" यतः पितर एवात्राधिकारिणः कर्तारश्च। अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतम्। एवमर्थमेवासावुत्पादितो "दृष्टादृष्टमुपकारं करिष्यतीति।" ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादौत्तरकालिकेष्वंगेषु 'ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञ'मिति प्रैष्य मृतस्य कर्तृत्वम्। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। एतावान्विशेषः। तत्राधिकारान्तरप्रयुक्ता जीविकार्थिनो भृतिपरिक्रीता ऋत्विजः 'कर्तारः'। इह तु तद्विधिप्रयुक्त एव पुत्रः। यथैवापत्योत्पत्तिविधिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः संस्कारेषु अधिकारोऽनुशासनपर्यन्तत्वात्तस्य विधेः, एवं पित्रर्थे श्राद्धादौ पुत्रस्य। तथैव जीविनः पितुः "वृद्धौ तु मातापितरौ" इत्यवश्यं कर्तव्यम्। एवं दिष्टं गतं तस्यापि। न चायं वैश्वानरवत्काम्योऽधिकारः "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियवान् न भवति" इति। एवमादिपुत्रफलार्थिनोऽधिकारः

पितुर्वैश्वानरे न चूडादिष्विवावश्यकः। इह तु 'पित्र्यमा निधनात्कार्यमिति' यावज्जीविकः।

न कर्तुर्वैदिकं फलमित्येतदन्यथा परिष्क्रियते। यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्तालक्षणं पितुरेव फलं, नाकर्तृगामिता फलस्य, एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः प्रीतिः। उभयथा पितृकर्तृगामिता फलस्य, न विरुध्यते। अपत्योत्पादनेनैवेतादृशस्य फलस्येष्टत्वात् पितॄणामपि नाकामितफलापत्तिः। "यदि न श्राद्धे पितरो 'देवताः' कथं तर्हि पित्र्यमेतत्कर्मेति देवतातद्धितः?"

उद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः। 'युष्मदुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजन'मिति पितर उद्दिश्यन्ते। पिण्डपितृयज्ञे तु पितरो 'देवता' एव। न श्राद्धे पितॄणां देवतात्वं मन्यन्ते। यत्तु ब्राह्मणा भोज्यन्ते तद्यथाऽग्नौ होम आज्यपुरोडाशादीनामवदानस्य, तादृशमेतत्। तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापद्यन्ते। अतोऽन्नपरिवेषणकाले पितर एवोद्देश्याः–'युष्मभ्यमिदं न मम'ेति ब्राह्मणास्त्वाहवनीयस्थानीयाः। एतावान्विशेषो यदाहवनीये हविः प्रक्षिप्यते, ब्राह्मणानां तु सन्निधाप्यते, ते तु स्वयमुपाददत इति। न च 'श्राद्धं न यागो, न तत्र देवतार्थः स्वाहाकारः,' स्विष्टकृदादिषु दर्शनात्। अतो यागोऽपि सन् श्राद्धकर्म पित्र्यर्थं भविष्यति। पितॄणां देवतात्वं फलभावित्वं न विरोत्स्यते। तृतीये किञ्चिदनुक्तमेव तत्सम्बद्धं वक्ष्यामः। तस्मान्नादित्यादयो ब्राह्मणभोजने देवता इति स्थितम्।

"ननु चाव्यापकमेतदपि लक्षणम्–यागे उद्देश्यः देवते"ति, अन्तरेणापि यागसम्बन्धं देवताव्यवहारदर्शनात्–'देवतानां च पूजनम्' "दैवतान्यभिगच्छेदिति' न पूजा नाप्याभिमुख्येन गमनं पादविहारात्मकं देवताः प्रति सम्भवति।" नैष दोषः, यत्र देवताचोदना तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति, वैश्वदेवदेवतास्वग्निहोत्रादिसम्बन्धिनीषु वा।

"ननु चैवमपि नोपपद्यते। न हि देवतायाः पूज्यत्वं सम्भवति, स्वरूपहानिप्रसङ्गात्। पूजाकर्मत्वे हि यागसम्प्रदानता न स्यात्। उक्तम् 'न क्रियान्तरस्य किञ्चिद्भवति' इति। शक्तिर्हि कारकं, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते। कार्यावगम्यत्वाच्च तस्या यावत्कार्यं भेदो न्याय्यः। अतो यत्सम्प्रदानं तत्सम्प्रदानमेव, न तस्य कर्मापत्तिः। कथं तर्हि 'पाचकाय देहि' पचेः कर्ता ददातेः सम्प्रदानम्? 'शरैः क्षताङ्गः प्रियया कटाक्षैर्निरीक्ष्यमाणो विवशो जगाम।' उक्तोऽत्र परिहारः शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यौपचारिकत्वात्सिद्धं 'व्रजति भुक्त्वेति'। तस्माद्यदि पूजाविषयमेतत् न देवतालाभः अथ देवता आदित्यादयः, न पूजाविधिः। न हि

देवता सिद्धा यामुदिश्य पूजा विधीयते। न ह्यादित्यादीनां 'देवता' सामान्यशब्दः गोशब्दवच्छागलेयादीनाम्।"

अत्रोच्यते— सत्यं, नादित्यादयः स्वरूपतो 'देवताः'। सम्बन्धिशब्दोऽयम्। विधित एव देवतार्थोऽवगन्तव्यः—"यस्य हविश्चोद्यते सा तस्य देवता" इति! स एवाग्निराग्नेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम्। किंतु न पूजाविधिः पूज्यमानमन्तरेण सम्भवति। देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुताः। तत्र यदि देवतार्थे मुख्येन पूजा सम्भवति तदा याग एव पूजा विज्ञेया। तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्णकाल-विध्यर्थोऽयमनुवादो विज्ञेयः। अतः 'पूर्वाह्णे दैवतानि कर्तव्यानी'त्युक्तं भवति।

"किमुच्यते देवता न श्रूयते!" यावता न साक्षाद्देवताशब्दोऽस्ति। "नायं सामान्यवचनो देवताशब्दः। यासामन्यत्र देवतात्वं दृष्टं तासामेतत्पूजाविधानम्। तेनाग्निरादित्यो रुद्र इन्द्रो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः। पूजार्थं च धूपदीपमाल्योपहारादीनां निवेदनम्। तत्राग्नेस्तावत्साक्षात्सम्बन्धः। आदित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचौ देशे तदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षेपः। इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वा-दिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम्! यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा, तथापि हि पूज्यमानानां कार्यान्तरशेषभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते। द्रव्यप्रधाने हि न विधिनिषयत्वसम्भवः। "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" इति (मी० सू० २।१।६) "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते" इति (२।१।७)।" न्याय्यं तु स्तुतिशस्त्रादिवत्। यथा न स्तुतिः स्तुत्यर्था, एवमियमपि पूजा न पूज्यार्था। स्तौतिशंसत्योर्निर्देशो नास्तीति चेत्? अत्रोक्तम्—द्वितीया, सक्तुषु दर्शनात्।

एवं 'मृदं गां दैवतं प्रदक्षिणानि कुर्वीतेति' दक्षिणाचारता विधीयते। दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि। न हि मृदादिवद्देवताया दक्षिणेन मार्गेण स्थानममूर्तत्वात् युज्यते। एवं "दैवतान्यभिगच्छेदि"ति; पादविहारव्यापारेण देवता-समीपप्राप्त्यसम्भवाद्गमेश्च ज्ञानार्थत्वादभिगमनं स्मरणात्किं विशिष्यते? देवता अभिगच्छेत्, कर्मकाले मनसा ध्यायेत् चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः। तथा चोपलभ्यमानमूलैवेयं स्मृतिर्भवति। 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति'। "ननु चैतदप्युद्देश्यत्वान्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव।" सव्याक्षेपस्याकुलस्य च सम्भवाददोषः।

एवं 'देवस्वं' 'देवपशवो' 'देवद्रव्यमि'त्यादयो व्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पश्वादिषु द्रष्टव्याः। दण्डाधिकारे तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति। अन्यथा व्यवस्थाभङ्गः स्यात्। कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पितेनैव स्वस्वामिभावेन यत्सम्बन्धि तदेव "देवब्राह्मणराज्ञां तु द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्"

इत्यादिषु 'देवद्रव्यम्'। न हि देवतानाम् स्वस्वामिभावोऽस्ति, मुख्यार्थासम्भवाद्गौण एवार्थो ग्राह्यः।

"कः पुनरत्र गौणोऽर्थः? सर्वत्र हि साधारणगुणयोगाद्गौणार्थावगतिः।" 'अग्निर्माणवक' इत्यादिषु शुक्ले माणवके तद्गुणदर्शनात्। ते च गुणाः प्रत्यक्षाद्यवसेयाः। इह तु देवतार्थस्य कार्यावगम्यत्वात् कार्यतः स्वरूपविशेषानवगमात् कुतः प्रतिकृतिषु साधारणगुणावसायः। अत्रोच्यते। मन्त्रार्थवादेषु तथाविधरूपश्रवणात्तेषां च गुणवादेन व्याख्यानम्। तन्मूलमपश्यन्तो यथाश्रुतार्थग्राहिणस्तादूप्यमिन्द्रादिषु प्रतिपद्यमानाः प्रतिकृतुषु सादृश्यं पश्यन्तीति युक्तैव गौणता।

ये तु श्राद्ध एव वैश्वदेवब्राह्मणभोजनं देवदैवत्यमाचक्षते, तेषां पित्र्यङ्गत्वात् तस्य पित्र्यग्रहणेन गृहीतत्वादनर्थकं पुनर्वचनम्। सामान्यशब्दत्वाच्च कुतो विशेषावगतिः? साहचर्यादिति चेत्—यदि न पित्र्यशब्देन ग्रहणं भवेत्। गोबलीवर्दन्यायोऽप्यसति विषयभेदे भवति ॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **व्रतं** मधुमांसाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्त**मृषिवत्** वानप्रस्थवदिति मुन्यन्नाशनमभिप्रैति। **देवदैवत्ये** विश्वेदेवता यत्र तत्र पित्र्ये वा अत्यन्ता**भ्यर्थनयो**परुद्धो**ऽश्नीयात्** अकामानुमतौ **कामं** अत एवोक्तम्। **व्रतमस्य न लुप्यते** न प्रत्यावर्तते। प्रत्यवायस्तु स्यादेव तदर्थं प्राणायामादि कुर्यात्। पित्र्यस्य समभिव्याहारेण दैवकर्मप्रतीतिरितरदैवव्यवच्छेदः। अथ पित्र्ये कर्मणीत्यन्वयः। अथेति च पित्र्यकर्मणो दैवापेक्षया विशेषद्योतनार्थम्। तेन दैविकान्नभोजनात् पित्र्यान्नभोजनस्याधिकं पापहेतुता सूच्यते। देवदैवत्यपदसमभिव्याहाराच्च वैश्वदेविकश्राद्धाशने व्रतलोप एव। एतदपि निरन्तरं सप्तरात्रं क्रियमाणं **गौतमो**क्तप्रायश्चित्तेनैव शोध्यते ॥१८९॥

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः। **देवदैवत्ये** कर्मणि देवतोद्देशेना**भ्यर्थितो** ब्रह्मचारी**व्रतवदिति** ब्रह्मचारी**व्रतवदिति** व्रतविरुद्धमधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत। **अथ** पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति **तदर्षिर्यतिः** सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसादि**वर्जित**मेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं **भुञ्जी**तेति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः, तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं **व्रतमस्य लुप्तं न भवति। याज्ञवल्क्योऽपि** (१।३२) श्राद्धेभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह "ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि। ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडय"न्निति। **विश्वरूपेण** तु व्रतमस्य न लुप्यत इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **देवदैवत्ये** आग्रयण्यादिषु तत्र ब्राह्मणं भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेत्युक्तेरिति **मेधातिथिस्तन्न**, कर्माङ्गत्वात्तस्य किंतु **मार्कण्डेयो**क्तविष्णवादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदाः—"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्। पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टकम् ।। कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृत"मिति **विश्वामित्रोक्तः** ।। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् । तत्रैकान्नमद्यात् **व्रतवन्मधु**मांसवर्जम**श्नीयात्** तथा पित्र्ये **ऋषिवदृषेः** सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वेऽपि मधुमांसयोर्विजनात् । अथवा **ऋषिमुनिः** संन्यासीति तद्रदास्वादनासक्त औषधवदशनमाचरेदिति संन्यासप्रकरणश्रुतेः । एवं देवाद्यर्थेऽभ्यर्थितो **व्रतलोपनं न** प्राप्नोतीत्याह **काममिति** । तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** (१।३२) "ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि। ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्न"ति ।। १८९ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रतिषिद्धमेकान्नाशनं प्रति प्रस्तौति **व्रत इति**। मधुमांसादिवर्जन**म**भिप्रेतम् । **ऋषिवदि**त्यल्पवन्याशनम् ।। १८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **देवदैवत्ये** कर्मणि विश्वेदेवकर्मणि **अभ्यर्थितः** 'सन्निमन्त्रितः' स **कामं अश्नीयात्** भोजनं कुर्यात् । **व्रतिवत्** ब्रह्मचारीव्रतं **पित्र्ये** कर्मणि **ऋषिवत्** अश्नीयात्। **अस्य** ब्रह्मचारिणः **व्रतं न लुप्यते** लोपं न यातीत्यर्थः ।। १८९ ।।

(७) **मणिरामः** । क्वचिदेकान्नभोजनमाह **व्रतवदिति**। **देवदैवत्ये कर्मणि** देवतोद्देशेन प्रार्थितो ब्रह्मचारी **व्रतवत्** व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितं एकस्याप्यन्नं **कामं** यथेच्छं भुञ्जीत । **अथ पित्र्योद्दे**शेनाभ्यर्चितः तदा **ऋषिवत्** यतिवत् मधुमांसादिवर्जमेव ।। १८९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **व्रतवदिति।** दैवे कर्मणि व्रतार्थं मध्वादिवर्जितम् । श्राद्धे च **ऋषिवत्** अरण्यनीवारादि न ग्राम्यं, **प्रार्थितः** सन् (अ) **कामं** इच्छते एकान्नं **समश्नीयात्** । नास्यैवं कुर्वतो व्रतलोपो भवति। ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगो न वैखानसे येन तदहर्न्नाभ्यनुज्ञाने चैकमप्युपभुंजीतेति मांसाशनाशङ्का स्यात् । श्राद्धभोजनस्याचाराधिकदुष्टत्वादृषिवदिति नियमातिशयमाह ।। १८९ ।।

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ।।१९०।।

(१) **मेधातिथिः** । यदेतदेकान्नभोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव **मनीषिभि**र्विद्वद्भिर्वेदादुपलभ्यो**पदिष्टम्,** क्षत्रियवैश्ययोस्तु नैतदिच्छन्ति। न कदाचित्तयोरभैक्षभोजनम्। "ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारः। 'ये तत्र भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः। अर्हत्तमाय विप्राय' इति वचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारः। तत्र कुतोऽयं प्रतिषेधो राजन्यवैश्ययोरिति ? । प्रतिप्रसवश्चायं

नापूर्वविधिः । प्राप्तिसव्यपेक्षाश्च प्रतिषेधा भवन्ति।" उच्यते–भुक्तवतां ब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराम्नाता—'ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्' इति। न च तत्र जात्यपेक्षा, यस्य ज्ञातिः स तेन भोजयितव्यः। न च तत्र क्षत्रियादयः प्रतिग्रहीतृतया सम्बध्यन्ते, अपि तु ज्ञातयः। अतोऽस्याः प्राप्तेः-प्रतिषेधः ॥१९०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एतत्कर्म** श्राद्धान्नाशनम्। केचित्त्वेतत्पदेनैकान्नाशनमात्रपरामर्श इत्याहुः ॥१९०॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरणविधानाद्व्रतवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टम्। क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते। तदेकान्नभोजनरूपं **कर्म तद्ब्राह्मणस्यैव** वेदार्थविद्भिर्विहितम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न **चैतत्कर्मेति** ब्रूते ॥१९०॥

(४) **राघवानन्दः। एतत्कर्म** निमन्त्रितभोजनं **राजन्यवैश्ययो**र्ब्रह्मचारित्वेऽपि श्राद्धादिषु नाश्नीयादित्याहुः **राजन्येति** ॥१९०॥

(५) **नन्दनः।** ब्रह्मचारिप्रकरणविषयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरयं विधिः प्राप्तः प्रतिषिध्यते **ब्राह्मणस्यैवेति। कर्म** पूर्वश्लोकोक्तम् ॥१९०॥

(६) **रामचन्द्रः। एतत्कर्म** दैवपितृरूपं कर्म निमन्त्रणं **ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिः उपदिष्टम्। एवं राजन्यवैश्ययो**र्व्रतिनोः **एतद्**दैवकर्मणि पित्र्ये निमन्त्रणं **न विधीयते** ॥१९०॥

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मणादीनां त्रयाणां भैक्षाचरणविधानात् इदमेकान्नभोजनमपि त्रयाणां भविष्यतीत्याशङ्कां निवारयति **ब्राह्मणस्यैवेति** ॥१९०॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणस्ये**ति। **एतत्** दैवपित्र्यैकान्नभोजनाख्यं कर्म **ब्राह्मणस्यैव** मन्वादिभिः स्मृतम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनः **नैतत्कर्म** ब्रुवते भैक्षस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेऽपि। ब्रह्मचारित्वं च प्रकरणात् क्षत्रियवैश्ययोरपि। ब्रह्मचारिणो [ऽ] भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाने सति तदपवादैकान्नभोजनेऽपि तयोरपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिग्रहस्य च ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात् प्राप्तौ सत्यामेवं प्रतिषेधः ॥१९०॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ॥
कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) **मेधातिथिः। नोदितो गुरुणा**ऽनियुक्तोऽपि **कुर्यादध्ययने योगं** यत्नम्। "ननु चाहूतोऽधीयीत इत्युक्तम्। कथमप्रणोदितस्य योग उच्यते?" गृहीतवेदैकदेशस्य

परिशेषवगुणार्थमेतदुच्यते। न तत्राचार्यनियोगोऽपेक्षितव्यः। एवमाचार्याय **हितं** यदुदकुम्भाहरणादि श्रान्तसंवाहनादि तदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। योगमुद्यमम्।** यत्नमिति क्वचित्पाठः। **अचोदितोऽपि** गृहीतवेदभागाभ्यासं कर्तुं स्वत एव शक्नोतीति न तत्र गुर्वपेक्षा ॥ १९१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यह**मध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात्** ॥ १९१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **चोदित** इति। **कुर्यात् योगं** उपायम् ॥ १९१ ॥

(५) **नन्दनः। योगमभ्यासम्** ॥ १९१ ॥

(७) **मणिरामः। गुरुणा चोदितः** प्रेरितः ॥ १९१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नोदित इति। गुरुणा** नियुक्तः अनियुक्तो वा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नं आचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यं **कुर्यात्** ॥ १९१ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ॥
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं **वीक्षमाणस्तिष्ठेन्नो**पविशेत्। **नियम्य** च **शरीरम्।** पादहस्तचालनहसितानि न कुर्यात्, न किञ्चिद्वदेत्, अनुपयोगि।

बुद्धीन्द्रियाणि नियच्छेत्। यदाश्चर्यरूपं किञ्चिद् गुरुसकाशे न तत्पुनःपुनर्भावयेत्। श्रोत्रादीन्यपि। चक्षुर्नियमस्तु गुरुवक्त्रप्रेक्षणादेव सिद्धः। मनश्च नियच्छेच्छास्त्रीयान्विकल्पान्गृहकृशलाद्यारम्भान्मनसा वर्जयेत्। उक्तस्तु 'संयमे यत्नम्' इति सक्तिप्रतिषेधार्थः स प्रतिषेधः। गुरुसन्निधौ स्वल्पेऽपीन्द्रियाणामप्रतिषिद्धेऽपि विषये प्रसरो न देयः। **प्राञ्जलिरू**र्ध्वकृतकरकपोतः ॥ १९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शरीरनियमो** वृथा चेष्टा **बुद्धीन्द्रियाणि** पञ्च **मनश्च नियम्य** स्वस्वविषयव्यावृत्तानि कृत्वा गुरुसमीपावस्थाने सर्वदैतद्विधेयं विशेषतः स्वाध्यायकाले ॥ १९२ ॥

(३) **कुल्लूकः। देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य** कृताञ्जलि**र्गुरुमुखं** पश्यं**स्तिष्ठेन्नो**पविशेत् ॥ १९२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **शरीरमिति।** प्राप्ते गुरौ तथाभूत**स्तिष्ठन् मुखं** निरीक्षमाण इत्यध्ययनकाल इति शेषः ॥ १९२ ॥

(५) **नन्दनः। बुद्धि**रध्यवसायात्मिका, **मनः** संशयात्मकम् ॥ १९२ ॥

(७) **मणिरामः** । गुरोराज्ञां विना गुरुसमीपे नोपविशेदित्याह द्वाभ्याम् ।। १९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । शरीरमिति** । देहवाक्चक्षुरादि**बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम**बद्धाञ्जलिः सन् **गुरोर्मुखं वीक्षमाणस्तिष्ठेत्** ।। १९२ ।।

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंवृतः ।।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ।। १९३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । न केवलं सूत्रकात्पाणिरुद्धर्तव्योऽपितु वाससोऽपि । **नित्यग्रहणं**–न तिष्ठत एवायं पाण्युद्धारः, नाप्यध्ययनलवेलायाम्, किं तर्हि ? ततोऽन्यत्रापि । **साध्वाचारः** साधुः अनिन्द्यः आचारो वाग्व्यवहारादिः कार्यः । अश्लीलादिभाषणमसन्निधानेऽपि गुरोर्नित्यग्रहणान्न कर्तव्यम् । **सुसंवृतः** वाङ्मनश्चक्षुर्भिः नियतात्मा । स्वल्पोऽपि यो दोषस्तं परिहरेत् । अनावृतो लोक उच्यते यो यथाकामी; तद्विपरीतः **सुसंवृतः** ।

अन्ये तु मन्यन्ते–वस्त्रेणाच्छादितशरीरो गुरुसन्निधौ भवेत् नोत्तरीयमवतारयेत् । एवं तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणा **आस्यतामित्युक्तः**–एतेन शब्देन भ्रूविक्षेपादिना वा–विधेः प्रतिपादनार्थत्वात्, प्रतिपादनं च न शब्दव्यापार एव । तदा **आसीत** उपविशेत् । **अभिमुखं** सम्मुखम् ।। १९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **उद्धृतपाणिः** उत्तरीयबहिरुपरिस्थदक्षिणबाहुः **साध्वाचारो** गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी **सुसंयतो**ऽचपलचित्त **उक्तो** गुरुणा **अभिमुखं** दर्शनविषये ।। १९३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । सततमुत्तरीयाद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः **शोभनाचारो** वस्त्रावृतदेह **आस्यतामिति** गुरुणोक्तः **सन् गुरोरभिमुखं** यथा भवति तथाऽऽ**सीत** ।। १९३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **नित्यमिति** । **उद्धृतपाणिः** वस्त्रादिभ्यो विकासितदक्षिणपाणिः **सुसंवृतः** वस्त्रावृतदेहः **प्रोक्तो** गुरुणेति शेषः ।। १९३।।

(५) **नन्दनः** । नित्यमाश्रमान्तरेऽप्यु**द्धृतपाणिः स्यात्** वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिः स्यात् ।। १९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **नित्यं उद्धृतपाणिः स्यात्** पठनसमये उद्धृतपाणिः स्यात् **साध्वाचारः** साधु यथा स्यात्तथा आचारवान् भवेत् **सुसंयतः** यतचित्तः सन् व्रतमपीडयन्नित्यर्थः । **आस्यतां** उपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः **सन् गुरोरभिमुखं आसीत** उपविशेदित्यर्थः ।। १९३ ।।

(७) **मणिरामः। उद्धृतपाणिः** वस्त्राद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः **आस्यतामिति** चोक्तः गुरुणेति शेषः ।। १९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नित्यमिति।** यावज्जीवं गुरुसन्निधौ वसेत् **उद्धृतबाहुः** सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात्। गुरुणा उपविश्यता**मिति चोक्तः सन्** **गुरोः** सम्मुखमुपविशेत् ।। १९३ ।।

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।।
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ।।१९४।।

(१) **मेधातिथिः। हीनं** न्यूनं **अन्नं** भुञ्जीत **गुरुसन्निधौ।** न्यूनता च परिमाणतः क्वचित्क्वचित्संस्कारतः। यदि संस्कृतमाज्यं दधिक्षीरादिव्यञ्जनं भिक्षातो लब्धं स्यात्तदा, यदि गुरुणा तादृशमन्नं न भुक्तं स्यादेककाले च गुरुणा सह भोजने, यदि गुरोस्तादृशमन्नं गृहे न सिद्धं स्यात्, तदा तत्तेन नाशितव्यम्। अथ गुरोरपि तादृशमन्नं स्यात्तदाऽपचयः कर्तव्यः। **वस्त्रं** यदि गुरोरौर्णं स्यात्तदा न कार्पासादि शिष्येण प्रावरितव्यम्। **वेष** आभरणमण्डनादिः। सोऽपि हीनः। **सर्वदा** ब्रह्मचर्यात्परेणापि। अत एव वेषग्रहणम्। न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते। **उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य** शय्याया रात्र्युपरमे, आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्वा, **प्रथमं** पूर्वं गुरो**रुत्तिष्ठेत्। चरमं** पश्चात्स्वापकाले सुप्ते गुरौ **संविशे**च्छय्यां समाश्रयेदासने चोपविशेत् ।।१९४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हीन**मपकृष्टं गुरुभोग्यान्नवस्त्रः गुरुवेषेभ्यः स्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम्। **उत्तिष्ठेत्** शयनात्। **संविशेत्** शयीत ।।१९४।।

(३) **कुल्लूकः। सर्वदा** गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वपकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत्। गुरोश्च **प्रथमं** रात्रिशेषे शयना**दुत्तिष्ठे**त्प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत ।। १९४ ।।

(४) **राघवानन्दः। हीनान्नवस्त्रवेषः** अपकृष्टान्नादिर्गुरुतः **प्रथमं** गुरूत्थानात्पूर्वं **चरमं** गुरुसंवेशनादुत्तरं **संविशेत्** शयीत ।। १९४ ।।

(५) **नन्दनः।** सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि सन्निधाविति विशेषणादसन्निधावदोषः ।। १९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सर्वदा गुरुसंनिधौ हीनान्नवस्त्रवेषः** स्यात् गुरोः स्वरूपात् हीनः अन्नवस्त्रवेषो यस्य सः हीनान्नवस्त्रवेषः, **अस्य** गुरोः प्रबोधनात्पूर्वं **उत्तिष्ठेत् चरमं** तस्मात् **संविशेत्** सुप्यात् ।। १९४ ।।

(७) **मणिरामः। हीनान्नवस्त्रवेषः** गुर्वपेक्षया। **उत्तिष्ठेत्** रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्। **संविशेत्** गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत ।। १९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । हीनान्नवस्त्रवेष इति ।** गुर्वपेक्षया संस्कारपरिमाणादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारो यावज्जीवं **गुरोः सन्निधाने स्यात्** । शयनाच्च गुरूत्थानात् **प्रागुत्तिष्ठेत्** । तत्स्वप्नानन्तरं शयीत ॥१९४॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ॥
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

(१) **मेधातिथिः । प्रतिश्रवणमाहूयमानस्य** कार्ये नियुज्यमानस्य गुरुसम्बन्धिवचनाकर्णनम् । **सम्भाषा** गुरुणा सहोक्तिप्रत्युक्तिकरणम् । ते **प्रतिश्रवणसम्भाषे । शयानः** स्वे स्रस्तरे निक्षिप्तगात्रः । **न समाचरेन्न** कुर्यात् । **नासीन** आसने चोपविष्टः, **न भुञ्जानः । न तिष्ठन्नेकस्मिन्नेव** देशेऽविचलन्नूर्ध्वं स्थितः । न **पराङ्मुखः** यस्यां दिशि गुरुर्दृश्यते ततः परावृत्य स्थितिर्न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रतिश्रवण**माज्ञास्वीकारः ॥ १९५ ॥

(३) **कुल्लूकः । प्रतिश्रवण**माज्ञाङ्गीकरणं **संभाषणं** च गुरौ शय्यायां सुप्त आसनोपविष्टो **भुञ्जानस्तिष्ठन्विमुखश्च न** कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः । प्रतिश्रवणसंभाषे** आज्ञाङ्गीकरणसंभाषणे **नासीनः** पीठादिषु न **तिष्ठन्** दूरत इति शेषः, न **पराङ्मुखः** गुरुं पृष्ठतः कृत्वा ॥ १९५ ॥

(५) **नन्दनः । प्रतिश्रवण**मात्मानं प्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्याश्रवणम् । **प्रतिसंभाषा** गुरुं प्रति वाक्यम् ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः । शयानः** शिष्यः **प्रतिश्रवणसंभाषे न समाचरेत्** प्रतिश्रवणं च संभाषा च प्रतिश्रवणसंभाषे **प्रतिश्रवणं** विनयं **संभाषा** वचनं **न समाचरेत्** ॥ १९५ ॥

(७) **मणिरामः । प्रतिश्रवणं** आज्ञाङ्गीकरणम् ॥ १९५ ॥

(८) **गोविन्दराजः । प्रतिश्रवणसंभाषे इति ।** आज्ञाङ्गीकरणकार्यार्थसंभाषणे शयितः उपविष्टः अश्नन्नुत्थितः अनभिमुखो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ॥
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कथं तर्हि ? आसीनो यदाऽऽज्ञां ददाति तदा **स्थित** आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसम्भाषे **कुर्यात् । अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।** तिष्ठन्गुरुर्यदाऽऽदिशति तदाऽभिगच्छंस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा । **आव्रजत** आगच्छत **प्रत्युद्गम्याभि**मुखमेव गत्वा । प्रतिराभिमुख्ये । **धावतो** वेगेन गच्छतः **पश्चाद्धावन्** ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा समाचरेत्तदाह **आसीनस्येति**। **अभिगच्छन्** संमुखमागच्छन् ॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कथं तर्हि कुर्यात्तदाह **आसीनस्येति**। आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितस्**तिष्ठतो** गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा यदा गुरुरागच्छति तदाप्यभिमुखं गत्वा, यदा †तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य **पश्चाद्धावन्**प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **आसीनो** यदा जातस्तदा **स्थित** आसनादुत्थितः **अभिगच्छन्** कतिचित्पदानि **प्रत्युद्गम्य** आसनादेरुत्थितः तत्तत्क्रियां कुर्वन् प्रतिश्रवणसंभाषणे कुर्यात् गुरोरित्यन्वयः ॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिश्रवणसंभाषे कथं कुर्यादित्यपेक्षायामाह **आसीनस्येति**। **कुर्यात्** प्रतिश्रवणसंभाषे इत्येव। **अभिगच्छंस्तु** गच्छत इति पाठः ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आसीनस्य** गुरोः **स्थितः** शिष्यः अनिवादं कुर्यात् **तिष्ठतः** गुरोः **अभिगच्छन्** सम्मुखः सन्नमस्कुर्यात्। **आव्रजतः** आगच्छतः **प्रत्युद्गम्य** नमस्कारं कुर्यात्। गुरो**र्धावतः पश्चाद्धावेत्** ॥ १९६ ॥

(७) **मणिरामः**। कथं तर्हि प्रतिश्रवणं कुर्यात् तदाह **आसीनस्येति**। **स्थितः** आसनादुत्थाय **अभिगच्छन्** गुर्वभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा **प्रत्युद्गम्य** यद्यपि गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा ॥ १९६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। कथं तर्हि ? **आसीनस्येति**। **पराङ्मुखस्येति**। उपविष्टस्याज्ञां ददतः उत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात्। उत्थितस्य च तदभिमुखं गत्वा, वेगेन गच्छतः तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन्। परावृत्तस्य अवस्थितस्य च **अभिमुखो** भूत्वा **दूरावस्थितस्य** समीपमागत्य, शयानस्य प्रह्वो भूत्वा निकटे च देशे **तिष्ठतः** ॥ १९६–१९७ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥१९७॥

तथा **पराङ्मुखस्य** गुरोः सम्मुखोपविष्टः शिष्यः। यदि गुरुः परावृत्य कथञ्चित्स्थितः प्रेष्यति, तां दिशं गत्वाऽभिमुखीभूय पूर्वोक्तं कर्तव्यम्। **दूरस्थस्य** समीपं **अन्तिकं एत्या**गत्य प्राप्य। आसीनस्यापि **शयानस्य प्रणम्य** प्रह्वो भूत्वा गात्राण्यवनमय्य **निदेशे** निकटे **तिष्ठतो**ऽपि **प्रणम्यैव** यत्प्रागुक्तम् 'अभिगच्छन्निति' ॥१९७॥

---

† यथा=यदा (अ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **निदेशे**ऽधःस्थानान्नीचे निम्ने देशे गर्तादौ **तिष्ठतः** प्रणम्य कुर्यादित्यन्वयः। **निदेशे** निकटे देशे इत्यन्ये ॥१९७॥

(३) **कुल्लूकः।** तथा **पराङ्मुखस्येति।** **पराङ्मुखस्य** वा दिशतः संमुखस्थो **दूरस्थस्य** गुरोः समीपमागत्य **शयानस्य** गुरोः **प्रणम्य** प्रह्वो भूत्वा **निदेशे** निकटेऽव**तिष्ठतो** गुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषं कुर्यात् ॥१९७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **पराङिति।** **पराङ्मुखस्य** गुरोः अ**भिमुखः** सन् दूरस्थः गुरोर**न्तिकमेत्य** गत्वा **निदेशे** निकटदेशे **तिष्ठतो** गुरोः **प्रणम्य** **शयानस्य।** गुरोः **निदेशे** समीपे प्रतिश्रवणादिकं कुर्यादित्यनुषज्यते। उक्तपदार्थजातमतिशय-विनयसूचनार्थम् ॥१९७॥

(५) **नन्दनः। प्रणम्य** प्रवणो भूत्वा। **विदेशे** विनते देशे श्वभ्रादौ ॥१९७॥

(६) **रामचन्द्रः।** **पराङ्मुखस्य** गुरोः **अभिमुख**स्तिष्ठेत्। **दूरस्थस्य** गुरोः **अन्तिकं** समीपं **एत्य** आगत्य तिष्ठेत्। **शयानस्य** गुरोः **पृष्ठतः** चरणौ प्रणम्य **निदेशे** चैव तिष्ठति **गुरो**र्निदेशे तिष्ठेदित्यर्थः ॥१९७॥

(७) **मणिरामः।** **निदेशे च** निकटेऽव**तिष्ठतो** गुरोरादिशतश्च **प्रणम्य** प्रह्वीभूय ॥१९७॥

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ ॥
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **नीच**मनुन्नतं गुरुशय्याद्यपेक्षया च नीचत्वम्। **नित्य**-ग्रहणाद्ब्रह्मचर्यादुत्तरकालमपि। **गुरोश्च** दृष्टिगोचरे, यत्र गुरुः पश्यति तत्र न **यथेष्टमासीत,** पादप्रसारणाङ्गनिषङ्गादिना। **आसन**ग्रहणं चेष्टामात्रोपलक्षणार्थम्। यथेष्टचेष्टो न भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र **शय्यानी**चत्वाभिधानात् **अधःशय्या**मिति प्रागुक्तं खट्वाद्यूर्ध्वशय्यानिषेधपरं न तु भूशयनपरम्! **यथेष्टासनः** पर्यङ्कबन्धादिना केवलं चरणाद्युपपदशून्यम् ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया **नीचे** एव **शय्यासने** **नित्यं** स्याताम्। यत्र **च** देशे समासीनं गुरुः पश्यति **न** तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसा-रादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नीचमिति।** **अस्य** शिष्यस्य नीचमित्यादिनिषे-धार्थः। **न यथेष्टासनः** कृतपर्यङ्कबन्धः ॥ १९८ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वदा नित्यमुत्तराश्रमेष्वपि ॥ १९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः । नीचं शय्यासनं नित्यं स्यात् अस्य** शिष्यस्य **गुरुसन्निधौ** ॥ १९८ ॥

(७) **मणिरामः**। **न यथेष्टासनः** यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां न कुर्यात् ॥ १९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथैव **नीचं शय्यासनमिति**। गुरुशय्याद्यपेक्षया ह्रस्वशय्यासनं यावज्जीवं **गुरुसन्निधौ स्यात्**। तथा **गुरुश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः** स्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

(१) **मेधातिथिः । नोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य** गुरोर्**नाम, केवलं** उपाध्यायाचार्यभट्टाद्युपपदरहितं, **परोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत** सदृशं न कुर्यान्नाटयकार इव। **गतिः**––एवमस्मद्गुरुरपक्रामति। **भाषितं**––द्रुतविलम्बितमध्यमत्वादि। **चेष्टितम्**––एवं भुङ्क्ते एवमुष्णीषं बध्नाति एवं परिवर्तत इत्यादि। उपहासबुद्ध्या्यमनुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि** प्रत्यक्षं तु तद्युक्तमपि **नोदाहरे**दित्यर्थः। **गतिभाषिते चेष्टितं** च हस्तचालनादिना **नानुकुर्वीत** परिहासबुद्ध्या तत्सदृशं गत्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **अस्य** गुरोः **परोक्षम**प्युपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं **नाम** नोच्चारयेत्। न तु गुरोर्गमन**भाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत** गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **केवलं** भगवच्छब्दादिशून्यं **नानुकुर्वीतेति** अनुकरणं तादृशगत्यादिकरणं **चेष्टितं** करचालनादि तत्करणे परिहासादिप्रतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) **नन्दनः**। **केवलं** तत्र भवदादिशब्दरहितम्। **चेष्टितं** हस्तमुद्रादिकम् ॥ १९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अस्य** गुरोः **गतिभाषितचेष्टितं नानुकुर्वीत** न कुर्यात् ॥ १९९–२०० ॥

(७) **मणिरामः । केवलं** उपाध्यायादिपूजावचनोपपदशून्यम्। **अनुकुर्वीत** गरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादिना उपहासेच्छया न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । नोदाहरेदिति ।** गुरोरसन्निधानेऽपि पूजावाक्यपदरहितं नाम नोच्चारयेत् । **गुरोर्गमनभाषणभोजनादिचेष्टां नानुकुर्यात्** एवमस्मद्गुरुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

(१) **मेधातिथिः । यत्र** देशे दुर्जनसम्पाते **गुरोः परीवादः** सम्भूतदोषानुकथनम् **निन्दा** अविद्यमानानां दोषाणामभिधानम्, **प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यौ** अङ्गुल्यादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वाऽन्यत्र **गन्तव्यम्** ॥ २०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । परीवादो** वास्तवदोषोक्तिः । **निन्दा** त्वसद्दोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) **कुल्लूकः ।** विद्यमानदोषस्याभिधानं **परीवादः** अविद्यमानदोषाभिधानं **निन्दा । यत्र** देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते **तत्र** स्थितेन शिष्येण **कर्णौ** हस्तादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशाद्देशान्तरं **गन्तव्यम्** ॥ २०० ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **गुरोरिति । परीवादो** अविद्यमानदोषाभिधानं **पिधातव्या**वाच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) **नन्दनः । परीवादो** बुद्धिपूर्वदोषः । **निन्दा** व्यङ्गतादिः ॥ २०० ॥

(७) **मणिरामः । परीवादः** विद्यमानदोषाभिधानं, **निन्दा** अविद्यमानदोषकथनम् ॥ २०० ॥

(८) **गोविन्दराजः । गुरोरिति ।** यस्मिन् देशे गुरोः सदोषाभिधानं असद्दोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति **कर्णौ** तत्राच्छादनीयौ तस्मात्प्रदेशादन्**यत्र गन्तव्यम्** । न चात्मना परीवादादि कर्तव्यम् ॥ २०० ॥

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ॥
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥२०१ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** पूर्वप्रतिशेषोऽयमर्थवादः ।

अत एवं व्याख्येयम् । **परीवादा**च्छ्रुत्वा **खरो भवति ।** हेतौ ल्यब्लोपे वा कर्मणि पञ्चमी–परीवादं श्रुत्वा । **निन्दकः**–निन्दाश्रावी उपचारान्निन्दक उच्यते । तथा संस्कर्त्र्यवघातकः । श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिः । **परिभोक्ता** यो गुरुमुपजीवति कुसृत्याऽनुवर्तते । **मत्सरी** गुरुसमृद्धिमभ्युच्चयं **न** सहतेऽन्तर्दह्यते ।

अनयोरप्राप्तत्वादपूर्वो विधिः। परिवादपरीवादयोः "घञ्यमनुष्ये बहुलमिति" (पा० सू० ६।३।१२२) दीर्घत्वादीर्घत्वे ॥ २०१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परीवादात्** स्वयं क्रियमाणात्। एवमुत्तरेषु। **परिभोक्ता** उत्तमवस्तूनां लब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता। **मत्सरी** तद्गुणासहिष्णुः। **कीटः** कृमिरीषदुपचितः ॥ २०१॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह **परीवादादिति**। गुरोः **परीवादाच्छिष्यो** मृतः **खरो** भवति। गुरोर्निन्दकः कुक्कुरो भवति। **परिभोक्ता**ऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः **कृमिर्भवति**। **मत्सरी** गुरोरुत्कर्षासहनः **कीटो** भवति। **कीटः** कृमिभ्यः किंचित् स्थूलो भवति॥ २०१॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **परीवादादेः** शिष्यकर्तृकत्वे प्रत्यवायमाह **परीवादादिति**! परकृत**परीवाद**श्रवणे वा **परिभोक्ता** अनुचितगुरुधनाद्युपजीवी **कृमिरपदः**, सपदः **कीटः**। **मत्सरी** गुरुगुणासहिष्णुः॥ २०१॥

(५) **नन्दनः**। **परीवादी** परीवादप्रयोगी। **परिभोक्ता** गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी ॥ २०१॥

(६) **रामचन्द्रः**। गुरोः **परीवादात् खरो** गर्दभो भवेत्। **श्वा** भवति **निन्दकः** गुरोः **परिभोक्ता** गुरुधनोपभोगी **कृमिः** स्यात्। गुरोर्**मत्सर**कारी **कीटो** भवेदिति ॥ २०१॥

(७) **मणिरामः**। शिष्यश्चेत्परीवादादिकर्ता तदा फलमाह **परीवादादिति**। **परिभोक्ता** अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः। **मत्सरी** गुरोरुत्कर्षासहनः ॥ २०१॥

(८) **गोविन्दराजः। परीवादादिति। परीवाद**कर्ता जन्मान्तरे **खर** उत्पद्यते। **श्वा च निन्दा**कर्ता। अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः **कृमिर्भ**वति। गुरुगुणासहनः **कीटः**, कृमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति पृथक्कथनम्, अत एव न कर्तव्यमिति। न चाद्यार्थस्य लोकस्य पूर्वार्धवादित्वं युक्तम्। श्रुतशब्दानुपादानात्। उत्तराभ्यां च विध्यर्थाभ्यां साहचर्यात्। श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धः करणनिषेध इति चेत् फलाभिधानं तर्हि कुतः सिद्धम् ॥ २०१॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः॥
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणं प्रतिषिध्यते। स्वयंकृते परेण च कारिते तुल्यं कर्तृत्वम्। प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वस्मरणात्—इत्येतया बुद्धया प्राप्ते परमुखेनार्चने प्रतिषेधः। अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः। 'ग्रामान्तरं

गच्छत्युपाध्यायो भवानभिवादयतां' स गत्वा तमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । **न क्रुद्धः ।** गुरौ क्रोधासम्भवादन्यनिमित्तेऽपि क्रोधे पूजाकाले तत्त्यागेन चित्तप्रसादोऽभिधीयते । क्रुद्धमित्यन्ये पठन्ति । **नान्तिके** समीपे **स्त्रियाः** कामिन्याः स्थितम् । गुर्वाराधनपरत्वाच्छुश्रूषाकलापस्य येन चित्तखेद आशङ्क्यते स निषिध्यते । अतः स्त्रिया इत्येव व्याख्यातम् । **यानं** गन्त्र्यादि । **आसनं** पीठिकामञ्चादि । ततोऽ**वरुह्या**-वतीर्य **अभिवादयेत्** । 'शय्यासनस्थ' (२।११९) इत्यत्रासनादुत्थानमुक्तम्, अनेनावरोहणं विधीयते । मञ्चाद्वाऽऽसनादुत्थानमनवरोहतोऽपि सम्भवति ।

"अवरोहणं तर्हि अनुत्थितस्य च न सम्भवति । अतोऽनेनैव सिद्धे शय्यासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम् ।"

नानर्थकम् ! यदि शिष्यः पराङ्मुखः प्रत्यग्देशादागतं गुरुं मन्येत तदासनस्थ एव सम्भ्रमपरावृत्तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्थायाभिपरावर्तेत । तथा ह्युत्थानक्रियया सम्मुखीभवनं व्यवधीयेत । ततः कुप्येद्गुरुः । पराङ्मुखस्योत्तिष्ठतो गुरुरेवमपि मन्येत—'नायं ममाभ्युत्थितो निमित्तान्तरकृतमेवास्याभ्युत्थानम् !' तस्मादर्थवदुभयत्राप्यासनग्रहणम् ।।२०२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **दूरस्थः** 'परहस्तप्रेषितप्रणामबुद्ध्या(वस्त्रा)दिना **नार्चयेत् । क्रुद्धः**' क्रोधनिषेधादप्रतिसंधाने दैवादुत्पन्नक्रोधः **न स्त्रियाः अन्तिके** स्त्रिया सहैकान्त आसीनमभिवादनादिना नार्चयेत् । पूर्वं यानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवादनमुक्तम् । विशेषो विधीयत इत्यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादनं च कार्यमिति प्रसङ्गेन विशेषमाह **यानासनस्थ इति** । ते प्रत्युत्थानाभिवादने अवरुह्यैव कार्ये इत्यत्र विशेष इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** **दूरस्थः** शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना **गुरुं नार्चयेत् ।** स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । **क्रुद्धः** कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । **यानासनस्थश्च** शिष्यो यानासनादवतीर्य **गुरुमभिवादयेत् ।** 'यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थाये'त्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः।। २०२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** **एनं** गुरुम् । **क्रुद्धः** स्वयम् । **स्त्रिया** गुरोः । **अवरुह्य** भूमौ ।। २०२ ।।

(५) **नन्दनः ।** **दूरस्थो नार्चयेदेनं** गन्धमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत्किंतु स्वयमेवार्चयेदित्यर्थः । **क्रुद्धोऽन्यस्मै ।** **स्त्रियाः** गुरुपत्न्याः **अन्तिके** रहसि पत्न्या सहितमित्यर्थः ।। २०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **एनं** गुरुं **दूरस्थः** सन् वस्त्रादिना **नार्चयेत्** । तथा **क्रुद्धः** सन्न पूजयेदित्यर्थः । तथा **स्त्रियाः अन्तिके** समीपे नार्चयेत् । **यानासनस्थः** सन् भूमौ **अवरुह्य एनं** गुरुं **अभिवादयेत्** ।। २०२ ।।

(७) **मणिरामः** । **अन्तिके स्त्रियाः** निकटे स्थितं गुरुं स्वयमपि स्त्री-निकटस्थं इत्यर्थः । **अवरुह्य** यानासनादवतीर्य ।। २०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **दूरस्थ इति** । **दूरस्थः** सन् परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यं नार्चयेत्, नाप्येनं प्रत्युपजातक्रोधं, नच भार्याणां समीपस्थं **अर्चयेत्** । **यानासनस्थश्च** यदा भवति तदा अवतीर्यैन**मभिवादयेत्** । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवाद-येत् । अनेन चावरुह्याभिवादयेत् । तत्र नीचयानासनात् अनुत्थायाप्यवरोहणं संभवति एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् । गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति अत उक्तं **अवरुह्याभिवादयेदिति** ।। २०२ ।।

प्रतिवातानुवाते च नासीत गुरुणा सह ।।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ।।२०३।।

(१) **मेधातिथिः** । यस्यां दिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततो देशाद्यदा वायुः शिष्य-देशमागच्छति शिष्यदेशाच्च गुरुदेशं ते **प्रतिवातानुवाते** । एकं 'प्रतिवातम्' अपरम् 'अनुवातम्' तदपेक्षया **गुरुणा सह नासीत**—अपि तु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत् । अविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन् **असंश्रवे** । **न किञ्चिदपि** गुरुगतमन्यगतं वा **कीर्तयेत्** । यत्र गुरुर्व्यक्तं न शृणोति, ओष्ठसञ्चलनादिना शिष्यसम्बन्धिना जानाति किञ्चिदयमेतेन सम्भाषते, तत्र कीर्तयेत् ।। २०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **गुरुणा सहा**सीनो गुरोरभिमुखवातवहनस्थाने **नासीत** द्रप्सादिनिर्गमसंभवात् । **नानुवाते** तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थाने एतदु-दीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात् । एवमन्यत्राप्येतादृशि देशे **न किंचिद्वा**च्यमित्याह **असंश्रव इति** । संश्रवस्तदुक्तश्रवणार्हो देशः ।। २०३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमा-गच्छति स **प्रतिवातः** । यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति सो**ऽनुवातः** । तत्र **गुरुणा समं नासीत** । तथाऽविद्यमानः संश्रवो तस्मिन् **असंश्रवे** गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा **न किंचि**त्कथयेत् ।। २०३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । गुरुदेशाच्छिष्यं अनुगच्छन्वायुः **प्रतिवातः** । **अनुवातः** शिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छन् । तस्मिन् **असंश्रवे** यत्र गुरुर्न शृणोतीत्यर्थः ।। २०३ ।।

(५) **नन्दनः**। **प्रतिवाते** पुरतो **नासीत अनुवाते** पृष्ठतः। पार्श्ववात-योरप्युपलक्षणमेतत्। यथा स्वशरीरस्पृष्टो वात एनं न स्पृशेत्तथासीतेति। **असंश्रवे** अश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरोः प्रतिवाते** अभिमुखे च पुनः **अनुवाते गुरुणा सह नासीत** न उपविशेत्। **गुरोः संश्रवे** निकटे चैव **किंचिदपि न कीर्तयेत्** ॥२०३॥

(७) **मणिरामः**। **प्रतिवाते च** गुरुर्यत्र तिष्ठति तत्स्थानात् शिष्यस्थानं गच्छति **स प्रतिवातः**। शिष्यावस्थितदेशात् गुरुदेशमागच्छति स **अनुवातः** तत्र गुरुणा समं न तिष्ठेत्। **असंश्रवे** गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः, तत्र न किञ्चिद्वदेत् ॥ २०३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रतिवात इति**। **प्रतिवातो** मुखीभूतः पुरोवर्ती गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रति वायुः यस्मिन् प्रदेशे, यत्र **चानु**गतशिष्यः गुरुदेशं **प्रतिवातः**। तत्र पश्चात् **गुरुणा सह नासीत**। तथा गुरुसन्निधाने यस्मिन् देशे गुरोः संश्रवः आकर्णनं **नास्ति** तत्रान्यस्य कस्यचित् **न किञ्चिदपि कथयेत्** ॥ २०३ ॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥२०४॥

(१) **मेधातिथिः**। **यान**शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। गोश्वोष्ट्रैर्युक्तं यानं **गोश्वोष्ट्रयानम्**। दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः। केवलेषु तु अश्वपृष्ठा-दिष्वारोहणं नास्ति। यदि स्वतन्त्रो यानशब्दो विज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा। समाचारात्तु कादाचित्कमनुज्ञानं दृश्यते। **प्रासाद** उपरिगृहादीनां या भूमिस्तस्यां गृहादिभूमिवत्सिद्धं सहासनम्। **प्रस्तरः** दर्भादितृणाकीर्णः आस्तरः। **कटस्तु** शरवीर-णादिकृतः प्रसिद्धः। **शिला** गिरिशिखरादावन्यत्र वा। **फलकं** दारुमयमासनं पोतवर्तादि। **नौ**र्जलतरणसंप्लवः। तेन पोतादावपि सिद्धं भवति ॥ २०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गोश्वोष्ट्रयुक्ते याने** रथादौ **स्रस्तरे** तृणसंचये **कटेषु** तृणादिनिर्मितेषु बृहदासनेषु **फलके** काष्ठपदे एतद्धस्त्यादेरपि प्रकीर्णयानस्यो-पलक्षणम्। अत्रा**सीते**'ति वचनमन्यत्र शय्यादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४ ॥

(३) **कुलूकः**। यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। बलीवर्दयाने घोटकप्रयुक्ते **यान** उष्ट्रयुक्त**याने** रथकाष्ठादौ प्रासादोपरि **स्रस्तरे कटे** च तृणादिनिर्मिते **शिलायां फलके** च दारुघटितदीर्घासने **नौ**कायां च **गुरुणा सहासीत** ॥ २०४ ॥

---

(२०४) स्रस्तरेषु=संस्तरेषु (ञ)। प्रस्तरेषु च (ज, झ, ठ,)

(४) **राघवानन्दः**। "तेषां त्वयासने न प्रश्वसितव्य"मिति श्रुतेः। पर्युदासमाह **गोश्वेति**। गवादियुक्तेषु शकटेषु तद्रूपेषु वा **प्रासादे** देवभूभुजां गृहे **संस्तरे** ऊर्णान्तित्वादिकृतेषु **कटेषु** तृणलतादिनिर्मितेषु **फलकं** दारुघटितविस्तीर्णासनम् ॥२०४॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिषिद्धस्य गुरुसहासनस्य प्रत्युद्धारः क्रियते **गोश्वेति**। **गोश्वोष्ट्रै**र्युक्तं **यानं गोश्वोष्ट्रयानम्**। **स्रस्तर**स्तृणादिसगृहः ॥२०४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्रस्तरेषु** तृणसञ्चयेषु। **शिलाफलके** शिलामण्डले ॥२०४॥

(७) **मणिरामः**। **यान**शब्दः सर्वत्रान्वेति। **गोयाने** बलीवर्दयुक्तयाने। एवमग्रेऽपि। **स्रस्तरे कटे** च तृणादिनिर्मिते। **शिला** शिलायां **फलके** दारुनिर्मितदीर्घासने ॥२०४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गोऽश्वोऽष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेष्विति**। **गोऽश्वोष्ट्रयाने** युक्ते सति **प्रासादे** धवलगृहे तृण**प्रस्तरे कटे** च नटा [का] दिकृते कुलाले (२) **शिलाफलकनौषु च गुरुणा सहासीत**। "शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत्" इति प्रतिषेधस्यायं प्रतिप्रसवः ॥२०४॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥२०५॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्ता गुरुवृत्तिरिदानीमन्यत्रातिदिश्यते। अध्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्य गुरुरत्राचार्यो विज्ञेयः। तस्य यो गुरुस्तस्मिन्सन्निहिते गुरुवद्वर्तितव्यम्। **सन्निहित** इति न तद्गृहगमनमभिवादनाद्यर्थं कर्तव्यम्। गुरुगृहे वसन् **गुरुणाऽनिसृष्टो** अननुज्ञातः **स्वान् गुरून्** मातापितृप्रभृतीन्नाभिवादयितुं गच्छेत्, न पुनर्गुरुगृहे स्थितस्य यदि स्वे गुरव आगच्छन्ति तदा तदभिवादने गुर्वाज्ञाऽपेक्षितव्या।

"कुत एतत्?" मातापित्रोरत्यन्तमान्यत्वात्। पितृव्यमातुलादीनामप्यभिवादनप्रवृत्तस्य न कश्चिद्गुरुवृत्तेर्विघ्नः। आराधनार्थ एवायं सर्वः प्रयासः। मातापितृगुरुसन्निपाते कः क्रमोऽभिवादनस्येत्युक्तं "सर्वमहती माता"। पित्राचार्ययोस्तु विकल्पः। यतः पितृत्वाध्यारोपेणाचार्यस्य गौरवं विहितम्; अतः पिता श्रेष्ठः, यतश्चोक्तं "गरीयान् ब्रह्मदः पिता" (श्लो. १४६) इति तत आचार्यः। अतोऽयं विकल्पः ॥२०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरुवत्** गुरुतुल्यां **वृत्तिम्**। अत्र गुरुशब्दो गौरवविषययावदुपाध्यायादिपरः। **नचेति**। आचार्यगृहे वसन् **गुरुणा** आचार्येणा**निसृष्टो**ऽननुज्ञातो **न स्वान् गुरून्** मान्यानुपाध्यायादीन् **अभिवादयेत्** ॥२०५॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यस्याचार्ये **सन्निहित** आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादनादिकां **वृत्तिमनुतिष्ठेत्**। तथा गुरुगृहे वसञ्छिष्य आचार्येणातियुक्तो **न स्वान्गुरून्**मातृपितृपितृव्यादीनभिवादयेत् ॥२०५॥

(४) **राघवानन्दः**। **वृत्तिम**भिवादनादि। **गुरोः गुरौ** गुरोराचार्ये कुर्यात्। **गुरुणा** ब्रह्मदात्रा। **स्वान् गुरून्** पित्रादीन् ॥२०५॥

(५) **नन्दनः**। **गुरो**राचार्यस्य। **अनिसृष्टो**ऽननुज्ञातः। **स्वान्गुरून्**पित्रादीन्मातापितृभ्यामन्यत्र पितृव्यादीनित्यन्ये ॥२०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुणा अनिसृष्टः** अनाज्ञप्तः **स्वान् गुरून् पितृभ्रात्रादीन् न अभिवादयेत्** ॥२०५॥

(७) **मणिरामः**। **गुरुवद्वृत्ति** अभिवादनादि। **अनिसृष्टः** अनियुक्तः **स्वान् गुरून्** पितृव्यादीन्। इदं तु गुरुसमीपे। न तु गुरोः परोक्षेऽपि ॥२०५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरोरिति**। आचार्यगुरुर्यदा शिष्यस्य **सन्निहितो** भवति तदा तस्याप्याचार्यवत् **वर्तेत**। तथा आचार्यगृहेऽवस्थितः तेनाननुज्ञातः **स्वयोनिगुरूनभिवादयेत्** ॥२०५॥

विद्यागुरुष्वेवमेव, नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ॥
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ॥२०६॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमप्यतिदेशः। आचार्यादन्ये उपाध्यायादयो **विद्यागुरवः**। **तेष्वेवमेव** वर्तितव्यं, 'शरीरं चैव' (२। १९२) इत्यादिकृत्या। **स्वयोनिषु** ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यादिषु। **नित्या वृत्ति**र्गुरुवृत्तिः। विद्यागुरूणां त्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्याग्रहणम्। **अधर्मात्** अकार्यात्परदारगमनादेः **प्रतिषेधत्सु** वयस्येष्वपि। अभ्यन्तरगत्यारूढतयाऽकार्यं चिकीर्षन्यः सुहृदादिस्तम् "आकेशग्रहणान्मित्रमकार्येभ्यो निवर्तयेत्" इति—तस्मिन्समहीनवयस्केऽपि गुरुवद्वर्तितव्यम्। **हितं च** विधिरूपमग्रन्थकम् **उपदिशत्सु**। अथवा हितस्योपदेष्टारोऽभिजना उच्यन्ते ॥२०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विद्या**ग्रहणनिमित्त**गुरुष्वे**वैतत् अनुमतिप्रतीक्षणम्। **स्वयोनिषु** तु पितृमातुलादिषु गुरुषु **नित्या वृत्ति**रनुज्ञां विनाप्यभिवादनादिप्रवृत्तिः। तथा अधर्मेष्वेनसि क्रियमाणे अग्रमधर्मो न कार्यं, इदं धर्मसाधनं हितं कार्यमित्यादिपारलौकिकोपदेशकारिष्वप्येतत्। एवमेतदनुमत्यैवाभिवादनादीति व्यवहितान्वयः ॥२०६॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया **विद्यागुरवः**। तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः। किं तत्? आचार्य इव **नित्या** सार्वकालिकी **वृत्ति**र्विधेया। तथा **स्वयोनिष्वपि** पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः। **अधर्मान्निषेधत्सु** धर्मतत्त्वं **चोपदिशत्सु** गुरुवद्वर्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरति **विद्येति**। **विद्यागुरुष्वति**-रिक्तेषु **स्वयोनिषु** पितृव्यादिषु **नित्या** वृत्तिरभ्यासः। **प्रतिषेधत्सु अधर्मा**न्निवर्तकेषु **हितं चोपदिशत्सु हितं** दृष्टोपकारम् ॥ २०६ ॥

(५) **नन्दनः**। **विद्यागुरुष्वा**चार्यव्यतिरिक्तेषु। **स्वयोनिषु** मातापितृव्यति-रिक्तेषु। उपकारसंनिकर्षविप्रकर्षापेक्षया तेषु तारतम्यं कल्पनीयम् ॥ २०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विद्यागुरुषु एषैव** वृत्तिः **नित्या** कार्या विद्याध्यापकेषु गुरुषु इत्यर्थः। **स्वयोनिषु** स्वसंबन्धिषु **एषैव वृत्तिः** कार्या **अधर्मात्प्रतिषेधत्सु** सत्सु (एषैव ?) वृत्तिः। **हितं चोपदिशत्सु अपि** एषैव वृत्तिः कार्या ॥ २०६ ॥

(७) **मणिरामः**। **विद्यागुरुषु** आचार्यव्यतिरिक्तोपध्यायादिषु। **स्वयोनिषु** पितृव्यादिषु 'अधर्मो न कर्तव्य' इति **प्रतिषेधत्सु हितं** धर्मतत्त्वं तदुपदिशत्सु च आचार्यवद्वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ २०६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **विद्यागुरुष्वेवमेवेति**। आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु **विद्यागुरुष्वेवमेव** वर्तेत। तथा **स्वयोनिषु गुरुषु** अधर्मनिवर्तकौषधाद्युपदेष्टृष्वेव **नित्या वृत्तिः** ॥ २०६ ॥

श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रे तथाऽऽचार्ये गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥२०७॥

(१) **मेधातिथिः**। **श्रेयांस** आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः। तेषु **गुरुवद्वृत्तिं** यथासम्भवमभिवादनप्रत्युत्थानादि **समाचरेत्**। बहवोऽत्र शब्दा गतार्थाः प्रयुज्यन्ते। तेषां वृत्तवशात्प्रयोगो न दुष्यति। श्रेयस्स्वित्येतावद्वक्तव्यम्। गुरुवदित्याक्षिप्यते। वृत्तिमित्यादि प्राप्तमेव। तदेतत्सर्वस्मिन्नेवास्मिन्ग्रन्थे स्वयमुत्प्रेक्ष्यम्। **गुरुपुत्रे तथाचार्ये**। आचार्यग्रहणेनाध्यापकत्वं लक्ष्यते। यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोऽध्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्वृत्तिः। पाठान्तरम् 'गुरु-पुत्रेष्वथार्येषु'। आर्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिवचनः। 'शूद्राच्चार्यो ज्यायान्' इति प्रयोगदर्शनात्। न च सर्वस्मिन्गुरुपुत्रे वृत्तिरेषा विधीयते। **गुरोश्चैव स्वबन्धुषु**। स्वग्रहणं गुरुवंश्यर्थम् गुरुवंशसम्बन्धितैवात्र निमित्तम्, न वयोविद्याद्यपेक्ष्यते ॥२०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुष्वपि **गुरुवद्वृत्तिम**-भिवादनादि **गुरुपुत्रेषु** ज्येष्ठेषु आर्येषु अपामरेषु। आरात् पापेभ्यो गता आर्याः।

एतच्च सवर्णाधिकवर्णेष्वेव। **गुरोः स्वेषु** जातिषु **बन्धुषु** चैवं वृत्तिः। **सयोनिषु** चैवं वृत्तिः ॥२०७॥

(३) **कुल्लूकः**। **श्रेयस्सु** विद्यातपःसमृद्धेषु। **आर्येष्विति** गुरुपुत्रविशेषणम्। समानजातिगुरुपुत्रेषु **गुरोश्च** ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा **गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत्**। गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२०७॥

(४) **राघवानन्दः**। **श्रेयस्सु** विद्यातपःसमृद्धेषु। **गुरुवन्नमस्कारोत्थानादि** ॥२०७॥

(५) **नन्दनः**। **श्रेयस्सु** अवदातयोनिविद्याकर्मसु। **आर्येषु** सद्वृत्तेषु निर्दोषेषु। गुरुपुत्रविशेषणमेतत्। **स्वबन्धुषु** ज्ञातिसंबन्धिषु ॥२०७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **श्रेयस्सु** ज्येष्ठेषु विद्यां प्रकाशयत्सु वा **गुरुपुत्रे** तथा**चार्ये गुरोर्बन्धुषु** च एतेषु **गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्** ॥२०७॥

(७) **मणिरामः**। **श्रेयस्सु** स्वापेक्षया विद्यादिभिरधिकेषु आचार्येष्विति [आर्येष्विति] गुरुपुत्रविशेषणम्। अनेन विशेषणेन स्वापेक्षायाऽधिकवयस्केषु स्वसमानजातिषु उत्कृष्टजातिषु परमावस्थेषु च गुरुपुत्रेषु गुरुवद्वृत्तिमाचरेदित्यभिप्रायो मनोर्बोध्यः। **गुरोश्चैव स्वबन्धुषु** गुरोः पितृव्यादिषु ॥२०७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिमिति**। **श्रेयस्सु** वृत्ताद्यधिकेषु **गुरुपुत्रेषु** ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु **गुरुवद्वृत्तिं** यावज्जीव**माचरेत्** ॥२०७॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८॥

(१) **मेधातिथिः**। ये न पठन्ति गुरुपुत्रविशेषणार्थं पूर्वत्राचार्यग्रहणम्, तेषामध्यापयितरि गुणवति समानजातीये सर्वगुरुवृत्तिः प्राप्ताऽनेन विशेषेणावस्थाप्यते। **अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानं** पूजामर्हति, नानाध्यापयन्। "ननु च विद्याग्रहणनिमित्तत्वाद्गुरुवृत्तिरध्यापयद्गुरुवद् गुरुपुत्रेऽप्यध्यापयितरि प्राप्तैव। शैशवब्राह्मणनिदर्शनात्कनीयसोऽपि सिद्धेत्यतो **बालः समानजन्मा वा** इत्येवमर्थमपि न वक्तव्यम्"। सत्यम्। यो वेदं वेदैकदेशं वाऽध्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता। अयं तु न ग्राहकः, केवलं कतिचिदहान्यहर्भागं वाऽध्यापयति, अतो नाचार्यो नोपाध्यायः इत्यप्राप्तौ, विधिरयम्। अस्मादेव वचनादन्यस्य भग्नमन्त्रादेरध्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते। ये च पूर्वत्राचार्यशब्दं पठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदमनूद्यते। "उत्सादनं चेति" (श्लो० १०९) वक्ष्यति।

शिष्यो वा यज्ञकर्मणि। यज्ञकर्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। क्वचिदङ्गे वेदैकदेशे मन्त्रभागे कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणभागे वा—तथापि गुरुवत्पूज्यः यदि तु गुरुपुत्रः, तस्मादनेन प्रकारेण काञ्चिद्विद्यां शिक्षेत,—तदा तेन तस्मिन्गुरुवद्वर्तितव्य-मित्युक्तम्—एवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य।

ये तु व्याचक्षते—"अध्यापयन्नित्यनेनाध्यापनसामर्थ्यं लक्ष्यते, अध्यापन-समर्थश्चेदध्यापयतु, मा वाऽध्यापयेत् गृहीतवेदश्चेद्गुरुवद्द्रष्टव्यः" तेषां शाब्दमेत-द्व्याख्यानं सत्यं भवति। शता लक्षणार्थः, स तु क्रियायाः 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० सू० ३।२।१२६) इति। क्रिया चात्र श्रुता—**गुरुवन्मानमर्हति** ॥ २०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बालो**ऽल्पवयाः। **समानजन्मा** सवयाः। **यज्ञकर्म**विष-यकग्रन्थकल्पोपदर्शनेनाङ्गोपलक्षणम्। तत्राङ्गजाते पूर्वं यद्यप्यस्य गुरुसुतः शिष्यस्त-थापि **गुरुसुते** गुरोः कार्यान्तरादिव्यासक्तौ वेद**मध्यापयन्** तत्काले **गुरुवन्मान्यः**। यदि तु सोऽपि एतदधीतवेद एवास्य शिष्यो न तदैवम् ॥२०८॥

(३) **कुल्लूकः**। कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा **शिष्योऽध्यापयन्न**ध्यापन-समर्थो गृहीतवेद इत्यर्थः। स **यज्ञकर्मण्**यत्विंगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो **गुरुव**त्पूजा**मर्हति** ॥ २०८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **अध्यापयन्** गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः **यज्ञकर्मणि** शिष्योऽपि ब्रह्मचारिणः ततोऽध्येता यज्ञकर्मदर्शनार्थमागतः। द्वितीयो वाशब्दो गुणानादरे। **सर्वदा न मानार्हः सः** ॥२०८॥

(५) **नन्दनः**। **यज्ञकर्मणि** यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्ये यज्ञादिकर्मपरवशे आचार्यस्थानीयो**ऽध्यापयन्बालो**ऽवरवयःस्थो वा **समानजन्मा** समानवयःस्थो वा विद्या-न्तरेषु **शिष्यो वा गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति** ॥२०८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यज्ञकर्मणि** ऋत्विजः **बालाः गुरुवत् मानं अर्हन्ति। समान-जन्मा वा व्रते गुरुवन्मानमर्हति। गुरुसुतः** गुरुवन्मानमर्हति। यः **अध्यापयन्सः** गुरुव-न्मानमर्हतीत्यर्थः ॥२०८॥

(७) **मणिरामः**। **यज्ञकर्मणि** ऋत्विगत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतः। **अध्या-पयन्** अध्यापनसमर्थः गृहीतवेद इति यावत् ॥२०८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बाल इति**। ब्रह्मचारिणः कनीयान् समः यज्ञविद्यादौ वा शिष्यः तथा अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवत्पूजामर्हति। न त्वध्यापयितृत्वादेवास्य गुरुवृत्तिः **सिद्धैव विद्यागुरुष्वेवमेवमिति**। न च कनीयस्त्वापेक्षया, शैशवाख्या(प)नस्य दर्शि-तत्वात्। सत्यम्। किन्तु 'शिष्यो वा यज्ञकर्मणी'त्युक्तोऽध्यापयतो (व्य)ऽर्थशिष्यत्वात् अप्राप्ताशङ्कायामिदं वचनम्। इदमेव ज्ञापकं ग्रन्थगुरोरर्थगुरुर्गरीयान् ॥ २०८ ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ।।२०९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अभ्यक्तस्योद्वर्तनम् **उत्सादनं** न कुर्यात् । **गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं** प्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिषेधाद्गुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्र एव गुरुः सम्पद्यते कृत्स्नवेदाध्यापनोपयोगितया, तदा स्वनिमित्तं तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्ति; तदनेन न प्रतिषिध्यते । आतिदेशिकस्थानेन निषेधो नौपदेशिकस्य ।। २०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उत्सादनमुद्वर्तनम् । गुरुपुत्रस्य** पूर्वश्लोकोक्तलक्षणवतः । **अवनेजनं** क्षालनम् । अर्थादभिवादनमपि निषिद्धमेव ।। २०९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायामाप्तायां विशेषमाह **उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनमुच्छिष्टस्य** भक्षणं **पादयोश्च** प्रक्षालनं **गुरुपुत्रस्य न कुर्यात्** ।। २०९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । पूजाङ्गत्वेन प्राप्तं परिचष्टे **उदिति । उत्सादनं** गात्रमलानां त्याजनम् । **अवनेजनं** पादक्षालनम् । एतेन गुरोरुच्छिष्टं भोज्यम् ।। २०९ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ गुणवति गुरुपुत्रे गुरुवृत्तीनां प्राप्तानामपवादमाह **उत्सादनमिति** । अनेनैव ज्ञापितं गुरोरुत्सादनादीनि कार्याणीति ।। २०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । गात्राणां उत्सादनं** अङ्गवस्त्रादिना न कुर्यात् **स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोः अवनेजनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात्** । कोऽर्थः ? गुरुपुत्रात् एतानि वस्तूनि न कारयेत् । हेत्वर्थे षष्ठी ज्ञेया । गुरुपुत्राच्च इति वा पाठः ।। २०९ ।।

(७) **मणिरामः** । आचार्यवत् पादसंवाहनादिकमपि प्राप्तं तत्र निषेधमाह **उत्सादनमिति** । **उत्सादनं** उद्वर्तनं, **अवनेजनं** प्रक्षालनम् ।। २०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **उत्सादनमिति** । उद्वर्तन**स्नापनोच्छिष्टभोजनपाद**धावनानि **गुरुपुत्रस्य** न कार्याणि । अस्मादेव प्रतिषेधात् गुरोरेतत् अनुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ।। २०९ ।।

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ।। २१० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **गुरुयोषितो** गुरुपत्न्यः । **सवर्णाः** समानजातीयाः । **गुरुवत्प्रतिपूज्या** आज्ञाकरणादिना । **असवर्णास्तु** केवलैः **प्रत्युत्थानाभिवादनैः** । बहुवचनादाद्यर्थोऽत्रान्तर्भवति । तेन हि प्रियहितादि गत्याद्यननुकरणाद्यप्यतिदिश्यते ।। २१० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सवर्णाः** शिष्यस्य **गुरुयोषित** आचार्योपाध्याय-पितृपितृव्यादिपत्न्यः । **अभिवादनम**सावहमित्युक्त्वा ॥ २१० ॥

(३) **कुल्लूकः । सवर्णा गुरुपत्न्यो** गुरुवदाज्ञाकरणादिना **पूज्या** भवेयुः । **असवर्णाः** पुनः केवल**प्रत्युत्थानाभिवादनैः** ॥ २१० ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **गुरुवदिति । सवर्णाः** समानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) **नन्दनः** । गुरौ या वृत्तिरुक्ता तया **सवर्णा गुरुयोषितः प्रतिपूज्याः । असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः पूज्याः ।** एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणेन क्षत्रिय-वैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्यः प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादनेन । एवं क्षत्रियेण वैश्याशूद्रे वैश्येन शूद्रा च । किंच क्षत्रियेण ब्राह्मणी वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्यौ च प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्या इति ॥ २१० ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** तथा **असवर्णा योषितः प्रत्युत्थानाभिवादनैः** संपूज्याः ॥ २१० ॥

(७) **मणिरामः । गुर्विति** ॥ २१० ॥

(८) **गोविन्दराजः । गुरुवदिति ।** गुरोः सजातीया भार्याः **गुरुवत् पूजनीयाः ।** विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थानाभिवादनमात्रेण ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ॥
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** घृततैलादिना केशकायोपदेहन**मभ्यञ्जनम् । गात्राणा-मुत्सादन**मुद्वर्तनम् । कार्यसामान्यात्पादधावनमपि । सर्वथा शरीरस्पर्शसाध्या या काचिदनुवृत्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते । वक्ष्यति च हेतुं "स्वभाव एष नारीणाम्" इति (श्लो. २१३) । **केशानां च प्रसाधनम्** विन्यासरचनादिकरणम्, कुङ्कुम-सिन्दूरादिना सीमन्तोत्थापनं । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम् । तेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानुलेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अभ्यञ्जनं** स्नेहम्रक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** तैलादिना **देहाभ्यङ्गं स्नापनं गात्राणां** चोद्वर्तनं **केशानां** च मालादिना **प्रसाधन**मेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम् । देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** गुरुवत् तासामभ्यञ्जनादिप्राप्ते निराकरणमाह **अभ्यञ्जनमिति । प्रसाधनं** केशसंस्कारः ॥ २११ ॥

(५) **नन्दनः । अभीतिति** ।। २११ ।।

(६) **रामचन्द्रः । गुरुपत्नी** शरीरस्य **अभ्यञ्जनतैलाभ्यङ्गादीनि** संस्कारादीनि न कुर्यात् ।। २११ ।।

(७) **मणिरामः ।** गुरुपत्न्यां यान्यकर्तव्यानि तान्याह **अभ्यञ्जनमिति** ।। २११ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अभ्यञ्जनमिति ! अभ्यङ्गस्नापनोद्वर्तनकेशरचना** गुरुभार्याया **न कार्याः** ।। २११ ।।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ।। २१२ ।।

(१) **मेधातिथिः । पूर्णविंशतिवर्षेण** तरुणेनेत्यर्थः । बालस्य आ षोडशाद्वर्षाद्दोषः । पूर्णानि विंशतिवर्षाणि यस्य स एवमुच्यते । अयं कालो यौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः । अत एवाह **गुणदोषौ विजानता** । कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगतौ च स्वाकृतिदुराकृतिलक्षणौ धैर्यचापले वा । सर्वथाऽतन्त्रा विंशतिसंख्या ।। २१२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पूर्णविंशतिवर्षेणेति** । यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम् । **गुणदोषाविति** । स्त्रीणां स्पर्शनाद्रागोत्पत्तिदोषं व्यवधाने तद्ब्रह्मचर्यादच्युतिगुणं जानता । **पादयोरिति** निषेधात् । पादस्पर्शनमात्रं न कार्यम् । 'भूमावेव त्वभिवादन'मिति वक्ष्यति ।। २१२ ।।

(३) **कुल्लूकः । युवती गुरुपत्नी** पादयोरुपसंगृह्याभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना **नाभिवाद्या** । पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति ।। २१२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **पूर्णविंशतिवर्षेण** ब्रह्मचारिणा **गुणदोषौ** गुणश्च शुश्रूषया दोषश्च स्पर्शेनेतौ **विजानता** गुणबुद्धया प्रवर्तमानस्य स्पर्शदर्शनादिना वा गुरुद्रोहे दोष इति भावः ।। २१२ ।।

(५) **नन्दनः । पादयोर्नाभिवाद्या** ।। २१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । गुरुपत्नी युवती पादयोः** स्पृष्ट्वा **नाभिवाद्या पूर्णविंशतिवर्षेण** शिष्येण गुणदोषौ **विजानता** ।। २१२ ।।

(७) **मणिरामः । पूर्णविंशतिवर्षत्वं** यौवनोपलक्षकम्, बालस्तु कुर्यादेव ।। २१२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गुरुपत्नीति ।** तरुणी गुरुभार्या यूना कार्ये सुखदुःखे **जानता पादोपसंग्रहपूर्वकं नाभिवाद्या** ।। २१२ ।।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ।। २१३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एषा प्रकृतिः स्त्रीणां **यन्नराणां** धैर्यच्यावनम् । सङ्गाद्धि स्त्रियः पुरुषान्व्रतात् च्यावयेयुः । **अतोऽर्थात्** अस्माद्धेतोः **न प्रमाद्यन्ति** । दूरत एव स्त्रियः परिहरन्ति । **प्रमादः** स्पर्शादिकरणम् । वस्तुस्वभावोऽयं यत्तरुणी स्पृष्टा कामकृतं चित्तसंक्षोभं जनयति । तत्र चित्तसंक्षोभोऽपि प्रतिषिद्धः, तिष्ठतु तावदपरो ग्राम्यधर्मसंरम्भः । **प्रमदाः** स्त्रियः ।। २१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दोषं स्फुटयति **स्वभाव इति । स्वभाव एष** स्त्रीणामनिच्छन्तीनामपि दर्शनेन रागेण दुष्यन्तीति **नराणां दूषणं** पुरुषेषु दोषापादकत्वं **नारीणां स्वभावः । न माद्यन्ति** तदनीक्षणादौ कार्येणाप्रमत्ता भवन्ति ।। २१३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीणाम**यं स्वभावः** यदिह शृंगारचेष्टया व्यामोह्य **पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्था**दस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु **न प्रमत्ता भवन्ति** ।। २१३ ।।

(४) **राघवानन्दः । दूषणं** शृङ्गारचेष्टया व्यामोहनम्, यतः **अतोऽर्था**दपरिहार्यकार्यवशादपि साक्षान्न **प्रमाद्यन्ति** स्पर्शालापादिना प्रमत्ता न भवन्ति ।।२१३।।

(५) **नन्दनः** । अभ्यञ्जनादिप्रतिषेधकारणं श्लोकद्वयेनाह **स्वभाव इति । यन्नराणां दूषणं एष नारीणां स्वभावः । अतोऽर्थं** एतदर्थम् ।। २१३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । नारीणां एष स्वभाव इह । दूषणं अतोऽर्थात्** अतः कारणात् **प्रमदासु विपश्चितः प्रमाद्यन्ति** न प्रमादं गच्छन्तीत्यर्थः ।। २१३ ।।

(७) **मणिरामः** । स्त्रीणामयमेव **स्वभावः** यत् इह शृंगारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां **दूषणम् । अतोऽर्थात्** अस्मात् कारणात् **विपश्चितः** पण्डिताः **प्रमदासु न प्रमाद्यन्ति** प्रमत्ता न भवन्तीत्यर्थः ।। २१३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वभाव इति** । स्वरूपमेतत्**स्त्रीणां** यन्मनुष्याणां स्मरोद्रेकजननम् । **अतो**ऽस्माद्धेतोः प्राज्ञः स्त्रीषु न स्पर्शनादि**प्रमादं** भजते ।।२१३।।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ।। २१४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । न चैतन्मन्तव्यं 'नियमितानि येन चिरमिन्द्रियाणि, 'अतिगुरुपातकं गुरुदारेषु दुष्टेन भावेन प्रेक्षणमपीति' य एवं वेद तस्य न दोषः

पादस्पर्शादाविति।" यत एवंविधानपि दोषान् यो जानीते, यो वा न किञ्चिज्जानीते, तौ स्त्रीविषये समानौ। यतो नात्र विद्वत्ता प्रभवति। शक्नुवन्ति स्त्रियः सर्वम् **उत्पथम्** अमार्गं लोकशास्त्रविरुद्धं विषयं **नेतुं** प्रापयितुं–**कामक्रोधवशानुगं** सन्तम्। कामक्रोधाभ्यां यः सम्बध्यत इत्यर्थः। अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं चैतत्। अत्यन्तबालं अत्यन्तवृद्धं च प्राप्तयोगप्रकर्षणं च वर्जयित्वा, येन निरन्वयमुच्छिन्नाः संसारगुरुपक्षमास्तद्व्यतिरेकेण, न कश्चित्पुरुषोऽस्ति यः स्त्रीभिर्नाकृष्यते––अयःकान्तेनेव लोहः। न चात्र स्त्रीणां प्रभविष्णुता; वस्तुस्वाभाव्यात्तरुणीजनदर्शने पुंसामुन्मथ्यते चित्तम्, विशेषतो ब्रह्मचारिणाम् ।।२१४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अलं समर्थाः। उत्पथनयने तु **अविद्वांसं**, **विद्वांसं** तु **कामक्रोधवशानुगमेव** नान्यम् ।। २१४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसंनिधिर्विधेयः। यस्मा**दविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः** पुरुषं देहधर्मा**त्कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं** समर्थाः ।। २१४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अलं** समर्था **उत्पथं नेतुं प्रमदा** इत्यन्वयः। तत्र हेतुः **कामक्रोधवशानुगमिति**। क्रोधेन वशीभूतमिव जनः कामेन वशीभूतं प्रमदा इति वार्थः। तदुक्तं **ज्ञानवासिष्ठे** 'रोगार्तिरङ्गना तृष्णा गम्भीरमपि मानवम्। उत्तानतां नयन्त्याशु सूर्यांशव इवाम्बुज'मिति ।। २१४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अविद्वांसं** मूर्खं **पुनः विद्वांसमपि मदा उत्पथं नेतुं** समर्था भवन्तीत्यर्थः। कीदृशं **पुरुषं** ? **कामक्रोधवशानुगं** परवशमित्यर्थः ।। २१४ ।।

(७) **मणिरामः**। अहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या स्त्रीसन्निधिर्न विधेय इत्याह **अविद्वांसमिति**। शरीरधर्मात् **कामक्रोधवशानुगं उत्पथं** कुमार्गं **नेतुं** समर्थाः ।। २१४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यतः **कामक्रोध**विधेयं पुरुषं सम्यक् शास्त्रज्ञं वा लोके अधर्ममार्गं **नेतुं** स्त्रियो**ऽलं** समर्थाः ।। २१४ ।।

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।। २१५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अतो **विविक्तासनः** निर्जने शून्ये गृहादौ नासीत। नापि निःशङ्कमङ्गस्पर्शादि **कुर्यात्**। अतिचपलो हीन्द्रियसङ्घातो **विद्वांसमपि** शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि **कर्षति** हरति परतन्त्रीकरोति ।। २१५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मात्रे**त्यादौ सहेत्यध्याहार्यम्। **विविक्तासन** एकान्त आसीनः ।। २१५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत आह **मात्रेति । मात्रा** भगिन्या **दुहित्रा** निर्जन-गृहादौ नासीत । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ।। २१५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तासां दोषमनुस्मरन्नाह **मात्रेति** । विविक्तं विगतान्य-जनं तत्रैताभिर्नासीतेति ! तत्र हेतु**र्बलवानिति** । अहो **बलवानिन्द्रियग्रामो** यतो मातृदुहित्रोस्त्रिगद्वत्सरान्तरेऽपि पुत्रादेर्मैथुनादिसंभावना, तत्रान्यासु का कथेति ।।२१५।।

(५) **नन्दनः** । यत एवं ततो याभिः स्त्रीभिरुत्पथं नीतो निरतिशयदोष-युक्तो भवति तासां संनिकर्षो वर्जनीय इत्याह **मात्रेति** । जितेन्द्रियस्य मे मात्रादिभिः विविक्तासनं किं दूषणं करिष्यतीति न मन्तव्यं येन **बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति** ।। २१५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । न **विविक्तासनो भवेत्** । विविक्तः पूतविजन इत्यर्थः ।। २१५ ।।

(७) **मणिरामः** । **विविक्तासनः** एकान्ते आसीनः ।। २१५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मात्रेति** । **मातृ**भगिनी**दुहितृभि**रपि सह विजने न आसीत । यतोऽप्रधृष्य इन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपि प्रसंगात् च्यावयति ।। २१५ ।।

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ।। २१६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **काम**मित्यरुचिं सूचयति । उत्तरेण चैतत्सम्बध्यते 'विप्रोष्य पादग्रहणमिति ।' **भुवि** तु पादवन्दनमिष्यत एव । **युवतीनां युवा** द्वयोर्यूनोरयं विधिः । यदि बालो ब्रह्मचारी वृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोप-संग्रहणमविरुद्धम् । **असावहमिति** प्रागुक्तस्य विधेरनुवादः । **विधिवदिति** व्यस्तपाणिना ।। २१६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **भुवि** न पादयोः । **विधिवत्**पाणिभ्यां व्यस्ताभ्यां, तथाचोक्तं 'सव्येन सव्य' इति ।। २१६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **कामं** तु **गुरुपत्नीनां युवतीनां** स्वयमपि **युवा** यथोक्त-विधिना 'अभिवादये अमुकशर्माहं भो'रिति **ब्रुवन्** पादग्रहणं विना यथेष्ट**मभिवादनं कुर्यात्** ।। २१६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवं चेद्गुरुपत्न्या वन्दनं प्राप्तं तत्राह **काममिति** । **भुवि** तदग्रभूमौ **विधिवत्** बाहुभ्यां सह जानुभ्यां शिरसा वचसा धियेति । विना पादग्रहणमित्यर्थः ।। २१६ ।।

(५) **नन्दनः**। युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थं पादग्रहणं न कुर्वीत । कथं तर्हि पूजा कर्तव्येत्याह **कामं त्विति । भुवि वन्दनं** कुर्यान्न पादौ स्पृष्ट्वा । **असावहं** देवदत्तोऽहम् । **काममिति** वचनादकरणेऽपि न दोष इति सूचितम् ।। २१६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । कामं** अतिशयेन युवतीनां गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सन् **भुवि** स्पृष्ट्वा **विधिवद्वन्दनं** कुर्यात् । **असौ अहमिति** ब्रुवन् ।। २१६ ।।

(७) **मणिरामः**। तर्हि गुरुपत्न्यादीनां कथमभिवादनं कुर्यादित्याह **काममिति** । **कामं** यथेष्टं **भुवि विधिवत्** अमुकशर्माहं भोः इति ब्रुवन् ।। २१६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **काममिति । गुरुपत्नीनां युवा** वन्दनं **भुवि** व्यत्यस्त-पाणिना इति अनेन विधिना **असावहमिति ब्रुवन्** इत्युक्तरूपेणा**भिवादनं कुर्यात्** ।। २१६ ।।

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ।।२१७।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रवासादेत्य पादयोर्ग्रहणं 'सव्येन सव्य' इति। **अन्वहम्** अहन्यहनि । **अभिवादनं** भूमौ । **सतां** शिष्टानां एष धर्म आचार इत्य**नुस्मरन्** ।।२१७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र **विप्रोष्य** प्रवासादेत्य **पादग्रहणं** तत्पूर्वकमभि-वादनम् । **अन्वहं त्वभिवादन**मात्रं वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वाचार्या-दिभार्यासु न तु मातरि । **सतां वृत्तमिति** । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येष एव आचार इत्यर्थः ।।२१८।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना **पादग्रहणं** प्रत्यहं च भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु ।। २१७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वा । अन्यदा **अभिवादन**मात्रम् । **सतां** शिष्टानामयमाचार इति **स्मरन्** ।।२१७।।

(५) **नन्दनः**। **प्रोषितः** प्रत्यागतः । **अन्वहं** भुव्यभिवादनम् । **सतां धर्ममनुस्मरन्** एष सतामाचार इत्यर्थः ।।२१७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रोष्य** प्रवासादागत्य **गुरुपादेषु** पादग्रहणं कुर्यात् । किं कुर्वन् ? सतां धर्मं स्मरन् ।।२१७ ।।

(७) **मणिरामः**। **विप्रोष्य** परदेशादागत्य यथोक्तविधिना पादयोर-भिवादनम् । प्रत्यहं तु भूमावित्यर्थः ।। २१७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । विप्रोष्येति ।** प्रवासप्रत्यागतः **पादोपसंग्रहणं** प्रत्यहं पुनरोभिवादनमात्रं गुरुभार्यासु कुर्यात् । एष एव साध्वाचार इति संचिन्तयन् ।।२१७।।

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ।।२१८।।

(१) **मेधातिथिः ।** सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदम् । गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्यर्थवादः ।

यथा कश्चिन्मनुष्यः **खनित्रेण** कुद्दालादिना भूमिं **खनन् वारि** प्राप्नोति, नाक्लेशेन, एवमयं **विद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः** गुरुसेवापरोऽ**धिगच्छति** ।। २१८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यथा वारि** प्राप्नोति कुद्दालदिना **खनन्** अक्लेशेन **तथा विद्यां शुश्रूषुः** क्रमेणाधिगच्छतीति दृष्टान्तार्थः ।।२१८।।

(३) **कुल्लूकः ।** उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह **यथा** कश्चिन्मनुष्यः **खनित्रेण भूमिं खनञ्जलं** प्राप्नोत्येवं गुरुस्थितां **विद्यां** गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ।।२१८।।

(४) **राघवानन्दः ।** गुरुशुश्रूषैव विद्याप्राप्तौ कारणमाह **यथेति । खनन्** छिद्रार्थं दारयन् । **वारि** कूपादिजम् ।।२१८ ।।

(५) **नन्दनः ।** एवं प्रतिपादितां गुरुवृत्तिं फलोपपादनेन निगमयति **यथा खनन्निति** ।।२१८।।

(६) **रामचन्द्रः । वारि** जलं **यथा अधिगच्छति** तथा **गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरि**त्यर्थः । **अधिगच्छति** ।। २१८ ।।

(७) **मणिरामः ।** शुश्रूषाविधेः फलमाह **यथेति** ।। २१८ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** युक्तमेतत् पुत्रदारादिपर्यन्तं गुरुपरिचरणं यस्मात् । **यथेति** यथा कुद्दालादिना **खनित्रेण** महता यत्नेन **खनन् नरः** पातालगतमुदकं प्राप्नोति एवमाचार्यस्थां **विद्यां** परिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ।।२१८।।

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ।।२१९।।

(१) **मेधातिथिः । मुण्डः** सर्वतः केशवपनं कारयेत् । **जटिलो वा ।** जटा परस्परमत्यन्तं संलग्नकेशाः, तद्वान् **जटिलः ।** शिखाजटः शिखैव वा जटा यस्य । जटाकारां शिखां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः ।

तथा च कुर्याद्यथा **ग्रामे** स्थितस्य **सूर्यो नाभिनिम्लोचेत** नास्तं गच्छेत् ।

ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम्। अस्तमयसमयमरण्ये सम्भावयेत्, एवं **ग्रामे नाभ्युदियादुदयोऽपि सूर्यस्य** यथाऽरण्यस्थस्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात्। **एनं** प्रकृतं ब्रह्मचारिणम्।

अन्ये तु ग्रामशब्दं 'ग्राम्येषु धर्मेषु स्वापादिषु वर्तमानं न निम्लोचेत्' इत्येवमर्थं वर्णयन्ति। तथा च उत्तरत्र, 'शयानम्' इत्याह। ततोऽयं सन्ध्ययोः स्वप्नप्रतिषेधः, नारण्ये तत्कालावस्थानम्। बालो हि ब्रह्मचारी बिभियात्। **गौतमेन** तु (अ० २ सू. ९।१०) बहिःसन्ध्यत्व परतो गोदानादुक्तम्। गोदानव्रतं च षोडशवर्षे, तदा च प्राप्तः शक्नोत्यरण्ये सन्ध्यामुपासितुम्॥२१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मुण्डः** मुण्डितसर्वकेशः। **जटिलो** जटीकृतसर्वकेशः। **शिखाजटः** शिखामात्रं जटीकृतमन्यन्मुण्डितमित्यर्थः। एवं ब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्य **ग्रामे न निम्लोचेद**स्तमियात् सन्ध्यार्थमरण्यं गत एवास्मिन्नस्तमियादित्यर्थः। एवं नाभ्युदियादित्यपि॥२१९॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—मुण्डितमस्तकः शिरःकेशो जटावान्वा शिखैव **वा** जटा जाता, यस्य वा परे शिरःकेशा मुण्डिताः तथा वा भवेत्। एनं ब्रह्मचारिणं **क्वचिद्**ग्रामे निद्राणमुत्तरत्र शयानमिति दर्शनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्तमियात्॥२१९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् **मुण्ड इति**। **मुण्डः** केशरहितमस्तकः "यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवे"त्युक्तेः। **जटिलः** जटायुक्तः। **शिखाजटः** शिखामात्रं जटा **यस्य स** इति। शाखाभेदेन **नैनमिति**। **ग्राम** इत्युपलक्षणं, नगरादेर्वसत्यनुकूलत्वात्। **एनं ब्रह्मचा**रिणं शयानम**भि** लक्षीकृत्य **निम्लोचे**दस्तं गच्छेत्तथा **नोदियादु**दयं नासादयेत्**सूर्यः**॥२१९॥

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **मुण्डो वेति**। **ग्राम**शब्देन लौकिकं कर्म लक्ष्यते। तत्र संक्त**मेनं** तत्र सक्तेऽस्मिन्ब्रह्मचारिणि **निम्लोचेद**स्तमियात्। **क्वचिदा**श्रमान्तरेऽपि॥२१९॥

(६) **रामचन्द्रः**। युग्मं **मुण्ड इति**। **ग्रामे** ग्राममध्ये **एनं** ब्रह्मचारिणं **अभि**लक्ष्य सूर्यः न **निम्लोचेत् ना**स्तं गच्छेदित्यर्थः। **क्वचित् न अभ्युदियात्** नोत्तिष्ठेत्॥२१९॥

(७) **मणिरामः**। ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह **मुण्डो वेति**। **मुण्डो वा** मुण्डितमस्तकः। **सकेशो** वा (१) जटावान्वा (२) शिखामात्रजटिलो वा (३) **एनं ब्रह्मचारिणं शयानं अभिनिम्लोचेत्** अस्तमियात्॥२१९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मुण्ड इति**। लूनाखिलकेशो वा स्यात्, इतरेतरसंलग्नधृतसमस्तकेशो वा स्यात् **शिखैव** वा **जटा** अस्य तथाभूतः स्यात्। तथा च

कुर्याद्येनास्य **ग्रामनगरावस्थितस्योत्तरश्लोके** शयानग्रहणाच्छयानस्य **सूर्यो** नास्तं यायात् **नाभ्युदियात् क्वचित्** कस्मिंश्चित्काले ।।२१९।।

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ।।२२०।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्रेदं प्रायश्चित्तं चरेत्।

ब्रह्मचारिणं **शयानं** निद्रावशं गतम् **अभ्युदियात्** स्वेनोदयेनाभिव्याप्तदोषं कुर्यात्। 'अभिरभाग' (पा. १।४।७१) इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। ततो द्वितीया। **शयानमिति**। इत्थंभूतं सुप्तमिति लक्षणं वा स्वापकाले यद्युद्येत **जपन्नुपवसेद्दिनम्**। केचिदाहुः "प्रातरतिक्रमे दिनं जपोपवासौ, रात्रौ तु भोजनम्, पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ, प्रातर्भोजनमिति। दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः" **गौतम**वचनं चाप्युदाहरन्ति। "तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीमिति।" (गौ. सू. २३। २१) तदयुक्तम्। उभयत्रापि दिवैव प्रायश्चित्तं युक्तम्। दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात्। न ह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थप्रतिपादनम्। निरपेक्षं चैतत्। तस्माद्विकल्पो युक्तः। तत्र यस्य सर्वां रात्रिं जाग्रतो न व्याधिः प्रवर्तते स रात्रौ जपिष्यति, अन्यस्तु दिवैव।

जपश्च **गौतम**वचनात्सावित्र्या एव। "नन्वत्र कथं गौतमः प्रमाणीक्रियते?" उच्यते। सापेक्षमिदं वाक्यं जपेदिति, जपनीयस्यानिर्देशात्। सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्तराद् युक्ता विशेषावगतिः। इह तु कालस्य निर्देशः। नास्ति कालान्तरं प्रत्यपेक्षेति न गौतमोऽपेक्ष्यते। अथवा सन्ध्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताभिधानात्सावित्रीजपः सिद्ध एव। युक्तं च– सावित्र्यास्तु परं नास्तीति। **कामचारतः**। ज्ञात्वैव सन्ध्याकाले यः स्वपिति। **अविज्ञानात्**। चिरसुप्तस्य सन्ध्याकालोऽयं वर्तत इत्यनवबोधो**ऽविज्ञानम्**। एतदुक्तं भवति। इच्छया प्रमादकृते चातिक्रमे एतदेव प्रायश्चित्तम्। यः पुनरभ्युदितानस्तमितसन्ध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनं–नित्यानां कर्मणां समतिक्रम इति। अथवा यः कामचारेण शास्त्रातिक्रमणं करोति तस्य तद**विज्ञान**मेव ।।२२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शयान**मित्यकृतसन्ध्यतामुपलक्षयति **कामकारतो** ज्ञानेन कामनया वा **अविज्ञानाद**कामतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतो वा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः। **जपन्नि**त्यत्रानादेशे तु सावित्रीति सावित्र्येव जप्या। **अभ्युदितो** दिन**मभिनिर्मुक्तो** रात्रिमिति विवेकः। अभ्युदितोऽहरभुञ्जानो 'अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन् सावित्री'मिति स्मृतेः ।।२२०।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्र प्रायश्चित्तमाह **तं चेदिति।** **तं चे**त्कामतो निद्राणं निद्रापरवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपन्नुभयत्रापि दिनमुपवसन्रात्रौ भुञ्जीत। अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽहन्युपवासजपौ। "अभिरभाग" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। सावित्रीजपं **तु गौतम**वचनात्। तदाह **गौतमः** "सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम्"। ननु **गौतम**वचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ अभ्यस्तमितस्य तु राज्यभोजनजपौ। नैतत् अपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमन्वर्थमन्वयमाह। नतु स्फुटं मन्वर्थस्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः। अत एव जपापेक्षायां गौतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव। न तूभयत्र स्फुटं मनूक्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः। तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगौतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥२२०॥

(४) **राघवानन्दः।** दैवाद्यद्येवं स्यात्तत्राह **तं चेति। कामकारतो** अनातुरत्वात् इच्छया **शयानं जपन्सा**वित्रीमिति शेषः। **उपवसेद्दिनमिति।** अभ्युदिते अहरभोजनं रात्रौ भुक्तिः। 'अस्तमिते तु रात्रौ जपः सूर्योदयपर्यंतं सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत्तदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्री'मिति **गौतम**वचनात्। उपोषणं सज्योतिःपरं 'नासायमुपवसे'दिति विधिस्मरणात् ॥२२०॥

(५) **नन्दनः। अवज्ञाना**ज्ज्ञात्वोपेक्षणात्। एवं वचनादशक्यज्ञानादिषु प्रायश्चित्ताभावः सूचितः ॥२२०॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्राह **तमिति। तं** ब्रह्मचारिणं **शयानं कामकारतः** इच्छातः सूर्यश्चेदभ्युदियात् उदयेत तं **शयानं** सूर्यः **निम्लोचेदस्तं** गच्छेत् **अविज्ञानात् जपन्** गायत्रीं जपन् **दिनं** दिवसं उपवसेत् ॥२२०॥

(७) **मणिरामः।** अत्र प्रायश्चित्तमाह **तं चेदिति। जपन्** सावित्रीं दिवसे उपवासं कुर्यात् रात्रौ भुंजीतेत्यर्थः ॥२२०॥

(८) **गोविन्दराजः। तमिति। तं** ब्रह्मचारिणं इच्छातः सुप्तं यदि **सूर्यः** उदयेनाभिव्याप्तं कुर्यात्, तस्य वा शास्त्रार्था**परिज्ञानात्** शयानस्य यद्यस्तं यायात् तदा "जपन् सावित्री"मिति **गौतमस्मरणात् सावित्रीं जपन् दिनं** नाश्नीयात्। अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो लाघवार्थम्। तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥२२०॥

सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥२२१॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः। निम्लोचनेनाभिदुष्टः **अभिनिम्लुक्तः।** एवम**भ्युदितः। प्रायश्चित्तं** पूर्वोक्तं **न करो**ति। तदा **महता** पापेन

सम्बध्यते, न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगानिमित्तमदृष्टं 'पाप'मुच्यते ॥२२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । महतैनसा** व्रतवैगुण्यकारिणा ॥२२१॥

(३) कुल्लूकः । अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह **सूर्येणेति । यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च** निद्राणः **प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता** पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥२२१॥

(४) **राघवानन्दः** । तदकरणे दोषमाह **सूर्येणेति** । हि यतो ब्रह्मचारी भूत्वा **शयान एव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्तं** विहाय सूर्योऽस्तं गत इति । तथा सूर्येणोदयत अभितः शयान **उदितः** उदयेन व्याप्तः ब्रह्मचारी शयानस्य यस्य सूर्यरश्मिना संयोगवियोगौ स्त इति भावः । स चेदुक्त**प्रायश्चित्तमकुर्वाण** एवं तिष्ठे**देनसा** पापेन **महता युक्तः स्या**दिति पूर्वपापस्यावश्यफलभागिति ॥२२१॥

(५) **नन्दनः** । अवश्यकर्तव्यतामस्य प्रायश्चित्तस्याह **सूर्येणेति** ॥२२१॥

(६) **रामचन्द्रः । सूर्येण** सह **शयानः अभिनिर्मुक्तः** सूर्यः अस्तं गतः शयानः सन् **अभ्युदितः** उदितः भवेत् तदा **प्रायश्चित्तं अकुर्वाणः महतैनसा** पापेन **युक्तः** स्यात् ॥२२१॥

(७) **मणिरामः** । प्रायश्चित्ताकरणे पापमाह **सूर्येणेति** ॥२२१॥

(८) **गोविन्दराजः** । **अत्रार्थवादः**।— **सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्त इति । सूर्येणाभिनिम्लुक्तः** निम्लोचनेनास्तं गमनेन **शयानः** सन् अभिव्याप्तः अनन्तरोक्तं **प्रायश्चित्तमकुर्वाणः महत्** पापेन **युक्तः स्यात्** ॥२२१॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥२२२॥

(१) **मेधातिथिः** । एवं महान्दोषोऽभ्युदयनिम्लोचनयोः । तस्मात् **आचम्य । प्रयतः** तत्परः । **समाहितः** परिहृतचित्तकर्मविक्षेपः । **शुचौ देशे जपञ्जप्यं** प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यम् । **उपासीत उभे सन्ध्ये** । सन्ध्ययोरेवात्रोपास्यत्वम् । उपासनं च तत्र भावविशेषः । अथवोभे सन्ध्ये प्रत्युपासीत भगवन्तं सवितारम् । मन्त्रो हि तद्देवत्योऽतस्तमेवोपासीत । संहृतसकलविकल्पस्तद्गतैकमना भवेत् । प्रागुक्तस्य विधेः शेषोऽनुवादः । उपासनं केवलं विधेयम् । अन्ये तु "शुचौ देश इत्येतद्विध्यर्थोऽयं श्लोक" इत्याहुः । तेषां पौनरुक्त्यम् । सर्वस्यैव कर्तव्यस्य "शुचिना कर्म कर्तव्य"मिति विहितम् । अशुचिदेशसम्बन्धे च का शुचिता ? ॥ २२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः** शुचिः **सन्ध्ये उपासीत** सेवेत । प्रयतत्वं शुचिदेशविध्यर्थं, विहितसन्ध्योपासनानुवादः ॥ २२२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापमतः **आचम्येति**। **आचम्य** पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे **सावित्रीं जपन्नुभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत** ।। २२२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। यतः शयानस्य महत्पापनत्त्वे सन्ध्याऽकरणमेव हेतुरत आह **आचम्येति**। **जप्यं** गायत्र्याख्यं विधिवदुपासीत। तद्देवतामित्यर्थः ।। २२२ ।।

(५) **नन्दनः**। अथोक्तमपि संध्याकृत्यमादरार्थं प्रराङ्गादाह **आचम्येति**। **नित्यमा**श्रमान्तरेऽपि। **यथाविधि** प्रातस्तिष्ठेत् सायमासीतेति ।। २२२ ।।

(७) **मणिरामः**। **समाहितः** अनन्यमनाः ।। २२२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः **आचम्येति**। **प्रयतः** शुचिः सन् **समाहितः** संयतेन्द्रियः उपस्पृश्य **शुचौ देशे जपं** कुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना "यावज्जी**वमुभे सन्ध्ये** सेवेते"ति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायं सन्ध्योपासनानुवादः। प्रयतत्वं समाहितत्वं शुचिदेशे विध्यर्थम् ।। २२२ ।।

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः ।। २२३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **यदि स्त्री** आचार्याणी । **अवरजः** कनीयान्। आचार्यादुपलभ्य **श्रेयः** धर्मादित्रिवर्गं **समाचरे**त्तत्सर्वमाचरेत्। सम्भवति हि तयोस्तदाचार्यसम्पर्कात्परिज्ञानम्। शूद्रो वाऽऽचार्यभृतक **अवरजः** स यद्युपदिशेत् 'एवं पायुलिङ्गौ मृद्वारिणा प्रक्षाल्येते, निपुणौ हस्तौ प्रक्षालय, विस्मृतस्ते मृद्वारिक्रमः, त्वदीय आचार्योऽसकृन्मया पायुप्रक्षालने जलं ददता दृष्टपूर्वः, पूर्वमद्भिः शौचं करोति ततो मृद्भिः' इत्येवमादि **समाचरे**त्तत्समाचाराद्युपपन्न उपदिशेत्। तथा चाचार्याणी आचमनं शिक्षयेत्। **तत्सर्वमाचरेद्युक्तः** श्रद्धया। न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीत। **समाचरेदिति** च समाचारपूर्वक उपदेश एवात्राभिप्रेतः। वक्ष्यति च "धर्मः शौचं . . . समादेयानि सर्वतः" इति (२४०)। आचार्येणैव कदाचिदादिष्टं भवति—ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतं यथाविधिपूर्वकम्'—ब्रूयाच्च 'अस्य मूत्रपुरीषशुद्ध्यर्थं मृद्वारिणी देये' इति। तत्र तदीयवचनमनुष्ठेयम्—एवं मृदो गृहाण, एवमद्भिः प्रक्षालयेति। अथवा गुरुगृहे लोहोपलजलशुद्ध्यादिः स्त्रीशूद्राभ्यां समाचर्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः। एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसम्बन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽयं श्लोको युज्यते। ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्सम्बन्धिनः प्रामाण्यं (कथं) घटते ?। अयुक्तमेतत्। न हि स्वल्पोऽप्याचारः अवेदविदां प्रमाणीभवति। अथास्ति मूलं वेदवित्सम्बन्धः स एव तर्हि प्रमाणम्, किं स्त्रीग्रहणेन ?। न चैवंविधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिप्रेतम्।

तथा हि सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवावक्ष्यत्। तस्माच्छ्रयःपदार्थनिरूपणार्थोऽयमुपोद्धात इतिः। यद्वाऽऽचार्यवचसां प्रामाण्यानुवादोऽयम्—यत् स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयातां तदप्यनुष्ठातुं युक्तम्, किं पुनराचार्योपदिष्टम्। **यत्र चास्य रमे**त्परितुष्ये**न्मनः**। 'एतदप्यात्मनस्तुष्टि'रित्यत्र व्याख्यातम्। सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अवरजः** शूद्रः। **श्रेयः** साधनं श्रुतिस्मृत्यविरुद्ध **यदाचरेत् तत्स्वयं** प्रयत्नवा**नाचरे**त्। तथा धर्मसाधनत्वेन पौरुषेयवाक्यादवगतेर्यावाविरुद्धस्य कर्तुं मनोरतिः ॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यदि स्त्री** शूद्रो वा **किंचिच्छ्रेयो**ऽनुतिष्ठति **तत्सर्वं युक्तो**ऽनुतिष्ठेत्। **यत्र** च शास्त्रानिषिद्धे **मनोऽस्य** तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥२२३॥

(४) **राघवानन्दः**। शास्त्राविरुद्धस्त्रीबालाद्याचरितं दृष्टादृष्टश्रेयःसाधनमप्याचरणीयमित्याह **यदीति**। **अवरजः** कनीयानिति **मेधातिथिः**। तत्र स्त्रीसमभिव्याहारात् शूद्रः शास्त्राविरुद्धे कर्मणि **रमे**त्तोषमागच्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) **नन्दनः**। शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टमपि **श्रेयो** लोकप्रसिद्धमाचरितव्यमित्याह **यदि स्त्रीति**। अवरजः शूद्रः। **यत्र वाऽस्य रमेन्मनः** सर्वमाचरितुमशक्तो यत्रास्य मनसो रतिरस्ति तदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यदि स्त्री श्रेयः** धर्मं **किंचित्समाचरेत्** तद्धर्मं **सर्वं युक्तः** सन् **आचरेत्** स्वयं **यदि अवरजः** लघु किंचित् **श्रेयः** धर्मं **समाचरेत् तत् आचरेत् यत्र** यस्मिन्धर्मे **मनो रमेत्** तं धर्मं समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

(७) **मणिरामः**। **अवरजः** शूद्रः। यत्र च शास्त्रानिषिद्धे ॥ २२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदीति**। **स्त्री**शूद्रावपि **यच्छ्रेयो** वक्ष्यमाणं शास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोः सकाशात् दृष्ट्वा **युक्तो** यत्नवान् अनुतिष्ठेत्। तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौ **मनोऽस्य** परितुष्येत् तत् समाचरेत् ॥ २२३ ॥

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ॥
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्प्रशस्यं यदाचर्यमाणं दृष्टादृष्टे नोपहन्ति यच्छ्रेयो लोके उच्यते, किं पुनस्तदिति सहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे। नायं वेदमूलोऽर्थो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थकथनम्। किं तर्हि? श्रेयोऽर्थी सर्वः पुरुषः प्रवर्तते। तत्रेदमुच्यते—इदं श्रेयः एतदर्थं यत्नः कर्तव्यः।

तत्र मतान्तराणि तावदुपन्यस्यति । केषाञ्चिन्मतं **धर्मार्थौ श्रेयः** । **धर्मः** शास्त्रविहितौ विधिप्रतिषेधौ । **अर्थः** गोभूमिहिरण्यादिः । एतदेव **श्रेयः** एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः । अपरं मतं **कामार्थाविति** । **काम**स्तावन्मुख्य एव पुरुषार्थः । प्रीतिर्हि **श्रेयः** । **अर्थो**ऽपि तत्साधनत्वात् । एवं हि **चार्वाका** आहुः—'काम एवैकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति' । **धर्म** एव सर्वेभ्यः श्रेयान्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तं च "धर्मादर्थश्च कामश्च" इति । **अर्थ** एवेति वणिजः प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु **त्रिवर्ग इति तु स्थितिः** । अतो धर्माविरोधिनावर्थकामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनौ । तथा च **गौतमः** (अ० ९ सू० ४६) । "न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः" इति । त्र्यात्मको **वर्गस्त्रिवर्गः** । त्रिषु समुदितेष्वयं रूढः ।। २२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थं निरूपयति **धर्मार्थाविति** । **धर्मार्थयोरेव** प्रयत्नसंभवात् । धर्मस्याप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादेयत्वं । तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च, हेतुरित्यन्ये । धर्मस्य सर्वमूलत्वात् **धर्म** एवेत्यन्ये । इह लोकेऽर्थ एव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये । **स्वमतमाह त्रिवर्ग इति** । अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिस्त्रयाणां पुरुषार्थानां वर्गः समूहः श्रेयः मोक्षार्थिनो विरलप्रचारत्वेनात्र मोक्षो न गणितः ।। २२४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । श्रेय एव हि *धर्मार्थौ तद्दर्शयति **धर्मार्थाविति** । **धर्मार्थौ** श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या **मन्यन्ते** । **अन्ये** त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे, अर्थकामयो**र**प्युपायत्वात् । अर्थ एवेहलोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संप्रति **स्वमतमाह**—धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून्मुमुक्षूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ।। २२४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र किं श्रेय इत्यपेक्षायां मतभेदेन पूरयति **धर्मेति** । **स्थितिः** शास्त्रमर्यादा मोक्षरूपश्रेयसावेक्ष्यमाणत्वात् । **श्रेयः** सोपाधिकसुखं तदुपायौ **धर्मार्थाविति** केचित् । **कामार्थावित्यपरे** । कामः शब्दादिविषयोपभोगः । **अर्थो** धनमिति तद्द्वयं श्रेय इति केचित्, **धर्मः** पारत्रिकसुखोपायः । ऐहिकसुखोपायोऽर्थः श्रेयः, **स्वमतं** तु श्रेयो धर्मार्थकामात्मक**स्त्रिवर्ग** इति ।। २२४ ।।

(५) **नन्दनः** । पुनरत्र श्रेयःशब्देन विवक्षितोऽर्थ इत्यत्राह **धर्मार्थाविति** । केश्चिद्**धर्मार्थौ** श्रेय उच्यते, केश्चित्**कामार्थौ** । केश्चित् **धर्म एव**, केश्चिद**र्थ एव** । परस्पराविरुद्ध**स्त्रिवर्गः** । **स्थितिः** सिद्धान्तः । विरोधे तुल्यबलाबलं वक्ष्यति । काम

---

* हि धर्मार्थौ=किम् (अ)

एव श्रेयो धर्मकामौ वा श्रेय इति संभवतोरपि पक्षयोर्हेयत्वमनुपन्यासादेव सूचितम् ।। २२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **धर्मार्थौ** श्रेयः उच्यते । कस्यचिन्मते यदा **कामार्थौ धर्म** एव वा कस्यचिन्मते **अर्थ** इव इह भवेत् श्रेयः इति **त्रिवर्ग**स्थितिः ।। २२४ ।।

(७) **मणिरामः** । **धर्मार्थौ श्रेय** इति केचित् आचार्या मन्यन्ते, कामहेतुत्वात् । अर्थकामौ श्रेयः, सुखहेतुत्वात् । अपरे तु धर्म एव श्रेयः, अर्थकामयोरपि हेतुत्वात् । अर्थ एव लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि हेतुत्वात् । स्वमतमाह **त्रिवर्ग इति । त्रिवर्गः** धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धः पुरुषार्थतया **श्रेयः । इति तु स्थितिः** निश्चयः ।। २२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । 'श्रेय आचरेदि'त्युक्तं, किं तच्छ्रेय इत्यत आह **धर्मार्थाविति । धर्मार्थौ श्रेय** इति **कैश्चिदुच्यते** । परलोकेहलोकयोः यथाक्रमं, तयोः कर्मनिमित्तत्वात् । **कामार्थावि**त्यपरैः कथ्यते, प्रत्यक्षतः तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलभ्यात्' **धर्म एवे**त्यन्यैः भाष्यते अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात् । अर्थ एवेहलोके श्रेय इत्यन्यैः अभिधीयते । तत एव धर्मकामसिद्धेः । एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्थितपक्षमाह **त्रिवर्ग इति तु स्थितिरिति** । धर्मार्थकामरूपत्र्यात्मको वर्गः श्रेय इत्युच्यते । इत्येष एव निश्चयः । परस्पराविरोधेन त्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात् । न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनं अतो नोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ।। २२४ ।।

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ।। २२५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अन्योऽपि न कश्चिदवमन्तव्यः, एते पुनर्विशेषतः । प्रायश्चित्ताधिक्यमत्रेत्यर्थः । **आर्तेन** तैः पीडितेनापि । **अवमानमवज्ञा**, प्राप्तायाः पूजाया अकरणं न्यक्कारश्चानादराख्यः । ब्राह्मणग्रहणं पूरणार्थम् ।।२२५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आर्तेन** तैः पीडितेन ।। २२५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **आचार्यो** जनको जननी **च भ्राता च** सगर्भो ज्येष्ठः **पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः विशेषतो ब्राह्मणेन** यस्मात् ।। २२५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । आचार्यादीनामनवज्ञाशुश्रूषयोरावश्यकत्वं विदधत्तान् 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादि'ति न्यायेन देवतालोकाग्निदृष्ट्या महीकर्तुमनुवदति **आचार्यश्चेत्यष्टभिः** । आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टिः कार्या तेषामुत्कर्षावाप्त्यै इति न्यायार्थः ।। २२५ ।।

(५) **नन्दनः** । अत्र हेतुमाह **आचार्य इति । ब्रह्मणो** वेदस्य **मूर्ति**राधाराधेययोरविनाभावसामान्यात् ।। २२५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एते **आचार्यादयः आर्तेनापि** पुंसा **नावमन्तव्याः** न तिरस्कारणीयाः **ब्राह्मणेन विशेषतः** नावमन्तव्याः ।। २२५ ।।

(७) **मणिरामः**। **भ्राता** स्वः सगर्भो ज्येष्ठः। **आर्तेनापि** एतैः पीडितेनापि **अमी नावमंतव्याः** ।। २२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **आचार्यश्च पिता चैवेति**। **आचार्यपितृमातृ**ज्येष्ठभ्रातरः पीडितेनाऽपि क्षत्रियादिना **नावमाननीयाः** विशेषतो ब्राह्मणेन नान्येषां तन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्यातिप्रसंगः स्याद्यस्मादिति ।। २२५ ।।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।।
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ।। २२६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यायमर्थवादः। यत्परं ब्रह्म वेदान्तोपनिषत्प्रसिद्धं तस्य **आचार्यो मूर्तिः** शरीरम्। मूर्तिरिव मूर्तिः। **प्रजापते**र्हिरण्यगर्भस्य **पिता**। येयं पृथिवी सैव **माता**, भारसहत्वसामान्यात्। **भ्राता च स्वः** सोदर्यः **आत्मनः** क्षेत्रज्ञस्येति प्रशंसा। एते सर्वे देवतारूपाः महत्त्वयुक्ता अवमता घ्नन्ति, प्रसादिता अभिप्रेतैः कामैर्योजयन्ति। एवं तत्समा आचार्यादय इति स्तुतिः ।। २२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रह्मणः** हिरण्यगर्भस्य **मूर्ति**र्देहान्तरम्। वेदोपदेशकत्वसाम्यात्। **प्रजापते**र्मनोः सृष्टिकर्तृत्वसाम्यात्। **पृथिव्या मूर्तिः** आधारत्वसाम्यात्। **भ्राता स्वः** सोदरः **आत्मनो मूर्ति**रेकसृष्टत्वात् ।। २२६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **आचार्यो** वेदान्तोदितस्य **ब्रह्मणः** परमात्मनो **मूर्तिः** शरीरं, **पिता** हिरण्यगर्भस्य **माता** च धारणात्**पृथिवीमूर्तिः भ्राता** च **स्वः** सगर्भः **क्षेत्रज्ञस्य** तस्माद्देवतारूपा एता नावमन्तव्याः ।। २२६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्र कः कस्य मूर्तिरित्यपेक्षां पूरयति **आचार्य इति**। **ब्रह्मणः** परमात्मनो **मूर्ति**र्मूर्च्छितावयवतया शरीरं **प्रजापते**र्हिरण्यगर्भस्य। अथवा **ब्रह्मणो** हिरण्यगर्भस्य **प्रजापते**र्विराजः। **मातु**रिव **पृथिव्या**धारकत्वा**दात्मनः क्षेत्रज्ञस्य** स्वः सगर्भः ।। २२६ ।।

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **आचार्यश्चेति** ।। २२६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **आचार्यः** ब्राह्मणः परमात्मनः **मूर्ति**र्वा वेदस्य **मूर्ति**र्वा ज्ञेयः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य परमेष्ठिनः **मूर्तिः भ्राता स्वमूर्तिः** आत्मनः मूर्तिः ज्ञेया ।। २२६ ।।

(७) **मणिरामः**। **ब्रह्मणः** परमात्मनः। **प्रजापतेः** हिरण्यगर्भस्य ।। २२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरिति ।** ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारणैकोदरनिवासालम्बनमेतद्देषां ब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम् **ब्रह्मप्रजापती** परमात्महिरण्यगर्भौ **स्वः** सोदर्यः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ॥
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** भूतार्थानुवादेनेयमपरा प्रशंसा । **क्लेशं** दुःखं माता च पिता च न **नृणाम**पत्यानां सम्भवे गर्भात्प्रभृति यावद्दशमाद्वर्षात् । मातुः क्लेशः गर्भधारणम् । प्रसवः प्राणहरः स्त्रीणाम् । जातस्य च संवर्धनयोगः क्लेशः । स सर्वस्य स्वयं संवेद्यः । पितुरप्युपनयनात्प्रभृति आ वेदार्थव्याख्यानात् । **सम्भव**शब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते । तद्धि न क्लेशावहम्, किं तर्हि ? तदुत्तरकालभाविन्य एताः क्रियाः, ता हि क्लेशसाध्याः । **न तस्य** क्लेशस्य **निष्कृति**रानृण्यं प्रत्युपकारसमत्वं **शक्यं कर्तुं वर्षशतै**र्जन्मभिर्बहुभिः, किं पुनरेकेन जन्मना ? । असंख्यधनदानेन महत्या वाऽऽपद उद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ॥ २२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** प्रत्युपकारार्थबुद्ध्यापि मातापित्रोरतिशयेन हितं कार्यमित्याह **यमिति ! संभवे** जन्मनि सति । तत्पोषणादिना **निष्कृतिः** कृतप्रतिकृतिः ॥ २२७ ॥

(३) **कुल्लूकः । नृणा**मपत्यानां **संभवे** गर्भाधाने सत्यनन्तरं **यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतै**रप्यनेकैरपि जन्मभिरानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखं प्रसववेदनातिशयो जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येवारक्षासंवर्धनदुःखमुपनयनात्प्रभृति वेदतदङ्गाध्यापनादिक्लेशातिशय इति सर्वसिद्धं तस्मात् ॥ २२७ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** मातापित्रोः क्लेशं स्मारयन् तयोः शुश्रूषादरमाह **यमिति ।** पितुरपि गर्भाधानसंस्कृतिपोषणाद्यैः क्लेशोऽस्तीति विभावनीयम् । 'सम्यक् लोक्यतापर्यन्तं पुत्रमनुशिष्टलोक्य'मिति श्रुतेः । **निष्कृतिरानृण्यम्** ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः ।** मातापित्रोर्विशेषमाह **यं मातेति । संभवे** वृद्धौ । **नृणां** पुत्राणाम् । **निष्कृतिः** प्रत्युपकारः ॥ २२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः । सम्भवे** उत्पत्तौ ॥ २२७ ॥

(७) **मणिरामः । नृणां** अपत्यानां **निष्कृतिः** आनृण्यम् ॥ २२७ ॥

(८) **गोविन्दराजः । संभवे** गर्भग्रहणे सति तदनन्तरमेवानवरतं यद् दुःखमपत्यानां संबन्धि मातापितरावनुभवतः **तस्यानेकवर्षशतं** प्रत्युपकारकरणेनापि आनृण्यं प्राप्तुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्मात्त**योर्मा**तापित्रोरा**चार्यस्य च सर्वदा** यावज्जीवं यत्प्रियं तेषां तत्कुर्यात्, न सकृद् द्विस्त्रिर्वा कृत्वा कृती भवेत् । **तेष्वेवा**चार्यादिषु **त्रिषु तुष्टेषु** भक्त्याराधितेषु **तपः सर्वं** बहून्वर्षगणांश्चान्द्रायणादि तपस्तप्त्वा यत्फलं प्राप्यते तत्तत्परितोषादेव लभ्यत इति ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतत्तु कर्तव्यमित्याह **तयोरिति** । **आचार्यस्य चा**ध्यापनोपकारनिष्क्रत्यर्थम् । चकाराद्भ्रातुरपि ज्येष्ठस्यात्मतुल्यत्वात् । **तेषु** हि **त्रिष्विति** त्रयाणामवश्याराध्यत्वात् **तपः सम्यक् प्राप्यते** । तच्छुश्रूषाया एव सर्वातिशायिरूपत्वात् ॥२२८॥

(३) **कुल्लूकः** । **तयोर्मा**तापित्रोः प्रत्यह**माचार्यस्य** च सर्वदा प्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मा**त्तेष्वेव त्रिषु** प्रीतेषु **सर्वं तप**श्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण **सम्यक् प्राप्यते** । मात्रादित्रयतुष्टचैव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥२२८॥

(४) **राघवानन्दः** । आचार्यस्यानन्यशरणत्वे तयोरिव तद्धरणीयतामाह **आचार्यस्येति** । **त्रिषु** मातृपित्राचार्येषु । **तपः सर्वमिति** तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि क्लेशाय यो वा शुश्रूषुरिति शेषः, तस्य **सर्वं तपः** साध्यत्वात् ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः** । यत एवं तस्मा**त्तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादिति** । **नित्यं** यावज्जीवम् । सर्वदाऽऽपद्यपि । हि हेतौ । **सर्वं** सर्वाश्रमसाध्यम् ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तयोः** पित्रोः **प्रियं नित्यं** कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठभ्रातुः च पुनः **आचार्यस्य प्रियं सर्वदा** । **तेष्वेव त्रिषु** मातृपित्राचार्येषु त्रिषु **तुष्टेषु** सत्सु **सर्वं पूर्णं** । **तपः समाप्यते** ॥ २२८ ॥

(७) **मणिरामः** । **समाप्यते** तपसः फलं प्राप्यते ॥ २२८ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । तस्मात्–**तयोर्नित्यमिति** । **मातापित्राचार्याणां** यावज्जीवं **प्रियं कुर्यात्** । न च तपोन्तरासक्त्या तत्क्रियोपेक्षा कार्या । तस्मात् **तेष्वेव** च तुष्टेषु सर्वं **तपः**फलं **सम्यक् प्राप्यते** ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ॥
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । "कथं पुनस्तपःफलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया ?" यस्मात् एतच्च सर्वोत्तमं **तपो** यत् **तेषां** पादसेवनम् । **तैरननु**ज्ञातो माणवकः **धर्ममन्यं**

तत्खेदाविरोधिनं तीर्थस्नानादिरूपं व्रतोपवासादि च शरीरशोषणया तेषां चित्त-खेदकरम्। ज्योतिष्टोमानुष्टानेऽप्यनुज्ञा ग्रहीतव्या। यतोऽवमानप्रतिषेधः कृतः। महारम्भेषु च कर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु मुह्यमाना अवमन्तव्या भवेयुः। नित्यकर्माऽनुष्ठाने त्वनुज्ञा नोपकारिणी ।। २२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यतस्तच्छुश्रूषया **परमं तपस्**तेषां शुश्रूषाया असंभव एव, **तैरनुज्ञातोऽन्यं धर्मं** कुर्यात् ।। २२९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **तेषां** मातापित्राचार्याणां परिचर्या **सर्वं** तपोमयं श्रेष्ठम्,अत एव सर्वं तपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपि धर्मं कथंचित्करोति तदप्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ।। २२९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अननुज्ञातः** प्रतिषिद्धं अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ।। २२९ ।।

(५) **नन्दनः**। ।। २२९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषां त्रयाणां** आचार्यपितृमातॄणां **तैस्त्रिभिः अनभ्यनुज्ञातः अन्यं धर्मं न समाचरेत्** ।। २२९ ।।

(७) **मणिरामः** ।। २२९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः **तेषामिति**। तेषां मात्रादीनां **त्रयाणां** परिचर्या तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृष्टं **तपः** मन्वादिभिः कथ्यते। एवं च **तैरननुज्ञातः** नित्यनैमित्तिकवर्जं **अन्यं धर्मं नाचरेत्** ।। २२९ ।।

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ।। २३० ।।

(१) **मेधातिथिः**। कार्यकारणयोरभेदादेवमुच्यते। त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात्त **एव त्रयो लोका** उच्यन्ते। **त एव च त्रयः** प्रथमाद्ब्रह्मचर्यादन्ये **त्रय आश्रमाः**। गार्हस्थ्यादिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैः। त एव **त्रयो वेदा** वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात्। **त एव त्रयोऽग्नयः**। अग्निसाध्यकर्मा-नुष्ठानफलावाप्तेस्तच्छुश्रूषातः। एषाऽपि प्रशंसैव ।। २३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रयो लोकाः** पृथिव्यंतरिक्षब्रह्म**लोका आश्रमाः** ब्रह्म-चर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्याः। तत्पालनतुल्यफलत्वात् तच्छुश्रूषायाः एवं वेदत्वाग्नि-त्वोपचारस्तदध्ययनतदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छुश्रूषया सिद्धेः ।। २३० ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्त **एव** मातापित्राचार्या**स्त्रयो लोका** लोकत्रयप्राप्ति-हेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः। त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा **आश्रमा** गार्हस्थ्या-

द्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । **त एव त्रयो वेदा** वेदत्रयफलोपायत्वात् । **त एव** हि **त्रयो अग्नयो**ऽभिहितास्त्रेतासंपाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् ।। २३० ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **त एवेति**। **लोका**स्तत्र लोकावाप्तिहेतुत्वात् ।। २३० ।।

(५) **नन्दनः**। त एव **त्रयो** लोका अयं लोको माता जन्मभूमित्वसामान्यात्, अन्तरिक्षलोकः पिता सेक्कर्तृत्वसामान्यात् । स्वर्गलोक आचार्यस्तत्प्राप्त्युपायापदेशकत्वात् । **त एव त्रय आश्रमाः**। ब्रह्मचर्याश्रमो माता तत्र हि द्वितीयं जन्म। गार्हस्थ्याश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । संन्यासाश्रम आचार्यो ब्रह्मलोकप्रापकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्य तु सदारत्वपक्षे पूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्ष उत्तराश्रमसाधर्म्याच्चोभयोरन्यतरत्रान्तर्भावः। **त एव** हि **त्रयो वेदाः**। ऋग्वेदो माता ऋचो हि स्त्रियः ताभ्यो हि शरीराण्यजायन्त "ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहु" (सूर्यता. १।५)रिति श्रुतेः। यजुर्वेदः पिता, विधायकत्वसामान्यात् । सामवेद आचार्यो, ब्रह्मयोनित्वसामान्यात् । तथा हि श्रूयते सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिरिति ।।२३०।।

(६) **रामचन्द्रः**। त एव हि आचार्यादयः **त्रयो लोकाः** त्रिलोकस्वरूपाः पूज्या इत्यर्थः। एवं अग्रेऽप्यूह्यम् ।। २३० ।।

(७) **मणिरामः**। उत्पत्तिहेतुत्वात् त एव त्रयो लोकादिदातारः ।। २३० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात्, **त इति**। पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावाप्तिहेतुत्वात् तच्छुश्रूषायाः **त एव त्रयो लोका** इत्युच्यन्ते। एवं च ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात् तत्सेवायाः **त एव त्रय आश्रमाः**। वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायाः **त एव त्रयो वेदाः**। अग्निसंपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायाः **त एव त्रयोऽग्नयः**। इति मन्वादिभिरुक्ता इति पूर्वविध्यर्थवादः ।। २३० ।।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।।
गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ।।२३१।।

(१) **मेधातिथिः**। केनचित्सामान्येनायं पित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः। **साऽग्नित्रेता** आधानाग्नित्रेता या **गरीयसी** महाफला। त्राणं त्राणार्थमिता प्राप्ता त्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः ।। २३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'अत्र त्रयोऽग्नय' इत्येतत् प्रपञ्चयति **पितेति**। **गार्हपत्यः** प्राथमिकत्वात्, **दक्षिणाग्निः** पित्राचार्यापेक्षयाऽल्पोपयोगात् । **आहवनीयो** बहूपयोगत्वात् । **सैषाऽग्नित्रेता** अन्यस्यास्त्रेताया **गरीयसी** मान्यतमा ।। २३१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । वैशब्दोऽवधारणे । **पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः** । सेयम**ग्नित्रेता** श्रेष्ठतरा स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ।। २३१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अग्नय इत्युक्तं तद्व्यनक्ति **पितेति** । स्तुतिः, निरग्निकस्याग्निहोत्रफलावाप्त्यर्थं वा । **सेयमग्निस्त्रेता** गार्हपत्यादित्रितयं **गरीयः** । एवं पिता ऋग्वेदो, माता यजुर्वेदः, आचार्यः सामवेदः, ऋग्वेदो गार्हपत्यः । 'पृथिवी ब्रह्म वे'त्यादि-श्रुतौ ऋग्वेदगार्हपत्ययोः साहचर्यात् । ऋग्वेदगार्हपत्याग्न्योर्दृष्टिः पितरि विधीयते । एवं मातरि यजुर्वेददक्षिणाग्न्योः । आचार्ये सामवेदाहवनीययोः ।।२३१।।

(५) **नन्दनः** । 'त एवोक्तास्त्रयोऽग्नय' इति यदुक्तं तत्रायं विभागक्रम इत्यत्राह **पिता वा इति** । **गार्हपत्योऽग्निः** पितास्मिंल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथा हि ब्राह्मणं "स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचे"ति । **दक्षिणोऽग्निर्माता** "अन्नमेवास्मै श्रद्दधतीति" श्रुतेः । आहवनीय आचार्योऽमुष्मिंल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथाहि श्रुतिः "अमुष्मिन्नाहवनीय"इति ।।२३१।।

(६) **रामचन्द्रः । पिता गार्हपत्याग्निरूपः । माता दक्षिणाग्निरूपा । गुरुः आहवनीयाग्निरूपः** । सोऽग्निः **अग्नित्रेता** त्रयाणां समूहः त्रेता । **गरीयसी** पूज्या ।।२३१।।

(७) **मणिरामः** । कः कस्य लोकादेः प्राप्तिहेतुरित्याह **पितेति** त्रिभिः ।।२३१।।

(८) **गोविन्दराजः । पिता वै गार्हपत्योऽग्निरिति** । गार्हपत्यात् हविषां संभवः, अस्य च पितुः सकाशात् । दक्षिणाग्नेश्च गुणत्वं, मातुश्च पितृपरतन्त्रत्वम् । आहवनीयस्य यागनिर्वर्तकत्वं प्राधान्यम् । आचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात् प्राधान्यमितेवं किञ्चित्सामान्यमाश्रित्यायमेषां अग्निव्यपदेशः । अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति **साऽग्नित्रेता** त्राणार्थमिव गुरुतरेति । अयमप्यर्थवादः ।। २३१ ।।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ।। २३२ ।।

(१) **मेधातिथिः । एतेष्वप्रमाद्यन्**नाराधनेऽस्खलन् । तथा च तदाराधनात्**त्रीन् लोकाञ्जये**त्स्वीकुर्यादाधिपत्यमाप्नुयात् । **गृही**, गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ वृद्धौ भवतः । **दीप्यमानः** शोभमानः प्रकाशमानो वा स्वेनैव तेजसा । **देववदा**दित्यव**द्दिवि** लोके **मोदते** ।। २३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अप्रमाद्यन्**नप्रमत्तः शुश्रूषमाणः । **गृही** गृहस्थः । अपीत्यध्याहार्यम् ।। २३२ ।।

(२३२) वि=स (ल, र)

(३) **कुल्लूकः। त्रिष्विति।** एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव। **गृहस्थोऽपि त्रींल्लोकान्विजयते।** संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न 'विपराभ्यां जेः'इत्यात्मनेपदम्। त्रींल्लोकान् विजयेदिति त्रिष्वाधिपत्यं प्राप्नोति। तथा **स्ववपुषा** प्रकाशमानः सूर्यादिदेवनवद्दिवि हृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अप्रमाद्यन्निति च्छेदः। **दीप्यमानः** परान् द्योतयन्निति स्वर्गे ॥ २३२ ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं ब्रह्मचारिणामयं धर्मः, किं तूत्तरेषामपीति प्रदर्शितं **गृहीति** ॥ २३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रिषु** एतेषु **अप्रमाद्यन्** सावधानतया तिष्ठन् **त्रीन् लोकान् गृही सञ्जयेत्** ॥ २३२ ॥

(७) **मणिरामः। अप्रमाद्यन्** प्रमादमकुर्वन् ॥ २३२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रिष्विति। एतेषु त्रिषु** शुश्रूषायामस्खलन् **त्रीन् लोकान्** वक्ष्यमाणान् जयेत् **गृही** आधिपत्येन स्वीकुर्यात्। ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेववत् सुखं द्युलोके भवति। गृहस्थस्याप्ययं धर्मः इति दर्शयितुं **गृहीत्युक्तम्** ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥२३३॥

(१) **मेधातिथिः।** अयं लोकः पृथिवी। भारसहत्वात्तुल्या माता पृथिव्याः। **पितृभक्त्या** मध्यमो लोकोऽन्तरिक्षम्। प्रजापतिः पितोक्तः। मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नैरुक्तानाम्। स हि वर्षकर्मणां प्रजानां पाता वा पालयिता वा। **ब्रह्मलोकमा**दित्यलोकम्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः। **लोकः** स्थानविशेषस्त**मश्नुते** प्राप्नोति। अर्थवादा एते। तत्र नाभिनिवेष्टव्यम्। न च लोकाधिपत्यकामस्य तदाराधनाधिकारः। नायं काम्यो विधिः। पितृत्वमेवात्र निमित्तम्, अकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥२३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मध्यमं** भूलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकादधः ॥२३३॥

(३) **कुल्लूकः। इमं** भूर्लोकं **मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यम**मन्तरिक्ष-माचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'त्रीन् लोकान्विजये'दित्युक्तं केन कं जयतीत्यपेक्षाया-माह **इममिति। इमं** भूर्लोकं **मध्यमं** भुवर्लोकं 'आचार्यो ब्रह्मलोकेश' इत्युक्ते-र्ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः । इममिति।** इमं लोकं भूर्लोकं मध्यमं स्वर्लोकं गुरुशुश्रूषया **ब्रह्मलोकं एवम**मुना प्रकारेण त्रीन् लोकान् **समश्नुते** प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(७) **मणिरामः । इमं लोकं** भूर्लोकं **मध्यमं** भुवर्लोकम् ॥ २३३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । इममिति । मातृपित्राचार्य**शुश्रूषाभिः पृथिव्यन्तरिक्ष-**ब्रह्मलोकान्** प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** **आदृताः** सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते । यो ह्यादृतो भवति स परितुष्टः प्रत्युपकाराय यतते । अथवा **आदृताः** परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषानुपपत्तेः फलदानोत्सुकत्वं लक्ष्यते । सर्वाणि तस्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । **यस्यैते त्रय आदृताः** शुश्रूषया परितुष्टाः । एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकामेन किञ्चित् क्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलम् । **सर्वाः क्रियाः** सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादोऽयम्,—पुरुषार्थो ह्याराधनविधिः । तदतिक्रमे पुरुषः प्रत्यवयन्महता पापेन कर्मोपार्जितेऽपीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते **सर्वास्तस्याफलाः क्रिया** इति ॥ २३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सर्वे धर्मा** यागाद्याः । **आदृताः** आदरेण कृताः । **अफला** अल्पफलाः ॥ २३४ ॥

(३) **कुल्लूकः । यस्यैते त्रयो** मातृपित्राचार्या आदृताः सत्कृतास्तस्य **सर्वे धर्माः** फलदा भवन्ति । **यस्यैते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति** ॥ २३४ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषां स्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते **सर्व इति द्वाभ्याम् । आदृता** आदरेण वृताः स्युः **अफलाः क्रियाः** तदाचरितं पुण्यमात्रं निष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** एते त्रय आचार्यादयः **यस्य पुंसः आदृताः** मानार्हा भवन्ति **तस्य** सर्वे **धर्मा आदृता भवन्ति,** तद्यथा तेन पुंसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः। **यस्य एते त्रयः अनादृताः** भवन्ति तस्य **सर्वाः क्रियाः अफला भवन्ति** इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(७) **मणिरामः । आदृताः** सत्कृताः, धर्मा आदृताः फलदाः ॥ २३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः । सर्व इति । सर्वे** यागादयो **धर्माः तस्य** फलदानोन्मुखा भवन्ति येन मातृपित्राचार्या **आदृताः** आराधिताः । येन पुनरेते न परितोषिताः **तस्य सर्वा** यागादिक्रिया **निष्फला** इति शुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ॥
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तार्थोऽयं श्लोकः । **नान्यं समाचरेद्**दृष्टमदृष्टं वा तदनुज्ञानमन्तरेणेत्युक्तम् । **तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् । प्रियहिते रतः ।** प्रियं च हितं च, तत् । यत्प्रीतिकरं तत् **प्रियम्** यत्पालनं तद् **हितम्** ॥ २३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । नान्यत्** तच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । हितमप्रियमप्यु- दर्कशुद्धम् ॥ २३५ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातंत्र्येण नानुतिष्ठेत् । **तदनुज्ञया** तु धर्मानुष्ठानं प्राग्विहितमेव किंतु तेष्वेव प्रत्यहं **प्रियहितपरः शुश्रूषां** तदर्थे प्रीतिसाधनं । **प्रियं** भेषजपानादिवत्, आयत्यामिष्टसाधनं **हितम्** ॥ २३५ ॥

(४) **राघवानन्दः । प्रियहिते** इह प्रीतिसाधनं प्रियम् । आयत्यामिष्टसाधनं हितमिति ॥ २३५ ॥

(५) **नन्दनः । नित्यं** यावज्जीवम् ॥ २३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः । त्रयः** यावज्जीवेयु**स्तावदन्य**धर्मान्न **समाचरेत्** ॥२३५॥

(७) **मणिरामः । अन्यं** तदननुज्ञया न कुर्यात् । आज्ञया तु कुर्यादेव ॥२३५॥

(८) **गोविन्दराजः ।** मातृपित्राचार्येषु **जीवत्सु अन्यं धर्मं नाचरेत्** । किं तर्हि ? **तेष्वेव** सर्वदा वर्तमानभविष्यदुपकारतः **कुर्यादि**ति प्रकृतविध्यर्थवादः । "तेषां त्रयाणामि"त्येतत्सिद्धस्यैवास्य पुनरभिधानं प्रकृतविधिदाढर्चार्थम् ॥२३५॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ॥
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥२३६॥

(१) **मेधातिथिः ।** परत्र जन्मान्तरे **यस्य** फलं भुज्यते **तत्पारत्र्यम्** । छान्दसं रूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेनान्यं यं यं **धर्मं समाचरे**त्तं तं **निवेदयेत्तेभ्यस्तान्** ज्ञापयेत् । अनुपरोधग्रहणमेवमर्थं कृतम् । यत्तेषां विरोधि तत्र नैवानुज्ञां दापयितव्याः । कश्चिदृजुप्रकृतिरभ्यर्थ्यमान आत्मपराधर्ममवगणय्यानुजानाति, तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । **मनोवचनकर्मभिः ।** न निवेदनमदृष्टार्थमपि तु यादृशमनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अथवैवं सम्बन्धः कर्तव्यः—**मनोवचनकर्मभिः पारत्र्यं यद्यदाचरेत्तत्तन्निवेदयेत्तेभ्य** इति ॥२३६॥

---

२३५ नान्यं=नान्यत् (ल, र) । (क, ग, घ, च, ख,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं एवोहि पाठः । परंतु नान्यं गृहीत्वा नान्यं समाश्रयेत् ईदृशः श्लोकः अपेक्षितः । नान्यं समाचरेत् इत्थं असंगत इति भाति ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तेषामनुपरोधेन** दुःखाजननेन **पारत्र्यं निवेदयेत्** परलोकार्थं **तेभ्यः** एतत्फलं तेषामस्त्विति **मनसा वचनेन च कर्मणा** हस्तोदकादिदानेन **निवेदयेत्**। यद्वा **मनोवचनकर्मभिर्यदाचरेदि**त्यन्वयः। परसंबन्धस्य तथैव सिद्धेः। न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम्। "यत्किंचित्कर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर! मातापित्रोर्गुरोश्चैव तत्सर्वं विसृजाम्यहम्" ।। **इतीतिहासे** दर्शनात् ।।२३६।।

(३) **कुल्लूकः**। तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्**मनोवचनकर्मभिः** परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चात्**तेभ्यो निवेदयेत्** ।।२३६।।

(४) **राघवानन्दः**। 'धर्ममाचरेदि'त्युक्तं, अप्रतिषिद्धः सन् यदाचरेत् तन्निवेदयेदेवेत्याह **तेषामिति**। **अनुपरोधे**नापीडया **पारत्र्यं** परलोकफलकं **मनोवचनकर्मभि**रित्युभयत्राचरणे निवेदने च संबध्यते ।।२३६।।

(५) **नन्दनः**। **पारत्र्यं** परलोकहितम् ।।२३६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषां** त्रयाणा**मनुपरोधेन यत्पारत्र्यं** पारलौकिकं धर्मं **तेभ्यः** त्रिभ्यः **मनोवाक्कायकर्मभिः निवेदयेत्** ।।२३६।।

(७) **मणिरामः**। **तेषामनुपरोधेन** शुश्रूषाया अविरोधेन **पारत्र्यं** परलोकफलम्। **तेभ्यः निवेदयेत्** मयैतत्कर्म कृतमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ।।२३६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तेषामिति**। तच्छुश्रूषाऽविरोधेन परलोकार्थं यागार्थं **यद्यदाचरेत्** तत्तदेषां तत्फलं स्यादित्येवं मनोवाक्कायव्यापारेण **तेभ्यो** दद्यात् ।।२३६।।

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।।
एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ।। २३७ ।।

(१) **मेधातिथिः। इतिशब्दः** समाप्तिवचनः कार्त्स्न्यं गमयति। यत्किञ्चन **पुरुषस्य** कर्तव्यं यावान्कश्चन पुरुषार्थः स **एतेष्वाराधितेषु समाप्यते** परिपूर्णमनुष्ठितो भवति। **एष धर्मः परः** श्रेष्ठः **साक्षात्त्वेन। अन्य**श्चाग्निहोत्रादिरू**पधर्मः** प्रतिहारस्थानीयो न साक्षाद्राजवत् इति प्रशंसा। अवमानप्रतिषेधः, प्रियहितकरणं, तद्विरोधिनः कर्तव्यस्याननुष्ठानम्, अविरोधिनोऽप्यननुज्ञातस्य च। परिशिष्टः श्लोकसंघातोऽर्थवादः ।। २३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कृत्यं** कृत्यप्रकारः। **साक्षाद**भिलषितफलः। **अन्यो** यज्ञादिस्तेषु जीवत्सु **उपधर्मः** ।। २३७ ।।

(३) **कुल्लूकः। इतिशब्दः** कार्त्स्न्ये। **हि**शब्दो हेतौ। यस्मादेतेषु **त्रिषु** शुश्रूषितेषु **पुरुषस्य** सर्वश्रौतस्मार्तकर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति। तत्फलावाप्ते-

तस्मादेव श्रेष्ठो **धर्मः साक्षात्**सर्वपुरुषार्थसाधनः। **अन्यस्त्व**ग्निहोत्रादिप्रतिनियत-स्वर्गादिहेतुरूपधर्मो **जघन्यधर्म** इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(५) **राघवानन्दः**। एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह **त्रिष्विति**। **अन्यस्त**द्भिन्नो यः स **उपधर्मो**ऽन्यधर्मोऽधर्मः पाखण्डधर्मो वा ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इतिकृत्यं** हि **समाप्यते। अन्यः उपधर्मः** पाषण्डधर्म इत्यर्थः ॥ २३७ ॥

(७) **मणिरामः। इतिशब्दः** कार्त्स्न्ये, हिशब्दो हेतौ, **हि** यस्माद्धेतोः **एतेषु त्रिषु** शुश्रूषितेषु **इतिकृत्यं समाप्यते** फलदं भवति, तस्माद्धेतोः **एषः** शुश्रूषा-रूपः **धर्मः साक्षात् परः** सर्वपुरुषार्थसाधनः **अन्यः** अग्निहोत्रादिः **उपधर्मः** जघन्यः। इयं शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रिष्विति**। यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किञ्चित् यागादिकर्तव्यं तत्सर्वं **पुरुषस्य** परिपूर्णं भवति। यस्मा**देष साक्षात्** प्रकृष्टो **धर्मः** अग्निहोत्रादिः गौण इति मन्वादिभिरुच्यते इति प्रकृतविध्यर्थवादः ॥ २३७ ॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः। श्रद्दधान** आस्तिक्योपगृहीतान्तरात्माऽभियुक्तो **यः** शिष्यः स **शुभां विद्यां** न्यायशास्त्रादितर्कविद्याम्। अथवा या शोभते केवलं सा विशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता—मन्त्रविद्या वा न धर्मोपयोगिनी—**तामवरादपि** हीनजातीयादप्य**ाददीत** शिक्षेत। न त्वत्र **शुभा** वेदविद्या वेदितव्या, आपदि विधिर्भविष्यति (२४१), अनापदि तु नैवेष्यते। या त्वशुभा शाम्भवी मायाकुहकादि वा तां न क्वचित्। **अन्त्य**श्चाण्डालस्तस्मादपि यः **परो धर्मः** श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परोऽन्यः लौकिकः। धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते। 'एषोऽत्र धर्म' इति यदि चाण्डालोऽपि ब्रूते—'अत्र प्रदेशे मा चिरं स्थाः', 'मा वाऽस्मिन्नम्भसि स्नासीः', 'एषोऽत्र ग्रामीणानां धर्मः, राज्ञा कृता वा मर्यादे'ति—न चैवं मन्तव्यम्—'उपाध्याय-वचनं मया कर्तव्यं धिक् चाण्डालं जाल्मं यो मां नियुङ्क्त' इति। न पुनरियं बुद्धिः कर्तव्या—**परो धर्मो** ब्रह्मतत्त्वज्ञानम्। न हि चाण्डालादेस्तत्परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थ-वित्त्वाभावात्। न चान्यतस्तत्सम्भवः। न हि वृश्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशोऽस्ति।

स्त्रीरत्नमिव। स्त्री चासौ रत्नं च तदिति वा। "उपमितं व्याघ्रादिभिः" (पा० सू० २।१।५६), "विशेषणं विशेष्येणेति" (पा० सू० २।१।५७) वा। यदा यत्किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु तद्रत्नमुच्यते तदा विशेषणमिति। अथ तु मरकतपद्म-रागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यानि उत्कर्षसामान्यादन्यत्र प्रयोगः, तदोपमितमिति। या

स्त्री कान्तिसंस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यबहुधनसुतादिशुभलक्षणा सा **दुष्कुलाद्धीन**क्रियादेरप्यानेया। 'अब्राह्मणा'दित्यस्य (२४१) विधेरयमुपोद्घातः। अलाभेन तु प्रदर्शितः ।। २३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शुभां** वैदिकीं **अवरात्** बलात् श्रद्दधानो बाल्यादिना तत्राश्रद्धा न कार्येत्यर्थः। **अन्त्यात् शूद्रादपि** परं धर्ममाचरतोऽधिगम्य गृह्णीयात्। अत्रानेकान् दृष्टान्तान् लोकव्यवहारसिद्धानाह **स्त्रीरत्नमित्यादि**। लुप्तोपमार्थमेतत् सर्वम् ।। २३८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। श्रद्धायुक्तः **शुभां** दृष्टशक्ति गारुडादिविद्या**मवराच्छूद्रा**दपि **गृह्णीयात्**। **अन्त्यश्चाण्डा**लस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात्। दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचाण्डालजन्मतः **परं धर्मं** मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत। तथाऽज्ञानमेवोपक्रम्य **मोक्षधर्मे** प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं। श्रद्दधानेन नित्यं न श्राद्धितं प्रति जन्ममृत्युविशेषता। **मेधातिथिस्तु** श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिको धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते। यदि चाण्डालोपि "अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था मा चास्मिन्नंभसि स्नाया" इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत्। "प्रागल्भ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन्। चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम्" ।। **स्त्रीरत्नं** आत्मापेक्षया निकृष्ट**कुलादपि** परिणेतुं स्वीकुर्यात् ।। २३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणगुर्वभावे क्षत्रियादपि वेदो ग्राह्य इति वदन्नदाने दोषमाह **श्रद्दधान** इति चतुर्भिः। **शुभां** दृष्टशक्ति गारुडादिविद्यां **धर्मं** लौकिकं सिद्धौषधात् ।। २३८ ।।

(५) **नन्दनः**। विद्याधर्मस्त्रियो विशिष्टाश्चेदविशिष्टादप्यपादानादवश्यं उपादेया इत्याह **श्रद्दधान इति** ।। २३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **श्रद्दधानः** पुरुषः **अवरा**दपि प्रातिलोम्यादपि परां उत्कृष्टां विद्यां अधीयीत स्वीकुर्यात् **परं धर्मं अन्त्यादपि शूद्रादपि गृह्णीयात्** ।। २३८ ।।

(७) **मणिरामः**। **शुभां** दृष्टशक्ति गरुडादिविद्याम् **अवरादपि** शूद्रादपि। **अन्त्यादपि** चण्डालादपि। **परं धर्मं** मोक्षोपायं, **दुष्कुलात्** आत्मनः सकाशान्नीचकुलात् ।। २३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रद्दधान इति**। श्रद्धोपेतः प्रकृष्टां **विद्यां** उक्तक्रमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निकृष्टजातीयादपि गृह्णीयात्, शूद्रादपि प्रकृष्टं **धर्मं** शास्त्राविरुद्धं तेन कुतोऽपि ज्ञातं शिष्येत्। यत् 'यदि स्त्री यद्यवरज' इत्युक्तं—तन्न, ततः

शिक्षयन्त्यपि (तु) तदनुष्ठानदर्शनेनानुष्ठानम् । उत्कृष्टां च अवैधव्यादिलक्षणोपेतां क्षत्रियकुम्भकारादिकुलादप्याददीत ।। २३८ ।।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ।।२३९।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वं इमौ चापद्यब्राह्मणादप्यध्येतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अनेन लोकप्रवादो दृष्टान्तीक्रियते । एवं हि लौकिका आहुः 'असतस्सदुपादेयम् ।' विषेऽपि **यदमृतं तद्ग्राह्यमेव** यथा हंस उदकात्क्षीरं गृह्णाति । रसायनेषु केषुचिद्विषं इत्येतदभिप्रेत्योक्तम् । **बालोऽपि** यत्किञ्चिदकस्मात्सुभाषितं माङ्गलिकं प्रस्थानादौ वक्ति तद्ग्राह्यम् । **अमित्रादेरपि** सतां **यद्वृत्तम्** शिष्टाचारः । न द्वेष्यः–तेनैतदाचरित-मिति त्याज्यम् । प्रसिद्धतरोऽयं दृष्टान्तः–**अमेध्यादपि काञ्चनं** सुवर्णम् । असदाश्र-यादप्येते, तथा गृह्यन्ते तद्वदब्राह्मणादध्ययनमिति ।।२३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अमृतममरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं, सुभाषितं** यात्रादौ शकुनत्वेन । शौचं वृत्तम् ।।२३९।।

(३) **कुल्लूकः** । **विषं** यद्यमृतसंयुक्तं भवति तथा विषमपसार्य तस्माद**मृतं ग्राह्यम्** । **बालादपि** हितवचनं ग्राह्यम् । शत्रुतोऽपि **सज्जनवृत्तम्** । **अमेध्यादपि** सुव-र्णादिकं ग्रहीतव्यम् ।।२३९।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **विषाद्विषव्याप्तादमृतमिति** दृष्टान्तार्थो विधेयार्थो वा । **सुभाषितं** 'मा गच्छाग्रे कूप' इति हितोपदेशं **सद्वृत्तं** सुचरितं धर्मं वा ।।२३९।।

(५) **नन्दनः** । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति **विषादिति** ।।२३९।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अमृतं** जीवनं **अमेध्यात्कांचनम्** ।।२३९।।

(७) **मणिरामः** । **विषात्** अमृतमिलितविषात् विषं दूरीकृत्यामृतं ग्राह्यम् । **सुभाषितं** हितवचनम् ।।२३९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विषादिति** । **विषादपि** तत्साधनकरसायनादिकरणेन **अमृतं ग्राह्यम्** । ग्रामादिप्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यं **बालो**दीरितमपि अभीष्टार्थसंसिद्धेः सूचकत्वेन ग्राह्यम् । **अमेध्य**पतितमपि अकृतसंस्कारमपि **काञ्चनं ग्राह्यम्** ।।२३९।।

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ।। २४० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **रत्नानि** मणयः शम्बरपुलिन्दादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्व-द्विद्याद्यपीति । **शिल्पानि** च विचित्रपत्रच्छेद्यादीन्यदुष्टान्यगर्हितानि चैलनिर्णेजनपट-

रञ्जनबन्धनादीनि । **सर्वतो** जातिविशेषमनपेक्ष्य **समादेयानि** स्वीकर्तव्यानि निश्चितातिधैर्यभावैः । विषादप्यमृतमित्येवमादिभिरनेकवाक्यत्वात् समानप्रक्रमत्वेन सर्व एतेऽर्थवादाः ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अदुष्टानि **शिल्पानि** लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणादीनि एष पूर्वेषामेव किंचिदधिकोऽन्त्योपसंहारः ।। २४० ।।

(३) कुल्लूकः । अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानं यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते । तथान्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि **सर्वतः** प्रतिग्रहीतव्यानि ।। २४० ।।

(४) **राधवानन्दः** । स्त्र्यादिसप्तस्वभावशुद्धानि नोपादानतो दुष्टानीत्याह **स्त्रिय इति** । "सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरं । पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितः सदा" इत्युक्तेः ।। स्त्रीरत्नं सर्वदा शुद्धमेव कूटकार्षापणादिव्यावृत्त्यर्थमाह **अदुष्टानीति** तेषामुदर्के प्राप्तप्रकृतित्वेन स्तेयादिरूपत्वात् ।। २४० ।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेण स्थिरीकरोति **स्त्रिय इति** ।। २४० ।।

(६) **मणिरामः** । यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा **विविधानि शिल्पानि चित्र**लिखनादीनि **सर्वतः** समादेयानीत्यर्थः ।। २४० ।।

(७) **गोविन्दराजः** । **स्त्रियो रत्नानीति** । **शिल्पानि चाप्यदुष्टानीति** । अत्र **स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्य**दुष्टशिल्पाभिधानार्थः, यथैतानि सदाश्रयाण्युपादेयान्येवम् ।। २४० ।।

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ।।२४१।।

(१) **मेधातिथिः** । अयं त्वत्र विधिः । **आपद्** ब्राह्मणाध्यापकाभावः । आपदः काल **आपत्कालः** । आपदित्येव सिद्धे कालग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । पाठान्तरं 'आपत्कल्प' इति । कल्पनं 'कल्पः' आपद्येषां कल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाऽऽचार्यः प्रारब्धाध्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येन वा निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरं व्रजेत्, न च ब्राह्मणोऽन्योऽध्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते, बालत्वाद्दूरदेशगमनमशक्यम्, तदाऽब्राह्मणात् क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्यनम् । प्रकृतत्वात्–'वेदः कृत्स्न' इति– वेदग्रहणं विधीयते ।

यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानं पुरुषत्वमाचष्टे, तथापि नेह शूद्रस्य ग्रहणम्, तस्याध्ययनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययनेऽध्यापकत्वम् । अथ "शास्त्रातिक्रमेण शूद्रस्याप्यधीतवेदत्वस्य सम्भवः, क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वस्येव"

तदपि न। यतो धारणे शरीरभेदस्तस्याम्नातः। ततो दण्डमहत्त्वात् महदेतदकार्यमनुमीयते। निन्दितकर्माभ्यासे पतनं तत्संसर्गाच्च ब्रह्मचारिणोऽत्यन्तदुष्टता स्यात्। "क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वनिषेधात् तुल्यदोष" इति चेदस्त्यत्र विशेषः। यत्र दण्डप्रायश्चित्ते गुरुणी तत्र महादोषता, स्वल्पयोस्तु स्वल्पदोषता। न च क्षत्रियवैश्ययोरध्यापने महती दण्डप्रायश्चित्ते, शूद्रस्येव। किञ्च द्वे निन्दिते कर्मण्यध्ययनमध्यापनं च, क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव। निषिद्धाध्यापनसंसर्गस्त्वनेनैवानुज्ञातः, नासौ दोषकरः। निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण संसर्गे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। **अनुव्रज्या च शुश्रूषा**। वन्दनपादप्रक्षालनादिशुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुव्रज्यैव शुश्रूषा, नान्येति। **यावदध्ययनम्** यावद्ग्रहणम् ॥२४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अब्राह्मणात्** क्षत्रियाद्वैश्याद्वा आपत्कल्पे आपदः प्रक्लृप्तौ ब्राह्मणाभावे तस्य च **यावदध्ययनमनुगम** एव **शुश्रूषणा**भिवादनादि। अत एवं विधेर्ब्राह्मणशिष्यशुश्रूषाङ्गीकाराध्यापनाभ्यां न क्षत्रियवैश्ययोरापदि दोषः। एतच्चोपकुर्वाणस्यानैष्ठिकस्यापि, तस्याप्यध्ययनार्थित्वाविशेषात् ॥२४१॥

(३) **कुल्लूकः**। **अब्राह्मणादिति**। ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा। तस्मादध्**ययनमापत्काले** ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणो **विधीयते**। **अनुव्रज्यादि**रूपा गुरोः **शुश्रूषा यावदध्ययनं** तावत्कार्या। गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या। तदर्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम्। गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह **व्यासः** "मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषाऽनुगमादिना। प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः॥" ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति ॥२४१॥

(४) **राघवानन्दः**। अब्राह्मणादधीतवेदस्योत्तरकालं तच्छुश्रूषाद्यभावमाह **अब्राह्मणादिति** द्वाभ्यां। न ब्राह्मणात् वैश्यात् क्षत्रियात् **आपदि** इत्युपलक्षणं, यतः ब्राह्मणेष्वसंभाव्यमाना राजन्याद्वैश्वानरविद्या गृहीता 'मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य'इति तथा पंचाग्निविद्या चेत्यस्ति श्रुत्याख्यायिका ॥२४१॥

(५) **नन्दनः**। **अब्राह्मणात्** क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥२४१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आपत्काले अब्राह्मणात्** क्षत्रियादेः सकाशा**दध्ययनं विधीयते**। **यावद्गुरोः** समीपे **अध्ययनं** क्षत्रियादेः गुरोः **अनुव्रज्य** तावत् शुश्रूषा कार्या ॥२४१॥

(७) **मणिरामः**। **अब्राह्मणात्** ब्राह्मणाभावे क्षत्रियात्, तदभावे वैश्यादित्यर्थः। **अनुव्रज्या** शुश्रूषा, न तु पादसंवाहनादि। तदपि **यावदध्ययन**मित्यर्थः ॥२४१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अब्राह्मणादिति**। ब्राह्मणाध्यापकाभावे **आपत्काले**

उपात्कल्प इति वा पाठः। तस्मिन् अब्राह्मणादध्ययनं ब्रह्मचारिण उपदिश्यते, अध्ययन-धर्मत्वेन च शुश्रूषायाः प्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य नियमार्थत्वाद**नुगमनमेव गुरोः शुश्रूषा** नान्या, सा च **यावद्वेदग्रहणं**, न पाठकाल एव, 'प्राङ्मुख उपविश्ये'ति **गृह्यस्मर**-णात्। न तत्र गमनाभावात्। अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृश उच्यते। न युक्तेन सदृशा-भिधानात्। तत्र सत्यपि वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वात् 'शूद्रशिष्यो गुरुश्चैवे'ति च निषेधदर्शनात् इहाब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवैश्यावेवोच्येते न तु शूद्रः तथापि, च "जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तर" इत्यापदि एवं दर्शनात् इहापि **प्रथमं** क्षत्रियात् तदभावात् वैश्यादिति वेदितव्यम्। अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषैकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रियवैश्ययोरप्येवंविधाध्येत्रध्यापनं आचार्यस्या-भिमतमित्यवसीयते। कथं तर्हि निषिद्धाध्यापनोऽध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूष्यो वा अदृष्टार्थं चात्रैतत्। अनयोर्वृत्त्यर्थत्वे च 'यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः' (श्लोक) इति प्रत्यवायस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।।२४१।।

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।।
ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ।।२४२।।

(१) **मेधातिथिः। अब्राह्मणे गुरौ** वासोऽध्ययनाय पूर्वेणोक्तो नैष्ठिकस्यापि प्राप्तो विशेषेण निषिध्यते। **आत्यंतिकं वासं** यावज्जीविकम्। **न वसेन्न** कुर्यात्। **वासं वसेदिति**। सामान्यविशेषभावाद्वासं वसेदिति सम्बन्धः कल्प्यः। गुरुविषयो वासस्तं वसेत्। समाप्ताध्ययनोऽन्यत्र गच्छेत्। "ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञातमात्य-न्तिकस्य वासस्य कुतः प्राप्तिः ?" नैष दोषः। गुरौ तस्य वास उक्तः। अध्यापयिता च 'गुरु'रुक्तः। अतो भवत्याशङ्का। **ब्राह्मणे वाऽननूचाने**। वाशब्दोऽप्यर्थः। ब्राह्मणोऽपि यदि **अनूचानः** वृत्ताभिजनसम्पन्नो न भवति, न च व्याख्यानाध्ययनशीलः। अनुवचनेनैतेऽपि गुणा लक्ष्यन्ते यतोऽननुवक्तर्यथाभावादेवावासः सिद्धः। **गति**रत्र सुखातिशयप्राप्तिर्विवक्षिता। **अनूत्तमा**, यस्या अन्योत्तमा नास्ति, ता काङ्क्षन्परमात्मा-नन्दरूपं मोक्षम् ।।२४२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तथाच क्षत्रियादावपि गुरौ यावज्जीवनिवासप्रसक्तौ इदमाह **नाब्राह्मण इति। नात्यन्तिकं** नैष्ठिकाश्रमोक्तम्। ब्राह्मणेऽपि साङ्गवेद-पाठानध्येतरि न नैष्ठिकवासं वसेत्। किंतु यावदध्ययनं 'अधीत्यावैश्वानरपरिचर्यया क्षपयेदि'ति स्मृत्यन्तरात्सिद्धम् ।।२४२।।

(३) **कुल्लूकः। आत्यन्तिकं वासं** यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ। **ब्राह्मणे** साङ्गवेदानध्येतर्य**नुत्तमां गतिं** मोक्षलक्षणामिच्छञ्छिष्यो नावतिष्ठेत ।।२४२।।

(४) **राघवानन्दः।** **अननूचाने** सांगवेदानध्येतरि **आत्यन्तिकं** यावज्जीवं **न वसेत्** किंतु यावदध्ययनं तावद्वसेत् इत्यन्वयः ।।२४२।।

(५) **नन्दनः।** **आत्यन्तिकं वासं** नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं **वसेत्कुर्यात्** ।।२४२।।

(६) **रामचन्द्रः।** शिष्यः **अब्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिकं वासं न वसेत्** यावज्जीवं न वसेदित्यर्थः। नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं न वसेदित्यर्थः। **नानूचाने उत्तमां गतिं कांक्षन्न** वसेदित्यर्थः ।।२४२।।

(७) **मणिरामः।** **आत्यन्तिकं** यावज्जीवं **अननूचाने** साङ्गवेदाध्ययनरहिते च। **अनुत्तमां** मोक्षरूपाम् ।।२४२।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवं वक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनात् यावज्जीवं तद्गृहवासप्राप्तौ इदं तन्निषेधार्थमाह **नेति**। नैष्ठिकः **शिष्योऽब्राह्मणगुरुगृहे** अध्यापनाचाराभिजनशून्यब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टां गतिमिच्छन् यावज्जीविकं **वासं** न कुर्यात् ।।२४२।।

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ।।२४३।।

(१) **मेधातिथिः।** अत्यन्तं भव**मात्यन्तिकं वासं गुरोः कुले** नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं **यदि रोचयेत्तदा** युक्तस्तत्परः **परिचरेदेनं** गुरुम्—**आ शरीरस्य विमोक्षणा**त्पाताद्—यावच्छरीरं ध्रियत इत्यर्थः ।।२४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नैष्ठिकस्याधिकं कर्तव्यमाह **यदि त्विति। यदि आत्यन्तिकं** तत्र जन्मनि तत्र गृहावासात्यागेन **युक्तः** प्रयत्नवान् **परिचरेत्** शुश्रूषेत् **एवं** गुरुं ब्रह्मचारी आचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तगतिमिच्छन् आचार्यकुले समासादयेदित्येतच्छ्रुतिमूलत्वाच्चास्य न ऋणादिस्मृतिभिर्विरोधः ।।२४३।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ।।२४३।।

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धर्मं सार्थवादमाह **यदीति द्वाभ्यां। युक्तो** जितेन्द्रियः **आ शरीरविमोक्षणात्** ।।२४३।।

(५) **नन्दनः।** **गुरोर्ब्राह्मणस्यानूचानस्य** ।।२४३।।

(६) **रामचन्द्रः। गुरोः कुले यदि आत्यन्तिकं वासं रोचयेत् एनं** गुरुं **आ शरीरविमोक्षणात्** शरीरत्यागपर्यन्तं **परिचरेत्** ।।२४३।।

(७) मणिरामः। आ शरीरविमोक्षणात् यावज्जीवम् ।।२४३।।

(८) गोविन्दराजः। इदानीं नैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह **यदीति**। **यदि** पुनर्ब्रह्मचारी यावज्जीविकवासं **गुरुगृहे** इच्छेत्तदा यत्नवान् भूत्वा आ शरीरपतनात् गुरुमाराधयेत इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते। तथा च **हारीतः**–निष्ठां चेद्गच्छतीति। इतरस्तूपकुर्वाणिक उच्यते। अध्यापनार्थं शुश्रूषाकरणं प्रवृत्तत्वात्। न चात्र 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'त्येवमादिश्रुत्या बाध आशङ्कनीयः "ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" इत्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ।।२४३।।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ।।२४४।।

(१) **मेधातिथिः**। नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम्। शरीरस्य समाप्तिर्जीवितत्यागः। **आ** ततः कालाद्**यो गुरुं शुश्रूषते** परिचरति। स गच्छति **विप्रः**। **ब्रह्मणः सद्म** सदनं स्थानं **शाश्वतं**, न पुनः संसारं प्रतिपद्यत इति यावत्। **अञ्जसा**ऽक्लिष्टेन मार्गेण। न गत्यन्तरेण तिर्यक्प्रेतमनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते। **ब्रह्म**शब्देन चेतिहासदर्शने देवविशेषश्चतुर्वक्त्रः, तस्य **सद्म** स्थानविशेषः, **दिवि** विद्यते। वेदांतवादिनां तु **ब्रह्म** परमात्मा, तस्य **सद्म** स्वरूपमेव, तद्भावापत्तिः ।।२४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **अञ्जसा** शीघ्रं **ब्रह्मणो** हिरण्यगर्भस्य **शाश्वतम**विच्युतम् ।।२४४।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **समाप्तिः** शरीरस्य जीवनत्यागः। तत्पर्यन्तं यो **गुरुं परिचरति** स तत्त्वतो **ब्रह्मणः सद्म** रूपमविनाशि **प्राप्नोति** ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ।।२४४।।

(४) **राघवानन्दः**। शुश्रूषोस्तस्य एवमेव अनूचानं विप्रं **सद्म** स्थानं **शाश्वतं** द्विपरार्धकालस्थायित्वात्। **अञ्जसा** तत्त्वतो न स्तुतिमात्रं 'ब्रह्मचर्येण विन्दे'दिति श्रुतेः **विन्देत्** प्राप्नुयात् ब्रह्मलोकमिति शेषः ।।२४४।।

(७) **मणिरामः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **शाश्वतं** अविनाशि।।२४४।।

(८) **गोविन्दराजः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। यावच्छरीरं **यो गुरुं** परिचरति **स** ब्रह्मलोकं आ महाप्रलयादनश्वरं **अञ्जसा** स्पष्टेन मार्गेण गत्यन्तराव्यवहितेन **गच्छति**। **विप्र**ग्रहणं प्रदर्शनार्थं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।।२४४।।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ।। २४५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** नैष्ठिकस्यायं गुरवेऽर्थदानं प्रतिषिध्यते। स्नास्यतो गुर्वर्थविधानात्। न च नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति। प्रकृतश्च नैष्ठिक एव। उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्प्रभृति यावत्स्नानमस्त्येव सति सम्भवे यथाशक्त्या दानम्। **पूर्वं** स्नानाद् गुरवे **किञ्चिदुपकुर्वीत** दद्याद्, ददात्यर्थे धातुः सोपसर्गोऽतश्च स्वसाध्या चतुर्थी। अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति, ततः सम्प्रदानत्वम्। **धर्मवित्**पदमनुवादः। **स्नास्यंस्तु** स्नानकाले प्राप्ते **गुरुणा** आदिष्टम् 'अमुमर्थमाहरेति।' ततः **शक्त्या** यावन्तं शक्नोति तावन्तम्। **गुर्वर्थम्**। गुरोरिदं गुर्वर्थम्। गुरोर्येन प्रयोजनं तमाहरेदुपनयेत्।

"नन्वयं नैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः।"

न ह्येते द्वे वाक्ये, एकेन प्रतिषेधः, अपरेण गुर्वर्थविधिः। स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यं कर्तव्य इत्ययं विधिः। प्रतिषेधस्तच्छेषः। उपकारप्रतिषेधे च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात्। न च दानमेवोपकारः, येन धनोपकार एव निषिध्येत, नान्यः प्रियहितादिः। अर्थवादत्वे त्वयथार्थता न दोषः। गम्यते चात्रैकवाक्यता ।।२४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्ययनात् प्राक् **गुरवे नोपकुर्वीता**ध्ययनाभिसन्धिना न किंचिद्दद्यात्। एतत् (ब) नैष्ठिकोपकुर्वाणकयोस्तुल्यम्। अन्यथा भृतकाध्ययनप्राप्तिप्रसंगात्। अत्र प्रसंगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकाल उक्तः। **स्नास्यंस्त्विति**। **गुरुणाऽऽज्ञप्तः** स्नास्यन् **शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेत्** ।।२४५।।

(३) **कुल्लूकः**। उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात्। गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी **स्नानात्पूर्वं** किंचिद्गोवस्त्रादिधनं **गुरवे** **नावश्यं** **दद्यात्**, यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव। अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाहाऽऽ**पस्तम्बः** यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति। **स्नास्यन्**पुन**र्गुरुणा** दत्ताज्ञो यथा**शक्ति** धनिनं याचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि **गुरवेऽर्थ**माहृत्यावश्यं दद्यात् ।।२४५।।

(४) **राघवानन्दः**। **स्नास्यन्**समावर्तनाख्यस्नानं करिष्यन्। उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समाप्तिं ब्रुवन् तस्याः कालमाह **नेति द्वाभ्यां**। **नोपकुर्वीत** धनेनेति शेषः ।।२४५।।

(५) **नन्दनः**। उपकुर्वाणं प्रत्याह **न पूर्वमिति**। **स्नास्यन्**समावर्तिष्यमाणः ।।२४५।।

(६) रामचन्द्रः। **धर्मवित् गुरवे किंचित्पूर्वं न कुर्वीत** दक्षिणा न दातव्या। **गुरुणाऽऽज्ञप्तः** दत्ताज्ञः **स्नास्यन्** ब्रह्मचर्यान्तं स्नानं कुर्वन् **शक्त्या गुर्वर्थे दक्षिणां** दद्यात् ॥२४५॥

(७) **मणिरामः**। **न पूर्वमिति**। **धर्मवित्** गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः **न पूर्वं** न स्नानात्पूर्वं **उपकुर्वीत** गोऽश्वादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् यदृच्छा**लब्धं** दद्यादेव ॥२४५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न पूर्वमिति**। स्नानपूर्वमगृहीतवेदः शिष्यो धनमाहरन् यथा (दा) न (धनं विना) अध्यापयामीत्येवं गुरुणाऽऽदिष्टः न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात्, भृतकाध्यापकत्वप्रसंगात्। अत एवाह **धर्मविदिति**। अपणपूर्वत्वेऽनिषेधः "धनर्थौ यत्र न स्याताम्'। इत्युक्तत्वात्। तथा**चापस्तंबः**– 'यदाचार्यं भोजयित्वा शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तत् यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव वा स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रतत' इति। स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाले इममर्थमाहरेत्येवं गुरुणाऽऽदिष्टः यथाशक्ति अवश्यं गुर्वर्थमाहरेत् तदानीं भृतकाध्यापितत्वासंभवात् ॥२४५॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ॥
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरन् ॥ २४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तमुद्दिष्टं 'गुर्वर्थं' कुर्यात्तत्र न सर्वं कर्तव्यमित्येवमर्थोऽयं श्लोकः। यदि गुरुर्विरुद्धमादिशेत्–'अमुष्य स्त्रियमाहरेति', 'सर्वस्वं वा देहीति'– तन्न कर्तव्यम्। किं तर्हि ? **क्षेत्रं**–धान्यानां भवनभूमिः **क्षेत्र**मुच्यते। **हिरण्यं** सुवर्णम्। वा-शब्दो विकल्पार्थः। न समुदितानि देयानि। **अन्ततः** अन्याभावे **छत्रोपानहमपि**। द्वन्द्व-निर्देशात्साहित्यदानम्। **वासांसीति** सर्वत्र संख्या न विवक्षिता। **प्रीतिमाहरन्निति**। एतदाहरेदिति पूर्वसम्बन्धः। 'प्रीतिमाहरेदिति' वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः। 'प्रीतिमावहेदिति' वा। प्रीतिमुत्पादयितुं धान्याद्याहरेत्। स्वतन्त्रैव वा **प्रीति**राहार्यतयोच्यते। ततश्च द्रव्योपदेशस्य प्रदर्शनार्थता सिद्धा भवति। अन्यदपि यदेवंविधं प्रीतिजनकम्, मणिमुक्ताप्रवालहस्त्यश्वतरीरथादि, तदपि देयमिति गम्यते। तथा च **गौतमः** (अ. ३ सू. ४८) "विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्यः।" आहरेद्यदि स्यादात्मीयं शक्त्यागतं तदा न चेद् याच्ञादिनाऽर्जयेत् ॥२४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेवाह **क्षेत्रमिति**। **अन्ततः** पूर्वालाभे प्रीतिं प्रीति-हेतुं धान्यादावप्यन्त इति यथायोगमनुषञ्जनीयम् ॥२४६॥

(३) **कुल्लूकः** । किं तत्तदाह **क्षेत्रमिति** । '**शक्त्या** गुर्वर्थमाहरे'दित्युक्तत्वा**त्क्षेत्र-हिरण्यादिकं** यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्प-पक्षे चांततोऽन्यासंभवे **छत्रोपानह्म**पि दद्यात् द्वन्द्वनिर्देशात् । समुदितदानं प्रदर्शनार्थं चैतत् । सम्भवेऽन्यदपि दद्यात् । अतएव **लघुहारीतः** 'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा चानृणीभवेत्' ॥ असंभवे **शाकम**पि दद्यात् ॥२४६॥

(४) **राघदानन्दः** । अंततः पूर्वेषामशक्तौ **धान्याद्यु**त्तराहरणमित्यर्थः, दक्षि-णाया अदृष्टार्थत्वं **मीमांसास्तबके** स्थापितम् । अत आह **प्रीतिमिति** । प्रीत्यर्थमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । अन्ततः त्रतान्ततः **गुरवे प्रीतिं आवहन् छत्रादिकं दद्यात्** ॥२४६॥

(७) **मणिरामः** । किं दद्यात् तदाह **क्षेत्रमिति** । **गुरवे** निवेद्येति शेषः, **तत्प्रीतिमावहेत्** अर्जयेत् । क्षेत्रादिमध्ये यथासामर्थ्यं दद्यात्, न तु समुदायनियमः ॥२४६॥

(८) **गोविन्दराजः** । **क्षेत्रमिति** । अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात् प्रदर्शनार्थं भूम्यादिग्रहणम् । अन्ततो यद्युत्पन्नं किंचित् स्यात् तदा छत्रोपानहम् ॥२४६॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७॥

(१) **मेधातिथिः** । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । असत्या**चार्ये**, तत्पुत्रे श्रोत्रियत्वा-दिगुणयुक्ते, गुरुपत्न्यामाचार्याण्यां वा– सपिण्डे **वा**, गुरोरेव वसेत् तत्र च **गुरुवद्वृत्ति-माचरेद्** भैक्षनिवेदनादि सर्वं कुर्यात् । दारशब्दो बहुवचनान्तो भार्यावचनो वैया-करणैः स्मर्यते । स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि **प्रयुञ्जते** । "धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीते"ति इति ॥२४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकृतनैष्ठिकधर्ममाह **आचार्य** इति । **गुरुपुत्रे गुणा-न्विते** अनूचाने **गुरुसपिण्डे** वा तादृश एव **गुरुदारे** तु गुणान्विते प्रमीतपतिकाधर्मचारिणि **गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्** । तच्छुश्रूषया तद्गृहे वसेत् ॥२४७॥

(३) **कुल्लूकः** । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । **आचार्ये** मृते **तत्सुते** विद्यादिगु**णयुक्ते**, तदभावे गुरुपत्न्यां, तदभावे गुरोः **सपिण्डे** पितृव्यादौ **गुरुवच्छु**श्रूषामनुतिष्ठेत् ॥२४७॥

(४) **राघवानन्दः** । 'यस्तु शुश्रूषते गुरु'मित्युक्तं, तस्यासत्त्वे का गतिस्तत्राह **आचार्ये त्विति** द्वाभ्यां । **गुरुवद्गुरुतुल्यां वृत्तिं** सुखादिकाम् ।।२४७।।

(५) **नन्दनः** । अथ नैष्ठिकं प्रत्याह **आचार्य इति** । **सपिण्डे** गुरुसपिण्डे ।।२४७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **खलु** इति निश्चयेन, **आचार्ये प्रेते** मृते सति **गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवत् वृत्तिं आचरेत्** । यद्वा **गुरुदारे सपिण्डे** वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।।२४७।।

(७) **मणिरामः** । आचार्ये मृते किं कर्तव्यं तत्राह **आचार्य इति** । नैष्ठिकस्यायमुपदेशः ।।२४७।।

(८) **गोविन्दराजः** । नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह **आचार्य इति** । **आचार्ये** प्रमीते **गुरुवत् गुरुपुत्रदारसपिण्डानां** पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् ।।२४७।।

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ।। २४८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अविद्यमानता सर्वेषामभावः, यदि वा गुणहीनता । **एतेष्वसत्स्वग्निशुश्रूषां** प्रयुञ्जीत अग्निशरणोपलेपनं अग्नीन्धनं आचार्यवत्सन्निधाननियमाद् भृत्यवदहोरात्रासनम् एषाऽग्नेः **शुश्रूषा** तां कुर्वन्**देहं साधयेत्** शरीरं क्षपयेत् । यथाऽन्धश्चक्षुष्मानुच्यत एवं साधयेदिति । **स्थानासन** एव **विहारः** तद्वान्—न कदाचिदा**सीत** एवं विहरेत् । अन्ये तु मन्यन्ते—**स्थानाय** स्वस्तिकादिना यत् **आसनं** ध्यानकाले तत् **स्थानासनं, विहारो**ऽन्यो भिक्षाचरणादिः ।। २४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्थानं** ऊर्ध्वावस्थानं नियतम् । **आसन**मुपवेशनं नियमेन **विहारो** भ्रमणमित्येतैस्तपोविशेषग्रहणमभिप्रैति **साधयेत्तपः**सिद्धिं कुर्यात् ।। २४८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **एतेषु** त्रिष्व**विद्यमानेषु** सततमाचार्यस्यैवाग्नेः समीपे **स्नानासनविहारैः** सायंप्रातरादौ समिद्धोमादिना **चाग्नेः शुश्रूषां** कुर्वन्**नात्मनो देह**मात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं **साधयेत्** ।। २४८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **स्थानासनविहारवान्** अग्नेः गुरोरिति वा शेषः । स्थानासनादि समीपगमनादिना महीकुर्यात् । देहं ब्रह्मलोकगमनपर्यन्तम् ।। २४८ ।।

(५) **नन्दनः** । स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति **स्थानासनविहारवान्** ।। २४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एतेषु गुरुपुत्रेषु अविद्यमानेषु **स्थानासनविहारवान्भवेत्** तद्यथा गुरोः स्थाने आसने उपविश्य वसेत् **अग्निशुश्रूषां** गुरोर्वा प्रयुंजानः कुर्यात् **आत्मनः** स्वस्य **देहं साधयेदित्यर्थः** ।। २४८ ।।

(७) **मणिरामः**। गुरुपुत्रादीनामसन्निधौ यत्कर्तव्यं तदाह **एतेष्विति**। **स्नानासनविहारवान्** आचार्यस्यैवाग्नेः समीपे स्नानादिभिः सायंप्रातः समिद्धोमादिना वा अग्नेः **शुश्रूषां** कुर्वन् **आत्मनो देहं साधयेत्** ब्रह्मप्राप्तियोग्यं कुर्यादित्यर्थः ।।२४८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एतेष्वविद्यमानेष्विति**। गुरुपुत्रादिष्वसत्सु कालनियमावलंबनेन उत्थानोपवेशनाटनवान् भक्त्या अग्निकार्यमनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरं क्षपयेत् ।। २४८ ।।

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।।
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेह जायते पुनः ।। २४९ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **एवमिति**। नैष्ठिकवृत्तिं प्रत्यवमृशति। **एवं यो ब्रह्मचर्यं चरत्यविप्लुतः**। अस्खलः **स** प्राप्नो**त्युत्तमस्थानं** धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम्। **न चेह पुनर्जायते** न संसारमापद्यते। ब्रह्मरूपं सम्पद्यत इति ।। २४९ ।।

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एवं** नैष्ठिकध**र्मेण**। **विप्र**पदं विप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामित्येतदर्थम्। अविप्लुतः अभग्नव्रतः ब्रह्मलोकं प्रागुक्तं प्राप्यो**त्तमं स्थानं** मोक्षास्पदं गच्छत्यत एव **नेह** संसारे **पुनराजायत** इति ।। २४९ ।।

सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः**। "आसमाप्तेः शरीरस्ये"त्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम्। इदानीमाचार्ये मृतेऽपि **एव**मित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको **यो नैष्ठिक**ब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति **स उत्तमं स्थानं** ब्रह्मण्यात्यन्तिकलयलक्षणं प्राप्नोति। **नचेह** संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ।। २४९ ।।

इति मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एतेष्वाचार्यादिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसद्मप्राप्तिरित्युपसंहरति **एवमिति** । अविप्लुतब्रह्मचर्यः अप्रच्युतव्रतः । **इहेति** विशेषणात् मानवान्तरे जायते यदि तत्र श्रवणादि कृतं तदा मुच्यते । तथा च स्मृतिः 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति । प्रतिसंचरे प्रलये कृतात्मानः कृतसाक्षात्काराः ।। २४९ ।।

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(५) **नन्दनः** । अथोपकुर्वाणं प्रत्याह **एवमिति** । **अविप्लुतः** अस्कन्नरेतस्कः ।। २४९ ।।

इति वीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विप्रः अविप्लुतः** अस्खलितब्रह्मचर्यः य एवं चरति स उत्तमस्थानं गच्छति पुनः **इह न जायते** ।। २४९ ।।

(७) **मणिरामः** । **अविप्लुतः** अखण्डितव्रतः । **इह** संसारे कर्मवशादुत्पत्तिर्न जायत इत्यर्थः ।। २४९ ।।

इति दीक्षितमणिरामकृतायां स्वबोधिन्यां मनुटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एवमिति** । आसमाप्तेः शरीरस्येत्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविप्लुतिर्विधानार्थमुपसंहारार्थमनूद्यते । उक्तेन रूपेण योऽस्खलन् नैष्ठिक**ब्रह्मचर्यं चरति** सन्ब्रह्मलोकं **गच्छति** । **न च संसारे जायते** । महाप्रलये ब्रह्मणा सह युज्यते । **विप्रग्रहणं** प्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।। २४९ ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां श्रीमन्वाशयानुसारिण्यां **ब्रह्मचर्याश्रमविधानं** नाम द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

卐 **।। इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।** 卐